

MUZEUM STAROŻYTNEGO HUTNICTWA MAZOWIECKIEGO IM. STEFANA WOYDY
FUNDACJA MONUMENTA ARCHAEOLOGICA BARBARICA
WYDZIAŁ ARCHEOLOGII UNIWERSYTETU WARSZAWSKIEGO

MARCIN WOŹNIAK

KLESZEWO

CMENTARZYSKO KULTUR PRZEWORSKIEJ I WIELBARSKIEJ

NA PÓŁNOCNYM MAZOWSZU

CZEŚĆ 2: ANALIZA

**MONUMENTA
ARCHAEOLOGICA
BARBARICA
SERIES GEMINA**

MONUMENTA ARCHAEOLOGICA BARBARICA

SERIES GEMINA

TOMUS X/2

COLLEGIUM EDITORUM

Zenon Woźniak – Praeses (Kraków)

Jacek Andrzejowski (Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie),

Adam Cieśliński (Wydział Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego),

Andrzej Kokowski (Instytut Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie),

Renata Madyda-Legutko (Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego), Magdalena Mączyńska (Kraków),

Wojciech Nowakowski (Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego),

Judyta Rodzińska-Nowak (Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego),

Jan Schuster (Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego)

Główka Germanina z tzw. węzłem swebskim z atasy uchwyty kociołka z Czarnówka, pow. Lębork

MUZEUM STAROŻYTNEGO HUTNICTWA MAZOWIECKIEGO IM. STEFANA WOYDY W PRUSZKOWIE
FUNDACJA MONUMENTA ARCHAEOLOGICA BARBARICA
WYDZIAŁ ARCHEOLOGII UNIWERSYTETU WARSZAWSKIEGO

MARCIN WOŹNIAK

KLESZEWO

CMENTARZYSKO KULTUR PRZEWORSKIEJ I WIELBARSKIEJ

NA PÓŁNOCNYM MAZOWSZU

CZĘŚĆ 2: ANALIZA

PRUSZKÓW-WARSZAWA 2023

Redakcja tomu
Andrzej Maciałowicz

Recenzenci tomu
dr hab. Adam Cieśliński, prof. UW
dr hab. Katarzyna Czarnecka

Opracowanie graficzne
Marek Baczewski, Piotr Holub, Marcin Woźniak

Skład i łamanie
Radosław Prochowicz

Korekta
Autor
Andrzej Maciałowicz

Okladka
Naczynie gliniane z grobu 884
(fot.: M. Woźniak)

© Muzeum Starożytnego Hutnictwa Mazowieckiego im. Stefana Woydy
© Fundacja Monumenta Archaeologica Barbarica
© Wydział Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego
© Autor

Dofinansowano ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego
pochodzących z Funduszu Promocji Kultury

ISSN 1644-8774
ISBN 978-83-948500-5-0 (MSHM)
ISBN 978-83-962807-8-7 (FMAB)
ISBN 978-83-66210-39-4 (WAUW)

Druk: Drukarnia Intro-Druk, ul. Przemysłowa 3, 75-216, Koszalin

SPIS TREŚCI

1. WSTĘP	11
2. ANALIZA ZABYTEKÓW	13
2.1. Części stroju	13
2.1.1. Zapinki	13
<i>Kultura przeworska</i>	13
Zapinki o konstrukcji środkowo- i późnolateńskiej	13
Zapinki grupy II oraz o cechach grup II i IV Almgrena	22
Zapinki grupy III Almgrena	24
Zapinki grupy IV Almgrena	27
Zapinki grupy V Almgrena	31
Pozostałe formy	32
<i>Kultura wielbarska</i>	34
Zapinki 1. serii VI grupy Almgrena	34
Zapinki 2. serii VI grupy Almgrena	38
<i>Kultura przeworska lub wielbarska</i>	45
2.1.2. Elementy pasa	46
Klamry zawiasowe	47
Klamra pierściovata	47
Sprzączki	48
Okucia końca pasa	50
Prostokątne okucia pasa	53
Okucia pierścieniowate	53
Złącza ogniwkowe	54
Pozostałe okucia pasa	54
2.1.3. Szpile	56
2.1.4. Wyroby włókiennicze	59
2.2. Ozdoby	59
2.2.1. Bransolety	59
2.2.2. Klamerka esowata	64
2.2.3. Paciorki i wisiorki	64
2.2.3.1. Paciorki i wisiorki metalowe	64
Knotenringi	64
Wisiorek trójkątny	65
Wisiory opasane	65
Wisiorki wiaderkowate	67

Wisiorki kapsułkowate	67
Wisiorki toporowate	70
Wisiorki stożkowate	71
Pierścienie z perforowanymi występami	73
Wisiołek walcowaty	74
Wisiorki i zawieszki z drutu	75
Pozostałe wisiorki (?)	75
2.2.3.2. Metalowe ozdoby (?) o nieokreślonej funkcji	75
2.2.3.3. Paciorki i wisiorki szklane	76
Kultura przeworska (fazy I–III użytkowania cmentarzyska)	76
Kultura przeworska (fazy IV–V użytkowania cmentarzyska)	78
Kultura wielbarska (fazy VI–VII użytkowania cmentarzyska)	80
Kultura przeworska lub wielbarska	89
2.2.3.4. Paciorki i wisiorki z bursztynu	90
2.2.3.5. Paciorki kamienne	92
2.2.3.6. Wisiołek kościany	93
2.3. Narzędzia i przedmioty codziennego użytku	93
2.3.1. Igły do szycia	93
2.3.2. Tzw. szydła	93
2.3.3. Szpile hakowe	94
2.3.4. Nożyki sierpikowate	94
2.3.5. Noże proste	95
2.3.6. Noże miniaturowe	96
2.3.7. Elementy kasetek	96
2.3.8. Okucia	97
2.3.9. Nity i gwoździe	98
2.3.10. Pozostałe przedmioty metalowe	98
2.3.11. Grzebienie rogowe	100
2.3.12. Pozostałe przedmioty z kości i poroża	104
2.3.13. Przęsłiki	105
2.3.14. Pozostałe przedmioty gliniane	106
2.3.15. Przedmioty z kamienia	107
2.3.16. Kulki szklane (?)	108
2.4 Uzbrojenie	108
2.4.1. Miecz i pochwy mieczy	108
2.4.2. Broń drzewcowa	110
2.5. Materiały botaniczne	110
2.6. Naczynia rzymskie	110
2.6.1. Naczynia brązowe	110
2.6.2. Naczynia szklane	111
2.6.3. <i>Terra sigillata</i>	113
2.7. Naczynia gliniane	115
2.7.1. Naczynie gliniane wykonane ręcznie	115
<i>Kultura przeworska</i>	115
Fazy I–III	115
Ornamentyka	123
Fazy IV–V	124
Pozostałe naczynia	128
Ornamentyka	131
Technologia ceramiki kultury przeworskiej	131
<i>Kultura wielbarska</i>	132
Ornamentyka	135
Technologia	135
2.7.2. Naczynia wykonane na kole garncarskim	135

3. CHRONOLOGIA	141
3.1. Periodyzacja	141
<i>Kultura przeworska</i>	141
Faza I	141
Faza II	143
Faza III	143
Faza IV	145
Faza V	145
<i>Kultura wielbarska</i>	147
Faza VI	147
Faza VII	149
3.2. Stratygrafia horyzontalna	150
Kultura przeworska	150
Kultura wielbarska	159
4. CHARAKTERYSTYKA OBIEKTÓW NIERUCHOMYCH I OBRZĄDKU POGRZEBOWEGO	163
4.1. Kultura przeworska	163
Fazy I–III	164
Fazy IV–V	171
4.2. Kultura wielbarska	180
4.3. Obiekty o nieokreślonej atrybucji kulturowej	187
5. CHARAKTERYSTYKA INWENTARZY GROBOWYCH	189
5.1. Kultura przeworska	189
5.2. Kultura wielbarska	194
6. ZRÓŻNICOWANIE INWENTARZY GROBOWYCH W ŚWIETLE DANYCH ANTROPOLOGICZNYCH	199
6.1. Kultura przeworska	199
6.1.1. Wiek zmarłych a wyposażenie grobów	199
<i>Infans I</i>	199
<i>Infans II i iuvenis</i>	200
<i>Adultus</i>	201
<i>Maturus</i>	201
Dzieci a dorośli	202
6.1.2. Płeć zmarłych a wyposażenie grobów	203
6.1.3. Wyposażenie grobów zbiorowych	205
6.2. Kultura wielbarska	207
6.2.1. Wiek zmarłych a wyposażenie grobów	207
<i>Fetus i infans I</i>	207
<i>Infans II</i>	208
<i>Iuvenis</i>	208
<i>Adultus</i>	208
<i>Maturus</i>	208
Dzieci a dorośli	208
6.2.2. Płeć a wyposażenie grobów	210
6.2.3. Wyposażenie grobów zbiorowych	210
7. CMENARZYSKO W KŁESZEWIE NA TLE LOKALNEGO SKUPIENIA OSADNICZEGO KULTUR PRZEWORSKIEJ I WIELBARSKIEJ	215
7.1. Uwarunkowania przyrodniczo-geograficzne osadnictwa	215
7.2. Historia odkryć i badań archeologicznych w regionie	218
7.3. Kultura przeworska	221
7.4. Kultura wielbarska	233

8. ZAKOŃCZENIE	239
WYKAZ NAZW MIEJSCOWYCH	243
BIBLIOGRAFIA	247
ANEKS 1. Łukasz Maurycy Stanaszek, <i>Analiza antropologiczna materiału kostnego z cmentarzyska w Kleszewie</i>	283
ANEKS 2. Anna Gręzak, <i>Analiza szczątków zwierzęcych z cmentarzyska w Kleszewie</i>	325
ANEKS 3. Paweł Gan, <i>Badania składu chemicznego przedmiotów ze stopów miedzi. Obserwacje strukturalne i technologiczne</i>	345
ANEKS 4. Sylwia Wajda, <i>Charakterystyka technologiczna wybranych paciorków szklanych z cmentarzyska w Kleszewie</i>	349

Pamięci Jakuba Gierkowskiego

1. WSTĘP

Cmentarzysko w Kleszewie to jedna z większych i w pełni rozpoznanych nekropoli z późnej epoki żelaza zarejestrowanych na ziemiach Polski. Odkryta w 1961 roku, była badana stacjonarnie w latach 1964–1972 przez Stefana Woydę, ówczesnego Konserwatora Zabytków Archeologicznych na woj. warszawskie. W toku prowadzonych prac rozpoznano około 7250 m² powierzchni stanowiska, w granicach której zarejestrowano 520 grobów i 44 obiekty kultur wielbarskiej i przeworskiej, datowane od młodszego okresu przedrzymskiego po wczesny odcinek okresu wędrówek ludów¹. Materiały te, w formie katalogu źródeł, zaprezentowane zostały w 1. części monografii cmentarzyska². W niniejszym tomie przedstawiono ich analizę.

Mając na uwadze, że dotychczas żadne z lepiej rozpoznanych stanowisk kultur przeworskiej i wielbarskiej w dorzeczu dolnej Narwi nie zostało w pełni opracowane, materiały z Kleszewa zaprezentowano tu na stosunkowo szerokim tle, uwzględniając także wybrane, a dotychczas niepublikowane znaleziska z regionu. Zabieg ten był niezbędny w celu przybliżenia Czytelnikowi charakteru lokalnego osadnictwa, a tym samym wskazania oryginalnych cech analizowanej nekropoli, wyróżniających ją od innych stanowisk znad dolnej Narwi, a w szerszej perspektywie – całego Mazowsza.

Trzon prezentowanej pracy stanowi analiza zabytków odkrytych na stanowisku. W dalszej części publikacji scharakteryzowano obrządek pogrzebowy, któremu hołdowała populacja grzebiąca tu swoich zmarłych, cechy inwentarzy grobowych, a także rozwój czasowy

i przestrzenny obiektu. Bogate wyposażenie wielu pochówków umożliwiło opracowanie systemu chronologii względnej nekropoli, który następnie skorelowano z ogólnymi schematami chronologicznymi kultur przeworskiej i wielbarskiej. Długotrwałe funkcjonowanie obiektu, obejmujące niemal cały cykl rozwojowy obu tych ugrupowań na obszarze Mazowsza, dało sposobność prześledzenia zmienności praktyk pogrzebowych czy też reguł wyposażania pochówków, tak w ujęciu zbiorczym, jak i na poziomie jednostkowym, np. w odniesieniu do wieku i – w mniejszym zakresie – płci zmarłych. Pracę kończy charakterystyka osadnictwa kultur przeworskiej i wielbarskiej w dorzeczu dolnej Narwi, od momentu krystalizacji tej pierwszej formacji po zanik drugiej, co miało miejsce u schyłku doby starożytnej.

Niniejsza książka nie powstałaby w obecnym kształcie bez pomocy wielu osób, dzięki którym uzyskałem dostęp do niepublikowanych materiałów zabytkowych, a także z którymi miałem sposobność przedyskutować bądź skonsultować liczne poruszane w niej zagadnienia. Wyrazy wdzięczności kieruję ku:

dr. hab. Jackowi Andrzejowskiemu (Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie)

dr. Vadżimowi Belávcowi (Wydział Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego)

dr. hab. Tomaszowi Bochnakowi, prof. ucz. (Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego)

dr. Ewie Bokinieć (Muzeum Okręgowe w Toruniu)

dr. hab. Adamowi Cieślińskiemu, prof. ucz. (Wydział Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego)

dr. hab. Katarzynie Czarneckiej (Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie)

mgr. Andrzejowi Grzymkowskiemu

mgr. Marcinowi Guzkowi (Muzeum Kultury Kurpiowskiej w Ostrołęce)

¹ Na stanowisku odkryto też materiały krzemienne z epoki kamienia, relikty osady z epoki brązu i – być może – wczesnej epoki żelaza, a także cmentarzysko wczesnośredniowieczne.

² M. Woźniak 2021. W pracy tej omówiono też historię badań na cmentarzysku, metodykę prac wykopaliskowych oraz losy odkrytych materiałów zabytkowych.

dr. hab. Mirosławowi J. Hoffmannowi (Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie)
Piotrowi Holubowi (Muzeum Starożytnego Hutnictwa Mazowieckiego im. S. Woydy w Pruszkowie)
dr Annie Juga-Szymańskiej (Wydział Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego)
dr. hab. Bartoszowi Kontnemu, prof. ucz. (Wydział Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego)
mgr. Dariuszowi Krasnodębskiemu (Instytut Archeologii i Etnologii PAN)
mgr. Radosławowi Prochowiczowi (Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie)
dr. Andrzejowi Szeli (Wydział Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego)
dr. hab. Pawłowi Szymańskiemu, prof. ucz. (Wydział Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego)
dr Marzenie Woźny (Muzeum Archeologiczne w Krakowie)
dr. Jarosławowi Sobierajowi (Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie)
mgr Katarzynie Watemborskiej-Rakowskiej (Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie)
mgr Agacie Wiśniewskiej (Muzeum Starożytnego Hutnictwa Mazowieckiego im. S. Woydy w Pruszkowie)

mgr Monice Włodarczak (Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku)
oraz Pracownikom działów archeologii Wojewódzkich Urzędów Ochrony Zabytków w Warszawie, Ciechanowie i Ostrołęce.

Specjalne podziękowania składam na ręce redaktora niniejszej pracy, dr. Andrzeja Maciałowicza (Wydział Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego), za nieocenioną pomoc, szczególnie w zakresie problematyki „nieceltyckiego latenu”, z którą przyszło mi się zmierzyć podczas analizy materiałów z Kleszewa.

Publikacja ta jest rezultatem dwóch projektów:

1. *Kleszewo – największa nekropola kultur przeworskiej i wielbarskiej na Mazowszu i Podlasiu. Opracowanie monograficzne cmentarzyska*, finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki (umowa nr 2013/09/N/HS3/0288);
2. *Kleszewo – cmentarzysko kultur przeworskiej i wielbarskiej. Publikacja wyników badań, tom 2*, dofinansowanego ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, pochodzących z Funduszu Promocji Kultury, w ramach programu „Ochrona Zabytków Archeologicznych” (umowa nr 01452/22/FPK/NID).

2. ANALIZA ZABYTEKÓW

2.1. CZĘŚCI STROJU

2.1.1. ZAPINKI

Na cmentarzysku odkryto 256 zapinek zachowanych kompletnie lub we fragmentach. Spośród nich kulturze przeworskiej przypisano 204 egzemplarze, a kulturze wielbarskiej – 50. Atrybucji kulturowej pozostałych dwóch okazów nie udało się określić.

KULTURA PRZEWORSKA

Zapinki o konstrukcji środkowo- i późnolateńskiej³

Najstarsze stylistycznie formy to żelazne fibule o konstrukcji środkowolateńskiej, typów A–C. Zapinkę typu A znaleziono w grobie 122 (122/1). Jest to egzemplarz o wyraźnie wysklepionym kabłąku. Nóżka przy pochewce była dwukrotnie wygięta, w obu wypadkach niemal pod kątem prostym, a jej zakończenie uformowano w blaszkę obejmującą kabłąk. Zapinka pierwotnie mierzyła 6,1 cm, należy więc do odmiany krótkiej⁴. Fibule typu A to forma długotrwała, szeroko rozpowszechniona na obszarach środkowej Europy. Mają one liczne odpowiedniki wśród zapinek celtyckich⁵. Jest to też grupa mocno zróżnicowana pod względem rozmiarów, wymodelowania kabłąka i nóżki, jak i ewentualnego zdobienia⁶. Na terenach kultur przeworskiej

i oksywskiej okazy długie datowane są najczęściej na fazę A₁⁷. Chronologia fibul krótkich obejmuje fazy A₁, A₂ i wczesny odcinek fazy A₃⁸. Na stanowiskach z północnego i wschodniego Mazowsza oraz Podlasia okazy krótkie, podobne do kleszewskiego, spotykane są stosunkowo rzadko⁹. Najstarsze z nich współwystępują z zapinkami typu Gebhard 19d¹⁰, najmłodszym towarzyszą zapinki miseczkowate¹¹. Zapinka z Kleszewa wiązana jest fazą I użytkowania nekropoli.

Typ C reprezentowany jest przez dwa egzemplarze. Pierwszy znaleziono na powierzchni cmentarzyska (ZL/1), drugi – w wypełniku grobu kultury wielbarskiej (917/8). Obie fibule wykonane są z żelaza. Pierwsza z nich mierzy około 3,5 cm, druga – 6,5–7 cm, reprezentują więc formy krótkie¹². Zapinki typu C spotykane są stosunkowo często w środkowej Europie. W przeciwieństwie do wyżej omówionego typu A, rzadko rejestrowane są na terenach kultury lateńskiej, wynikiem czego przypisuje się im „germański” rodowód¹³. Szczególnie wiele odnotowano ich na cmentarzyskach oksywskich na ziemi chełmińskiej, przede wszystkim

³ Jeśli nie podano inaczej, zapinki sklasyfikowano według schematu typologicznego J. Kostrzewskiego (1919a, 14–41).

⁴ T. Dąbrowska 1988, 16, 21; E. Bokinić 2005, 87–89; A. Mistewicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak 2021, 81.

⁵ Np. zapinki grup 15–18, 20 według R. Gebharda (1991, 17–20, ryc. 5–7).

⁶ Np. E. Bokinić 2008, 17–22.

⁷ T. Dąbrowska 1988, 27; E. Bokinić 2008, 18–19; M. Grygiel 2018, 89–93, ryc. 47.

⁸ E. Bokinić 2008, 17–18; T. Dąbrowska 2008, 25; M. Grygiel 2018, 95–96; A. Mistewicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak 2021, 88–89.

⁹ Np. Kamieńczyk, groby 75, 120 (T. Dąbrowska 1997, 81), Karczewiec, groby 96, 106, 160 (T. Dąbrowska 1973, 506), Lemany, grób 31 (zbiory Muzeum Starożytnego Hutnictwa Mazowieckiego im. S. Woydy w Pruszkowie [dalej: MSHM], nr inw. MSHM/A/1162).

¹⁰ Dąbek, stan. 9, grób 53 (A. Mistewicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak 2021, 88, tabl. XXVII/53:1.2).

¹¹ Kamieńczyk, grób 120 (T. Dąbrowska 1997, 34, tabl. LXV/120), Oblin, grób 87 (K. Czarnecka 2007, 31, tabl. XCIII/87:1–3).

¹² Zob. przypis nr 4.

¹³ Np. J. Kostrzewski 1919a, 19; J. Brandt 2001, 81.

w Podwiesku¹⁴, mniej licznie spotykane są na terenach kultur przeworskiej i jastorfskiej¹⁵. Znaleźiska z obszaru Polski odnoszone są głównie do fazy A₂¹⁶. Stąd też fibule kleszewskie datują na fazę I funkcjonowania stanowiska.

Fragmenc żelaznej zapinki o konstrukcji środkowolateńskiej odkryto w grobie 27 (27/1). Ma ona w zachowanej części bardzo słabo wysklepiony kabłąk, do którego przytwierdzona była – za pomocą masywnej pierścieniowatej obejmy – nóżka. Wśród znaleźisk z terenów kultury przeworskiej analogicznie ukształtowany kabłąk mają długie zapinki typów A i C oraz – bez względu na długość – fibule typu B¹⁷. Długie zapinki typu A datowane są tu najczęściej na fazę A₁ (zob. wyżej), pozostałe formy odnoszone są zazwyczaj do fazy A₂¹⁸. W Kleszewie nie odkryto przedmiotów, które można by jednoznacznie wiązać z fazą A₁, stąd też wydaje mi się bardziej prawdopodobne, że omawiane znaleźisko reprezentuje którąś z form młodszych, tj. typu B lub C. Tym samym grób 27 przypisuję do I fazy funkcjonowania cmentarzyska. Należy mieć jednak na uwadze, że zapinka może być też nieco starsza.

Najliczniejszą grupę zapinek o konstrukcji środkowolateńskiej tworzą żelazne fibule typu H. Klasyczne okazy o łukowatych kabłąkach zarejestrowano w ośmiu grobach (13/1, 68/1, 92/1, 117/1, 144/1, 357/1.2, 476/1, 798/1). Egzemplarz o kabłąku wygiętym niemal kolankowato odkryto w grobie 224 (224/1). Fragmenty dwóch zapinek prawdopodobnie typu H znaleźiono też luźno (ZL/2.3). Okazy z grobów 13, 68 i 357 mają na nóżkach grupy poprzecznych żłobków. Jest to ornament powszechnie spotykany u zapinek o konstrukcji środkowolateńskiej znanych z ziem polskich, a jego obecność można uznać za naśladownictwo wzornictwa celtyckiego¹⁹. U sześciu okazów w miejscu przejścia kabłąka w pochewkę znajduje się niewielki, kanciasty występ. Detal ten został ostatnio szeroko omówiony

¹⁴ E. Bokinić 2005, 92.

¹⁵ J. Kostrzewski 1919a, 18–19; H. Seyer 1982, 68; T. Dąbrowska 1988, 69, mapa 4; J. Brandt 2001, 81; E. Bokinić 2008, 32–33; A. Mistewicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak 2021, 101–102.

¹⁶ Ostatnio M. Grygiel 2018, 95; A. Mistewicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak 2021, 98–103; zob. też T. Dąbrowska 1988, 19–20, 28–29; E. Bokinić 2008, 32–33.

¹⁷ Np. T. Dąbrowska 1988, 17; M. Grygiel 2018, 89–94, ryc. 19:4.9, 20:7, 21:6, 22:4, 50:6; A. Mistewicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak 2021, ryc. 7, 11:1.

¹⁸ Ostatnio A. Mistewicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak 2021, 90–92, 105.

¹⁹ Takie zdobienie powszechnie spotykamy u lateńskich zapinek typu *Mötschwil* (A. Márton 2004, 289–290).

przez A. Maciałowicza²⁰. Wywodzi on go z rzemiosła ludności kultury lateńskiej. Najstarsze fibule, u których zarejestrowano ten element to bowiem celtyckie fibule typu *Mötschwil*, datowane przeważnie na fazę LT C2. W dorzeczu Odry i Wisły, gdzie ów występ spotykany jest najczęściej poza strefą osadnictwa celtyckiego, rejestrowany jest on u różnych form o konstrukcji środkowolateńskiej. W kulturze oksywskiej są to głównie krótkie zapinki typu A, w kulturze przeworskiej – przede wszystkim fibule typu H. Pośród tych ostatnich niemal wszystkie to znaleźiska ze wschodniej części tej kultury, głównie Mazowsza. Ta swoista koncentracja interpretowana jest jako świadectwo bliskich powiązań między „mazowiecką” ludnością kultury przeworskiej i Celtami²¹.

Zapinki typu H to forma spotykana powszechnie na terenach kultury przeworskiej i stanowiskach kultury oksywskiej nad dolną Wisłą, mniej liczne znaleźiska znane są również z terenów kultury jastorfskiej. Rzadziej rejestrowane są one na obszarach zamieszkałych przez Celtów²². Główny okres ich użytkowania przypadał na fazę A₂, a najmłodsze z nich rejestrowane są w zespołach z początków fazy A₃²³. W takich ramach chronologicznych występują też i na cmentarzysku w Kleszewie, gdzie odkryto je z zapinkami typów K (dwukrotnie), J i M-a. Fibule typu H uznawane są za typowy element stroju kobiet²⁴.

Na cmentarzysku znaleźiono siedem zapinek typu K (45/1, 68/2, 111/1, 117/2, 203/1, 283/1, ZL/4), ewentualnie osiem, jeśli taka klasyfikacja źle zachowanego okazu z grobu 830 (830/1) jest słuszna. Wszystkie zrobione są z żelaza. Grupa ta jest mocno zróżnicowana pod względem rozmiarów, ukształtowania główki i pochewki. Największa zapinka (117/2) mierzyła 9 cm, najmniejsza (ZL/4) – 3,2 cm. Zapinki z grobów 45, 111, 117, 283 i 830 mają na główkach zaokrąglone zgrubienia, a fibula z grobu 68 – z obu jej stron – owalno-spiczasty występ. Główna zapinka z grobu 203 nie jest pogrubiona. Kabłąki zapinek z Kleszewa w przekroju są koliste, ewentualnie nieznacznie owalne (111/1, 117/2, 203/1, 283/1), niemal trójkątne (68/2, ZL/4) bądź rombowałe (45/1). Wszystkie lepiej zachowane okazy mają na szczycie kabłąka grzebyk lub jego imitację wykonaną poprzez niewielkie poprzeczne nacięcia (283/1). Nóżkę zapinki z grobu 111 ozdobił grupami drobnych,

²⁰ A. Maciałowicz 2015, 280; 2017, 61–75, tam starsza literatura.

²¹ A. Maciałowicz 2017, 71–73.

²² T. Völling 1995, 160; R. Bockius, P. Łuczkiwicz 2004, 27, mapa 9; M. Grygiel, R. Grygiel, W. Stasiak 2019, ryc. 229, zestawienie 1.

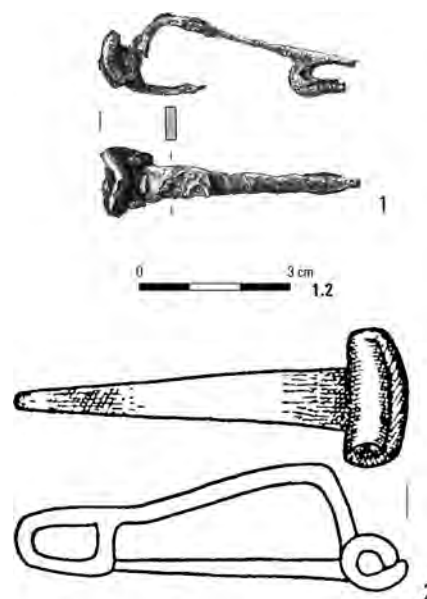
²³ Ostatnio A. Mistewicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak 2021, 111–112.

²⁴ T. Völling 1995, 162.

poprzecznych żłobków. Pochewki zachowanych okazów są ramowate (117/2, ZL/4) lub ażurowe (68/2). Zapinkę z grobu 45 poddano w starożytności naprawie – pęknięty aparat sprężyny został usztywniony żelazną osią.

Zapinki typu K są formą szeroko rozpowszechnioną w środkowej Europie, Skandynawii i na bałtyckich wyspach²⁵. Okazy z Kleszewa reprezentują w większości odmiany licznie spotykane na wielu ww. obszarach²⁶. Bardzo charakterystyczną, silnie osadzoną w lokalnej stylistyce, jest natomiast zapinka z grobu 68 (68/1). W centralnej partii jej pochwki znajduje się dwukrotnie wygięta pod kątem prostym poprzeczka, a przednia część ramki miała prawdopodobnie kształt kółka. Na ziemiach polskich zapinki typu K z ażurowymi pochwami spotykane są niemal wyłącznie na północno- i wschodniomazowieckich cmentarzyskach kultury przeworskiej oraz na stanowiskach kultury oksywskiej nad dolną Wisłą²⁷. Poza tym obszarem znane są m.in. z Bornholmu, Półwyspu Skandynawskiego, Jutlandii i środkowo-zachodniej części Europy²⁸. Wyraźna koncentracja fibul na Mazowszu wskazuje, że jest to forma produkowana lokalnie. Miejscowej genezy ornamentyki ażurowej upatruje się w bliskich powiązaniach ludności kultury przeworskiej z Celtami²⁹. Po obu stronach główki zapinki z grobu 68 znajdują się owalno-spiczaste występy. Cecha ta uznana została niedawno jako charakterystyczna dla nielicznej grupy zapinek typu K odkrytych nad środkowym Renem i w strefie przedalpejskiej³⁰. Dość powszechnie rejestrujemy ją jednak i u znalezisk z ziem polskich³¹. Zapinki typu K są formą przewodnią fazy A₂ w kulturze przeworskiej, tylko wyjątkowo spotykane są z materiałami o młodszej metryce³².

W grobie 655 znaleziono żelazną zapinkę o konstrukcji późnolateńskiej (655/1). Fibula ma taśmowaty, silnie zagięty przy główce kabłąk, górną cięciwę oraz ramowatą pochwę (Ryc. 1:1). Nie znajduje ona odpowiedników w znanych mi klasyfikacjach zapinek z młodszego okresu przedrzymskiego/późnolateńskiego. Zbliżony, ale nieco większy okaz odkryto w grobie 133 na cmenta-

Ryc. 1. Żelazne zapinki z Kleszewa, grób 655 (1) i Brachlewa, grób 133 (2). Wg: M. Woźniak 2021 (1), W. Heym 1961 (2)

rzysku kultury oksywskiej w Brachlewie³³ (Ryc. 1:2). Był to jedyny zabytek metalowy znaleziony w tym grobie. Towarzyszące mu naczynia gliniane można odnosić do faz A₂–A₃³⁴. Zapinki z Kleszewa i Brachlewa nawiązują do grupy fibul określanych w literaturze jako typ „Kostrzewski, ryc. 17”³⁵, od których odróżniają się przekrojem kabłąka, który jest płaski, a nie kolisty. Zapinki „Kostrzewski, ryc. 17” charakterystyczne są dla kultury oksywskiej, gdzie datowane są głównie na fazę A₂³⁶.

Kabłąki taśmowate, rozszerzające się ku główce spotykamy w tym czasie przede wszystkim u lateńskich zapinek typu *Nauheim*³⁷. Okazy z Kleszewa oczywiście nie można bezpośrednio łączyć z tą grupą fibul. Odróżnia go od nich m.in. górna cięciwa. Na terenie Mazowsza zapinki typu *Nauheim* spotykane są jednak relatywnie często. Są to przypuszczalnie importy ze strefy czesko-morawskich oppidów, ewentualnie Małopolski³⁸. Wiemy skądinąd, że mazowieccy wytwórcy na dużą skalę czerpali z wzornictwa kultury lateńskiej³⁹. Przykład

²⁵ T. Völling 1995, 164, lista 3; S. Demetz 1999, 115–116; M. Meyer 2001; R. Bockius, P. Łuczkiwicz 2004, 32–34, mapy 11, 12.

²⁶ Zob. np. odmiany K-Ib, KI-c według E. Bokiniec (2008, 40, zestawienie 5).

²⁷ J. Andrzejowski, A. Maciałowicz 2017, 186–188, ryc. 7, 8; A. Maciałowicz 2017, 79, ryc. 11.

²⁸ M. Meyer 2001, 165–166, ryc. 4; A. Maciałowicz 2017, 81–86.

²⁹ J. Andrzejowski, A. Maciałowicz 2017, 186; A. Maciałowicz 2017, 87; zob. też omówienie zapinek typu H.

³⁰ M. Meyer 2001, 166, ryc. 5.

³¹ A. Mistewicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak 2021, 116.

³² T. Dąbrowska 1988, 58; 2008, 26.

³³ W. Heym 1961, 153, ryc. 8:4.

³⁴ Zob. datowanie oksywskich naczyń typów I.B, I.E, VII.E – A. Strobin 2011, 20–22, 37.

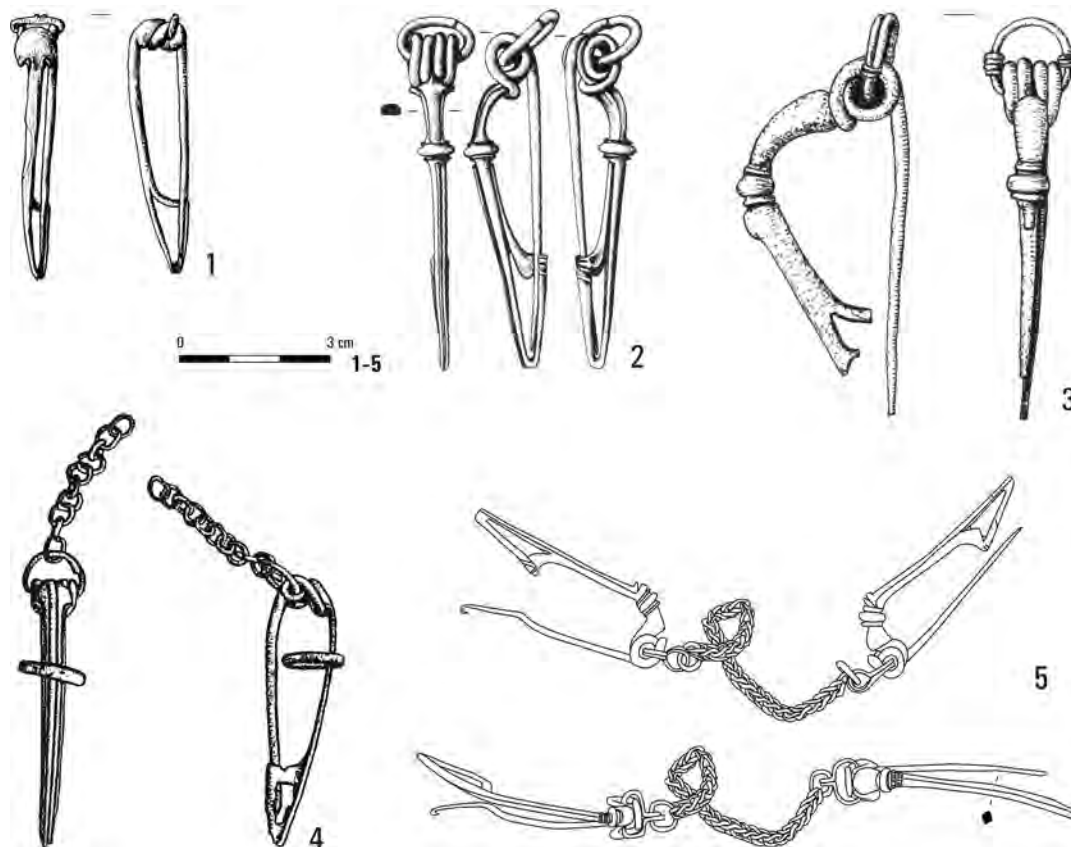
³⁵ J. Kostrzewski 1919a, 33, ryc. 17.

³⁶ J. Kostrzewski 1919a, 33; 1919b, 7; E. Bokiniec 2008, 44; A. Maciałowicz 2017, 75–76.

³⁷ K. Striewie 1996; S. Demetz 1999, 78–90.

³⁸ T. Dąbrowska 1988, 125; 1996, 131; 2008, 29–30; P. Poleska 2006, 148; T. Bochnak 2014, 44–45.

³⁹ Ostatnio A. Maciałowicz 2017; zob. też omówienie zapinek typów H, K i miseczkowatych w niniejszej pracy.

Ryc. 2. Lateńskie zapinki z kółkiem nanizanym na sprężynę.

1 – Kleszewo, grób 101; 2 – Manching; 3 – Ornavasso-San Bernardo, grób 6; 4 – Cadimarcro; 5 – Coirent.
Wg: archiwum MSHM (1), R. Gebhard 1991 (2), J. Graue 1974 (3), H. Meller 2012 (4), M. Poux 2007 (5)

zapinki z grobu 57 w Arbasach na Podlasiu, wskazuje, że kopiowano też i fibule typu *Nauheim*⁴⁰. Stąd też nie można wykluczyć, że rzemieślnik, który wykonał zapinkę z grobu 655 z Kleszewa, w jakimś stopniu inspirował się formami lateńskimi. W chwili obecnej omawiania fibula jawi się jako jednostkowy eksperyment, przypuszczalnie miejscowego wytwórcy. Na podstawie wyżej przywołanych cech stylistycznych można datować ją na fazę A₂ lub wczesny odcinek fazy A₃⁴¹. Taką pozycję chronologiczną zabytku sugeruje też towarzyszący mu inwentarz ceramiczny, na który składają się wyłącznie naczynia tzw. pierwszej fazy (zob. Rozdziały 2.7.1 i 3.1).

W grobach 101, 200B i 357 odkryto trzy żelazne zapinki miseczkowate (101/1, 200B/3, 357/3). Najlepiej zachowany egzemplarz znaleziono w grobie 357. Zapinka ta ma w przekroju prostokątny kabłąk, z pojedynczą bruzdą wzdłuż obu krawędzi bocznych. Na główce, po obu stronach kabłąka, obecne są niewielkie spiczaste

występy. W centralnej partii ramki pochewki znajduje się wygięta dwukrotnie pod kątem prostym poprzeczka. Zapinka z grobu 101 ma podobnie ukształtowaną główkę. Od wyżej wymienionej odróżnia się brakiem żłobków na kabłąku oraz ażurowej dekoracji w ramowej pochewce. Zapinka z grobu 200B jest silnie skorodowana, zachowała się z niej tylko główka i sprężyna.

Zapinki miseczkowate spotykane są na rozległych obszarach Europy, od Pirenejów po Bałkany oraz od Niziny Padańskiej po Bornholm⁴². Na obszarach kultury lateńskiej datowane są na stadium LT D1b, względnie na starszy odcinek fazy LT D2⁴³. Z ziem Polski znanych jest ponad 100 egzemplarzy, głównie żelaznych⁴⁴. Większość okazów odkryto na stanowiskach kultury oksywijskiej nad dolną Wisłą i – w mniejszym stopniu

⁴² S. Demetz 1999, 69–70, 72–73, mapy 16 i 17; H. Meller 2012, 89–90, mapa 20.

⁴³ R. Gebhard 1991, 91–92; E. Droberjar 2006a, 14, ryc. 1:9–11; H. Meller 2012, 93; A. Danielisová 2020, 117.

⁴⁴ Ostatnio: A. Maciałowicz 2017, 89–96; por. P. Łuczkiwicz 2020, 247–251.

⁴⁰ Zob. K. Rusin 1997, 47; T. Dąbrowska 2008, 29.

⁴¹ Zob. A. Maciałowicz, M. Woźniak 2015, 237.

– na wschodnim i północnym Mazowszu. Zapinki z Kleszewa znajdują wśród nich liczne analogie⁴⁵. Do niedawna fibule miseczkowate, podobnie jak żelazne okazy typów *Nauheim* i Almgren 65, interpretowane były jako importy ze strefy czesko-morawskich oppidów⁴⁶. Obecnie, przede wszystkim ze względu na ich dużą liczebność, wskazuje się na możliwość produkcji przynajmniej części z nich w środowisku kultur oksywskiej i przeworskiej⁴⁷. Fibule miseczkowate na Mazowszu i Podlasiu datowane są na wczesny odcinek fazy A₃⁴⁸. Na cmentarzysku w Kleszewie są one formą przewodnią stadium IIa.

Na szkicu zapinki z grobu 101, który wykonano przed jej konserwacją (Ryc. 2:1), sprężyna opasana jest drutem. Jako, że nie jest ona uszkodzona, element ten nie służył jej naprawie. Detal zapinki z Kleszewa najbardziej przypomina mi kółeczka, które czasami zawieszano na sprężynach zapinek, np. typów *Nauheim*, Almgren 65 i miseczkowatych, odkrytych na terenie kultury lateńskiej (Ryc. 2:2–5)⁴⁹. Niekiedy do takich kółek mocowano metalowy łańcuszek (Ryc. 2:4.5), który – jeśli spięto nim parę zapinek – mógł pełnić funkcję naszyjnika. U zapinek wytwarzanych przez ludność kultury przeworskiej takie kółka nie są spotykane⁵⁰. Dlatego określenie ewentualnej funkcji, jaką mogło ono pełnić u zapinki z Kleszewa, jest trudne. Niestety, do rozstrzygnięcia tej kwestii nic nie wnoszą pozostałe elementy wyposażenia grobowego.

Żelazna zapinka typu Almgren 65⁵¹ znaleziona została w grobie 20 (20/1). Zabytek ten, jak i pozostałe okazy tego typu odkryte na ziemiach polskich, były ostatnio kilkakrotnie omawiane⁵². Stąd też ograniczę się tu do przywołania najważniejszych ustaleń. Fibule Almgren 65 wywodzą się z obszarów północnych Włoch i zachodniej Austrii⁵³. Licznie spotykane są też na stanowiskach kultury lateńskiej w środkowej Europie,

gdzie były też wytwarzane⁵⁴. Na tym ostatnim obszarze dominują okazy wykonane z żelaza, np. w Stradonicach w Czechach znaleziono ich ponad 80, w tym liczne półfabrykaty⁵⁵. Z ziem polskich znanych jest około 25 zapinek Almgren 65⁵⁶. Najbliższe okazowi z Kleszewa są: para fibul z przeworskiego cmentarzyska w Stupsku, grób 24/1917 oraz oksywskie zapinki z Papowa Toruńskiego i Skowarcza⁵⁷. Fibule Almgren 65 na terenach macierzystych datowane są – w zależności od systemu chronologicznego – na stadium LT D1b lub LT D2a⁵⁸. Znaleziska z ziem polskich w większości wiązane są z fazą A₂⁵⁹. Najmłodsze spośród nich współwystępują z zapinkami miseczkowatymi⁶⁰, te zaś na obszarze Mazowsza datowane są na początek fazy A₃ (zob. wyżej). Zapinka z Kleszewa znaleziona została razem z naczyniami pierwszej i drugiej fazy ceramicznej, tym samym odnoszą ją do stadium IIa cmentarzyska (zob. Rozdział 3.1). Fibula prawdopodobnie jest importem z Czech lub Moraw⁶¹.

Najliczniejszą grupę wśród zapinek z młodszego okresu przedrzymskiego stanowią żelazne fibule o silnie wygiętym kabłąku (niem. *geschweifte Fibeln*), typów M-a lub N-a według T. Völlinga⁶², których odkryto 35. Do typu M-a zaliczono 18 egzemplarzy, znalezionych w 13 grobach kultury przeworskiej (200B/1.2, 219A/1, 224/2, 245/1, 518/1.2, 967/2, 1019/1.3, 1022/1.2, 1024A/1, 1024B/1, 1026B/1, 1030/1, 1047/3) oraz na złożu wtórnym, w wypełniku jamy grobu kultury wielbarskiej (597/3). Wszystkie zachowane kompletnie zapinki typu M-a to okazy o ramowatej pochewce. Kabłąki i nóżki poszczególnych egzemplarzy cechuje zazwyczaj taki sam kształt przekroju – kolisty lub kanciasty – na całej długości. Wyjątkiem jest zapinka z grobu 1030, której kabłąk jest w przekroju kolisty, a nóżka czworokątna. Kabłąki są nieprofilowane (np. 219A/1, 1022/2, 1024B/1) albo – jak ma to miejsce u większości egzemplarzy – poniżej ich szczytu znajduje się grzebyk (np. 200B/1, 518/1.2, 1026B/1). W wypadku zapinki z grobu 224 detal ten zamarkowano dwiema poprzecznymi bruzdami. Na jednym ze szkiców zapinki nr 1 z grobu 1019,

⁴⁵ A. Maciałowicz 2017, 89, ryc. 14.

⁴⁶ T. Dąbrowska 1988, 125; 2008, 105.

⁴⁷ P. Harasim 2011, 230–234; A. Maciałowicz 2017, 95.

⁴⁸ A. Maciałowicz 2017, 91–94.

⁴⁹ R. Gebhard 1991, 118, tabl. 10:180; H. Meller 2012, ryc. 38:20–22, 39:6.13; M. Poux 2007, ryc. 6, 10.

⁵⁰ Jedyny znany mi okaz z takim elementem, zarejestrowany na ziemiach polskich, to rzymska fibula typu *Jezerine* z grobu 34a z Lubieszewa, pow. nowodworski (M. Woźniak 2020, 187, ryc. 8:3).

⁵¹ Tu i w dalszej części pracy zapinki sklasyfikowano według schematu O. Almgrena (1897).

⁵² Np. P. Harasim 2011, 226–228; T. Bochnak 2014, 41–44; M. Woźniak 2017, 239–243; P. Łuczkiwicz 2020, 240–243.

⁵³ S. Demetz 1999, 32–33, mapy 1–5; H. Meller 2012, 66–67, mapy 13–16.

⁵⁴ R. Gebhard 1991, 13–14, 27–28; A. Rybová, P. Drda 1994, 129–130.

⁵⁵ A. Rybová, P. Drda 1994, 129–130.

⁵⁶ Ostatnio P. Łuczkiwicz 2020, 240.

⁵⁷ M. Woźniak 2017, 242, ryc. 3.

⁵⁸ S. Rieckhoff 1995, 120; A. Rybová, P. Drda 1994, 127–130; E. Droberjar 2006a, 12–14; H. Meller 2012, 71–72; A. Danielisová 2020, 117, ryc. 4A.

⁵⁹ Ostatnio P. Łuczkiwicz 2020, 242–243.

⁶⁰ A. Maciałowicz 2017, 90, tab. 2.

⁶¹ M. Woźniak 2017, 249.

⁶² T. Völling 1995, 193, 199, 200, ryc. 22, 24.

wykonanym przed jej konserwacją, poniżej szczytu kabłąka oraz na nóżce oznaczono elementy przypominające grupy grzebyków, ewentualnie nakładanych (?) pierścieni z drutu. Nie znam analogii dla tego typu ornamentu u zapinek typów M lub N. Nie można zresztą wykluczyć, że rysunek jest nadinterpretacją⁶³.

Zapinki typu M-a rejestrowane są na rozległych obszarach barbarzyńskiej Europy – od Renu po dorzecze Wisły, przede wszystkim na terenach środkowych Niemiec i Polski⁶⁴. Na stanowiskach kultury przeworskiej na Mazowszu i Podlasiu są podstawowym wyznacznikiem fazy A₃⁶⁵. W Kleszewie najstarsze z nich współwystępują z fibulami: miseczkowatą (grób 200B) oraz zbliżoną do typu H (grób 224). Młodsze okazy znaleziono z zapinkami typu N-a (groby 967 i 1024A). Fibule typu M-a są formą przewodnią fazy II nekropoli.

Zapinek typu N-a wykonanych z żelaza zarejestrowano od pięciu do ośmiu (1/1961/2, 361/1?, 949/1?, 967/1.3, 1024A/2, 1024C/1, 1025/1?). Okazy, które są kompletne, mają pełną (967/1, 1024C/1) lub perforowaną (1/1961/2) pochewkę. Takiej budowy nie miała żadna z zapinek typu M-a z Kleszewa. Stąd też do typu N-a zaliczam przypuszczalnie pozostałe zapinki typu *geschweifte* o pełnych pochewkach (361/1, 1024A/2). Kabłąki wszystkich egzemplarzy były w przekroju kolistym lub zbliżone do owalnych. U większości lepiej zachowanych okazów poniżej szczytu kabłąka znajdował się niewielki grzebyk (967/1, 1024A/2, 1024C/1). Zapinka z grobu 967 była naprawiana – pękniętą sprężynę ustabilizowano żelazną osią.

Żelazne zapinki typu N-a cechuje zasadniczo ten sam obszar występowania, co wyżej omówione okazy typu M-a⁶⁶. Znaleźiska z ziem polskich datowane są na fazę A₃, a wyjątkowo na początek okresu wpływów rzymskich⁶⁷. Na dużych cmentarzyskach Mazowsza i Podlasia spotykane są one rzadziej niż zapinki typu M-a⁶⁸. Prawidłowość tę można zaobserwować też i w Kleszewie. Może to wynikać z krótszego okresu użytkowania form z dolną cięciwą. Na omawianym cmentarzysku fibule typu N-a pojawiły się nieco później niż zapinki

typu M-a. Nie występują one w zespołach z naczyniami pierwszej fazy ceramicznej, fibulami o konstrukcji środkowolateńskiej czy miseczkowatymi. Tym samym zostały tu uznane za wyznacznik stadium IIb.

Jednoznaczna klasyfikacja pozostałych żelaznych zapinek o silnie wygiętym kabłąku (85/86/1, 153/1, 451/1, 500/1, 860/1–3, 1019/2, 1020/1) z powodu złego stanu ich zachowania nie jest możliwa. Blisko połowa z nich (860/1–3, 1019/2) to formy o ramowatych pochewkach. Tego typu konstrukcja u kleszewskich zapinek z dolną cięciwą nie została zarejestrowana. Sugeruje to, że wyżej wymienione okazy reprezentują raczej typ M-a.

Brązową zapinkę typu N-a znaleziono w grobie 536 (536/1). Ma ona kolisty w przekroju kabłąk, z grzebykiem poniżej szczytu. Między zwojami sprężyny znajduje się żelazna oś, co najpewniej świadczy o uszkodzeniu tego elementu i jego późniejszej naprawie. Fragment zbliżonej zapinki znaleziono też w grobie 238 (238/1). Jej zaklasyfikowanie do typu N-a jest jednak niepewne. Można ją wiązać również z typem Almgren 2a1, który także cechuje się kolistym w przekroju kabłąkiem i dolną cięciwą (zob. niżej). Surowiec, z którego wykonano omawiane zapinki, sugeruje, że są one na Mazowszu importami. Przemawia za tym też niewielka liczba odkrytych tu takich egzemplarzy. Wskazanie ewentualnego kierunku, z którego napłynęły, jest jednak trudne. Podobnie jak ich żelazne odpowiedniki, brązowe okazy typu N-a są formą interregionalną, spotykaną na różnych obszarach barbarzyńskiej Europy⁶⁹. Z dotychczasowych zestawień wynika, że najwięcej znaleziono ich na obszarze Niemiec⁷⁰. Z terenów Mazowsza znane są mi dwie takie zapinki⁷¹. Znaleziono je w Karczewcu, grób 176⁷² i Pajewie-Szwelicach, grób 16⁷³. Pierwszej z nich towarzyszyły naczynia drugiej fazy ceramicznej, druga została znaleziona razem z żelazną zapinką typu N-a. Oba zespoły mogą być więc datowane na fazę A₃, a w wypadku okazu z Karczewca – także na stadium B_{1a}. Obecność brązowych zapinek N-a w najstarszym horyzoncie okresu wpływów rzymskich potwierdzają

⁶³ Na rysunku dokumentującym profil zapinki „ornamentu” nie narysowano. Zabytek był silnie skorodowany, nie można więc wykluczyć, że jako zdobienie błędnie zinterpretowano produkty korozji.

⁶⁴ T. Völling 1995, 193, zob. też R. Bockius, P. Łuczkiwicz 2004, 50–61, mapa 17, lista 10.

⁶⁵ Ostatnio T. Dąbrowska 2008, 30–31.

⁶⁶ T. Völling 1995, 200; R. Bockius, P. Łuczkiwicz 2004, 61, mapa 22.

⁶⁷ T. Dąbrowska 1988, 44; 2008, 30, 32; R. Bockius, P. Łuczkiwicz 2004, 62, mapa 23; E. Bokinić 2008, 48.

⁶⁸ T. Dąbrowska 2008, 30–31.

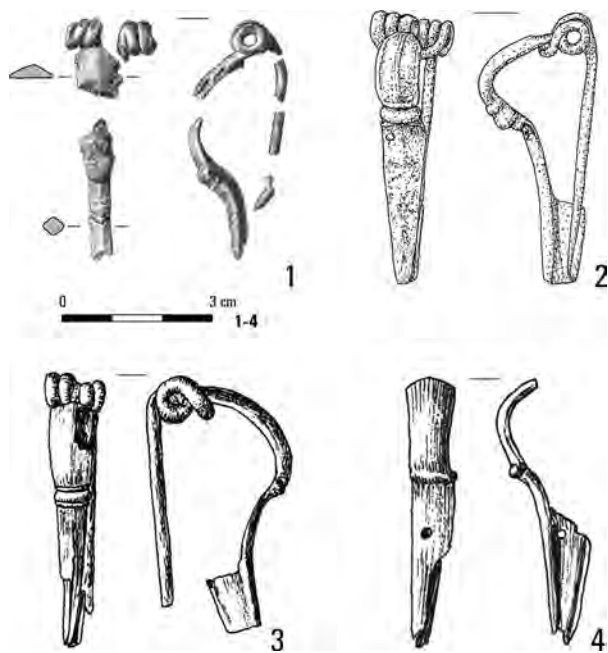
⁶⁹ J. Kostrzewski 1919a, 39; K. Peschel 2005, 215, ryc. 6:15; E. Droberjar 2006a, 64, ryc. 33/733:1 – w tej pracy fibula sklasyfikowana jako typ O.

⁷⁰ R. Bockius, P. Łuczkiwicz 2004, 173–183.

⁷¹ Fibula z grobu I w Krupicach, uznawana za brązową (J. Jaskanis 2005, 82, tabl. XCIX/I:1; T. Dąbrowska 2008, 32, ryc. 8:9), w rzeczywistości jest żelazna (zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie [dalej: PMA], nr inw. IV/418).

⁷² T. Dąbrowska 1973, 490, tabl. XLVII:8 – zapinka sklasyfikowana jako typ O.

⁷³ Z. Dłubakowski 2005, 23, tabl. XII/16:5.

Ryc. 3. Zapinki typu N-c z Mazowsza.

1 – Kleszewo, grób 861; 2 – Modła, grób 217;

3 – Niedanowo, grób 152; 4 – Niedanowo, grób 611.

Wg: M. Woźniak 2021 (1), J. Andrzejowski 2009 (2),

W. Ziemińska-Odojowa 1999a (3, 4)

znaleziska z innych obszarów *Barbaricum*⁷⁴. Okaz z grobu 536 z Kleszewa datowany jest w ramach faz IIb–III, zapinka z grobu 238 – znaleziona m.in. razem z fragmentem brązowej zapinki z górną cięciwą przytrzymywaną trapezowatym haczykiem (zob. niżej) – nieco precyzyjniej, tj. na fazę III funkcjonowania cmentarzyska.

W grobie 861 znaleziono fragmenty brązowej fibuli z dolną (?) cięciwą, silnie wygiętym, taśmowatym kabłąkiem, zakończonym małym grzebykiem i wąską nóżką, zdobioną rytymi bruzdami i parą wybitych kółek (861/1). Fibula najbardziej przypomina późne odmiany zapinek typu N (wariant N-c według T. Völlinga⁷⁵). Zapinki takie wykonywane były z żelaza lub brązu. Spotykane są głównie w Meklemburgii i w południowym Holsztynie. Nieliczne egzemplarze odkryto np. na wyspach duńskich, w północno-zachodniej Polsce i Kotlinie Czeskiej⁷⁶. Kilka okazów znanych jest też północnomazowieckich cmentarzysk kultury przeworskiej, które tworzą najdalej na wschód wysunięte „zgrupowanie” typu N-c (Ryc. 3, 4).

⁷⁴ T. Völling 1995, 203, ryc. 24:c, tab. 10; E. Bokiniec 2005, 61, 96; N. Döhlert 2009, 423.

⁷⁵ T. Völling 1995, 201, ryc. 27.

⁷⁶ T. Völling 1995, 201, 203, ryc. 26, lista 7; R. Bockius, P. Łuczkiwicz 2004, 67, mapa 25; J. Schuster 2018a, 25–27, ryc. 19.

Fibule te są najmłodszą formą wśród zapinek o silnie wygiętym kabłąku. Datuje się je na początek okresu wpływów rzymskich⁷⁷. W obrębie fazy B₁ mogą być umieszczane też znaleziska z północnego Mazowsza. Zapinka z grobu 611 z Niedanowa, znaleziona razem z fibulą Almgren 68, pochodzi z podfazy B_{1b}. Pozostałym okazom towarzyszyła ceramika typowa dla wczesnego okresu wpływów rzymskich⁷⁸. Taką metrykę zdaje się mieć też zdobienie nóżek niewielkimi okręgami wybitymi tuż pod grzebykiem, które notujemy u zapinek z Kleszewa i Modły⁷⁹. Ornament ten spotykany jest m.in. u fibul trąbkowatych⁸⁰, zapinek typu Almgren 71⁸¹, bądź nadłabskich form grupy I Almgrena⁸². Obecność zapinek typu N-c na terenie północnego Mazowsza wyraźnie wskazuje na powiązania miejscowej populacji z terenami zachodniej strefy Morza Bałtyckiego.

Do typu Almgren 2 można zaliczyć 10–12 zapinek. Wszystkie, u których zachowała się sprężyna, mają dolną cięciwę (232/1, 351/1, 657/1, 706/1, 711/1, 1026A/1). Tym samym odpowiadają wariantowi Almgren 2a według T. Völlinga⁸³. Z tą formą prawdopodobnie należy wiązać też fragmenty zapinek z grobów 48, 231A-B, 859, u których sprężyna nie zachowała się (48/1, 231A.231B/1, 859/1). Na obszarach leżących na wschód od środkowej Wisły egzemplarze o górnej cięciwie i z płytką oporową – typu Almgren 2b – bowiem niemal nie występują⁸⁴. Wśród znalezisk z Kleszewa dominują okazy odmiany Almgren 2aII, tj. o kabłąkach w przekroju trójkątnych, niekiedy zdobionych wzdłuż „grzbietu” pasmem drobnych nacięć lub wybitych punktów. Zapinki o kabłąku drucikowatym, typu Almgren 2aI, znaleziono w grobie 91 (91/1) oraz – jeśli nie jest to zapinka typu N-a (zob. wyżej) – w grobie 238. Możliwe, że fragmentem kolejnego egzemplarza typu Almgren 2 jest znaleziona luźno nóżka fibuli z pochewką z dwoma kolistymi otworami (ZL/5).

Zapinki Almgren 2a są formą interregionalną, spotykaną na rozległych obszarach barbarzyńskiej Europy,

⁷⁷ T. Völling 1995, 206, tab. 12; R. Bockius, P. Łuczkiwicz 2004, 63, tab. 7.

⁷⁸ Kleszewo, grób 861, Modła, grób 217 (J. Andrzejowski 2009, 184, tabl. 3.105/217), Niedanowo, grób 152 (W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 34–35, tabl. XLIV/152).

⁷⁹ J. Andrzejowski 2009, 184, tabl. 3.105/217:1.

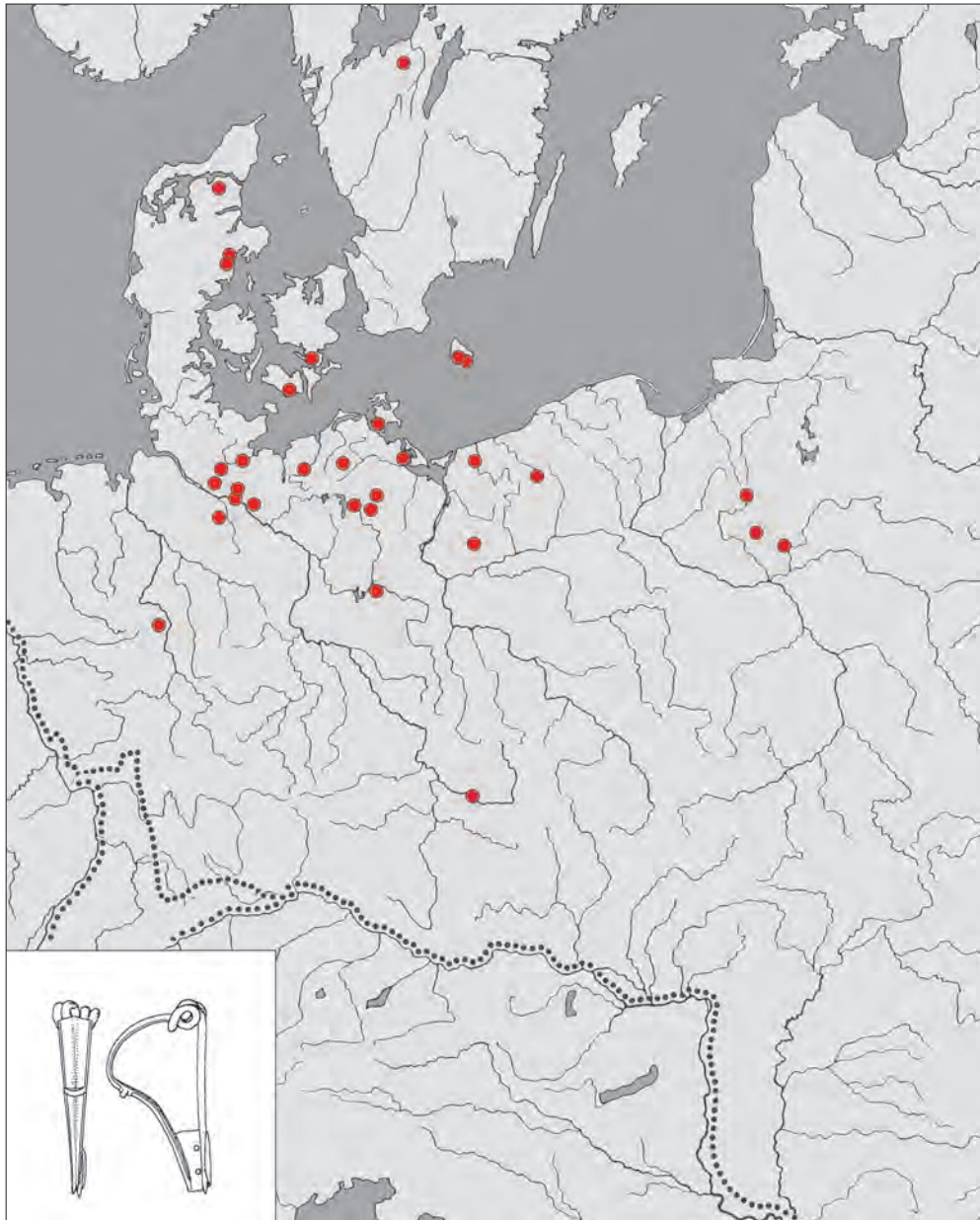
⁸⁰ T. Dąbrowska 2002, 226, tabl. XI/36:1; J. Schuster 2016, 123, ryc. 4:1; 2017a, 123, ryc. 4:1.

⁸¹ W. Nowakowski 1999, ryc. 3:a.b.f.

⁸² O. Almgren 1897, 8.

⁸³ T. Völling 1995, 222–223, ryc. 35.

⁸⁴ T. Dąbrowska 2008, 32–33; jedyna znana mi zapinka typu Almgren 2b pochodzi z Oblina, grób 247 (K. Czarnecka 2007, 74, tabl. CCVII/247:1).

Ryc. 4. Rozprzestrzenienie zapinek N-c na obszarach północno- i środkowoeuropejskiego *Barbaricum*.
Wg: J. Schuster 2018a, z uzup.

od Renu po dorzecze Wisły. Wyraźniej mniej liczne są one na terenach leżących na południe od Dunaju – w strefie wokółalpejskiej i na Bałkanach⁸⁵. Największe ich koncentracje zarejestrowano w Kotlinie Czeskiej i na obszarze Polski: w zachodniej Małopolsce, międzyrzeczu Warty i Prosną, na północnym i wschodnim Mazowszu oraz ziemiach nad dolną Wisłą. Szeroki zasięg występowania omawianej formy sprawia, iż trudno określić jej pochodzenie oraz wskazać miejsca

jej wytwarzania. Większość badaczy uznaje je za formę „germańską”, na co przede wszystkim wskazuje obszar ich występowania; istotne jest też ich podobieństwo do typowych dla środkowoeuropejskiego *Barbaricum* zapinek typu N. Z drugiej strony, nie wyklucza się możliwości ich wytwarzania także w regionie wschodnich Alp⁸⁶. Zapinki Almgren 2a datowane są na czasy około przełomu er. Znajdowane są razem z fibułami typów M i N,

⁸⁵ T. Völling 1995, 222; S. Demetz 1999, 112, mapa 33; R. Bockius, P. Łuczkiwicz 2004, 71, mapa 26; T. Dąbrowska 2008, 32–33.

⁸⁶ T. Völling 1995, 223–224; S. Demetz 1999, 112; E. Droberjar 1999, 77–78; R. Bockius, P. Łuczkiwicz 2004, 68–69; M. Grygiel, R. Grygiel, W. Stasiak 2019, 311–312.

a przede wszystkim z formami wczesnorzymskimi⁸⁷. Na terenach Kotliny Czeskiej, skąd jak się przypuszcza, napływały na północ od Karpat, uznawane są za wyznacznik najstarszej fazy okresu wpływów rzymskich⁸⁸. Znaleźiska z Mazowsza i Podlasia datowane są na fazę A₃ lub A₃/B₁⁸⁹, która obejmuje początek okresu wpływów rzymskich. Większość, dla których możliwe jest precyzyjne ustalenie chronologii w oparciu o zabytki towarzyszące (głównie zapinki Almgren 67), zarejestrowano jednak w zespołach z wczesnego odcinka fazy B₁, np. grób 134 z Bartek⁹⁰, obiekt 56 z Pajewa-Szwelic⁹¹, grób bez numeru ze Szczepkowa-Zalesia⁹². Synchroniczność obu form na obszarze ziem polskich podkreślała T. Dąbrowska⁹³. W Kleszewie zapinki typu Almgren 2a, podobnie jak fibule Almgren 67, są wyznacznikiem fazy III.

W grobie 533 odkryto brązową zapinkę typu Almgren 18b1⁹⁴ (533/1). Zabytek ten był już omówiony przeze mnie w innym miejscu⁹⁵. Jest to forma notowana na rozległym obszarze obejmującym tereny środkowoeuropejskiego *Barbaricum* i strefę wokółalpejską, pojedyncze znaleźiska pochodzą z Bałkanów. Z ziem polskich znanych jest ponad 20 egzemplarzy, większość z nich zarejestrowano na terenie kultury przeworskiej, nieco mniej pochodzi ze stanowisk kultury oksywskiej i grupy tynieckiej⁹⁶. Zapinki Almgren 18b1 na terenach alpejskich datowane są na ostatnią ćwierć I w. p.n.e. i pierwsze piętnastolecie I w. n.e.⁹⁷ Lepiej datowane egzemplarze z ziem polskich można odnosić do schyłku młodszego okresu przedrzymskiego i początku okresu wpływów rzymskich⁹⁸. Zapinki odkryte na terenie kultur przeworskiej i oksywskiej uznawane są za importy⁹⁹. Niewielka liczba odkrytych okazów oraz

stosunkowo szeroki obszar ich występowania powoduje, że trudno wskazać miejsca ich produkcji. S. Demetz przypuszczał, że wywodzą się one z obszarów wschodnioalpejskich¹⁰⁰. Sugerował też, że okazy duże – a taki jest egzemplarz z Kleszewa – były raczej formą krótkotrwałą, która mogła być wytwarzana w Recji i Windelciji. Zakładając wschodnioalpejską proveniencję wzoru oraz podane wyżej datowanie, zapinki Almgren 18b na terenach macierzystych użytkowane były w czasie przypadającym na schyłek niezależności plemion zamieszkujących wschodnie Alpy oraz na pierwsze dziesięciolecie po włączeniu ich domen w granice *Imperium Romanum*. W tym świetle fibula z Kleszewa, obok niżej omówionych zapinek typu *Jezerine*, może być jednym z najstarszych importów prowincjonalnorzymskich odkrytych na północnym i wschodnim Mazowszu. Jej obecność może być związana z dalekosiężnymi kontaktami miejscowej ludności z Południem, które przejawiały się m.in. napływem na obszary leżące na wschód od środkowej Wisły norycko-panońskich zapinek typu Almgren 67 (zob. niżej).

W grobach 576 i 657, datowanych odpowiednio na fazę II i III, znaleziono fragmenty brązowych fibul o smukłych nóżkach, z dookólnym grzebykiem na kabłąku (576/1, 657/2). Klasyfikacja obu okazów z uwagi na stan ich zachowania jest trudna. Spośród brązowych form o takich cechach, datowanych na schyłek okresu przedrzymskiego lub najstarszy horyzont wczesnego okresu wpływów rzymskich, na Mazowszu i Podlasiu najczęściej spotykane są zapinki typu Almgren 18. Stąd też i taka interpretacja fibul z grobów 576 i 657 wydaje się dość prawdopodobna. Zapinki Almgren 18b omówiłem wyżej. Zapinki Almgren 18a (bez haczyka przytrzymującego cięciwę sprężyny) także są wytworem ludności kultury lateńskiej. Wśród nich, w oparciu o cechy morfologiczne (stopień wysklepienia kabłąka, ukształtowanie główki itp.), wyróżnia się kilka wariantów, cechujących się też pewnym zróżnicowaniem terytorialnym¹⁰¹. Na ziemiach polskich zapinki te spotkane są dość często, a przeważają wśród nich „wschodnioalpejskie”¹⁰² okazy wariantu *Altenburg* w ujęciu T. Völlinga lub typu Almgren 18a2 według S. Demetza; inne formy, np. nadreński wariant *Wederath* według T. Völlinga, spotykane są tu rzadko¹⁰³. Na obszarach kultury lateńskiej zapinki Almgren 18a datowane są na fazę LT D2,

⁸⁷ T. Völling 1995, 224–226; R. Bockius, P. Łuczkiwicz 2004, 70.

⁸⁸ E. Droberjar 1999, 77–78; 2006b, 605.

⁸⁹ Zob. T. Dąbrowska 1997, 18, 62, 64; J. Andrzejowski 2006, 24; K. Czarnecka 2007, 15–16, 20–21.

⁹⁰ D. Bohnsack 1939, 45, ryc. 2, 3.

⁹¹ Z. Dłubakowski 2005, 46, tab. XLVIII/56.

⁹² *Katalog Muzeum Archeologicznego*, tom I, 122; J. Kostrzewski, *Archiwum*, teka 72, karta bez nru; zabytki w zbiorach PMA, nr inw. IV/228.

⁹³ T. Dąbrowska 2003, 156.

⁹⁴ S. Demetz 1999, 119–120.

⁹⁵ M. Woźniak 2017, 245–249.

⁹⁶ Zestawienie z roku 2017 (M. Woźniak 2017, 246, ryc. 5, 7) można uzupełnić o znaleźiska z Legionowa, grób 108B (P. Harasim 2017, 53, ryc. 3:2.3).

⁹⁷ Zob. S. Demetz 1999, 133, 145, 147; H. Sedlmayer 2009, 128–130, 136–137.

⁹⁸ Ostatnio P. Łuczkiwicz 2020, 254.

⁹⁹ Np. T. Bochnak 2014, 45–47; P. Harasim 2017, 53–55.

¹⁰⁰ S. Demetz 1999, 119, 122.

¹⁰¹ T. Völling 1995, 179–184, ryc. 14, 16–18; S. Demetz 1999, 116–118, 121–122, tabl. 29–30, mapy 35–37.

¹⁰² Ostatnio sugeruje się możliwość produkcji tej formy również na terenie grupy tynieckiej (P. Harasim 2017, 55).

¹⁰³ P. Harasim 2011, 231–233; 2017, 54–55; T. Bochnak 2014, 45–47; P. Łuczkiwicz 2020, 251–255.

a niekiedy i na początki okresu wpływów rzymskich¹⁰⁴, w kulturach przeworskiej i oksywskiej – głównie na fazę A₃¹⁰⁵. Ich obecność na Mazowszu można wiązać z kontaktami miejscowej populacji z ludnością grupy tynieckiej¹⁰⁶.

Zapinki grupy II oraz o cechach grup II i IV Almgrena

Na cmentarzysku znaleziono 17 zapinek ze sprężyną osłoniętą kapturkami¹⁰⁷. Dwanaście z nich to fibule starszego wariantu serii wschodniej, typu Almgren 38–39¹⁰⁸. Trzy to formy łączące cechy zapinek kapturkowych i silnie profilowanych¹⁰⁹. Pozostałe dwa egzemplarze zachowane są fragmentarycznie, nie można ich jednoznacznie przypisać do konkretnej z wyżej wymienionych odmian.

Fibule typu Almgren 38–39 zarejestrowano w ośmiu zespołach. W czterech grobach wystąpiły parami (32/1.2, 132/2.3, 363/1.2, 364/1.2), w kolejnych czterech po jednym egzemplarzu (240/1, 242/1, 429/1, 516/1). Zapinka z grobu 240 wykonana jest z żelaza, co nie jest notowane rzadko na terenach leżących na wschód od środkowej Wisły¹¹⁰. Pozostałe okazy są brązowe. Wszystkie one tworzą dość zróżnicowany zbiór, którego poszczególne elementy odróżniają się od siebie detalami: szerokością kabłąka, kształtem nóżki, rozmiarami grzebyka oraz sposobem umocowania sprężyny. Zapinki z grobów 32 i 363 mają stosunkowo szerokie kabłąki, niskie i profilowane grzebyki oraz krótkie kapturki¹¹¹. Nieco inną budową cechują się egzemplarze

odkryte w grobach 132, 240, 429 i – w mniejszym stopniu – 364. Zapinki te zdają się być nieco smuklejsze, a ich grzebyki są wąskie i wysokie. Niemal wszystkie zapinki Almgren 38–39 z Kleszewa mają typowe dla tej formy płaskie, w przekroju daszkowate nóżki, rozszerzające się ku zakończeniu i nieznacznie zadarte ku górze. Od wzorca tego odbiega egzemplarz (egzemplarze?) z grobu 132, który ma nóżkę wąską, prostą, a w przekroju trójkątną (132/2). Taki kształt zapinek Almgren 38–39 spotykany jest wyjątkowo (Ryc. 5). Forma ta zdaje się być lokalna, charakterystyczna dla ludności wschodniej strefy kultury przeworskiej¹¹². Kształtem zapinki te wyraźnie nawiązują do miejscowej odmiany fibul łączących cechy grup II i IV Almgrena (zob. niżej). Obie formy odróżnia od siebie *de facto* wyłącznie obecność grzebyka z guzkiem na końcu nóżki u tych drugich.

Zapinki z grobu 132 i przypuszczalnie z grobu 240 mają zaczątek sprężyny osadzony w otworze w kabłąku. Podobna konstrukcja cechuje też fibule kapturkowe znalezione luźno (ZL/17.18), nie ma jednak pewności, czy nie są to pozostałości okazów łączących cechy grup II i IV Almgrena¹¹³. Taki sposób umocowania sprężyny jest bowiem u tych ostatnich spotykany częściej (zob. niżej). Wczesne zapinki kapturkowe serii wschodniej o omawianej konstrukcji zostały określone przez M. Olędzkiego jako wariant Almgren 38–39a¹¹⁴. Spotykany jest on głównie na stanowiskach kultury przeworskiej z Mazowsza i Podlasia oraz na terenach ościenych, np. Kielecczyźnie¹¹⁵.

Fibule odkryte w Kleszewie zdobione są w sposób typowy dla „mazowiecko-podlaskich” zapinek typu Almgren 38–39. Ich ornamentyka jest więc stosunkowo oszczędna. Obejmuje ona plastyczne żeberka lub jedną bądź dwie równoległe bruzdy wzdłuż krawędzi i środka kabłąka, a niekiedy też powyżej i poniżej grzebyka. U zapinek z grobów 32, 132 i 363 żeberka lub przestrzeń między bruzdami pokryta jest pasmem drobnych nacięć imitujących perełkowanie. Fibula z grobu 242 ma też na kabłąku dwa niewielkie koliste zagłębienia, a zapinki z grobów 132, 240 (?) i 364 – bruzdy wzdłuż za-

jemy ją jednak także u zapinek typu Almgren 38–39 (np. Kamieńczyk, groby 167, 211 – T. Dąbrowska 1997, tabl. LXXXVIII/167:1, CXI/211:1) oraz współczesnych im fibul o cechach II i IV grupy Almgrena (zob. J. Andrzejowski 1994a, ryc. 8:a.k.l, 9:i.k).

¹¹² Zob. J. Andrzejowski 2001a, 180–181.

¹¹³ Zapinki z grobu 363, wbrew pojawiającym się w literaturze opiniom (np. M. Olędzki 1992, 56, 64), cechuje „zwykła” konstrukcja sprężyny, tzn. jej koniec znajduje się na osi, a nie w otworze w kabłąku.

¹¹⁴ M. Olędzki 1992, 53–57; 1995, 232–235, mapa 2; 1998, 75.

¹¹⁵ M. Olędzki 1998, ryc. 13; zob. też J. Andrzejowski 2001b, 62–64.

¹⁰⁴ S. Demetz 1999, 122.

¹⁰⁵ Ostatnio P. Łuczkiwicz 2020, 255.

¹⁰⁶ T. Dąbrowska 1988, 126–127.

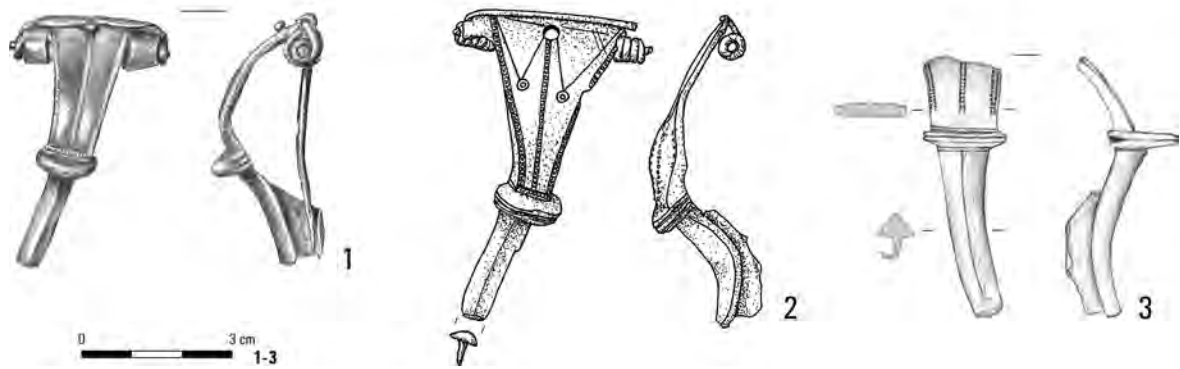
¹⁰⁷ U zapinek z grobów 429 i 516 nie zachowała się górna partia kabłąka i sprężyna. Jednak pozostałe cechy morfologiczne tych okazów – płaski kabłąk, grzebyk między kabłąkiem a nóżką – nie pozostawiają wątpliwości, iż oba egzemplarze to fibule kapturkowe.

¹⁰⁸ Uważam, że brak podstaw, aby typy Almgren 38 i 39 traktować jako osobne formy. Sugestia J. Schustera (2005, 95, przyp. 11), jakoby typ Almgren 39 cechował się inną konstrukcją osłony sprężyny niż typ Almgren 38 (cylinder zamiast kapturków), w mojej ocenie nie znajduje potwierdzenia w pracy O. Almgrena, np. zaliczone przez niego do typu 39 fibule z Grudziądza-Rządza (O. Almgren 1897, 141) mają „zwykłe” kapturki (zob. S. Anger 1890, tabl. XII:21–24; M. Kurzyńska 2020, 141, 153, 167, tabl. 69:21–24).

¹⁰⁹ Zob. M. Olędzki 1986; J. Andrzejowski 1994a.

¹¹⁰ Np. Brudnice, groby 68 i 69 (A. Szela 2021, 43–44, tabl. XXXIX/68:3.4, XL/69:4), Modła, grób 274 (J. Andrzejowski 2009, 215, tabl. 3.143/274:3).

¹¹¹ Cecha ta charakterystyczna jest przede wszystkim dla najmłodszych fibul kapturkowych, typu Almgren 41 (J. Schuster 2006, 102). Na terenie północnego i wschodniego Mazowsza rejestru-

Ryc. 5. Zapinki kapturkowe z wąskimi nóżkami.

1 – Kleszewo, grób 132; 2 – Nadkole, stan. 2, znalezisko luźne; 3 – Magnuszew Mały, znalezisko luźne.

Wg: M. Woźniak 2021 (1), J. Andrzejowski 2001a (2). Rys. T. Rakowski (3)

kończenia nóżki. W żłobkach na grzebyku jednej z fibul z grobu 132 (132/3) znajdują się pozostałości srebrzystej inkrustacji.

Zapinki kapturkowe Almgren 38–39 spotykane są na całym obszarze środkowoeuropejskiego *Barbaricum*, a najliczniej na obszarach leżących na wschód od Odry¹¹⁶. Najczęściej rejestrowane są one w grobach kobiet lub o kobiecym modelu wyposażenia, choć od reguły tej bywają też wyjątki¹¹⁷. Fibule te dotychczas nie doczekały się całościowego opracowania, choć niejednokrotnie podejmowane były próby wyodrębniania pośród nich różnych, zazwyczaj lokalnych, wariantów¹¹⁸. Najstarsze formy tych zapinek znane z ziem polskich datowane są na podfazę B_{2a}¹¹⁹. Na obszarze północnego i wschodniego Mazowsza oraz Podlasia fibule Almgren 38–39 nie występują jednak z materiałami, które można by pewnie odnosić do tego odcinka chronologicznego. Wszystkie precyzyjnie datowane okazy pochodzą dopiero z podfazy B_{2b}¹²⁰.

Mniej liczną grupę zapinek z kapturkami osłaniającymi sprężynę stanowią brązowe egzemplarze o wąskich nóżkach zakończonych niewielkim grzebykiem z guzkiem. Jeden egzemplarz znaleziono w grobie 43 (43/1), dwa w grobie 365B (365B/1.2). Wszystkie mają wydętą, półokrągłą, wąską, profilowaną bruzdami grzebyki między kabłąkiem a nóżką i koliste na końcu nóżki. U jednej z zapinek z grobu 365B (365B/1) grze-

byki inkrustowane były srebrem. Kabłąk fibuli z grobu 43 zdobiony jest wzdłuż krawędzi bocznych rzędami pseudoperełkowania, a zapinek z grobu 365B – żeberkami. U wszystkich wymienionych okazów zaczątek sprężyny osadzony jest w otworze znajdującym się w przedniej partii kabłąka. Zapinka z grobu 43 była prawdopodobnie naprawiana. Uszkodzona część sprężyny wraz z igłą i cięciwą została zastąpiona nowym elementem¹²¹ (zob. niżej).

Omawiane fibule stanowią specyficzną formę łączącą cechy zapinek kapturkowych i silnie profilowanych. Na ich obecność zwrócił już przeszło sto dwadzieścia lat temu uwagę O. Almgren, określając ją jako *Mischform zwischen der Fig. 39 und der Gruppe IV*¹²². Szerzej omówione zostały one przez M. Olędzkiego¹²³, który nazwał je typem *Nadkole* oraz przez J. Andrzejowskiego¹²⁴. Ten ostatni fibule z kapturkami wyodrębnił jako 3. serię zapinek o cechach II i IV grupy Almgrena. Od pozostałych dwóch odróżnia się ona konstrukcją aparatu sprężyny – u zapinek 1. serii cięciwa przytrzymywana jest haczykiem, a u egzemplarzy 2. serii sprężyna z cięciwą osadzone są w cylindrze. Ów podział oparty na cechach morfologicznych znajduje odzwierciedlenie w dyspersji znalezisk poszczególnych form. Zapinki 1. serii charakterystyczne są dla obszarów leżących w dorzeczu środkowej Łaby i w północnej Jutlandii. Zapinki 2. serii spotykane są przede wszystkim w południowo-wschodniej strefie Bałtyku. Zapinki 3. serii to forma typowa dla ludności kultury przeworskiej zamieszkującej Mazowsze,

¹¹⁶ O. Almgren 1897, 18; R. von Uslar 1938, 102; E. Cosack 1979, 37, mapa 9; M. Olędzki 1997, 64, ryc. 4; 1998, 74, ryc. 1.

¹¹⁷ M. Olędzki 1992, 62.

¹¹⁸ Np. M. Olędzki 1992; 1995; 1998; M. Mączyńska 2006, 162–164; 2011, 33–35; J. Schuster 2014, 467–469.

¹¹⁹ M. Olędzki 1998, 74–75; M. Mączyńska 2006, 161–162.

¹²⁰ Np. T. Dąbrowska 1997, 119; J. Andrzejowski 1998a, 107–108; 2006, 18; W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 140.

¹²¹ Nie można wykluczyć, że ten stan jest efektem współczesnych zabiegów konserwatorskich, bowiem sprężyna wraz z cięciwą zostały sklejone z kilku fragmentów.

¹²² O. Almgren 1897, 20.

¹²³ M. Olędzki 1986.

¹²⁴ J. Andrzejowski 1994a.

głównie jego północną i wschodnią część. Poza tym regionem spotykane są rzadko, a w środowisku innych kultur – wyjątkowo¹²⁵. Fibule 3. serii datowane są analogicznie do zapinek Almgren 38–39, na podfazę B_{2b}, i podobnie jak one noszone były przez kobiety¹²⁶. Bardzo możliwe, że omawiany typ reprezentują też fragmenty zapinek kapturkowych znalezione w Kleszewie luźno (ZL/17.18). Uwaga ta dotyczy szczególnie egzemplarza o wąskim, prawie prostokątnym kabłąku, zdobionym rzędami ukośnych kresiek i tak samo ornamentowanymi kapturkami, dla którego najlepsze analogie stanowią fibule 4. typu 3. serii II/IV grupy Almgrena¹²⁷.

W Kleszewie zapinki kapturkowe obu wyżej omówionych odmian są formą przewodnią stadium Vb użytkowania cmentarzyska.

Zapinki grupy III Almgrena

Na stanowisku znaleziono 31–33 zapinki oczkowate. Ten brak precyzji wynika z faktu, że fragmenty dwóch fibul odkrytych luźno (ZL/13.15) mogą być częściami zapinek odkrytych w grobach 452 (452/1) i 515 (515/2). Wszystkie okazy wykonane są z brązu.

Zapinki serii głównej znaleziono w trzech grobach (83/1, 525B/1.2, 702/1) i luźno na powierzchni stanowiska (ZL/7). Najstarsza stylistycznie jest ta ostatnia. Zachowała się z niej jedynie część główki. Jest ona jednak na tyle charakterystyczna, że możliwa jest bliższa klasyfikacja zabytku. Po obu stronach główki zapinki znajdują niewielkie, czworokątne występy z poprzecznymi bruzdami. Przy nich, tuż przy krawędzi, gdzie znajdował się – obecnie odłamany – kabłąk, widoczne są dwa niewielkie łukowate wcięcia. Wszystko to świadczy, iż zapinka miała na główce, poniżej występow, zaokrąglone wycięcia. Taka konstrukcja jest cechą dystyngtywną fibul typu Almgren 45. Zapinka z Kleszewa wyróżnia się nietypową budową aparatu sprężyny, która jest bez wątpienia rezultatem naprawy. Zapinka jest dwuczęściowa: brązowa sprężyna na żelaznej osi została osadzona we wtórnie wywierconym w główce otworze.

Zapinki Almgren 45 są najpowszechniejszą formą pośród wczesnych fibul oczkowatych serii głównej. Liczebność oraz szeroki zasięg występowania, obejmujący niemal cały obszar środkowoeuropejskiego *Barbaricum*, a w mniejszym stopniu i przyległych doń prowincji rzymskich, zaowocowały licznymi opracowaniami tej kategorii zabytków¹²⁸. Największa ich

koncentracja znajduje się w dorzeczu Łaby i to właśnie ten region od dawna postrzegany jest jako główne miejsce ich wytwarzania¹²⁹. Bardziej problematyczna jest kwestia proveniencji znalezisk z prowincji rzymskich. Dotyczy to przede wszystkim dość licznych okazów znad dolnego i środkowego Renu, których obecność skłoniła niektórych badaczy do przyjęcia hipotezy o możliwej produkcji tych zapinek także w warsztatach rzymskich¹³⁰. Propozycja ta bywa jednak kwestionowana¹³¹. Głównym argumentem „przeciw” jest odmienny model dystrybucji tej formy od innych, współczesnych jej wzorów fibul oraz niewielka liczba znalezisk w kontekstach związanych z rzymskim osadnictwem „cywilnym”. Przypuszcza się, że obecność tych zapinek nad Renem mogła być związana napływem w ten region grup nadłabskich Germanów, których obecność datowana jest tu od schyłku okresu lateńskiego¹³².

Z ziem polskich znanych jest kilkadziesiąt zapinek typu Almgren 45¹³³. Najwięcej zarejestrowano na stanowiskach kultury wielbarskiej, przede wszystkim położonych nad dolną Wisłą. Nieco mniej znaleziono ich na terenach kultury przeworskiej. W innych strefach kulturowych, np. w grupie lubuskiej, odnotowano tylko pojedyncze egzemplarze. Obecność omawianych fibul na wyżej wymienionych obszarach interpretowana jest jako przejaw kontaktów miejscowych populacji z ludnością dorzecza Łaby, w szczególności Kotliny Czeskiej¹³⁴. Zapinki Almgren 45 datowane są w *Barbaricum* na fazę B₁, najczęściej na jej młodszy odcinek¹³⁵. W tych samych ramach chronologicznych umieszczane są też egzemplarze z terenów leżących na wschód od środkowej Wisły, których zarejestrowano tu co najmniej dziesięć¹³⁶.

¹²⁹ O. Almgren 1913, 270; E. Cosack 1979, 59–61; E. Droberjar 1999, 73–75.

¹³⁰ J. Kunow 1998, 110.

¹³¹ B. Steidl 2018, 157.

¹³² M.P. Speidel, B. Scarigi 1990; K. Frank 2017; B. Steidl 2018, 157.

¹³³ M. Mączyńska 2004, 212, 220–221.

¹³⁴ M. Mączyńska 2004, 212.

¹³⁵ J. Kunow 1998, 104–106; E. Droberjar 1999, 73–75; M. Mączyńska 2004, 212.

¹³⁶ Gródek, pow. wysokomazowiecki, grób 82 (A. Szela 2017a, 212, 214, ryc. 2:17), Kleszewo, znalezisko luźne, Kuczbork-Osada, obiekt 19A (A. Szela 2018a, 22, tabl. XIV/19A), Księży Dwór, grób 20 (A. Brinkmann 1909, 280, 283, ryc. 183), Nadkole, stan. 2, groby 15 i 22B (J. Andrzejowski 1998a, 19, 21, tabl. XI/15, XVIII/22A–B), Niedanowo, grób 478 (W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 85, tabl. CLXXIV/478), Modła, groby 18 i 218 (J. Andrzejowski 2006, 25, ryc. 14/218; 2009, 80, tabl. 3.4/18:1), gmina Karniewo, znalezisko luźne (zbiory Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej w Mławie [dalej: MZZ], nr inw. MZZ/A/1453).

¹²⁵ Ostatnio A. Mistewicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak 2021, 120–122, tam starsza literatura.

¹²⁶ J. Andrzejowski 1994a, 97–99, 101–102.

¹²⁷ Zob. J. Andrzejowski 1994a, 95–96.

¹²⁸ Np. E. Cosack 1979, 59–63; E. Droberjar 1999, 73–75; J. Kunow 1998; M. Mączyńska 2004, 211–212; W. Walther, T. Schierl 2018.

Druga z wczesnych fibul oczkowatych serii głównej znaleziona w Kleszewie (83/1) odpowiada typowi Almgren 46. Typ ten od wyżej omówionego odróżnia się niemal wyłącznie budową główki – „oczka” mają formę kolistych otworów, przy których znajdują się niewielkie nacięcia. Duże podobieństwo obu odmian powoduje, że zapinki Almgren 46 uznaje się za formę, która wyewoluowała z typu Almgren 45¹³⁷. Oba typy charakteryzuje taka sama chronologia oraz zbliżony zasięg występowania¹³⁸, fibule Almgren 46 są jednak mniej liczne¹³⁹.

Na ziemiach polskich odkryto kilkanaście zapinek typu Almgren 46¹⁴⁰. Wszystko co napisano wyżej odnośnie do datowania i rozprzestrzenienia typu Almgren 45 na terenach leżących na północ od Karpat dotyczy też i typu Almgren 46. Na prawobrzeżnym Mazowszu i Podlasiu zapinki te spotykane są rzadko¹⁴¹.

Młodsze stylizacyjne zapinki oczkowane serii głównej znaleziono w grobie 525B. Lepiej zachowany egzemplarz ma wybite na główce dwa koncentryczne okręgi (525B/1), co pozwala łączyć go z typem Almgren 52. Kabłąk zdobiony jest pasmem pseudofiligranu, a na końcu nóżki wryte są dwie linie tworzące kąt. Druga zapinka z tego grobu ma stopioną główkę (525B/2). Jej jednoznaczna klasyfikacja typologiczna jest niemożliwa. Rozmiarami i kształtem ściśle odpowiada ona pierwszej z wymienionych zapinek z tego grobu, stąd też przypuszczam, że reprezentowała tę samą odmianę¹⁴². Zapinki Almgren 52 spotykane są licznie na terenach barbarzyńskiej Europy. W przeciwieństwie do wyżej omówionych typów Almgren 45 i 46, niewiele odkryto ich w Kotlinie Czeskiej, co związane jest z upadkiem markomańskich centrów rzemieślniczych, który mógł mieć miejsce po załamaniu się władztwa Marboda¹⁴³. Stosunkowo liczną grupę zapinek Almgren 52 tworzą też znaleziska z prowincji rzymskich, przede wszystkim znad Renu¹⁴⁴. Możliwość ich produkcji w warsztatach

imperialnych bywa jednak kwestionowana¹⁴⁵. Na terenach *Barbaricum* fibule te datowane są na późny odcinek fazy B₁, wyodrębniany niekiedy jako stadium B_{1c}¹⁴⁶. Na obszarach kultury przeworskiej leżących na wschód od środkowej Wisły zapinki Almgren 52 występują w horyzoncie fibul Almgren 68¹⁴⁷, który obejmuje – traktowany tu łącznie – młodszy i późny odcinek fazy B₁ (zob. niżej). Tak też datowane są zapinki z Kleszewa (faza IV funkcjonowania cmentarzyska).

Fragment zapinki oczkowanej serii głównej znaleziono w grobie 702 (702/1). Zły stan jej zachowania utrudnia bliższą klasyfikację. Smukła nóżka i bruzdy wzdłuż jej krawędzi bocznych wskazują na któryś z późnych wariantów – Almgren 52 lub 53¹⁴⁸. Zapinki Almgren 52 omówiłem wyżej. Fibule typu Almgren 53 cechują się brakiem zdobienia „oczkami”. Są one stosunkowo liczne na terenach *Barbaricum*, głównie w jego środkowo-wschodniej części, tj. na obszarach kultur wielbarskiej i przeworskiej, a w mniejszym zaś stopniu w Skandynawii¹⁴⁹. Drugą strefą ich koncentracji są tereny prowincji rzymskich sąsiadujące z *Barbaricum*. Szczególnie wiele jest ich w Germanii Dolnej i Górnej, pojedyncze notowane są też w Noricum i Panonii¹⁵⁰. Z zestawienia J. Kunowa¹⁵¹ wynika, że liczba „rzymskich” zapinek Almgren 53 jest znacznie wyższa niż tych odkrytych na obszarach barbarzyńskich. O ile znaleziska znad środkowego Dunaju można jeszcze próbować tłumaczyć intensywnymi kontaktami rzymsko-barbarzyńskimi wzdłuż tzw. szlaku bursztynowego, o tyle obecność ponad setki egzemplarzy nad górnym i środkowym Renem trudno interpretować inaczej niż miejscową wytwórczością¹⁵². Brak jednak podstaw, aby znaleziska z terenu Polski uznawać za rzymskie importy. Zapinki Almgren 53 prawdopodobnie wytwarzane były niezależnie w dwóch, dość odległych od siebie regionach: na terytorium *Imperium Romanum* (Germania Dolna i Górna) oraz na terenach barbarzyńskich, na ziemiach polskich. Z podobną sytuacją spotykamy się w wypadku współczesnych fibulom Almgren 53 zapinkom Almgren 68 (zob. niżej).

¹³⁷ E. Droberjar 1999, 75.

¹³⁸ Zob. E. Droberjar 1999, 73–75.

¹³⁹ J. Kunow 1998, ryc. 2, 5.

¹⁴⁰ M. Mączyńska 2004, 212, 220–221.

¹⁴¹ Np. Modła, grób 285 – 2 egz. (J. Andrzejowski 2009, 221, tabl. 3.152/285), Niedanowo, grób 102 (W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 26, tabl. XXXI/102:1). Wiązana niekiedy z typem Almgren 46 zapinka z Wielkiego Łęcka (zob. M. Mączyńska 2004, 221), to okaz z „oczkami” w formie wybitych okręgów, typu Almgren 52 (A. Bezenberger 1909, 68, ryc. 36; H. Jankuhn, *Archiwum*).

¹⁴² Nie można jednak wykluczyć, iż był to okaz bez zdobienia „oczkami”, typu Almgren 53.

¹⁴³ M. Mączyńska 2004, 213.

¹⁴⁴ J. Kunow 1998, ryc. 5; M. Mączyńska 2004, 213.

¹⁴⁵ M. Mączyńska 2004, 213; por. J. Kunow 1998, 107, 110.

¹⁴⁶ K. Godłowski 1985, 41; M. Mączyńska 2004, 213.

¹⁴⁷ Por. M. Mączyńska 2004, 212.

¹⁴⁸ Por. Niedanowo, grób 302 (W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 59, tabl. CV/302:1), Nadkole, stan. 2, grób 30 (J. Andrzejowski 1998a, 23, tabl. XXIII/30:5), Modła, grób 54 (J. Andrzejowski 2009, 98, tabl. 3.21/54:2).

¹⁴⁹ M. Mączyńska 2004, 212, 221, 224, mapa 2.

¹⁵⁰ J. Kunow 1998, ryc. 7.

¹⁵¹ J. Kunow 1998, ryc. 5.

¹⁵² J. Kunow 1998, 109; por. M. Mączyńska 2004, 213.

Tab. 1. Klasyfikacja typologiczna zapinek oczkowatych serii pruskiej z Kleszewa

Typ	Nr zabytku	Liczba egz.
Almgren 57	262/1, ZL/10?.11	3
Almgren 58–59	282/1, 537/2, 607/1?	3
Almgren 60	132/1, 262/2, 282/2, 452/1, 537/1	5
Almgren 61	515/1	1
Almgren 57, 58–59 lub 60	383/1, 537/3, 538/1, ZL/14	4
Almgren 60 lub 61	141/2, 365B/3, 403/1, 515/2, ZL/12	5
Nieokreślone	248/1, 284/1, 397/1?, 856/1, 862/1, ZL/13.15	7

Zapinki Almgren 53 na terenach kultury wielbarskiej i przeworskiej datowane są na późny odcinek fazy B₁ i początki fazy B₂¹⁵³. Na mazowiecko-podlaskich cmentarzyskach kultury przeworskiej współwystępują z fibulami Almgren 68¹⁵⁴, wczesnymi zapinkami trąbkowatymi¹⁵⁵, a najmłodsze z nich – z zapinkami oczkowatymi serii pruskiej¹⁵⁶ i Almgren 103¹⁵⁷. Okaz z Kleszewa wiązany jest z fazą IV funkcjonowania cmentarzyska.

Zapinki oczkowate serii pruskiej są najliczniejszą grupą fibul z wczesnego okresu wpływów rzymskich zarejestrowaną w Kleszewie. Znaleziono ich 25–28 egzemplarzy. Większość jest mniej lub bardziej uszkodzona, wynikiem tego tylko 12 z nich udało się sklasyfikować precyzyjnie (Tab. 1).

Najstarsze stylistycznie formy znaleziono w grobie 262 i luźno na powierzchni stanowiska (ZL/10?¹⁵⁸, ZL/11). Są to zapinki typu Almgren 57, z bocznymi występami po obu stronach zdobionej koncentrycznymi okręgami główki. Dwa lub trzy dalsze okazy (282/1,

¹⁵³ K. Godłowski 1985, 41; R. Wołagiewicz 1993, 24; Mączyńska 2004, 212.

¹⁵⁴ Np. Modła, grób 100 (J. Andrzejowski 2009, 123, tabl. 3.45/100:1.2).

¹⁵⁵ Np. Kamieńczyk, grób 14 (T. Dąbrowska 1997, 14, tabl. VIII/14:1).

¹⁵⁶ Np. Nadkole, stan. 2, grób 30 (J. Andrzejowski 1998a, 23, tabl. XXIII/30:6).

¹⁵⁷ Np. Niedanowo, grób 264 (W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 52, tabl. LXXX/264:2.3).

¹⁵⁸ Nie można wykluczyć, iż jest to fragment fibuli serii głównej, tj. Almgren 52 (zob. wyżej). Wydaje mi się to jednak mniej prawdopodobne.

537/2, 607/1?) o zbliżonym kształcie, ale bez „oczek” na główce klasyfikuję jako typ Almgren 58–59¹⁵⁹. Jedenaście fibul odpowiada typom Almgren 60 i 61, cechującym się przewężonym przy sprężynie kabłąkiem. Spośród nich pięć okazów przypisano do typu Almgren 60 (132/1, 262/2, 282/2, 452/1, 537/1), u którego między nóżką a kabłąkiem znajduje się grzebyk, a jedną do typu Almgren 61 (515/1), gdzie tego elementu brak. Pozostałe 12 fibul oczkowatych serii pruskiej z Kleszewa, przez wzgląd na ich fragmentaryczny stan zachowania, nie może być sklasyfikowanych precyzyjnie.

Fibule oczkowate serii pruskiej znalezione w Kleszewie cechuje typowa dla tej odmiany ornamentyka. Kabłąki zdobione są wzdłuż środka pasmem pseudo-filigranu różnego wzoru, np. rząd wypukłych kółek lub owali wybitych w obrębie rowka (Ryc. 6:1.2), rząd czworokątnych zagłębień (Ryc. 6:3) czy wąskie żeberko z poprzecznymi występami (Ryc. 6:4). Na nóżkach wybitych jest od dwóch do czterech par „oczek”, najczęściej trzy, z których ostatnia niekiedy znajduje się między ramionami wrytego na końcu nóżki kąta, trójkąta lub zbliżonego wzoru. Na tym tle wyróżnia się fibula Almgren 60 z grobu 452, która ma „oczek” także na końcach kabłąka – dwa na główce i jedno powyżej grzebyka (452/1). Tego typu zdobienie u form Almgren 60 i 61 spotykane jest stosunkowo rzadko¹⁶⁰.

Fibule oczkowate serii pruskiej spotykane są w niemal całej barbarzyńskiej Europie. Największe ich skupienia zarejestrowano na terenach kultury wielbarskiej, Dollkeim/Kovrovo oraz we wschodniej części kultury przeworskiej, niewiele ich zaś w zachodniej części *Barbaricum*, między Renem a Łabą¹⁶¹. Wyjątkową koncentrację tworzy zbiór omawianych fibul z rzymskiego

¹⁵⁹ Typy 58 i 59 różnią się według O. Almgrena (1897, 30) kształtem bocznych występów na główce. Zapinki typu Almgren 58 mają je duże, analogiczne do tych, które notujemy u późnych form serii głównej i typu Almgren 57, zaś u typu Almgren 59 są one zredukowane do niewielkich wypustek. Wśród olbrzymiej liczby znalezisk z terenów środkowoeuropejskiego *Barbaricum*, w tym i Kleszewa, można wskazać wiele okazów o wyraźnie mniejszych występach od okazu wzorcowego typu Almgren 58, ale większych od tych znajdujących się na ilustracji typu Almgren 59. W związku z tym, że kryterium wielkości występów/wypustek jest niejednoznaczne, wszystkie zapinki oczkowate serii pruskiej z występami bocznymi, bez „oczek” na główce, traktuję jako jedną formę.

¹⁶⁰ Np. Kamieńczyk, grób 111 (T. Dąbrowska 1997, 31, tabl. LVIII/111:1), Modła, grób 255 (J. Andrzejowski 2009, 203, tabl. 3.129/255:3), Nadkole, stan. 2, grób 113 (J. Andrzejowski 1998a, 42, LXVIII/113:10).

¹⁶¹ U. Pfeiffer-Frohnert 1998, 129, mapy 3–5; J. Andrzejowski, A. Cieśliński 2007, 282–283, ryc. 4; J. Andrzejowski 2020, 12, ryc. 4; A. Chilińska-Früboes 2020, 188–205.

Ryc. 6. Ornamentyka kabłąków zapinek oczkowatych serii pruskiej z Kleszewa: 262/2 (1), 365B/3 (2), 515/1 (3), 515/2 (4). Fot. M. Woźniak

*Augusta Vindelicorum*¹⁶² w Recji (obecnie Augsburg), liczący ponad 200 egzemplarzy, w tym półfabrykaty wskazujące na ich miejscową produkcję. Wyrób tej charakterystycznej dla barbarzyńskiej Europy formy w warsztatach rzymskich trudno wyjaśnić. Stąd też różne próby jego interpretacji¹⁶³. Możliwość wytwarzania omawianej formy w warsztatach rzymskich nie podważa jej barbarzyńskiego rodowodu. Liczba ponad 1000¹⁶⁴ egzemplarzy odkrytych na terenie Polski dobitnie wskazuje na ich lokalną produkcję. Kwestia ewentualnej obecności wśród tegoż zbioru importów z południa będzie wymagała dalszych studiów.

Zapinki oczkowate serii pruskiej typów Almgren 57 i 58–59 datowane są najczęściej na podfazę B_{2a}; chronologia typów Almgren 60 i 61 jest szersza – obejmuje także podfazę B_{2b}¹⁶⁵. W Kleszewie zapinki typów Almgren 57 i 58–59 znaleziono w zespołach, których precyzyjne datowanie w oparciu o formy towarzyszące jest niemożliwe. Stąd też ustalając ich pozycję chro-

nologiczną (stadium Va) posiłkowałem się wynikami badań poczynionych dla największych nekropoli przeworskich wschodniego Mazowsza – Kamieńczyka i Nadkola, stan. 2. W pierwszym wypadku zapinki Almgren 57 i 58–59 są formą przewodnią horyzontu 6¹⁶⁶, w drugim – 1b¹⁶⁷ według systemów chronologii względnej wypracowanych dla tych nekropoli. Oba odcinki synchronizowane są z podfazą B_{2a}. Zapinki Almgren 60 i 61 w Kleszewie użytkowane były dłużej (stadia Va i Vb). Pojawiły się w horyzoncie fibul Almgren 57, 58–59¹⁶⁸ (groby 262, 282, 537), a najmłodsze z nich znaleziono razem z zapinkami Almgren 38–39 (grób 132) i o cechach fibul II i IV grupy Almgrena (grób 365B).

Zapinki grupy IV Almgrena

W Kleszewie znaleziono pięć zapinek typu Almgren 67 (113/1, 231B/1.2, 701A/1, ZL/6). Wszystkie mają workowate główki, co pozwala wiązać je z odmianą Almgren 67a, zarówno według T. Völlinga¹⁶⁹, jak i w ujęciu S. Demetza¹⁷⁰. U żadnej nie zachowała się w całości nóżka z pochewką, co utrudnia dokładniejszą klasyfikację w obrębie schematu autorstwa tego ostatniego badacza. Istotnym kryterium różniącym warianty Almgren 67a1 i 67a2 jest bowiem liczba znajdujących się w pochewce otworów¹⁷¹. Zapinki Almgren 67a1 to okazy o stosunkowo długich nóżkach, z co najmniej czterema otworami. Egzemplarze wariantu Almgren 67a2 mają nóżki proporcjonalnie krótsze i nie więcej niż trzy otwory w pochewce. Zapinki wariantu 2 są też zazwyczaj krótsze od okazów wariantu 1 oraz słabiej profilowane. Okazy z Kleszewa zachowane są szczątkowo i odkształcone w ogniu. Masywność fibul z grobów 231B i 701A oraz znalezionej luźno (231B/1.2, 701A/1, ZL/6), a także silne profilowanie okazu z grobu 113 (113/1) wskazują, że reprezentują one raczej wariant Almgren 67a1. Przypuszcza się, że forma ta wykształciła się w Noricum u schyłku I wieku p.n.e.¹⁷². Na terenach Imperium zapinki Almgren 67a1 datowane są głównie na czasy przypadające na środkowy i późny odcinek

¹⁶⁶ T. Dąbrowska 1997, 115.

¹⁶⁷ J. Andrzejowski 1998a, 105, 107.

¹⁶⁸ Zwarty charakter inwentarza grobu 141, w którym zapinkę oczkowatą znaleziono wraz z fibulą Almgren 68, budzi wątpliwości. Fibula oczkowata odkryta została w górnej partii obiektu, kilka cm poniżej wkopu naruszającego strop jamy. Niewykluczone, że w miejscu jej odkrycia wkop był głębszy niż to można zaobserwować na profilu obiektu. Tym samym zapinka oczkowata znajdowałaby się na złożu wtórnym, a nie w wypełniku grobu 141.

¹⁶⁹ T. Völling 2005, 143–146.

¹⁷⁰ S. Demetz 1998, 140–141; 1999, 128–129.

¹⁷¹ Zob. przypis wyżej.

¹⁷² S. Demetz 1999, 133; T. Völling 2005, 144.

¹⁶² L. Bakker 2002, 263–264, ryc. 3; H.-U. Voß 2008, 343–346, ryc. 1.

¹⁶³ Ostatnio P. Łuczkiwicz, P. Gan, J. Kleemann, A. Kuzioła 2022, 278–282; tam przegląd starszych koncepcji.

¹⁶⁴ J. Andrzejowski, A. Ciesliński 2007, 283.

¹⁶⁵ Ostatnio A. Chilińska-Früboes 2020, 191, 195, 197, 200, 201, tam starsza literatura.

rządów Augusta¹⁷³. Niewykluczone jednak, że początków ich produkcji można upatrywać już nieco wcześniej, jeszcze przed alpejską kampanią Augusta w latach 16–15 p.n.e. Dwa egzemplarze odkryte w Magdalen-sbergu znalezione bowiem w kontekście materiałów datowanych na lata 25–10 p.n.e.¹⁷⁴. Zapinki Almgren 67a spotykane są dość licznie poza granicami Imperium, w tym na obszarach leżących na północ od Karpat¹⁷⁵, np. na północnym i wschodnim Mazowszu¹⁷⁶. Fibule te na obszar Polski napływały najprawdopodobniej z Kotliny Czeskiej. Za czasów panowania Marboda, tj. w dwóch pierwszych dekadach n.e., obszar ten pełnił rolę centrum dystrybucji importów rzymskich¹⁷⁷, na co wpływ mogli mieć przebywający tam rzymscy kupcy¹⁷⁸. Na obszarach *Barbaricum* fibule Almgren 67a są formą przewodnią najstarszego odcinka wczesnego okresu wpływów rzymskich, tj. podfazy B_{1a}¹⁷⁹. Tak też datowane są one i w Kleszewie (faza III użytkowania cmentarzyska). Na terenach macierzystych zapinki Almgren 67a stanowiły najczęściej element ubioru kobiet. Poza granicami Imperium spotykane są w grobach zarówno o żeńskim, jak i męskim modelu wyposażenia¹⁸⁰.

Dziewięć brązowych zapinek zaliczono do typu Almgren 68. Okazy z grobów 141 i 352 są kompletne (141/1, 352/1.2). Pozostałe fibule zachowały się we fragmentach: część kabłąka z główką (521B/1, 718/1, ZL/8.9) bądź nóżka z pochewką (200A/1, 231A/1). Wszystkie¹⁸¹ reprezentowane są przez egzemplarze o zaokrąglonych od wierzchu główkach. W pochewkach znajdują się po trzy kolisty otwory, zazwyczaj różnej średnicy. Końce nóżek zwieńczone są guzkiem, który jest prawie kulisty (141/1), krążkowaty (200A/1, 231A/1) lub profilowany (352/1.2).

Zapinki Almgren 68 są formą powszechnie spotykaną we wschodniej części środkowoeuropejskiego *Barbaricum* (w tym na Mazowszu i Podlasiu) oraz w imperium

rzymskim¹⁸². Wywodzą się one z norycko-panońskich fibul typu Almgren 67. Rzymski rodowód zapinek odkrytych na terenach prowincji nie budzi wątpliwości, co potwierdzają znajdowane tam półfabrykaty¹⁸³. Mniej jasna jest kwestia proveniencji znalezisk z terenów *Barbaricum*, które są tu też bardzo liczne¹⁸⁴. Uznawane są one za barbarzyńskie naśladownictwa zapinek rzymskich albo za prowincjonalno-rzymskie importy¹⁸⁵. Próbę odróżnienia wyrobów barbarzyńskich od ewentualnych importów utrudnia niewielka zmienność morfologiczna tych zapinek. Uwaga ta dotyczy dominujących na ziemiach polskich, ale spotykanych powszechnie na terenach Imperium, egzemplarzy o zaokrąglonych od wierzchu główkach, które znamy m.in. z Kleszewa. Różnią się one między sobą jedynie wielkością i liczbą (dwa albo trzy) otworów w pochewkach¹⁸⁶. Inaczej jest w wypadku okazów o główkach o przekroju kanciastym. Powszechnie na terenach rzymskich, często rejestrowane na Słowacji i Morawach, na północ od Karpat spotykane są zupełnie wyjątkowo¹⁸⁷. Wynikiem tego, takie okazy znalezione na obszarze kultur przeworskiej i wielbarskiej uznawane są za importy z południa¹⁸⁸.

Produkcja zapinek Almgren 68 na obszarach państwa rzymskiego rozpoczęła się przypuszczalnie u schyłku panowania Tyberiusza¹⁸⁹. Najbardziej popularne były zaś w czasach przypadających na rządy Klaudiusza i Nerona oraz w początkach okresu flawijskiego¹⁹⁰. W *Barbaricum* omawiane fibule datowane są na młodszy i późny odcinek fazy B₁, a najpóźniejsze okazy rejestrowane są w kontekście materiałów z fazy B₂¹⁹¹. W Kleszewie fibule Almgren 68 są formą przewodnią fazy IV użytkowania nekropoli.

Z Kleszewa pochodzi 12 zapinek trąbkowatych. Najstarsza odkryta została w grobie 200A razem z zapinką Almgren 68. Jest to niewielki brązowy okaz o dużej kolistej główce, która styka się dolną krawędzią z grzebykiem znajdującym się między kabłąkiem a nóżką (200A/2). Na spodniej części kabłąka i przyległej doń partii główki widoczne są ślady opracowania po-

¹⁷³ S. Demetz 1998, 142–143; 1999, 133.

¹⁷⁴ H. Sedlmayer 2009, 31.

¹⁷⁵ T. Völling 2005, 144, mapa 20.

¹⁷⁶ Np. Kamieńczyk, groby 15b, 37, 241 (T. Dąbrowska 1997, 82, tabl. IX/15b:9, XX/37:8, CXX/241:1), Niedanowo, groby 144, 178 (W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 33, 38, tabl. XXXIX/144:1, XLIX/179:1.2), Stupsk, grób 4/91 (A. Grzymkowski 2005, 174, 176).

¹⁷⁷ Np. S. Demetz 1999, 173; T. Dąbrowska 2008, 117; J. Schuster 2010, 298.

¹⁷⁸ Tacyt, *Roczniki*, II, 62.

¹⁷⁹ T. Völling 2005, 93–94, 145–146.

¹⁸⁰ S. Demetz 1999, 131–132.

¹⁸¹ Poczynione niżej uwagi odnoszą się do tych okazów, u których omawiane elementy się zachowały.

¹⁸² M. Buora 2002, 67, mapa 1; M. Mączyńska 2002; 2011, 27–31; S. Schmid 2010, 21.

¹⁸³ H. Sedlmayer 2009, 33–34; D. Knauseder 2014, 156–157.

¹⁸⁴ M. Mączyńska 2011, 24.

¹⁸⁵ Np. T. Liana 1970, 442; M. Olędzki 1997, 60–63; M. Mączyńska 2002, 165.

¹⁸⁶ Np. J. Lichardus 1984, 14, ryc. 1.

¹⁸⁷ R. Prochowicz 2003; A. Krzysowski, J. Schuster 2009, 126; por. M. Olędzki 1997, 61–63.

¹⁸⁸ R. Prochowicz 2003, 333.

¹⁸⁹ S. Demetz 1999, 135.

¹⁹⁰ H. Sedlmayer 2009, 33; S. Schmid 2010, 21.

¹⁹¹ M. Mączyńska 2002, 167; 2011, 27–28, tab. 2.

wierzchni za pomocą pilnika (?). Pochewka zdobiona jest pasmami drobnych nacięć wzdłuż bocznych krawędzi. Fibula zbliżona jest do typów Almgren 74 i 75 lub odmiany 1 według podziału zapinek trąbkowatych z terenów kultury przeworskiej, pióra T. Liana¹⁹². Jest to najstarsza forma spośród zapinek 2. serii IV grupy Almgrena znanych terenów tego ugrupowania, użytkowana głównie w późnym odcinku fazy B₁¹⁹³. Zapinki takie wykonywano z żelaza lub brązu. Spotykane są one w grobach kobiet, jak i mężczyzn, przy czym w zespołach zawierających elementy uzbrojenia częściej rejestrowane są okazy żelazne¹⁹⁴. Specyficzny ornament zdobiący pochewkę zapinki z Kleszewa znajduje analogie wśród zapinek trąbkowatych z Kolonii Rychłocic, grób 113¹⁹⁵ i Karczyna/Witowych, znalezisko luźne¹⁹⁶.

Żelazna, inkrustowana srebrem zapinka trąbkowata odkryta została luźno (ZL/16). Nawiązuje ona surowcem, kształtem i zdobieniem kabłąka do okazu z Bråten w Norwegii¹⁹⁷, który stał się wzorcem dla typu Almgren 76. Almgren nie zdefiniował jednoznacznie tej formy. Wnioskując na podstawie ryciny zamieszczonej na tablicy, a także informacji w akapicie poświęconym ornamentyce fibul 2. serii IV grupy oraz w katalogu¹⁹⁸ można przyjąć, że właściwie jedyną pewną jej cechą dystyngtywną jest obecność ukośnych bądź poprzecznych karb, na kabłąku (!) i nóżce, w których mogła znajdować się inkrustacja. Brak precyzyjnie określonych kryteriów klasyfikacyjnych spowodował, że do typu Almgren 76 zaliczane są obecnie zapinki różniące się morfologicznie i stylistycznie, np. bez karbowanego kabłąka, z drugiej zaś strony – fibule trąbkowate z bruzdami na nóżce i kabłąku bywają łączone z innym typami¹⁹⁹.

Zapinki trąbkowate różnych kształtów, pokryte całkowicie nacięciami, najczęściej żelazne i inkrustowane srebrem, do których zalicza się okaz z Kleszewa, spotykane są na rozległych obszarach barbarzyńskiej Europy, od Skandynawii po Czechy i Morawy²⁰⁰. Znane są też z terenów kultury przeworskiej, przede wszystkim jej

zachodniej i południowej części, np. Cieblowice Duże, grób 14²⁰¹, Kalinów²⁰², Łęg Piekarski, grób 2(?)²⁰³, Siemiechów, grób 26²⁰⁴, co nie dziwi, bo w analogiczny sposób zdobiono tu powszechnie również inne formy żelaznych zapinek, np. fibule 8. serii V grupy Almgrena²⁰⁵. Na obszarach leżących na wschód od środkowej Wisły fibule trąbkowate z nacięciami na kabłąku i nóżce spotykane są bardzo rzadko²⁰⁶. Żadnej takiej zapinki nie odkryto na liczących po kilkaset grobów przeworskich cmentarzyskach w Kamieńczyku, Nadkołu, stan. 2 czy Niedanowie. Częściej rejestrowane są tu formy, które mają nacięcia (i inkrustację) wyłącznie na nóżce²⁰⁷.

Zapinki trąbkowate zdobione inkrustacją lub samymi karbami datowane są na schyłek fazy B₁, a najczęściej na fazę B₂²⁰⁸. Wcześniejszą pozycję chronologiczną zajmują okazy o nacinanej jedynie nóżce. Egzemplarze całkowicie pokryte ornamentem odnoszone są zasadniczo do fazy B₂²⁰⁹. W tym odcinku czasowym (stadia Va–b funkcjonowania cmentarzyska) można umieszczać znalezioną luźno fibulę z Kleszewa.

Największą grupę zapinek trąbkowatych, liczącą dziewięć lub dziesięć egzemplarzy, tworzą fibule typów Almgren 78 i 79 (2/1, 118/1, 121/1.2, 354/1.2, 383/2, 429/1.2?, 979/1). Wszystkie wykonane są z brązu. Wzdłuż krawędzi ich główek znajdują się bruzdy, a grzebyki są profilowane; niekiedy elementy te bywają inkrustowane srebrnym (383/2) lub brązowym drutem (979/1). Zapinki typu Almgren 78, do którego przynależą wszystkie lepiej zachowane okazy z Kleszewa, mają grzebyk na kabłąku w formie kolistej tarczki. W wypadku fibul typu Almgren 79 jest on od dołu spłaszczony i w zasadzie nie wykracza od spodu poza linię kabłąka. W ten sposób ukształtowany jest tylko grzebyk zapinki z grobu 429 (429/2). Brak główki i zakończenia nóżki stawia jednak przynależność tego egzemplarza do grupy zapinek trąbkowatych pod znakiem zapytania. Pozostałe dwie fibule, z grobów 2 i 118, ze względu na stan za-

¹⁹² T. Liana 1970, 442–444.

¹⁹³ T. Liana 1970, 443–444; K. Godłowski 1985, 41.

¹⁹⁴ T. Liana 1970, 443.

¹⁹⁵ W. Siciński 2019, 114, ryc. 73:7.

¹⁹⁶ J. Bednarczyk, A. Romańska 2015, 51, tabl. LXXXVII/w.XX:1.

¹⁹⁷ I. Undset 1882, 490, ryc. 188.

¹⁹⁸ O. Almgren 1897, 41–45, 158–163, tabl. IV:76.

¹⁹⁹ Np. żelazne fibule trąbkowate całkowicie pokryte srebrną inkrustacją z grobu 7 z Oblina (K. Czarnecka 2007, 13, tabl. VIII/7:1) i grobu 24 z Chmielowa Piaskowego (K. Godłowski, T. Wichman 1998, tabl. XXXIII/24:5) sklasyfikowane zostały jako egzemplarze typów Almgren 88 (lub 96) i 78–79.

²⁰⁰ Np. O. Almgren 1897, 158–163; I. Peškař 1972, 37, tabl. 13:10; K. Godłowski 1977, 10.

²⁰¹ M. Dziegielewska, M. Kulczyńska 2008, 15, tabl. XL/14:3.4.

²⁰² A. Langenhan 1890, 110, tabl. III:11.12.

²⁰³ K. Czarnecka 2001, 210, 214, ryc. 1b.

²⁰⁴ M. Jażdżewska, W. Siciński 2017, 28, ryc. 30:9.10.

²⁰⁵ H. Machajewski 1998, 189.

²⁰⁶ Np. Opoka, grób 72 (A. Szarek-Waszkowska 1971, 102, tabl. XXXVI:5.6).

²⁰⁷ Np. Brudnice, grób 10 (A. Szela 2021, 24, tabl. VII/10:5), Modła, groby 6, 36A, 134 (J. Andrzejewski 2009, 76, 89, 142, tabl. 3.2/6:1, 3.13/36A-B:1, 3.62/134:1), Oblin, grób 33 (K. Czarnecka 2007, 18, tabl. XXXIII/33:2), Gródki „Łysa Góra”, grób 41 (J. Okulicz 1983, ryc. 59:i), Drohiczyń, jama XXVIII (Z. Szmit 1923, 166, ryc. 151), Szczepkowo-Zalesie, grób 11 (R. Odoj 1962, 825–826).

²⁰⁸ K. Godłowski 1977, 10–11.

²⁰⁹ K. Godłowski 1977, 11; K. Czarnecka 2001, 214.

chowania nie mogą być sklasyfikowane precyzyjnie niż w obrębie obu omawianych typów.

Brązowe zapinki typów Almgren 78 i 79 należą do najczęściej spotykanych fibul na cmentarzyskach kultury przeworskiej położonych na wschód od środkowej Wisły. Znajdowane są w grobach kobiet, a w mniejszej liczbie także i mężczyzn. Przeważnie datowane są na rozwinięty i młodszy odcinek fazy B₂²¹⁰. Zapinki z Kleszewa wiązane są ze stadium Vb, a wyjątkowo, jak ma to miejsce w wypadku okazu z grobu 979, ze stadiami Va–b (Va?) funkcjonowania cmentarzyska. Wczesną pozycję chronologiczną tego ostatniego egzemplarza sugeruje znaleziona razem z nim fibula 7. serii V grupy Almgrena, a pośrednio również zdobienie jego pochewki za pomocą rytych linii. Na Mazowszu i Podlasiu analogiczny ornament rejestrujemy dość rzadko i zazwyczaj u zapinek datowanych na podfazę B_{2a}²¹¹.

Do grupy fibul trąbkowatych zaliczam też połowicznie zachowany okaz znaleziony w grobie 253 (253/1). Brak większej partii kabłąka i główki utrudnia jego klasyfikację. Prosta, zakończona stożkowatym guzkiem nóżka, niewielki profilowany grzebyk i wyraźnie węższy od nóżki kabłąk wskazują, że fibula przynależy najpewniej do odmiany 5. zapinek trąbkowatych²¹². Jest to forma lokalna, charakterystyczna dla ludności kultury przeworskiej zamieszkującej Mazowsze i Podlasie. Poza tym regionem spotykana jest ona rzadko, a na innych kulturowo obszarach – zupełnie wyjątkowo²¹³. Jej powstanie jest rezultatem miejscowej ewolucji zapinek 2. serii IV grupy²¹⁴. Nie wyklucza się też pewnych inspiracji formami prowincjonalno-rzymskimi, konkretnie Almgren 84²¹⁵. Zapinki odmiany 5. najczęściej znajdowane są w grobach kobiet bądź o żeńskim charakterze inwentarza²¹⁶. Na terenach leżących na wschód od środkowej Wisły są one formą przewodnią młodszego odcinka fazy B₂²¹⁷. Tym samym okaz z Kleszewa odnosi do stadium Vb funkcjonowania nekropoli.

Późne stylistycznie zapinki grupy IV Almgrena znaleziono też w grobie 969 (969/1.2). Mają one przewężony w części centralnej, w przekroju niemal trójkątny kabłąk, oddzielony od nóżki niewielkim grzebykiem. Cechy te pozwalają zaliczyć je do tzw. odmiany mazo-

wiekiej fibul silnie profilowanych²¹⁸. Zapinki takie stanowią ostatnie ogniwo rozwojowe fibul 2. serii IV grupy Almgrena, a do ich powstania doszło na terenie wschodniej strefy kultury przeworskiej u schyłku wczesnego okresu wpływów rzymskich. Formą wyjściową dla nich były nieco od nich starsze zapinki odmiany 5. Na podstawie cech inwentarza grobowych i wyników analiz antropologicznych fibule odmiany mazowieckiej wiązane są ze strojem kobiet²¹⁹. Okazy z Kleszewa mają dwuczęściową konstrukcję oraz kolankowato wygięte kabłąki, tym samym można je przypisać do typu 2B omawianej formy²²⁰. Od „zwykłych” okazów tego typu odróżniają je wysokie pochewki i podłużne, profilowane oraz zadarte ku górze guzki na końcach nówek. Na wyjątkowość tych cech zwrócił uwagę J. Andrzejowski²²¹. Charakteryzujące się nimi fibule wyodrębnił on jako wariant *Topornica*. Poza Kleszewem zapinki takie znaleziono na kilku stanowiskach kultury przeworskiej w południowej Polsce, jedną na terenie grupy masłomeckiej; przynależność kulturowa dalszych okazów tej odmiany, odkrytych w południowo-wschodniej Polsce i – przede wszystkim – zachodniej Ukrainie, pozostaje nieokreślona²²². Żadna z dotychczas zarejestrowanych fibul wariantu *Topornica* nie może być datowana precyzyjnie w oparciu o zabytki towarzyszące. Na podstawie cech stylistycznych przypuszcza się, że pojawiły się raczej nie wcześniej niż w podfazach B₂/C₁–C_{1a}²²³. Stąd też zapinki z Kleszewa wiążą ze schyłkowym horyzontem kultury przeworskiej na tym stanowisku, wyodrębnionym jako stadium Vc.

Fragment zapinki o trójkątnej w przekroju nóżce, zakończonej krążkowatym, profilowanym grzebykiem z guzkiem na końcu, znaleziono w grobie 339 (339/1), datowanym na stadia Va–b użytkowania cmentarzyska. Spośród form wczesnorzymskich znalezionych w Kleszewie taki kształt nówek mają zapinki trąbkowate z grobów 354, 429, 979 oraz fibule łączące cechy II i IV grupy Almgrena (grób 365B). Zapewne z którąś z tych odmian należy też wiązać egzemplarz z grobu 339.

Fragment fibuli o podobnie ukształtowanej nóżce znaleziono w grobie 353 (353/1). Od wyżej omówionej odróżnia się nieco bardziej zadartym ku górze grzebykiem, który ponadto inkrustowany jest brązowym drutem, oraz zdobioną rytmami liniami pochewką. Orna-

²¹⁰ Np. T. Dąbrowska 1997, tab. 4; J. Andrzejowski 1998a, 118.

²¹¹ Np. Kamieńczyk, grób 55 (T. Dąbrowska 1997, 20–21, tabl. XXVI/55:2), Niedanowo, groby 26, 31, 596 (W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 16–17, 102–103, tabl. IX/26:1, XII/31:1, CCXI/596:1.2).

²¹² T. Dąbrowska 1995, 7–10, ryc. 3; 1998, 151, ryc. 1.

²¹³ Ostatnio J. Andrzejowski 2020, ryc. 5.

²¹⁴ J. Andrzejowski 2001a, 64.

²¹⁵ T. Dąbrowska 1995, 10.

²¹⁶ T. Dąbrowska 1995, 19.

²¹⁷ T. Dąbrowska 1995, 19–20; 1997, 119.

²¹⁸ T. Dąbrowska 1995, 10–14.

²¹⁹ T. Dąbrowska 1995, 19.

²²⁰ T. Dąbrowska 1995, 10.

²²¹ J. Andrzejowski 2009, 252–254; 2020, 21, ryc. 11.

²²² J. Andrzejowski 2020, 21–22, ryc. 12, 13; B. Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 236.

²²³ J. Andrzejowski 2009, 257.

fazy V (zob. omówienie zapinek trąbkowatych). Okazy tego raczej nie należy wiązać z grupą fibul o cechach II i IV grupy Almgrena, bowiem żadna z kilkudziesięciu dotychczas odkrytych przeworskich fibul tej formy nie była zdobiona w analogiczny sposób²²⁴.

Zapinki grupy V Almgrena

W Kleszewie znaleziono jedenaście zapinek pochodnych od silnie profilowanych.

Fibule 7. serii V grupy wystąpiły w grobach 105, 201 i 979 (105/1²²⁵, 201/1, 979/2). Są to okazy o smukłych, łukowato wygiętych kabłąkach o trójkątnym przekroju, najbliższe typom Almgren 109 i 110. Grzebyki na końcach nóżek okazów brązowych są dyskowate i zwieńczone guzkiem (105/1, 979/2), a u zapinki żelaznej ma on kształt w przybliżeniu stożkowaty (201/1). Zapinki 7. serii na północnym i wschodnim Mazowszu oraz Podlasiu spotykane są dość często. Znaleziono je na niemal wszystkich lepiej rozpoznanych nekropolach²²⁶. Większość to okazy wykonane z brązu. W zachodniej strefie osadnictwa kultury przeworskiej zapinki 7. serii rejestrowane są znacznie rzadziej, powszechnie występują natomiast w kulturze wielbarskiej²²⁷. Fibule te datowane są zasadniczo na starszy odcinek fazy B₂, rzadziej na podfazę B_{2b}²²⁸. T. Dąbrowska uznała je za formę przewodnią 7. etapu rozwoju nekropoli w Kamieńczyku, który synchronizowała z późnym odcinkiem podfazy B_{2a}²²⁹. Większość znalezisk z Mazowsza datowana jest jednak mniej precyzyjnie – na podfazę B_{2a}²³⁰ lub B_{2b}²³¹. W Kleszewie zapinki te odkryto w zespołach, których precyzyjne datowanie w oparciu o inne elementy inwentarza jest niemożliwe. Przy określeniu ich chronologii w ramach stadiów Va–b (Va?) posiłkowałem się

ustaleniami poczynionymi dla innych mazowiecko-podlaskich nekropoli kultury przeworskiej.

Specyficzną formą nawiązującą do 7. serii jest żelazna zapinka z grobu 104 (104/2). Od wyżej omówionych wyróżnia się ona przede wszystkim brakiem grzebyka na główce. Wokół niej okręcona jest natomiast cięciwa sprężyny, co bywa interpretowane jako imitacja grzebyka²³². Fibule tej formy znane są z kilku mazowieckich cmentarzysk kultury przeworskiej²³³ oraz stanowisk kultury wielbarskiej nad dolną Wisłą²³⁴. Najbliższymi terytorialnie analogiami dla okazu z grobu 104 są zapinki z grobów 31 i 201 z nieodległej od Kleszewa nekropoli w Starym Szekowie²³⁵. Omawiane zapinki datowane są na podfazę B_{2a} lub B_{2b}²³⁶.

Brązową zapinkę 8. serii V grupy znaleziono w grobie 42 (42/1). Jest to stosunkowo smukły okaz z niewielkim półkolistym grzebykiem na główce, odpowiadający typowi Almgren 120²³⁷. Fibulę można przypisać do typu 1 w klasyfikacji zapinek 8. serii, pióra H. Machajewskiego²³⁸. Jest to najstarsza forma fibul z grzebykiem na główce, spotykana przede wszystkim w północnej części środkowoeuropejskiego *Barbaricum*²³⁹. Zapinki te użytkowane były przez całą fazę B₂, wyjątkowo także w fazach B₂/C₁–C_{1a}²⁴⁰. Na obszarach wschodniej strefy kultury przeworskiej zapinki Almgren 120, tak brązowe, jak i żelazne, nie są częste. Najwięcej zarejestrowano na cmentarzyskach północnomazowieckich, np. po siedem fibul tego typu znaleziono w Niedanowie²⁴¹ i Modle²⁴². Im dalej na południowy wschód, tym ich liczba na poszczególnych obiektach jest niższa²⁴³. Zapinki Almgren 120 na Mazowszu i Podlasiu datowane

²²⁴ Por. J. Andrzejowski 1994a.

²²⁵ Możliwe, że omawianą formę reprezentuje też druga zapinka z grobu 105 (105/2) oraz fibula z grobu 288 (288/1). Ich jednoznaczne zaklasyfikowanie do 7. serii V grupy uniemożliwia brak części kabłąka i nóżek.

²²⁶ Np. Kamieńczyk – 12 egz. (T. Dąbrowska 1997, 82–83), Modła – 8 egz. (J. Andrzejowski 2009, 62), Nadkole, stan. 2 – 6 egz. (J. Andrzejowski 1998a, 56).

²²⁷ K. Godłowski 1985, 52–53; M. Mączyńska 2011, 43–45.

²²⁸ K. Godłowski 1985, 52–53; J. Schuster 2010, 102; M. Mączyńska 2011, 44–45.

²²⁹ T. Dąbrowska 1997, 118–119.

²³⁰ Np. J. Andrzejowski 1998a, 105, 107; J. Schuster 2017a, 123.

²³¹ Np. Dzierzgowo, grób 2/96 (M. Piotrowski, A. Szela 2001, 165–166, ryc. 2, 3), Niedanowo, grób 628 (W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 107, tabl. CCXXII/628:1–3), Nadkole, stan. 2, grób 88 (J. Andrzejowski 1998a, 37, tabl. LVI/88:3.4), gdzie towarzyszyły im fibule kapturkowe.

²³² Zob. T. Dąbrowska 1997, 83; J. Andrzejowski 1998a, 56.

²³³ Np. Kamieńczyk, grób 351 (T. Dąbrowska 1997, 70, tabl. CLX/351:1), Niedanowo, grób 636 (W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 108, tabl. CCXXIII/636:1).

²³⁴ A. Mistewicz 2005, 217.

²³⁵ R. Prochowicz 2017a, 143–144, ryc. 7 oraz informacje R. Prochowicza (PMA), prowadzącego badania na tym stanowisku.

²³⁶ Zob. T. Dąbrowska 1997, 70; J. Andrzejowski 1998a, 42–43, 106–107; W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 108; A. Mistewicz 2005, 217.

²³⁷ Nie można wykluczyć, że typ ten reprezentują też zachowane szczątkowo zapinki z grobów 105 (105/2) i 288 (288/1) (zob. wyżej).

²³⁸ H. Machajewski 1998, 188–189, ryc. 2.

²³⁹ Zob. M. Mączyńska 2011, 54, ryc. 22.

²⁴⁰ K. Godłowski 1985, 52–53; H. Machajewski 1998, 190; A. Cieśliński 2010, 59; M. Mączyńska 2011, 52.

²⁴¹ W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 113.

²⁴² J. Andrzejowski 2009, 65.

²⁴³ Np. Nadkole, stan. 2 – 2 egz. (J. Andrzejowski 1998a, 56, tabl. XXXIX/54:5, LXV/112:2), Kamieńczyk i Starawieś – po 1 egz.

są na podfazę B_{2a} lub B_{2b}²⁴⁴. Okaz z Kleszewa wiąże ze stadiem Vb funkcjonowania cmentarzyska.

Seria 10. grupy V reprezentowana jest przez cztery żelazne egzemplarze (34/1, 42/2, 104/1, 363/3). Wszystkie to okazy o sztabkowatych kabłąkach, zbliżone do typu Almgren 148. Zapinka z grobu 104 to niewielki, stosunkowo smukły okaz o trójkątnym przekroju kabłąka i niewyodrębnionej nóżce. Cięciwa jej sprężyny jest okręcona wokół główki (104/1)²⁴⁵. Zapinki z grobów 42 i 363, bardzo podobne do siebie, są znacznie masywniejsze. Ich kabłąki są od spodu płaskie, od wierzchu wielokątne. Nóżki zdobione są ukośnymi bruzdami tworzącymi kąty. Obie zapinki w miejscu styku kabłąka z nóżką mają poprzeczny grzebyk (42/2, 363/3). Ostatnia z fibul omawianej grupy, znaleziona w Kleszewie (34/1), ma zniszczony kabłąk nieokreślonego kształtu. Jej nóżka jest krótka, w przekroju trójkątna, wyodrębniona niewielkim grzebykiem. Zapinka z grobu 104 datowana jest w ramach stadiów Va–b (Va?), pozostałe fibule odnoszone są do stadium Vb użytkowania nekropoli.

Zapinki 10. serii spotykane są najczęściej w północnej części środkowoeuropejskiego *Barbaricum*²⁴⁶. Okazy żelazne charakterystyczne są dla kultury przeworskiej; na pozostałych obszarach ich występowania, np. na terenach kultur wielbarskiej i Dollkeim/Kovrovo oraz nadłabskiego kręgu kulturowego, dominują okazy brązowe²⁴⁷. Na północnym i wschodnim Mazowszu oraz Podlasiu zapinki te zarejestrowano na licznych stanowiskach kultury przeworskiej²⁴⁸. Dominują wśród nich okazy wykonane z żelaza, których jest wielokrotnie więcej od brązowych. Zapinki z Kleszewa reprezentują warianty, które mają dobre analogie na wielu cmentarzyskach. Uwaga ta dotyczy przede wszystkim okazów o wielokątnych, masywnych kabłąkach, z nóżką wyod-

rębioną za pomocą grzebyka, które znamy z grobów 42 i 362. Zapinki takie we wschodniej strefie kultury przeworskiej spotykane są bardzo często. Rzadziej rejestrowane są tu formy smukłe, analogiczne do znalezionej w grobie 104. Niemal identyczna zapinkę pod względem morfologii, jak i konstrukcji aparatu sprężyny, znaleziono na cmentarzysku w Dąbku, stan. 29, obiekt 21²⁴⁹. Na terenie kultury przeworskiej zapinki 10. serii pojawiły się we wczesnym odcinku fazy B₂²⁵⁰, natomiast okazy masywne, o kabłąkach sztabkowatych odnoszone są zazwyczaj do stadium B_{2b}²⁵¹.

W grobie 288 znaleziono fragment zapinki z małym, profilowanym bruzdami grzebykiem na główce. Stan zachowania zabytku utrudnia jego bliższą klasyfikację. Kształt grzebyka oraz smukły, delikatnie facetowany kabłąk wskazują na 7. serię i sugerują datowanie egzemplarza na stadium Va, ewentualnie wcześniejszy (?) odcinek stadium Vb użytkowania cmentarzyska. Zapinkę cechuje specyficzny sposób umocowania sprężyny – jej koniec osadzony jest w bruzdzie wypilowanej na spodniej części główki. Zapinka pierwotnie była jednoczęściowa. Obecna, dwuczęściowa konstrukcja jest najpewniej wynikiem naprawy.

Pozostałe formy

Zapinki typu *Jezerine* znaleziono w grobach 1/1961 (1/1961/1) i 1047 (1047/1.2). Były one już szczegółowo omówione przeze mnie w innym miejscu²⁵², stąd też ograniczę się tu do podania najważniejszych informacji. Wszystkie reprezentują specyficzną odmianę o zwężającym się ku nóżce kabłąku, typu III według S. Demetza²⁵³. Najlepsze dla nich analogie pochodzą z północnej Italii oraz – jeden egzemplarz – z zachodniej części kultury puchowskiej (Ryc. 7). Tak jak i pozostałe odmiany, są to najpewniej produkty warsztatów rzymskich²⁵⁴. Znaleziska z terenów leżących na północ od Karpat interpretowane są jako świadectwo funkcjonowania tzw. szlaku bursztynowego²⁵⁵. Zapinki *Jezerine* na terenach macierzystych datowane są szeroko – na drugą połowę I w. p.n.e. i trzy pierwsze dekady I w. n.e. Okazy typu III wytwarzane były prawdopodobnie

(W. Radig 1942, 200, tabl. IV:6; T. Dąbrowska 1997, 83, tabl. CVI/196:1).

²⁴⁴ T. Dąbrowska 1997, 119; J. Andrzejowski 1998a, 107; W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 139–140.

²⁴⁵ *Notabene* analogiczną konstrukcję ma też i druga zapinka z tego grobu, zbliżona do 7. serii V grupy (104/2).

²⁴⁶ I. Peškař 1972, 91–92; K. Godłowski 1977, 21; A. Cieśliński 2010, 60; A. Chilińska-Früboes 2020, 269–274.

²⁴⁷ A. Cieśliński 2010, 60.

²⁴⁸ Np. Bartki – 1 egz. (R. Grenz, *Archiwum*), Drohiczyn – 1 egz. (Z. Szmit 1923, 175, ryc. 155), Kamieńczyk – 15 egz. (T. Dąbrowska 1997, 83), Krupice – 5 egz. (J. Jaskanis 2005, 89), Łajski – 1 egz. (T. Liana 1961, 216, tabl. II:8), Modła – 5 lub 6 egz. (J. Andrzejowski 2009, 64), Nadkole, stan. 2 – 9 egz. (J. Andrzejowski 1998a, 57), Niedanowo – 4 egz. (W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 113), Nowe Dłutowo – 1 (?) egz. (W. Ziemińska-Odojowa 1999b, 406), Tuchlin – 1 egz. (Ł. Okuliczowa 1965, 383).

²⁴⁹ A. Mistewicz 2005, 207, ryc. 10/21:1.

²⁵⁰ K. Godłowski 1985, 52–53.

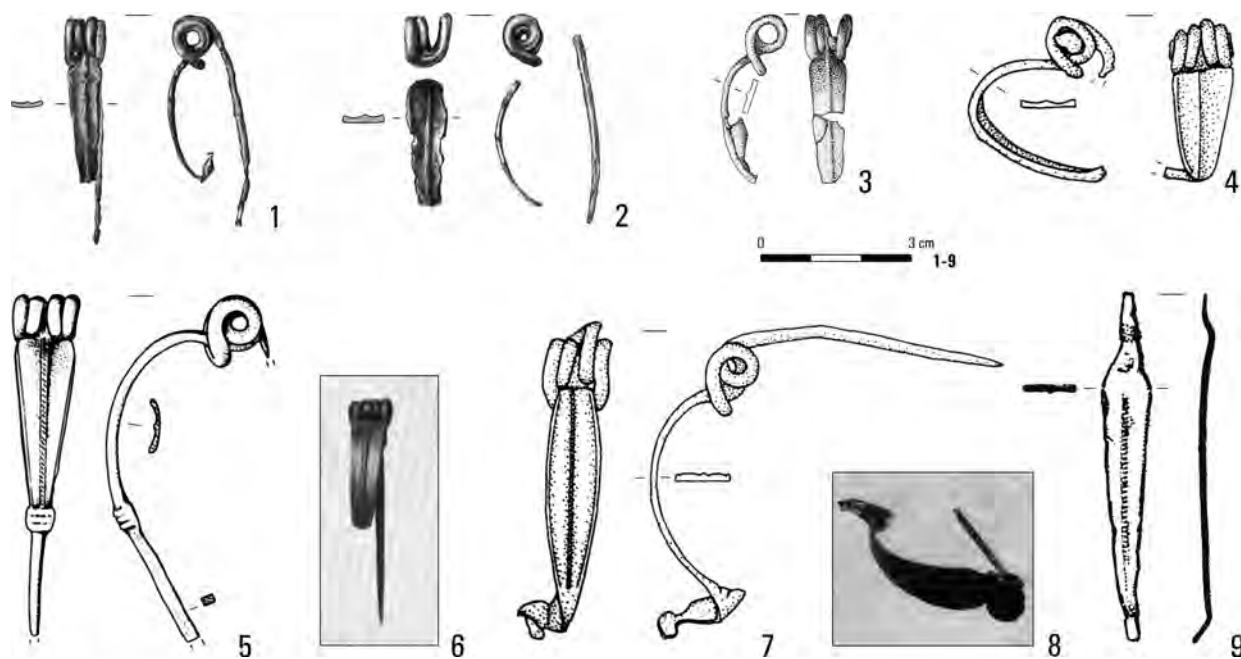
²⁵¹ T. Dąbrowska 1997, 119; J. Andrzejowski 1998a, 108; W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 140.

²⁵² M. Woźniak 2020.

²⁵³ S. Demetz 1999, 99–101.

²⁵⁴ Możliwość lokalnej produkcji, w oparciu o rzymskie pierwowzory, wskazuje się w wypadku znalezisk ze Słowenii i Chorwacji (I. Drnić 2013, 47–51; I. Drnić, A. Tonc 2014, 192–196).

²⁵⁵ Np. J. Okulicz, W. Nowakowski 1996, 167–168; W. Nowakowski 2013, 128.

Ryc. 7. Zapinki typu *Jezerine III*.

1, 2 – Kleszewo, grób 1047; 3 – Este-Baratella; 4 – Sevegliano; 5 – Pressana-Sant’ Agata; 6 – Púchov; 7 – Strassoldo;
8 – Gropello Cairoli, grób VIII; 9 – Doss Zelor.

Wg: M. Woźniak 2021 (1, 2), H. Meller 2002 (3), S. Seidel, M. Lavarone 2008 (4, 7), L. Salzani 1990 (5), E. Beninger 1937 (6),
M. Fortunati Zuccála 1980 (8), P. Leonardi 1991 (9)

nieco krócej, wydaje się, że zaprzestano ich użytkowania w czasach około przelomu er²⁵⁶. Na obszarach *Barbaricum* zapinki te (wszystkich odmian) odnoszone są do fazy LT D2 lub A₃, a nieliczne egzemplarze rejestrowane są też w zespołach z początków okresu wpływów rzymskich²⁵⁷. Okazy z Kleszewa znalezione z zapinkami typu M-a (grób 1047) lub N-a (grób 1/1961), datowane są na stadium IIb użytkowania cmentarzyska.

W grobie 199 znaleziono brązową fibulę z dwoma guzkami na kabłąku (199/1). Ma ona ramowatą pochewkę, a cięciwa przytrzymywana jest niewielkim haczykiem. Zapinkę można przypisać do wariantu Almgren 236c²⁵⁸. Jest to najpowszechniejsza i najbardziej długotrwała odmiana typu Almgren 236. Na terenach macierzystych, tj. w Noricum i Panonii, a w mniejszym stopniu także i w innych częściach Imperium, odkryto olbrzymią liczbę zapinek tego typu²⁵⁹. Użytkowano je tu prawdopodobnie przez cały I w. n.e., przede

wszystkim w jego pierwszej połowie²⁶⁰. Fibule te były elementem stroju kobiecego²⁶¹. Zapinki te bardzo licznie znajdowane są również poza granicami państwa rzymskiego. Spotykane są głównie w międzyrzeczu dolnego biegu Morawy i Wagu, w Kotlinie Czeskiej oraz na ziemiach polskich i datowane zwykle na fazę B₁, zazwyczaj na jej młodszy odcinek. W tych ramach chronologicznych (fazy III–IV użytkowania cmentarzyska) umieszczany jest też zabytek z Kleszewa. Obecność fibul Almgren 236 w *Barbaricum* wiązana jest z kontaktami w ramach tzw. szlaku bursztynowego. Na obszarach leżących poza granicami Imperium zapinki te występują w grobach tak kobiet, jak i mężczyzn²⁶².

Fragment brązowej zapinki o górnej cięciwie przytrzymywanej trapezowatym haczykiem znaleziono w grobie 238 (238/3), datowanym na fazę III użytkowania cmentarzyska. W najstarszym odcinku okresu wpływów rzymskich tego typu konstrukcję aparatu

²⁵⁶ S. Demetz 1999, 104–105.

²⁵⁷ K. Pieta 1982, 34, 160, 162; D. Božič 2008, 144–147; R. Čambal 2017, 94; M. Woźniak 2020, 182–183.

²⁵⁸ J. Garbsch 1965, 29–32.

²⁵⁹ Np. Recja, Italia – J. Garbsch 1965, mapy 6 i 7; S. Seidel, M. Lavarone 2008, 145–146.

²⁶⁰ J. Garbsch 1965, 29, 30, ryc. 41; S. Demetz 1999, 49; H. Sedlmayer 2009, 27.

²⁶¹ J. Garbsch 1965, 26.

²⁶² E. Droberjar 1997, 51; 1999, 158, 163; 2006, 605, 617; J. Andrzejowski 1998b, 72–76; J. Zagórska-Telega 2017; A. Ciesliński 2020.

sprężyny spotykamy u różnych form, m.in. u wyżej omówionych zapinek typów Almgren 18b, 67 czy 236.

Ułamki brązowych zapinek z dookólnym grzebykiem na kabłąku znaleziono w grobach 861 oraz 1048, datowanych odpowiednio na fazy III–IV i fazę III użytkowania cmentarzyska. Pierwsza z nich to okaz o silnie wysklepionym, szerokim, w przekroju trójkątnym kabłąku (861/2). Jej bliższa klasyfikacja jest niemożliwa. Druga (1048/1) miała kabłąk smuklejszy, a w przekroju kolisty, czym nawiązuje do wyżej omówionych fibul typów N-a, Almgren 18 i 2a1.

Fragmenty sprężyn 24 zapinek nieokreślonych typów, które można wiązać mniej lub bardziej pewnie z kulturą przeworską, znaleziono w 19 grobach i luźno (Tab. 2). Te odkryte w zespołach datowanych na fazę I lub II są wykonane z żelaza. W grobach z faz II–III oraz młodszych znaleziono wyłącznie sprężyny wykonane z brązu, których część nawinięta jest na żelazną lub brązową oś.

KULTURA WIELBARSKA

Wszystkie zapinki kultury wielbarskiej, które udało się bliżej sklasyfikować, reprezentują VI grupę Almgrena. Dominują wśród nich okazy 1. serii, tj. z podwiniętą nóżką, których jest 29. Zapinek 2. serii, tzn. z pełną pochewką, znaleziono w Kleszewie dziesięć.

Zapinki 1. serii VI grupy Almgrena

Brązowa, jednoczęściowa fibula znaleziona w grobie 884 (884/6) odpowiada typowi Almgren 158. Cechuje ją stosunkowo szeroki, dość płaski i częściowo facetowany kabłąk, z nacinanymi metopami u obu końców. Podobny detal ornamentacyjny znajduje się też na jej nóżce. Zapinki Almgren 158 są formą długotrwałą i bardzo zróżnicowaną stylistycznie. Spotykane są na rozległych obszarach barbarzyńskiej Europy, a najliczniej na terenie objętym osadnictwem kultury przeworskiej²⁶³. Z terenów kultury wielbarskiej znanych jest mi ponad 20 zapinek typu Almgren 158 i form zbliżonych (np. typów Almgren 159 i 166)²⁶⁴, rozproszonych na całym

²⁶³ Szerzej: M. Mączyńska 2011, 73–79; V. Bărcă 2014; I. Jakubczyk 2013.

²⁶⁴ Np. Brulino-Piwki, grób 10 (A. Kempisty 1968, 415, ryc. 18a), Leśno, stan. 2, grób 84 (K. Walenta 2009, 52, 61, tabl. XCVII/84:2), Lipianki, obiekt 714 i znaleziska luźne (I. Jakubczyk, A. Strobina 2016, 152, tabl. III/714:1; IV/LZ:1–3; V/LZ:4.5), Opoka, grób 96 (M. Stasiak-Cyran 2005, 446, ryc. 3d), Pruszcz Gdański, stan. 5, groby 8A i 38 (M. Pietrzak, L. Cymek, F. Rożnowski 2015, 20, 37, tabl. VII/8A–B:4; XXXII:1.2), Węgrowo, grób 21 (M. Kurzyńska 2013, 24, tabl. XX:1).

Tab. 2. Fragmenty żelaznych lub brązowych sprężyn zapinek znalezione luźno lub w zespołach, które można wiązać z kulturą przeworską. Gwiazdką (*) oznaczono sprężyny z brązową osią, krzyżykiem (†) – z osią żelazną. Znakiem zapytania (?) oznaczono zabytek, którego atrybucja kulturowa i datowanie są niepewne

Datowanie	Surowiec	
	żelazo	brąz
I lub II	59/1, 67/1, 70/1, 102/1, 283/2, 1022/3	
II–III	–	255/1?, 704/2
III	–	91/2, ZL/34?
IV–V	–	61/3*, 689/1?, 832/2*
V	–	300/1*, 336/1, 403/2*, 408/1*, 409B/2, 979/3*, ZL/28*.29*.30*.31
I–V	–	700/1

obszarze, który zajmowała ona w fazie cecelskiej²⁶⁵. Liczba ta, w zestawieniu z ponad 800 egzemplarzami zarejestrowanymi na terenie kultury przeworskiej²⁶⁶, jest znikoma. Od dawna więc zapinki takie w środowisku kultury wielbarskiej uznawane są za formę obcą, wywodzącą się najpewniej z terenów kultury przeworskiej (importowaną, ewentualnie powstałą lokalnie w wyniku inspiracji płynących z tej strefy). Znaleziska wielbarskie znajdują tam zresztą liczne analogie. Fibula z Kleszewa odpowiada wydzielonemu przez I. Jakubczyka wariantowi *Jakuszowice*²⁶⁷, który obejmuje okazy o trapezowatym lub półokrągłym przekroju kabłąka, zdobionego metopami. Wariant ten datowany jest szeroko, od podfazy C_{1a} po początek okresu wędrówek ludów, przeważnie w ramach faz C_{1b}–C₃. Grób 884 z Kleszewa wiązany jest ze stadium VIIa, które synchronizuje ze schyłkiem okresu wpływów rzymskich.

Najliczniejszy zbiór zapinek 1. serii VI grupy, liczący 14 egzemplarzy, tworzą brązowe, kuszowate fibule z podwiniętą nóżką, typu Almgren 162 (bądź doń zbliżone). Wszystkie lepiej zachowane zapinki z Kleszewa to okazy o proporcjonalnie długich sprężynach i kolankowato wygiętych kabłąkach. Wśród nich dominują formy o sztabkowatym – w przekroju trójkątnym lub tra-

²⁶⁵ Zob. R. Wołagiewicz 1986, 70–71, ryc. 16; 1993, 29–30; J. Andrzejowski 2007, 236–239.

²⁶⁶ I. Jakubczyk 2013, 115.

²⁶⁷ I. Jakubczyk 2013, 139, tabl. XXX.

pezowatym – kabłąku (184/1.2, 186/1.2, 636/1, 808/1, 916A/1), niekiedy z metopami u obu jego końców (158/3, 355/1, 750/1). Ich nóżki najczęściej profilowane są tak jak kabłąki. Zapinki te są bodajże najpowszechniejszą formą fibul odkrywanych na stanowiskach kultury wielbarskiej funkcjonujących w młodszym okresie wpływów rzymskich. Okazy kleszewskie odpowiadają wydzielonym przez A. Kokowskiego wzorom ZM 71 i ZG 79²⁶⁸. Na cmentarzyskach kultury wielbarskiej fibule takie datowane są zazwyczaj na fazy C₂, wyjątkowo na fazy C₃–D²⁶⁹. Znaleźiska z grupy masłomęckiej odnoszone są do fazy C₂²⁷⁰. Precyzyjne datowanie zapinek z Kleszewa w oparciu o zabytki towarzyszące możliwe było w dwóch wypadkach. W grobie 158 fibulę Almgren 162 znaleziono razem z zapinkami Almgren 168, a więc formą przewodnią fazy C₂ (zob. niżej). W grobie 355 interesująca nas fibula została odkryta ze sprzączką typu D 30, charakterystyczną dla faz C_{1b}–C₂ (zob. niżej). Pozycja chronologiczna fibul kleszewskich odpowiada więc ustaleniom poczynionym dla innych stanowisk kultury wielbarskiej. Są one wyznacznikiem fazy VI użytkowania cmentarzyska.

W grobie 524 znaleziono fragmenty brązowej zapinki kuszowatej z podwiniętą nóżką oraz kulistym guzkiem na główce (524/1). Ma ona sztabkowaty kabłąk, analogiczny do wyżej omówionych okazów typu Almgren 162 i tak jak one jest datowana. Guzek na główce u zapinek 1. serii VI grupy nie jest rzadkością. W ten sposób zdobiono egzemplarze typów Almgren 161–162²⁷¹, jak i ich bardziej ozdobne derywaty – typów Almgren 167 i 168. Ów element odlewany był razem z kabłąkiem, tak jak ma to miejsce w wypadku okazu z Kleszewa, lub wykonywany osobno, a następnie osadzany na wystającym z główki trzpieniu. Ta druga konstrukcja prawdopodobnie²⁷² dominuje wśród znalezisk z Mazowsza i Podlasia.

²⁶⁸ A. Kokowski 1995, 14, ryc. 2;j.k.

²⁶⁹ A. Ciesliński 2010, 62, tam starsza literatura.

²⁷⁰ A. Kokowski 1995, 42–43.

²⁷¹ Zapinki Almgren 161–162 z guzkiem na główce bywają nieśluszenie zaliczane do typów Almgren 163–164. Te ostatnie, dość dokładnie opisane przez autora tej klasyfikacji, obejmują specyficzną grupę zapinek z podwiniętą nóżką, krótką sprężyną i łukowato wygiętym kabłąku (O. Almgren 1897, 78–79, tabl. VII:163.164), która obecnie uznawana jest za wariant fibul typu *Nydam* (zob. J. Bemann 1993; G. Bemann, J. Bemann 1998, 146–180).

²⁷² Informacja o konstrukcji guzka w publikacjach bywa z reguły pomijana. Tak więc wskazanie, która zapinka ma guzek odłany wraz z kabłąkiem, a która osadzony na trzpieniu, opiera się wyłącznie na interpretacji szkicu zabytku. W wielu wypadkach jednoznaczna ocena nie jest możliwa.

Mniej liczną grupę zapinek Almgren 162 z Kleszewa reprezentują brązowe okazy o szerokim, płaskim i facetowanym kabłąku, znalezione w grobach 418 (418/1) i 884 (884/2.3). Zbliżona do nich, ale nieco smuklejsza, jest zapinka z grobu 916A (916A/1). Taśmowate kabłąki u fibul Almgren 162 uznawane są za cechę późną, charakterystyczną dla okazów ze schyłku okresu wpływów rzymskich bądź z początku okresu wędrówek ludów²⁷³. Pogląd ten oparty jest jednak na niewielkiej próbie, ponieważ zapinki te rzadko występują z materiałami, które można datować precyzyjnie, jak to miało miejsce np. w Brulinie-Piwkach, grób 25²⁷⁴ i Kozłówkę, grób X²⁷⁵. Należy jednak podkreślić, że na Mazowszu i Podlasiu brak ich w zespołach pewnie datowanych na fazy C₁ i C₂. W Kleszewie dwie zapinki tej formy, pochodzące z grobu 884, wystąpiły m.in. ze sprzączkami typu H 12 i pucharem szklanym Eggers 230, przez co wiązane są ze stadium VIIa użytkowania cmentarzyska. Okazy odkryte w grobach 418 i 916A, o ubogich inwentarzach, nie mogą być datowane precyzyjnie w oparciu o zabytki towarzyszące. Pierwszy z nich na podstawie taśmowatego kabłąka można przypuszczalnie wiązać z fazą VII funkcjonowania nekropoli. Zawężenie datowania zapinki z grobu 916A, która jest smuklejsza od zapinek z grobów 418 i 884, do jednej fazy jest niemożliwe.

Dwie srebrne zapinki kuszowate z podwiniętą nóżką, z grobu 158, mają tzw. martwą sprężynę (158/1.2). Tym samym można przypisać je do typu Almgren 168. Fibule takie w kulturze wielbarskiej są spotykane dość często, przede wszystkim na Pomorzu. Na mazowiecko-podlaskich stanowiskach tego ugrupowania, podobnie jak ma to miejsce na cmentarzysku w Kleszewie, stanowią zazwyczaj niewielki odsetek wśród zapinek z podwiniętą nóżką²⁷⁶ albo brak ich zupełnie²⁷⁷. W kulturze wielbarskiej zapinki typu Almgren 168 stanowią formę przewodnią fazy C₂²⁷⁸, wyjątkowo współwystępują materiałami charakterystycznymi dla faz C₃–D²⁷⁹. Zapinki z Kleszewa znaleziono razem z fibulą Almgren 162 o sztabkowatym kabłąku i sprzączką typu D 29, co pozwala datować je na fazę VI użytkowania nekropoli.

²⁷³ Np. A. Ciesliński, A. Rau 2017, 330–331; M. Woźniak 2019a, 247.

²⁷⁴ A. Kempisty 1968, 423, ryc. 43.

²⁷⁵ M. Woźniak 2011, 174, tam starsza literatura.

²⁷⁶ Np. Brulino-Piwki (A. Kempisty 1968, 430, 439, ryc. 65;b; K. Czarnecka 1991, 99), Cecele (J. Jaskanis 1996, 105), Niedanowo (W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 129).

²⁷⁷ Np. Goździk (A. Niewęglowski 1984, 146), Krupice (J. Jaskanis 2005, 90).

²⁷⁸ Np. R. Wołągiewicz 1993, 24–25; A. Ciesliński 2010, 63–64.

²⁷⁹ A. Ciesliński, M. Wyczółkowski 2008, 181, tam starsza literatura.

Ryc. 8. Zapinki wzoru ZG 64 i formy zbliżone.

1 – Kleszewo, grób 884; 2 – Niedanowo, grób 553; 3 – Kozłówko, grób IX; 4 – Gródek, pow. hrubieszowski, grób 64; 5 – Kosmów (okolica), znalezisko luźne; 6 – Waplewo, obiekt 49; 7 – Boldești-Grădiște, grób 14; 8 – Bratysława-Dubravka; 9 – Pančevo, grób 30.

Wg: M. Woźniak 2021 (1), M. Woźniak 2011 (3), A. Kokowski 1993b (4), B. Niezabitowska-Wiśniewska 2021 (5),

K. Skóra, M. Troszczyńska-Antosik 2012 (6), V. Teodorescu, D. Lichiardopol, M. Penę 1993 (7),

K. Elschek 2017 (8), L. Grumeza 2014 (9). Fot./rys. M. Woźniak (2)

W grobie 884 i luźno na powierzchni cmentarzyska odkryto trzy kuszowate zapinki z podwiniętą nóżką o szerokich, facetowanych kabłąkach (884/4.5, ZL/20). Okazy z grobu 884, wykonane ze srebrna, znaleziono w bogato wyposażonym grobie, datowanym na stadium VIIa funkcjonowania cmentarzyska. Zapinka znaleziona bez kontekstu jest brązowa. Omawiane fibule morfologicznie najbliższe są wyżej omówionym, późnym stylistycznie okazom typu Almgren 162, wiązonym ze schyłkiem okresu wpływów rzymskich, ewentualnie początkiem okresu wędrówek ludów. Odróżnia je od nich jedynie forma zakończenia pochewki – u typu Almgren 162 jest ono drucikowate, u omawianych okazów – przy pochewce taśmowate, dalej przycięte w wąski pasek,

który oplata kabłąk. Taśmowata część upodabnia te zapinki do fibul z tzw. blaszkowatym zaczepem, typu Almgren 172 (zob. niżej). Nieliczne okazy o takiej konstrukcji pochewki znane są z kilku stanowisk kultury wielbarskiej i grupy masłomeckiej (Ryc. 8:1–6): Gródek, pow. hrubieszowski, stan. 1C, grób 64²⁸⁰, okolice Kosmowa, znalezisko luźne²⁸¹, Kozłówko, grób IX²⁸², Nieda-

²⁸⁰ A. Kokowski 1993a, 51; 1993b, ryc. 53:c.

²⁸¹ B. Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 146, ryc. 37:357, tabl. XXXII:357.

²⁸² M. Woźniak 2016, 196–197; por. 2011, 173–174, ryc. 4/IX:1, tam starsza literatura.

nowo, grób 553²⁸³, Waplewo, obiekt 49²⁸⁴; para podobnych zapinek pochodzi z cmentarzyska kultury Sântana de Mureş²⁸⁵ w Boldeşti-Grădiştea²⁸⁶ (Ryc. 8:7). Pomijając okaz z okolic Kosmowa, który jest smukły i ma tzw. martwą sprężynę, fibule te można przypisać do wzoru ZG 64 według A. Kokowskiego, który obejmuje krępe i masywne egzemplarze typu Almgren 162, charakteryzujące się *pochewką przylegającą na stosunkowo dużej powierzchni do nóżki końcem, z którego odchodzi drut dla okręcenia wokół kabłąka*²⁸⁷. Taki detal cechuje też dwie (Ryc. 8:8.9)²⁸⁸ spośród kilkunastu zapinek z podwiniętą nóżką wariantu *Dybäck/Independenta*, a więc formy charakterystycznej dla terenów Kotliny Karpackiej i związanej z Sarmatami²⁸⁹. Spośród znanych mi zapinek wzoru ZG 64 dokładniej datowane mogą być okazy z Boldeşti-Grădiştea, Gródka, pow. hrubieszowski, Kozłówka, Niedanowa i Kleszewa. W dwóch pierwszych wypadkach znaleziono je z grzebieniami o dzwonowatych uchwytych, w trzecim i czwartym – z ceramiką stempelkową, w piątym – z pucharem Eggers 230 i sprzączkami z pogrubioną ramą, typu H 12. Pozwala to dość pewnie datować je w ramach faz C₃–D, a więc podobnie do zapinek typu Almgren 172 (zob. niżej). Odbiegająca kształtem od pozostałych smukła fibula z okolic Kosmowa, zaopatrzona w tzw. martwą sprężynę, datowana jest na młodszy odcinek fazy C₂, ewentualnie fazę C₃²⁹⁰.

W Kleszewie zarejestrowano pięć zapinek z podwiniętą nóżką i blaszkowatym zaczepem (385/1.2, 708/2,

ZL/21.22). Kuszowate egzemplarze z grobu 385 odpowiadają typowi Almgren 172. Zapewne z nim można wiązać też i trzy pozostałe, słabiej zachowane fibule: z grobu 708 i znalezione luźno, bowiem w kulturze wielbarskiej inne formy, np. jednoczęściowe, cechujące się blaszkowatym zaczepem, nie występują. Zapinki Almgren 172 spotykane są powszechnie na obszarze kultury wielbarskiej²⁹¹. Liczba zarejestrowanych tu zabytków przekracza 120 egzemplarzy, które odkryto na ponad 50 stanowiskach²⁹². Spotykane są one na całym terenie, który zajmowała ta jednostka w fazie cecelskiej, a ich największe skupiska znajdują się na północnym i wschodnim Mazowszu, nad dolną Wisłą i na południowej Lubelszczyźnie. Kleszewskie zapinki znalezione luźno można zaliczyć do grupy I, okaz z grobu 385 do grupy II, zapinkę z grobu 708 do odmiany IVA typu Almgren 172 według podziału I. Szter, A. Wiśniewskiej i M. Woźniaka²⁹³. W kulturze wielbarskiej blaszkowaty zaczep u zapinek z podwiniętą nóżką zaczęto stosować przypuszczalnie w młodszym odcinku fazy C₂ lub na początku faz C₃–D. Najstarsze zapinki o takiej konstrukcji pochevky to smukłe okazy o sztabkowatych kabłąkach, niekiedy z tzw. martwymi sprężynami. Ich wczesna pozycja chronologiczna postulowana jest jednak na wątych podstawach. Inne formy, bardziej krępe, do których zaliczam znaleziska grobowe z Kleszewa, datowane są w ramach faz C₃–D²⁹⁴. Zapinki z grobów 385 i 708 wiązane są z VII fazą użytkowania cmentarzyska (drugi z wymienionych okazów niepewnie ze stadium VIIb), na co wskazują też zabytki im towarzyszące. Datowanie okazów o sztabkowatych kabłąkach, które odkryto luźno, jest niejasne. Wśród kleszewskich zapinek Almgren 172 wyróżnia się okaz z grobu 708, który ma kabłąk bogato ornamentowany wzdłuż krawędzi rzędami łuczków. Zbliżony motyw (półokręgi wzdłuż krawędzi kabłąka i nóżki) ma bogato zdobiona srebrna fibula ze Swaryczowa na Lubelszczyźnie²⁹⁵. Podobne ornamenty rejestrujemy też u innych form fibul o płaskich kabłąkach, datowanych na schyłek okresu wpływów rzymskich lub wczesny okres wędrówek ludów,

²⁸³ Zbiory Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie (dalej: MWiM), nr inw. MWiM/A/867; por. W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 96, tabl. CXCIX/553:1; w publikacji zapinka sklasyfikowana jako typ Almgren 163.

²⁸⁴ K. Skóra, M. Troszczyńska-Antosik 2012, 149, 151, ryc. 5:1.

²⁸⁵ Bardzo możliwe, że takich fibul na terenach kultur Sântana de Mureş i czerniachowskiej jest więcej. Nie byłoby to zaskoczeniem w świetle powszechnej obecności na ich obszarach zapinek typu Almgren 172. Identyfikacja taka jest jednak utrudniona z uwagi na schematyczne rysunki i lakoniczne opisy w publikacjach, które uniemożliwiają jednoznaczną ocenę ukształtowania zakończenia pochevky.

²⁸⁶ V. Teodorescu, D. Lichiardopol, M. Penes 1993, 430, ryc. 7:a.b.

²⁸⁷ A. Kokowski 1995, 15, ryc. 2:s, 71, mapa 49; zaliczone do wzoru ZG 64 fibule z terenów kultury Sântana de Mureş mają inną budowę niż wymienione wyżej okazy z terenów kultury wielbarskiej i grupy masłomeckiej (por. G. Diaconu 1965, 66, tabl. CXVI:13; 1969, ryc. 12:10; B. Mitrea, C. Preda 1966, 35, ryc. 78:1; E.A. Rikman 1967, 72, ryc. 28:10; I. Ioniţa 1977, tabl. 46:1, 51:3).

²⁸⁸ Bratisława-Dubravka, obiekt 15/88 (K. Elschek 2017, 81, 147, tabl. 39:3), Pančevo, grób 30 (L. Grumeza 2014, 245, tabl. 74:6).

²⁸⁹ J. Schuster 2017b.

²⁹⁰ B. Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 263–264, 378.

²⁹¹ A. Kokowski 1995, 48–49; J. Schuster 2004, 88–89, ryc. 4; I. Szter, A. Wiśniewska, M. Woźniak 2018, 167–169, ryc. 15; B. Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 226–270.

²⁹² Zestawienie z roku 2018 (I. Szter, A. Wiśniewska, M. Woźniak 2018, 178–180) można uzupełnić o kilkanaście fibul odkrytych w ostatnich latach na Lubelszczyźnie (B. Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 368–370).

²⁹³ I. Szter, A. Wiśniewska, M. Woźniak 2018, 178.

²⁹⁴ Ostatnio: I. Szter, A. Wiśniewska, M. Woźniak 2018, 173–177; M. Mączyńska 2019, 55; B. Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 268; w tych pracach starsza literatura.

²⁹⁵ B. Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 268, ryc. 42, tabl. L:532.

np. u zapinek typów *Niemberg*²⁹⁶, *Ramersdorf*²⁹⁷ bądź innych fibul z pełną pochewką²⁹⁸.

Żelazna zapinka z podwiniętą nóżką znaleziona została w grobie 621 (621/1), datowanym na fazę VI funkcjonowania cmentarzyska. Brak sprężyny i zniszczona główka wykluczają możliwość identyfikacji, czy była to fibula jedno- czy dwuczęściowa. W grobach kultury wielbarskiej zapinki z podwiniętą nóżką wykonane z żelaza, tak jak inne wyroby z tego surowca, rejestrowane są stosunkowo rzadko²⁹⁹. Z Mazowsza i Podlasia znamy kilkanaście takich okazów. Zapinki jednocześnie omówili ostatnio A. Mistewicz, A. Maciałowicz i M. Woźniak³⁰⁰, okazy dwuczęściowe – przed dwudziestu laty – W. Nowakowski³⁰¹. Większość datowana jest na rozwinięty odcinek młodszego okresu wpływów rzymskich. Ich obecność interpretuje się jako przeżywający się w środowisku wielbarskim element tradycji kultury przeworskiej bądź jako przejaw kontaktów między populacjami obu ugrupowań³⁰².

Ostatnia z zapinek odkrytych w Kleszewie, którą można wiązać pewnie z 1. serią VI grupy, to okaz znaleziony luźno (ZL/19). Najpewniej należy ona do grupy fibul typu Almgren 162 cechujących się sztabkowatym kabłąkiem, które datują na fazę VI użytkowania nekropoli (zob. wyżej). Jednoznaczność klasyfikację utrudnia jednak brak aparatu sprężyny i główki tej zapinki.

Zapinki 2. serii VI grupy Almgrena

Odkryte w Kleszewie zapinki z pełną pochewką tworzą niewielki, lecz bardzo zróżnicowany zbiór, liczący dziesięć egzemplarzy. Wszystkie wykonane są z brązu³⁰³. Owa różnorodność form 2. serii VI grupy Almgrena odpowiada sytuacji rejestrowanej na niemal całym obszarze kultury wielbarskiej. Fibule kleszewskie często charakteryzują się współwystępującymi ze sobą elementami, które osobno uznawane są za cechy dystynktywne różnych typów zapinek, np. karbowany kabłąk (*Raupenfibeln*), guzek na główce (*Bügelknopffibeln*), płytka na główce (*Spiralplattenfibeln*³⁰⁴). Skutkiem tego, ich klasyfikacja formalna może niekiedy budzić wątpliwości,

²⁹⁶ J. Bemmann 2001, 68, ryc. 4:1.2.

²⁹⁷ M. Schulze-Dörrlamm 1986, 597–600, ryc. 2:1.7.

²⁹⁸ Np. O. Tischler, H. Kemke 1902, tabl. IV:14.15.24.

²⁹⁹ Np. M. Gładysz 1997; M. Woźniak 2018, 3–6.

³⁰⁰ A. Mistewicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak 2021, 123–125.

³⁰¹ W. Nowakowski 2001a, 141.

³⁰² Ostatnio A. Mistewicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak 2021, 125, tam wcześniejsza literatura.

³⁰³ Na powierzchni kabłąka okazu z grobu inhumacyjnego (!) 629 znajduje się niewielka warstwa stopu cyny ze srebrem. Jej pochodzenie jest niejasne (zob. Aneks 3).

³⁰⁴ Zob. M. Schulze-Dörrlamm 2000.

bowiem opiera się na subiektywnym wyborze cechy pierwszorzędnej.

W grobach 629 i 720 znaleziono dwie zapinki gąsienicowate (629/1, 720/1). Jest to forma charakterystyczna dla północnej części środkowoeuropejskiego *Barbaricum*³⁰⁵. Okazy z Kleszewa to typowe dla kultury wielbarskiej zapinki o gładkich rombowlanych, w przekroju daszkowlanych nóżkach³⁰⁶. Odpowiadają one 1. wariantowi serii II według podziału M. Tuszyńskiej³⁰⁷. Ich szczególną cechą jest kształt guzków na główkach, które mają formę niewielkiego podłużnego występu. Para niemal identycznych z kleszewskimi zapinek została znaleziona w Pruszczu Gdańskim, stan. 7, grób 129³⁰⁸ (Ryc. 9:1.2). Podobne są też fibule z Niedanowa, grób 601³⁰⁹, i Gulbi, znalezisko luźne³¹⁰. Pozostałe znane mi zapinki gąsienicowate mają albo inaczej ukształtowane guzki, albo reprezentują inne formy, np. z prostokątną – gładką bądź karbowaną – nóżką³¹¹. Okazy z Pruszcza Gdańskiego, Niedanowa i Kleszewa cechują też zbliżone rozmiary, bowiem długość wszystkich zawiera się przedziale 3–4 cm. Fibule z Pruszcza Gdańskiego znaleziono razem z zapinką typu Almgren 168 (Ryc. 9:3), co sugeruje datowanie zespołu na przełom faz C₂ i C₃–D lub początek faz C₃–D³¹². Inne precyzyjnie datowane zapinki gąsienicowate, wszystkich wariantów, znane z obszaru kultury wielbarskiej, pochodzą z faz C₃–D³¹³. Zapinki z Kleszewa datowane są na fazę VII użytkowania cmentarzyska. Wczesna pozycja chronologiczna okazów z Pruszcza Gdańskiego, które są najlepszymi analogiami dla fibul kleszewskich, może sugerować zawężenie datowania tych ostatnich do stadium VIIa.

Kuszowlatą zapinkę z pełną i tzw. skróconą pochewką oraz prostokątną nóżką znaleziono luźno (ZL/23). Jej kabłąk i nóżka mają taką samą szerokość, oba elementy są częściowo facetowane, a u ich końców znajdują się metopy (Ryc. 10:1). Niemal identyczne zapinki znaleziono w Niedanowie, grób 539³¹⁴, i Sobieszynie,

³⁰⁵ M. Mączyńska 2011, 92, ryc. 37.

³⁰⁶ Szerzej: A. Cieśliński, D. Wyczółkowski 2008; M. Mączyńska 2011, 91–92, ryc. 37; R. Prochowicz, T. Rakowski 2013, 203–204; A. Cieśliński, A. Rau 2017, 332.

³⁰⁷ M. Tuszyńska 1988, 180.

³⁰⁸ M. Tuszyńska, M. Pietrzak 1988, tabl. 369:1.2.

³⁰⁹ Zbiory MWiM, nr. inw MWiM/A/887, por. W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 103, tabl. CCXII/601:1.

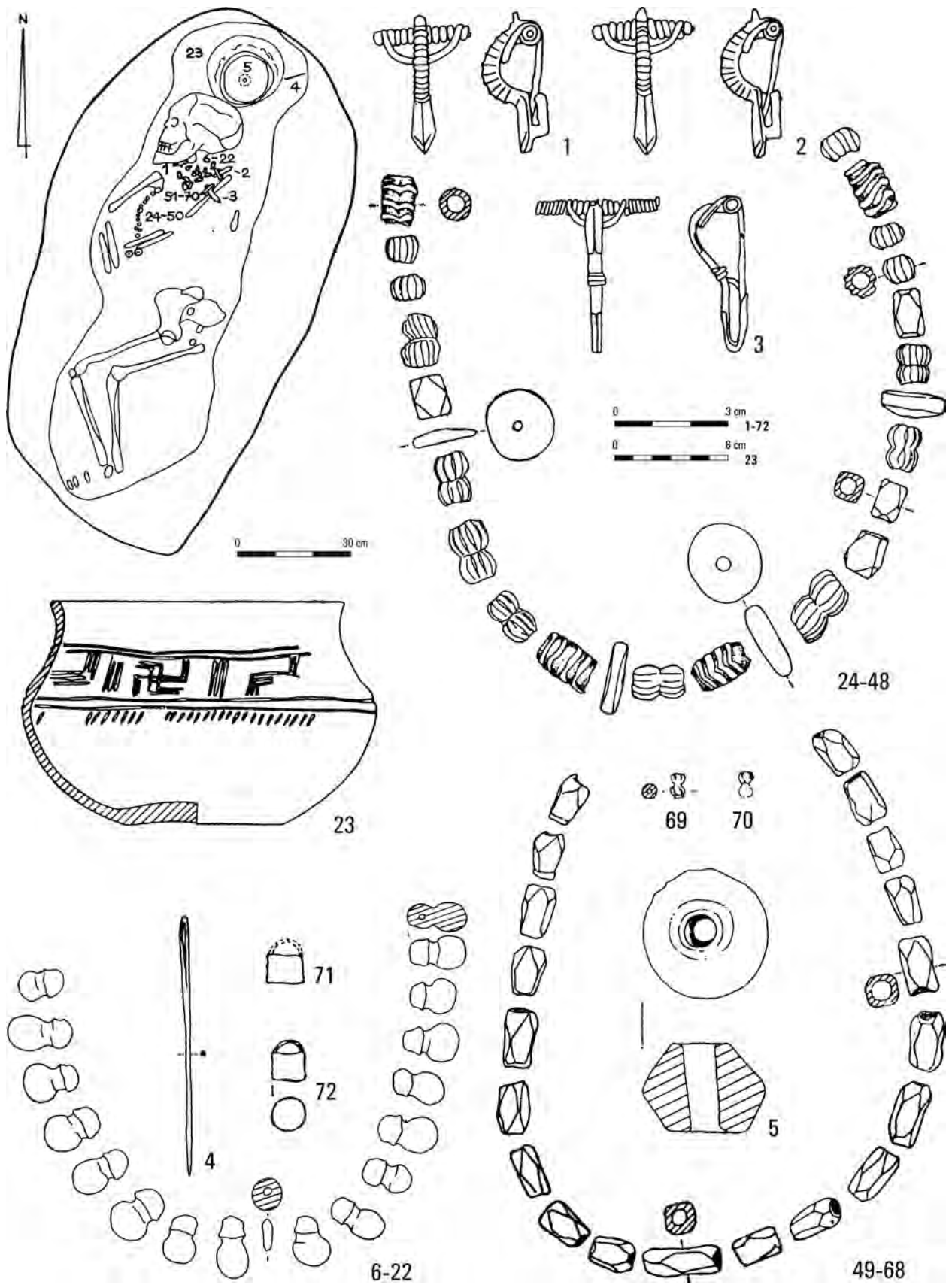
³¹⁰ A. Cieśliński, A. Rau 2017, 328, ryc. 1:2.

³¹¹ Zob. M. Tuszyńska 1988; A. Kokowski 1995, 50.

³¹² Zob. A. Cieśliński, A. Rau 2017, 332; inaczej: M. Tuszyńska 1988, 183; M. Mączyńska 2011, 92.

³¹³ Ostatnio A. Cieśliński, A. Rau 2017, 332.

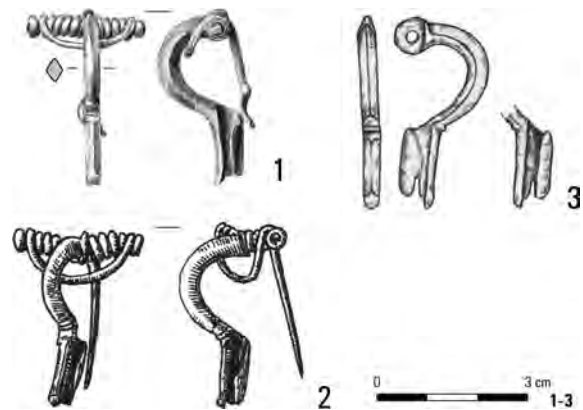
³¹⁴ W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 94, tabl. CXCIV/539:2, CCXLVI:1.

Ryc. 9. Pruszcz Gdański, stan. 7, grób 129. Wg: M. Pietrzak, M. Tuszyńska 1988

znalezisko luźne³¹⁵ (Ryc. 10:2.3). Inne, formalnie zbliżone zapinki wielbarskie różnią się od kleszewskiej przekrojem kabłąka i/lub obecnością guzka bądź płytki na główce³¹⁶. Podobne fibule znamy również z innych obszarów *Barbaricum*, np. z grupy dębczyńskiej³¹⁷, kultury czerniachowskiej³¹⁸ i Dollkiem/Kovrovo³¹⁹. Zapinka z Niedanowa, znaleziona razem z fibulą typu Almgren 185, może być datowana na fazy C₃-D³²⁰. W takich ramach chronologicznych umieszczane są też fibule z terenów kultur Dollkeim/Kovrovo i czerniachowskiej³²¹. Okazy z obszaru grupy dębczyńskiej odnoszone są natomiast do fazy C₂³²². Na terenach leżących na wschód od środkowej Wisły kuszowate zapinki z pełną i tzw. skróconą pochewką nie współwystępują z materiałami o stylistyce młodszego okresu wpływów rzymskich³²³. W związku z tym, okaz z Kleszewa odnosi się do fazy VII użytkowania cmentarzyska.

Trzy albo cztery zapinki z Kleszewa (917/1, ZL/24.25.27?) należą do dużej i zróżnicowanej wewnętrznie grupy fibul określanych w literaturze mianem *Bügelknopffibeln*³²⁴. Dwie pierwsze (917/1, ZL/24) to egzemplarze o małym guzku w formie podłużnego występu. Stosując się do podziału tej grupy fibul zaproponowanego przez E. Meyera³²⁵, oba okazy można odnieść do 1. wariantu V serii, który cechuje zredukowany guzek (*Bügelzapfe*). Guzek fibuli z grobu 917 jest z każdej strony wyodrębniony, a u zapinki znalezionej luźno (ZL/24) – scalony z płytką na oś sprężyny. Nóżki obu zapinek są mniej lub bardziej trapezowate i zdobione: u okazu z grobu 917 – poprzecznymi bruzdami u obu końców, u zapinki znalezionej luźno – metopą

Ryc. 10. Kuszowate zapinki z pełną i tzw. skróconą pochewką oraz prostokątną nóżką.

1 – Kleszewo, znalezisko luźne; 2 – Niedanowo, grób 539;

3 – Sobieszyn, znalezisko luźne.

Wg: M. Woźniak 2021 (1), W. Ziemińska-Odojowa 1999a (2), P. Łuczkiwicz 2015 (3)

przy kabłąku (Ryc. 11:1). Fibule o zbliżonym kształcie nóżki spotykamy w kulturze wielbarskiej stosunkowo rzadko. Niektóre z nich nie mają guzka, u innych w jego miejscu znajduje się mniejsza lub większa płytka, zróżnicowany jest też kształt kabłąka (Ryc. 11:2.3). Trapezowate nóżki mają też fibule z pełną pochewką zaliczane do innych typów, np. zapinki wzoru ZG 47, wariant III (*Nowy Targ*)³²⁶ i doń zbliżone (Ryc. 11:4.5). Zapinki 2. serii VI grupy O. Almgrena z trapezowatą nóżką, niekiedy z guzkiem lub płytką na główce, znane są też m.in. z obszarów kultur czerniachowskiej, Sântana de Mureș oraz Dollkeim/Kovrovo, gdzie datowane są w ramach faz C₃-D³²⁷. Zapinkę z grobu 917 znaleziono razem ze sprzączką typu H 11, co pozwala wiązać ją ze stadium VIIa użytkowania nekropoli. Okaz znaleziony luźno datowany jest mniej precyzyjnie, na fazę VII.

Trzecia z zapinek z guzkiem na główce (ZL/25) to unikatowy egzemplarz, łączący cechy różnych typów fibul 2. serii VI grupy Almgrena. Zapinka ma na główce kwadratową płytkę, zwieńczoną poliedrycznym guzkiem osadzonym na cylindrycznym trzpieniu. Kwadratowa płytka znajduje się też na szczycie kabłąka i jest zdobiona rytymi koncentrycznymi okręgami i ukośnymi liniami (Ryc. 12:1). Formalnie zapinkę można

³¹⁵ P. Łuczkiwicz 2015, 389, 395–396, ryc. 7:11.

³¹⁶ Np. Kozłówek, grób XVII (M. Woźniak 2011, 175, ryc. 4/XVII:1), Niedanowo, grób 521 (W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 91, tabl. CLXXXIX/521:1), Stary Targ, grób 117 (A. Żórawska 2005, 117, tab. XIII/117:1), Węgrowo, grób 56 (M. Kurzyńska 2013, 38, tabl. XLIX/56:1).

³¹⁷ H.J. Eggers, P.F. Stary 2001, 152, tabl. 392:32; H. Machajewski, B. Rogalski 2021, 255–256, ryc. 5:1.

³¹⁸ O.V. Petrauskas 2010, 195, ryc. 5.

³¹⁹ W. Nowakowski 1996, tabl. 53:12.15; O.A. Homáková 2012, 262–263, ryc. 5:11.

³²⁰ W. Ziemińska-Odojowa (1999a, 94) datuje zespół szerzej, tj. na fazy C₂-D.

³²¹ W. Nowakowski 1996, 31; O.V. Petrauskas 2010, 195; O.A. Homáková 2012, 263.

³²² H. Machajewski 1992, 25; H. Machajewski, B. Rogalski 2021, 256; por. K. Godłowski 1981a, 86.

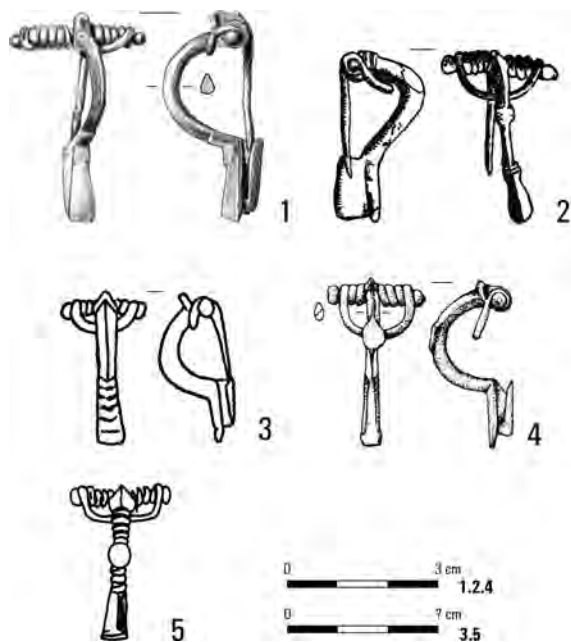
³²³ M. Woźniak 2015, 323–325.

³²⁴ Np. E. Meyer 1960; M. Schulze-Dörrlamm 1986; H.-U. Voß 1998.

³²⁵ E. Meyer 1960.

³²⁶ J. Andrzejowski, R. Prochowicz, T. Rakowski 2008, 45–46, ryc. 6, 7a–c.

³²⁷ O. Tischler, H. Kemke 1902, tabl. IV:21; W. Nowakowski 1996, 52; O.V. Petrauskas 2010, 195. W tym miejscu warto wspomnieć o dwóch zapinkach z pełną pochewką i trapezowatą nóżką znalezionych w skarbie z okresu wędrówek ludów we Fromborku (F.E. Peiser, H. Kemke 1914, 74–75, tabl. I:8.9).

Ryc. 11. Zapinki z pełną pochewką i trapezową nóżką z terenu kultury wielbarskiej. 1 – Kleszewo, znalezisko luźne; 2 – Opoka, znalezisko luźne; 3 – Malbork-Wielbark, grób 10; 4 – Węgrowo, grób 19; 5 – Malbork-Wielbark, grób 325. Wg: M. Woźniak 2021 (1), E. Szarek-Waszkowska 1971 (2), J. Kleemann 2017 (3, 5), M. Kurzyńska 2013 (4)

przypisać do wielokrotnie omawianego już w literaturze podtypu *Bügelknopffibeln*, cechującego się poliedrycznymi guzkami (Ryc. 12:2)³²⁸. Najnowszy ich podział oparty został na kształcie kabłąka i nóżki³²⁹. Kabłąk zapinki z Kleszewa jest w przekroju rombowski, co pozwala odnieść go do form o kabłąku wysokim. Bliższą klasyfikację wyklucza brak nóżki. Fibule z wielobocznym guzkiem datowane są na schyłek okresu wpływów rzymskich i wczesny odcinek okresu wędrówek ludów³³⁰. Spotykane są – w zależności od wariantu – głównie na terenach między górnym Renem a Dunajem, w dorzeczu Łaby i strefie bałtyckiej³³¹. Znajdźiska z obszaru Polski koncentrują się na stanowiskach kultury wielbarskiej w północnej Polsce, kilka okazów zarejestrowano także na terenie grupy dębczyńskiej i kultury przeworskiej³³². Wśród znalezisk z ziem polskich dominuje forma o łopatkowato poszerzonej nóżce (wa-

³²⁸ Np. M. Meyer 1960, 226–227; A. Rau 2010a, 185–190; A. Cieśliński, A. Rau 2017.

³²⁹ A. Rau 2010a, 185–190.

³³⁰ A. Rau 2010a, 191–194; A. Cieśliński, A. Rau 2017, 51–52.

³³¹ M. Meyer 1960, 247, mapa 2; A. Rau 2010a, 190, ryc. 72, 73; A. Cieśliński A. Rau, 2017, 47.

³³² A. Cieśliński A. Rau, 2017, 50–54, ryc. 4, 6, 7.

riant *Opin*), inne podtypy spotykane są tu wyjątkowo. U wszystkich znanych mi fibul guzek przytwierdzony był do główki, a więc inaczej niż ma to miejsce w wypadku zapinki z Kleszewa, gdzie jest on przymocowany do krawędzi płytki. Taka konstrukcja cechuje kilka okazów *Bügelknopffibeln* wyodrębnionych ostatnio jako grupa *Serappen/Romanivka*³³³ (Ryc. 12:3). Zapinki takie uznawane są za formę wywodzącą się ze środowiska kultury czerniachowskiej, bowiem to z jej terenów pochodzi najwięcej egzemplarzy. Pojedyncze znaleziska odkryte na obszarach innych kulturowo uznawane są za importy z jej terytorium. W wypadku zapinki kleszewskiej taka interpretacja jest jednak wątpliwa. Fibulę tę charakteryzują również cechy w zasadzie niespotykane u zapinek czerniachowskich³³⁴, jak omówiony wyżej poliedryczny guzek oraz kwadratowa płytką na szczycie kabłąka. Ta ostatnia jest cechą dystynktywną fibul wzoru *ZG 47*³³⁵ (Ryc. 12:4), bardzo popularnych w kulturze wielbarskiej, jak i w południowo-wschodniej strefie Bałtyku. Wśród zapinek *ZG 47* można wskazać co najmniej dwa okazy z dużym guzkiem na główce (ale nie poliedrycznym), które przypominają zabytek z Kleszewa. Oba znaleziono poza strefą osadnictwa kultury wielbarskiej, tj. na terenie grupy dębczyńskiej³³⁶ i kultury Dollkeim/Kovrovo³³⁷. W tym ostatnim wypadku zapince wzoru *ZG 47* towarzyszyła (prawdopodobnie) fibula grupy *Serappen/Romanivka*³³⁸. Przytoczone wyżej różne formy zapinek, nawiązujące elementami budowy do fibuli z Kleszewa, dowodzą, że – mimo swej unikatowości – omawiany okaz dobrze wpisuje się w stylistykę materiałów ze schyłku okresu wpływów rzymskich i początku okresu wędrówek ludów³³⁹, rejestrowanych we wschodniej części środkowoeuropejskiego *Barbaricum*. Obecność cech charakterystycznych dla różnych kręgów warsztatowych, jak i fragmentaryczny stan zachowania, uniemożliwiają jednak wskazanie przypuszczalnego miejsca jej wytworzenia.

Fragmentem *Bügelknopffibel*, ewentualnie *Spiralplattenfibel*, jest też znaleziona luźno krótka sprężyna zapinki, nawinięta na oś, u obu końców której znajduje się duży profilowany guzek na długim, pięciobocznym cylindrze (*ZL/27*). Podobne guzki rejestrowane są

³³³ J. Schuster 2017c.

³³⁴ Por. O.V. Petrauskas 2010; O.V. Petrauskas, E.V. Sinica 2010.

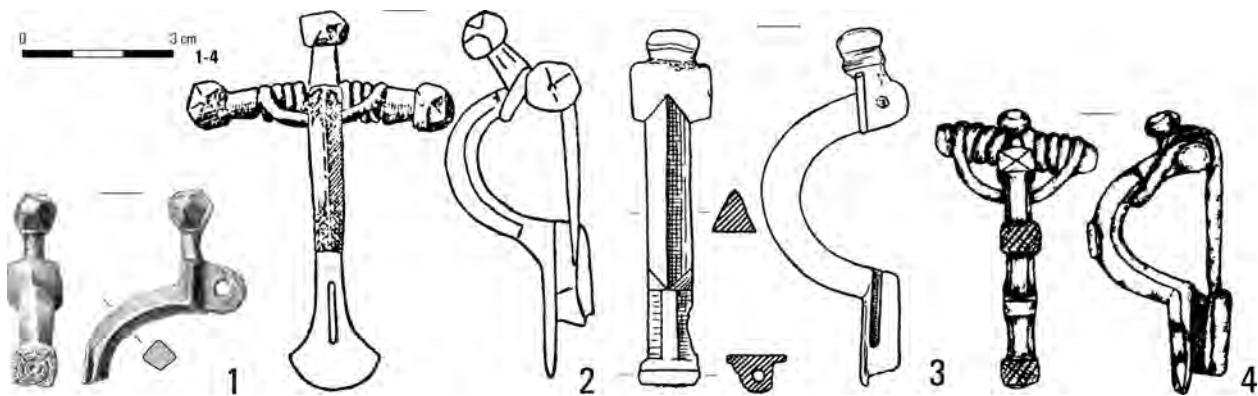
³³⁵ A. Kokowski 1995, 14, 49, ryc. 2:o; J. Andrzejowski, R. Prochowicz, T. Rakowski 2008, 40.

³³⁶ Borkowice, grób IV (H. Schumann 1893, [576], ryc. 2).

³³⁷ Lúblino, grób 24 (?) (O. Tischler, H. Kemke 1902, tabl. VI:1).

³³⁸ O. Tischler, H. Kemke 1902, tabl. IV:1; A. Bitner-Wróblewska, A. Rzeszotarska-Nowakiewicz, T. Nowakiewicz 2011, 443.

³³⁹ Tak datowane (fazy C₃–D) są wszystkie przywołane wyżej formy fibul nawiązujące do kleszewskiej.

Ryc. 12. Znaleziona luźno na cmentarzysku w Kleszewie zapinka z guzkiem na główce (1) i jej stylistyczne nawiązania:
 2 – Malbork-Wielbark, grób 222; 3 – Verbična, znalezisko luźne; 4 – Ulów, grób 2.
 Wg: M. Woźniak 2021 (1), R. Schindler 1940 (2), J. Schuster 2017c (3), B. Niezabitowska 2007 (4)

bowiem najczęściej w kontekście fibul zaopatrzonych także w odpowiadający im kształtem guzek na główce bądź znajdującą się w tym miejscu płytkę³⁴⁰. Fibule takie datowane są w ramach faz C₃-D³⁴¹.

W grobie 258 znaleziono niewielką zapinkę z rombowałą płytką na główce, wąskim kabłąkiem i prostokątną nóżką; wszystkie wymienione elementy zdobione są grupami rytych kresiek (258/1). Płytką na główce to detal dość często spotykany u zapinek z pełną pochewką. Miewa on różne kształty, od dużych – zaokrąglonych lub kanciastych – do zredukowanych do niewielkiego płaskiego występu³⁴². Duże rombowałe płytki, bliskie kształtem okazowi z grobu 258, cechują fibule ze stanowisk kultury wielbarskiej w Rębowie i Supraślu oraz grupy masłomęckiej w Gródku, pow. hrubieszowski, stan. 6³⁴³. Zapinki te różnią się od zabytku z Kleszewa budową kabłąków, które – oprócz obecności tarczki lub jej imitacji na szczycie – są sztabkowate lub szerokie. Natomiast kabłąk okazu kleszewskiego jest wąski i wysoki. Analogie doń można wskazać u różnych zapinek z pełną pochewką, w tym *Bügelknopffibeln*³⁴⁴, z płytką

na główce³⁴⁵, wzoru ZG 47³⁴⁶. Wszystkie przywołane wyżej formy są charakterystyczne dla późnej fazy kultury wielbarskiej, obejmującej schyłkowy odcinek okresu wpływów rzymskich bądź początek okresu wędrówek ludów. Na tej podstawie zapinka z Kleszewa datowana jest na fazę VII użytkowania cmentarzyska.

Z grobu 708 pochodzi zapinka z pełną pochewką (708/1), zbliżona do egzemplarza wzorcowego typu Almgren 186. Wspomnianą odmianę – w ujęciu autora tej klasyfikacji – reprezentują zapinki z pełną pochewką cechujące się guzkiem na główce i na zakończeniach osi sprężyny, a więc *de facto* obejmuje ona wszystkie *Bügelknopffibeln*, a także inne formy³⁴⁷. Stąd też w wypadku zapinki z Kleszewa odniesienie się do klasyfikacji Almgrena ma jedynie charakter umowny. Omawiana zapinka ma facetowany, zdobiony metopami kabłąk. Jest on przy nóżce pogrubiony i poprzecznie nacinały, w czym można upatrywać imitacji drucikowatego, oplatającego kabłąk zakończenia pochewek zapinek z podwiniętą nóżką. Okaz z Kleszewa (Ryc. 13:1) znajduje bliskie analogie na stanowiskach kultury wielbarskiej z północnego Mazowsza. Dwie niemal identyczne fibule odkryto na leżącym około 12 km na NE od Kleszewa cmentarzysku w Starym Szelkowie, grób 133

³⁴⁰ Gozdowo, grób bez nru (K. Musianowicz 1949, 94–95, ryc. 6), Malbork-Wielbark, grób 222a (J. Kleemann 2017, 49, tabl. 12/222a: 8), Nowy Targ, obiekt 429 (E. Fudzińska, P. Fudziński 2013, 117, tabl. LXXII/429:1), Pruszcz Gdański, stan. 5, grób 26 (M. Pietrzak, L. Cymek, F. Rożnowski 2015, 32, tabl. XXIV/26:1).

³⁴¹ O.V. Petrauskas, E.V. Sinnica 2010, ryc. 1:7, 6.

³⁴² M. Schulze-Dörrlamm 2000; O.V. Petrauskas, E.V. Sinnica 2010; M. Woźniak 2019a, 247.

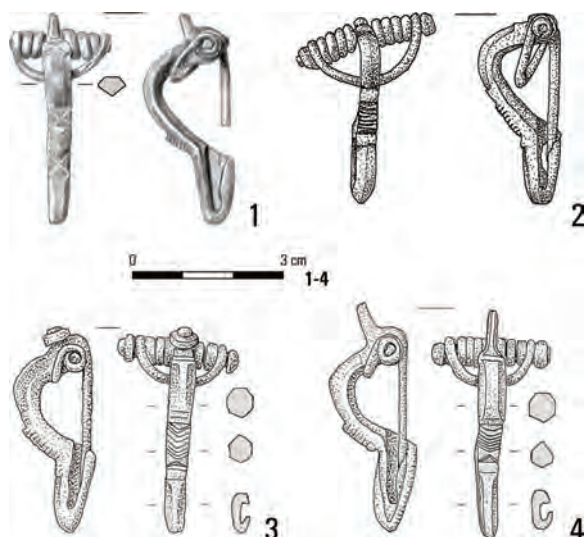
³⁴³ J. Andrzejowski, R. Prochowicz, T. Rakowski 2008, 53, ryc. 3; M. Woźniak 2019a, 246, ryc. 2:2; B. Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 285, ryc. 51.

³⁴⁴ Np. Nowy Targ, obiekt 429 (E. Fudzińska, P. Fudziński 2013, 117, tabl. LXXII/429:1).

³⁴⁵ Np. Malbork-Wielbark, grób 133 (R. Schindler 1940, ryc. 62:2), Warszawa-Kawęczyn, znalezisko luźne (B. Jankowska 1962, 336, 343, tabl. LXXI:2).

³⁴⁶ Np. Cecele, grób 359 (J. Jaskanis 1996, 50, tabl. XLII/359:2), Niedanowo, grób 119 (W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 29, tabl. XXXV/119:1), Węgrowo, grób 1 (M. Kurzyńska 2013, 17, tabl. I:2).

³⁴⁷ W katalogu jako analogie do typu 186 (*Fibeln wie Fig. [...] 186*) O. Almgren wymienia okazy bez guzka bądź z płytką na główce (O. Almgren 1897, 196–198).

Ryc. 13. Zapinka z grobu 708 w Kleszewie (1) i jej najbliższe analogie: 2 – Modła, grób 296; 3, 4 – Stary Szelków, grób 133.

Wg: M. Woźniak 2021 (1), J. Andrzejowski 2009 (2).

Rys. B. Karch (3, 4)

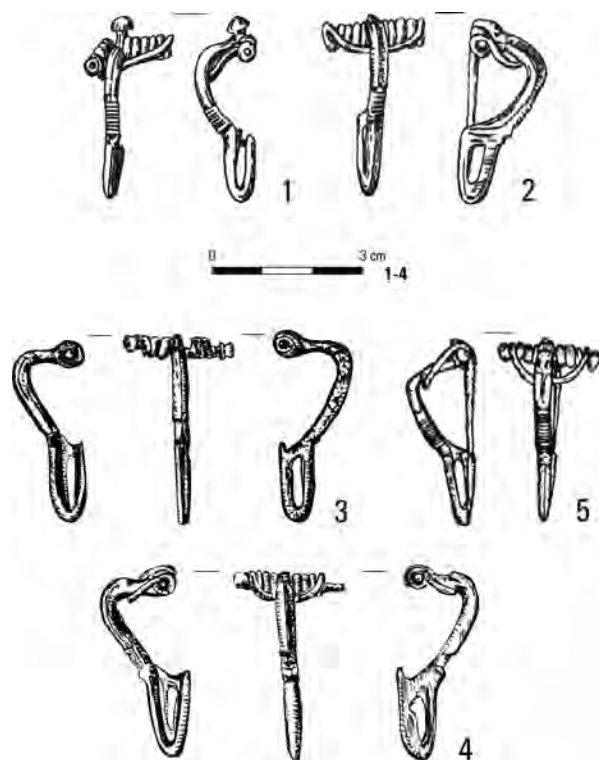
(Ryc. 13:3.4)³⁴⁸. Zapinki z obu stanowisk są tak do siebie podobne, że mogły być wykonane przez tę samą osobę. Identyczny kabłąk i proporcje ma także fibula z Modły, grób 206 (Ryc. 13:2)³⁴⁹. Od wyżej wzmiankowanych zapinek odróżnia się ona brakiem trzpienia/guzka na główce i otworem w pochewce. Ten ostatni – jeśli nie powstał wtórnie, np. w czasie użytkowania zapinki lub podczas ceremonii pogrzebowej – zbliża fibulę do grupy zapinek z pełną pochewką i ramowatą nóżką, typu Almgren 185³⁵⁰. Pokrewieństwo pomiędzy wielbarskimi okazami typu Almgren 185³⁵¹ (Ryc. 14) oraz fibulami z Modły, Kleszewa i Starego Szelkowa widać zresztą i w innych elementach, np. kształcie kabłąka czy imitującego opłot kabłąka zakończenia podwiniętej nóżki. Wszystko to przemawia za uznaniem fibul z Modły, Kleszewa i Starego Szelkowa za lokalną formę, pochodną od typu Almgren 185. Fibule z Kleszewa i Starego Szelkowa znaleziono w obiektach o bogatym inwentarzu. Pierwsza z nich wystąpiła razem z fibulą Almgren 172, paciorkami poliedrycznymi z chalcedonu, ceramiką wykonaną na kole garncarskim i grzebieniem o rurkowatych nitach, co pozwala datować zespół

³⁴⁸ R. Prochowicz 2013, 303, ryc. 3:1.

³⁴⁹ J. Andrzejowski 2009, 179, tabl. 3.100/206:5.

³⁵⁰ Zob. J. Schuster 2004, 85–88.

³⁵¹ Np. Niedanowo, groby 539, 549 (W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 94, 96, tabl. CXCIV/539:1, CXCVII/549:1), Włocławek-Szpetal, znalezisko luźne (K. Hahuła 1988, 101, tabl. II:13), Oronne, znalezisko luźne (K. Czarnecka 2012, 122, ryc. 12:3).

Ryc. 14. Zapinki typu Almgren 185 z terenów kultury wielbarskiej.

1 – Niedanowo, grób 539; 2 – Niedanowo, grób 549;

3, 4 – Nowy Targ, obiekt 154;

5 – Włocławek-Szpetal, znalezisko luźne.

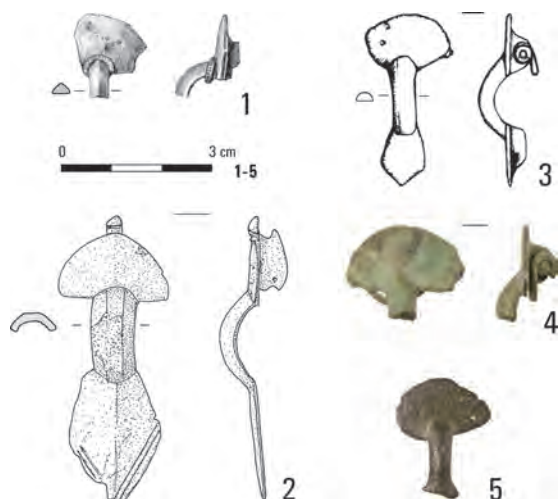
Wg: W. Ziemińska-Odojowa 1999a (1, 2), E. Fudzińska, P. Fudziński 2013 (3, 4), K. Hahuła 1988 (5)

na fazę VII użytkowania cmentarzyska, przypuszczalnie na jej młodszy odcinek (stadium VIIb). Para fibul ze Starego Szelkowa, którym towarzyszyła zapinka z pełną pochewką i gąsienicowatym kabłąkiem oraz sprzączka z pogrubioną ramą i skuwką, może być datowana na fazę C₃–D³⁵².

Fragment srebrnej zapinki o dużej półkolistej płytce na główce (ZL/26) można przypisać do grupy fibul określanych w literaturze blaszanymi lub płytowymi³⁵³. Na spodniej stronie jej główki znajduje się podłużny występ z dwoma otworami, w których pierwotnie znajdowały się osie sprężyn lub oś sprężyny i cięciwa. Zapinki blaszane to duża i wielce zróżnicowana wewnętrznie grupa fibul występujących na rozległych obszarach niemal

³⁵² R. Prochowicz 2013, 303, ryc. 3.

³⁵³ Zob. A. Kokowski 1996; R. Prochowicz, T. Rakowski 2013, 204–205. W literaturze niemieckojęzycznej fibule te określane są mianem blaszanych (*Blechfibeln* – szerzej F. Gauß 2009), rosyjskojęzycznej – dwupłytowych (*dwuplastinčnye fibuly* – A.K. Ambroz 1966, 76–91).

Ryc. 15. Zapinki płytowe (*Blechfibeln*) z terenów kultury wielbarskiej.

1 – Kleszewo, znalezisko luźne; 2 – Sieluń, znalezisko luźne; 3 – Stupičava, znalezisko luźne; 4 – Bielsk Podlaski (okolica), znalezisko luźne; 5 – Zawyki, znalezisko luźne.

Wg: M. Woźniak 2021 (1),

R. Prochowicz, T. Rakowski 2013 (2), V.G. Belevac 2016 (3).

Fot. M. Woźniak (4), D. Krasnodębski (5)

całej Europy³⁵⁴. Doczekały się one licznych opracowań i klasyfikacji na podstawie najróżniejszych kryteriów, np. kształtu nóżki, konstrukcji pochewki, ornamentyki czy ogólnych proporcji³⁵⁵. Stan zachowania zabytku z Kleszewa, przede wszystkim brak nóżki, właściwie wyklucza jednoznaczny klasyfikację tej zapinki w obrębie najczęściej stosowanych typologii. Nie jest nawet możliwe określenie, czy fibula ta miała pełną pochewkę czy podwiniętą nóżkę.

Na północ od Karpat fibule blaszane spotykane są jednak rzadko. Z terenów kultury wielbarskiej i grupy masłomęckiej znanych jest około 30 egzemplarzy; większość z nich odkryto na Lubelszczyźnie³⁵⁶. Cztery okazy – dwa ze Starej Rzeki³⁵⁷, po jednym z Kleszewa i Masłomęcza – są srebrne, pozostałe wykonano z brązu. Zapinki z Mazowsza i Podlasia oraz zachodniej Białorusi (Ryc. 15) to zapewne importy z południa.

³⁵⁴ Np. A.K. Ambroz 1966, 76–91; G. Diaconu 1973; A. Kokowski 1996; I. Gavritukhin 2003; F. Gauß 2009; O.V. Gopkalo 2016.

³⁵⁵ Szerzej F. Gauß 2009, 76–92, tam starsza literatura.

³⁵⁶ R. Prochowicz, T. Rakowski 2013, 205; B. Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 272–276, ryc. 48.

³⁵⁷ https://arkeonews.net/excavations-in-poland-uncover-goth-graves-filled-with-ornate-jewellery/?fbclid=IwAR0K13raN73h9kahPJ2xQ4A2aOeHsDLi8cXpN9vXG4bvFFHT_2cRbC8KPno (dostęp: 26.08.2023).

Tab. 3. Datowanie zapinek bliżej nieokreślonej formie, przypisanych kulturze wielbarskiej. Gwiazdką (*) oznaczono fragmenty sprężyn, a znakiem zapytania (?) zabytki, których atrybucja kulturowa i datowanie są niepewne

Datowanie	Nr zabytku
VI	359/3*
VII	597/1.2, 640/1, 883/1*
VI–VII	174/1, 174/2*, 851/3?, 915/1, ZL/32?*.33?*.35.36?

Niestety, żadna z nich nie może być datowana precyzyjnie na podstawie zabytków towarzyszących. Stąd też określenie ich chronologii należy oprzeć na ustaleniach poczynionych dla materiałów grupy masłomęckiej, a przede wszystkim kultur czerniachowskiej i Sântana de Mureş, gdzie fibule te spotykane są dość często. Nieduże zapinki zbliżone do okazów, które znamy z terenów kultury wielbarskiej (głównie typy B i C według A. Kokowskiego), datowane są na fazy C₃–D³⁵⁸.

Pozostałe zapinki, w liczbie 12³⁵⁹ sztuk, które można wiązać z kulturą wielbarską, zachowały się w stopniu wykluczającym bliższą klasyfikację (Tab. 3). Wszystkie wykonano z brązu. Wśród nich są fragmenty zapinek o sztabkowatych, trójkątnych w przekroju kabłąkach (597/1, 915/1, ZL/35.36?) bądź kabłąku taśmowatym (640/1). Ten ostatni cechuje zazwyczaj zapinki pochodzące ze schyłku okresu wpływów rzymskich i początku okresu wędrówek ludów (zob. wyżej). Odkryty w grobie 851 fragment masywnej sztabki o rombówatym przekroju (851/4) może być ułamkiem kabłąka zapinki z pełną pochewką. Jeśli taka interpretacja przedmiotu jest słuszna, grób należałoby wiązać z fazą VII użytkowania cmentarzyska. Fragment zapinki o nietypowej dla kultury wielbarskiej konstrukcji znaleziono w grobie 174 (174/1). Jej główka jest zwinięta w cylinder, w którym znajduje się żelazna oś sprężyny. Rozwiązanie to nie ma analogii wśród znanych mi wielbarskich zapinek z Mazowsza i Podlasia; w ich wypadku oś sprężyny zawsze jest osadzona w uformowanej na kształt płytki główce. Konstrukcję taką rejestrujemy natomiast na innych obszarach. Jest ona cechą

³⁵⁸ A. Kokowski 1996, 157–160; R. Harhoiu 1997, 97–99; I. Gavritukhin 2003; R. Prochowicz, T. Rakowski 2013, 205; B. Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 276.

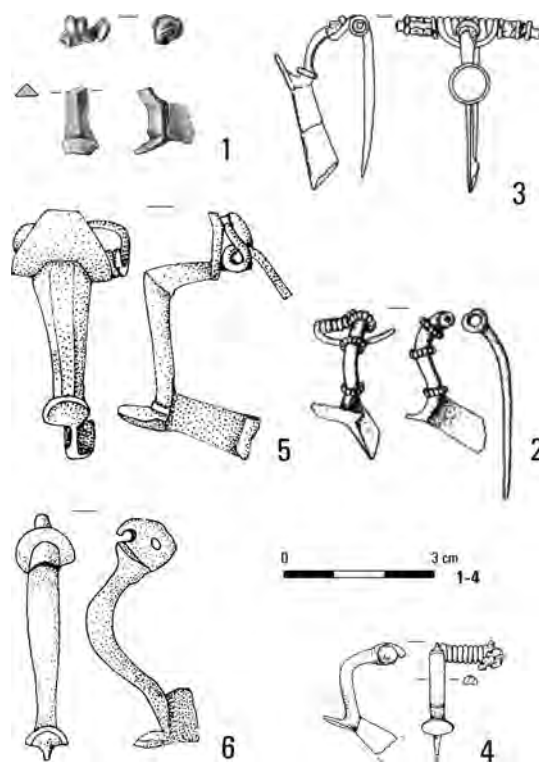
³⁵⁹ Fragmenty zapinek z grobu 597 uznano na pozostałości jednego egzemplarza.

dystynktywną zapinek, które G. Diaconu³⁶⁰ wyodrębnił jako „typ dacki fibul” z podwiniętą nóżką. Spotykany jest on w Muntenii i północno-wschodniej Bułgarii (Mezja), gdzie datowany jest na III w. n.e.³⁶¹. Zapinki takie znamy też z kultury przeworskiej, datowane są tu – w zależności od kształtu kabłąka i nóżki – od fazy C₁ po wczesny okres wędrówek ludów³⁶². Takim ukształtowaniem cechują się też niektóre zapinki grupy II wg. M.B. Mackepranga³⁶³, typowe dla terenów nadłabskich oraz Danii w rozwiniętym odcinku młodszego okresu wpływów rzymskich³⁶⁴. W strefie osadnictwa kultury wielbarskiej fibula o analogicznie uformowanej głowce odkryta została w Juszkowie na Pomorzu Gdańskim, w grobie wojownika z rozwiniętym odcinku wczesnego okresu wędrówek ludów³⁶⁵.

Pozostałe fibule z Kleszewa zachowały się w formie ułamków sprężyn; związek części z nich z kulturą wielbarską nie jest pewny. Datowanie poszczególnych egzemplarzy zaprezentowano w Tabeli 3.

KULTURA PRZEWORSKA LUB WIELBARSKA

W grobie 244 znaleziono fragment brązowej zapinki o smukłej, w przekroju trójkątnej nóżce zwieńczonej zadartą ku górze tarczką (Ryc. 16:1). Nóżka jest krótka, prosta i wyraźnie wyodrębnia się od łukowato wygiętego – w zachowanej partii – kabłąka. Fragmentaryczny stan zachowania zapinki utrudnia określenie jej formy. Tarczka jest zniszczona, pierwotnie była prawdopodobnie mniej lub bardziej kolista. Taki element spotykamy u niektórych, ubogo zdobionych, zapinek rozetowych grupy 5 w ujęciu U. Lund Hansen i M.J. Przybyły³⁶⁶ (Ryc. 16:2–4). Kilka takich egzemplarzy odkryto w północnych Niemczech, na Bornholmie, a na ziemiach polskich – na środkowym i zachodnim Pomorzu, tj. terytorium grupy dębczyńskiej. Jest to zapewne rezultatem bliskich powiązań ludności tego ugrupowania ze społecznościami zachodniej strefy Bałtyku³⁶⁷. Jedyna znana mi zapinka rozetowa grupy 5 odkryta na ziemiach polskich poza terytorium grupy dębczyńskiej³⁶⁸, pochodzi

Ryc. 16. Zapinki z tarczką na zakończeniu nóżki.

1 – Kleszewo, grób 224; 2 – Woldegk;

3 – Masłomęcz, grób 477; 4 – Husby; 5 – Rumunia, miejscowość nieznana; 6 – Orşova.

Wg: M. Woźniak 2021 (1), M.J. Przybyła 2018b (2–4), S. Cociş 2004 (5, 6)

z Masłomęcza, grób 477 (Ryc. 16:2). Omawiane fibule datowane są na rozwinięty odcinek młodszego okresu wpływów rzymskich³⁶⁹.

Zwienieczone niewielką tarczką nóżki mają też niektóre z prowincjonalnorzymskich zapinek kolankowatych (Ryc. 16:5,6)³⁷⁰, chociaż nie jest to cecha powszechna. Najczęściej nóżki tych zapinek są na końcach tylko pogrubione, a jeśli już mają tarczkę, to jest ona znacznie bardziej masywna³⁷¹. Zapinki te zazwyczaj cechuje też słabiej wyodrębniona od kabłąka nóżka niż rejestrujemy to w wypadku egzemplarza z Kleszewa. Na obszarze Polski rzymskie fibule kolankowate rejestrowane są stosunkowo rzadko³⁷². Kilka okazów znaleziono na terenie kultur przeworskiej i wielbarskiej. Omawia-

³⁶⁰ G. Diaconu 1971, 248–249, tabl. VII:6–10.

³⁶¹ E. Genčeva 2004, 52–53, tabl. XVI.

³⁶² I. Jakubczyk 2013, 151–153, tabl. CXXI–CXXIII, mapa 45.

³⁶³ M.B. Mackeprang 1943, 6–7, tabl. 1:2.

³⁶⁴ Ostatnio M.J. Przybyła 2018a, 24–53.

³⁶⁵ K. Dyrda, B. Kontny, M. Mączyńska 2014, 117, ryc. 10:3, 11:1.

³⁶⁶ U. Lund Hansen, M.J. Przybyła 2010, 261–262, ryc. 32, 33; M.J. Przybyła 2018b, 90–101; niektóre z nich, np. z Głuszyna, bywają wiązane też z 2. serią VII grupy Almgrena (M. Kaczmarek 1998, 310, ryc. 1:7.8).

³⁶⁷ Np. H. Machajewski 1992, 158–165; M.J. Przybyła 2007.

³⁶⁸ Zob. M.J. Przybyła 2018b, 99–100, ryc. 3/78.

³⁶⁹ M.J. Przybyła 2018a, 180–183; 2018b, 126–143.

³⁷⁰ S. Cociş 2004, tabl. LIX:878, LXXVIII:1200, LXXIX:1217; 2019, 45, tabl. 108:1.

³⁷¹ Zob. W. Jobst 1975, 59–72, tabl. 15–24; S. Cociş 2004, 88–105, tabl. LVI–LXXIX.

³⁷² M. Gładysz-Juścińska 2003, 193–204; M. Ołędzki 2007.

ne zapinki odkryte na ziemiach polskich datowane są w ramach podfaz B_{2b}-C_{1a}³⁷³.

Pokrótko omówione wyżej typy zapinek zdają się mieć najwięcej cech wspólnych z fragmentem z grobu 244 z Kleszewa. Przypisanie go do którejś z wyżej wymienionych form jest jednak bardzo niepewne. Nie wykluczone zresztą, że podobieństwo to jest zupełnie przypadkowe. Problemy ze sklasyfikowaniem zabytku powodują, że trudno ustalić jest datowanie i atrybucję kulturową grobu 244, bowiem pozostałe elementy jego inwentarza nie wnoszą w tym zakresie dokładniejszych danych. Położenie obiektu w bezpośrednim sąsiedztwie grobów wczesnorzymskich³⁷⁴ sugeruje datowanie tego zespołu raczej na późny lub schyłkowy horyzont kultury przeworskiej (stadia Vb i Vc). Jeśli zapinka stanowiłaby część fibuli rozetowej, to zespół należałoby wiązać z kulturą wielbarską i datować na fazę VI funkcjonowania cmentarzyska.

Trudny w interpretacji jest także znaleziony luźno fragment zapinki ze sprężyną w cylindrze z brązowej blachy (ZL/31). Pośród fibul odkrytych na terenach Mazowsza i Podlasia taka konstrukcja cechuje przede wszystkim okazy późnych wariantów IV i V grupy Almgrena, datowane w ramach podfaz B_{2b}-C_{1a}³⁷⁵. Znaleźiska, które można wiązać z kulturą przeworską, najczęściej wykonane są z żelaza, zapinki kultury wielbarskiej – z brązu. Surowiec nie może być jednak jedynym kryterium wskazującym na przynależność kulturową zabytku. Dotyczy to szczególnie zapinek przeworskich, które bywają na tym terenie także brązowe³⁷⁶.

Atrybucja kulturowa i datowanie znalezionej na powierzchni cmentarzyska brązowej igły od zapinki (ZL/37) są nieznanne.

Kończąc rozważania na temat zapinek warto zwrócić uwagę na ślady naprawiania uszkodzonych fibul. We wszystkich wypadkach zaobserwowano je na elementach aparatu sprężyny. Zarejestrowano je wyłącznie u zapinek przeworskich i – prawie zawsze – o konstrukcji jednoczęściowej. Brak śladów napraw u fibul wielbarskich i większości dwuczęściowych przeworskich nie oznacza oczywiście, że nie mogły one ulegać uszkodzeniu, a tym samym i być reperowanymi. Dwuczęściowa konstrukcja umożliwiała jednak stosunkowo łatwą wy-

mianę całego aparatu sprężyny. Zabieg taki, jeśli nie zawoocował jakąś nietypową konstrukcją, jest trudny do identyfikacji. Zapinki kleszewskie naprawiano w różny sposób. Pęknięte sprężyny fibul typu K i N-a z grobów 45 i 536 (45/1, 536/1), wyposażano w stabilizującą je oś. W wypadku egzemplarza typu N-a z grobu 967 (967/1) między zwojami jego sprężyny umieszczono oś, zaś odłamany koniec cięciwy uformowano w haczyk, który zaczepiono o kabłąk. Możliwe, że śladem innego sposobu naprawy są przywarte do sprężyny zapinki Almgren 67a z grobu 701A (701A/1) niewielkie druty, które mogły pierwotnie służyć usztywnieniu pękniętej sprężyny poprzez dowiązanie jej do główki³⁷⁷. Zapinkę oczkowaną znaną luźno (ZL/7) zaopatrzone w nową sprężynę, której koniec umocowano w otworze wykonanym na środku główki fibuli. W nowe zapięcie wyposażono też zapinkę z grzebykiem na główce z grobu 288 (288/1). W tym wypadku koniec nowej sprężyny osadzono w żłobku wypiłowanym na spodniej części główki fibuli, z zaczątką starej sprężyny uformowano zaś haczyk służący do przytrzymywania cięciwy. Konstrukcja ta przypomina nieco rozwiązanie znane z zapinki trąbkowatej z Pajewa-Szwelic, obiekt 62a-f³⁷⁸. Inaczej postąpiono w wypadku zapinki o cechach II i IV grupy Almgrena z grobu 43 (43/1), która jest jedynym okazem o dwuczęściowej konstrukcji spośród fibul naprawianych³⁷⁹. Jej sprężyna została wymieniona w połowie. Koniec cięciwy dosztukowanego fragmentu wsunięto w otwór między zwojami pozostałej części sprężyny, po przeciwnej stronie główki. Tego typu zabiegi znane są z terenów barbarzyńskiej Europy³⁸⁰. W ten sposób naprawione zostały np. zapinki z grobu książęcego w Zgliczynie Pobodzynie³⁸¹ i z Leman, jeden z grobów z 1981 roku³⁸².

³⁷⁷ Por. naprawy zapinek Almgren 18 z Pruszcza Gdańskiego, stan. 10, grób 502, i Podwieska, grób 49 (M. Pietrzak 1997, 71, tabl. CXLVII/502:2; E. Bokiniec 2005, 21, tabl. XXIV/49:10); zapinka z Kleszewa jest silnie stopiona i skorodowana, nie ma więc pewności, czy znajdujące się na jej sprężynie stopione fragmenty drutu pierwotnie rzeczywiście służyły do przywiązania sprężyny do kabłąka czy też znalazły się tam przypadkowo.

³⁷⁸ Z. Dłubakowski 2005, 54, tabl. LVIII:20.

³⁷⁹ Nie można wykluczyć, że ten stan jest efektem współczesnych zabiegów konserwatorskich – sprężyna wraz z cięciwą jest obecnie sklejoną z kilku fragmentów.

³⁸⁰ E. Cosack 1979, 52.

³⁸¹ J. Schuster 2016, 139, ryc. 4:2; 2017a, 123, ryc. 4:2.

³⁸² Zbiory Muzeum Kultury Kurpiowskiej w Ostrołęce, por. J. Korsak 1982, 125. Materiały z badań w roku 1981 tworzą obecnie jeden zbiór, bez możliwości przyporządkowania poszczególnych jego elementów do konkretnych zespołów.

³⁷³ Ostatnio A. Kuzioła 2020, 386, tam starsza literatura.

³⁷⁴ Najbliższe groby kultury wielbarskiej zarejestrowano ok. 10 m na E od grobu 244.

³⁷⁵ Zob. J. Andrzejowski 2001b, 66, ryc. 8.

³⁷⁶ K. Rusin 2001, 102, ryc. 5/11:2; A. Szela 2021, 68, tabl. LXXX/136:6.7.

2.1.2. ELEMENTY PASA

Metalowe elementy pasów³⁸³ zarejestrowano w 19 grobach kultury przeworskiej (32, 43, 68, 115, 118, 132, 133, 200B, 253, 261, 363, 383, 402, 409A, 409B, 413, 516, 702, 968) i 21 kultury wielbarskiej (150, 158, 355, 356, 359, 362?, 380, 385, 386, 411, 414, 578, 621, 640, 721B, 881, 884, 887, 917, 950, 953); kilka dalszych sprzączek i okuć znaleziono luźno na powierzchni stanowiska (ZL/38–44) i na złożu wtórnym (w wypełnisku grobu 916A)

Klamry zawiasowe

Żelazne klamry zawiasowe znaleziono w dwóch grobach kultury przeworskiej (68/3, 200B/7) i na złożu wtórnym, w grobie kultury wielbarskiej (916A/3). Dwie pierwsze to okazy dwuczęściowe, o ramionach różnej długości i haczykowatych zakończeniach, wygiętych do wewnątrz³⁸⁴. Trzecia klamra zachowała się szczątkowo, w postaci zakończonego haczykowato ułamku ramienia. W związku z tym, że w Kleszewie nie znaleziono innych rodzajów klamer o haczykowatych zakończeniach, zakładam, że okaz ten miał taką samą formę, co egzemplarze zachowane kompletnie. Powierzchnia klamry z grobu 68 ozdobiona jest od zewnątrz rytymi liniami łamanymi³⁸⁵ oraz dwiema bruzdami przy zawiasie. Egzemplarz z grobu 200B cechuje ornament ograniczony do pojedynczych bruzd wzdłuż krawędzi.

Klamry zawiasowe są formą charakterystyczną dla ludności kultury oksywskiej, szczególnie wiele odkryto ich na ziemi chełmińskiej³⁸⁶. W mniejszym stopniu rejestrowane są na terenach innych ugrupowań kulturowych północnej części środkowoeuropejskiego *Barbaricum*, a tylko wyjątkowo na stanowiskach kultury lateńskiej³⁸⁷. Na obszarach leżących na wschód od środkowej Wisły znaleziono dotychczas kilkanaście klamer zawiasowych, głównie na północnym Mazowszu³⁸⁸. Ich

obecność wiązana jest najczęściej z kontaktami miejscowej populacji z ludnością kultury oksywskiej³⁸⁹. Prosty ornament okazu z grobu 200B to najbardziej powszechna i często spotykana forma zdobienia klamer zawiasowych³⁹⁰. Trudniej wskazać analogie dla dekoracji okazu z grobu 68, który zdobią (przede wszystkim) linie łamane w układzie „schodkowym”. Nie znam takiego wzoru u klamer ornamentowanych wątkami geometrycznymi utworzonymi z linii ciągłych³⁹¹. Nieco podobny, ale mniej rozbudowany i wykonany w inny sposób wzór znajdował się na klamrze z Brachlewa, grób 146³⁹². Klamry zawiasowe datowane są najczęściej na fazę A₂, wyjątkowo na fazy A₁ lub A₃³⁹³. W tych ramach chronologicznych mieszczą się okazy z Kleszewa, które znaleziono z zapinkami typów H i K (grób 68) oraz J i M-a (grób 200B), co pozwala pewnie odnosić je do fazy I oraz stadium IIa użytkowania cmentarzyiska. Ze względu na fakt, iż przedmioty te bardzo rzadko występują w grobach z bronią, od dawna uznawane są za element stroju kobiet³⁹⁴.

Klamra pierścieniowata

Z grobu 409A, datowanego na fazę I lub stadium IIa, pochodzi żelazne kółko (409/2) oraz żelazna klamra pierścieniowata (409A/1), która ma wyodrębniony zaczep, bez ozdobnych występów (skrzydełek). Odpowiada ona formie zamieszczonej na rycinie 48 w monografii J. Kostrzewskiego³⁹⁵. Kółko zrobione jest ze sztabki o trapezowatym przekroju. Jedna z jego płaszczyzn (zewnątrzna?) pokryta jest w całości niewielkimi zagłębieniami, być może wykonanymi intencjonalnie³⁹⁶. W kulturze przeworskiej analogiczne zestawy, tj. klamra z jednym, dwoma albo trzema kółkami, rejestrowane są stosunkowo często, zazwyczaj w zespołach z fazy A₂ i – znacznie rzadziej – A₁ i A₃³⁹⁷. Uznawane są za część wyposażenia wojowników, konkretnie za elementy pasa do noszenia

³⁸³ Uwzględniono tu wszystkie okucia w formie prostokątnych blaszek mocowanych za pomocą dwóch nitów. Części z nich nie towarzyszyły inne elementy pasów, stąd też ich funkcja jest niejasna. Nie można wykluczyć, że były przytwierdzone do innych przedmiotów. W zespołach z Kleszewa nie znaleziono jednak okuć tego typu w kontekście ewidentnie wskazującym na inne ich zastosowanie.

³⁸⁴ Zob. J. Kostrzewski 1919a, 51–53.

³⁸⁵ Ornament, obecnie w formie bardzo płytkich zagłębień, jest silnie zatarty. Część linii widoczna jest wyłącznie w świetle padającym na zabytek pod dużym kątem. Fakt ten, w zestawieniu z korozją powierzchni, czyni zaprezentowaną rekonstrukcję wzoru jedynie hipotetyczną.

³⁸⁶ R. Wiloch 1995, 17–20; E. Bokinić 2008, 60–73.

³⁸⁷ E. Bokinić 2005, 98–99;

³⁸⁸ Ostatnio A. Mistewicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak 2021, 136.

³⁸⁹ T. Dąbrowska 2008, 110; ostatnio, w oparciu m.in. o analizę ornamentyki, wskazuje się na możliwość produkcji klamer zawiasowych również w środowisku kultury przeworskiej (A. Mistewicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak 2021, 138).

³⁹⁰ R. Wiloch 1995, 19; E. Bokinić 2008, 61.

³⁹¹ Por. R. Wiloch 1995, 19–20.

³⁹² W. Heym 1961, 153, ryc. 7:23.

³⁹³ R. Wiloch 1995, 18; E. Bokinić 2008, 62; M. Grygiel 2018, 190–191.

³⁹⁴ J. Kostrzewski 1919a, 42; R. Wiloch 1995, 26; E. Bokinić 2008, 222–227.

³⁹⁵ J. Kostrzewski 1919a, 62, ryc. 48.

³⁹⁶ Zabytek jest skorodowany. Nie można wykluczyć, że zagłębienia te powstały w wyniku usunięcia produktów korozji podczas konserwacji.

³⁹⁷ T. Bochnak 2005, 58–59; 2014, 69.

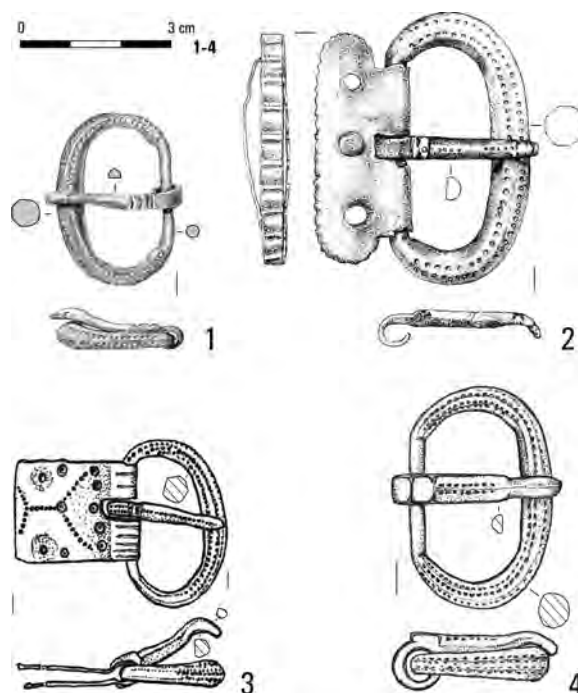
miecza³⁹⁸. Przypuszcza się, że przynajmniej niektóre z odkrytych na terenach kultury przeworskiej okazów to importy z kultury lateńskiej. Uwaga ta dotyczy przede wszystkim tych egzemplarzy, które znaleziono razem z importowanymi mieczami³⁹⁹. Ubogi inwentarz zespołu z Kleszewa nie pozwala na taką interpretację.

Sprzączki

Na cmentarzysku w Kleszewie odkryto 34 sprzączki. Osiem spośród nich można przypisać kulturze przeworskiej, pozostałe – kulturze wielbarskiej.

Żelazne sprzączki z grobów 702 (702/2) i 968 (968/1) to okazy o jednodzielnych, okrągłych ramach, odpowiadające typowi C 13⁴⁰⁰. Obie znaleziono w grobach kultury przeworskiej; pierwsza datowana jest na fazę IV, druga na fazę V użytkowania cmentarzyska. Każda z nich ma masywny kołec o wielobocznym przekroju, który – w wypadku sprzączki z grobu 968 – zdobiony jest u nasady metopą z trójkątnymi wycięciami po bokach. Sprzączki omawianego typu są często spotykane na stanowiskach kultury przeworskiej, w tym w jej wschodniej strefie⁴⁰¹. Są formą długotrwałą, datowaną od schyłku młodszego okresu przedrzymskiego po młodszy okres wpływów rzymskich⁴⁰².

Liczny zbiór tworzą sprzączki o jednodzielnych, półokrągłych ramach, typu D 1. Pięć okazów żelaznych odkryto w grobach kultury przeworskiej ze stadium Vb (32/3, 132/6, 363/8, 383/5, 516/2); dwa egzemplarze – brązowy i żelazny – pochodzą z grobów kultury wielbarskiej (356/1, 621/2), datowanych na fazę VI funkcjonowania nekropoli. Sprzączki typu D 1 są najpopularniejszą formą rejestrowaną na mazowieckich i podlaskich nekropolach kultury przeworskiej⁴⁰³. Datowane są przede wszystkim na fazę B₂, co jest zbieżne z chronologią okazów przeworskich z Kleszewa. Na stanowiskach kultury wielbarskiej w tym regionie spotykane są one znacznie rzadziej. Analogie dla brązowego egzemplarza z grobu 356 można wskazać np. w Cecelach, groby 183, 255, 399⁴⁰⁴, czy Goździku,

Ryc. 17. Sprzączki o pogrubiczonym ramieniu, zdobionej rzędami wybitych punktów.

1 – Kleszewo, grób 385; 2 – Pruszcz Gdański, stan. 5, grób 26; 3 – Okunevo, grób 180; 4 – Okunevo, grób 94.

Wg: M. Woźniak 2021 (1); B. Kontny, Z. Ogonowska, M. Pietrzak 2015; (2); O.A. Homáková 2022 (3, 4)

grób 10/60⁴⁰⁵. Tylko wyjątkowo spotykamy tu okazy żelazne, np. Stary Szelków, obiekt 78⁴⁰⁶. Niewielka liczba sprzączek typu D 1 na stanowiskach kultury wielbarskiej z Mazowsza i Podlasia wynika najpewniej z tego, iż okres ich największej popularności przypadał na fazę B₂⁴⁰⁷, a więc czasy przed pojawieniem się tu ludności tego ugrupowania. Uwaga ta dotyczy też okazów żelaznych, które na cmentarzyskach wielbarskich z Pomorza i Wielkopolski spotykane są relatywnie często⁴⁰⁸.

Brązowa sprzączka z grobu 261 (kultura przeworska, faza V użytkowania nekropoli) to mały egzemplarz o jednodzielnej, niemal kwadratowej ramie (261/1), zbliżony do typu G 7. Jest to forma rzadko spotykana na terenach środkowoeuropejskiego *Barbaricum*⁴⁰⁹. Większość egzemplarzy pochodzi z zespołów datowanych na

³⁹⁸ J. Kostrzewski 1919a, 62; T. Bochnak 2005, 56–60; 2014, 67–69, lista VI.2.1; P. Łuczkiwicz 2006, 158, 169.

³⁹⁹ T. Bochnak 2014, 68–69; zob. też M. Grygiel 2018, 197

⁴⁰⁰ Sprzączki sklasyfikowano według schematu R. Madydy-Legutko (1987).

⁴⁰¹ Np. Kamieńczyk – 7 egz. (T. Dąbrowska 1997, 86), Nadkole, stan. 2 – 5 egz. (J. Andrzejowski 1998a, 58).

⁴⁰² R. Madyda-Legutko 1987, 19, tab. 7.

⁴⁰³ Np. Kamieńczyk – 35 egz. (T. Dąbrowska 1997, 88), Nadkole, stan. 2 – 29 egz. (J. Andrzejowski 1998a, 58), Oblin – 16 egz. (K. Czarnecka 2007, 77).

⁴⁰⁴ J. Jaskanis 1996, 105.

⁴⁰⁵ A. Niewęgłowski 1984, 140, ryc. 7:12.

⁴⁰⁶ Zbiory PMA, badania R. Prochowicza.

⁴⁰⁷ R. Madyda-Legutko 1987, 25.

⁴⁰⁸ Zob. M. Tempelmann-Mączyńska 1985a, 55–57.

⁴⁰⁹ Zestawienie R. Madydy-Legutko (1987, 223) można uzupełnić o egzemplarz z Kolonii Rychłocice, grób 43, datowany na podfazę B_{2b} (W. Siciński 2019, 69, ryc. 47:3 – sprzączka sklasyfikowana jako typ G 1).

fazy B₂-C₁⁴¹⁰. Dwa okazy omawianego typu odkryto też na cmentarzyskach kultury wielbarskiej w Cecelach i Krupicach⁴¹¹.

W czterech grobach kultury wielbarskiej z fazy VI użytkowania nekropoli znaleziono dwudzielne sprzączki o czworokątnych, dwuczściowych ramach (158/4, 355/2, 380/1, 386/1). Okaz z grobu 386 jest wykonany z żelaza, pozostałe są brązowe. Sprzączki z grobów 355 i (przypuszczalnie) 386 można przypisać do typu D 30, egzemplarze z grobów 158 i 380 – które zaopatrzone są w skuwki – do typu D 29. Ramy wszystkich czterech są mniej lub bardziej trapezowate, w czym można upatrywać pewnych nawiązań do form o ramie omegowatej⁴¹². Sprzączki typów D 29 i D 30 na terenach *Barbaricum* spotykane są powszechnie⁴¹³. W kulturze wielbarskiej datowane są na fazy C_{1b}-C₂⁴¹⁴.

Najwiękzy, liczący 13 egzemplarzy, zbiór sprzączek kultury wielbarskiej tworzą brązowe okazy grupy H, o pogrubionych, owalnych lub kolistych ramach. Wśród nich dominują egzemplarze typów H 11 i H 12, których jest dziewięć (411/1, 578/1, 721B/1, 884/7.8, 917/2.3, 950/1, ZL/38). Kolce wszystkich (o ile się zachowały) mają u nasady zgrubienie lub metopę, która – w wypadku okazu z grobu 721B – zdobiona jest trzema poprzecznymi bruzdami. Sprzączki typów H 11 i H 12 spotykane są na terenach środkowoeuropejskiego *Barbaricum* bardzo licznie i datowane głównie na schyłek okresu wpływów rzymskich i początki okresu wędrówek ludów⁴¹⁵. Na cmentarzyskach kultury wielbarskiej na Mazowszu i Podlasiu występują w zespołach z faz C₃-D, przeważnie zapewne z tego pierwszego odcinka chronologicznego⁴¹⁶. W Kleszewie sprzączki

typów H 11 i H 12 są wyznacznikami stadium VIIa użytkowania nekropoli.

Z grobu 887 pochodzi sprzączka typu H 15, o jednodzielnej, owalnej i pogrubionej ramie, z wyodrębnioną osią na kołec (887/1). Jest to forma rejestrowana na stanowiskach kultury wielbarskiej stosunkowo rzadko⁴¹⁷. Dalsze terytorialnie analogie można wskazać m.in. w kulturach przeworskiej i czerniachowskiej⁴¹⁸. Większość egzemplarzy wielbarskich to zabytki odkryte bez kontekstu i mniej lub bardziej zniszczone. Stąd też nie można wykluczyć, że część z nich pierwotnie reprezentowała inne formy, np. była zaopatrzona w skuwkę. Sprzączki H 15 w kulturze wielbarskiej datowane są najczęściej na fazy C₃-D⁴¹⁹. Egzemplarz z Kleszewa – na podstawie chronologii tej odmiany oraz stratygrafii obiektu⁴²⁰ – datowany jest na stadium VIIa funkcjonowania cmentarzyska.

Nieco podobna do wyżej omówionej jest sprzączka z grobu 385 (Ryc. 17:1), datowanego na fazę VII użytkowania nekropoli. Jej ramę ozdobiono rzędami wybijanych punktów a kołec ma zoomorficzne zakończenie. Zabytek ten przypomina typ H 35, charakteryzujący się pogrubioną ramą z kolistymi odciskami⁴²¹. Najlepszą jej analogią z terenów kultury wielbarskiej jest sprzączka z Pruszcza Gdańskiego, stan. 5, grób 26 (Ryc. 17:2), datowana na fazy C₃-D⁴²². Ma ona niemal identyczną ramę (zdobienie, przekrój, kształt) i zoomorficznie zakończony kołec. Od okazu kleszewskiego odróżnia się jedynie obecnością skuwki. Sprzączki o pogrubionych ramach zdobionych rzędami wybijanych punktów znamy także z innych obszarów *Barbaricum*, np. z terenów kultury Dollkeim/Kovrovo (Ryc. 17:3.4). Najczęściej datowane są one na schyłek okresu wpływów rzymskich lub wczesny odcinek okresu wędrówek ludów⁴²³.

⁴¹⁰ R. Madyda-Legutko 1987, 47, 223.

⁴¹¹ Cecele, grób 321 (Jaskanis 1996, 47, tabl. XXXIX/321:1), Krupice, grób 307 (J. Jaskanis 2005, tabl. LXXXVI/304:4).

⁴¹² Por. R. Madyda-Legutko 1987, 38–40; 2001; O.V. Petrauskas 2020, 241–244. Uwaga ta dotyczy szczególnie okazów uznawanych za formy przejściowe między sprzączkami o ramie D-kształtnej i omegowatej, np. typów E 13 i E 14 według R. Madydy-Legutko (1987, 40) lub podtypu 2 typu 1 według O.V. Petrauskasa (2020, 242). Sprzączki o D-kształtnej ramie zdają się odróżniać od nich wyłącznie nieco mniejszym stopniem wygięcia zakończeń ramy, przez które przeprowadzona jest oś (zob. O.V. Petrauskas 2020, 242).

⁴¹³ R. Madyda-Legutko 1987, 32–34, mapa 24; O.V. Petrauskas 2020, 243–244, mapa 1.

⁴¹⁴ R. Madyda-Legutko 1987, 32, 33, 40, tab. 8, J. Andrzejowski, A. Żórawska 2002, 43–44; A. Cieśliński 2010, 69–70. W kulturze czerniachowskiej ich chronologia jest szersza i obejmuje również wczesny odcinek fazy C₃ (O.V. Petrauskas 2020, 244).

⁴¹⁵ R. Madyda-Legutko 1987, 63–64, 227–228, mapa 47.

⁴¹⁶ M. Woźniak 2015, 313, 315, 323, 325; M. Mączyńska 2019, 56.

⁴¹⁷ Np. Naryjski Młyn, znalezisko luźne (A. Cieśliński, A. Rau 2017, 334, ryc. 1:10), Starawieś, znalezisko luźne (W. Radig 1942, 197, tabl. IV:27), Stupsk, grób 19/91 (A. Grzymkowski 2015, 60), Sielun, znalezisko luźne (R. Prochowicz, T. Rakowski 2013, 205–206, ryc. 2:9).

⁴¹⁸ Np. R. Madyda-Legutko 1987, 65, 228, mapa 49; E.L. Gorohovskij 1988, 42 (seria V); O.V. Gopkalo 2011a, 74–75.

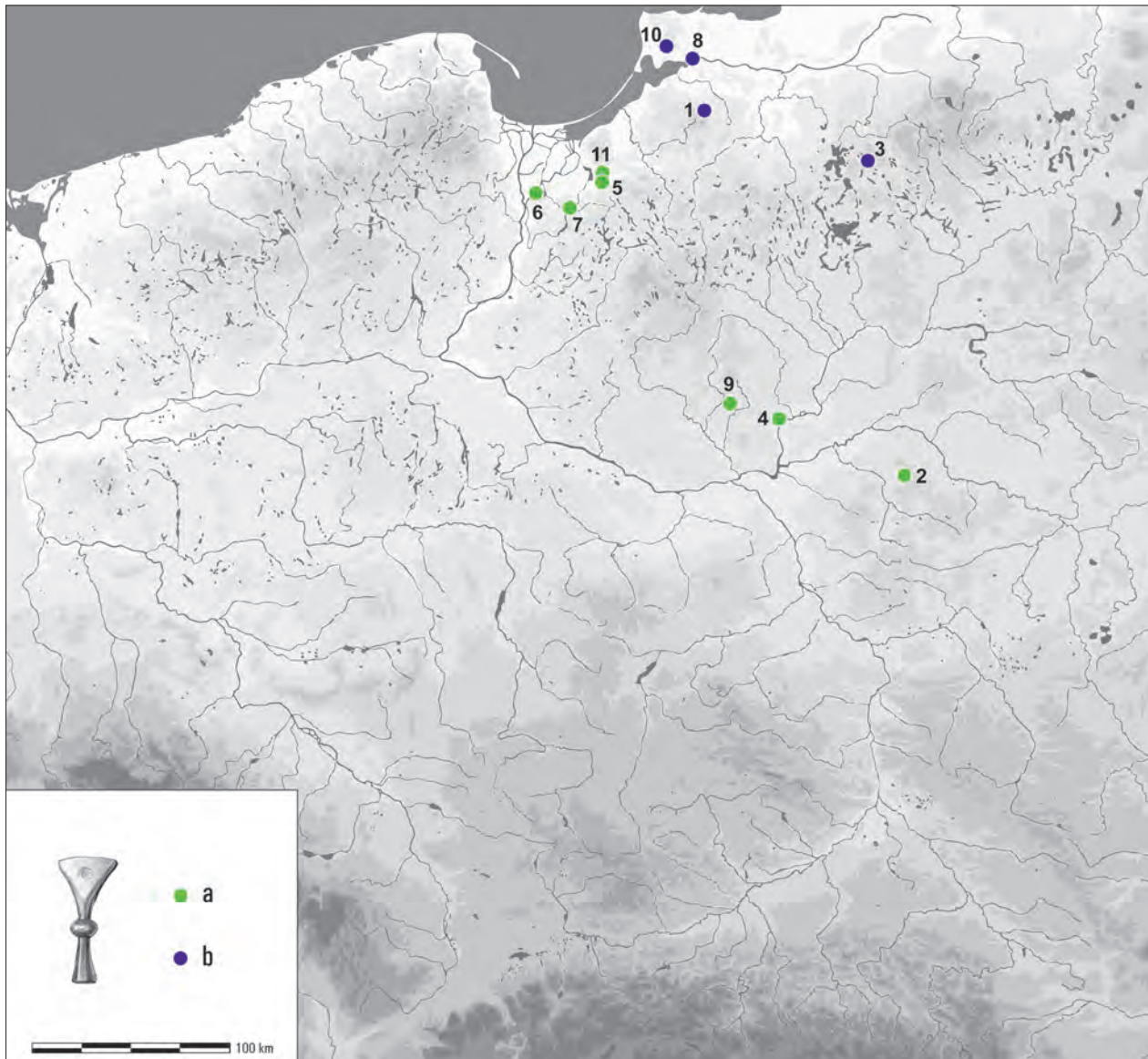
⁴¹⁹ A. Cieśliński, A. Rau 2017, 334, tam starsza literatura; ostatnio sprzączki typów H 14–16 uznano za jeden z wyznaczników fazy C₃ w kulturze wielbarskiej – M. Mączyńska 2019, 56.

⁴²⁰ Grób 887, w którym odkryto sprzączkę, został najprawdopodobniej naruszony przez grób 884, datowany na stadium VIIa funkcjonowania cmentarzyska.

⁴²¹ R. Madyda-Legutko 1987, 69 (typ reprezentowany przez jeden okaz, odkryty w Biernatowie).

⁴²² B. Kontny, Z. Ogonowska, M. Pietrzak 2015, 35–37, ryc. 2:3.

⁴²³ Np. E.L. Gorohovskij 1988, 44, ryc. III:52; O.A. Homàkova 2022, 56, 104–105, ryc. 43:13–17.

Ryc. 18. Rozprzestrzenienie okuć typu O 15 i form zbliżonych na obszarze północnej części środkowoeuropejskiego *Barbaricum* (a – kultura wielbarska, b – kultury bałtyjskie).

1 – Elanovka; 2 – Jartypory; 3 – Jasieniec; 4 – Kleszewo; 5 – Krosno; 6 – Malbork-Wielbark; 7 – Nowy Targ; 8 – Rosenau; 9 – Rzeczek; 10 – Warenden; 11 – Weklice

W warstwie ornej znaleziono niewielką sprzączkę typu H 16, z czworokątną skuwką, zdobioną przy kolcu kilkoma poziomymi bruzdami (ZL/39). Egzemplarze tej odmiany w kulturze wielbarskiej spotykane są rzadko⁴²⁴. Podobny okaz odkryto na leżącym niedaleko Kleszewa cmentarzysku w Starym Szelkowie, grób 133⁴²⁵. Zbliżony egzemplarz znany jest też z Pruszcza Gdańskiego, stan. 5, grób 12A⁴²⁶. Oba zespoły datowane są na schyłek okresu

wpływów rzymskich lub początek okresu wędrówek ludów. Zbliżone sprzączki częściej spotykane są na terenach sąsiadujących z kulturą wielbarską, np. ugrupowań zachodniobałtyjskich czy kultury przeworskiej⁴²⁷, gdzie datowane są analogicznie do okazów znanych z kultury wielbarskiej⁴²⁸.

Odkryta na powierzchni stanowiska masywna sprzączka o kolistej i mocno pogrubionej ramie (ZL/40), odpowiada typowi H 26. Jest to forma przewodnia

⁴²⁴ R. Madyda-Legutko 1987, 65–66.

⁴²⁵ R. Prochowicz 2013, 305, ryc. 3:4.

⁴²⁶ M. Pietrzak, L. Cymek, F. Rożnowski 2015, 22, tabl. IX:6.

⁴²⁷ R. Madyda-Legutko 1987, 65–66, mapa 49.

⁴²⁸ R. Madyda-Legutko 1987, 66; M. Biborski 2010, 139.

wczesnego odcinka okresu wędrówek ludów na terenach środkowoeuropejskiego *Barbaricum*⁴²⁹. Kilka egzemplarzy tego typu znany też ze stanowisk wielbarskich na Mazowszu oraz Podlasiu⁴³⁰. Prawdopodobnie fragmentem kolejnej, podobnej sprzączki jest znaleziony luźno szeroki, trójkątny kolec zdobiony u nasady trzema poprzecznymi bruzdami (ZL/44)⁴³¹. Oba zabytki można wiązać z najmłodszym horyzontem funkcjonowania cmentarzyska, tj. stadium VIIb.

Ułamek bliżej nieokreślonej brązowej sprzączki o owalnej, pogrubionej ramie znaleziono luźno (ZL/41). Brązowe kolce od sprzączek nieznanymi form odkryto w grobach 640, 881, 953 i luźno (640/2, 881/1, 953/1, ZL/42.43). Wszystkie mają u nasady czworokątne metopy. Fragmenty wyżej wymienionych zabytków znalezionych w grobach 640 i 881 datowane są na fazę VII użytkowania cmentarzyska, chronologia pozostałych obejmuje fazy VI–VII.

Okucia końca pasa

Okucia końca pasa znaleziono w trzech grobach kultury przeworskiej (261/2, 413/1.2, 968/2) i jednym kultury wielbarskiej (359/1). Okucie z grobu 261 to egzemplarz zakończony kulką z profilowanym guzkiem, zbliżony do odmiany 4, typu 2, grupy I według R. Madydy-Legutko⁴³². Z terenów kultury przeworskiej znanych jest kilkanaście takich okuć. Wykonywano je z żelaza lub brązu; te pierwsze odkryto dotychczas wyłącznie w zachodniej części kultury przeworskiej; okazy brązowe dominują w jej wschodniej strefie, ale są to znaleziska nieliczne. Poza obszarem kultury przeworskiej podobne okucia, zwane typem *Mušov*, znane są m.in. z północnych Niemiec, Kotliny Czeskiej, a przede wszystkim z południowo-zachodniej Słowacji i północno-wschodniej Austrii⁴³³. Na obszarach tych spotykane są głównie okazy wykonane z brązu. Okucia zakończone kulką (grupa I, typ 2) charakterystyczne są dla stroju męskiego, ale nie jest to regułą⁴³⁴. Najbliższą terytorialnie analogią dla zabytku z Kleszewa jest oku-

cie z Kołozębia, grób 391⁴³⁵. Podobny okaz znaleziono też w Sarniej Zwoli, grób 12 lub 28⁴³⁶. Okucia omawianego typu datowane są najczęściej na fazę B₂⁴³⁷. Z tego czasu (faza V użytkowania cmentarzyska) pochodzi też egzemplarz z Kleszewa.

Okucia z grobów 413 i 968 to okazy o profilowanych zakończeniach, odmiany 6, typu 1, grupy I⁴³⁸. Odmiana ta jest najpowszechniej rejestrowaną formą okuć końca pasa na cmentarzyskach kultury przeworskiej na Mazowszu i Podlasiu⁴³⁹. Znanych jest stąd kilkadziesiąt egzemplarzy. Część z nich – podobnie jak okaz z grobu 968 i jeden z grobu 413 (413/2) – ma zdobione nacięciami krawędzie skuwek⁴⁴⁰. Okucia takie były charakterystyczne dla pasów kobiecych⁴⁴¹. Mocowane były na zakończeniu rzemienia, ewentualnie wzdłuż obwodu pasa⁴⁴². Obecność omawianych okuć na stanowiskach wschodniej strefy kultury przeworskiej interpretowana jest jako przejaw powiązań zamieszkującej tu ludności z populacją kultury wielbarskiej⁴⁴³. Na terenach tej ostatniej przedmioty te spotykane są powszechnie. Znaleziska z obszarów kultury przeworskiej datowane są głównie na rozwinięty odcinek fazy B₂⁴⁴⁴. Okazy z Kleszewa znaleziono w grobach z fazy V (968) i stadium Vb (413) funkcjonowania nekropoli.

Jedynie okucie końca pasa, które można wiązać z kulturą wielbarską, znaleziono w grobie 359 z fazy VI użytkowania cmentarzyska. Jest to okaz o trójkątnej skuwce, zakończony lekko spłaszczoną kulką, z masywnym ośmiobocznym występem. Odpowiada on typowi O 15 w klasyfikacji K. Raddatza⁴⁴⁵. Forma ta występuje głównie w północnej Europie. Wiele takich okuć odkryto na stanowiskach bagiennych w Danii i północnych Niemczech⁴⁴⁶. Kontekst odkrycia tych znalezisk wskazuje, że bardzo często ozdabiano nimi elementy rzędu końskiego⁴⁴⁷. Na ziemiach polskich okucia zbliżone do typu O 15

⁴²⁹ R. Madyda-Legutko 1987, 67.

⁴³⁰ Ostatnio M. Woźniak 2019a, 248.

⁴³¹ Zob. kolce sprzączek ze Świętego Gaju (P. Wielowiejski 1998, 115, 116, tabl. XIV:9) i Pelplina-Maciejewa (E. Blume 1912, 45, ryc. 44).

⁴³² R. Madyda-Legutko 2011, 32, 134, tabl. VIII:1–6, mapa 7; zestawienie można uzupełnić m.in. o znaleziska z Kolonii Rychnocice, grób 112 (W. Siciński 2019, 77, ryc. 70:8) i Zaborowa, stan. 5, znalezisko luźne (zbiory MSHM, badania A. Cieślińskiego i M. Woźniaka).

⁴³³ C. von Carnap-Bornheim 2002, 208–209, ryc. 11.

⁴³⁴ R. Madyda-Legutko 2011, 37–38.

⁴³⁵ J. Andrzejowski 2009, tabl. 6.17/391:2.

⁴³⁶ Sz. Orzechowski 2007, 61, tabl. 4:5.6.

⁴³⁷ R. Madyda-Legutko 2011, 37.

⁴³⁸ R. Madyda-Legutko 2011, 18–19, tabl. II:1–13.

⁴³⁹ R. Madyda-Legutko 2011, 20–21, mapa 3.

⁴⁴⁰ Np. Kamieńczyk, grób 132 (T. Dąbrowska 1997, 36, tabl. LXX/132:4), Opoka, grób 72 (R. Madyda-Legutko 2011, 19; por. E. Szarek-Waszkowska 1971, 102, tabl. XXXVI:7).

⁴⁴¹ R. Madyda-Legutko 2011, 20–21.

⁴⁴² Zob. T. Skorupka 2001, 145, ryc. 21; zob. też R. Madyda-Legutko 2011, 29.

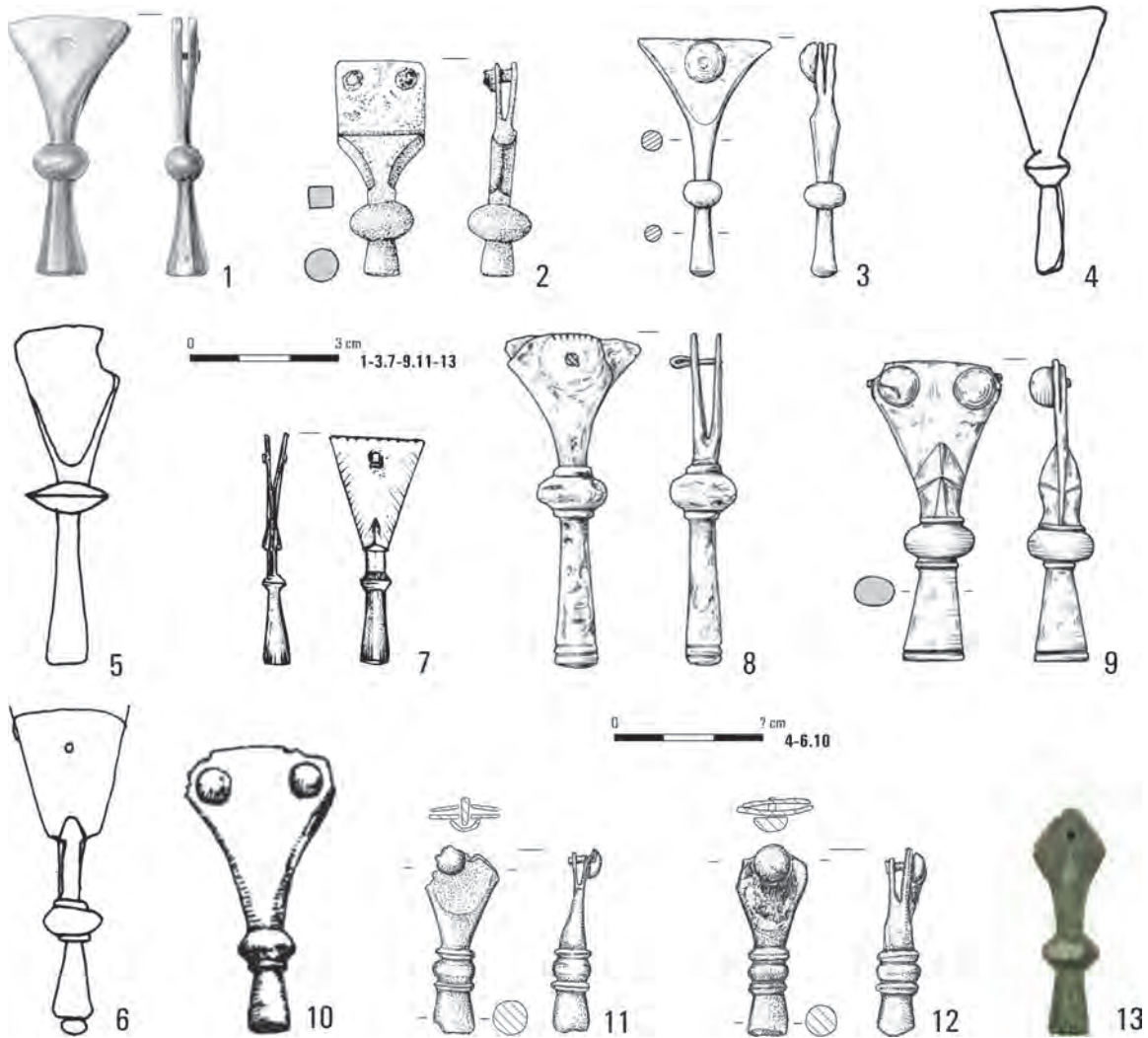
⁴⁴³ J. Andrzejowski 2001a, 75

⁴⁴⁴ R. Madyda-Legutko 2011, 20–21.

⁴⁴⁵ K. Raddatz 1957, 83, 84, ryc. 1:15, tabl. 12:21–25.

⁴⁴⁶ Np. Illerup A (J. Ilkjær 1993, 176, 183–185, 188), Thorsberg (K. Raddatz 1957, 83, tabl. 12:21–25).

⁴⁴⁷ J. Ilkjær 1993, 176, 200.

Ryc. 19. Okucia końca pasa typu O 15 i zbliżone z terenów kultury wielbarskiej (1–9) oraz kręgu zachodniobałtyjskiego (10–13).

1 – Kleszewo, grób 359; 2 – Jartypory, grób 269; 3 – Krosno, grób 27; 4 – Malbork-Wielbark, grób 220a;
 5 – Malbork-Wielbark, grób 194; 6 – Malbork-Wielbark, grób 229; 7 – Nowy Targ, obiekt 412; 8 – Weklice, grób 86;
 9 – Weklice, grób 173; 10 – *Rosenau*; 11 – Elanovka, grób 37; 12 – Elanovka, grób 44; 13 – Jasieniec, obiekt bez numeru.
 Wg: M. Woźniak 2021 (1), J. Andrzejowski 2016 (2), B. Kontny, M. Natuniewicz-Sekuła 2007 (3), J. Kleemann 2017 (4–6),
 E. Fudzińska, P. Fudziński 2013 (7), M. Natuniewicz-Sekuła, J. Okulicz-Kozaryn 2011 (8, 9), W. Gaerte 1924 (10),
 O.A. Homáková 2022 (11, 12).

Fot. Museum für Vor- und Frühgeschichte w Berlinie, licencja Creative Commons 3.0, by-nc-sa (13)

spotykane są rzadko, a niemal wszystkie znane mi okucia pochodzą z kultury wielbarskiej (Ryc. 18, 19)⁴⁴⁸. Większość z nich zarejestrowano na nekropolach leżących nad dolną Wisłą i na Wysoczyźnie Elbląskiej, w zespołach datowanych w ramach faz B₂/C₁–C₂, najczęściej C_{1b}–C₂⁴⁴⁹. Na terenach północnego

Mazowsza oraz Podlasia odkryto trzy okucia zbliżone do typu O 15 – w Kleszewie, Rzeczkach, stan. 3, znalezisko luźne⁴⁵⁰ i Jartyporach, grób 269⁴⁵¹. Okucia z ziem

bork-Wielbark, groby 194, 220a (J. Kleemann 2017, 44, 48, tabl. 10/194:2, 11/220a:3), Weklice, groby 86, 173 (M. Natuniewicz-Sekuła, J. Okulicz-Kozaryn 2011, 43, 59, tabl. XXXVI/86:2, LXX/173:2).

⁴⁴⁸ Zob. R. Madyda-Legutko 2011, 35.

⁴⁴⁹ Np. Krosno, grób 27 (ostatnio B. Kontny, M. Natuniewicz-Sekuła 2006, 308, ryc. 2:3, tam starsza literatura), Nowy Targ, grób 412 (E. Fudzińska, P. Fudziński 2013, 112, tabl. LXIII/412:3), Mal-

⁴⁵⁰ A. Jarzec 2016, 108, ryc. 3:3.

⁴⁵¹ J. Andrzejowski 2023, 111, 124, tabl. CL/239:1, CLXXXIV/269:13.

polskich i Półwyspu Sambijskiego to znaleziska grobowe (albo luźne z cmentarzysk), ich związek ze strojem pochowanych osób raczej nie budzi wątpliwości. Znalaziono je w grobach kobiet⁴⁵², jak i mężczyzn⁴⁵³.

Prostokątne okucia pasa

Okucia pasa w formie płaskich, zazwyczaj czworokątnych płytek, mocowanych do rzemienia nitami odkryto w 12 wczesnorzymskich grobach kultury przeworskiej (32, 115, 118, 132, 133, 253, 261, 363, 409B, 413, 516, 968) i trzech kultury wielbarskiej (158, 359, 414).

Najliczniejszą grupę tworzą wąskie, prostokątne blaszki mocowane za pomocą dwóch nitów (32/5, 115/1, 118/4.5, 132/13–15.17–19, 133/1.2?, 261/3, 359/2, 409B/4.5, 413/3.4, 414/1). W grobach kultury przeworskiej rejestrowano je najczęściej w liczbie dwóch lub trzech egzemplarzy (groby 118, 133, 409B, 413), a wyjątkowo sześciu (grób 132), natomiast w grobach wielbarskich – pojedynczo (359, 414). Okaz z grobu 115 wykonany jest z żelaza, wszystkie pozostałe są brązowe. Niektóre z nich są zdobione: rzędem wybitych okręgów (133/1) albo kreskami wyrytymi wzdłuż krawędzi (118/4, 132/13–15, 409B/5). Wśród omawianej grupy wyróżnia się okaz z grobu 32, którego środkowa część ma kształt przybliżeniu elipsoidalny, a oba końce uformowane są w kwadratowe płytki, w których centrum znajdują się nity. Zewnętrzne krawędzie obu tych płytek są nacinane. Okaz ten znajduje bliską analogię w okuciu z Kamieńczyka, grób 68⁴⁵⁴. „Zwykłe” prostokątne okucia pasa są powszechnie spotykane na stanowiskach z okresu wpływów rzymskich⁴⁵⁵. Na terenach leżących na wschód od środkowej Wisły stanowiły niekiedy część rozbudowanych pasów noszonych przez kobiety. Znalaziska z grobów inhumacyjnych kultury wielbarskiej (Ryc. 20:1.2) wskazują, że okucia takie mocowano zarówno na części obwodowej, jak i na tzw. przedniej części pasa (swobodnie wiszący odcinek rzemienia między sprzączką a zakończeniem)⁴⁵⁶.

⁴⁵² Np. Jartytory, grób 269 (J. Andrzejowski 2011; określenie na podstawie charakteru inwentarza); Nowy Targ, groby 262, 412 (E. Fudzińska, P. Fudziński 2013, 78, 111; identyfikacja antropologiczna), Weklice, grób 173 (M. Natuniewicz-Sekuła; J. Okulicz-Kozaryn 2011, 59; identyfikacja antropologiczna).

⁴⁵³ Np. Krosno, grób 27 (B. Kontny, M. Natuniewicz-Sekuła 2006; 2007; określenie na podstawie charakteru inwentarza); Weklice, grób 86 (M. Natuniewicz-Sekuła, J. Okulicz-Kozaryn 2011, 43; identyfikacja antropologiczna).

⁴⁵⁴ T. Dąbrowska 1997, 24, tabl. XXXV/68:7.

⁴⁵⁵ R. Madyda-Legutko 1977, 388, 391.

⁴⁵⁶ Np. Lubowidz, groby 109, 176, 192 (R. Wołagiewicz 1995, 22, 26, 28, tabl. XVII/109, XXI/176, XXIII/192).

Trzy okazy (32/4, 132/16, 253/2) to duże, w przybliżeniu kwadratowe aplikacje z brązowej blachy, mocowane za pomocą czterech nitów. Wszystkie datowane są na stadium Vb użytkowania cmentarzyska. Okazy z grobów 32 i 132 zdobione są wzdłuż krawędzi i przekątnych rzędami wyłaczanych guzków. Okucie z grobu 132 w części centralnej ma też duże koliste wybrzuszenie obwiedzione guzkami, czym przypomina miniaturki tarcz⁴⁵⁷. Duże czworokątne okucia mają liczne analogie na innych cmentarzyskach wschodniej strefy kultury przeworskiej⁴⁵⁸; część z nich ornamentowana jest rzędami wyciskanych guzków⁴⁵⁹. Okazy z grobów 32 i 132 były elementami rozbudowanych pasów, charakterystycznych dla stroju kobiet.

Jako aplikacje pasów można też chyba interpretować niewielkie okucia złożone z dwóch prostokątnych płytek połączonych ze sobą parą nitów (150/4, 968/3). Jedno znaleziono w grobie kultury przeworskiej z fazy V funkcjonowania nekropoli, drugie – w grobie kultury wielbarskiej z fazy VI. Zastosowanie drugiej blaszki, zamiast niewielkich podkładek do nitów, przypuszczalnie umożliwiałoby trwalsze zespolenie okuwanych przedmiotów.

Jako ozdoba rzemienia mógł służyć też nit o czworokątnej główce i bardzo krótkim trzpieniu, odkryty w grobie 253 (253/3).

Okucia pierścieniowate

W trzech grobach (32/6.7, 132/7–9, 363/7) kultury przeworskiej ze stadium Vb użytkowania cmentarzyska i luźno (ZL/54) znaleziono siedem brązowych okuć pasa w formie masywnego pierścienia z wymodelowanymi dwiema prostokątnymi blaszkami, pełniącymi rolę ramion skuwki. W wypadku znalezisk z grobu 132 na części pierścieniowatej zawieszono jest profilowane kółko⁴⁶⁰. U poszczególnych okazów ramiona skuwek połączone są ze sobą jednym (132/7–9) lub dwoma nitami (32/6.7). Ramiona zewnętrzne skuwek egzemplarzy z grobów 32 i 132 ozdobione są przy krawędzi rzędem drobnych nacięć bądź bruzdami. Okucia z grobów 132 i 363 mają też ornamentowaną – ukośnymi kreskami – część pierścieniowatą. Przedmioty tego typu, szczególnie z nanizanym kółkiem, są charakterystycznym elementem pasa kobiecego we wschodniej strefie kultury przeworskiej oraz w kulturze wielbarskiej.

⁴⁵⁷ Zob. J. Andrzejowski 2000.

⁴⁵⁸ J. Andrzejowski 2014, 22–24.

⁴⁵⁹ Np. Nadkołe. stan. 2, grób 80A (J. Andrzejowski 1998a, 35, tabl. LII/80A:6), Dzierzgowo, znalezisko luźne (M. Piotrowski, A. Szela 2001, 165, 168, ryc. 2:10).

⁴⁶⁰ Zabytki te można przypisać do odmiany 1 skuwek z zawieszonym pierścieniem według R. Madydy-Legutko (2016, 87–91).

Przypuszcza się, że troczono do nich niewielkie przedmioty, np. klucz do kasetki⁴⁶¹.

Złącza ogniwkowe

W grobie 132 znaleziono trzy brązowe złącza ogniwkowe (132/10–12). Każde składa się z dwóch małych skuwek o formie analogicznej do wyżej omówionych okuć pierścieniowatych, które połączone są kółkiem. Ramiona skuwek, spięte dwoma nitami, ornamentowane są wzdułuż krawędzi żłobkiem, a na pierścieniach znajdują się ukośne nacięcia. Złącza tego typu spotykane są stosunkowo często na terenach wschodniej strefy kultury przeworskiej oraz kultury wielbarskiej⁴⁶². Były one elementem stroju kobiet⁴⁶³. W kulturze przeworskiej znajdowane są w grobach ciepłopalnych, co utrudnia określenie ich funkcji. Okazy z grobów inhumacyjnych kultury wielbarskiej odkrywane są zazwyczaj w kontekście wskazującym na ich związek z tzw. przednią częścią pasa (Ryc. 20:1–3)⁴⁶⁴. Prawdopodobnie łączyły one poszczególne odcinki pasa, który w tej partii miał konstrukcję segmentową. Przypuszczam, że w ten sam sposób używane były okucia z Kleszewa (Ryc. 20:4).

Pozostałe okucia pasa

W grobie 402 z fazy I użytkowania cmentarzyska znaleziono okucie pasa złożone ze zgiętej na pół żelaznej taśmy, przewleczonej przez brązowy pierścień (402/3). Przedmioty takie spotykane są dość rzadko na cmentarzyskach z młodszego okresu przedrzymskiego. Podobne okazy, ale wykonane w całości z żelaza, znaleziono w grobach wojowników z Dobrzankowa⁴⁶⁵ i Błonia⁴⁶⁶, a trzy okazy brązowe – w Ciecierzynie, grób 121⁴⁶⁷. Okucie z Kleszewa odróżniają od powyższych dwie ażurowe aplikacje przynitowane do taśmy: okrągła z trzema poprzeczkami i małą tarczką wewnątrz oraz w przybliżeniu prostokątna z sześcioma otworami w dwóch rzędach. Obecność w grobie z Kleszewa miecza sugeruje, że okucie mogło być częścią pasa służącego do jego noszenia.

Ażurowa ornamentyka okucia jest nietypowa dla kultury przeworskiej. Okrągła aplikacja najbliższe

stylistycznie analogie znajduje na terenach kultury lateńskiej, gdzie technika zdobienia ażurem była szeroko rozpowszechniona. Podobny kształt mają np. niewielkie kółka interpretowane najczęściej jako zawieszki (niem. *Radanhänger*)⁴⁶⁸. Od płytki z Kleszewa odróżnia je przede wszystkim większa liczba ramion, których jest nie mniej niż cztery. Wątek ażurowego, wieloramiennego kółka pojawia się na okładzinach pochew celtyckich mieczy wykonanych w technice *opus interrasile*, stanowiąc część ich bogatej kompozycji⁴⁶⁹. Te ostatnie zabytki są jednak chronologicznie młodsze od okucia z Kleszewa, bowiem pochodzą ze schyłku okresu lateńskiego/przedrzymskiego i początku okresu wpływów rzymskich⁴⁷⁰. Kleszewska „rozeta” swymi trzema ramionami może przypominać często pojawiający się w sztuce celtyckiej tryskelion/trykwert. Taki wątek ornamentacyjny możemy dostrzec np. na ażurowej okładzinie celtyckiego miecza z Sanzkow w Meklemburgii⁴⁷¹.

Trudno mi także wskazać bezpośrednie paralele dla aplikacji prostokątnej. Najbardziej podobne wydają się żelazne płytki z wzorem kratki (niem. *Gittermuster*), mocowane u wylotów pochew późnolateńskich mieczy⁴⁷². Są one jednak znacznie większe i o wiele bardziej rozbudowane niż detal z Kleszewa, a przede wszystkim chronologicznie młodsze. Spotykane są na rozległych obszarach Europy, od Renu po górny Dniestr, głównie w dorzeczu środkowej Łaby i na ziemiach polskich. Brak ich w zasadzie na terenach osadnictwa celtyckiego. Stąd też przypuszcza się, że były wykonywane poza jego strefą⁴⁷³. Część badaczy widzi w nich naśladownictwo współczesnych im lateńskich okładzin typu *opus interrasile*, część zaś przypisuje lokalny rodowód, być może wynikający ze swoistej mody zdobienia wylotów pochew mieczy ażurowymi okładzinami⁴⁷⁴. Wśród żelaznych okładzin pochew mieczy na osobną uwagę zasługuje egzemplarz znaleziony na cmentarzysku w Lamadelaine, na terenach osadnictwa Trewerów (Ryc. 21:2)⁴⁷⁵. Jej główny wątek ornamentacyjny tworzy

⁴⁶¹ R. Madyda-Legutko 2016, 87–88.

⁴⁶² R. Madyda-Legutko 1984, 105; 2011, 27; J. Andrzejowski 1998a, 59–60.

⁴⁶³ R. Madyda-Legutko 2011, 111.

⁴⁶⁴ Np. Lubowidz, grób 109 (R. Wołągiewicz 1995, 22, tabl. XVII/109), Odry, kurhan 9 (J. Kostrzewski 1928, 72, ryc. 5), Pruszcz Gdański, stan. 10, grób 79 (M. Pietrzak 1997, 20, tabl. XXIII/79).

⁴⁶⁵ J. Okulicz 1971, 152, ryc. 41:g.

⁴⁶⁶ R. Myczyńska, Z. Woźniak 1998, 48, tabl. XLVIII/A:3.

⁴⁶⁷ G. Martyniak, R. Pastwiński, S. Pazda 1997, 29, tabl. CXXI/121:2–4.

⁴⁶⁸ Zob. D. van Endert 1991, 15–17, tabl. 5; D. Božič 1998, 143–144, ryc. 3.

⁴⁶⁹ K. Czarnecka 2016, 97, ryc. 7:1.2.4.5.

⁴⁷⁰ K. Czarnecka 2016, 110.

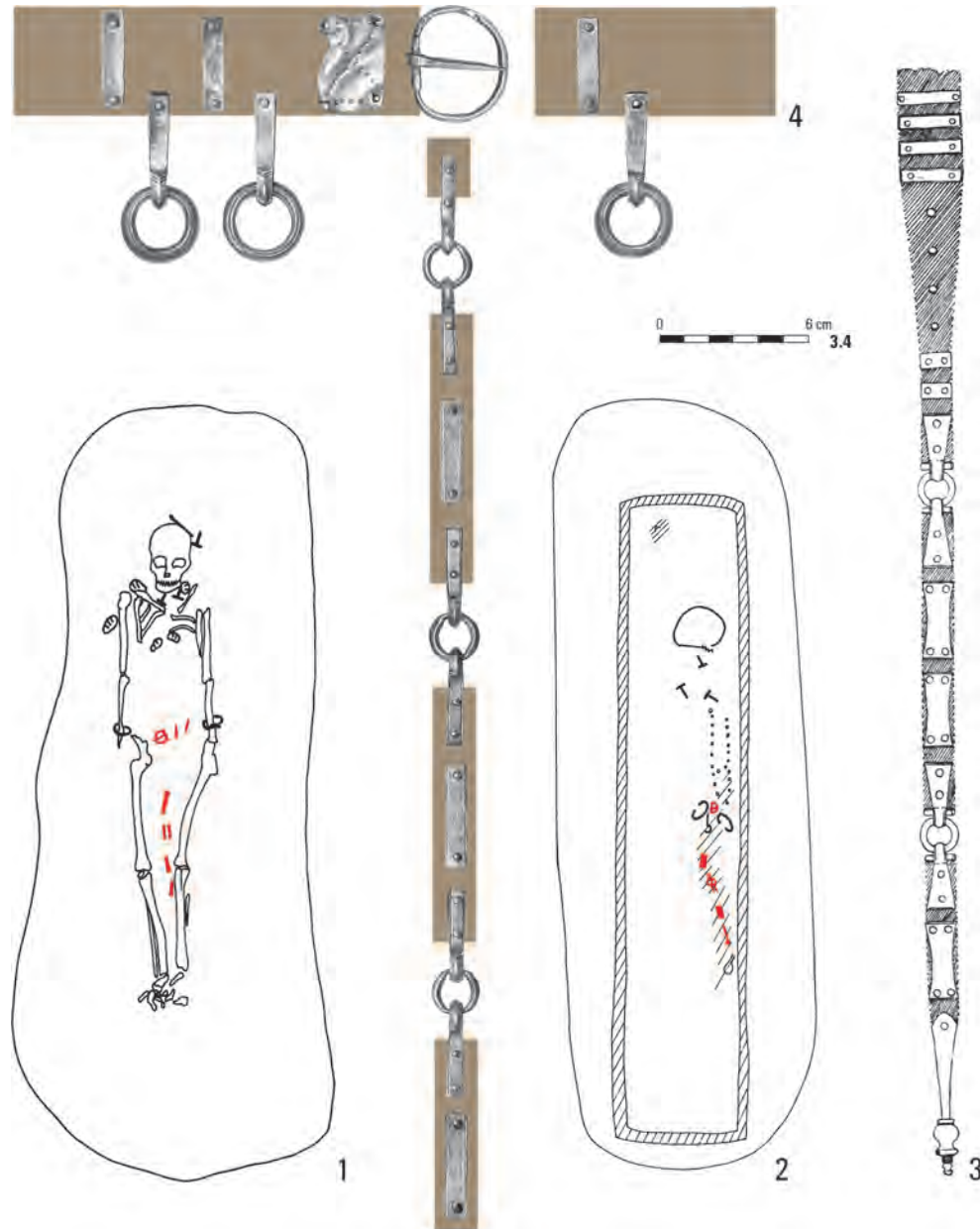
⁴⁷¹ O. Kunkel 1936; H.J. Eggers, P.F. Stary 2001, 30, tabl. 100:2.

⁴⁷² Ostatnio K. Czarnecka 2016, 123–128, tam starsza literatura.

⁴⁷³ Zob. T. Bochnak 2005, 49–51; 2014, 100.

⁴⁷⁴ Np. A. Böhme-Schönberger 1998, 238; P. Łuczkiwicz 2006, 198; K. Czarnecka 2016, 121.

⁴⁷⁵ N. i J. Metzler-Zens, P. Méniel 1999, 30–31, ryc. 21, 329. Lamadelaine to francuska nazwa luksemburskiego miasta Rolleng, w granicach administracyjnych którego znajduje się nekropola. Z uwagi na fakt, że cmentarzysko weszło do obiegu naukowego pod nazwą francuskojęzyczną, stosuję ją w niniejszej pracy.

Ryc. 20. Układ elementów pasa w grobach kultury wielbarskiej z Lubowidza, grób 109 (1) i Pruszcza Gdańskiego, stan. 10, grób 79 (2) oraz rekonstrukcje budowy pasów z Odrów, kurhan 9 (3) i Kleszewa, grób 132 (4). Wg: R. Wołągiewicz 1995 (1), M. Pietrzak 1997 (2), J. Kostrzewski 1928 (3). Rys. P. Holub, M. Woźniak (4)

piętnaście niemal czworokątnych otworów w trzech kolumnach. Poprzeczki poziomie mają w przybliżeniu esowaty kształt, a na ich styku z pionowymi znajdują się niewielkie koliste płytki z zagłębieniem, w którym miała znajdować się emalia. Forma ażuru przypomina tę znaną z aplikacji z Kleszewa⁴⁷⁶ (Ryc. 21:1). Grób

⁴⁷⁶ Stan zachowania zabytku nie pozwala na jednoznaczna ocenę, czy widoczny na tomografii łukowaty kształt poprzeczek nadany był intencjonalnie czy też jest efektem wtórnego zdeformowania przedmiotu.

z Lamadelaide datowany jest na podfazę LT D2a według schematu chronologicznego wypracowanego dla obszarów trewerskich. Jest więc niewiele młodszy od zespołu z Kleszewa, a może i czasowo z nim zbieżny⁴⁷⁷. Związek między oboma przedmiotami może być

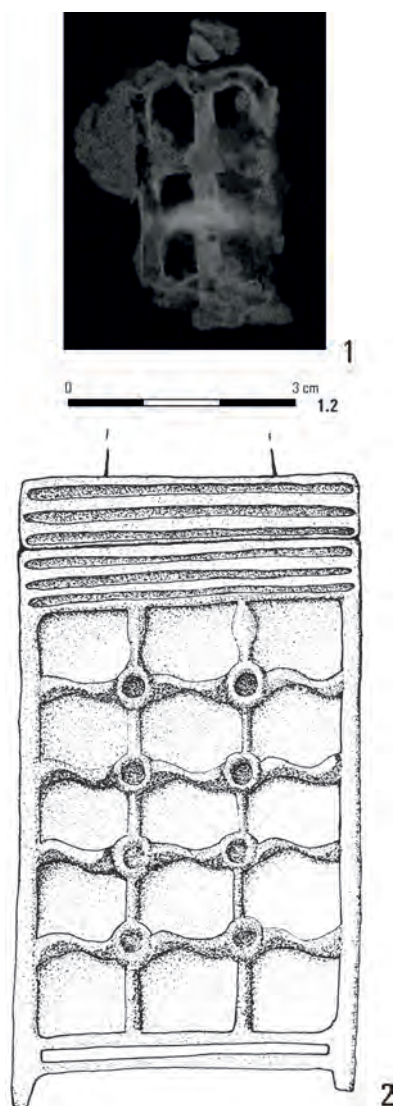
⁴⁷⁷ Faza I użytkowania cmentarzyska w Kleszewie, a do tego odcinka odnoszony jest zespół z omawianym okuciem pasa, korelowana jest z fazą A₂ młodszego okresu przedrzymskiego (zob. Rozdział 3.1). Ta ostatnia w kulturze przeworskiej datowana jest od około 2. poł. II w. po schyłek 1. poł. I. p.n.e. (ostatnio T. Bochnak

oczywiście przypadkowy. Niemniej, żelazne okładziny mieczy poświadczają, że w środowisku nieceltyckich mieszkańców *Barbaricum* istniała idea wytwarzania ozdób azurowych. Na to samo wskazują zresztą ornamentowane w tej technice pochewki zapinek⁴⁷⁸.

Wyżej wymienione przedmioty to wyroby najbliższe stylistycznie kleszewskim azurom. Są to jednak analogie dość odległe, które nie dają jednoznacznych podstaw do ustalenia proveniencji omawianego zabytku. Aplikacje znajdujące się na okuciu z Kleszewa cechuje bardzo prosta forma, z pewnością ich wyko-

2014, 21–22). Podfaza LT D2a datowana jest na lata około 80–55 p.n.e. (zob. S. Rieckhoff 2007, 420–421, ryc. 1:a,b).

⁴⁷⁸ Ostatnio A Maciałowicz 2017, 75–89, tam starsza literatura.

Ryc. 21. Azurowe okładziny okucia pasa z Kleszewa, grób 402 (1) oraz pochwy miecza z Lamadelaine, grób 3 (2). Wg: N. i J. Metzler-Zens, P. Méniel 1999 (2). Fot. W. Weker (1)

nanie znajdowało się w zasięgu „przeworskiego” kowala. Na obce pochodzenie zabytku wskazuje jednak brak analogii w lokalnym środowisku, a pośrednio też fakt użycia brązu do wykonania pierścienia. Ludność kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim w zasadzie nie stosowała do wyrobu przedmiotów stopów miedzi. Kierunek ewentualnych oddziaływań sugeruje odkryty w tym samym grobie miecz w żelaznej pochwie. Przypuszcza się, że wszystkie metalowe pochwy mieczy (a tym samym i tkwiące w nich miecze) z młodszego okresu przedrzymskiego odkryte na ziemiach polskich to wyroby celtyckie⁴⁷⁹. Jeśli pogląd ten jest słuszny, to bardzo możliwe, że z tym kierunkiem powiązań trzeba wiązać też i omawiane okucie, które mogło stanowić element pasa do noszenia miecza.

W grobie 968 ze stadium Vb funkcjonowania cmentarzyska znaleziono żelazne okucie z prostokątnej taśmy wygiętej w kształt przypominający literę „H” (968/4). Przypuszczalnie pełniło rolę podobną do wyżej omówionych okuć złożonych z dwóch blaszek połączonych nitami, tj. łączących dwa fragmenty rzemienia. Okucia tego typu na terenach kultury przeworskiej nie są liczne⁴⁸⁰. Najczęściej datowane są od fazy B₂ po fazę C₁.

Jako szlufkę można interpretować żelazną klamrę z taśmy złożonej w czworokąt (43/2), którą odkryto w grobie kultury przeworskiej ze stadium Vb użytkowania cmentarzyska. Jest ona mniejsza (węższa) niż podobne do niej klamry wzmacniające konstrukcję ścianek pojemników drewnianych (zob. Rozdział 2.3.7). Związek takich okuć z pasem potwierdzają znaleziska ze stanowisk bagiennych⁴⁸¹ i z grobów inhumacyjnych, np. kultury wielbarskiej⁴⁸². Możliwe, że zbliżoną funkcję pełniło też podobne okucie (362/1) odkryte w grobie kultury wielbarskiej (?). Jest ono co prawda dość płaskie, nie wiadomo jednak, czy jego obecna forma nie jest wynikiem odkształcenia przedmiotu.

2.1.3. SZPILE

W Kleszewie znaleziono w osiem lub dziewięć szpil (51/2, 118/3?, 138/1, 224/3.4, 383/7, 409B/1, 702/3, ZL/49). Wszystkie są metalowe.

⁴⁷⁹ T. Bochnak 2005, 45; 2014, 74–75, 80–88; P. Łuczkiwicz 2006, 184–185.

⁴⁸⁰ Np. Chmielów Piaskowy, grób 10 (K. Godłowski, T. Wichman 1998, 19, 70, tabl. XI/10:7), Nadkole, stan. 2, grób 112 (J. Andrzejowski 1998a, 42, 87, tabl. LXV/122:7), Oblin, groby 51, 222 (K. Czarnecka 2007, 23, 54, tabl. LIII/51:4, CXCI/222:11), Rostki, krąg 6, grób 1 (J. Okulicz 1965a, tabl. 88/2:4).

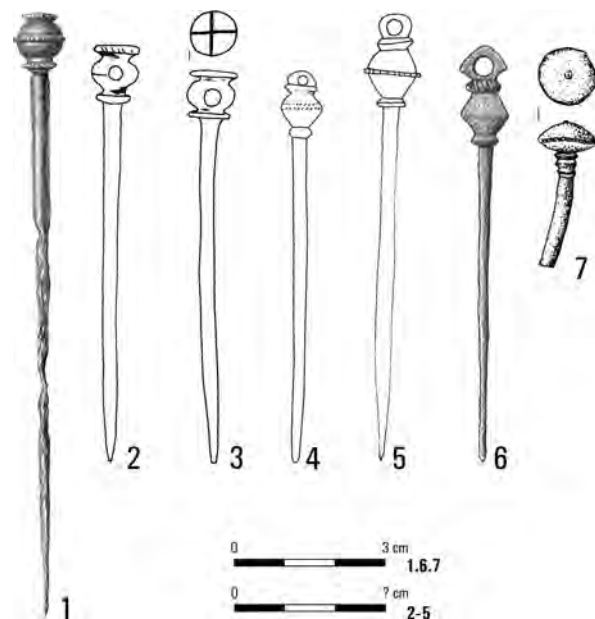
⁴⁸¹ J. Ikkjær 1993, 209–211, 232, ryc. 87, 88.

⁴⁸² Np. Gronowo, kurhan 22, grób 3 (H. Machajewski 2013, 30, tabl. XXXVII:2).

Żelazne okazy z grobów 51 i 224 to proste formy o mniej lub bardziej kulistych główkach (51/2, 224/3.4). Szpila z grobu 51 datowana jest na fazy I–IIa, okazy z grobu 224 – na stadium IIa funkcjonowania nekropoli. Lepiej zachowane egzemplarze nawiązują do typu 48 w klasyfikacji szpil z okresu wpływów rzymskich, pióra B. Beckmanna⁴⁸³. Na stanowiskach kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego szpile takie, zresztą jak i innych typów również, spotykane są rzadko⁴⁸⁴. Zbliżone okazy zarejestrowano, m.in. w Warszawie-Wilanowie, grób 10⁴⁸⁵, Kołoząbiu, stan. 3, grób 393⁴⁸⁶ i Oblinie, grób 56⁴⁸⁷.

Podobna do wyżej wzmiankowanych jest żelazna szpila z grobu 138 (138/1). Zespół pochodzi prawdopodobnie z wczesnego okresu wpływów rzymskich (fazy III–V użytkowania cmentarzyska). Szpila miała kulistą albo półkulistą główkę, zachowana część mierzyła ok. 8 cm długości. Szpile grupy III według B. Beckmanna, do której zalicza się ten okaz, na przeworskich stanowiskach z okresu wpływów rzymskich rejestrowane są incydentalnie. Podobny do kleszewskiego egzemplarz znaleziono w grobie 17 z Ciełowic Dużych⁴⁸⁸. Zbliżona była też szpila z grobu 19 z Sobociska⁴⁸⁹ na Dolnym Śląsku. Obie odróżniają się od zabytku z Kleszewa znacznie dłuższymi trzonami, które mierzyły około 20 cm. Niewielkie szpile o półkulistych główkach i analogicznych do omawianego zabytku rozmiarach spotykane są dość często w dorzeczu Łaby, a na ziemiach polskich – w północnej części terytorium kultury wielbarskiej i na obszarze kultury bogaczewskiej⁴⁹⁰. Wśród nich dominują okazy wykonane z brązu, żelazne spotykane są wyjątkowo. Szpile III grupy B. Beckmanna⁴⁹¹, które można wiązać z okresem wpływów rzymskich, odkryte na ziemiach Polski datowane są w ramach faz B₁–C₂, głównie B₂/C₁–C_{1a}⁴⁹².

W grobie 702, datowanym na fazę IV funkcjonowania cmentarzyska, znaleziono szpilę o dużej kulistej

Ryc. 22. Szpila z Kleszewa, grób 702 (1) i jej stylistyczne nawiązania: 2 – Prusy Wschodnie; 3 – Stręgiel II, obiekt 27; 4 – Spychówko, obiekt 65; 5 – Janowo, obiekt 320; 6 – Babięta, znalezisko luźne; 7 – Oblin, grób 96.

Wg: M. Woźniak 2021 (1), A. Juga-Szymańska 2014 (2–6), K. Czarnecka 2007 (7)

główce, z krążkowatymi, karbowanymi tarczkami na szczycie i przy trzonie oraz nacinaną krezą w połowie jej wysokości (Ryc. 22:1). Szpila jest nietypowa, nie udało mi się znaleźć dla niej bezpośredniej analogii. Formalnie można ją przypisać do bardzo heterogenicznej podgrupy IVb według B. Beckmanna, która obejmuje różnorakie szpile o profilowanej główce bez otworu i segmentu o esowatym profilu⁴⁹³. Podobne główki – duże i kuliste – mają też szpile rzymskie⁴⁹⁴, jednak żaden

⁴⁸³ B. Beckmann 1966, 23–24, tabl. II.

⁴⁸⁴ Por. J. Kostrzewski 1919a, 79–83; T. Dąbrowska 2008, 34–35.

⁴⁸⁵ J. Marciniak 1957, 19, tabl. XII:10.

⁴⁸⁶ T. Dąbrowska 2008, 146–147.

⁴⁸⁷ K. Czarnecka 2007, 24, tabl. LXI/56:7.

⁴⁸⁸ M. Dziegielewska, M. Kulczyńska 2008, 15, tabl. XIII/17:1.

⁴⁸⁹ K. Ibragimow 2009, 117, ryc. 39:b.

⁴⁹⁰ B. Beckmann 1966, 24–25, mapa 12; A. Juga-Szymańska 2014, 114–115, 196.

⁴⁹¹ B. Beckmann 1966, 23–25.

⁴⁹² B. Beckmann 1966, 24–25; A. Juga-Szymańska 2014, 114. Zob. np. Kamienica Szlachecka, obiekt 23 / grób 12 (M. Tuszyńska 2020, 21), Wekllice, groby III, 24, 127, 200, 261, 273, 275, 314, 465 (M. Natuniewicz-Sekuła, J. Okulicz-Kozaryn 2011, 25, 30, 45, 50, 64, 77, 79, 80, 88, 115).

⁴⁹³ B. Beckmann 1966, 28. Artykuł B. Beckmanna, pomimo upływu niemal 60 lat od publikacji, jest wciąż jedynym zbiorczym opracowaniem szpil z okresu wpływów rzymskich pochodzących z terenów środkowoeuropejskiego *Barbaricum*. Stąd też w niniejszej pracy odnoszę się do zaproponowanej przez niego klasyfikacji. Olbrzymi napływ materiałów powoduje, że praca ta jest już jednak w znacznym stopniu nieaktualna. Szczególnie dotyczy to ustaleń odnośnie do chronologii i rozprzestrzenienia poszczególnych form. Z pewnością kompleksowego opracowania wymagają znaleziska z ziem polskich, których liczba od czasów ukazania się pracy B. Beckmanna wzrosła co najmniej kilkunastokrotnie, np. z terenów centralnej Polski, Mazowsza, Podlasia, Kielecczyny, Lubelszczyzny i Małopolski nie była mu znana żadna szpila wczesnorzymska (B. Beckmann 1966, tabl. 6), a znaleziono tu co najmniej kilkadziesiąt okazów (zob. J. Andrzejowski 2001a, 74, ryc. 15).

⁴⁹⁴ Zob. typ 16 według E. Rihy (1990, 104–106, tabl. 47–50).

ze znanych mi okazów nie miał tarczek na szczycie i u podstawy główki. W ten sposób zdobione są najczęściej szpile bałtyjskie, szczególnie tzw. klasycznej odmiany typu I, a w mniejszym stopniu typów L i *Nikutowo*⁴⁹⁵ (Ryc. 22:2–6). Ich główki różnią się jednak od główki szpili z Kleszewa budową – mają w centrum otwór (typy I oraz L) lub uszko na szczycie (typ *Nikutowo*). Szpile te są też chronologicznie młodsze od kleszewskiej; wszystkie datowane są bowiem na schyłek wczesnego i początki młodszego okresu wpływów rzymskich⁴⁹⁶. Jedyna znana mi szpila z terenów kultury przeworskiej, która zdobiona była w połowie główki dookólnym rzędem perełkowania, znaleziona została w grobie 96 z Oblina⁴⁹⁷ (Ryc. 22:7). Datowana jest ona na fazę B₁.

Oprócz oryginalnego kształtu główki omawiany okaz wyróżnia też dwuczęściowa konstrukcja. Jej trzon wykuto z żelaza, główkę odlano z brązu. Taka budowa jest nietypowa dla szpil z okresu wpływów rzymskich (zarówno barbarzyńskich, jak i rzymskich), które są zwykle jednoczęściowe⁴⁹⁸. Na ziemiach polskich szpile o żelaznych trzonach i brązowych główkach spotykane są na stanowiskach kultury łużyckiej, kręgu pomorsko-kloszowego oraz kultury jastorfskiej⁴⁹⁹. Ich chronologia (od okresu halsztackiego po początek młodszego okresu przedrzymskiego) znacznie poprzedza datowanie zespołu z Kleszewa. Szpile pomorsko-kloszowe i jastorfskie różnią się od omawianego zabytku kształtem główki, a niekiedy i trzonu. Fakt ten, w zestawieniu z brakiem szpil bimetalicznych na stanowiskach kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego⁵⁰⁰, powoduje, że omawianego okazu nie można interpretować jako swoistej recepcji wzorców stylistycznych charakterystycznych dla wyżej wymienionych jednostek kulturowych. Pokrewieństwo w zakresie budowy szpili z Kleszewa i zabytków o proveniencji pomorsko-kloszowej lub jastorfskiej jest chyba przypadkowe.

Kończąc rozważania na temat szpili z Kleszewa warto zwrócić uwagę, że jej główka kształtem przypomina owoc maku. Krążkowate elementy na szczycie i u nasady główki wyglądają jak tarcza okrywająca torebkę nasienną oraz zgrubienie w miejscu jej przejścia w łodygę. W tym świetle karbowana kreza może imitować

Ryc. 23. Główka szpili z Kleszewa (1) i owoc maku przed zbiorem soku (2). Fot. M. Woźniak (1), Vespasian/Alamy Stock Photo (2)

rząd kropeł wypływających z naciętej makówki podczas zbioru soku (Ryc. 23)⁵⁰¹.

Niewykluczone więc, że forma główki wiąże się z symboliką maku. W świecie śródziemnomorskim sok maku lekarskiego znajdował powszechne zastosowanie w szeroko rozumianej medycynie i rytuałach; jego właściwości uśmierające ból, nasenne, uspokajające i odurzające były doskonale znane. Przedstawienia maku (makówek) znajdujemy w greckiej i rzymskiej sztuce; opisy zastosowania i działania soku – w antycznej literaturze⁵⁰². Mak lekarski, będący np. atrybutem Demeter/Ceres, symbolizował z jednej strony płodność, z drugiej sen i śmierć⁵⁰³. Źródła dotyczące maku lekarskiego w odniesieniu do terenów leżących poza limesem są niestety znacznie uboższe. Ograniczają się one do materiałów archeobotanicznych, które poświadczają użytkowanie, a więc zapewne i uprawę maku lekarskiego przez barbarzyńców⁵⁰⁴. Zazwyczaj przypisuje się mu rolę rośliny oleistej. Mając na uwadze jego właściwości medyczne i narkotyczne, wydaje się jednak mało prawdopodobne, aby korzystano z niego wyłącznie w celach żywieniowych.

Możliwe, że pozostałością dwuczęściowej szpili jest też zbytek z grobu 118 (118/3), datowanego na stadium Vb użytkowania cmentarzyska. Składa się on z brązowego trzonu, na końcu którego osadzona jest niemal kulista główka, z wymodelowanymi dwoma

⁴⁹⁵ A. Juga-Szymańska 2014, 85, 101, 106.

⁴⁹⁶ A. Juga-Szymańska 2014, 86, 101, 111.

⁴⁹⁷ K. Czarnecka 2007, 33, tabl. CIV/96:1.

⁴⁹⁸ Zob. B. Beckmann 1966; A. Juga-Szymańska 2014.

⁴⁹⁹ J. Podgórska-Czopek, S. Czopek 1991, 98; M. Grygiel 2018, 162–167, 169, 171–176; B. Kaczyński 2022, 239–240; w pracach tych starsza literatura.

⁵⁰⁰ Jako pozostałość szpili o brązowej główce i żelaznym trzonie interpretowany jest ułamek przedmiotu z Warszawy-Wilanowa, grób 79 (J. Marciniak 1957, 84, 144, tabl. LXXI:8).

⁵⁰¹ Z dzieła pt. *Materia Medica*, autorstwa żyjącego w I w. n.e. Dioskurydesa, greckiego farmakologa i botanika, wiemy, że w starożytności sok maku pozyskiwano poprzez wyciskanie go z makówek i liści za pomocą prasy lub zbierając krople wypływające z nacięć zrobionych na torebce nasiennej (T.A. Osbaldeston, R.P.A. Wood 2000, 608–609). Druga z ww. metod praktykowana jest do czasów współczesnych.

⁵⁰² J. Scarborough 1995; L.D. Kapoor 1995, 4–7; M. Julian, M. Dirksen 2012.

⁵⁰³ B. Stenley Spaeth 1996, 128.

⁵⁰⁴ M. Lityńska-Zajac, K. Wasylkowa 2005, 129–131; K. Pieta 2010, 368; J. Rodzińska-Nowak 2012, 101.

krążkami u nasady. Nie znam dla niej analogii. Jeśli klasyfikacja funkcjonalna przedmiotu jest prawidłowa, szpilę należy odnieść do podgrupy IVb według B. Beckmanna⁵⁰⁵.

Szpile z grobów 383 (383/7), 409B (409B/1) oraz znalezisko luźne (ZL/49) to okazy o dość smukłych i profilowanych główkach, grupy IV według B. Beckmanna⁵⁰⁶. Wszystkie wykonane są z brązu. Egzemplarze z grobów 383 i 409B można przypisać do podgrupy IVa, obejmującej szpile o główce, której jeden z segmentów ma esowaty (wkłęsło-wypukły) profil⁵⁰⁷. Szpila z grobu 383 przypomina nieco typ 50, szpila z grobu 409B – typ 64. Główka egzemplarza znalezione luźno zbudowana jest z kilku pierścieni różnej średnicy, ale brak⁵⁰⁸ u niej esowatego segmentu; tym samym okaz trzeba przypisać do podgrupy IVb. Szpile znalezione w grobach datowane są na fazę V (grób 409B) i – niepewnie – na stadium Vb (grób 383) funkcjonowania cmentarzyska. Szpile grupy IV, przede wszystkim podgrupy IVa, zarejestrowano na kilku stanowiskach kultury przeworskiej leżących na wschód od środkowej Wisły⁵⁰⁹. Najstarsze odkryto w kontekście materiałów charakterystycznych dla młodszego odcinka fazy B₁⁵¹⁰, zdecydowana większość z nich odnoszona jest do fazy B₂⁵¹¹.

Ustalenie funkcji, jaką pełniły szpile kleszewskie, jest trudne. Wszystkie odkryto w grobach ciałopalnych, co wyklucza obserwacje ich położenia względem ciała zmarłego. Szpile z terenów środkowoeuropejskiego *Barbaricum* najczęściej interpretowane są jako element stroju lub przedmiot służący do upinania włosów⁵¹². Na obszarach leżących na wschód od środkowej Wisły szpile metalowe spotykane są stosunkowo często⁵¹³, przede wszystkim w grobach kobiet⁵¹⁴.

⁵⁰⁵ B. Beckmann 1966, 28.

⁵⁰⁶ B. Beckmann 1966, 26–30.

⁵⁰⁷ B. Beckmann 1966, 26, tabl. II:56–73.

⁵⁰⁸ Zabytek jest silnie nadtopiony i nie można wykluczyć, iż środkowy pierścień pierwotnie miał esowaty profil; wydaje się to jednak mniej prawdopodobne.

⁵⁰⁹ Brudnice – 3 egz. (A. Szela 2021, 80), Kamieńczyk – 1 egz. (T. Dąbrowska 1997, 51), Nadkole, stan. 2 – 5 egz. (J. Andrzejowski 1998a, 62), Niedanowo – 2 egz. (W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 114), Kolonia Nieszawa – 1 egz. (M. Stasiak-Cyran 2016, 76), Tomasz – 1 egz. (R. Prochowicz 2017b, 343).

⁵¹⁰ Kamieńczyk, grób 244 (T. Dąbrowska 1997, 51).

⁵¹¹ Np. Brudnice (A. Szela 2021, 84), Nadkole, stan. 2 (J. Andrzejowski 1998a, 107–108).

⁵¹² B. Beckmann 1966, 8; zob. też A. Juga-Szymańska 2014, 204–205.

⁵¹³ J. Andrzejowski 1998a, 62; 2001a, 74, ryc. 15.

⁵¹⁴ Np. w Brudnicach siedem z ośmiu grobów, w których znaleziono metalowe szpile, można wiązać na podstawie analiz antropolo-

2.1.4. WYROBY WŁÓKIENNICZE⁵¹⁵

Fragmenty tekstyliów znalezione trzech grobach inhumacyjnych kultury wielbarskiej. Są to niewielkie skrawki tkanin lnianych w splocie płóciennym (629/6, 884/266) oraz kilka nitek prawdopodobnie z wełny (184/6). Tekstylia lniane stanowiły część odzieży, ewentualnie całunu. Nitki z grobu 184 to pozostałość sznurka, na którym zawieszono były paciorki i wisiorki. Zabytki z Kleszewa to typowe przykłady włókiennictwa okresu wpływów rzymskich⁵¹⁶.

2.2. OZDOBY

2.2.1. BRANSOLETY

Na cmentarzysku odkryto co najmniej 19 bransolet (3/1, 62/1, 118/2, 129/1, 132/4.5, 191/1, 282/3.4, 284/2, 354/3.4, 360/1, 383/3.4, 521B/2, 702/4, ZL/45.46). Wszystkie wykonane są z brązu i można przypisać je kulturze przeworskiej.

Najstarsza chronologicznie bransoleta znaleziona została w grobie 3. Datowana jest na fazę I lub stadium IIa funkcjonowania nekropoli. Okaz ma cienką, drucikową obręcz, która w części środkowej (?) jest wyraźnie poszerzona i profilowana (Ryc. 24:1). Boki masywniejszej partii zdobione są pasmem ukośnych nacięć. Podobne bransolety znane są z kilku przeworskich cmentarzysk leżących we wschodniej części tego ugrupowania. Najbliższe morfologicznie zabytki, ale wykonane z żelaza, odkryto w Karczewcu, grób 117⁵¹⁷ (Ryc. 24:2) i Błoniu, groby 214 i 225⁵¹⁸ (Ryc. 24:3.4). Znaleziska te datowane są na fazy A₁–A₂ lub A₂⁵¹⁹. Brązowy egzemplarz znany jest z Czarska, grób 108⁵²⁰.

gicznych lub cech inwentarza z pochówkami kobiet (A. Szela 2021, 29–30, 31, 39, 52–53, 67–68, 70–71), a w Nadkolu, stan. 2 – wszystkie pięć egzemplarzy (J. Andrzejowski 1998a, 62). W Niedanowie, spośród pięciu grobów ze szpilami, jako groby kobiet można najpewniej interpretować cztery obiekty (W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 25–26, 47, 53, 55, 79).

⁵¹⁵ Ekspertyzę tekstyliów wykonał prof. dr hab. Jerzy Maik (Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk).

⁵¹⁶ Zob. J. Maik 2012, 17–54.

⁵¹⁷ T. Dąbrowska 1973, 454, tabl. XXX:23.

⁵¹⁸ R. Mycińska, Z. Woźniak 1988, 103, 106, tabl. CLXXXI/B:3, CLXXXVIII/B:2. Obręcz zabytku z grobu 225 jest w przekroju lita – informacja dr. Andrzeja Maciałowicza (WA UW).

⁵¹⁹ T. Dąbrowska 2005, 80, 87.

⁵²⁰ Zbiory PMA; badania Katarzyny Watemborskiej-Rakowskiej (PMA).

Jego pogrubiona część nie jest jednak profilowana, jak to ma miejsce u wyżej wymienionych okazów. Bransoleta ta jest też od nich znacznie młodsza, pochodzi bowiem początku wczesnego okresu wpływów rzymskich. Niewielka liczba analogii na terenie kultury przeworskiej i brak takowych poza jej obszarem utrudnia wskazanie miejsca wykonania zabytku z Kleszewa. Za obcą proveniencją zabytku przemawia surowiec. Większość przedmiotów brązowych odkrytych na mazowiecko-podlaskich stanowiskach kultury przeworskiej z faz A₁-A₂ to importy. T. Dąbrowska⁵²¹ zwracała uwagę na podobieństwo okazów z Karczewca i Błonia do form celtyckich znad środkowego Dunaju oraz bransolet z terenów dackich i kultury Poieniști-Lucașeuca. Nie są to jednak paralele bezpośrednie. Cechą, która łączy wszystkie formy, jest pogrubienie części obręczy, różni je zaś sposób, w jaki zostało ono wykonane albo jego kształt, np. najszersza część bransolet z terenów kultury Poieniști-Lucașeuca powstała w rezultacie rozklepania fragmentu obręczy, który następnie zwinięto w rurkę⁵²².

Najliczniejszą grupę bransolet stanowią okazy o sztabkowatych obręczach, których znaleziono 16 (całych lub we fragmentach). W czterech grobach (132, 282, 354, 383) zarejestrowano po dwie sztuki, w pozostałych (62, 129, 191, 360, 521B, 702) występowały pojedynczo. Dwa dalsze fragmenty odkryto na powierzchni stanowiska (ZL/46.47). Poszczególne egzemplarze różnią się między sobą ukształtowaniem zakończeń, które są w przekroju koliste (129/1, 521B/2, 383/4, 702/4), owalne lub zbliżone (62/1, 282/4?, 354/3.4) albo wieloboczne (132/4.5, 191/1, 282/3, 360/1, 383/3, ZL/46.47). Część z nich zdobiona jest rzędami punktów (132/4.5, 282/4, 360/1, ZL/46.47). Najstarsze bransolety sztabkowate z Kleszewa datowane są fazę IV użytkowania cmentarzyska (groby 521B i 702). Pozostałe znaleziono w zespołach z fazy V, najczęściej stadium Vb. Odpowiada to sytuacji rejestrowanej na innych mazowiecko-podlaskich stanowiskach kultury przeworskiej. W fazach B_{1b}-B₂ bransolety sztabkowate są tu typowym elementem stroju kobiecego⁵²³.

W grobach 118 i 284 odkryto fragmenty bransolet o profilowanych zakończeniach. Obręcz egzemplarza z grobu 284 (284/2) zwieńczona jest masywnym, dwustożkowatym guzem z niewielkim pierścieniem u podstawy⁵²⁴. Okaz grobu 118 zakończony jest płasko-wypukłym, profilowanym zgrubieniem, a obręcz przy końcach zdobiona jest kilkoma rzędami wybitych

Ryc. 24. Bransoleta z grobu 3 w Kleszewie (1) i jej najbliższe analogie: 2 – Karczewiec, grób 117; 3 – Błonie, grób 214; 4 – Błonie, grób 225.

Wg: M. Woźniak 2021 (1), T. Dąbrowska 1973 (2), R. Mycielska, Z. Woźniak 1988 (3, 4)

punktów (118/2). Oba egzemplarze, wzajemnie nieco różne, ściśle odpowiadają typowi *Kamieńczyk*⁵²⁵. Jest to forma charakterystyczna dla wschodniej strefy kultury przeworskiej, na innych obszarach niemal niespotykana (Ryc. 25). Przypuszcza się, że inspiracją do jej powstania były bransolety z kulgowatymi zakończeniami, wytwarzane przez ludność kultury wielbarskiej

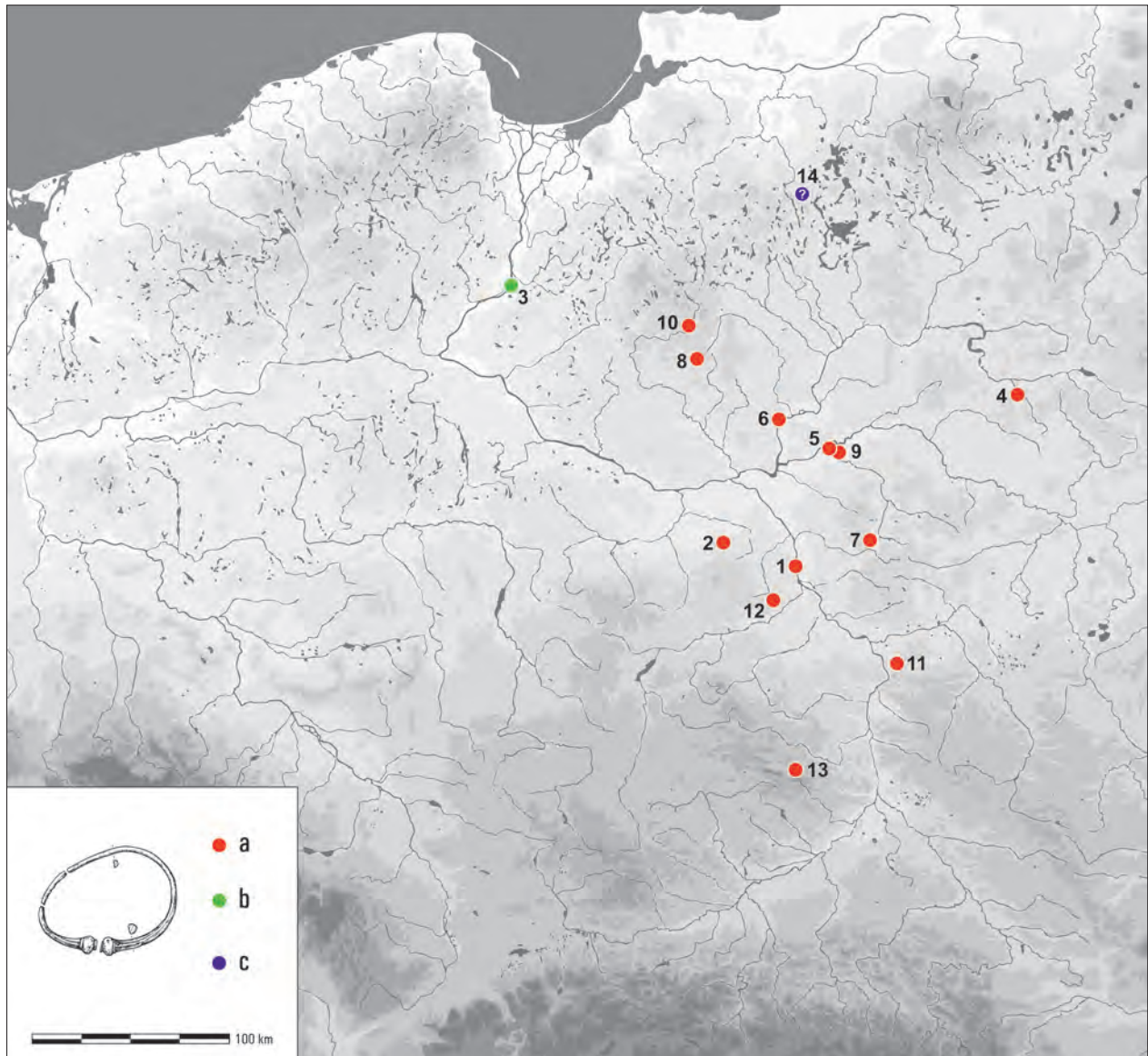
⁵²¹ Zob. T. Dąbrowska 2005, 83, 85; 2008, 34.

⁵²² M. Babeş 1993, 106, tabl. 7/52:l, 8/68:g.

⁵²³ J. Andrzejowski 1994b, 319–320, ryc. 3, 4.

⁵²⁴ Podobny pierścień zapewne znajdował się pierwotnie z drugiej strony zakończenia.

⁵²⁵ T. Dąbrowska 1981a, 48.

Ryc. 25. Rozprzestrzenienie bransolet typu *Kamieńczyk* i form zbliżonych
(a – kultura przeworska, b – kultura wielbarska, c – kultura bogaczewska).

1 - Czersk; 2 - Grodzisk Mazowiecki; 3 - Grudziądz-Rządź; 4 - Hryniewicze Duże; 5 - Kamieńczyk; 6 - Kleszewo; 7 - Kołacz;
8 - Modła; 9 - Nadkole, stan. 2; 10 - Niedanowo; 11 - Opoka; 12 - Pólko; 13 - Sarnia Zwola; 14 - Wyszembork.

Wg: J. Andrzejowski 2001b, z uzup.

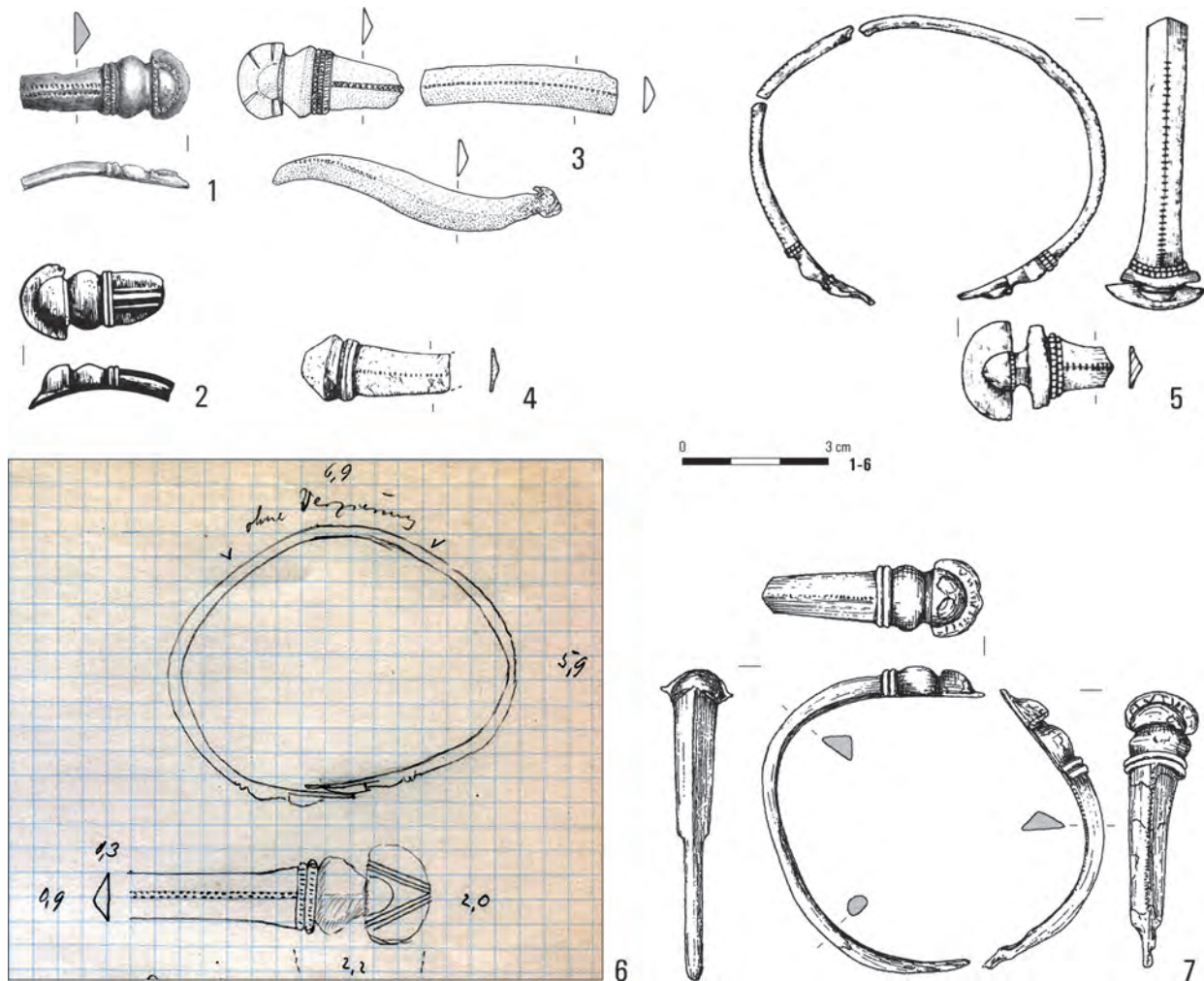
na początku okresu wpływów rzymskich⁵²⁶. Bransolety typu *Kamieńczyk* datowane są na schyłek fazy B₁ i – najczęściej – na fazę B₂, zazwyczaj jej wczesny odcinek⁵²⁷. Znajdźiska z Kleszewa wiążane są z fazą V rozwoju cmentarzyska: okaz z grobu 284 – przypuszczalnie z jej najstarszym odcinkiem (stadium Va), egzemplarz z grobu 118 – ze stadium Vb.

⁵²⁶ J. Andrzejowski 1994b, 320; zob. np. E. Blume 1912, 60–61, ryc. 71, 72; R. Wołągiewicz 1995, 27, tabl. XXII/185:3.

⁵²⁷ J. Andrzejowski 1994b, 320–321, ryc. 5; 2001a, 72–73, ryc. 13.

Na powierzchni stanowiska znaleziono fragment brązowej bransolety żmijowatej (wężowatej), odmiany pomorskiej (ZL/45). Obręcz zabytku wykonana jest z masywnej taśmy o trójkątnym przekroju i zdobiona wzdłuż grzbietu dwoma rzędami wybijanych punktów (Ryc. 26:1). Analogicznie ornamentowane są baza i główka zabytku. Bransoleta odpowiada odmianie IIB według T. Wójcika⁵²⁸. Na Mazowszu i Podlasiu zarejestrowano kilka takich egzemplarzy (Ryc. 26). Większość to okazy,

⁵²⁸ T. Wójcik 1982, 50–51.

Ryc. 26. Bransolety żmijowate typu II z terenów północnego i wschodniego Mazowsza oraz Podlasia.

1 – Kleszewo, znalezisko luźne; 2 – Kamieńczyk, grób 81; 3 – Kołoząb, stan. 3, grób 408; 4 – Tuchlin, grób 6;
5 – Nadkole, stan. 2, grób 106; 6 – Turza Mała, znalezisko luźne; 7 – Kołacz, grób 2.

Wg: M. Woźniak 2021 (1), T. Dąbrowska 1997 (2), J. Andrzejowski 2009 (3), Ł. Okuliczowa 1965 (4), J. Andrzejowski 1998a (5),
H. Jankuhn, *Archiwum* (6), T. Dąbrowska 2002 (7)

które można przypisać kulturze przeworskiej, żadnej zaś nie znaleziono w kontekście, który jednoznacznie wskazywałby na kulturę wielbarską. Przypuszcza się, że są to – przynajmniej po części – lokalne naśladownictwa form wielbarskich⁵²⁹. Bransolety odmiany IIB datowane są w ramach podfaz B_{2b}-B₂/C₁⁵³⁰. Z podobnym odcinkiem czasowym (stadium Vb lub Vc użytkowania cmentarzyska) należy też wiązać znalezisko z Kleszewa.

Ułamkiem bransolety może być fragment wielobocznej sztabki, zakończonej tarczką, który znaleziono w grobie 607 (Ryc. 27:2). Część sztabkowata zdobiona

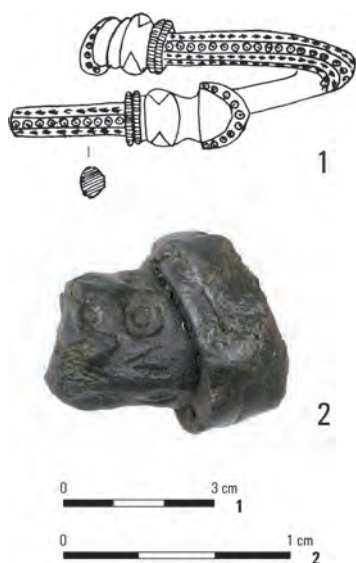
jest rzędami wybitych „oczek” i kątów. Zbliżony przekrój i ornament (okręgi i „strzałki”) ma obręcz bransolety z Lubowidza, grób 22 (Ryc. 27:1), którą T. Wójcik⁵³¹ wyróżnił jako egzemplarz wzorcowy wariantu Ia pomorskich bransolet węzowatych. Rzędy „oczek” i/lub wzorów zbliżonych do trójkąta znajdują się zresztą na obręczach i innych okazów typu I⁵³². Jest to forma

⁵³¹ T. Wójcik 1982, 45–47, tabl. I:11; R. Wołagiewicz 1995, tabl. VII/22:3.

⁵³² J. Strobin 200, 245; np. Babi Dół, grób 22 (M. Mączyńska, I. Jakubczyk, A. Urbaniak 2021, 28, tabl. XXXVII/22:1), Różyny, obiekt 148 (M. Tuszyńska, A. Strobin, J. Strobin 2016, 42, ryc. 90), Zohor, grób 5 (L. Kraskovská 1959, 123–124; ryc. 63; J. Rajtar 2013, 131–137, ryc. 2, 3).

⁵²⁹ J. Andrzejowski 1994b, 321–322; R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, P.N. Kotonowicz 2021, 93–94.

⁵³⁰ T. Wójcik 1982, 50–51; J. Andrzejowski 1994b, 321.

Ryc. 27. Bransoleta węzowata z Lubowidza, grób 22 (1) i fragment prawdopodobnie zbliżonej formy z Kleszewa, grób 607 (2).
Wg: T. Wójcik 1982 (1). Fot. M. Woźniak (2)

charakterystyczna dla ludności kultury wielbarskiej, przede wszystkim zamieszkującej tereny nad dolną Wisłą i Łebą. Pojedyncze okazy znane są ze Skandynawii, Niemiec, Czech i Słowacji⁵³³. Na terenie kultury przeworskiej zarejestrowano dotychczas dwie bransolety tej formy. Oba znaleziska pochodzą z Mazowsza – Kamieńczyk, grób 64 i Niedanowo, grób 31 – i datowane są na podfazę B_{2a}⁵³⁴. Fragmentaryczny stan zachowania zabytku z Kleszewa sprawia, że należy wziąć pod uwagę możliwość innej klasyfikacji funkcjonalnej przedmiotu, np. jako okucia końca pasa. Wydaje mi się to jednak mniej prawdopodobne. Znajdujące się na nim „oczka” to powszechny wątek zdobniczy w metaloplastyce kultury przeworskiej, rejestrujemy je m.in. na wczesnorzymskich zapinkach, bransoletach sztabkowatych i typu *Kamieńczyk*. Z kolei V-kształtne odciski – licznie spotykane w północnej Europie⁵³⁵ – na terenach leżących na wschód od środkowej Wisły rejestrowane są rzadko⁵³⁶. Jeśli interpretacja zabytku z Kleszewa jako bransolety węzowatej typu I jest słuszna, to najpewniej jest on importem z terenów kultury wielbarskiej.

⁵³³ Ostatnio V. Beliavets, M.J. Przybyła, S. Voroniatov 2018, 166, 179–180, ryc. 4.

⁵³⁴ T. Dąbrowska 1997, 23, tabl. XXXII/64:3; W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 17, XII/31:3.

⁵³⁵ K. Andersson 1995, 183, ryc. 201:28.

⁵³⁶ Np. klucz do kasetki z Garwolina, grób 50 (A. Niewęglowski 1991, 46, ryc. 30:c – tu przedmiot określony jako bransoleta).

Fragmenty brązowych sztabek, które mogą być pozostałościami bransolet, odkryto w grobach 15 (15/3–5), 306 (306/1), 331 (331/2), 738 (738/1), 740 (740/1) oraz luźno (ZL/48). Najstarsze wśród nich to okazy z grobów 306 i 331, datowane odpowiednio na fazy I–II (?) i II–III użytkowania cmentarzyska. Egzemplarz z grobu 740 odnoszony jest do faz IV–V, a zabytek z grobu 738 do fazy V. Precyzyjne datowanie fragmentów z grobu 15 i znalezione luźno jest niemożliwe.

Ze wspólnego stropu grobów 614, 615 i 627 pochodzą fragmenty dwóch (?)⁵³⁷ brązowych przedmiotów, wykonanych z kolistego w przekroju pręta, z trzema wzdłużnymi, pseudo-sznurowymi wałeczkami. Stan zachowania zabytków utrudnia odtworzenie ich pierwotnego kształtu i wymiarów. Charakterystyczny ornament pozwala wiązać je z ozdobami obręczowymi określanymi jako bransolety/naramienniki typu *Şimleul Silvaniei*⁵³⁸. Jest to dość zróżnicowana pod względem ornamentyki i wymiarów grupa zabytków uznawanych za dackie naśladownictwa bransolet celtyckich⁵³⁹. Okazy odkryte poza strefą osadnictwa Daków interpretowane są jako przejaw kontaktów mieszkańców Transylwanii z ludnością innych partii *Barbaricum*⁵⁴⁰. Trzeba jednak zaznaczyć, że liczba egzemplarzy spoza Dacji znacznie przekracza tę, którą zarejestrowano na domniemanych terenach macierzystych⁵⁴¹. Bardzo liczne znaleziska z obszarów leżących na północ od Karpat koncentrują się na obszarach, przez które wiodły główne szlaki komunikacyjne funkcjonujące u schyłku okresu przedrzymskiego i w początkach wczesnego okresu wpływów rzymskich, tj. na terenie grupy tynieckiej, stanowiskach kultury przeworskiej w centralnej Polsce, Kujawach i Mazowszu, a także kultur oksywskiej i wielbarskiej na Pomorzu⁵⁴². Ozdoby *Şimleul Silvaniei* na terenach dackich datowane są najczęściej na I w. p.n.e.⁵⁴³. Okazy z ziem polskich występują głównie w kontekście materiałów z początku okresu wpływów rzymskich⁵⁴⁴. Zabytki z Kleszewa znalezione w grobach z faz IIB–III użytkowania nekropoli, mogą być więc odnoszone także do fazy A₃. Określenie funkcji, jaką one pełniły, ze względu na stan ich zachowania jest wykluczone.

⁵³⁷ Sugeruje to odmienny skład chemiczny tych zabytków (zob. Aneks 3).

⁵³⁸ M. Rudnicki 2012; zob. A. Rustoiu 1996, 95, 97.

⁵³⁹ C. Plantos 2005, 80; M. Rudnicki 2012, 474, 475.

⁵⁴⁰ M. Rudnicki 2012, 474–476; J. Andrzejowski, A. Maciałowicz 2017, 205, ryc. 20.

⁵⁴¹ J. Andrzejowski, A. Maciałowicz 2017, 205.

⁵⁴² J. Andrzejowski, A. Maciałowicz 2017, 207–211.

⁵⁴³ C. Plantos 2005, 78–79.

⁵⁴⁴ M. Rudnicki 2012, 476; J. Andrzejowski, A. Maciałowicz 2017, 208.

Na podstawie średnicy omawiane ozdoby najczęściej uznawane są za bransolety lub naramienniki⁵⁴⁵. Znaleziska o mniejszych wymiarach mogły pełnić rolę wisiorów⁵⁴⁶. Zapewne w ten sposób użytkowano zaopatrzone w ucho mały egzemplarz z grobu 271 z Czerska⁵⁴⁷. Bardzo możliwe, że tak też używano ozdoby typu *Şimleul Silvaniei* z Kleszewa, którym towarzyszyły m.in. szklane paciorki i knotenringi.

2.2.2. KLAMERKA ESOWATA

W grobie 398, datowanym na fazę V funkcjonowania cmentarzyska, odkryto żelazną klamerkę esowatą (398/1). Wykonana jest ona ze stosunkowo cienkiego drutu o niemal czworokątnym przekroju. Zakończenie klamerki jest haczykowane. Podobny kształtem, lecz smuklejszy, brązowy przedmiot pochodzi z grobu 702 (702/5), z IV fazy użytkowania nekropoli. Jego klasyfikacja funkcjonalna jako klamerki jest jednak niepewna. Razem z nim odkryto bowiem szereg powyginanych w różne strony drutów, będących częścią nieokreślonej ozdoby. Nie można wykluczyć, iż domniemana klamerka również stanowiła jej część. Zakładając, że oba zabytki to klamerki esowate, należy je przypisać do typu A w ujęciu A. von Müllera⁵⁴⁸. Egzemplarz z grobu 398 zbliżony jest do podtypu A4 według K.M. Patalana⁵⁴⁹.

Klamerki esowate spotykane są na rozległych obszarach środkowoeuropejskiego *Barbaricum*, od Renu po dorzecze Wisły⁵⁵⁰. Najstarsze znaleziska z ziem polskich datowane są na młodszy okres przedrzymski, najmłodsze – na okres wędrówek ludów; większość odkryto w zespołach z faz B₂–C_{1a}⁵⁵¹. Dominują wśród nich okazy wykonane z metali kolorowych, spotykane powszechnie na stanowiskach kultury wielbarskiej. W kulturze przeworskiej klamerki esowate rejestrowane są stosunkowo rzadko, a większość znalezisk pochodzi z jej wschodniej strefy⁵⁵², gdzie datowane są w ramach faz B_{1b}–B₂⁵⁵³. W tym regionie częściej notowane są też eg-

zemplarze wykonane z żelaza⁵⁵⁴. Określenie funkcji, jaką pełniły one w stroju przeworskich mieszkańców Mazowsza i Podlasia, jest trudne, ponieważ wszystkie znaleziono w grobach ciałopalnych. Uniemożliwia to wnioskowanie na podstawie ich lokalizacji w odniesieniu do szkieletu. Znaleziska z terenów, gdzie praktykowano na większą skalę inhumację (np. Pomorze, Skandynawia), wskazują, że były one elementem naszyjnika, pełniły rolę zapięcia i jednocześnie ozdoby⁵⁵⁵. Taką interpretację można przyjąć chyba też i dla okazów kleszewskich. Na obszarach leżących na wschód od środkowej Wisły klamerki esowate spotykane są najczęściej w grobach kobiet lub o żeńskim modelu inwentarza⁵⁵⁶, od wzorca tego rejestrowane są jednak odstępstwa, np. w Kleszewie i Brudnicach znaleziono je w grobach dzieci, w Modle – w grobie z ostrogami⁵⁵⁷.

2.2.3. PACIORKI I WISIORKI

2.2.3.1. Paciorki i wisiorki metalowe

Knotenringi

W czterech grobach ze schyłku młodszego okresu przedrzymskiego i początku okresu wpływów rzymskich znaleziono brązowe pierścienie, ornamentowane wzdłuż obwodu grupami guzków, zwane brodawkowatymi lub – za ich niemieckojęzyczną nazwą – knotenringami (48/2.3, 200B/8, 614/1, 615/2–5, 614, 615/1). Dwa z nich (48/2, 200B/8) zachowały się w całości (lub niemal w całości), pozostałe w mniejszych bądź większych fragmentach. W sumie na stanowisku zarejestrowano od siedmiu do dziewięciu egzemplarzy⁵⁵⁸. Poszczególne pierścienie różnią się między sobą masywnością obręczy, wielkością guzków oraz ich zagęszczeniem. Okazy z grobów 48 i 200B można przypisać do podtypu IA

64, tabl. XXII/26:3, XLI/56:9, LXVIII/113:12, LXXXVI/141B:13), Starawieś, grób 4 (W. Radig 1942, 183, ryc. 9:e), Modła, grób 271 (J. Andrzejowski 2009, 212, tabl. 3.137/271:4).

⁵⁴⁵ K.M. Patalan 2022, mapa 11.

⁵⁵⁵ Ostatnio K.M. Patalan 2022, 114–119. Niejasna jest funkcja klamerki esowatej zaopatrzonej w dwie skuwki z nitami, które spotykane są niemal wyłącznie na obszarze wschodniej strefy kultury przeworskiej (zob. J. Andrzejowski 1997, 109, ryc. 8). W ich wypadku połączenie spinanych elementów miało raczej charakter permanentny.

⁵⁵⁶ J. Andrzejowski 1997, 112.

⁵⁵⁷ Brudnice, grób 113 (A. Szela 2021, 51), Modła, grób 271 (J. Andrzejowski 2009, 212, tabl. 3.137/271).

⁵⁵⁸ Określenie całkowitej liczby knotenringów odkrytych na stanowisku jest trudne z powodu silnego stopienia okazów z grobów 614 i 615. W obu zespołach znaleziono osiem fragmentów takich pierścieni, pochodzących pierwotnie z czterech–sześciu okazów.

⁵⁴⁵ Ostatnio J. Andrzejowski, A. Maciałowicz 2017, 212.

⁵⁴⁶ J. Andrzejowski, A. Maciałowicz 2017, 213

⁵⁴⁷ K. Watemborska-Rakowska 2017.

⁵⁴⁸ A. von Müller 1957, 30–31.

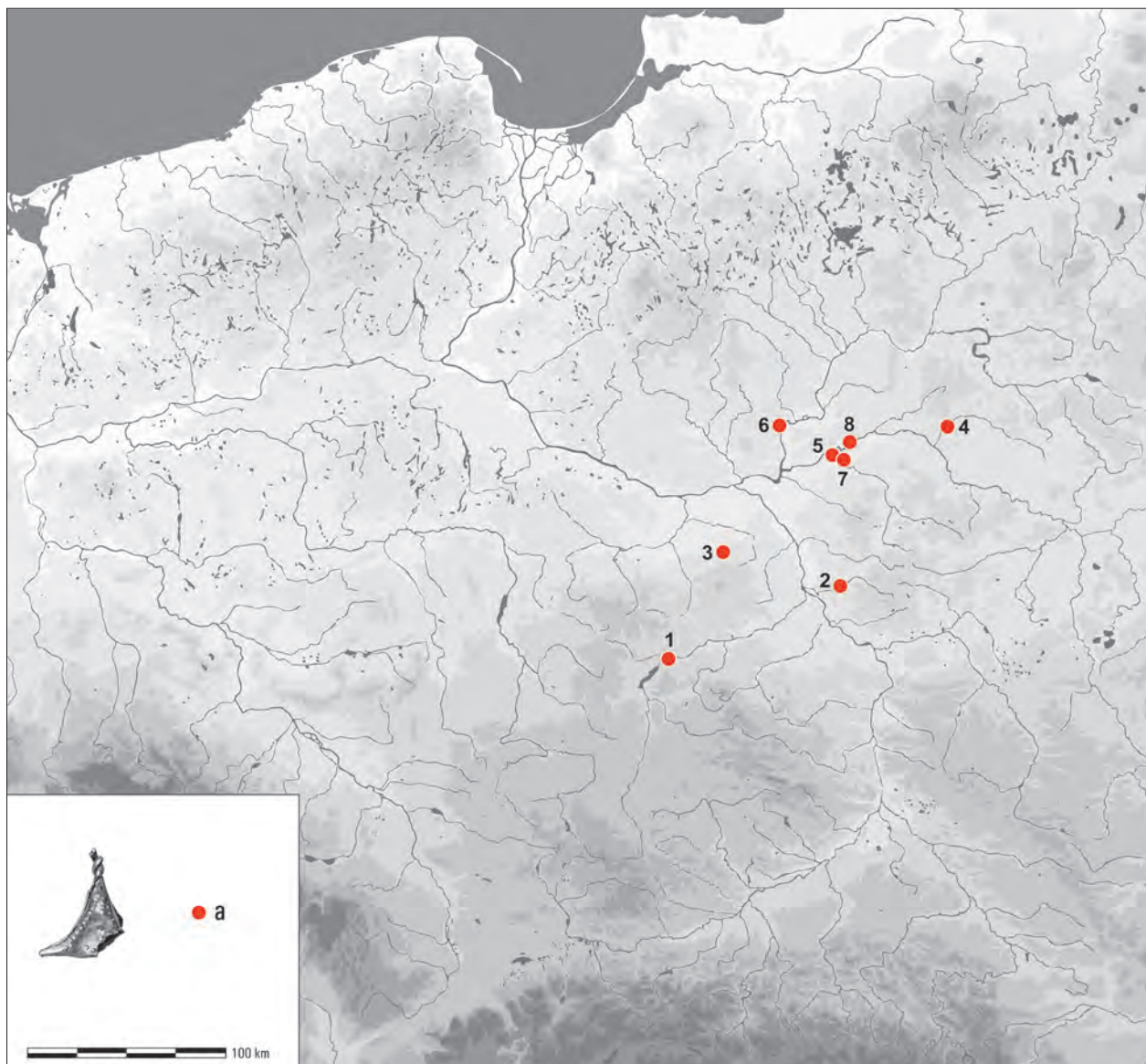
⁵⁴⁹ K.M. Patalan 2022, 34.

⁵⁵⁰ Ostatnio K.M. Patalan 2022.

⁵⁵¹ R. Wołągiewicz 1993, 24–25, diagram 1:1.39.42.59; J. Andrzejowski 1997, 110–111; T. Skorupka 2001, 153–154; A. Cieśliński 2010, 82; K.M. Patalan 2022, 69–96.

⁵⁵² J. Andrzejowski 1997, 109–113, ryc. 8; 1998a, 64; K.M. Patalan 2022, 16, mapa 16.

⁵⁵³ Brudnice, grób 27 (A. Szela 2021, 81, tabl. XXI/27:7), Kamieniczek, grób 381 (T. Dąbrowska 1997, 75, tabl. CLXXVI/381:6), Nadkole, stan. 2, groby 26, 56, 113, 141B (J. Andrzejowski 1998a,

Ryc. 28. Rozprzestrzenienie trójkątnych wisiorków z brązowej blachy w północnej części środkowoeuropejskiego *Barbaricum* (a – kultura przeworska).

1 – Cieblówice Duże; 2 – Garwolin; 3 – Grodzisk Mazowiecki; 4 – Gródek, pow. wysokomazowiecki; 5 – Kamieńczyk;
6 – Kleszewo; 7 – Nadkole, stan. 2; 8 – Tuchlin.

Wg: J. Andrzejowski 2001b

w klasyfikacji M. Dębiec i M. Karwowskiego, opracowanej dla pierścieni brodawkowatych z tzw. bojskiej strefy kultury lateńskiej⁵⁵⁹. Podtyp ten obejmuje zabytki, u których dystans między grupami guzków jest większy niż rozmiary samych guzków. Dwa lepiej zachowane pierścienie z grobu 615 (615/2.3), cechujące się bardzo gęsto rozmieszczonymi guzkami, odpowiadają

podtypowi IIB⁵⁶⁰. Klasyfikacja pozostałych egzemplarzy jest niemożliwa z powodu ich silnego stopienia.

Knotenringi to przedmioty szeroko rozpowszechnione w kulturze lateńskiej, gdzie datowane są na okres późnolateński⁵⁶¹. Mniej licznie spotykane są poza strefą osadnictwa celtyckiego, np. w dorzeczu Łaby, Odry

⁵⁵⁹ M. Dębiec, M. Karwowski 2016, 121–122; zob. też 2014, 667, 670.

⁵⁶¹ T. Bochnak 2014, 59; M. Dębiec, M. Karwowski 2014, 667; 2016, 115; w pracach tych starsza literatura.

⁵⁵⁹ M. Dębiec, M. Karwowski 2016, 117; zob. też 2014, 670.

i Wisły, na terenach zamieszkałych przez Daków czy w strefie nadczarnomorskiej⁵⁶². Znaleźiska z północnej części środkowoeuropejskiego *Barbaricum* zazwyczaj interpretowane są jako importy z Celtyki⁵⁶³. Okazy z Kleszewa znajdują wiele analogii na stanowiskach kultury lateńskiej w Czechach i na Morawach⁵⁶⁴. Nie wykluczone, iż właśnie w tamtym rejonie należy szukać miejsc ich wykonania.

Pierścieniom brodawkowatym, w zależności od kontekstu odkrycia, przypisuje się najróżniejsze funkcje, np. ozdoby, części stroju, elementu rzędu końskiego, tzw. płacidła, amuletu⁵⁶⁵. Okazy odkryte na terenie Polski, które są najbliższe chronologicznie egzemplarzom kleszewskim, interpretowane są najczęściej jako element naszyjników. Taką funkcję najpewniej pełniły też zabytki z omawianego cmentarzyska, którym towarzyszyły – mniej lub bardziej liczne – paciorki szklane. Knotenringi odkryte na ziemiach polskich znajdowane są w grobach kobiet lub dzieci; żadnego okazu nie zarejestrowano w zespole, który na podstawie inwentarza można by określić jako męski⁵⁶⁶.

Wisiołek trójkątny

W grobie 607 odkryto brązowy wisiołek o trójkątnym korpusie, wykonany ze złożonej na pół rombówatej blaszki (607/3). Uszko, zachowane obecnie częściowo, utworzono poprzez skręcenie ze sobą drucikowatych zakończeń obu części. Okaz zdobiony jest wzdłuż krawędzi i na środku wytłaczanymi od wewnątrz punktami. Wisiołki tego typu są formą charakterystyczną dla ludności kultury przeworskiej zamieszkującej tereny leżące na wschód od środkowej Wisły; poza tym regionem spotykane są rzadko (Ryc. 28). Spośród znanych mi dziewięciu⁵⁶⁷ egzemplarzy wszystkie odkryto w zespołach, które

można odnieść do fazy B₂ (dotyczy to też i okazu z Kleszewa datowanego na fazę V funkcjonowania cmentarzyska). Pięć z nich zarejestrowano w grobach dorosłych kobiet (Cieblowice Duże, Nadkole, stan. 2, Kamieńczyk – 3 egz.), w innych zespołach znaleziono szczątki dwóch osób – kobiety i mężczyzny (Garwolin) – albo zachowany materiał osteologiczny nie dał podstaw do określenia płci pochowanej osoby (Kleszewo). W pozostałych wypadkach analiza antropologiczna nie była wykonana (Grodzisk Mazowiecki) bądź jej ewentualne rezultaty nie są mi znane (Gródek, pow. wysokomazowiecki). W żadnym z grobów nie zarejestrowano przedmiotów uznawanych za archeologiczne wyznaczniki pochówków mężczyzn, np. broni lub wyspecjalizowanych narzędzi. Omawiane wisiołki można więc uznać za ozdobę typowo kobiecą. Kształt uszek oraz zdobienie korpusu punktami wskazują na pokrewieństwo tych zabytków ze współczesnymi im wisiorami opasanymi (zob. niżej).

Wisiorów opasane

W Kleszewie odkryto sześć wisiorów opasanych. W grobach 34 i 132 znaleziono po parze (34/2.3, 132/21.22), pozostałe dwa – w grobie 413 (413/5) i luźno (ZL/50). Okazy znalezione w grobach datowane są na stadium Vb użytkowania nekropoli. Torebki wszystkich egzemplarzy wykonano z brązowych taśm, niekiedy zdobionych wybijanymi punktami. Tym samym można je przypisać do typowej dla tej części *Barbaricum* odmiany wschodniej w ujęciu K. Stanek⁵⁶⁸. Zaczepy wisiorów z grobów 34 i 413 oraz jednego z grobu 132 (132/21) mają formę spirali wykonanej ze zwiniętych końcówek taśm, co jest cechą dystynktywną typu I odmiany wschodniej. Prawdopodobnie ten sam typ reprezentowały dwa pozostałe egzemplarze, u których zaczepy się nie zachowały⁵⁶⁹. Na stanowiskach kultury przeworskiej leżących na wschód od środkowej Wisły okazy o inaczej ukształtowanych zaczepach bowiem nie występują⁵⁷⁰. Torebki jednego z wisiorów z grobu 132 (132/22) oraz egzemplarza odkrytego luźno wycięto z jednego fragmentu blachy (wariant IC); torebka okazu z grobu 413 złożona jest z dwóch części połączonych

⁵⁶² M. Mączyńska 2011, 119, lista 33; A. Juga-Szymańska, P. Szymański 2013, 78; M. Dębicz, M. Karwowski 2016, 130–132.

⁵⁶³ E. von Endert 1991, 21–22; B. Balke 1999, 66; E. Bokinię 2008, 85; T. Bochnak 2014, 55, 58; A. Juga-Szymańska, P. Szymański 2013, 78.

⁵⁶⁴ M. Dębicz, M. Karwowski 2016, 117, 122, ryc. 2–5.

⁵⁶⁵ T. Bochnak 2014, 60–62; M. Dębicz, M. Karwowski 2016, 133; tam starsza literatura.

⁵⁶⁶ T. Bochnak 2014, 55.

⁵⁶⁷ Cieblowice Duże, grób 14 (M. Dzięgielewska, M. Kulczyńska 2008, 15. tabl. XI/14:7), Garwolin, grób 77 (A. Niewęglowski 1991, 62, ryc. 43:h), Grodzisk Mazowiecki, grób 21 (B. Barankiewicz 1959, 202, tabl. VI:10), Gródek, pow. wysokomazowiecki, obiekt 65 (informacja dr. hab. J. Andrzejowskiego [PMA]), Kamieńczyk, groby 55 i 99 (T. Dąbrowska 1997, tabl. XXVI/55:8; L/99:6.7), Nadkole, stan. 2, grób 114 (J. Andrzejowski 1998a, 42, tabl. CXIII/114:11), Tuchlin, grób 15 (Ł. Okuliczowa 1965, 378, ryc. 13:d) i Kleszewo, grób 607.

⁵⁶⁸ K. Stanek 1999.

⁵⁶⁹ Nietypową budową cechuje się wisiołek znaleziony luźno (ZL/50). Dwie z jego taśm mają w miejscu przejścia torebki w szybkę zaczepu otwór, w którym tkwią resztki drutu. Być może konstrukcja ta jest rezultatem naprawy, tj. odłamaną taśmę dowiązano do drugiej w celu utrzymania stabilności konstrukcji i zapobiegnięciu wypadnięcia szklanego jądra. Brak pozostałej części zaczepu uniemożliwia jednak odtworzenie jego pierwotnej budowy. Niewykluczone zresztą, że obecny kształt jest wynikiem przepalenia oraz odkształcenia zabytku w ogniu stosu.

⁵⁷⁰ Zob. K. Stanek 1999, 345–348.

nitem (wariant IA). Wszystkie lepiej zachowane egzemplarze miały szklane jądro; w dwóch wypadkach było ono niebiesko-czerwone, w jednym – niemal bezbarwne. Barwy szkła pozostałych znalezisk nie udało się ustalić z powodu ich silnego przepalenia.

Wisiory opasane odkryto też na innych stanowiskach wschodniej strefy kultury przeworskiej⁵⁷¹. Najwięcej znaleziono ich w Kamieńczyku (13 egz.), na pozostałych stanowiskach liczba tych przedmiotów ogranicza się do jednej, wyjątkowo dwóch sztuk. W poszczególnych zespołach zarejestrowano od jednego do trzech okazów. Wszystkie o precyzyjnie ustalonym datowaniu pochodzą z fazy B₂. Zabytki, które udało się sklasyfikować, reprezentują typ I, uznawany za charakterystyczny dla kultury przeworskiej⁵⁷². Zazwyczaj są to egzemplarze małe, liczące kilka centymetrów wysokości, stanowiące zapewne element kolii. W ich torebkach znajdowała się bryłka szkła⁵⁷³ lub kamień⁵⁷⁴. Wisiory opasane najczęściej rejestrowane są w grobach kobiet⁵⁷⁵, a niekiedy dzieci⁵⁷⁶. Żaden okaz nie pochodzi z obiektu, który na podstawie badań antropologicznych lub charakteru inwentarza można by wiązać z pochówkiem mężczyzny.

Wisiorki wiaderkowate

Wisiorki wiaderkowate znaleziono w dwóch grobach kultury przeworskiej datowanych na stadium Vb (413/6) lub szerzej – na fazę V funkcjonowania nekropoli (605/1). Oba wykonane są z żelaza. Egzemplarz z grobu 413, o cylindrycznym, smukłym korpusie, można przypisać do odmiany I/1 według P. Kaczanowskiego⁵⁷⁷, wariantu A II w ujęciu I. Beilke-Voigt⁵⁷⁸,

ewentualnie podtypu IA1 według A. Kokowskiego⁵⁷⁹. Wisiorek z grobu 413, którego korpus przy uszku jest profilowany, przypomina okazy zaliczane do odmiany I/2 według P. Kaczanowskiego i wariantu H III według I. Beilke-Voigt⁵⁸⁰.

Wisiorki wiaderkowate to jedna z najpopularniejszych ozdób w kulturze przeworskiej⁵⁸¹, licznie spotykana też na innych obszarach *Barbaricum*⁵⁸². Najstarsze znaleziska z terenu kultury przeworskiej pochodzą ze schyłku młodszego okresu przedrzymskiego, najmlodsze – z początku okresu wędrówek ludów⁵⁸³. Na przeworskich stanowiskach leżących na wschód od środkowej Wisły najczęściej spotykane są w zespołach z fazy B₂⁵⁸⁴. Wszystkie wisiorki wiaderkowate, które znaleziono na mazowiecko-podlaskich stanowiskach kultury przeworskiej, wykonane są żelaza, co w zasadzie odpowiada sytuacji rejestrowanej także na pozostałych terenach tej kultury⁵⁸⁵. Podobnie jak w innych regionach⁵⁸⁶, tak na Mazowszu i Podlasiu, ozdoby te noszone były zarówno przez kobiety⁵⁸⁷, jak i mężczyzn⁵⁸⁸.

Wisiorki kapsułkowate

W grobie 51, datowanym na fazę I lub stadium IIa, odkryto żelazny elipsoidalny przedmiot złożony z dwóch niemal hemisferycznych blaszek (Ryc. 29:1). Jego funkcja jest niejasna. Kilka bardzo podobnych okazów znanych jest z cmentarzyska w Błoniu (Ryc. 29:2–6). W większości zaopatrzone są one w druciane uszka, dlatego też interpretowane są jako wisiorki⁵⁸⁹. Możliwe,

⁵⁷¹ Kamieńczyk, groby 63, 68, 105, 126, 201b, 209 (T. Dąbrowska 1997, 85–86), Modła, grób 85 (J. Andrzejowski 2009, 113, tabl. 3.35/85:6), Niecieplin, grób XX (R. Kozłowska 1958, 348, tabl. CXI:10), Purzyce-Trojany, znalezisko luźne (K. Stanek 1999, 344), Oblin, grób 127 (K. Czarnecka 2007, 38, tabl. CXXIII/127:3), Stupsk, grób 3/87 (A. Grzymkowski 1996, 176; K. Stanek 1999, 344) oraz – być może – Gródek, pow. otwocki, znalezisko luźne (K. Stanek 1999, 348; zob. R. Jakimowicz 1935, 252, 256, ryc. 30). Atrybucja kulturowa i datowanie szklanych kulek odkrytych w Redzyńskim są niejasne (L. Dudrewicz 1882, 70; T. Liana 1961, 218, tabl. II:12; K. Stanek 1999, 349).

⁵⁷² K. Stanek 1999, 336.

⁵⁷³ Np. Kamieńczyk, grób 201b (T. Dąbrowska 1997, 48), Kleszewo groby 34, 132 i znalezisko luźne (ZL/50).

⁵⁷⁴ Np. Kamieńczyk, grób 201b (T. Dąbrowska 1997, 48), Stupsk, grób 3/87 (A. Grzymkowski 1996, 176), Oblin, grób 127 (K. Czarnecka 2007, 38).

⁵⁷⁵ K. Stanek 1999, 339.

⁵⁷⁶ Kleszewo, grób 34.

⁵⁷⁷ P. Kaczanowski 1987, 67.

⁵⁷⁸ I. Beilke-Voigt 1998, 52, ryc. 58.

⁵⁷⁹ A. Kokowski 2019, 33.

⁵⁸⁰ P. Kaczanowski 1987, 67; I. Beilke-Voigt 1998, 55, ryc. 58.

⁵⁸¹ K. Godłowski 1977, 43; P. Kaczanowski 1987, 62; I. Beilke-Voigt 1998, 63–72; J. Andrzejowski, A. Żórawska 2002, 45; A. Kokowski 2019, 37–39, ryc. 43–46.

⁵⁸² I. Beilke-Voigt 1998, 63–71, mapy 11–17; O.V. Gopkalo 2008, 64–65, mapa 30; A.A. Stoánova 2016, 130–132; É. Istvanović, V. Kulčar 2017; A. Kokowski 2019, 27–48.

⁵⁸³ P. Kaczanowski 1987, 66–72; J. Andrzejowski, A. Żórawska 2002, 45.

⁵⁸⁴ Np. Kamieńczyk, grób 236 (T. Dąbrowska 1997, 53, tabl. CXVIII/236:1), Modła, grób 270 (J. Andrzejowski 2009, 211, tabl. 3.140/270:14.15), Nadkole, stan. 2, groby 44B i 142 (J. Andrzejowski 1998a, 66, tabl. XXXIV/44B:9, LXXXVI/142:9).

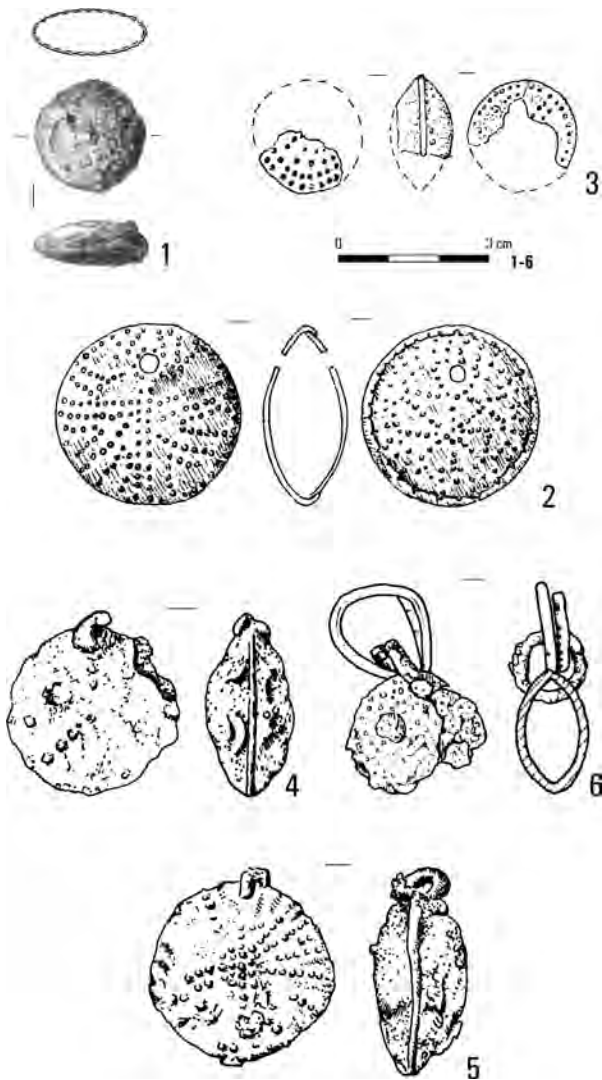
⁵⁸⁵ J. Andrzejowski, A. Żórawska 2002, 45; A. Kokowski 2019, 35–36, 39, tab. 2, ryc. 45.

⁵⁸⁶ K. Godłowski 1977, 43.

⁵⁸⁷ Np. Kleszewo, grób 413; Nadkole, stan. 2, groby 44B, 142 (J. Andrzejowski 1998a, 66).

⁵⁸⁸ Np. Starawieś, grób 15 (W. Radig 1942, 189, ryc. 15:g), Kamieńczyk, grób 236 (T. Dąbrowska 1997, 53, tabl. CXVIII/236:1).

⁵⁸⁹ R. Mycielska, Z. Woźniak 1988, 75, 97, 106–107, tabl. CXII/B:1, CLXX/D:2.3, CXC/B:1.2; T. Bochnak 2014, 62–64.

Ryc. 29. Wisiorki kapsułkowe z Kleszewa i Błonia.

1 – Kleszewo, grób 51; 2, 3 – Błonie, grób 197; 4, 5 – Błonie, grób 226; 6 – Błonie, grób 128. Wg: M. Woźniak 2021 (1), R. Mycielska, Z. Woźniak 1988 (2–6)

że podobną funkcję pełnił też okaz z Kleszewa, choć w jego wypadku brak uszka (i otworu na nie) nie pozwala na jednoznaczną interpretację. Odleglejszą terytorialnie i konstrukcyjnie analogią jest przedmiot z oppidum w Hrazanach w Czechach, który spięty jest wzdłuż krótszej osi nitami. Autorka opracowania nie dokonała jednak klasyfikacji funkcjonalnej zabytku⁵⁹⁰.

Podobny kształtem do wyżej omówionego, ale znacznie większy zabytek odkryto w grobie 132 (Ryc. 30:1). Przedmiot zrobiony jest z brązu, obie jego części zdobione są ornamentem rytym. W centrum każdej z nich znajduje się otwór. W nim, w jednej z części, tkwi

fragment masywnego nitu. Rola tego elementu jest niejasna. Przypuszczalnie spinał on obie części korpusu ze sobą, podobnie jak ma to miejsce w wypadku podobnego znaleziska z Třebusic w Czechach (Ryc. 30:3)⁵⁹¹. Przedmioty zbliżone kształtem do omawianego zabytku znamy z różnych części środkowoeuropejskiego *Barbaricum* (Ryc. 30). Najbliższe terytorialnie i morfologicznie oraz podobnie zdobione okazy znaleziono w Kamieńczyku i – przypuszczalnie – Nadkolu, stan. 2 (Ryc. 30:5.6)⁵⁹². Oba zachowane są fragmentarycznie i zdeformowane, wskutek czego pełna rekonstrukcja ich kształtu jest niemożliwa. Dwa kompletnie zachowane guzy tego typu odkryto na wielbarskim cmentarzysku w Skowarczu (Ryc. 30:2), stanowiły one część naszyjnika⁵⁹³. Kolejny – wspomniany już wyżej – pochodzi z Třebusic. Korpusy trzech ostatnich pokryte są niewielkim wytłaczanymi od wewnątrz guzami. Okaz z Třebusic, który pierwotnie zaopatrzony był w uszko⁵⁹⁴, należy do specyficznej grupy wisiorków kapsułkowych o wypukłych ściankach, charakterystycznych przede wszystkim dla północno-zachodniej strefy Bałtyku i dorzecza Łaby⁵⁹⁵. Wisiorki te cechuje dwu- lub trzyczęściowa budowa. Ich uszka wyprowadzone są ze ścianek, a w wypadku niektórych okazów trójdzielnych – z pierścieniowatej części znajdującej się po środku. Zabytek z Kleszewa uszka nie miał, śladów po nim nie stwierdziłem także u znalezisk z Kamieńczyka i Nadkolu, stan. 2, ale te są znacznie gorzej zachowane. Uszka nie miały też guzy ze Skowarcza⁵⁹⁶. Podobieństwo morfologiczne wymienionych zabytków do wisiorków kapsułkowych jest jednak znaczne. Z drugiej strony, brak uszek powoduje, że przypominają one skandynawskie blaszane paciory⁵⁹⁷. Podobny do nich przedmiot znany jest zresztą też z Mazowsza. Odkryto go na przeworskim cmentarzysku w Gródku, pow. otwocki (Ryc. 30:4)⁵⁹⁸. Paciory te są znacznie mniejsze od zabytku z Kleszewa, mają też bardziej kulistą formę. Niemniej, wyżej przywołane zabytki, morfologicznie bliskie okazowi z Kleszewa, wskazują, że ten ostatni stanowił część naszyjnika⁵⁹⁹.

⁵⁹¹ E. Droberjar 2011, 28, ryc. 2:6.

⁵⁹² T. Dąbrowska 1997, 38, tabl. LXXVII/145:4; J. Andrzejowski 1998a, 42, tabl. LXX/114:12.

⁵⁹³ R. Schindler 1938, 50, ryc. 3 i 5.

⁵⁹⁴ E. Droberjar 2011, 28.

⁵⁹⁵ Ostatnio J. Schuster 2018a, 77–83.

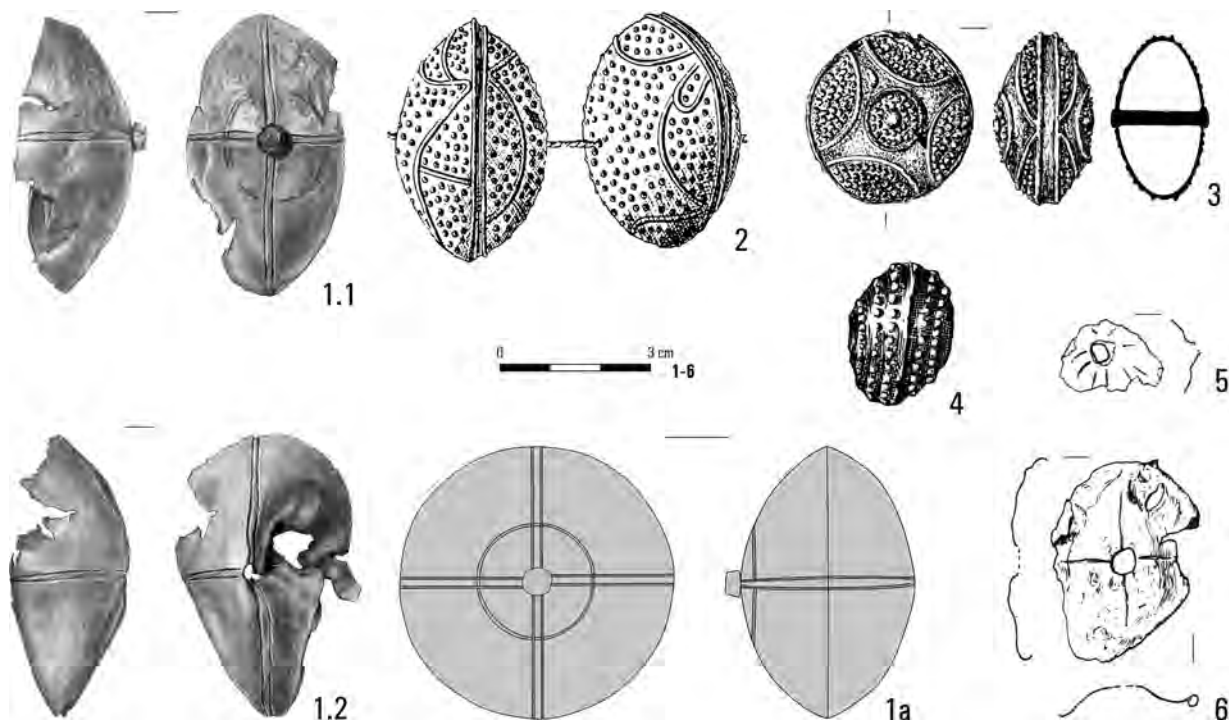
⁵⁹⁶ Por. J. Schuster 2018a, 80–81.

⁵⁹⁷ Zob. L. Heidenmann Lutz 2010, 202–205; B.M. Rasmussen 2010, 235–237.

⁵⁹⁸ R. Jakimowicz 1935, 256, ryc. 31; J. Andrzejowski 2001b, 70, ryc. 10:a.

⁵⁹⁹ W Skandynawii blaszane paciory były elementem naszyjnika

⁵⁹⁰ L. Jansová 1986, 123.

Ryc. 30. Kapsułkowate wisiorki i paciorki z brązowej blachy.

1 – Kleszewo, grób 132; 2 – Skowarcz, grób inhumacyjny z 1938 r.; 3 – Třebusice, grób 712;
4 – Gródek, pow. otwocki, znalezisko luźne; 5 – Nadkole, stan. 2, grób 114; 6 – Kamieńczyk, grób 145. Wg: M. Woźniak 2021 (1),
R. Schindler 1938 (2), E. Droberjar 2011 (3), R. Jakimowicz 1935 (4), T. Dąbrowska 1997 (6), J. Andrzejowski 1998a (5)

Zabytek z Kleszewa datowany jest na stadium Vb, okazy z Kamieńczyka i Nadkole – odpowiednio – na podfazy B_{2b} i B_{2a}⁶⁰⁰. Jest to zbieżne z chronologią dużych wisiorków kapsułkowatych o wypukłych, zdobionych guzkami ściankach, jak i blaszanych paciorków⁶⁰¹. Okazy z Kleszewa, Kamieńczyka i Skowarcza odkryto w zespołach o kobiecym charakterze inwentarza. W wypadku dwóch pierwszych grobów znajduje to potwierdzenie w rezultatach ekspertyz antropologicznych. Znajdiska z Kleszewa, Kamieńczyka i Nadkole, stan. 2, zdają się być lokalną formą ozdób, powstałą pod wpływem wzorców stylistycznych docierających z terenów nadbałtyckich.

W grobie 383 odkryto korpus małego krążkowatego wisiorka kapsułkowatego (Ryc. 31). Przednia i tylna ścianka zabytku ma formę kolistej tarczki. Obie wykonano poprzez spiralne zwinięcie karbowanego srebrnego drutu. Ścianki boczne, do których dolutowane były przednia i tylna, także wykonane są ze srebrnego karbowanego drutu. W otworze znajdującym się w cen-

Ryc. 31. Srebrny wisiorek kapsułkowaty z grobu 383 i schemat budowy jego korpusu.

Fot. M. Woźniak. Rys. P. Holub

trum przedniej ścianki korpusu osadzony jest niewielki nit⁶⁰². Okaz z Kleszewa odpowiada grupie I wisiorków kapsułkowatych według B. Beckmanna⁶⁰³. Przedmiot,

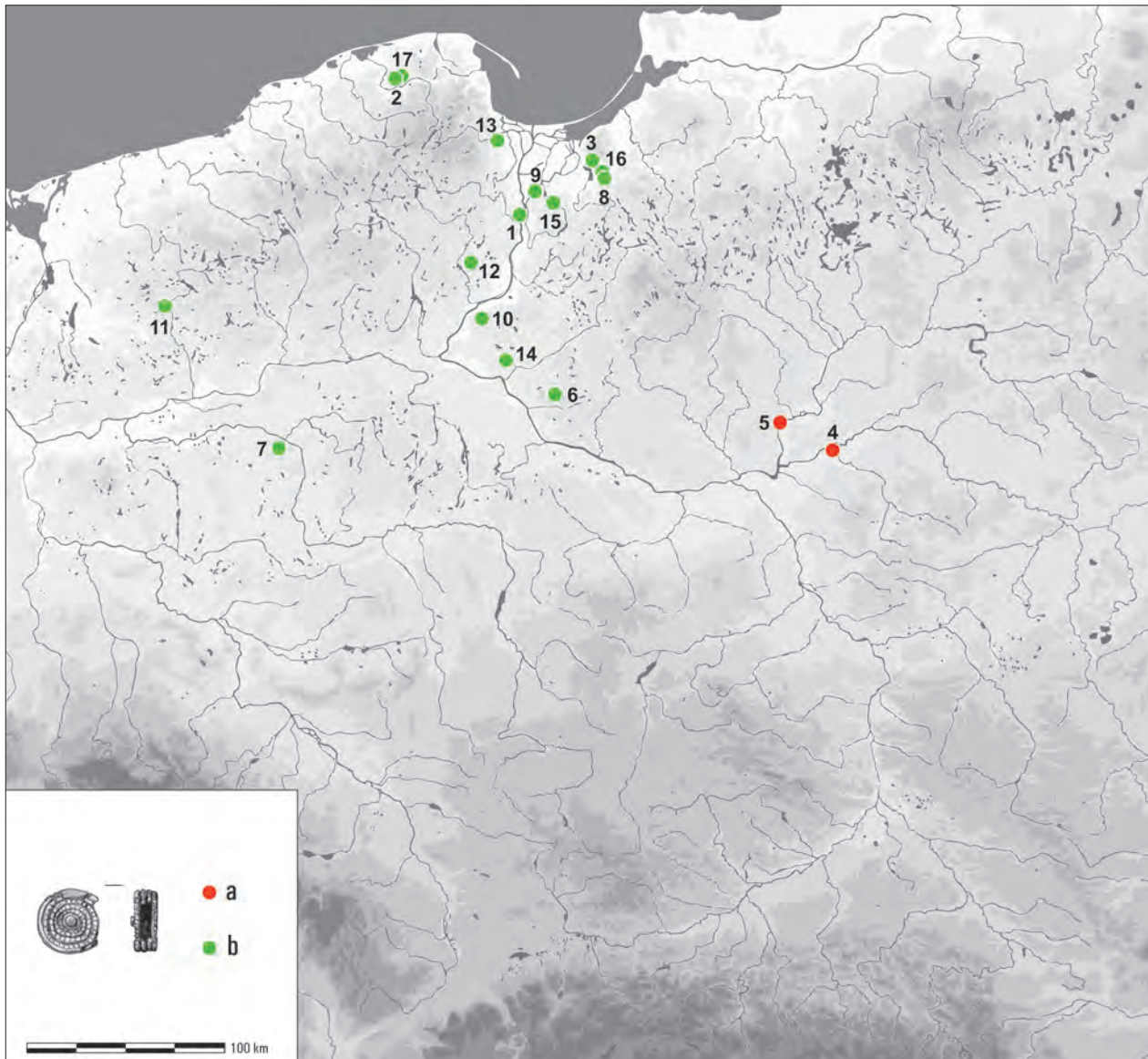
ków lub służyły jako ozdoba włosów (L. Heidenmann Lutz 2010, 202–205; B.M. Rasmussen 2010, 235–237).

⁶⁰⁰ T. Dąbrowska 1997, 38; J. Andrzejowski 1998a, 42.

⁶⁰¹ B.M. Rasmussen 2010, 235–237; J. Schuster 2018a, 77–81.

⁶⁰² Z powodu złego stanu zachowania trudno określić jego funkcję. Mógł mieć znaczenie dekoracyjne i/lub konstrukcyjne, np. maskował otwór oraz usztywniał konstrukcję wisiorka. Możliwe też, że pierwotnie nit był dłuższy i spinał przednią oraz tylną ściankę korpusu.

⁶⁰³ B. Beckmann 1973, 13–14.

Ryc. 32. Rozprzestrzenienie srebrnych wisiorów kapsułkowatych w północnej części środkowoeuropejskiego *Barbaricum* (a – kultura przeworska, b – kultura wielbarska).

1 – Ciepłe; 2 – Czarnówko; 3 – Elbląg; 4 – Kamieńczyk; 5 – Kleszewo; 6 – Kołat-Rybniki; 7 – Kowalewko; 8 – Krosno; 9 – Malbork-Wielbark; 10 – Małe Czyste; 11 – Nowy Łowicz; 12 – Osie; 13 – Pruszcz Gdański, stan. 7; 14 – Rogowo; 15 – Stary Targ; 16 – Weklice; 17 – Wilkowo Nowomiejskie

ze względu na surowiec, z którego został wykonany, to rzadkość na terenie kultury przeworskiej (Ryc. 32). Dotychczas z jej obszaru znany był tylko jeden egzemplarz wykonany ze srebra, który odkryto w Kamieńczuku⁶⁰⁴. Pozostałe wisioriki kapsułkowate zarejestrowane na terenie tego ugrupowania są żelazne albo brązowe⁶⁰⁵. Egzemplarze srebrne liczniej występują na obszarze kultury

⁶⁰⁴ T. Dąbrowska 1997, 30, tabl. LII/105:5.

⁶⁰⁵ C. von Carnap-Bornheim 2002, 191–195, 261–268, ryc. 2; J. Schuster 2013, 165, ryc. 15.

wielbarskiej, po kilka okazów znanych jest także z dorzecza Łaby, Półwyspu Jutlandzkiego i wysp duńskich; pojedyncze znaleziska pochodzą z Gotlandii, Sambii i Węgier⁶⁰⁶. Większość⁶⁰⁷ z nich różni się od egzemplarza z Kleszewa sposobem wykonania. Ich korpusy

⁶⁰⁶ K. Raddatz 1996, 250; C. von Carnap-Bornheim 2002, 261–268, ryc. 2; J. Schuster 2013, 165, ryc. 15.

⁶⁰⁷ W wielu wypadkach opisy i ilustracje zamieszczone w publikacjach nie dają sposobności odczytania detali konstrukcyjnych wisiorów.

zbudowane są z blaszek⁶⁰⁸, ewentualnie tylko przednia ścianka utworzona jest ze spiralnie zwiniętego drutu⁶⁰⁹.

Wisioriki kapsułkowate datowane są na cały okres wpływów rzymskich i wczesny odcinek okresu wędrówek ludów⁶¹⁰. Okazy wykonane z metali szlachejnych najczęściej rejestrowane są w zespołach z podfaz B_{2b}-C_{1a}⁶¹¹. W tym ramach chronologicznych zawiera się też zabytek z Kleszewa, który znaleziono w zespole odnoszonym niepewnie do stadium Vb funkcjonowania stanowiska. Wisioriki kapsułkowate uznawane są za ozdobę charakterystyczną dla stroju kobiet⁶¹².

Rozprzestrzenie srebrnych wisiorów kapsułkowatych w *Barbaricum* sugeruje, że egzemplarz kleszewski jest importem z północy, np. z terenów kultury wielbarskiej leżących nad dolną Wisłą, skąd pochodzą najbliższe dlań terytorialne i morfologiczne analogie. Nie można jednak wykluczyć miejscowej proveniencji zabytku. Przeworscy rzemieślnicy stosowali bowiem powszechnie srebrny – karbowany lub gładki – drut do inkrustacji głównie zapinek, a niekiedy i innych przedmiotów, np. broni. Tak ornamentowany okaz fibuli znaleziono zresztą w tym samym grobie, co omawiany przedmiot. Wydaje się, że wykonanie nieskomplikowanej w budowie ozdoby, jaką jest wisior kapsułkowaty, znajdowało się w zasięgu umiejętności miejscowego rzemieślnika. Abstrahując od próby określenia miejsca wytworzenia wisiora, jego obecność na północnym Mazowszu dość dobrze wpisuje się w wyłaniający się z analizy źródeł archeologicznych obraz bliskich relacji między ludnością wschodniej strefy kultury przeworskiej i kultury wielbarskiej, przejawiający się m.in. użytkowaniem przez obie populacje zbliżonych elementów stroju i ozdób⁶¹³.

Wisioriki toporowate

Na cmentarzysku odkryto pięć wisiorów toporowatych. Cztery wykonane ze srebra pochodzą z dwóch grobów inhumacyjnych kultury wielbarskiej (184/3–5,

884/13). Wszystkie nanizane są na kółeczka ze srebrnego drutu, o nawiniętych na obręcz zakończeniach⁶¹⁴. Szczątkowo zachowany okaz z brązu znaleziono luźno (ZL/52). Wisioriki srebrne przypominają typ 4 według A. Kokowskiego, który charakteryzuje się wachlarzowatym zarysem „ostrza”. Sklasyfikowanie egzemplarza brązowego – z uwagi na stan jego zachowania – jest trudne, wydaje się on być najbliższy typom 2 i 3⁶¹⁵. Wisioriki toporowate stosunkowo często występują na stanowiskach kultury wielbarskiej (Ryc. 33); liczne zabytki znamy też z terenów kultur czerniachowskiej i Sântana de Mureș, nadłabskiego kręgu kulturowego, nadcisańskich Sarmatów oraz z Krymu. Rzadko spotykane są natomiast na stanowiskach kultury przeworskiej oraz zachodniobałtyjskiego kręgu kulturowego⁶¹⁶. Wszystkie znaleziska z północnego i wschodniego Mazowsza oraz Podlasia o określonej atrybucji kulturowej można przypisać kulturze wielbarskiej, np. dziesięć okazów z Niedanowa⁶¹⁷ czy pojedyncze egzemplarze z Brulina-Piwek i Majdanu⁶¹⁸. Chronologia występowania wisiorów toporowatych w kulturze wielbarskiej zamyka się w ramach faz C₂-D⁶¹⁹. W tym przedziale mieszczą się też okazy z Kleszewa odkryte w zespołach odnoszonych do fazy VI (grób 184) i stadium VIIa (grób 884) użytkowania cmentarzyska. Zapewne z wielbarskim horyzontem użytkowania nekropoli (fazy VI–VII) należy łączyć też egzemplarz odkryty luźno. Omawiane ozdoby w kulturze wielbarskiej znajdowane są w grobach kobiet, rzadziej – mężczyzn i dzieci⁶²⁰.

Wisioriki stożkowate

W grobie 884, datowanym na stadium VIIa funkcjonowania cmentarzyska, odkryto sześć stożkowatych⁶²¹ wisiorów wykonanych ze srebrnej blaszki (884/17–22).

⁶⁰⁸ Zob. np. Kowalewko, groby 168 i 170 (T. Skorupka 2004, 159, tabl. 51/168:7.8, 52/170:7.8), Weklice, groby 25, 250, 413, (M. Natuniewicz-Sekuła, J. Okulicz-Kozaryn 2011, 30, 74, 107, tabl. VII/25:9.10; C/250:7; CLXXXVI/413:6.7).

⁶⁰⁹ Np. Kamieńczyk, grób 105 (T. Dąbrowska 1997, 30, tabl. LIII/105:5), Małe Czyste, grób 57 (E. Bokiniec 2020, 67, 105, tabl. XXIV/57B:7), Rogowo, stan. 23, obiekt 680 / grób 147 (M. Wiśniewski, L. Kotlewski 2013, 91 i informacje dr Ewy Bokiniec [Muzeum Okręgowe w Toruniu]).

⁶¹⁰ B. Beckmann 1973, 13–14; C. von Carnap-Bornheim 2002, 191

⁶¹¹ C. von Carnap-Bornheim 2002, 261–268; A. Cieśliński 2010, 84; J. Schuster 2013, 165.

⁶¹² K. Raddatz 1996, 249, 252; C. von Carnap-Bornheim 2002, 189–193.

⁶¹³ J. Andrzejowski 2001b.

⁶¹⁴ Typ 15 w klasyfikacji pierścieni z okresu wpływów rzymskich autorstwa Ch. Beckmann (1969, 33–34).

⁶¹⁵ A. Kokowski 1998, 100, ryc. 1; zob. też A.A. Stoianova 2005, 50–51.

⁶¹⁶ A. Kokowski 1998; 2009; A.A. Stoianova 2005, 50–51, ryc. 3, 4; M. Florek 2008; O.V. Gopkalo 2008, 63, mapa 29; V.G. Belevce 2016; B. Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 312.

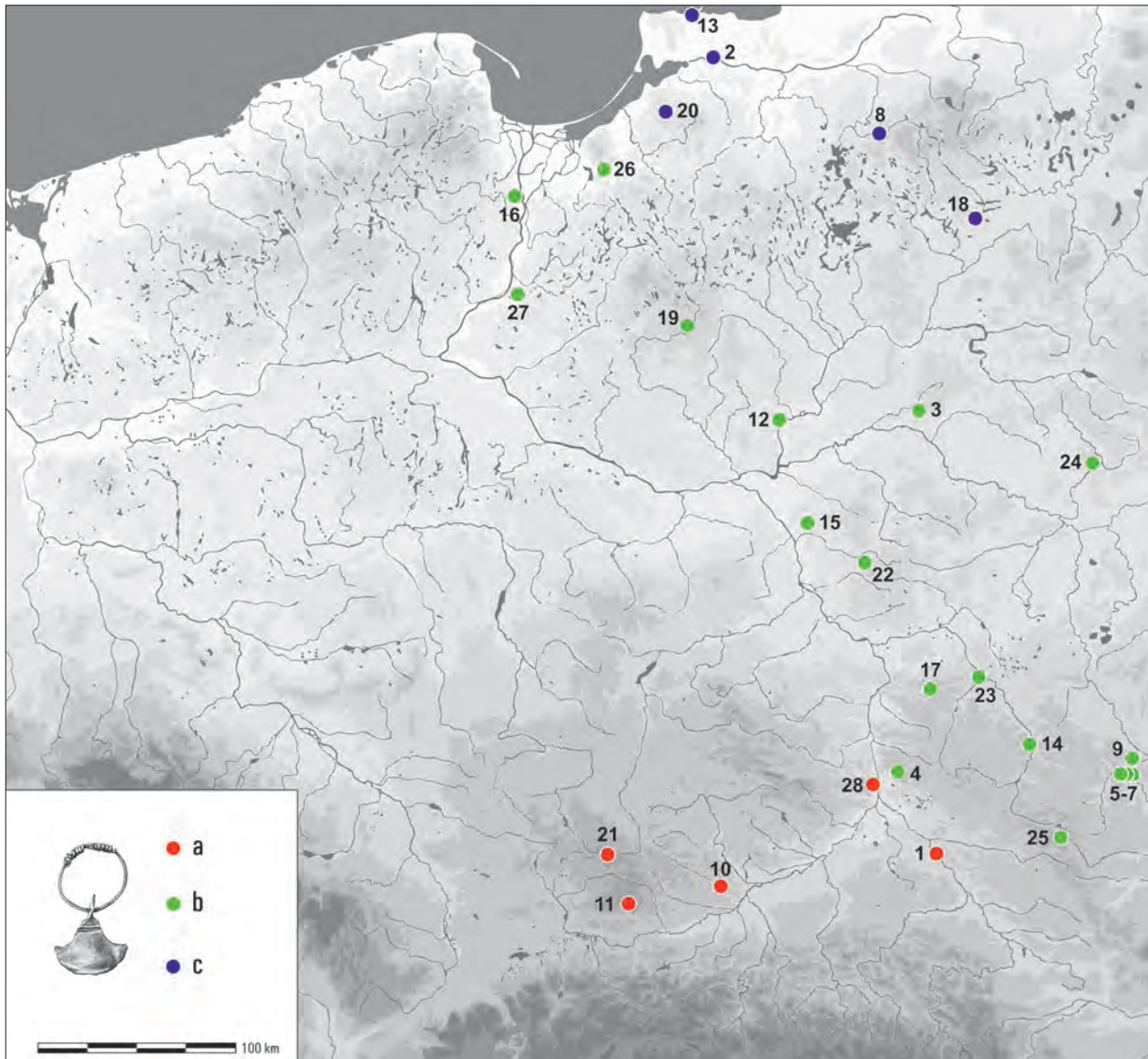
⁶¹⁷ W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 130.

⁶¹⁸ A. Kempisty 1968, 414, ryc. 12:i; M. Natuniewicz-Sekuła, M. Sekuła 2018, 514–515, ryc. 2.

⁶¹⁹ Np. M. Kurzyńska 2013, 52; M. Natuniewicz-Sekuła, M. Sekuła 2018, 517; B. Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 312; por. M. Mączyńska 2019, 56.

⁶²⁰ Kleszewo, groby 184, 884, Niedanowo, groby 518, 609 (W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 90, 104), Węgrowo, grób 15 (M. Kurzyńska 2013, 21–23).

⁶²¹ A. Kokowski (1995, 47) ozdoby takie określił mianem wisiorów parasolkowatych.

Ryc. 33. Rozprzestrzenienie wisiorków toporowatych na obszarze północnej części środkowoeuropejskiego *Barbaricum* (a – kultura przeworska, b – kultura wielbarska, c – kultury bałtyjskie).

1 – Bieliny; 2 – Bołšoe Isakovo; 3 – Brulino-Piwki; 4 – Gościeradów; 5 – Gródek, pow. hrubieszowski, stan. 1C;
 6 – Gródek, pow. hrubieszowski, stan. 6; 7 – Gródek, pow. hrubieszowski, stan. 29; 8 – Grunajki; 9 – Husynne; 10 – Jakuszowice;
 11 – Jerzmanowice; 12 – Kleszewo; 13 – Kovrovo; 14 – Krasnystaw; 15 – Majdan; 16 – Mały Garc; 17 – Moszna; 18 – Netta;
 19 – Niedanowo; 20 – *Otten*; 21 – Podzamcze; 22 – Redzyńskie; 23 – Spiczyn; 24 – Stupičava; 25 – Ulów; 26 – Wekllice;
 27 – Węgrowo; 28 – Zawichost.

Wg: A. Kokowski 1996; 2009; M. Natuniewicz-Sekuła 2018; z uzup.

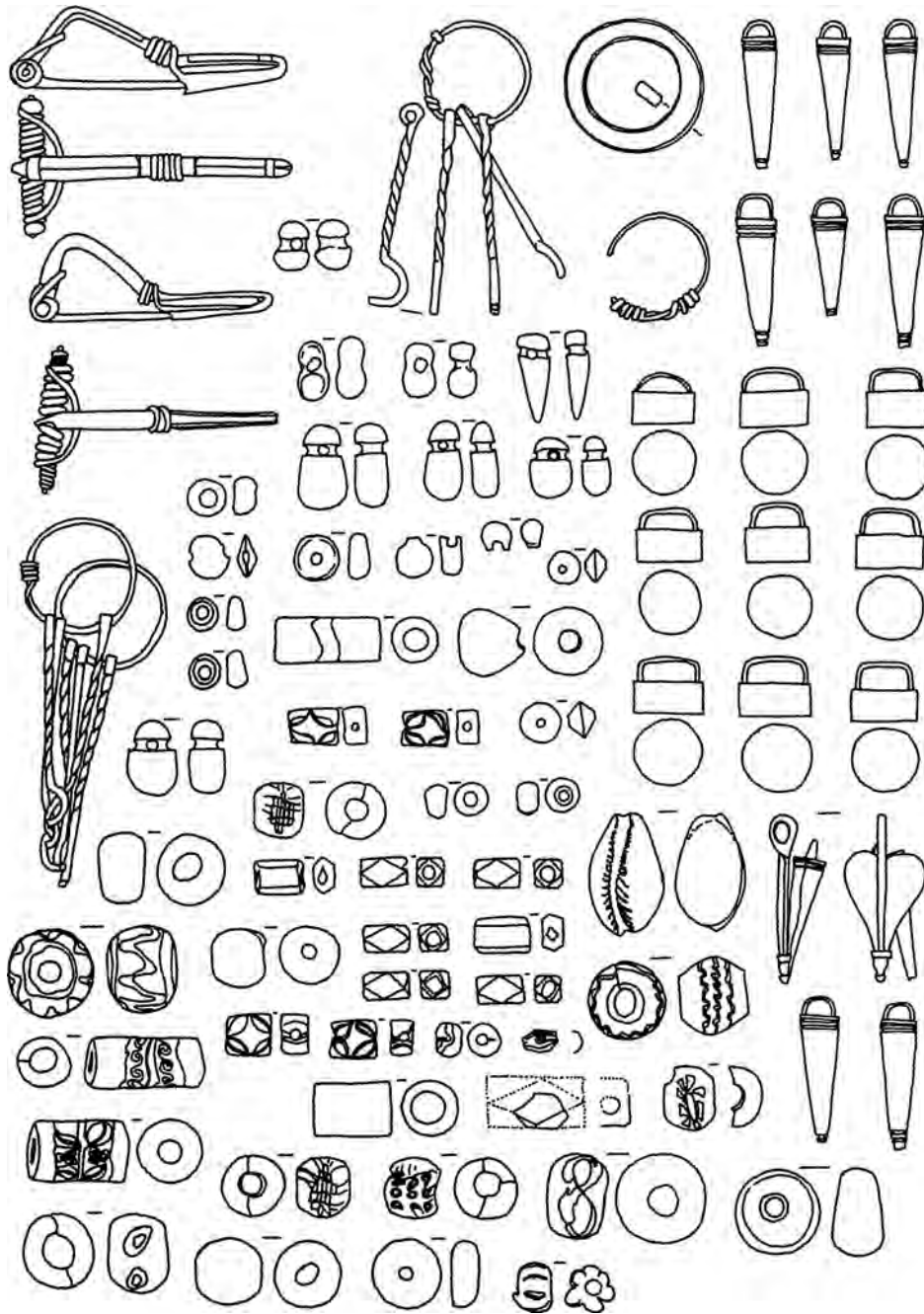
Zabytki te nie mają analogii na terenie kultury wielbarskiej. Podobne znaleziska pochodzą z eponimicznego cmentarzyska grupy masłomęckiej, groby 133, 158, 200⁶²², osady kultury przeworskiej w Jakuszowi-

cach⁶²³ oraz cmentarzyska kultury *Sântana de Mureș* w Dănceni, grób 292⁶²⁴. Groby, w których znaleziono wisiorki stożkowate, A. Kokowski przypisał Sarmatom, a ściślej Sarmatkom. Interpretację tę oparł na niety-

⁶²² Ostatnio M. Gładysz-Juścińska, A. Kokowski, B. Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 173, 175, 178, tabl. A28/133, A29/158, A30/200.

⁶²³ K. Godłowski 1988, 27, ryc. 5:3.

⁶²⁴ I.A. Rafalovič 1986, 89, tabl. XLVI/292:3; por. O.V. Gopkalo 2008, 65.

Ryc. 34. Inwentarz grobu 133 z Masłomęcza. Wg: A. Kokowski 2005

powym dla miejscowej populacji charakterze ozdób i elementów stroju pochowanych w nich kobiet, np. dzwoneczków, wisiorków z muszli ślimaka czy pasów, które spinano bez użycia sprzączek (Ryc. 34)⁶²⁵. Tego samego nie można jednak powiedzieć o inwentarzach grobów z Dănceni i Kleszewa, które są typowe dla ugrupowań tzw. gockiego kręgu kulturowego. Z drugiej strony, nie jest mi znany żaden wisiorek stożkowy, któ-

ry znaleziono na stanowiskach ugrupowań łączonych z Sarmatami⁶²⁶. Stąd też uważam, że równie prawdopodobny jest „germański” rodowód tych ozdób. Znalezi-ska z Masłomęcza odnoszone są do starszego odcinka fazy C₂. Okaz z Dănceni odkryty razem z zapinką typu Almgren 168 pochodzi z fazy C₂ lub C₃ (zob. omówienie fibul Almgren 168 w Rozdziale 2.1.1). Wisiorki stożko-

⁶²⁵ A. Kokowski 1995, 46–47; 2003a, 280–282.

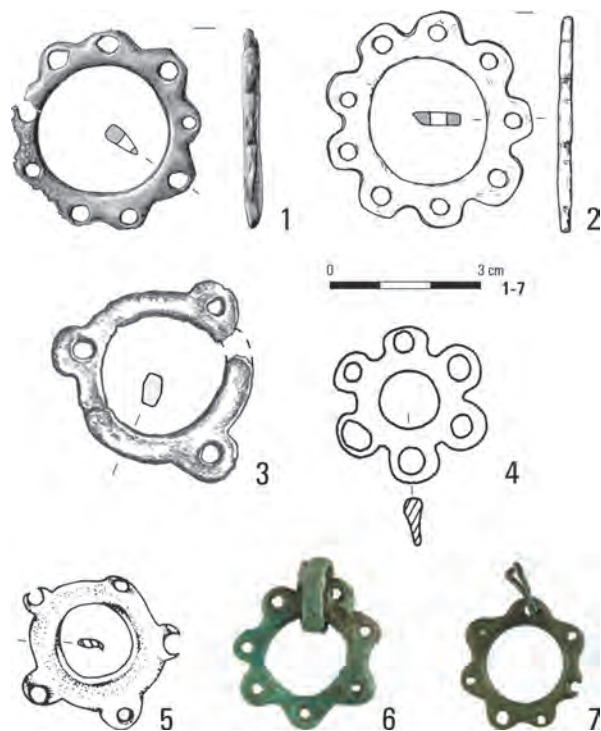
⁶²⁶ Zob. O.V. Gopkalo 2008, 65; A.A. Stoianova 2016; É. Ištvanovič, V. Kulčar 2017, 51.

wate można wiązać ze strojem kobiet, na co wskazują wyniki analiz antropologicznych lub pozostałe elementy wyposażenia grobowego, które im towarzyszyły.

Pierścienie z perforowanymi występami

W grobie 386 odkryto dwa brązowe pierścienie (jeden cały i fragment drugiego) z niewielkimi zaokrąglonymi występami wzdłuż zewnętrznej części obwodu (386/2.3, Ryc. 35:1). W każdym z owych występów znajduje się kolista otwór. Oba zabytki zalegały w skupisku paciorków szklanych, w środkowo-zachodniej partii jamy grobu inhumacyjnego. Lokalizacja owej koncentracji – zakładając, że grób był jednostkowy⁶²⁷ – sugeruje, że pierwotnie znajdowała się ona w okolicach bioder pochowanej osoby. Pierścienie razem z paciorkami mogły być więc zawieszane na pasie i pełnić rolę ozdoby lub znajdować się w sakiewce z materiałów organicznych, która była do pasa przytroczona. Nie można też wykluczyć, że był to niewielki naszyjnik, który złożono do jamy jako dar grobowy. Kontekst odkrycia omawianych pierścieni jednoznacznie wskazuje, że pełniły one rolę wisiorków.

Metryka ozdób tego typu sięga okresu halszackiego⁶²⁸. Najstarsza odkryta na ziemiach polskich pochodzi z Cybulina i wiązana jest z kulturą pomorską⁶²⁹. Pozostałe wisiorki są chronologicznie młodsze, zarejestrowano je na kilkunastu stanowiskach kultur przeworskiej, oksywskiej i wielbarskiej⁶³⁰. Poszczególne egzemplarze różnią się między sobą liczbą występów oraz stopniem ich wyodrębnienia od obręczy (Ryc. 35). Występy mają kształt niemal pełnych okręgów bądź – mniej lub bardziej – zaokrąglonych wypukłości z otworem; ich liczba waha się od trzech do dziewięciu. Wczesne wisiorki, datowane na młodszy okres przedrzymski, pochodzą z cmentarzysk kultury oksywskiej nad dolną Wisłą (Ryc. 35:4.5)⁶³¹, najmłodsze – ze stanowisk kultury wielbarskiej w Kleszewie i Weklicach⁶³² (Ryc. 35:1.2). Pierścień z obiektu 388 w Weklicach (Ryc. 35:2) jest też najbardziej podobny do kleszewskiego. Poza obszarem Polski wisiorki zbliżone do okazów z grobu 386 zna-

Ryc. 35. Pierścienie z perforowanymi występami z kultur oksywskiej, wielbarskiej i Dollkeim/Kovrovo.

1 – Kleszewo, grób 386; 2 – Weklice, obiekt 388; 3 – Gdańsk, stan. 104, grób 1; 4 – Pruszcz Gdański, stan. 10, grób 127A; 5 – Podwiesk, grób 214; 6 – Povarovka, obiekt bez nru; 7 – Povarovka, znalezisko luźne (?).

Wg: M. Woźniak 2021 (1), M. Natuniewicz-Sekuła, J. Okulicz-Kozaryn 2011 (2), A. Ruta, A. Strobin 2015 (3), M. Pietrzak 1997 (4), E. Bokiniec 2005 (5).

Fot. Museum für Vor- und Frühgeschichte w Berlinie, licencja Creative Commons 3.0, by-nc-sa (6, 7)

leżono na sambijskim cmentarzysku w Povarovce⁶³³ (Ryc. 35:6.7). Kółka, które pochodzą z grobów inhumacyjnych kultury oksywskiej i wielbarskiej, znajdowano najczęściej w okolicach miednicy, ewentualnie w środkowej partii jamy⁶³⁴, co sugeruje ich związek z pasem. Omawiane ozdoby interpretowane bywają jako amulety⁶³⁵. Odkrywane są one w grobach o żeńskim⁶³⁶ modelu inwentarza bądź w zespołach, których wyposażenie nie wskazuje na płeć pochowanej osoby.

⁶²⁷ Kości ludzkie, w tym ząb, znaleziono jedynie w północnej partii jamy, w pobliżu skupiska paciorków bursztynowych.

⁶²⁸ M. Andrałojć 1992, 175; K. Raddatz 1996, 254–259; R. Blankenfeldt 2015, 211–213.

⁶²⁹ O. Kunkel 1931, ryc. 23.

⁶³⁰ K. Raddatz 1996, 255–258; R. Blankenfeldt 2015, 211–213; A. Ruta, A. Strobin 2015, 315–317.

⁶³¹ Np. Podwiesk, grób 214 (E. Bokiniec 2005, 46, tabl. LXXVII/214:3), Pruszcz Gdański, stan. 10, grób 127A (M. Pietrzak 1997, 26, tabl. XLII/127A:2).

⁶³² M. Natuniewicz-Sekuła, J. Okulicz-Kozaryn 2011, 101, tabl. CLXXI/388:1.

⁶³³ K. Raddatz 1996, 257–258, ryc. 6:17, 7:4.

⁶³⁴ Gdańsk, stan. 104, grób 1 (A. Ruta, A. Strobin 2015, 305, ryc. 3), Pruszcz Gdański, stan. 10, grób 127A (M. Pietrzak 1997, 26), Kleszewo, grób 386.

⁶³⁵ K. Czarnańska 2007, 79; R. Blankenfeldt 2015, 212.

⁶³⁶ Według oznaczenia antropologa, w grobie 124 z Oblina pochowany był prawdopodobnie mężczyzna. Znaleziono w zespole

W żadnym z grobów nie zarejestrowano broni ani narzędzi wyspecjalizowanego rzemiosła.

Wisiołek walcowaty

Na powierzchni cmentarzyska odkryto brązowy wisiołek w formie profilowanego walca z uszkiem na słupku (ZL/51). Nie znam dla tego przedmiotu analogii. Możliwe też, że zabytek nie jest związany z nekropolą przeworsko-wielbarską.

Wisioriki i zawieszki z drutu

Kółka z brązowego lub srebrnego drutu, którego zakończenia oplecione są wokół obręczy, odkryto w sześciu lub siedmiu grobach kultury wielbarskiej (158, 177?, 184, 258, 524/2, 534/1?, 884) i luźno na powierzchni stanowiska (ZL/53.108?). Różnią się one między sobą wielkością, a przede wszystkim brakiem lub obecnością spiralnej tarczki. Okazy bez niej (184/3–6, 884/13.17–22.24–29, ZL/53) odpowiadają typowi 15, z tarczkami (158/7, 524/2, 534/1?, 884/14–16.30) – typowi 16 w klasyfikacji pierścionków pióra Ch. Beckmann⁶³⁷. Pozostałych kółek (158/5.6, 177/1, 258/2, 884/23, ZL/108), z powodu fragmentarycznego stanu ich zachowania bądź silnego odkształcenia, nie udało się bliżej sklasyfikować. Kółka ze spiralną tarczką najczęściej pełniły rolę wisiorików. Kółka typu 15 w większości wypadków służyły jako zawieszki dla wisiorików lub paciorków. Omalowane przedmioty to ozdoby powszechnie spotykane na terenach środkowoeuropejskiego *Barbaricum* w okresie wpływów rzymskich⁶³⁸; znane są też z naddunajskich i nadreńskich prowincji *Imperium Romanum*⁶³⁹. Na stanowiskach kultury wielbarskiej pojawiają się one na początku młodszego okresu wpływów rzymskich i występują aż do wczesnego odcinka okresu wędrówek ludów.

Pozostałe wisioriki (?)

W grobie 41 odkryto niewielki żelazny przedmiot wykonany z dwóch trapezowatych blaszek, które połączono poprzez zaklepanie krawędzi jednej z nich na krawędziach drugiej (41/1). Nie znam analogii dla tego zabytku. Przypomina on nieco kształtem wisioriek z grobu 172 z Błonia⁶⁴⁰. Ten ostatni jednak cechuje się jednocześnie konstrukcją oraz obecnością uszka z drutu, co zresztą ułatwiło określenie jego funkcji. Zabytek z Kleszewa nie ma uszka ani śladu jego mocowania. Stąd też uznanie go za wisioriek jest niepewne.

elementy kasetki wskazują jednak, że był to raczej grób kobiety (zob. K. Czarnecka 2007, 37–38).

⁶³⁷ Ch. Beckmann 1969, 33–34.

⁶³⁸ Ch. Beckmann 1969, 33–34; K. Czarnecka 1989.

⁶³⁹ E. Riha 1990, 42, 74; K. Pieta 2019, 273.

⁶⁴⁰ R. Mycielska, Z. Woźniak 1988, 89, tabl. CLI/B:1.

Przedmiot, na podstawie towarzyszących mu naczyń pierwszej fazy ceramicznej, datowany jest na fazy I–IIa użytkowania cmentarzyska. W tych samych ramach chronologicznych można też umieszczać okaz z Błonia, odkryty razem z analogiczną ceramiką.

W grobie 48, datowanym na fazę III funkcjonowania nekropoli, zarejestrowano żelazną igłę zwiniętą w kółko (48/5). Zabytek mógł być intencjonalnie zdeformowany podczas ceremonii pogrzebowej. Niewykluczone jednak, że jego kształt wynika ze zmiany funkcji użytkowej przedmiotu, tj. przerobienia igły na wisioriek.

W dwóch grobach inhumacyjnych kultury wielbarskiej (386/4, 720/3) i jednym ciałopalnym kultury przeworskiej (413/7) odkryto prostokątne blaszki zwinięte w rurkę. Okazy z grobów wielbarskich zalegały w skupiskach wisiorików i paciorków, co wskazuje, że były one elementem naszyjników. W wypadku znaleziska z grobu kultury przeworskiej taka interpretacja jest mniej pewna, ale też prawdopodobna.

W grobie 386 odkryto także sześciokątną (?) blaszkę z otworami w centrum i w narożnikach (386/5). Według dziennika badań w tych ostatnich znajdowały się druciane kółeczka (przypuszczalnie zabytki 386/6.7.9). Przedmiot służył jako wisioriek, na co wskazuje jego lokalizacja wśród innych znajdujących się w grobie wisiorików i paciorków. Taką samą funkcję pełniła zapewne pętka ze srebrnego drutu z grobu 720 (720/2), zarejestrowana w takim samym kontekście co wyżej wymieniona blaszka.

2.2.3.2. Metalowe ozdoby (?) o nieokreślonej funkcji

Kilkanaście fragmentów domniemanej ozdoby z brązowego drutu znaleziono w grobie 702 (702/6), datowanym na fazę IV funkcjonowania cmentarzyska. Przedmiot wykonano poprzez skręcenie ze sobą dwóch drutów, które następnie zwinięto w „sprężynę”. Odtworzenie jego pierwotnego kształtu jest niemożliwe. Nie znam też analogi dla tak wykonanego zabytku.

Ułamek srebrnej ozdoby w kształcie sprężynki z przytwierdzonymi do niej dwoma drutami odkryto w „grobie” 832 (832/1). Podobnie jak w wypadku wyżej omówionego przedmiotu, brak możliwości zrekonstruowania pierwotnego kształtu tego zabytku. Konstrukcją przypomina on najbardziej paciorki filigranowe. Ozdoby te spotykane są najczęściej na terenach kultury wielbarskiej, a poza obszarem Polski – w północnych Niemczech i w Skandynawii⁶⁴¹. Z terenu kultury przeworskiej znamy cztery znaleziska tego typu. Dwa okazy odkryto w Nadkolu, stan. 2⁶⁴², kolejne dwa w Łajskach⁶⁴³.

⁶⁴¹ J. Schuster 2010, 134–139, lista 12.

⁶⁴² J. Andrzejowski 1998a, 43, tabl. LXX/114:24.

⁶⁴³ Zbiory MSHM.

Datowane są one odpowiednio na podfazy B_{2a} i B_{2b}. Małe srebrne spiralki z drucikami, przypominające zabytek z Kleszewa, zdobią niekiedy inne przedmioty, np. klamerki esowate i szpile⁶⁴⁴. Paciorki filigranowe i przedmioty ornamentowane przypominającymi je detalami datowane są na wczesny i młodszy okres wpływów rzymskich, głównie na fazy B₂–C₁.

Wydaje się, że pozostałością wisiora może być fragment brązowego przedmiotu w formie otwartego kółka (118/7), który znaleziono w grobie 118, datowanym na stadium Vb użytkowania cmentarzyska. Jeśli taka interpretacja jest poprawna, najpewniej kształtem przypominałby on okazy półksiężycowate, które odkryto w dwóch wielbarskich grobach z Niedanowa⁶⁴⁵.

Możliwe, że elementami naszyjników były też niewielkie kółka z brązowego lub żelaznego drutu oraz żelazne spiralki, które znaleziono w ośmiu grobach (15/1, 101/4, 386/8.9, 413/8, 637/1, 708/6, 720/4, 832/5.9). Zabytki z grobów 386 i 720 zalegały w skupiskach paciorków i wisiorów. Podobną funkcję okazów z grobów 101, 413, 637, 708 i 832 sugeruje pozostały inwentarz tych zespołów.

W grobie 104, datowanym na stadium Vb użytkowania cmentarzyska, odkryto niewielki półkulesty, profilowany u podstawy „paciorek” (104/5). Funkcja tego przedmiotu jest niejasna. Zabytek mógł być używany jako ozdoba, mógł też stanowić część innego przedmiotu, np. główkę nitu lub szpili. Wyposażenie pochówka (zapinki, elementy kasetki, przęslik, ceramika) nie zawiera przedmiotów ułatwiających interpretację omawianego zabytku.

2.2.3.3. Paciorki i wisioriki szklane

Ozdoby szklane znaleziono w 91 grobach i luźno na powierzchni stanowiska. Tworzą one duży zbiór, obejmujący 510 paciorków oraz około 235 ich fragmentów w postaci bryłek kolorowego lub bezbarwnego szkła. Typologicznie określono blisko 490 paciorków. Większość z nich to formy znajdujące liczne analogie na innych stanowiskach kultur przeworskiej i wielbarskiej, wielokrotnie omawiane w literaturze przedmiotu, np. okazy grupy I według M. Tempelmann-Mączyńskiej⁶⁴⁶.

⁶⁴⁴ M.J. Przybyła 2014, 7, ryc. 1:1.2.4; K.M. Patalan 2017, 323–325, ryc. 3. Klamerkę esowatą z elementem w kształcie paciorka filigranowego, osadzonego na środku korpusu, znamy m.in. z wielbarskiego grobu 424 w Niedanowie (W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 79, tabl. CLVII/424:5).

⁶⁴⁵ W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 37, 97, tabl. XLVII/171:3, CCI/557:3.

⁶⁴⁶ M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 18, 166–169. W dalszej części tekstu określenia typologiczne paciorków według podziału M. Tempelmann-Mączyńskiej poprzedza skrót TM.

KULTURA PRZEWORSKA (FAZY I–III UŻYTKOWANIA CMENTARZYSKA)

Najliczniejszą grupę kleszewskich paciorków z młodszego okresu przedrzymskiego i fazy inicjalnej okresu wpływów rzymskich tworzą duże pierścieniowate okazy (niem. *Ringperlen*), pochodzące z czterech lub pięciu grobów (48, 401, 614.615, 615, 832). Wszystkie zachowane są we fragmentach. Większość z nich (48/7–9, 401/3, 614.615/3, 615/10.11) zdobiona jest wąskimi, zwykle spiralnymi pasmami, co pozwala przypisać je do grupy 23 według T.E. Haevernick⁶⁴⁷. Ich korpusy wykonane są z typowego dla tej grupy ozdób szkła bezbarwnego, zielonożółtego, jasnobrązowego, fioletowego lub zielonawego⁶⁴⁸. Paciorki te wytwarzane były przez ludność kultury lateńskiej. Licznie notowane są m.in. w Czechach i na Morawach, a także we Francji, Niemczech, Austrii, Szwajcarii⁶⁴⁹. Na terenach macierzystych datowane są najczęściej na okres późnolateński, zazwyczaj jego starszy odcinek⁶⁵⁰. Na ziemiach polskich, poza strefą osadnictwa celtyckiego, odkryto je na kilku stanowiskach kultur przeworskiej i oksywskiej, w zespołach z faz A₂–B₁⁶⁵¹. Paciorki z Kleszewa znaleziono w grobach datowanych na fazy IIb–III funkcjonowania cmentarzyska.

Dwa paciorki pierścieniowate (615/9, 832/10) ornamentowane są krzyżującymi się pasmami, co pozwala przypisać je do grupy 25 według T.E. Haevernick⁶⁵². W obu wypadkach wątki zdobnicze – dookołny i poprzeczny – wykonane są ze szkła odmiennej barwy, odpowiednio: białej i brązowej/purpurowej oraz zielonej i purpurowej. Główną cechą odróżniającą od siebie te egzemplarze – oprócz kolorystyki – jest charakter masy szklanej, z której wykonane są ich korpusy. Paciorek z grobu 615 zrobiony jest z jednorodnego brązowego szkła. Jest to surowiec powszechnie stosowany w szklarstwie lateńskim⁶⁵³. Brązowe paciorki grupy 25 o dwubarwnym ornamentie spotykane są jednak rzadko⁶⁵⁴. Najlepszą analogią dla zabytku z Kleszewa jest paciorek z oppidum w Stradonicach⁶⁵⁵. Rdzeń okazu

⁶⁴⁷ T.E. Haevernick 1960, 69–70.

⁶⁴⁸ Zob. R. Gebhard 1989, 171–173; M.A. Zepezauer 1993, 30–31.

⁶⁴⁹ T.E. Haevernick 1960, 245–257; N. Venclová 1990, 140–141; M. A. Zepezauer 1993, 99–101; M. Karwowski 2004, 42–43.

⁶⁵⁰ R. Gebhard 1989, 178; M.A. Zepezauer 1993, 96–97, ryc. 8; 1997, 56, ryc. 2.

⁶⁵¹ T. Bochnak 2014, 51, ryc. 17.

⁶⁵² T.E. Haevernick 1960, 71; w drukowanej wersji katalogu paciorków z grobu 615 przypisano omyłkowo do grupy 23.

⁶⁵³ R. Gebhard 1989, 168–169; M.A. Zepezauer 1993, 57–58.

⁶⁵⁴ T.E. Haevernick 1960, 262; N. Venclová 1990, 142; M.A. Zepezauer 1993, 60.

⁶⁵⁵ N. Venclová 1990, 305, tabl. 46:14.

z „grobu” 832 utworzono z wielu warstw opakowego i przezroczystego (?) szkła barwy szarzielonej. Okrywa go cienka warstwa żółtej pasty szklanej. Podobnie wykonane⁶⁵⁶ okazy stanowią niewielki odsetek pośród ogółu *Ringperlen*⁶⁵⁷. Badania fizykochemiczne wykazały, że ich rdzenie zrobione są z niejednorodnego szkła o zróżnicowanym składzie⁶⁵⁸. Przymuszczalnie surowiec, którego użyto do ich wykonania, pochodził z recyklingu. Produkcja takich paciorków mogła być powodowana czynnikami ekonomicznymi, tzn. jej celem było zastąpienie jednorodnego szkła wysokiej jakości, gorszym, ale być może tańszym lub łatwiej dostępnym surowcem „z odzysku”⁶⁵⁹, przy jednoczesnym utrzymaniu walorów estetycznych finalnego produktu.

Paciorki pierścieniowate zdobione krzyżującymi się pasmami, grupy 25, tak ze szkła jednorodnego, jak i heterogenicznego, charakterystyczne są przede wszystkim dla późnego okresu lateńskiego⁶⁶⁰. Spotykane są na stanowiskach kultury lateńskiej na Morawach, w Czechach, południowych Niemczech, Szwajcarii, Austrii⁶⁶¹. Z ziem polskich znanych jest kilkanaście okazów. Odkryto je na cmentarzyskach kultur przeworskiej i oksywskiej oraz na osadach kultury puchowskiej i grupy tynieckiej⁶⁶². Zabytki z terenów dwóch pierwszych ugrupowań wystąpiły w zespołach z faz A₂ i A₃. Paciorki z Kleszewa pochodzą z grobów datowanych na fazy I–IIa (grób 832) i IIb–III (grób 615) użytkowania cmentarzyska.

Datowanie *Ringperlen* grup 23 i 25 odkrytych w Kleszewie, z których większość pochodzi z zespołów z późnego odcinka podfazy A₃ i początku okresu wpływów rzymskich, potwierdza dłuższe użytkowanie tej kategorii ozdób w środowisku kultury przeworskiej niż na obszarach macierzystych⁶⁶³.

Importami celtyckim są też dwa niewielkie paciorki z niebieskiego szkła odkryte w stropie grobów 614 i 615 (614.615/3) oraz w grobie 704 (704/3). Oba zbliżone są do grupy VIb według R. Gebharda⁶⁶⁴. Jest to forma szeroko rozpowszechniona na terenie Celtyki, datowana

na cały okres lateński⁶⁶⁵. W kulturze przeworskiej paciorki takie spotykane są rzadko⁶⁶⁶. Okazy z Kleszewa pochodzą z grobów odnoszonych do faz II–III funkcjonowania cmentarzyska.

W „grobie” 832, datowanym na fazy I–IIa, odkryto dwa niewielkie płaskie paciorki o trójkątnych korpusach (832/11.12). Oba wykonane są z niebieskiego przezroczystego szkła i zdobione w narożnikach spiralnymi „oczkami” z białej nitki. Paciorki ornamentowane w ten sposób (niem. *Spiralaugenperlen*) spotykane są na obszarach kultury lateńskiej, jak i poza nią, stąd też trudno wskazać miejsca ich produkcji. Część badaczy uznaje je za wyroby celtyckie, inni wskazują na możliwość wytwarzania ich również w innych regionach⁶⁶⁷. W środkowej Europie najczęściej paciorków ze spiralnymi „oczkami” zarejestrowano w południowo-zachodnich Niemczech (Nadrenia, Hesja) oraz w strefie alpejskiej (Szwajcaria, południowa Austria), mniej liczne egzemplarze pochodzą z północnych Niemiec oraz Moraw⁶⁶⁸. Okazy o trójkątnych korpusach (typ II.1 według M.A. Zepezauer⁶⁶⁹ lub typy 412 i 413 według N. Venclové⁶⁷⁰) notowane są stosunkowo rzadko⁶⁷¹, dominują egzemplarze o mniej lub bardziej zaokrąglonym albo czworokątnym zarysie⁶⁷². Z ziem polskich znamy kilka egzemplarzy *Spiralaugenperlen*⁶⁷³, w tym także o trójkątnych korpusach⁶⁷⁴. W centralnej Europie paciorki ze spiralnymi oczkami datowane są głównie na środkowy i późny okres lateński, przy czym okazy trójkątne częściej odnoszone są do tego drugiego odcinka⁶⁷⁵. Znajdźiska z obszaru Polski pochodzą z zespołów z faz A₂ i A₃⁶⁷⁶.

⁶⁵⁶ Tj. w technice powlekania (niem. *Überfangtechnik* – zob. R. Gebhard 1989, 173, 179).

⁶⁵⁷ R. Gebhard 1989, 173; N. Venclová, R. Kozáková, Š. Křížová 2020, 199–201.

⁶⁵⁸ Š. Křížová, N. Venclová, T. Vaculovič, V. Dilingerová 2020, 6, 10; N. Venclová, R. Kozáková, Š. Křížová 2020.

⁶⁵⁹ N. Venclová, R. Kozáková, Š. Křížová 2020, 204.

⁶⁶⁰ R. Gebhard 1989, 178; N. Venclová 1990, 142; M.A. Zepezauer 1993, 96–97, ryc. 8; 1997, 56, ryc. 2.

⁶⁶¹ T.E. Haevernick 1960, 261–263; N. Venclová 1990, 142; M.A. Zepezauer 1993, 99–101; M. Karwowski 2004, 44.

⁶⁶² M. Karwowski 1997, 59–60, 63; T. Bochnak 2014, 51, 249.

⁶⁶³ Zob. T. Bochnak 2014, 51–52.

⁶⁶⁴ R. Gebhard 1989, 172.

⁶⁶⁵ R. Gebhard 1989, 172, 177; N. Venclová 1990, 47, 49–50; 2016, 25; M. Karwowski 1997, 56; K. Dzięgielewska, T. Purowski 2011, 93.

⁶⁶⁶ T. Bochnak 2014, 53.

⁶⁶⁷ N. Venclová 1990, 67; M. Babeš 1993, 112; M.A. Zepezauer 1993, 73; T. Bochnak 2014, 54; I. Eichfeld 2018, 36–37.

⁶⁶⁸ N. Venclová 1990, 67–68; M.-A. Zepezauer 1993, 73, mapa 19.

⁶⁶⁹ M.-A. Zepezauer 1993, 66, tabl. 7:1–3.

⁶⁷⁰ N. Venclová 1990, 67.

⁶⁷¹ J. Meduna 1961, 52–53, tabl. 12:3–5; N. Venclová 1990, 67–68; M.A. Zepezauer 1993, 185; A. Danielisová 2010, 58, tabl. 3:6.

⁶⁷² M.A. Zepezauer 1993, 63–71.

⁶⁷³ Ostatnio T. Bochnak 2014, 54.

⁶⁷⁴ Gola, grób 14 (M. Grygiel, R. Grygiel, M. Stasiak 2019, 279–280), Kamieńczyk, grób 101 (T. Dąbrowska 1997, tabl. LIV/101:5), Kleszewo, „grób” 832 (2 egz.), Podwiesek, grób 319 (E. Bokinić 2005, 100, tabl. CX/319:4).

⁶⁷⁵ N. Venclová 1990, 67, M.A. Zepezauer 1993, 71–73, 96–97, ryc. 8.

⁶⁷⁶ M. Karwowski 1997, 57; T. Bochnak 2014, 54.

W grobie 697 z fazy II znaleziono niewielki paciorek z żółtawozielonkawego szkła (697/1). Pierwotnie był on najprawdopodobniej bezbarwny. Obecny kolor zabytku wydaje się mieć charakter wtórny, przypuszczalnie wynikający z wpływu wysokiej temperatury oraz procesów podepozycyjnych. Małe paciorki o zaokrąglonych korpusach (kuliste, beczułkowate i zbliżone) z bezbarwnego szkła, datowane na okres lateński, spotykane w środkowej Europie są dość rzadko⁶⁷⁷. Liczniej pojawiają się tu dopiero w okresie wpływów rzymskich⁶⁷⁸. W strefie nadczarnomorskiej mniej lub bardziej kuliste formy z bezbarwnego szkła występowały zaś przez całą epokę żelaza⁶⁷⁹. Mało charakterystyczna forma i szeroki zasięg jej występowania powodują, że wskazanie miejsca wykonania zabytku z Kleszewa jest niemożliwe.

W grobie 314, datowanym przypuszczalnie na fazy I–IIa użytkowania cmentarzyska, znaleziono nadtopiony segmentowy paciorek z ciemnoniebieskiego, niemal czarnego szkła (314/1). Nie znam dla niego analogii wśród form z okresu lateńskiego/przedrzymskiego. Najbardziej zbliżone do niego są znacznie młodsze chronologicznie paciorki typu TM 97 (zob. niżej), który datowany jest na fazy B₂/C₁–D⁶⁸⁰. Według dziennika badań paciorek z grobu 314 zalegał na głębokości około 25 cm poniżej stropu obiektu, co nie daje podstaw dla formułowania hipotezy o wtórnym charakterze znaleziska, np. spowodowanego przemieszczeniem zabytku przez pług. W sąsiedztwie grobu 314 brak zresztą obiektów, które można by wiązać z kulturą wielbarską⁶⁸¹.

Pozostałości paciorków w formie mniejszych lub większych bryłek bezbarwnego, białego, żółtozielonego, niebieskiego, brązowego, fioletowego/purpurowego, ewentualnie nieokreślonej barwy szkła zarejestrowano w 19 zespołach z faz I–III użytkowania cmentarzyska (Tab. 4).

Dwa paciorki (500/3, 706/4), znalezione w grobach z faz I–III funkcjonowania nekropoli, uznałem za późniejsze wtręty. Omówiono je w sekcji poświęconej paciorkom kultury wielbarskiej.

⁶⁷⁷ Zob. R. Gebhard 1989, 171; N. Venclová 1990, 45–54; 2016, 27; M.A. Zepezauer 1993, 74–75.

⁶⁷⁸ Zob. typ TM 1 (M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 18, tabl. 1:1).

⁶⁷⁹ Zob. typ 17 według E.M. Alekseevej (1978, 65).

⁶⁸⁰ M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 33–34.

⁶⁸¹ Brak jest podstaw, aby grób ten przypisać kulturze wielbarskiej. Inwentarz zespołu tworzą liczne fragmenty ceramiki kultury przeworskiej, niestety tylko dwa z nich mają znaczenie dla próby datowania obiektu. Są to ułamki naczyń o pogrubionych, facetowanych wylewach, typowe dla pierwszej fazy ceramicznej.

KULTURA PRZEWORSKA (FAZY IV–V UŻYTKOWANIA CMENTARZYSKA)

Najliczniejszą grupą paciorków odkrytych w grobach kultury przeworskiej z wczesnego okresu wpływów rzymskich są okazy melonowate, wykonane z tzw. fajansu egipskiego (typ TM 171)⁶⁸². Odkryto je w trzech grobach (132/24–29, 146/5.6, 148/2), datowanych na fazę V (groby 146 i 148), ewentualnie stadium Vb funkcjonowania nekropoli (grób 132), oraz luźno na powierzchni stanowiska (ZL/106.107). Wszystkie lepiej zachowane okazy mają na powierzchni ślady turkusowo-niebieskiej glazury. Paciorki typu TM 171 to forma szeroko rozpowszechniona na obszarze niemal całej Europy⁶⁸³. W środkowoeuropejskim *Barbaricum*, skąd znanych jest co najmniej 720 egzemplarzy, dominują okazy o barwie turkusowo-niebieskiej, nieco rzadziej rejestrowane są zielone, a wyjątkowo – białe i czerwone⁶⁸⁴. Powszechność występowania powoduje, że trudno określić miejsca ich produkcji. Najczęściej wskazuje się na ośrodki bliskowschodnie, głównie egipskie⁶⁸⁵, gdzie tradycja wykonywania przedmiotów z fajansu sięga epoki brązu⁶⁸⁶. Nad Nilem odkryto też szereg pracowni funkcjonujących w okresie grecko-rzymskim, wytwarzających z krzemionki naczynia, figurki i ozdoby⁶⁸⁷. Na możliwość wytwarzania fajansowych paciorków melonowatych również na terenie zachodniej Europy wskazują odkrycia w obrębie obozu rzymskiej floty w Kolonii⁶⁸⁸. Na obszarach państwa rzymskiego omawiane zabytki spotykane są głównie w kontekście materiałów z I–II w. n.e.⁶⁸⁹. Stanowiły one część stroju, a niekiedy – szczególnie okazy duże – ozdobę rzędu końskiego⁶⁹⁰. Na terenie barbarzyńskiej Europy paciorki te występują w zespołach, datowanych na fazy B₁–C₂, a szczególnie B₂–C_{1a}⁶⁹¹. Okazy z Kleszewa, podobnie jak i inne znaleziska z terenów *Barbaricum*, służyły jako ozdoby stroju.

W grobach 62 i 472 odkryto pierścieniowate (płasko-kuliste) paciorki z niebieskiego szkła. Jeden z nich (472/1), wykonany z ciemnego szkła, odpowiada pod-

⁶⁸² M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 20, 39, tabl. 3:171.

⁶⁸³ E.M. Alekseeva 1975, 33–34; M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 110, tabl. 39; E. Riha 1990, 80–82; M. Erdrich, H.-U. Voß 1997, 84, ryc. 9; T. Stawiarska 2007; A. Kokowski 2017; 2019, 99–100.

⁶⁸⁴ A. Kokowski 2017, 143; 2019, 99.

⁶⁸⁵ E. Riha 1990, 80.

⁶⁸⁶ P.T. Nicholson 2013, 15–20.

⁶⁸⁷ P.T. Nicholson 2013; F. Welc 2013.

⁶⁸⁸ C. Höpken 2003.

⁶⁸⁹ E. Riha 1990, 80.

⁶⁹⁰ C. Höpken 2003, 353–354.

⁶⁹¹ M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 41.

Tab. 4. Zestawienie niecharakterystycznych bryłek szkła z grobów kultury przeworskiej

Barwa szkła	Datowanie		
	fazy I-III	fazy IV-V	fazy I-V
bezbarwna	22/2, 407/4, 583/2	132/34	-
biała	70/2	-	-
niebieska	48/10.11, 200B/8, 283/4, 614.615/6, 627/2	62/3, 132/34, 146/7, 429/7, 527/2, 702/15	409A.409B/4, 832/15
niebieska z białymi nitkami	-	251/1	-
żółtozielona	615/13	-	-
zielona lub zielonkawa	306/2, 704/4, 1044D2/1	34/4, 129/3, 132/34, 146/7, 148/3, 262/4, 413/17	-
zielona z czerwonymi i niebieskimi pasmami	-	132/33	-
zielona z niebieską nitką	-	493/1	-
seledynowa	-	34/4	-
brązowa	48/12, 613/1, 615/15	-	-
fioletowa/purpurowa	614/2, 615/14	100/3	-
różowa	-	969/7	-
czerwona	-	132/34	-
czerwona i (obecnie) szara	-	516/5	-
czerwona i zielona	-	702/16	-
czerwono-zielono-bezbarwna z żółtymi i białymi pasmami	-	-	832/16
ciemna z jasnym pasmem	-	100/2	-
nieokreślona	101/8, 200B/11, 305/1, 450/1, 615/16, 637/4, 1019/4	100/4, 527/2	-

typowi TM 30a, drugi (62/2) – nieco masywniejszy – zbliżony jest do typu TM 30. Podobne paciorki rejestrowane są powszechnie na rozległych obszarach barbarzyńskiej Europy, gdzie datowane są na niemal cały okres wpływów rzymskich i wczesny odcinek okresu wędrówek ludów⁶⁹². Na obszarze północnego i wschodniego Mazowsza oraz Podlasia, a więc również w wypadku Kleszewa, paciorki takie spotykane są przede wszystkim w grobach kultury wielbarskiej (zob. niżej). Okazów, które można przypisać kulturze przeworskiej, zarejestrowano w tej strefie raptem kilka⁶⁹³.

⁶⁹² M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 18, 29, 38, tab. 2, tabl. 1:30, 24.

⁶⁹³ Np. Niedanowo, grób 148 (W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 34, tabl. XLII/148:5).

W grobie 132 odkryto miniaturowy krążkowaty paciorek z niebieskiego szkła (132/30), typu TM 46⁶⁹⁴. Dobry stan zachowania wskazuje, że nie był on częścią naszyjnika, który zdobił ciało zmarłej podczas kremacji. Pozostałe paciorki oraz wisiorki odkryte w grobie są bowiem nadtopione i zdefragmentowane. Omawiany zabytek należy więc chyba traktować w kategorii daru grobowego. Paciorki typu TM 46 spotykane są w *Barbaricum* rzadko, datowane są na fazy B₂-D⁶⁹⁵. Okaz z Kleszewa jest jedynym znaleziskiem tego typu ze wschodniej strefy kultury przeworskiej. Pochodzi z grobu odnoszonego do stadium Vb funkcjonowania cmentarzyska.

⁶⁹⁴ M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 18, tabl. 1:46.

⁶⁹⁵ M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 31, tabl. 27.

W grobie 413 ze stadium Vb użytkowania nekropoli odkryto niewielki segmentowy paciorek z niebieskiego szkła, podtypu TM 91b (413/15). Jest to forma znana z wielu stanowisk środkowoeuropejskiego *Barbaricum*. Pojawiła się ona w fazie B₂, a upowszechniła w młodszym okresie wpływów rzymskich⁶⁹⁶. Analogicznego paciorka na stanowiskach wschodniej strefy kultury przeworskiej dotychczas nie zarejestrowano.

W grobie 413 odkryto również niewielki okaz z czerwonego szkła opakowego, zdobiony w części centralnej dookólnymi pasmami: białymi, czarnymi i żółtym (413/14). Odpowiada on podtypowi TM 287b⁶⁹⁷. Czerwone paciorki z wielobarwnymi horyzontalnymi liniami, reprezentujące różne warianty typu TM 287, na terenie Polski notowane są niemal wyłącznie w północnej części kraju, na obszarze kultur wielbarskiej i bogaczewskiej; w kulturze przeworskiej – z wyjątkiem okazu kleszewskiego – paciorki te nie są spotykane (Ryc. 36). Większość znalezisk pochodzi z grobów datowanych na fazy B₂–C_{1a}. Bliskimi analogiami dla paciorka z Kleszewa są m.in. okazy z Brzyna, grób 12⁶⁹⁸, Kowalewka, groby 34, 61, 312, 376⁶⁹⁹, i Lubowidza, groby 12, 129, 268⁷⁰⁰.

Do typu TM 290 zaliczono paciorek z grobu 158 (158/43). Wykonany jest z zielonego szkła, w związku z czym najbliższy jest podtypowi TM 290a⁷⁰¹. Paciorki takie spotykane są sporadycznie. Pojedyncze egzemplarze znane są z ziem polskich⁷⁰² i Półwyspu Sambijskiego⁷⁰³. Znaleziska te datowane są na fazę B₂, a więc znacznie wcześniej niż grób 158, który łączony jest z fazą VI funkcjonowania cmentarzyska. Omawiany paciorek jest nadtopiony, co sugeruje, że nie stanowił on elementu wyposażenia pochówki, ten jest bowiem inhumacyjny. Paciorek dostał się do jamy grobowej najpewniej przypadkowo, podczas jej zasypywania. Przyjmując datowanie typu TM 290 na wczesny okres wpływów rzymskich, paciorek z grobu 158 należy wiązać z przeworskim horyzontem funkcjonowania stanowiska.

Różnobarwne bryłki szkła będące relikami stopionych paciorków⁷⁰⁴, nieokreślonej formy znaleziono w 16

zespołach grobowych kultury przeworskiej z faz IV–V funkcjonowania nekropoli (Tab. 4).

KULTURA WIELBARSKA (FAZY VI–VII UŻYTKOWANIA CMENARZYSKA)

W grobach kultury wielbarskiej odkryto około 440 paciorków, których formę udało się ustalić. Z tym ugrupowaniem kulturowym należy wiązać także co najmniej dziesięć paciorków znalezionych luźno lub w wypełniakach grobów średniowiecznych. Paciorki wielbarskie stanowią blisko 90% wszystkich ozdób szklanych odkrytych w Kleszewie. Tak wysoki odsetek jest rezultatem obecności na cmentarzysku grobów inhumacyjnych, w których zarejestrowano pozostałości rozbudowanych kolidii (np. w grobie 884 odkryto ponad 230 paciorków szklanych).

Na cmentarzysku najliczniej reprezentowane są beczułkowate, kuliste, a niekiedy nieco cylindryczne egzemplarze grupy TM I⁷⁰⁵ (Tab. 5). Zarejestrowano je w 15 zespołach i luźno, w liczbie 265 lub 267 egzemplarzy⁷⁰⁶. Wśród nich dominują małe okazy z niebieskiego, przezroczystego szkła, typu TM 18, których jest 179. Znaleziono je w sześciu grobach, w tym aż 166 egzemplarzy w grobie 884. Drugą pod względem liczebności grupę stanowią paciorki z czerwonego, opakowego szkła, typu TM 12. Znaleziono ich 26 w pięciu grobach, w tym 19 w grobie 884. Średniej wielkości paciorki z niebieskiego, przezroczystego szkła odkryto w czterech grobach. Trzy wykonane są ze szkła ciemnego (podtyp TM 2a), a 11–13 ze szkła jasnego (podtyp TM 2b). Do typu TM 20 zaliczono dziesięć małych paciorków z zielonego szkła odkrytych w grobie 720, a do typu TM 8 – osiem nieco większych okazów tej samej barwy z grobu 884. Typ TM 10 (szkło opakowe pomarańczowe) reprezentuje pięć egzemplarzy z grobu 884. Pozostałe okazy grupy I, w liczbie od jednego do czterech egzemplarzy, odpowiadają typom TM 1, 3, 4, 6, 7, 9, 11, 13, 19, 22, 23.

Grupę TM I reprezentuje też duży, niemal kulisty okaz z czarnego szkła (ZL/96). Najbliższy jest on typowi TM 11⁷⁰⁷, od którego odróżnia się jednak znacznie większymi rozmiarami.

Czerwony paciorek z grobu 386 (386/11) z fazy VI (?) użytkowania cmentarzyska ma wokół wylotów kanału pasma czarnego szkła. Morfologicznie zbliżo-

⁶⁹⁶ M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 19, 33, tabl. 2:91b, 31.

⁶⁹⁷ M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 21, 55, tabl. 7:287b, 49.

⁶⁹⁸ A. Strobin 2021, 22, tabl. XII/12:1.

⁶⁹⁹ T. Skorupka 2001, 157–159, tab. 10.

⁷⁰⁰ R. Wołagiewicz 1995, 14, 24, 33, tabl. IV/12:10, XIX/129:3, XXIX/268:23.24.

⁷⁰¹ M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 21, 55, tabl. 7, 50.

⁷⁰² Lubowidz, grób 12 (M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 292; R. Wołagiewicz 1995, 14, tabl. IV/12:10).

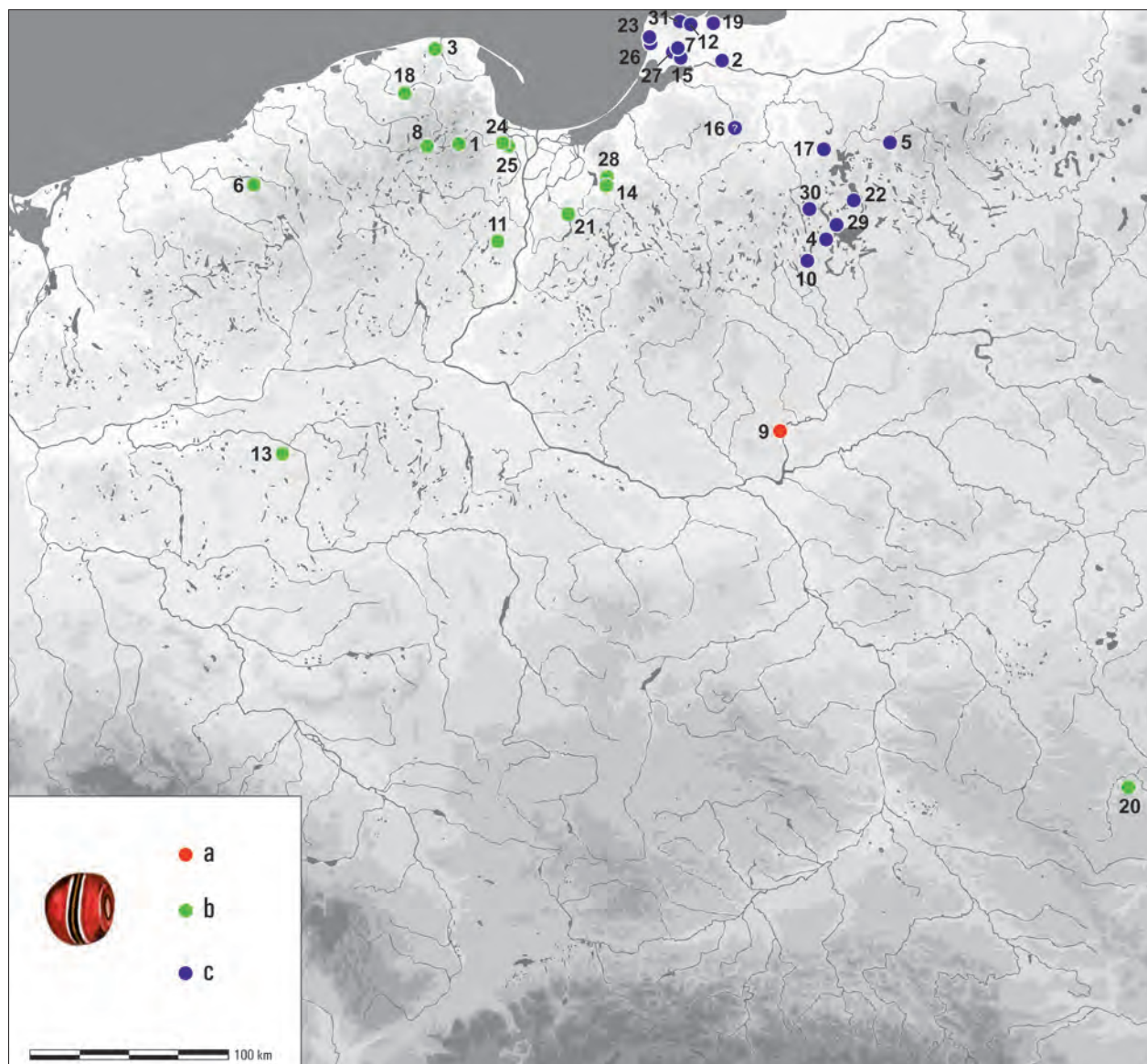
⁷⁰³ A. Chilińska-Früboes 2020, 153, tabl. 397:5–10.

⁷⁰⁴ W wypadku grobów 34 i 132 część bryłek może pochodzić również ze stopionych jąder wisiorów opasanych.

⁷⁰⁵ M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 18, tabl. 1:1–28.

⁷⁰⁶ W analizie pominięto dwuwarstwowy paciorek, który wystąpił w stropie grobu 597 (597/5). Ekspertyza masy szklanej wykazała, że jest to zapewne wyrób nowożytny (zob. Aneks 4).

⁷⁰⁷ M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 19, tabl. 1

Ryc. 36. Rozprzestrzenienie paciorków typów TM 287a–b w północnej części środkowoeuropejskiego *Barbaricum* (a – kultura przeworska, b – kultura wielbarska i grupa masłomęcka, c – ugrupowania bałtyjskie).

- 1 – Babi Dół-Borczy; 2 – Bolšoe Isakovo; 3 – Brzyno; 4 – Gąsior; 5 – Grunajki; 6 – Grzybnica; 7 – Hruszał'noe; 8 – Kamienica Szlachecka; 9 – Kleszewo; 10 – Koczek; 11 – Kościelna Jania; 12 – Kovrovo; 13 – Kowalewko; 14 – Krosno; 15 – *Lehndorf*; 16 – Lejdy; 17 – Leśniewo; 18 – Lubowidz; 19 – Lugovskoe; 20 – Masłomęcz; 21 – Nowy Targ; 22 – Paprotki Kolonia; 23 – Povarovka; 24 – Pruszcz Gdański, stan. 7; 25 – Pruszcz Gdański, stan. 10; 26 – Putilovo; 27 – *Warengen*; 28 – Weklice; 29 – Woźnice; 30 – Wyszembork; 31 – Zaostrovè

ny jest on do typu TM 12. Nie znam dla niego bezpośredniej analogii.

Paciorki grupy TMI to ozdoby powszechnie spotykane na całym obszarze barbarzyńskiej Europy w okresie wpływów rzymskich, szczególnie w jego młodszym odcinku, oraz we wczesnej fazie okresu wędrówek ludów. Niemal wszystkie okazy zarejestrowane w Kleszewie mają analogie na innych mazowiecko-podlaskich cmentarzyskach kultury wielbarskiej. Ich datowanie jest zgod-

ne z chronologią poszczególnych typów ustaloną przez M. Tempelmann-Mączyńską⁷⁰⁸.

Pierścieniowate (płasko-kuliste) paciorki grupy TMII w liczbie 41 egzemplarzy odkryto 12 grobach (Tab. 5). Dominują okazy ze szkła niebieskiego, typu TM 30,

⁷⁰⁸ M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 27–29, 166–169, tabl. 21–23.

których jest 15. Drugi pod względem liczebności zbiór (10 egz.) tworzą zabytki z czarnego szkła, typu TM 40. Pozostałe paciorki grupy TM II odkryte w Kleszewie (typy TM 31, 32, 34–37, 41, 42) reprezentowane są przez jeden lub dwa egzemplarze. Paciorki grupy TM II to wyroby szeroko rozpowszechnione na terenie środkowo-europejskiego *Barbaricum*, liczne także w kulturze wielbarskiej. Datowane są głównie na fazy B₂/C₁–D⁷⁰⁹.

Do grupy TM II można przypisać też niewielki pierścieniowaty okaz z różowego, przezroczystego szkła, odkryty w grobie 600 (600/2). Najbliższy jest on typowi II/16 w klasyfikacji paciorków z terenów kultury czerniachowskiej, pióra O.V. Gopkalo⁷¹⁰. Zabytek z Kleszewa pochodzi z grobu łączonego z fazami VI–VII funkcjonowania cmentarzyska. Rzadko spotykany typ G II/16 datowany jest także nieprecyzyjnie: nie wcześniej niż na ostatnią tercję III w. n.e.

W grobie 385 (385/8) z fazy VI (?) użytkowania nekropoli znaleziono niewielki paciorek z zielonego szkła, zbliżony do typów TM 8 i 36. Jego datowanie odpowiada chronologii obu typów (zob. wyżej).

Grupę TM III (paciorki płaskie) reprezentują trzy okazy: niebieski (typ TM 47) z grobu 708 (708/15), fioletowy (typ TM 48) z grobu 883 (883/17) i czerwony (typ TM 54), odkryty w grobie 600 (600/1). Pierwsze dwa datowane są na fazę VII, ostatni – na fazy VI–VII funkcjonowania cmentarzyska. Paciorki grupy TM III w kulturze wielbarskiej spotykane są bardzo często, szczególnie na Pomorzu i w Wielkopolsce, na co wpływ ma duży odsetek grobów inhumacyjnych na tamtejszych cmentarzyskach. Wśród nich najbardziej pospolite są okazy z pomarańczowego lub czarnego szkła opakowego, których zarejestrowano setki sztuk⁷¹¹. Odmiiany odnotowane w Kleszewie są mniej liczne, szczególnie na obszarach leżących na wschód od środkowej Wisły. Datowanie paciorków typów TM 47 i 48 w kulturze wielbarskiej obejmuje fazy B₂–D a typu TM 54 – głównie młodszy okres wpływów rzymskich⁷¹².

Grupa TM IV reprezentowana jest przez trzy małeńkie dwustożkowate paciorki z ciemnoniebieskiego szkła, typu TM 57, odkryte w grobie 708 (708/16–18). Jest to forma powszechnie spotykana w *Barbaricum*, wiele ich znaleziono też na cmentarzyskach kultury wielbarskiej na Mazowszu i Podlasiu. Typ TM 57 datowany jest od podfazy B₂ po wczesny okres wędrówek ludów⁷¹³. Okazy z Kleszewa pochodzą z grobu wiązanego fazą VII użytkowania cmentarzyska.

Na powierzchni cmentarzyska znaleziono dwustożkowaty paciorek z bezbarwnego szkła (ZL/104). Zbliżony jest on do typów TM 56⁷¹⁴ i G XII/9⁷¹⁵. Nie znam dla niego bezpośredniej analogii z terenów kultury wielbarskiej. Odkryte tu nieliczne paciorki dwustożkowate z bezbarwnego szkła są wyraźnie mniejsze⁷¹⁶. Podobnymi do kleszewskiego wymiarami (ponad 1 cm średnicy) cechują się natomiast okazy z Ukrainy, np. Černeliv-Rus'kij, grób 117 czy Kaborga IV, grób 2⁷¹⁷. Na terenie kultury czerniachowskiej zabytki te datowane są od rozwiniętej fazy młodszego okresu wpływów rzymskich po początki okresu wędrówek ludów⁷¹⁸.

Paciorki segmentowe grupy TM X odkryto w ośmiu grobach. Dominują okazy z fioletowego szkła – typu TM 95 (385/19, 720/23–25) i niebieskiego – typu TM 91 (578/5, 640/10, 676/1, 708/19?⁷¹⁹). Paciorki ze szkła czarnego, typu TM 97, znaleziono w grobie 386 (386/24.25), a zielony okaz typu TM 92 – w grobie 918 (918/1). Paciorki segmentowe z Kleszewa mają liczne analogie na terenie kultury wielbarskiej, gdzie najczęściej spotykane są w zespołach z faz C_{1b}–D⁷²⁰. W tych ramach chronologicznych mieszczą się także okazy odkryte w Kleszewie, które datowane są na fazy VI i VII użytkowania cmentarzyska.

W grobie 385 z fazy VII użytkowania cmentarzyska znaleziono segmentowy paciorek melonowaty z fioletowego szkła (385/20). Odpowiada on typowi TM 103. Paciorki tej formy, różnych kolorów, spotykane są na obszarze *Barbaricum* dość rzadko. Większość mi znanych zarejestrowano na ziemiach polskich, pojedyncze

⁷⁰⁹ M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 18, 29–31, tab. 8, tabl. 26.

⁷¹⁰ O.V. Gopkalo 2008, 20, tabl. I, mapa 5. W dalszej części niniejszego opracowania paciorki klasyfikowane według podziału O.V. Gopkalo poprzedzone są skrótem G przed numerem typu.

⁷¹¹ Wysoka liczba znalezisk wynika z faktu, iż często w jednym grobie notowane jest kilkadziesiąt egzemplarzy. Zob. J. Schuster 2018b, 84; A. Mistewicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak 2021, 146–147.

⁷¹² Zob. M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 18, 31, 171, tabl. 27. Zestawienie paciorków typów TM 47 odkrytych na Mazowszu i Podlasiu można uzupełnić o pojedyncze znaleziska z Modły, grób 146 (J. Andrzejowski 2006, 23, ryc. 9:7) i Starego Szekowa, znalezisko luźne – informacja Radosława Prochowicza (PMA).

⁷¹³ M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 171, tabl. 1:57, 28; T. Skorupka 2001, 156.

⁷¹⁴ M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 18, tabl. 1:56.

⁷¹⁵ O.V. Gopkalo 2008, 31, tabl. II/XII:9.

⁷¹⁶ Np. Malbork, ul. Zagórna, grób 6 (M. Pietrzak 1965, 165, tabl. II:8).

⁷¹⁷ B.V. Magomedov 1979, 26, tabl. IV:4; I.P. Gereta 2013, 50, ryc. 71:8.

⁷¹⁸ O.V. Gopkalo 2008, 31.

⁷¹⁹ Nie można wykluczyć, że są to przywarte do siebie paciorki typu TM 2 (zob. przypis 709).

⁷²⁰ M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 18, 33–35, 173, tab. 8, tabl. 2:91.92.95.97, 31.

Tab. 5. Zestawienie paciorków grup TM I–II z grobów i obiektów kultury wielbarskiej

Typ	Nr zabytku	Liczba egz.	Typ	Nr zabytku	Liczba egz.
TM 1	385/4	1	TM 22	915/2	1
TM 2	386/10, 708/8–10.19? [*] 883/4–11, 884/70.71	14 lub 16	TM 23	720/16–19	4
TM 3	385/5, 919/3	2	TM 30	708/13.14, 720/22, 808/4, 883/13.15, 919/5, 884/42–49	15
TM 4	386/12, 640/7	2	TM 31	884/69	1
TM 6	385/6.7, 386/13	3	TM 32	883/16, 884/93	2
TM 7	884/76.77, 919/4	3	TM 34	385/11, 916A/2	2
TM 8	386/14, 884/28.29.72–75, 916/3	8	TM 35	640/8	1
TM 9	385/9	1	TM 36	708/11.12	2
TM 10	884/86–90	5	TM 37	385/12–15	4
TM 11	158/41, 386/21.22, ZL/95	4	TM 40	385/16–18, 386/18–20, 719/1, 883/14, 884/91.92	10
TM 12	385/10, 386/11?.15–17, 883/12, 884/50–68, 916/2	25 lub 26	TM 41	954/2	1
TM 13	887/4	1	TM 42	158/42	1
TM 18	619/1**, 640/9, 641/2, 720/15, 750/2–9, 884/96–261	179	TM II (G II/16)	600/2	1
TM 19	720/20.21	2	Zbliżony do TM 8 i 36	385/8	1
TM 20	720/5–14	10			

* Pod nr 708/19 kryją się dwa nadtopione i przywarte do siebie paciorki beczułkowate, typu TM 2, ewentualnie jeden egzemplarz segmentowy, typu TM 91 (zob. omówienie paciorków grupy TM X).

** Są to dwa okazy, stopione i złączone w jedną bryłkę.

egzemplarze pochodzą z Niemiec oraz Ukrainy⁷²¹. Najbliższą analogią dla okazu z Kleszewa są dwa paciorki z Niedanowa, grób 534⁷²².

Grupę TM XI reprezentują prostopadłościennne, niskie paciorki z nieprzezroczystego szkła barwy zielonej (typ TM 105) lub czerwonej (typ TM 107). Okazy pierwszej formy odkryto w grobie 884 (884/262), drugiej – w grobach 385 (385/21) i 884 (884/83–85). Paciorki grupy TM XI spotykane są rzadko na terenie Polski. Wśród nich wyraźnie dominują okazy ze szkła czerwonego, które znamy m.in. z wielbarskich nekropoli w Niedanowie, groby 518 i 534⁷²³, oraz Nurze, grób 3⁷²⁴.

⁷²¹ M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 18, 33–35, 173, tab. 8, tabl. 2: 103, 31; O.V. Gopkalo 2008, 34, mapa 15.

⁷²² W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 93, tabl. CXCIII/534:8.

⁷²³ W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 90, 93, tabl. CLXXXVII/518:2, CXCIII/534:14.

⁷²⁴ Zbiory PMA, nr inw. IV/ 5772.

Podobny do paciorka typu TM 105 z grobu 884 jest egzemplarz z Kowalewka, grób 355⁷²⁵. Paciorki grupy TM XI pojawiają się w podfazach B₂/C₁–C_{1a}⁷²⁶, większość odnoszona jest jednak do faz C₂–D⁷²⁷. Okazy z Kleszewa pochodzą z grobów datowanych na stadium VIIa oraz fazę VII funkcjonowania cmentarzyska.

W grobie 385 z fazy VII odkryto trzy prostopadłościennne paciorki z zielonego szkła, typu TM 115 (385/22–24). Występują one głównie na stanowiskach kultur przeworskiej, wielbarskiej i sudowskiej oraz grupy dębczyńskiej datowanych na młodszy i późny okres wpływów rzymskich oraz wczesny okres wędrówek ludów⁷²⁸.

⁷²⁵ T. Skorupka 2001, 95, tabl. 109/355:3d.

⁷²⁶ Zob. przypis wyżej.

⁷²⁷ M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 19, 35, 173, tab. 8, tabl. 2: 105.107, 32.

⁷²⁸ M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 19, 35, 173, tab. 8, tabl. 2: 115, 33.

Poliedryczne paciorki odkryto w sześciu lub siedmiu grobach (258?, 385, 597, 600, 720, 884, 919). Większość stanowią egzemplarze z niebieskiego szkła, typu TM 126, których jest 12 (385/25.26, 597/6–9, 600/3–7, 919/6). Ze szkła fioletowego (typ TM 128) wykonane są dwa (?) okazy (258/5?, 385/27). W grobie 884 znaleziono jeden paciorek ze szkła zielonego, typu TM 129 (884/78), i trzy czerwone paciorki typu TM 132 (884/79–81). Egzemplarz z czarnego szkła (typ TM 134) pochodzi z grobu 720 (720/31). Okazy z jasnobrażowego, przezroczystego szkła (597/10) i niebieskiego, opakowego szkła (884/82) nie mają odpowiedników w klasyfikacji M. Tempelmann-Mączyńskiej. Pierwszy znajduje paralele pośród czerniachowskich okazów typu G XVII/9, drugi – typu G XVII/11⁷²⁹.

Poliedryczne paciorki to jedna z najpowszechniejszych „późnorzymskich” form notowanych na terenach *Barbaricum*. Podobnie jak ma to miejsce w Kleszewie, najczęściej rejestrowane są okazy z niebieskiego, przezroczystego szkła, inne odmiany barwne oraz egzemplarze ze szkła opakowego spotykane są rzadziej⁷³⁰. Paciorki te datowane są w ramach faz B₂/C₁–D, a najczęściej – C_{1b}–C₂⁷³¹. Znaleźiska z omawianej nekropoli pochodzą z faz VI i VII jej użytkowania.

Cylindryczne paciorki grupy TM XV odkryto w grobach 175 (175/2) i 386 (386/23) oraz na złożu wtórnym, w wypełniku grobu średniowiecznego (ZL/105). Ten ostatni egzemplarz wykonany jest ze szkła zielonego (typ TM 140), pozostałe są białe (typ TM 138). Zabytki takie rejestrowane są głównie we wschodniej i południowej części środkowoeuropejskiego *Barbaricum*, w zespołach z faz C₂–D⁷³². Paciorki z Kleszewa datowane są na fazy VI (?) i VI–VII użytkowania cmentarzyska.

W grobie 629 z fazy VII odkryto cztery cylindryczne, spiralne paciorki z niebieskiego szkła (629/2–5). Odpowiadają one typowi TM 152. Jest to forma spotykana w środkowoeuropejskim *Barbaricum* sporadycznie. Jedyny znany mi okaz z ziem polskich – poza kleszewskimi – odkryto w Pruszczu Gdańskim, stan. 5, grób 23⁷³³. Pochówek, na podstawie grzebień z dzwonowatym

uchwytem, można odnosić do początku okresu wędrówek ludów. Mniej lub bardziej podobne paciorki z niebieskiego szkła częściej notowane są na terenie kultur czerniachowskiej i Sântana de Mureș, gdzie datowane są przeważnie na schyłek okresu wpływów rzymskich⁷³⁴.

Paciorki żłobkowane (melonowate) odkryto w czterech grobach (385, 386, 720, 884). Okazy z niebieskiego szkła, typu TM 162, oraz zbliżony do typów TM 162 i 163 pochodzą z grobu 884 (884/30.94). Dwa małe fioletowe okazy typu TM 166 znaleziono w grobie 385 (385/28.29); paciorek czarny, zbliżony do typów TM 168 i 169 – w grobie 386 (386/26)⁷³⁵. Dwa egzemplarze z żółtawego, przezroczystego szkła z grobu 720 (720/29.30) najbliższe są typowi G XIV/8⁷³⁶. Paciorki żłobkowane są formą szeroko rozpowszechnioną na obszarze środkowoeuropejskiego *Barbaricum*. Wśród nich wyraźnie dominują egzemplarze ze szkła niebieskiego⁷³⁷. Paciorki typów TM 162, 163, 166, 168, 169 datowane są w ramach faz B₂–D, a najwcześniejsze zespoły z paciorkami typu G XIV/8 pochodzą z 2. połowy IV w. n.e.⁷³⁸. Paciorki z Kleszewa znaleziono w grobach wiązanych z fazą VI (grób 386) oraz fazą VII (groby 385 i 720), względnie stadium VIIa funkcjonowania nekropoli (grób 884), co jest zgodne chronologią poszczególnych typów.

Grupa TM XXI, tj. paciorków zdobionych „oczkami”, liczy dziewięć egzemplarzy, odkrytych w trzech grobach i luźno na powierzchni cmentarzyska. Do typu TM 212 przypisano czarny z egzemplarz z grobu 708 (708/20). Podtyp TM 223c (czerwony z „oczkami” biało-czarnymi) reprezentowany jest przez dwa okazy z grobu 386 (386/27.28). Być może⁷³⁹ podobny do nich był paciorek z grobu 884 (884/95). Czarny egzemplarz z czerwono-żółtymi oczkami, znaleziony luźno (ZL/108), odpowiada podtypowi TM 224e, a cztery czarno-niebieskie, z czworokątnymi biało-czarnymi lub biało-granatowymi „oczkami” (386/29–32) – podtypowi TM 225c.

Paciorki oczkowe to duża, wewnątrz różnicowana, długotrwała i szeroko rozpowszechniona grupa ozdób⁷⁴⁰. Poszczególne ich odmiany odróżnia barwa

⁷²⁹ O.V. Gopkalo 2008, 40–41, tab. IV.

⁷³⁰ M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 37–38, tabl. 34; M. Erdrich, H.-U. Voß 1997, 82, ryc. 7; O.V. Gopkalo 2008, 39–41, tabl. IV, mapy 19, 20.

⁷³¹ M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 19, 37–38, 174–175, tab. 8, tabl. 2:126–134, 34.

⁷³² M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 19, 38–39, 175, tab. 8, tabl. 2:134, 3:140, 35; zob. też O.V. Gopkalo 2008, 24–25 (typy VIII/5 i VIII/9).

⁷³³ M. Pietrzak L. Cymek, F. Rożnowski 2015, 30, tabl. XXII/23:5; por. M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 19, 38, 176, tab. 8, tabl. 3:152, 36.

⁷³⁴ O.V. Gopkalo 2008, 32, tabl. II, mapa 14.

⁷³⁵ M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 19–20, 39–41, tab. 3, 8, 38, 39.

⁷³⁶ O.V. Gopkalo 2008, 35, tabl. III, mapa 16.

⁷³⁷ Pomijam tu wykonane z tzw. fajansu egipskiego egzemplarze typu TM 171 (zob. omówienie tych paciorków w sekcji poświęconej paciorkom kultury przeworskiej).

⁷³⁸ M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 19–20, 39–45, 176–177, tab. 8, tabl. 3:162.163.168.169; O.V. Gopkalo 2008, 35–36.

⁷³⁹ „Oczka” są wykruszone; nie można wykluczyć, że były one jednobarwne, co jest cechą charakterystyczną typu TM 211 (por. M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 20, tabl. 4:211).

⁷⁴⁰ M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 20, 48–52; tabl. 44, 45;

szkła bazowego oraz cechy ornamentu (kolor, kształt, budowa jedno- lub wielowarstwowa). Jako grupa datowane są na cały okres wpływów rzymskich i początek okresu wędrówek ludów. Licznie znajdowane są w zespołach z faz B₂-C₁, co szczególnie dotyczy egzemplarzy wykonanych ze szkła czerwonego, opakowego. Inaczej jest w wypadku paciorków zrobionych ze szkła czarnego, które uznawane są raczej za formę „późnorzymską”⁷⁴¹. Paciorki znalezione w Kleszewie pochodzą z grobów z faz VI i VII użytkowania cmentarzyska. Wszystkie znajdują mniej lub bardziej bezpośrednio analogie na stanowiskach kultury wielbarskiej⁷⁴².

Paciorki ornamentowane wzorami liniowymi (grupa TM XXII) w liczbie 30 sztuk znaleziono w sześciu grobach (158, 385, 386, 708, 720, 884) i luźno (ZL/109-111). Z grobu 386 z fazy VI (?) użytkowania cmentarzyska pochodzi rzadko spotykany na terenie Polski niebieski paciorek z białą dookólną linią, typu TM 235 (386/5). Jego najbliższą analogią jest okaz z nekropoli w Ciepłym, grób (inhumacyjny) 65 z 8 czerwca 1897 roku⁷⁴³, datowany zapinką Almgren 72 na fazę B₂⁷⁴⁴. Podobny zabytek znaleziono na bałtyjskim cmentarzysku w Równinie Dolnej, grób 191⁷⁴⁵; towarzyszyła mu zapinka z podwiniętą nóżką. Zbliżone paciorki licznie rejestrowane są na terenach nadczarnomorskich, gdzie datowane są na I-II w. n.e.⁷⁴⁶

Czarne paciorki z dookólnym ósemkowatym wzorem, typu TM 266, które znaleziono w grobach 158 (158/39) i 386 (386/36-38), to forma powszechnie spotykana na obszarze niemal całej barbarzyńskiej Europy⁷⁴⁷. Datowane są w przedziale faz B₂/C₁-D, najczęs-

kiej na fazę C₂⁷⁴⁸. Okazy z Kleszewa pochodzą z grobów z fazy VI użytkowania cmentarzyska.

Paciorki zdobione wzorem ósemkowatym i punktami znaleziono w grobach 158 (158/38), 386 (386/33.34)⁷⁴⁹ i 708 (708/21). Spotykane są one znacznie rzadziej niż podobne do nich, wyżej wzmiankowane okazy typu TM 266. Znamy je m.in. z dorzecza Łaby, ziem polskich oraz strefy nadczarnomorskiej⁷⁵⁰. Znaleziska z obszaru środkowoeuropejskiego *Barbaricum* datowane są zazwyczaj na fazy C₂-D, okazy ze wschodniej Europy – na III-IV w. n.e. Najbliższą analogią dla czarnych paciorków z grobów 158 i 708 są egzemplarze z grobu 543 z Niedanowa, datowanego na fazy C₃-D⁷⁵¹. Paraleli dla białych okazów z grobu 386 nie znam.

Paciorki zdobione dookólnymi zygzakowatymi i – niekiedy – prostymi liniami znaleziono w grobach 158 z fazy VI i 385 z fazy VII użytkowania nekropoli oraz luźno bądź na złożu wtórnym, w wypełniskach grobów średniowiecznych (ZL/109-111). Okazy z czarnego szkła, zdobione czerwonymi i białymi nitkami, odpowiadają typom TM 293 (ZL/111) i TM 301 (158/40). Paciorek ze szkła zielonego z żółtymi i brązowymi nitkami (ZL/109) zbliżony jest do typu TM 293⁷⁵², a okaz z jasnoniebieskiego szkła z nitkami żółtą i czerwoną (ZL/110) do typu TM 299. Brązowy egzemplarz z nitkami czerwonymi, żółtymi i białą (385/41) przynależy do typu TM 303. Paciorki ornamentowane dookólnymi liniami prostymi i/lub zygzakowatymi (typy TM 292-303) spotykane są na rozległych obszarach *Barbaricum*, od Wezery po Morze Czarne. Datowane są w ramach faz B₂/C₁-D, przeważnie C_{1b}-D⁷⁵³. Na Mazowszu i Podlasiu odkryto je m.in. w Cecelach, Kozłówkę, Niedanowie, Modle, Szczytach-Dzięciołowie⁷⁵⁴.

P. Ethelberg 2000, 82-83; O.V. Gopkalo 2008, 47-50.

⁷⁴¹ M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 52.

⁷⁴² Np. typ TM 212 – Cecele, grób 224 (J. Jaskanis 1996, 37, tabl. XXIX/224:2); typ TM 223 – Kowalewko, groby 34, 73, 76, 238 (T. Skorupka 2001, 156, tab. 10), Wekllice, groby/obiekty 51, 124, 184, 256, 277, 288, 384, 388, 455, 385 (M. Natuniewicz-Sekuła, J. Okulicz-Kozaryn 2011, 36, 49, 62, 76, 81, 83, 101, 114, 119), typ TM 224 – Kowalewko, grób 293 (T. Skorupka 2001, 156, tab. 10), Kozłówkę, znalezisko luźne (M. Woźniak 2011, 181, ryc. 13:5), typ TM 225 – Brudnice, groby 496, 531 (A. Szela 2013a, 114), Brzyno, grób 227 (A. Strobina 2021, 74, tabl. CXVI/227:3), Kamienica Szlachecka, groby 62, 86 (M. Tuszyńska 2020, 78), Pruszcz Gdański, stan. 5, grób 17 (M. Pietrzak, L. Cymek, F. Rożnowski 2015, 25, tabl. XV/17:i).

⁷⁴³ A. Schmidt 1902, 111, tabl. VII:54.

⁷⁴⁴ Zob. A. Chylińska-Früboes 2020, 237-242.

⁷⁴⁵ W. Nowakowski 2001b, 94.

⁷⁴⁶ Zob. typ 144 według E.M. Alekseevej (1978, 40, tabl. 27:3.13).

⁷⁴⁷ E.M. Alekseeva 1978, 50-51, tabl. 32:39-49; M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 21, 55, tabl. 6:266, 48; I.E. Olldag 1994, 204,

224-225, tabl. 3; O.V. Gopkalo 2008, 52, tabl. 3, mapa 26; L. Grumca 2020, 437-438, 440, ryc. 1.

⁷⁴⁸ M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 53, 58, tab. 8.

⁷⁴⁹ M. Tempelmann-Mączyńska (1985b, 20, 180) paciorki te uznała za formę przewodnią typu TM 230, który należy do grupy paciorków z „oczka”. Ich ornament wykonano jednak poprzez wtopienie w korpus nitki, co jest charakterystyczne dla paciorków grupy TM XXII, tj. zdobionych wzorami liniowymi.

⁷⁵⁰ E.M. Alekseeva 1978, 55, tabl. 32:25-27; M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 21, 55, tabl. 6:276, 48.

⁷⁵¹ W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 95, tabl. CXCVI/543:10.

⁷⁵² W drukowanej wersji katalogu paciorków omyłkowo przypisano do typu TM 290.

⁷⁵³ E.M. Alekseeva 1978, 51-52, tabl. 31:63.64.72; M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 21, 55-58, tabl. 7, 8, 59; I.E. Olldag 1994, 204, 224-225, tabl. 3; O.V. Gopkalo 2008, 53-56, tabl. 3, mapa 27.

⁷⁵⁴ J. Jaskanis 1970, 393, tabl. I:5; 1996, 28, 40, tabl. XX/142:5-10; XXXII/259:1; W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 131; J. Andrzejow-

Z grobów 385 (385/30–40) i 720 (720/26–28) pochodzi 14 wrzecionowatych paciorków z czerwonego, opakowego szkła, z widocznymi drobnymi, ciemnymi smugami. Okazy z Kleszewa posłużyły za wzorzec do wyróżnienia typu TM 318⁷⁵⁵. Nie znam dla nich analogii z ziem polskich. Zbliżone do nich są czerniachowskie paciorki typu G III/2⁷⁵⁶. O.V. Gopkalo odnosi je do schyłkowego odcinka okresu wpływów rzymskich i początków okresu wędrówek ludów. Okazy z Kleszewa pochodzą z zespołów z fazy VII użytkowania cmentarzyska, a więc datowane są podobnie.

Typ TM 324⁷⁵⁷ reprezentują dwa cylindryczne okazy z zygzakowatymi biało-czerwonymi pasmami, odkryte w grobie 884 (884/40.41), ze stadium VIIa funkcjonowania nekropoli. Jedyną znaną mi dla nich analogią jest okaz z Pruszcza Gdańskiego, stan. 5, grób 19⁷⁵⁸. Od paciorków kleszewskich odróżnia się on nieco bardziej kręłą formą i obecnością żółtego zygzaka między białymi i czerwonymi pasmami. Zespół z Pruszcza Gdańskiego, na podstawie fibul wzoru ZG 47, może być datowany na fazę C₃-D⁷⁵⁹.

Paciorek z jasnego, zielononiebieskawego szkła, zdobiony nierównymi białymi liniami, znaleziono w grobie 386 (386/39). Można go przypisać do typu TM 339. Z terenów kultury wielbarskiej znamy kilka okazów tej odmiany, dalsze pochodzą ze stanowisk ugrupowań bałtyjskich w północno-wschodniej Polsce i zachodniej Litwie; pojedyncze egzemplarze znaleziono też w Niemczech. Paciorki typu TM 339 datowane są w ramach faz C_{1b}-D⁷⁶⁰. Znaleździło z Kleszewa pochodzi z grobu wiązanego z fazą VI (?) użytkowania cmentarzyska.

W grobie 386 znaleziono też okazy zdobione rozetami wykonanymi w technice *millefiori* (386/40–43). Korpusy dwóch z nich są zielone (podtyp TM 362e), dwóch kolejnych – białe (podtyp TM 362a). Paciorki typu TM 362, różnych odmian kolorystycznych, spotykane są powszechnie na obszarze niemal całego *Barbaricum*⁷⁶¹. Stosunkowo licznie rejestrowane są także

na ziemiach polskich, głównie w kulturze wielbarskiej, w zespołach z faz C_{1b}-D⁷⁶².

W tym samym grobie odkryto też dwa paciorki mozaikowe ze wzorem szachownicy, typu TM 366 (386/44.45). Jeden z nich ma korpus wykonany z czarnego szkła, a ornament – z białego i czerwonego (386/44). Drugi okaz jest czerwony i zdobią go rombówate pola biało-czerwonej szachownicy z żółto-czarną obwódką (386/45). Podobnie jak wyżej omówione egzemplarze zdobione rozetami, tak i okazy typu TM 366 cechuje szeroki zasięg występowania oraz duża różnorodność kolorystyczna szkła bazowego i ornamentu⁷⁶³. Najstarsze paciorki z mozaikowymi szachownicami pochodzą z początku okresu wpływów rzymskich, ale najliczniej rejestrowane są one w zespołach z faz B₂/C₁-C₂⁷⁶⁴. Na obszarach leżących na wschód od środkowej Wisły notowane są wyłącznie w kontekście kultury wielbarskiej⁷⁶⁵.

W grobie 600 i w wypełniku grobu średniowiecznego (ZL/102), odkryto 30 płaskich, krążkowatych paciorków z otworem wzdłuż średnicy. Wykonane są one z czarnego lub niemal czarnego szkła. Odpowiadają one typowi G XVI/4⁷⁶⁶ bądź wzorowi P-1 według A. Kokowskiego⁷⁶⁷, przy czym definicja tego ostatniego jest szersza, obejmuje bowiem paciorki różnych

ski 2009, 113, 175, 183, tabl. 3.35/85:4, 3.96/199:10, 3.104/213:2; M. Woźniak 2011, 171, ryc. 2:5.

⁷⁵⁵ M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 21, 185.

⁷⁵⁶ O.V. Gopkalo 2008, 22, tabl. I, mapa 7.

⁷⁵⁷ M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 21, tabl. 9.

⁷⁵⁸ M. Pietrzak, L. Cymek, F. Roźnowski 2015, 28, tabl. XVIII/19:5, LV:2.

⁷⁵⁹ Zob. J. Andrzejowski, R. Prochowicz, T. Rakowski 2008, 47–49.

⁷⁶⁰ M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 22, 185, tabl. 8, 9, 53.

⁷⁶¹ Np. E.M. Alekseeva 1978, 42–43, tabl. 49:12–18; M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 22, tabl. 9, 54; I.E. Olldag 1994, 237; M. Erdrich, H.-U. Voß 1997, 82–85; O.V. Gopkalo 2008, 58–59, mapa 28, tabl. VI; L. Grumeza 2018; A.A. Krasnoperov 2020.

⁷⁶² Zestawienie M. Tempelmann-Mączyńskiej (1985b, 186–187) można uzupełnić m.in. o okazy z Gródka, pow. hrubieszowski, groby 66, 69, 105, 150 (M. Gładysz-Juścińska, A. Kokowski, B. Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 116, 118, 120, tabl. A6:1), Jartypor, grób 348 (J. Andrzejowski 2023, 156, tabl. CCXL/348:3.4), Kuczborka-Osady, grób 17 (A. Szela 2018a, 21, tabl. XI/17:15), Linowa, groby 76, 120 (M. Kurzyńska 2013, 33, 42, tabl. XVIII/76:2, XXXIV/120:6), Masłomęcza, groby 125, 158, 200, 365, 368 (M. Gładysz-Juścińska, A. Kokowski, B. Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 172, 175, 178, 190, tabl. A/30:1), Starego Szelkowa, grób 133 (R. Prochowicz 2013, 305, ryc. 4:23), Swaryczowa, obiekt 151 (M. Gładysz-Juścińska, A. Kokowski, B. Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 254, tabl. 45:26), Weklic, groby 219, 248, 328, 379, 388, 478 (M. Natuniewicz-Sekuła, J. Okulicz-Kozaryn 2011, 69, 73, 90, 99, 101, 118, tabl. XC/219:2, CIII/248:22.24.25.32, CXLII/328:1, CLXVIII/379:9.10, CLXXI/388:14, CCXII/478:22), Węgrowa, grób 31 (M. Kurzyńska 2013, 30, tabl. XXXII:18) i Wyszemborka, okolica grobu 194 i znaleździło luźne (P. Szymański 2005, 45).

⁷⁶³ Np. E.M. Alekseeva 1978, 39–40, tabl. 49:67.68.73–81; M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 22, tabl. 9, 54; I.E. Olldag 1994, 207, 237, tabl. 5.; O.V. Gopkalo 2008, 58, mapa 28, tabl. VI.

⁷⁶⁴ M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 60–61, tab. 8.

⁷⁶⁵ Np. Brudnice, grób 352 (A. Szela 2013a, 117), Jartypory, obiekty 226, 383 (J. Andrzejowski 2023), Pátrovičy, grób 36 (V. Belàvec 2006, ryc.3/V:24).

⁷⁶⁶ O.V. Gopkalo 2008, 38, tabl. IV, mapa 18.

⁷⁶⁷ A. Kokowski 1995, 16, ryc. 4:a.

barw, nie tylko czarne. Zabytki z Kleszewa kształtem przypominają też okazy grupy TM IX⁷⁶⁸. Paciorki typu GXVI/4 spotykane są bardzo rzadko. Znacznie częściej rejestrowane są paciorki podobne kształtem, ale ze szkła innej barwy, najczęściej niebieskiej lub fioletowej⁷⁶⁹. Na ziemiach polskich najliczniej notowane są one na terenach grupy masłomęckiej⁷⁷⁰ i kultury wielbarskiej⁷⁷¹. Większość odnośna jest do rozwiniętej fazy młodszego okresu wpływów rzymskich. Grób z Kleszewa datowany jest na fazy VI–VII użytkowania cmentarzyska.

Z kulturą wielbarską należy wiązać znalezione w grobie średniowiecznym soczewkowaty paciorek z fioletowo-różowego szkła (ZL/103). Odpowiada on typowi GXVI/2⁷⁷² lub formie F14 według T. Stawiarskiej⁷⁷³. Paciorki takie znamy z kilku późnorzymskich stanowisk kultury wielbarskiej⁷⁷⁴. Notowane są też w grupie masłomęckiej oraz terenach kultur czerniachowskiej i Sântana de Mureş⁷⁷⁵. Na obszarze kultury wielbarskiej rejestrowane są w grobach z faz C₁–D, najczęściej C_{1b}–C₂⁷⁷⁶.

W grobie 186 odkryto wisior z zielonawego szkła. Ma on kropłowaty kształt, wewnątrz korpusu zatopiony jest fragment brązowego drutu, będący pozostałością uszka. Zabytek można przypisać do typu TM 87⁷⁷⁷, a najlepsze analogie znajduje wśród okazów typu GXVIII/14⁷⁷⁸. Szklane wisiorzki z metalowym uszkiem należą do

ozdób spotykanych rzadko. Z terenów kultury wielbarskiej znamy dotychczas cztery okazy tego typu⁷⁷⁹, kilka dalszych zarejestrowano na obszarach kultur czerniachowskiej i Sântana de Mureş oraz kręgu nadłabskiego. Znaleźiska z kultury wielbarskiej odkryto w grobach z faz C_{1b}–C₂⁷⁸⁰. Podobnie, tj. na fazę VI użytkowania cmentarzyska, datowany jest też zespół z Kleszewa

Z wielbarską fazą funkcjonowania stanowiska najpewniej należy wiązać niżej omówione paciorki, które przypisane są do inwentarzy grobów kultury przeworskiej (500/3, 706/4), z faz II i III funkcjonowania cmentarzyska. Oba znaleziono w stropach jam, kilka centymetrów poniżej poziomu wyodrębnienia obiektów. Na takiej głębokości wypełniaka większości grobów odkrytych w Kleszewie były rozorane i w różnym stopniu przemieszane ze spągami warstwy ornej. Niekiedy na tym poziomie zalegały zabytki pochodzące z innych, zniszczonych obiektów, najpewniej przeciągnięte tu przez pług⁷⁸¹. Wydaje mi się, że podobnie należy interpretować obecność w grobach kultury przeworskiej młodszych od nich ozdób, omówionych niżej.

Pierwsze z takich znalezisk zachowało się w postaci kilkudziesięciu ułamków żółtego, czerwonego, czarnego i (obecnie) zielonego lub niebieskiego, mozaikowego szkła (500/3). Rekonstrukcja paciorka jest dzisiaj możliwa jedynie dzięki jego szkicowi sporządzonemu tuż po wyjęciu zabytku z grobu (Ryc. 37:1.2). Przedstawiony na nim egzemplarz to kulisty okaz o średnicy około 2,5 cm, wykonany w technice *millefiori*. Korpus tworzyły nieregularne żółte pola w czerwonej obwódce oraz czarne lub ciemnoszare pola z kwiatami o białych płatkach i żółto-czerwonym środku. Najbliższe analogie znajduje on wśród okazów typu 2408 i – w mniejszym stopniu – typu 2411 według I.E. Oldag⁷⁸² lub TM 367a⁷⁸³ (Ryc. 37:3.4). Od dwóch ostatnich odróżnia się jedynie brakiem ornamentu szachownicowego. Paciorki wszystkich wymienionych typów są charakterystyczne dla schyłku okresu wpływów rzymskich i okresu wędrówek ludów. Znamy je przede wszystkim z obszarów północnoeuropejskiego *Barbaricum*: Danii, Szwecji i północnych Niemiec, gdzie tradycja użytkowania

⁷⁶⁸ M. Tempelmann-Maczyńska 1985b, 18, tabl. 2.

⁷⁶⁹ Np. E.M. Alekseeva 1978, 68, tabl. 33:20; M. Tempelmann-Maczyńska 1985b, 19, 33, tabl. 2, 29; A.H. Vaday 1989, 100, ryc. 20, 25:29; O.V. Gopkalo 2008, 37–38; L. Grumeza 2014, 98–99, ryc. 32.

⁷⁷⁰ Gródek, pow. hrubieszowski, groby 77, 162 (A. Kokowski 1993a, 61, 112; 1993b, ryc. 68:d, 136:n), Masłomęcz, groby 105, 150, 178, 346, 435, 455, 462, 465 (M. Gładysz-Juścińska, A. Kokowski, B. Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 171, 175, 177, 189, 193, 195, 196).

⁷⁷¹ Brulino-Piwki, grób 29 (A. Kempisty 1968, 427, ryc. 51:g), Cecele, grób 553 (J. Jaskanis 1996, 75, tabl. LXXV/553:2), Jartypory, obiekt 43 (J. Andrzejowski 2023, 37, tabl. XXII/43:6), Pátrovičy, groby 1, 30, 36 (V.G. Belávec 2002, 242, ryc. 3:9; 2007a, 322, ryc. 8/36:5a, 9/30:5e).

⁷⁷² O.V. Gopkalo 2008, 37–38, tabl. III, mapa 18.

⁷⁷³ T. Stawiarska 1985, 42.

⁷⁷⁴ Zestawienie A. Kokowskiego (1995, 238, mapa 33) można uzupełnić m.in. o znaleziska z Nowego Targu, obiekt 346 (E. Fudzińska, P. Fudziński 2013, 96, tabl. LIII/346:2), Pátrovičy, grób 1 (V.G. Belávec 2007a, 324, ryc. 7/1:4k) oraz kilkadziesiąt egzemplarzy z Jartypor (np. groby 107, 117, 158 - J. Andrzejowski 2023, 64, 67, 82, tabl. LXX/107:5, LXXVI/117:7, CIII/158:2).

⁷⁷⁵ O.V. Gopkalo 2008, 38, mapa 18.

⁷⁷⁶ A. Kokowski 1995, 38.

⁷⁷⁷ Zob. M. Tempelmann-Maczyńska 1985b, 19, tabl. 2, 30.

⁷⁷⁸ O.V. Gopkalo 2008, 44, tabl. IV, mapa.

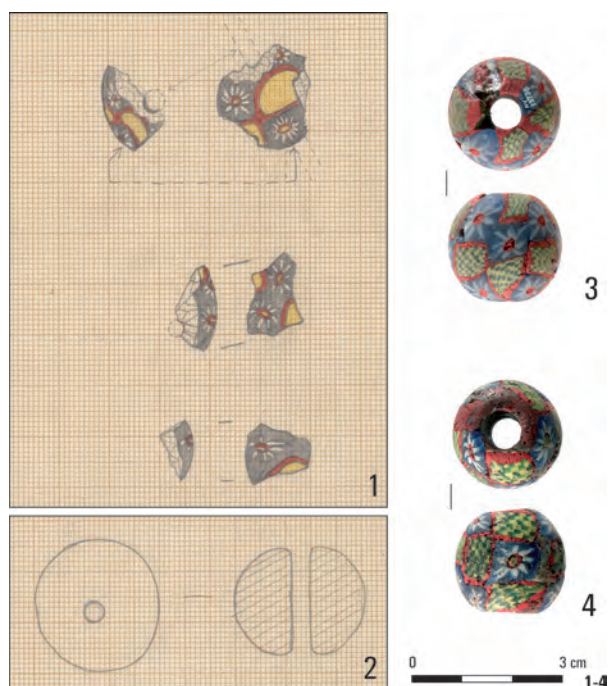
⁷⁷⁹ Cecele, grób 509 (J. Jaskanis 1996, 69, tabl. LXIII/509:2 – tu jako typ TM 83), Malbork-Wielbark, grób 524/25 (R. Schindler 1940, ryc. 34), Nowy Targ, obiekt 419 (E. Fudzińska, P. Fudziński 2013, 114, tabl. LXIX/419:1) oraz Kleszewo, grób 186.

⁷⁸⁰ Np. Malbork-Wielbark, grób 524/25 (R. Schindler 1940, ryc. 34).

⁷⁸¹ Np. sprzączka z pogrubią ramą (ZL/40) z okresu wędrówek ludów została odkryta na poziomie wyróżnienia grobu 1019 z młodszego okresu przedrzymskiego.

⁷⁸² I.E. Oldag 1994, 207, 236–237, tabl. 4.

⁷⁸³ M. Tempelmann-Maczyńska 1985b, 22, tabl. 12, 54.

Ryc. 37. Fragmenty paciorka z grobu 500 (1), jego rekonstrukcja (2) i formy zbliżone z Nydam (3, 4).
Wg: archiwum MSHM (1, 2), A. Rau 2010b (3, 4)

takich ozdób trwała do okresu średniowiecza⁷⁸⁴. Kilkanaście dalszych okazów odkryto nad środkowym Renem oraz na ziemiach polskich, Półwyspie Sambijskim, obszarze Niziny Panońskiej i na Krymie⁷⁸⁵. Na terenach środkowoeuropejskiego *Barbaricum* paciorki te najczęściej stanowiły element kolii. Znajdiska z północnoeuropejskich stanowisk bagiennych wskazują, że – przynajmniej w tym regionie – pełniły też funkcję ozdoby pochwy miecza⁷⁸⁶.

Paciorek z grobu 706 to beczułkowaty okaz z czerwonego, opakowego szkła (706/4). Odpowiada on omówionemu wyżej typowi TM 12. Jest to forma rejestrowana licznie na terenie środkowoeuropejskiego *Barbaricum*, w zespołach z faz B₂–D. Grób 706 datowany jest na fazę inicjalną okresu wpływów rzymskich (faza III użytkowania cmentarzyska). W tym świetle pochodzący z niego paciorek byłby jednym z najstarszych (najstarszym?) egzemplarzy tego typu, odkrytym na terenie środkowej Europy⁷⁸⁷. W Kleszewie pozostałe

paciorki typu TM 12 zarejestrowano w grobach kultury wielbarskiej, ewentualnie bez kontekstu. Wśród tych pierwszych są okazy niemal identyczne z egzemplarzem z grobu 706, które tak jak on cechują się nieznacznie spłaszczonymi ściankami. Stąd też uważam, że przeworska atrybucja zabytku jest mało prawdopodobna.

Niewielkie bryłki bezbarwnego lub kolorowego szkła, zapewne w większości pochodzące ze stopionych paciorków, znaleziono w 28 lub 29 zespołach grobowych kultury wielbarskiej i luźno (Tab. 6).

KULTURA PRZEWORSKA LUB WIELBARSKA

Określenie atrybucji kulturowej wielu paciorków oraz ich reliktyw nie było możliwe (Tab. 7)⁷⁸⁸. Przedmioty te znaleziono w grobach 149, 164 i 680, na powierzchni stanowiska bądź na złożu wtórnym, w wypełniakach grobów średniowiecznych. Okazy sklasyfikowane typologicznie reprezentują różne typy grup TM I i II: TM 2a (ZL/93), TM 9 i 12 (ZL/94), TM 24 (ZL/95), TM 30b (ZL/98), formę zbliżoną do typów TM 18 i 30 (ZL/99) oraz bliżej nieokreślony okaz grupy TM II (ZL/97). Większość z nich najpewniej pochodzi z naruszonych grobów kultury wielbarskiej. Ze względu na szerokie ramy chronologiczne występowania poszczególnych typów nie można jednak wykluczyć, że niektóre pierwotnie zdeponowane były w grobach kultury przeworskiej.

2.2.3.4 Paciorki i wisiorki z bursztynu

Paciorki bursztynowe znaleziono w 13 grobach inhumacyjnych kultury wielbarskiej (158, 179, 186, 280, 385, 386, 621, 750, 808, 884, 887, 916, 917). Ich liczba w poszczególnych zespołach była różna, najczęściej wahała się od jednego do czternastu egzemplarzy. Odstępstwem od tego są groby 158 i 386, gdzie odkryto – odpowiednio – 29 i 46 okazów.

Wśród wyrobów bursztynowych z Kleszewa dominują wisiorki ósemkowate, których jest 81 (158/9–37, 179/1–3, 186/4.5, 280/4–12, 385/47, 386/69–91, 621/3–16, 884/31). Tworzą one zbiór obejmujący okazy o różnie ukształtowanych główkach i mniej lub bardziej pękających korpusach. Na podstawie budowy główki można je podzielić na trzy warianty. Pierwszy z nich, reprezentowany przez okaz z grobu 386, ma główkę kulistą, słabo wyodrębnioną od korpusu (386/69). Odpowia-

⁷⁸⁴ A. Rau 2010a, 368–374.

⁷⁸⁵ N. Åberg 1919, 37, ryc. 33; E.M. Alekseeva 1982, 44, tabl. 49: 35; É. Garam, A. Vaday 1990, 176, ryc. 6:10; A. Rau 2010a, 368–370; A. Szela 2010, 9.

⁷⁸⁶ A. Rau 2010a, 368.

⁷⁸⁷ Datowanie typu TM 12 także na fazę B₁ oparto na podstawie inwentarza grobu 646 z Kleszewa, w którym znaleziono m.in.

zapinkę Almgren 68 (M. Tempelmann-Maczyńska 1985b, 27–28). W rzeczywistości jest to grób z okresu średniowiecza. Zabytki z młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich, odkryte w jego wypełniku, znajdowały się tu na złożu wtórnym (zob. ZL/3.8.89.94.103.116.124.126.128.342.364).

⁷⁸⁸ Część bryłek bezbarwnego, żółtawego i żółtozielonego szkła może pochodzić ze stopionych ułamków naczyń szklanych.

Tab. 6. Zestawienie niecharakterystycznych bryłek szkła z grobów kultury wielbarskiej

Barwa szkła	Datowanie		
	faza VI	faza VII	fazy VI–VII
bezbarwna	524/9	640/13, 708/22	577/1, 588/1, 601/1, 1027A/2
bezbarwna i niebieska	–	–	577/2
biała	–	883/21	–
białoszara	–	917/7	–
niebieska	–	578/6, 597/12, 640/12, 641/3, 708/22, 883/22, 884/263, 919/7	185/2, 534/8, 693/2
niebieska i bordowa	150/10	–	–
niebieska z białym, żółtym, czerwonym i seledynowym wzorem	–	–	ZL/112
żółta	–	884/265	–
zielona lub zielonkawa	150/11	640/11, 708/22, 950/2	362/3, 693/3, 703/2
turkusowa	150/9	–	–
fioletowa/purpurowa	–	884/265	–
fioletowa i czerwona	–	883/20	–
różowa	808/5	884/264	–
czerwona	–	883/19.23	–
czerwona i zielona	–	883/18	–
czerwona, zielona i niebieska	–	411/4	–
czarna	–	–	719/2
nieokreślona	150/12, 356/4, 386/92, 524/9	385/40	263/2, 1027A-B/1

da on typowi TM 465. Drugi wariant obejmuje okazy o główkach w przybliżeniu półkulistych, z otworem u nasady (158/9–21, 280/4–12, 386/69–91, 621/3–16); przypominają one podtypy d, f, g typu TM 471. Trzeci grupuje okazy, których główki są profilowane dookoła bruzdą (158/22–37, 179/1–3, 186/4.5, 385/47). W żłobku tym nawiercony jest otwór. Forma ta nie ma bezpośredniej analogii wśród odmian typu TM 471. Ostatni z wisiorów ósemkowatych z Kleszewa to egzemplarz z grobu 884 (884/31). Ma on małą, płaską główkę i wysoką szyjkę, w której znajduje się otwór; odpowiada on podtypowi TM 471m. Wisiorów ósemkowatych z Kleszewa mierzą od 0,9 do 2,6 cm wysokości (zazwyczaj około 1,5 cm). W dwóch wypadkach (386/70.71) zaobserwowano ślady ich naprawy, tj. z powodu zniszczenia główki nawiercono nowy otwór w szyjce.

Wisiorów ósemkowatych spotykane są terenach niemal całej barbarzyńskiej Europy⁷⁸⁹. W kulturze wielbarskiej

⁷⁸⁹ M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 81–86, 193–194, tabl. 70; A. Reszczyńska 1998, 105–116; A.V. Mastykova 1999; O.V. Gopkalo 2008, 71, mapa 32; A. Cieśliński 2009, 201–204; B. Lind 2010, 189–190; A. Bliujienė 2011, 113–120; M.J. Przybyła, E. Rydzewska 2019, 167, ryc. 9; A.A. Krasnoperov 2021. Liczba sześciu stanowisk z wisiorami ósemkowatymi z terenów kultury wielbarskiej położonych na wschód od środkowej Wisły, które wzmiankowane są ww. publikacjach jest zaniżona. Paciorów takie znaleziono tu na większości cmentarzysk, na których zarejestrowano pochówki inhumacyjne. Listę ich znalezisk można uzupełnić m.in. o okazy Brudnic, groby 318, 352, 381, 448, 496 (A. Szela 2013a, 125), Dąbka, stan. 9, grób 3 (A. Mistewicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak 2021, 148), Jartypor, grób 49 (J. Andrzejowski, K. Stanek 2007,

Tab. 7. Zestawienie fragmentów stopionych przedmiotów (paciorków?) szklanych o nieokreślonej atrybucji kulturowej

Barwa szkła	Nr zabytku
bezbarwna	ZL/122.126.127
żółtawa	ZL/125.126
żółtozielona	ZL/113
zielona lub zielonkawa	680/1, ZL/123.124
zielonożółta, czarna i żółta	ZL/121
turkusowa	149/2, 164/2
czerwona, zielona i niebieska	ZL/120
czarna z jasnymi smugami	ZL/119
nieokreślona	ZL/116.129

najstarszy okaz pochodzi z podfazy B_{2b}, ale najczęściej znajdowane są one w obiektach z faz C_{1b}–D⁷⁹⁰. Egzemplarze z Kleszewa znaleziono w grobach z faz VI i VII użytkowania cmentarzyska.

Drugą grupę pod względem liczebności stanowią paciorki krążkowate. Wśród nich przeważają okazy o średnicach w przedziale 0,7–1,2 cm, które przypisano do typu TM 388. W Kleszewie znaleziono ich 22 (386/46–64, 808/3, 884/27, 887/3), przy czym większość (19 egz.) odkryto w grobie 386. Okazy z grobów 158 i 917, mierzące – odpowiednio – 1,7 cm i 2,8 cm średnicy (158/8, 917/4), zaliczono do typu TM 389. Egzemplarz z grobu 884, o dwustożkowatym korpusie, odpowiada natomiast typowi TM 391. Paciorki typów TM 388–391 należą do najpospolitszych ozdób bursztynowych w kulturze wielbarskiej. Ich datowanie obejmuje niemal cały okres wpływów rzymskich i wczesny odcinek okresu wędrówek ludów⁷⁹¹. Analogiczne zabytki powszechnie spotykane są też na innych obszarach *Barbaricum*⁷⁹².

238, ryc. 4:5), Modły, groby 122, 225 (J. Andrzejowski 2006, 23, ryc. 5:13.14; 2009, 190), Pátrovičy, groby 1, 13, 36 (V.G. Belávec 2007a, 314, 322, ryc. 6/13:7–14, 8/36:6g), Starego Szelkowa, grób 131 (informacja Radosława Prochowicza, PMA).

⁷⁹⁰ M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 83–86; A. Cieśliński 2010, 86.

⁷⁹¹ M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 65–67, tabl. 58, 59; A. Reszczyńska 1998, 105–116.

⁷⁹² M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 65–67, tabl. 58, 59; U. Lund Hansen 1995, 217; O.V. Gopkalo 2008, 68–69, mapa 31; B. Lind 2010, 187; L. Boye, U. Lund Hansen 2013, 61.

Wisioriki o mniej lub bardziej geometrycznych korpusach znaleziono w czterech grobach (280, 385, 750, 884), w liczbie 14 sztuk. Ogólnie można je przypisać do grupy TM XL⁷⁹³. Siedem z nich to niewielkie, płaskie okazy, w przybliżeniu o trapezoidalnych lub prostopadłościennych korpusach, znalezione w grobie 750 (750/10–16). Podobny do nich jest egzemplarz z grobu 884, który w dolnej partii profilowany jest dookołą bruzdą (884/32). Wszystkie przypominają różne warianty typu TM 414. Cztery egzemplarze z grobów 280 (280/1–3) i 385 (385/44), o wydłużonych, nieco stożkowatych lub walcowatych kształtach, znajdują analogie wśród zabytków przypisanych do różnych wariantów typu TM 416, a wisioriki o nieregularnej bryle z grobu 385 (385/45.46) – wśród u okazów typu TM 419. Wisioriki o wydłużonej, mniej lub bardziej geometrycznej formie w kulturze wielbarskiej spotykane są często, zresztą na innych obszarach również⁷⁹⁴. Datowane są od fazy B₂ po wczesny okres wędrówek ludów⁷⁹⁵.

Trzy krążkowate paciorki o cylindrycznych ściankach bocznych zaliczono do typu TM 399. Dwa większe, o średnicy 2,1 i 2,4 cm, odkryto w grobie 385 (385/42.43), mały egzemplarz o średnicy 0,7 cm – w grobie 386 (386/65). Paciorki takie spotykane są nieco rzadziej niż wyżej omówione okazy typów TM 388–391. Znamy je ze Skandynawii, stanowisk kultury wielbarskiej i grupy dębczyńskiej na Pomorzu oraz z terenów objętych osadnictwem Bałtów⁷⁹⁶. Kilkanaście egzemplarzy zbliżonych do paciorków kleszewskich znaleziono w pracowniach bursztyniarskich kultury przeworskiej w Świlczy⁷⁹⁷. Nie znam natomiast analogicznych zabytków z terenów kultury wielbarskiej leżących na wschód od środkowej Wisły. Typ TM 399 datowany jest w ramach faz B₂–D⁷⁹⁸.

Trzy półkuliste okazy z grobu 386 odpowiadają typowi TM 400 (386/66–68). Jest to forma charakterystyczna dla obszarów południowej i wschodniej strefy Bałtyku⁷⁹⁹. Ponadto spotykamy je m.in. w Skandynawii⁸⁰⁰, na stanowiskach kultury wielbarskiej na ziemi cheł-

⁷⁹³ W drukowanej wersji katalogu zabytki z grobu 750 omyłkowo zaliczono do grupy TM XXXIX.

⁷⁹⁴ M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 72–73, tabl. 65, 66; A. Reszczyńska 1998, 105–116; O.V. Gopkalo 2008, 70, mapa 31; B. Lind 2010, 189, ryc. 4:66.

⁷⁹⁵ M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 72–73, tab. 8.

⁷⁹⁶ M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 68; P. Ethelberg 2000, 74–75, ryc. 63; A. Bliujienė 2011, 95.

⁷⁹⁷ Zob. grupa 1a według A. Gruszczynskiej (1999, 184, ryc. 10, 11:31–42).

⁷⁹⁸ M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 73, tab. 8.

⁷⁹⁹ M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 68–69, tabl. 63; A. Bitner-Wróblewska 2007, 65–66; A. Bliujienė 2011, 147.

⁸⁰⁰ P. Ethelberg 2000, 74–75, ryc. 63; B. Lind 2010, 188.

mińskiej⁸⁰¹ i Mazowszu⁸⁰² oraz w kulturze czerniachowskiej⁸⁰³. Chronologia paciorków typu TM 400 w kulturze wielbarskiej obejmuje okres od fazy B₂ po fazę D⁸⁰⁴.

Trzy poliedryczne paciorki z grobu 884 reprezentują typ TM 405 (884/33–35). Niezbyt liczne okazy tego typu rozproszone są na terenach niemal całego środkowo-europejskiego *Barbaricum*⁸⁰⁵. Datowane są one w ramach faz C–D. Pomijając okaz z Kleszewa, z obszarów kultury wielbarskiej leżących na wschód od środkowej Wisły znany jest mi tylko jeden taki egzemplarz, który znaleziono na cmentarzysku w Nurze, grób 3⁸⁰⁶.

Równie rzadkim znaleziskiem na Mazowszu i Podlasiu jest paciorek prostopadłościenny, typu TM 407, odkryty w grobie 884 (884/36). Zbliżony okaz, o nieco wypukłych ściankach, pochodzi z Drohiczyzna, jama 1⁸⁰⁷. Pojedyncze egzemplarze o podobnym kształcie zarejestrowano w innych strefach osadniczych kultury wielbarskiej, a także na terenach kultur przeworskiej i czerniachowskiej oraz obszarach zamieszkałych przez Bałtów⁸⁰⁸.

Cztery paciorki z grobu 884 to egzemplarze z widocznymi śladami po tokarce. Jeden (884/26) jest krążkowaty (typ TM 430), dwa (884/24,25) – beczułkowate (typ TM 431), ostatni (884/38) – cylindryczny, z wypukłymi ściankami (typ TM 438). Paciorki wszystkich tych typów znamy z wielu stanowisk kultury wielbarskiej, w tym z Mazowsza i Podlasia, oraz z ugrupowań sąsiednich, np. grupy dębczyńskiej, kręgu zachodniobałtyjskiego, kultur czerniachowskiej i Sântana de Mureș. Datowane są one na młodszy i późny okres wpływów rzymskich oraz na fazę D⁸⁰⁹.

Pozostałe dwa okazy, nieokreślone typologicznie, znaleziono w grobach 884 i 916. Pierwszy z nich (884/37) ma zaokrąglony, nieco spłaszczony korpus. Drugi paciorek jest w przybliżeniu krążkowaty (916/4), co zbliża go do okazów grupy TM XXX.

⁸⁰¹ Np. Linowo, obiekty 69A, 148, 155, 164, 219 (M. Kurzyńska 2015, 83–84).

⁸⁰² Np. Brudnice, grób 282 (A. Szela 2013a, 124), Modła, grób 129 (J. Andrzejowski 2006, 23, ryc. 6:4), Niedanowo, grób 325 (W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 64, tabl. CXIX/325:2–4).

⁸⁰³ O.V. Gopkalo 2008, 69, mapa 31.

⁸⁰⁴ M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 68–69.

⁸⁰⁵ M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 70, tabl. 64; O.V. Gopkalo 2008, 70, mapa 31.

⁸⁰⁶ M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 191.

⁸⁰⁷ Z. Szmit 1921, 64, ryc. 38.

⁸⁰⁸ M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 70–71, tabl. 65; O.V. Gopkalo 2008, 70, mapa 31; A. Bliujienė 2011, 224.

⁸⁰⁹ M. Tempelmann-Mączyńska 1985b, 70–71, tabl. 65; O.V. Gopkalo 2008, 69, mapa 31; A. Bliujienė 2011, 96, 147.

Tab. 8. Odsetek grobów inhumacyjnych z wyrobami bursztynowymi na mazowiecko-podlaskich cmentarzyskach kultury wielbarskiej*

Stanowisko	Odsetek grobów inhumacyjnych z wyrobami bursztynowymi
Kleszewo	56,5% (13/23)
Brulino-Piwki	30,7% (4/13)
Pätrovičy	29,6% (16/54)
Brudnice	28,1% (9/32)
Stary Szelków	20,0% (16/80)
Cecele	14,7% (9/61)
Modła	13,0% (3/23)

*Uwzględniono stanowiska z dziesięcioma i więcej grobami inhumacyjnymi (atrybucja kulturowa części z nich jest niepewna). Na podstawie A. Kempistego (1968), J. Jaskanisa (1996), J. Andrzejowskiego (2009), A. Szeli (2013) oraz informacji dr. V. Belávca (WA UW) i R. Prochowicza (PMA).

Nekropola w Kleszewie to jedno z najbogatszych w wyroby bursztynowe stanowisk kultury wielbarskiej na Mazowszu i Podlasiu. (Tab. 8). W co drugim grobie inhumacyjnym⁸¹⁰ wystąpił przedmiot z tego surowca. Nie wydaje się to przypadkowe. Stanowisko położone jest w sąsiedztwie strefy występowania bogatych złóż bursztynu (Równina Kurpiowska i okolice)⁸¹¹. Surowiec ten do niedawna eksploatowany był tu prostymi metodami, co możliwe było dzięki łatwo dostępnym, płytko zalegającym pokładom. Sposoby jego pozyskiwania w czasach nowożytnych dość szczegółowo opisał A. Chętnik⁸¹². Metoda ta była na tyle prymitywna, że oprócz wiedzy na temat lokalizacji złóż, nie wymagała żadnego specjalistycznego przygotowania oraz skomplikowanych

⁸¹⁰ Odsetek ten jest zapewne w jakimś stopniu zawyżony. Ze względu na obecność na stanowisku licznych jam z epoki brązu, które zarysem i barwą wypełniak były zbliżone do grobów inhumacyjnych, za te ostatnie uznano tylko obiekty, które zawierały szczątki ludzkie i/lub zabytki z okresu wpływów rzymskich. Z badań na innych mazowiecko-podlaskich nekropolach kultury wielbarskiej wiemy, że groby inhumacyjne bez wyposażenia i zachowanych szczątków ludzkich stanowią istotny procent wszystkich takich pochówków.

⁸¹¹ A. Chętnik 1952, 365–366; A. Małka 2010, 502–504, tam starsza literatura.

⁸¹² A. Chętnik 1952, 360–363, 376–384.

narzędzi. Mało prawdopodobne, aby surowiec ten nie był pozyskiwany tu także w starożytności.

2.2.3.5. *Paciorki kamienne*

Paciorki wykonane z kamienia znaleziono w czterech grobach kultury wielbarskiej (150, 524, 708, 954), luźno i na złożu wtórnym, w wypełniskach grobów średniowiecznych (ZL/130–134).

Płasko-kulisty okaz typu TM 494 wystąpił w grobie 150 (150/3) z fazy VI użytkowania cmentarzyska. Analogicznie datowany jest prostopadłościenny paciorek typu TM 500 z grobu 524 (524/4). Poliedryczne egzemplarze typu TM 499 z grobów 708 (708/24–31) i 954 (954/1) wiązane są zaś z fazą VII. Z tego odcinka czasowego najpewniej pochodzą też reprezentujące ten sam typ paciorki znalezione luźno i w grobach średniowiecznych (ZL/130–134). Paciorki kamienne z Kleszewa są w większości przepalone, mają barwę białą, białą-szarą lub szarą.

Paciorki kamienne na ziemiach polskich spotykane są rzadziej niż okazy wykonane ze szkła bądź bursztynu⁸¹³. Większość egzemplarzy odkrytych na obszarze kultury wielbarskiej zarejestrowano na stanowiskach leżących na wschód od środkowej Wisły. Są to głównie okazy wykonane z odmian chalcedonu. Wśród nich wyraźnie dominują paciorki poliedryczne, typu TM 499, rejestrowane tu od fazy C₁, charakterystyczne jednak przede wszystkim dla faz C₃–D⁸¹⁴. Inne formy spotykane są tu sporadycznie, np. paciorki analogiczne do zabytków z grobów 150 i 524 znaleziono na podlaskich nekropolach w Szczytach-Dzięciołowie i Cecelach⁸¹⁵. Wieloboczne paciorki typów TM 499 i TM 500, wykonane z kamieni półszlachetnych, przede wszystkim karneolu, znajdowane na terenie kultury wielbarskiej, są prawdopodobnie importem z obszarów kultury czerniachowskiej⁸¹⁶. Ozdoby takie spotykane są tam bowiem powszechnie⁸¹⁷. Wskazanie miejsca wykonania płasko-kulistego okazu z grobu 150 nie jest możliwe.

2.2.3.6. *Wisiołek kościany*

W grobie 100 odkryto przewiercony szpon ptaka z rodziny jastrzębiowatych, który przypuszczalnie służył jako wisiołek (100/1). Zespół datowany jest w ramach faz IV–V użytkowania cmentarzyska. Z terenów kultury przeworskiej pochodzi kilka podobnych ozdób. Najbliż-

szą terytorialnie analogią jest egzemplarz z Brudnic, grób 20, wykonany ze szpona orła⁸¹⁸. Wisiorki z pazurów nieokreślonych gatunkowo ptaków drapieżnych pochodzą z Kraśnika-Piasków, grób 60⁸¹⁹, i Starachowic, grób IV⁸²⁰, a być może też Choruli, grób 153⁸²¹. Wszystkie te zespoły, na podstawie inwentarza (Kraśnik-Piaski, Starachowice, Chorula) lub wyników badań antropologicznych (Kleszewo, Brudnice), można wiązać z pochówkami kobiet. Datowane są one zazwyczaj ramach faz B₂–C₁.

2.3. NARZĘDZIA I PRZEDMIOTY CODZIENNEGO UŻYTKU

2.3.1. IGŁY DO SZYCIA

Igły do szycia w liczbie 24–31⁸²² egzemplarzy znaleziono w 21–28 grobach i luźno. Jedna z nich wykonana jest z kości, pozostałe z żelaza lub brązu. W grobie 357 wystąpiły trzy egzemplarze, w pozostałych obiektach – po jednym. Długość okazów zachowanych kompletnie wynosi 5–16 cm, zazwyczaj 10–11 cm.

Igła z grobu 413 (413/12), datowanego na stadium Vb funkcjonowania cmentarzyska, wykonana została z kości dużego ssaka – bydła lub konia. Ma ona obrobioną od góry główkę. Otwór jest klepsydrowaty, co świadczy, że wiercono go z obu stron, np. czubkiem noża. Przedmiot wydaje się dość pospolity, jednak jako znalezisko grobowe jest unikatem. Spośród ponad setki igieł odkrytych na wielkich mazowiecko-podlaskich nekropolach kultury przeworskiej w Brudnicach, Kamieńczyku, Nadkolu, stan. 2, Niedanowie, Modle i Oblinie żadna nie była kościana⁸²³.

Datowanie igieł odkrytych na cmentarzysku ilustruje Tabela 9. Większość (18 egz.) pochodzi z zespołów z młodszego okresu przedrzymskiego i początku okresu wpływów rzymskich. Wszystkie wykonane są z żelaza. Wśród nich dominuje typ II według T. Dąbro-

⁸¹⁸ A. Szela 2021, 28, 81, tabl. XV/20:9.

⁸¹⁹ Z. Wichrowski 2000, 100, ryc. 4:9.

⁸²⁰ R. Jamka 1959, 39, ryc. 11:g; J. Andrzejowski 2004, 331.

⁸²¹ J. Szydłowski 1964, 118, 188, ryc. 126:6.

⁸²² Zbiór ten obejmuje również fragmenty prętów o kolistym przekroju, liczące ponad 4 cm długości, które znaleziono w grobach 113, 117, 132, 200A, 593, 657, 702. Klasyfikacja funkcjonalna tych przedmiotów jako igieł jest niepewna, co szczególnie dotyczy okazów brązowych z grobów 132 i 200A.
⁸²³ Zob. T. Dąbrowska 1997, 97; J. Andrzejowski 1998a, 78; 2009, *passim*; W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 118; K. Czarnecka 2007, 91; A. Szela 2021, 88.

⁸¹³ M. Tempelmann-Maczyńska 1985b, 88–90, tabl. 77; zob. też R. Prochowicz 2013, 310, ryc. 5.

⁸¹⁴ Ostatnio R. Prochowicz 2013, 312.

⁸¹⁵ J. Jaskanis 1970, 393–394, tabl. I:6.8; 1996, 54, 56, tabl. XLVI/393:2, L/403:22.23.

⁸¹⁶ Zob. R. Prochowicz 2013, 312.

⁸¹⁷ O.V. Gopkalo 2008, 73–76, 82, tab. 2, 5, mapa 34.

Tab. 9. Datowanie i identyfikacja typologiczna żelaznych oraz brązowych igieł z Kleszewa. Czcionką pogrubioną oznaczono igły brązowe, gwiazdką (*) – okazy zachowane fragmentarycznie, których klasyfikacja funkcjonalna jest niepewna

Datowanie	Typ		
	I	II	nieokreślony
I-III	20/2, 704/1	1/1961/5, 48/5, 68/4, 91/3, 245/4, 357/5-7	113/2*, 117/3*, 224/6, 593/1*, 615/8, 657/4*, 1024B/4, 1024C/3
III-IV	-	338/1	-
IV-V	-	525B/3	132/37*, 200A/3*, 244/2*, 339/2, 702/8*
VI-VII	-	534/3, 884/9?, 887/2	-
nieokreślone	ZL/59	-	ZL/60

wskiej⁸²⁴, obejmujący okazy z otworem wykonanym przebijakiem. Igieł typu I, tj. z uszkiem w formie pętliki utworzonej poprzez skucie główki igły z trzonem, znaleziono trzy (20/2, 704/1⁸²⁵, ZL/59). Igieł typu I są formą charakterystyczną dla młodszego okresu przedrzymskiego; w zespołach z rozwiniętego odcinka fazy B₁ i młodszych już się ich na Mazowszu nie spotyka; okazy typu II występują natomiast powszechnie także w okresie wpływów rzymskich⁸²⁶.

Sześć lub siedem⁸²⁷ okazów znaleziono we wczesnorzymskich grobach kultury przeworskiej (Tab. 9). Pięć z nich jest żelaznych, dwie – brązowe. Dwa okazy żelazne reprezentują typ II, pozostałych z powodu złego stanu ich zachowania nie udało się sklasyfikować.

W grobach kultury wielbarskiej zarejestrowano trzy brązowe igły (Tab. 9). Otwory w ich główkach wykonano przebijakiem (typ II). Okaz z grobu 887 ma po obu stronach główki płytkie, podłużne żłobki⁸²⁸. Są one spotykane stosunkowo często u igieł z okresu wpływów rzymskich, funkcja tych bruzd jest jednak nieznana⁸²⁹.

2.3.2. TZW. SZYDŁA

Tzw. szydła znaleziono w 22 grobach (1/1961/6, 20/4, 51/3.4, 59/2, 200B/5, 203/2, 245/3, 357/8, 409A.409B/1, 413/10, 476/2, 518/3, 521B/3, 591/1, 655/3?, 657/3, 702/9?, 798/2, 1019/4, 1024B/3, 1025/4?, 1026A/4) i łącznie, na powierzchni stanowiska (ZL/58). Są to przed-

mioty w formie długiego, najczęściej wrzecionowatego pręta, który z jednej strony ma przekrój kolisty, a z drugiej czworokątny, rzadziej przekrój jest wyłącznie czworokątny, a wyjątkowo – tylko kolisty. W kilku wypadkach (np. 51/3, 409A.409B/1) krawędzie boczne części czworokątnej są poprzecznie nacinane. Długość kompletnie zachowanych egzemplarzy waha się od 6,4 cm do 22 cm. Wszystkie okazy można przypisać kulturze przeworskiej. Większość znaleziono w grobach z młodszego okresu przedrzymskiego (Wykres 1).

W literaturze od dawna dyskutowana jest kwestia funkcji, jaką pełniły te przedmioty⁸³⁰. Najczęściej interpretowane są one jako szydła lub krzesiwa iglicowe; rzadziej przypisuje się im inną rolę, np. ryłców. W żadnym grobie z Kleszewa nie znaleziono krzesaków, stąd też zakładam, że omawiane narzędzia nie są krzesiwami. Na to samo zresztą wskazuje też specyfika nekropoli. Począwszy od fazy II stanowiska brak tu w grobach przedmiotów uznawanych za archeologiczne wyznaczniki pochówków mężczyzn (zob. Rozdział 6), a za takie uznawane są narzędzia do niecenia ognia⁸³¹.

2.3.3. SZPILE HAKOWE

W Kleszewie znaleziono 15 lub 16 szpil hakowych (13/2, 20/3, 158/44, 184/7, 224/5, 331/1, 413/11, 516/3, 695/1, 855/1?, 860/4, 883/2, 969/3, 1024A/3, 1024C/2, ZL/61). Okazy z grobów przeworskich i znaleziony łącznie wykonane są z żelaza, egzemplarze odkryte w zespołach kultury wielbarskiej – z brązu. Mierzą one od 3,1 cm do 5,8 cm długości. Siedem z nich – trzy brązowe (184/7, 695/1, 883/2) i cztery żelazne (331/1, 855/1?, 969/3, ZL/61) – mają tordowane trzony; u pozostałych są one gładkie.

⁸²⁴ T. Dąbrowska 1997, 97.

⁸²⁵ W drukownej wersji katalogu omyłkowo jako typ II.

⁸²⁶ Zob. T. Dąbrowska 1997, 97; K. Czarnecka 2007, 91.

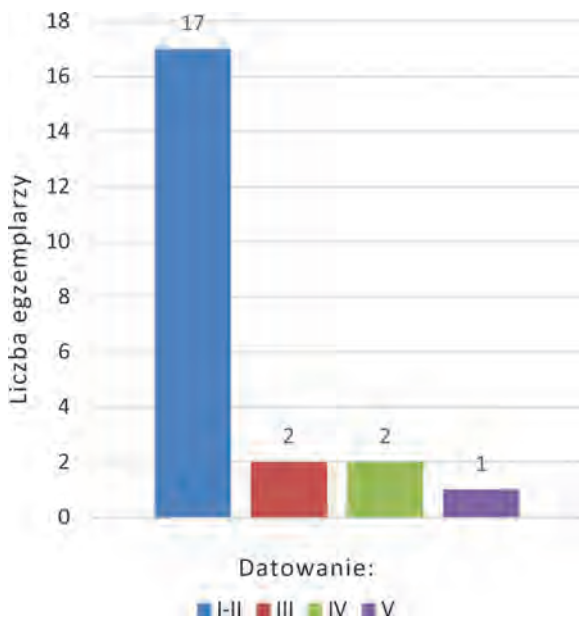
⁸²⁷ Przeworska atrybucja kulturowa grobu 244 jest niepewna.

⁸²⁸ Zob. „szpile” typów 2 i 3 według B. Beckmanna (1966, 15, tabl. I:2.3).

⁸²⁹ Np. J. Andrzejowski, A. Żórawska 2002, 48; A. Mistewicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak 2021, 155.

⁸³⁰ J. Ilkjær 1993, 265; M. Grygiel, R. Grygiel, W. Stasiak 2019, 285–286; A. Mistewicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak 2021, 154–155.

⁸³¹ K. Czarnecka 1990, 43.

Wykres 1. Częstotliwość występowania szydeł w grobach z poszczególnych faz rozwoju nekropoli

Szpile hakowe to znaleziska częste na stanowiskach kultur przeworskiej i wielbarskiej⁸³². Na cmentarzyskach najliczniej (ale nie wyłącznie) występują w grobach kobiet⁸³³. Zazwyczaj interpretowane są jako część wrzeciona⁸³⁴. W Kleszewie, w kontekście potwierdzającym tę hipotezę odkryto szpilę hakową w grobie inhumacyjnym kultury wielbarskiej (grób 158). Tkwiła ona w ułamku drewna. Dystans dzielący ją od przęślika wskazuje, że długość wrzeciona wynosiła ponad 10 cm. Poza powyższą, szpile wraz z przęślikami znaleziono w Kleszewie jeszcze czterokrotnie, wszystkie w grobach ciepłopalnych kultury przeworskiej (groby 224, 413, 860, 1024C).

2.3.4. NOŻYKI SIERPIKOWATE

Nożyki sierpikowate znaleziono w 13–16 grobach kultury przeworskiej (48/6, 91/5?, 117/4, 187/1, 245/2, 353/2?, 357/4, 500/2, 583/1, 596A/1, 711/3, 717/1?, 1024B/2, 1025/2, 1026A/3, 1035/2) i na złożu wtórnym – w wypełniakach grobów inhumacyjnych kultury wielbarskiej (917/9) lub z okresu średniowiecza (ZL/77). Część z nich to przedmioty zachowane w stanie szczątkowym, dlatego ich klasyfikacja funkcjonalna jest niepewna. Nie

można też wykluczyć, iż niektóre służyły jako brzytwy. Za te ostatnie uznaje się najczęściej egzemplarze z płaskim i prostym trzonkiem, na którym osadzano rękojeść wykonana z materiałów organicznych⁸³⁵. Przedmioty te, w przeciwieństwie do „zwykłych” nożyków sierpikowatych, dość często występują w grobach mężczyzn⁸³⁶. W Kleszewie, od fazy II użytkowania cmentarzyska – a tak datowana jest większość omawianych zabytków – nie rejestrujemy przedmiotów uznawanych za archeologiczne wyznaczniki grobów męskich, jak narzędzia, uzbrojenie itp. Stąd wszystkie odkryte na cmentarzysku noże o łukowatym ostrzu, interpretuję jako nożyki sierpikowate.

Pięć egzemplarzy o prostym lub niemal prostym trzonku, w przekroju prostokątnym (596A/1, 711/3, 1025/2, 1026A/3, 1035/2), można przypisać do typu Ia⁸³⁷. Uchwyty okazów z grobów 711, 1026B i 1035 rozszerzają się trapezowato ku zagiętemu do dołu zakończeniu, u pozostałych ta część rękojeści nie zachowała się. Trzonek nożyka z grobu 711 ma na krawędziach drobne nacięcia, a przy ostrzu – poprzeczne bruzdy. Uchwyt nożyka z grobu 1035 zdobią poprzeczne rowki i równoległy do nich rząd kółek. Okazy z grobów 48 i 583, o prostych, tordowanych trzonkach (48/6, 583/1), można przypisać do typu Ib. Drugi z nich, lepiej zachowany, ma zwinięte w kółko zakończenie.

Typ II, o łukowato wygiętych trzonkach, reprezentują okazy z grobów 117 i 500. Pierwszy z nich, słabiej profilowany (typ IIa), ma płaskie, półokrągłe zakończenie uchwytu (117/4). Drugi egzemplarz to forma o silnie wygiętym, sztabkowatym trzonku zwieńczonym kulką (?) (500/2). Można go przypisać do typu IIb.

Najlepiej zachowany nożyk sierpikowaty znaleziono w grobie 357. Ma on esowato wygięty uchwyt, profilowany w większej części dookólnymi bruzdami oraz karami na zewnętrznej krawędzi (357/4). Na końcu trzonka znajduje się półkulisty guz. Przedmiot odpowiada typowi III.

Pozostałych okazów z Kleszewa, ze względu na stan zachowania (brak uchwytów), nie sposób bliżej sklasyfikować.

Nożyki sierpikowate z Kleszewa odkryto w zespołach z faz I–III oraz Va–b (Va?). Większość zarejestrowano w zespołach z młodszego okresu przedrzymskiego i fazy inicjalnej okresu wpływów rzymskich (Wykres 2). Datowanie to jest zgodne z chronologią takich narzędzi w kulturze przeworskiej⁸³⁸.

⁸³² J. Andrzejowski 1998a, 80–81; J. Maik 2012, 57–58; W. Stącel 2021.

⁸³³ K. Skóra 2015a, 90, tab. 27; W. Stącel 2021, 121, ryc. 19.

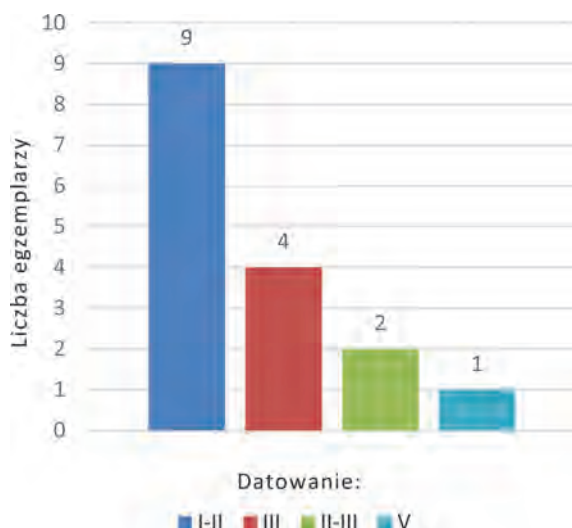
⁸³⁴ J. Andrzejowski 1998a, 80–81; J. Maik 2012, 57–59; W. Stącel 2021; w tej ostatniej pracy przykłady innych interpretacji tych przedmiotów.

⁸³⁵ K. Czarnecka 2007, 89; T. Dąbrowska 2008, 62.

⁸³⁶ T. Liana 1970, 449; K. Czarnecka 1990, 64; A. Mistewicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak 2021, 153.

⁸³⁷ Klasyfikacja nożyków według J. Kostrzewskiego 1919a, 153–158.

⁸³⁸ Zob. T. Liana 1970, 449; T. Dąbrowska 1988, 28–29.

Wykres 2. Datowanie nożyków sierpikowatych w grobach z Kleszewa

2.3.5. NOŻE PROSTE

Na cmentarzysku znaleziono od siedmiu do dziewięciu noży o mniej lub bardziej prostej głowni. Okazy z grobów przeworskich (1/1961/4, 200BB/6, 479/1?, 655/4, 969/5, 1035/4) i odkryty luźno (ZL/78) wykonane są z żelaza. Egzemplarz z grobu 969, datowany na stadium Vc, ma obustronnie wyodrębniony trzpień rękojeści, pozostałe – datowane w większości na fazy I–III – jednostronnie⁸³⁹. Trzpień rękojeści noża z grobu 655 ma dwa otwory, co świadczy, że okładziny były przynitowane. W pozostałych wypadkach przymocowano je bez użycia nitów. Ostrza wymienionych okazów mierzą 7–9 cm długości.

Noże kultury wielbarskiej znaleziono w grobie 884 (884/10) i – być może – w grobie 150 (150/2). Ten ostatni zabytek to fragment masywnego żelaznego ostrza, które może stanowić część noża lub nożyc. Za pierwszą z wymienionych opcji przemawia zupełny brak żelaznych nożyc na mazowiecko-podlaskich stanowiskach kultury wielbarskiej⁸⁴⁰, przy jednoczesnej obecności noży wykonanych z tego surowca⁸⁴¹. Okaz z grobu 884 to niewielki egzemplarz o długości mierzącej 5,3 cm i obustronnie wyodrębnionym trzpieniu rękojeści. Wykonany jest on z brązu. Noże z tego surowca i zbliżonych do kleszewskiego rozmiarów spotykane są w kulturze wielbarskiej w zespołach datowanych na młodszy i późny okres wpływów rzymskich oraz wczesny odcinek okresu

⁸³⁹ Nie dotyczy to okazu z grobu 479, u którego ten element się nie zachował.

⁸⁴⁰ Zob. K. Skóra 2015a, 193.

⁸⁴¹ Np. Cecele, grób 489 (J. Jaskanis 1996, 65, tabl. LIX/489:3).

wędrówek ludów⁸⁴². Kilka z nich odkryto na stanowiskach mazowiecko-podlaskich⁸⁴³. Zbliżone egzemplarze pochodzą też m.in. z terenów grupy masłomęckiej oraz kultur czerniachowskiej i Sântana de Mureș⁸⁴⁴.

2.3.6. NOŻE MINIATUROWE

W grobie 708 z fazy VII oraz luźno na powierzchni cmentarzyska znaleziono dwa miniaturowe noże z brązu (708/4, ZL/79). Pierwszy z nich mierzy 2,5 cm długości, drugi – 3,8 cm. Niewielkie rozmiary raczej przeczą ich użytkowemu zastosowaniu. Podobne gabarytami miniaturowe narzędzi bądź przedmiotów tzw. codziennego użytku (noży, brzytw, kluczy do kasetek itp.) znane są z wielu regionów *Barbaricum* oraz z rzymskich prowincji⁸⁴⁵. Interpretowane są one różnie, najczęściej przypisuje się im znaczenie symboliczne i/lub ozdobne. Część z nich używano jako wisiorki, funkcja innych jest nieznana. Miniatury narzędzi pełniące rolę wisiorków znamy m.in. z przeworskich nekropoli w Opatowie, Siemiechowie i Wiktorowie⁸⁴⁶ oraz wielbarskich cmentarzysk w Niedanowie i Odrach⁸⁴⁷. Wydaje mi się, że podobnie mógł być wykorzystywany nożyk z grobu 708 w Kleszewie. Jednoznacznie klasyfikację funkcjonalną przedmiotu wyklucza jednak brak zakończenia trzonka, gdzie – hipotetycznie – powinno znajdować się uszko. Inaczej jest w wypadku okazu znalezionego luźno, którego „rękojeść” zachowała się w całości i nie ma ona uszka. Przeznaczenie tego przedmiotu jest mi nieznane.

2.3.7. ELEMENTY KASETEK

Żelazne elementy kasetek wykonanych z materiałów organicznych odkryto w dziewięciu grobach ludności kultury przeworskiej z fazy V, najczęściej ze stadium Vb, oraz luźno na powierzchni stanowiska. Najliczniejszy

⁸⁴² A. Cieśliński 2010, 89.

⁸⁴³ Brudnice, obiekt 337 (A. Szela 2017b, 577, ryc. 1:8), Brulino-Piwki, grób 1 (A. Kempisty 1968, 411, ryc. 4:b), Cecele, grób 502A (J. Jaskanis 1996, 68, tabl. LXII/502A:5), Gozdowo, grób z 1947 r. (A. Musianowicz 1949, 93–94, ryc. 1), Kitki, kurhan II (J. Okulicz 1965b, tabl. 95:7), Niedanowo, grób 360 (W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 69, tabl. CXXXIII/360:1).

⁸⁴⁴ A. Kokowski 1995, ryc. 76, mapa 65.

⁸⁴⁵ M. Martin 1997, 363–369; zob. T. Capelle 1994, 86–93; 2002; I. Beilke-Voigt 1998, 35–40, 117–126.

⁸⁴⁶ J. Moszczyński 2010, 132, ryc. 95; R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2011a, 40–41, 51–52; 2011b, tabl. XXVI/49:3c, LIII/147:5a.

⁸⁴⁷ L. Kajzer 1968, 61, tabl. XIII/127:h; W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 104, tabl. CCXVI/609:4.

zestaw, składający się z klucza, okuć zamka i ścianek oraz sprężyny, znaleziono w grobie 537. W grobach 365B i 515 zarejestrowano komplety złożone z klucza, okucia zamka i sprężyny. W pozostałych obiektach żelazne elementy występowały pojedynczo (115, 516, 968) lub w parze (104, 363, 526).

Klucze znaleziono w pięciu grobach (363/9, 365B/5, 515/5, 537/5, 968/6). Są to powszechnie rejestrowane na obszarach *Barbaricum* okazy o pojedynczym, w przybliżeniu U-kształtnym piórze (typ A według A. Kokowskiego⁸⁴⁸). Trzony wszystkich egzemplarzy są w przekroju czworokątne, u końca rozklepane i zwinięte w pierścieniowate ucho, przez które – w wypadku kluczy z grobów 365B i 515 – przewleczone jest żelazne kółko. Trzony kluczy z grobów 365B i 537 były ornamentowane. Pierwszy ozdobiono na końcach wycinanymi metopami, w drugim wypadku przy piórze i uchu nacięto krawędzie.

Okucia zamków odkryto w pięciu grobach (104/4, 363/10, 365B/6, 515/4, 537/7) i luźno (ZL/55). Mają one różne kształty. Okucie z grobu 537 jest trójkątne, egzemplarz z grobu 515 – klepsydrłaty, a okazy z grobów 363 i 365B są trapezowate. Pierwotny zarys skorodowanego okucia z grobu 104 trudno odtworzyć. Wąski i wydłużony kształt wskazuje, że było ono najpewniej owalne. Kształt okazu znalezionego luźno jest nieznan. Okucia znalezione w Kleszewie mocowane były do kasetki za pomocą gwoździ, których główki są niemal kuliste (365B), krążkowate (515) lub niemal stożkowate (537). Wszystkie mają analogie na wczesnorzymskich stanowiskach kultury przeworskiej⁸⁴⁹.

Sprężyny znaleziono w sześciu zespołach grobowych (104/3, 115/2, 365B/7, 515/5, 526/1, 537/5). Są to okazy o płaskich, taśmowatych trzonach i cylindrycznych bolcach. Sprężyna z grobu 537 przytwierdzona była do ścianki lub wieka za pomocą gwoźdźcia o dużej krążkowej główce. Pozostałe egzemplarze mocowano poprzez wbicie zakończenia ich trzonów w ściankę lub wieko.

Omówione wyżej przedmioty stanowią elementy kasetek wyposażonych w najprostszą i najpowszechniejszą formę zamka rejestrowaną na terenach środkowoeuropejskiego *Barbaricum*, określoną ostatnio mianem typu *Siemianice*⁸⁵⁰. Kasetki z takimi zamkami użytkowane były przez cały okres wpływów rzymskich, przy czym najwięcej znalezisk pochodzi z faz B₂ i B₂/C₁. Analiza inwentarzy grobowych wykazała, że są one charakterystyczne przede wszystkim dla grobów kobiet⁸⁵¹; wy-

jątki od tej reguły notowane są rzadko⁸⁵². W pojemnikach tych przechowywano przypuszczalnie drobne przedmioty codziennego użytku, amulety, ozdoby itp.⁸⁵³

W grobie 537 odkryto dwa okucia, z których każde złożone jest z dwóch prostokątnych blaszek połączonych wzdłuż dłuższej osi trzema nitami (537/8.9). Przedmioty te pełniły rolę okuć ścianek kasetki⁸⁵⁴. Prześwit między przednią a tylną blaszką, który świadczy o grubości okuwanych ścianek, w obu wypadkach wynosi około 0,9 cm. Jako klamry wzmacniające konstrukcję ścianek⁸⁵⁵ można też chyba interpretować kilkakrotnie wygięte pod kątem prostym żelazne taśmy z grobów 516 (516/4) i 526 (526/2) oraz znalezione luźno (ZL/56.57).

W grobie 101 z fazy IIa odkryto okucie złożone z dwóch ósemkowatych ogniw połączonych kółkiem (101/2). Jedno z nich zaopatrzone jest w zawleczkę służącą do przytwierdzenia przedmiotu do podłoża – przypuszczalnie deski. Przedmiot najbardziej przypomina zawiasy ogniwkowe, w które czasami zaopatrywano kasetki⁸⁵⁶. W grobie z Kleszewa nie znaleziono jednak innych jej elementów, co nie pozwala na jednoznaczną interpretację okucia.

Niewykluczone, że częścią uchwytu (?) kasetki była też zawleczka z wyprofilowanym pierścieniem⁸⁵⁷, którą znalezioną na powierzchni cmentarzyska (ZL/54).

2.3.8. OKUCIA

W grobie 534, datowanym na fazy VI–VII użytkowania nekropoli, znaleziono brązowe elementy etui, składające się z pięciu C-kształtnych okuć z drutu oraz blaszanego trzewika (534/4.5). Pierwotnie futerał mierzył w najszerszym miejscu około 1,1–1,2 cm. Jego długość trudno ustalić, ale raczej nie przekraczała kilku centymetrów (Ryc. 38). Ścianki wykonane były prawdopodobnie ze skóry, ewentualnie listewek. W futerale mogła być przechowywana igła, którą także znaleziono w grobie (534/3). Niewykluczone, że jedno z kółek z drutu (534/1.2) służyło do zawieszenia przedmiotu na sznurku. Nie potrafię wskazać analogii dla tego zabytku.

W grobie 851 (kultura wielbarska, fazy VI–VII funkcjonowania cmentarzyska) odkryto okucie złożone z brązowej skuwki z wymodelowanym uszkiem oraz brązowy karbowany krążek, który pełnił rolę podkładki (851/1.2). Grubość przedmiotu, do którego okucie było przytwierdzone, wynosiła około 0,3–0,5 cm. Stąd też

⁸⁴⁸ A. Kokowski 1997, 14.

⁸⁴⁹ Zob. A. Kokowski 1997, 13, ryc. 26–29.31–33.

⁸⁵⁰ K. Czarnecka 2020, 49–81, tam starsza literatura.

⁸⁵¹ O.V. Gopkalo 2011b 68, 78, tab. 2. 3; O.S. Miłaševs'kij 2016, 70; K. Czarnecka 2020, 297–303.

⁸⁵² K. Czarnecka 2020, 299–303.

⁸⁵³ K. Czarnecka 2020, 211–212.

⁸⁵⁴ K. Czarnecka 2020, 167, ryc. 188:3–7.

⁸⁵⁵ Zob. K. Czarnecka 2020, 169, ryc. 188:2.8.10.

⁸⁵⁶ Zob. K. Czarnecka 2020, 157–159, ryc. 113.

⁸⁵⁷ Zob. K. Czarnecka 2020, 163, ryc. 115.

wydaje się, że raczej umocowane było do jakiegoś wyrobu ze skóry niż z drewna.

W stropie grobu 407 (kultura przeworska, fazy I–IIa użytkowania cmentarzyska) znaleziono przedmiot w kształcie blaszanej rynienki (407/1). Według zapisów inwentarzowych⁸⁵⁸ był on wykonany z brązu. Niewielkie rozmiary zabytku⁸⁵⁹ raczej wykluczają jego klasyfikację jako fragmentu okucia brzegu tarczy⁸⁶⁰. Brązowe, zbliżone kształtem i gabarytami zabytki możemy dostrzec natomiast wśród elementów stroju. Przedmiotami takimi okute były pasy znalezione w grobach barbarzyńskich elit w Grudziądzu-Rządzu⁸⁶¹ i Opolu-Gosławicach⁸⁶². Detal taki cechuje też brązowe sprzączki z kolcem przedłużonym w skuwkę⁸⁶³. Wszystko to jednak przedmioty datowane na okres wpływów rzymskich, a więc znacznie później niż grób z Kleszewa. Stąd też nie mogą być traktowane jako analogie bezpośrednie. Możliwa jest jeszcze inna interpretacja przedmiotu. Sądząc po archiwalnym szkicu omawiany zabytek był niemal identyczny z żelaznymi „rynienkami” z sąsiedniego grobu 402. Stanowiły one część pochwy miecza, ściślej – odłamana, łukowato wygięta, przykrawędzną część tylnej blachy, która pierwotnie obejmowała przednią okładzinę. Być może okaz z grobu 407 był jej kolejnym fragmentem. W tym świetle informacja o brązie jako surowcu byłaby pomyłką, niestety niemożliwą już do zweryfikowania⁸⁶⁴.

W grobie 147 (kultura przeworska, fazy I–IIa użytkowania cmentarzyska) znaleziono nieokreślone okucie (?) zachowane w postaci dwóch dużych fragmentów żelaznej blachy z (jednym?) otworem (147/7).

Fragment stopionego brązowego okucia (?) z masywnej blachy znaleziono luźno na powierzchni stanowiska (ZL/76). Jego datowanie i funkcja są nieznane. W takim samym kontekście odkryto żelazne okucie w formie podłużnej blaszki o zaokrąglonych narożnikach (ZL/75). Długość trzpieni jego nitów (powyżej 0,6 cm) wskazuje,

⁸⁵⁸ Zabytek zaginął przed rokiem 1982.

⁸⁵⁹ Odległość między krawędziami rynienki wynosiła około 0,2–0,3 cm.

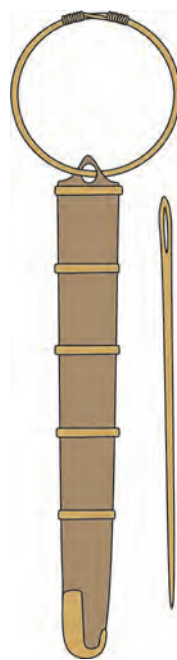
⁸⁶⁰ Zob. T. Bochnak 2005, 125–127.

⁸⁶¹ W. La Baume 1928, 44, ryc. 11.

⁸⁶² G. Raschke 1939, 64, ryc. 4:12.13.

⁸⁶³ Np. Elbląg-Pole Nowomiejskie (E. Blume 1912, 47, ryc. 46), Niedanowo, grób 596 (W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 102, tabl. CCXI/596:5), Pruszcz Gdański, stan. 10, grób 49 (M. Pietrzak 1997, 19, tabl. X/49:1a).

⁸⁶⁴ Możliwe, że zabytek barwą sprawiał wrażenie „brązowego”. Nie byłaby to jedyna pomyłka osoby tworzącej inwentarz. Za brązowe uznano dwie małe blaszki z grobu 402, które są fragmentami żelaznych blach pochwy omawianego miecza (402/1). W grobie 402 rynienkowate ułamki pochwy znaleziono zarówno w pobliżu miecza (tj. na dnie jamy), jak i w stropowej partii wypełniska.

Ryc. 38. Rekonstrukcja futerału (igielnika?) z grobu 534. Rys. M. Woźniak

że przedmiot przytwierdzony był najpewniej do drewna. Jego związek z młodszym okresem przedrzymskim lub okresem wpływów rzymskich jest niepewny, możliwe że jest to wyrób współczesny.

2.3.9. NITY I GWOŹDZIE

Metalowe nity i/lub gwoździe znaleziono w dziesięciu grobach kultury przeworskiej (10/2, 118/12.13, 132/39, 146/1.2, 147/1.2, 188/1, 379/1, 407/3, 413/9, 608/1), jednym kultury wielbarskiej (411/2) i jednym kulturowo nieokreślonym (164/1). Dwa z nich są brązowe (132/39, 413/9), pozostałe – żelazne. Lepiej zachowane to okazy o mniej lub bardziej zaokrąglonych, rzadziej czworokątnych główkach i kwadratowych bądź kolistych w przekroju trzpieniach, często wygiętych pod kątem prostym. W zbiorze tym wyróżnia okaz z grobu 147 o dużej kolistej główce, który najbardziej przypomina nity, którymi przytwierdzano umba do desek tarczy⁸⁶⁵. Funkcja innych okazów jest nieznana. Większość służyła zapewne do mocowania okuć do przedmiotów wykonanych z materiałów organicznych.

2.3.10. POZOSTAŁE PRZEDMIOTY METALOWE

W grobie 615⁸⁶⁶ z faz IIb–III odkryto fragmenty uchwytu brązowego lusterka. Składają się nań: część środkowa, która była pierścieniowata oraz jej zakończenie w for-

⁸⁶⁵ Zob. T. Bochnak 2005, 124–125.

⁸⁶⁶ Jeden fragment znaleziono w stropie obiektu łączącym się

mie kolistych tarczek. Zabytek był już publikowany⁸⁶⁷. Należy on do grupy lusterek określanych w literaturze typem *Zadowice* (Ryc. 39)⁸⁶⁸. Przybory te wytwarzano najprawdopodobniej w ośrodkach celtyckich nad środkowym Dunajem. Wskazują na to m.in. znaleziska z Bratysławy, gdzie odkryto relikty pracowni metalurgicznej, w której natrafiono na fragmenty takich lusterek⁸⁶⁹. Zabytki te stosunkowo licznie rejestrowane są na ziemiach polskich, przede wszystkim w kulturze przeworskiej, skąd znanych jest co najmniej sześć egzemplarzy⁸⁷⁰. Napływały one najprawdopodobniej za pośrednictwem ludności grupy tyńskiej, która utrzymywała kontakty z celtyckimi centrami osadniczymi nad środkowym Dunajem⁸⁷¹. Ich rozprzestrzenienie na obszarze Polski pokrywa się z dyspersją innych wytworów późnoceltyckiego i wczesnorzymskiego rzemiosła, których obecność zwyczajowo wiązana jest z kontaktami wzdłuż tzw. szlaku bursztynowego⁸⁷². Na terenie kultury przeworskiej lusterka typu *Zadowice* datowane są na fazy A₃ i B₁, w kulturze lateńskiej ich chronologia obejmuje późny okres lateński⁸⁷³.

W grobie 363, przypuszczalnie związanym z kulturą wielbarską, znaleziono brązową pęsetę (363/2). Jest to przybór toaletowy rejestrowany na stanowiskach tego ugrupowania stosunkowo rzadko⁸⁷⁴, szczególnie na terenach leżących na wschód od środkowej Wisły⁸⁷⁵. Szczypczyki najczęściej interpretowane są jako narzędzia służące do pielęgnacji ciała, np. usuwania owłosienia⁸⁷⁶. W kulturze wielbarskiej znajdowane są w grobach kobiet i mężczyzn⁸⁷⁷.

ze stropem grobu 614. Pierwotnie zabytek zdeponowany był zapewne w grobie 615.

⁸⁶⁷ M. Rudnicki 2012, 472, tabl. 4:12.

⁸⁶⁸ Zob. A. Szpunar, P. Dulęba 2009, 128–137; J. Schuster 2010, 181–185; P. Dulęba 2018; M. Grygiel 2022, 157–159.

⁸⁶⁹ Zob. K. Pieta 1996, 188, ryc. 3:5.13.

⁸⁷⁰ Zestawienie P. Dulęby należy uzupełnić o znaleziska z Kleszewa i Czarska, grób 64 (informacja K. Watemborskiej-Rakowskiej [PMA], prowadzącej badania w Czarsku).

⁸⁷¹ Zob. Z. Woźniak 2004, 56–57; P. Poleska 2006, 258; M. Woźniak 2020, 184.

⁸⁷² Np. T. Dąbrowska 2003; 2008, 116–117; A. Maciałowicz 2010, 380; T. Bochnak 2014, 191–193; M. Woźniak 2020, 184–186.

⁸⁷³ Ostatnio M. Grygiel 2022, 158.

⁸⁷⁴ A. Strobin 2006, 135.

⁸⁷⁵ Np. Brulino-Piwki, grób 25 (A. Kempisty 1968, 424, ryc. 43:e), Jartypany, obiekty 187, 256, 431 (J. Andrzejowski 2023, 93, 117, 182, tabl. CXXVII/187:2, CLXIV/256:3, CCXC/431:3), Modła, grób 237 (J. Andrzejowski 2006, 25, ryc. 12/237:4).

⁸⁷⁶ H. Steuer 2003, 178; A. Strobin 2006, 135.

⁸⁷⁷ K. Skóra 2020, 104, tab. 4.4.

Kółka odkryto w 14 grobach kultury przeworskiej z faz I–V użytkowania cmentarzyska (15/1, 61/5, 100/6, 147/4, 200B/4, 307/1, 351/2, 409A/2, 637/1, 700/2, 832/5.9, 860/5, 969/4, 1035/3) oraz na złożu wtórnym – w wypełniku grobu średniowiecznego (ZL/70). To ostatnie oraz egzemplarze z grobów 15 i 832 (832/5) są brązowe, pozostałe okazy wykonane z żelaza. Określenie funkcji, jaką pełniły kółka odkryte w Kleszewie, jest wyłącznie hipotetyczne. Wszystkie pochodzą z grobów ciepłopalnych, co wyklucza wnioskowanie na podstawie ich położenia względem szkieletu pochowanej osoby. Niewielkie okazy z grobów 15, 637, 832 oraz znaleziony na złożu wtórnym, których średnice mierzyły w granicach 0,7–1,2 cm, mogły służyć jako ozdoby (lub ich część), np. wisiorki. Taką interpretację sugeruje zabytek z grobu 637, na powierzchni którego znajdują się drobiny szkła, zapewne pochodzącego ze stopionego paciorka. Mierzący 1,7 cm średnicy okaz z grobu 147 (147/4) mógł być wykorzystywany przy troczeniu pochwy jednosiecznego miecza (zob. Rozdział 2.4.1). Okaz z grobu 409A najpewniej był elementem pasa do noszenia miecza, na co wskazuje znaleziona w tym samym zespole klamra pierścieniowata⁸⁷⁸. Klasyfikacja funkcjonalna pozostałych kółek, które mierzą od 2,2 do 4 cm średnicy, pozostaje niejasna. Część z nich przypuszczalnie związana była ze strojem pochowanych osób⁸⁷⁹.

W grobie 132 ze stadium Vb funkcjonowania cmentarzyska znaleziono żelazny przedmiot w kształcie czworokątnej ramki o wklęsłych dłuższych bokach oraz zaokrąglonych i wyodrębnionych narożnikach, zdobionych wybijanymi okręgami (132/23). Niewielkie rozmiary oraz ornamentyka zabytku sugerują, że mógł być on używany jako ozdoba, np. wisiorek, okucie pasa itp.

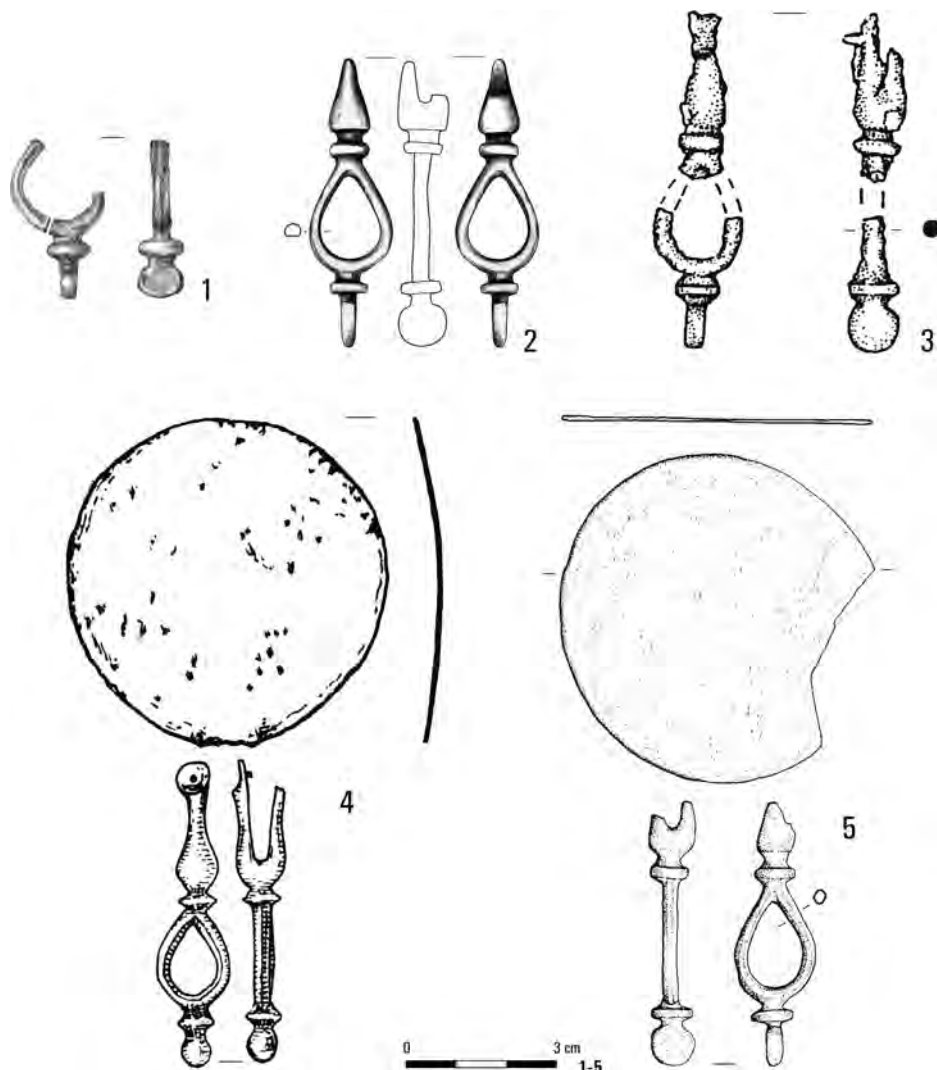
W grobie 148, datowanym na fazę V użytkowania cmentarzyska, znaleziono fragmenty sprężyny z brązowego drutu (148/1). Najpewniej jest ona fragmentem zapinki lub częścią ozdoby, np. wisiorka⁸⁸⁰.

W 16 grobach i luźno odkryto przedmioty, których funkcja jest mi nieznana. Są to: brązowy podłużny przedmiot w formie sztabki, której jedno z zakończeń jest płaskie, w przekroju czworokątne, a drugie – w przekroju kolistym (81/1); rożek brązowy ze zwiniętej blachy (692/1); fragmenty żelaznego przedmiotu uplecionego (?) z drutu (620/1); żelazny krążek z otworem w centrum (637/2); zgięta na pół żelazna sztabka (101/5); czterokrotnie wygięta pod kątem prostym żelazna sztabka, zwieńczona kolistą tarczką (85/86/2); fragment

⁸⁷⁸ Zob. T. Bochnak 2005, 58–59.

⁸⁷⁹ Odnośnie do funkcji kółek w stroju i ekwipunku podręcznym zob. J. Ilkjær 1993, 229–231; L. Grumeza 2014, 92–93; A. Miste-wicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak 2021, 143–145.

⁸⁸⁰ Zob. V.G. Belevic, M. Wozniak 2019, 162.

Ryc. 39. Lusterka typu *Zadowice*. 1 – Kleszewo, groby 614/615 i 615; 2 – Kurzątkowice, znalezisko luźne; 3 – Charłupia Mała, grób 25; 4 – Zadowice, grób 773; 5 – Chorvátsky Grob, znalezisko luźne.

Wg: M. Woźniak 2021 (1), P. Dulęba 2018 (2), P. Kurowicz, M. Olędzki 2002 (3), A. Kaszewska 1982 (4), K. Pieta 2010 (5)

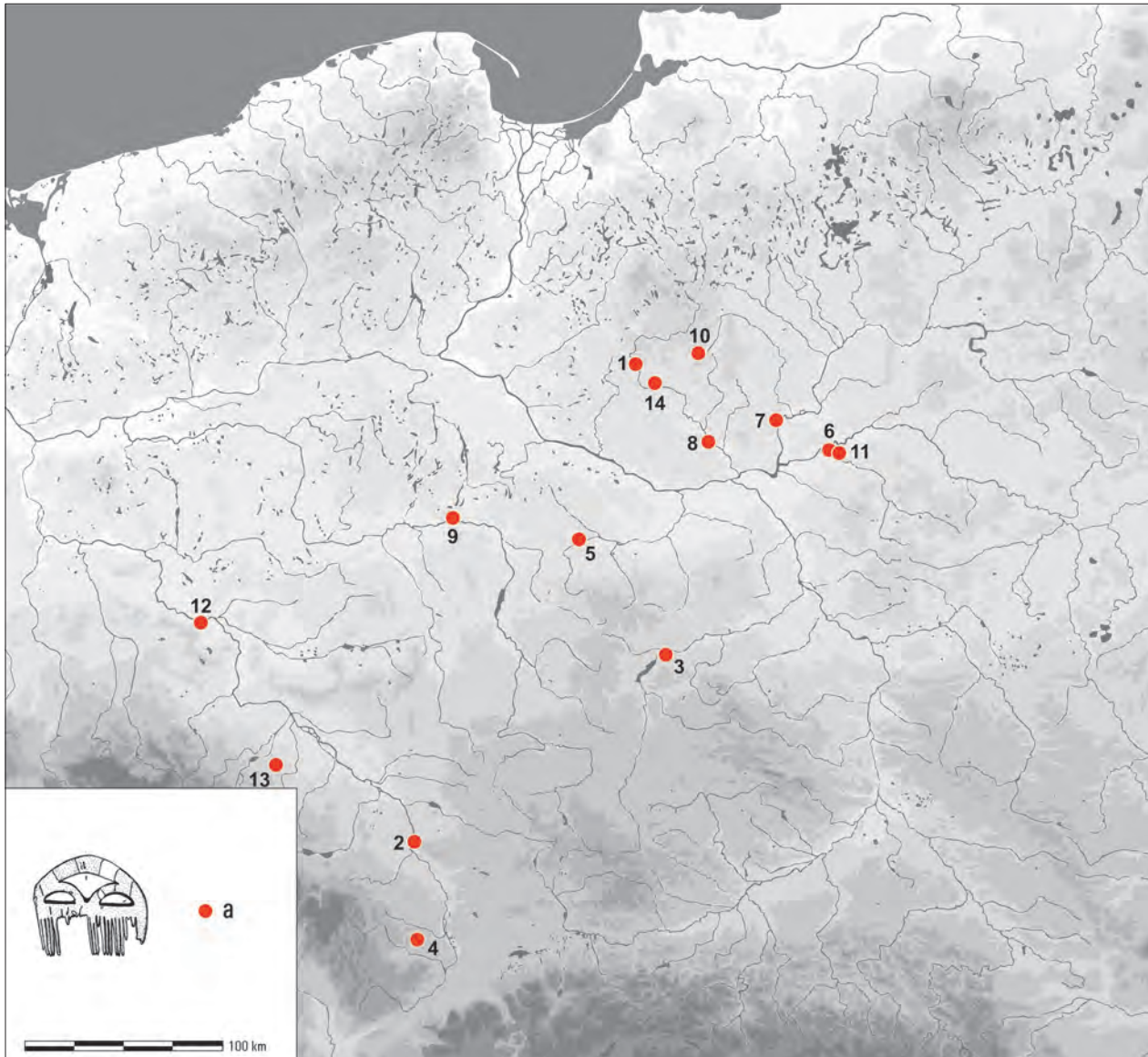
żelaznego pręta zwinięty u jednego z końców w „uszko” (518/4); fragment brązowego, ażurowego przedmiotu (1026A/2); małe brązowe trójkątne okucie (?) z otworem w centrum (61/4); fragment ozdoby (?) w formie dysku z otworem w części centralnej, zdobiony wokół zewnętrznej krawędzi karbowanym (?) drutem (968/5); brązowe „uszko” z taśmy, być może okucie przedmiotu z surowca organicznego (146/3); fragment przedmiotu z nieokreślonego metalu, o niemal cylindrycznym, pustym w środku korpusie (808/2); ułamek brązowej blaszki zwiniętej u jednego z końców w cylinder, w którym osadzony jest brązowy drut (175/1); fragment brązowego przedmiotu w formie nieco stożkowej tarczki z odchodzącym od niej, wygiętym pod kątem prostym, trzpieniem (707/1); blaszka (okucie?) z kolistym otworem w środku (285/1); sześć żelaznych prętów (1021/1,

ZL/62–66). Nie można wykluczyć, że te ostatnie, znalezione luźno, to przedmioty nowożytnie.

Ponadto, w skład inwentarzy 70 grobów i obiektów kultury przeworskiej, 30 kultury wielbarskiej oraz dziesięciu o nieokreślonej atrybucji kulturowej wchodziły ułamki drutów, blaszek, sztabek, płytek oraz bryłki skorodowanego żelaza i stopionego brązu, a wyjątkowo – srebra. Zbiór ten uzupełniają przedmioty z bliżej nieokreślonego surowca metalowego (101/3, 128/4, 230/1).

2.3.11. GRZEBIENIE ROGOWE

Na cmentarzysku w Kleszewie znaleziono pozostałości 39–48 grzebieni (Tab. 10). Wszystkie okazy, dla których było możliwe oznaczenie surowca, wykonano z poroża jelenia (zob. Aneks 2).

Ryc. 40. Rozprzestrzenienie jednoczęściowych grzebieni o ażurowym uchwycie, typu D II wg S.W. Teubera, na obszarze północnej części środkowoeuropejskiego *Barbaricum* (a – kultura przeworska).

- 1 – Brudnice; 2 – Chorula; 3 – Cieblówce Duże; 4 – Dzierżysław; 5 – Gledzianówek, stan. 2; 6 – Kamieńczyk; 7 – Kleszewo;
8 – Kołoząb, stan. 3; 9 – Konin; 10 – Modła; 11 – Nadkole, stan. 2; 12 – Głogów-Nosocice; 13 – Stary Zamek;
14 – Zgliczyn Pobodzy. Wg: S.W. Teuber 2005, z uzup.

W grobach kultury przeworskiej odkryto sześć grzebieni, wszystkie są przepalone i zachowane w fragmentach. Są to okazy jednowarstwowe, jedno- lub wieloczęściowe. W grobach 73A-B i 398, datowanych na fazę V użytkowania cmentarzyska, znaleziono grzebienie jednoczęściowe (73A-B/1, 398/2) typu E I według S.W. Teubera⁸⁸¹. Pierwszy z nich, na podstawie zdobienia kółkiem, można przypisać do wariantu E Ic, drugi – z poziomymi żłobkami ponad zębami – do

wariantu E Id⁸⁸². Oba zabytki odpowiadają też typowi A I według S. Thomas⁸⁸³. Grzebienie typu E I to forma powszechnie spotykana na niemal całym obszarze środkowoeuropejskiego *Barbaricum*⁸⁸⁴. Na terenach leżących na wschód od środkowej Wisły znany jest zarówno z zespołów kultury przeworskiej, jak i wielbarskiej.

⁸⁸² S.W. Teuber 2005, 202, tabl. 4:13–15, 5:1–3.

⁸⁸³ S. Thomas 1960, 56–57 z ryc.

⁸⁸⁴ S.W. Teuber 2005, 201–202, mapa 11.

⁸⁸¹ S.W. Teuber 2005, 201–202.

Tab. 10. Zestawienie zbiorcze grzebieni i ich fragmentów. Gwiazdką (*) oznaczono groby (i znalezisko luźne), w których wystąpiły wyłącznie nity. Klasyfikacja grzebieni przeworskich według S.W. Teubera (2005)

Kultura					
przeworska				wielbarska	
typ E I	typ D II	typ M I	nieokreślony	wielowarstwowy	nieokreślony
73A-B/1, 398/2	370/1	378/1, 527/1	839/1	158/46*, 163A/3, 166/1?, 175/3, 177/3, 185/4, 195/1?, 257/2, 258/4, 263/1*, 265/1, 355/4, 356/5?, 359/4?, 380/2, 411/5, 415C/1, 524/5, 578/4, 579/1*, 640/15, 641/4, 690B/1*, 690A-B/1, 693/1, 699/2?, 703/1, 707/2, 708/5, 721A/1, 721B/2, 858/1*, 881/2, 884/12?, 950/3?, 1027A/1, 1027B/1, ZL/89, ZL/90, ZL/91?, ZL/92*	386/94?

Znaleziska, które można wiązać z tym pierwszym ugrupowaniem, datowane są na fazy B₂ i B₂/C₁⁸⁸⁵.

Dwa okazy wieloczęściowe z grobów 378 (378/1) i 527 (527/1) odpowiadają typom M I według S.W. Teubera⁸⁸⁶ i B I według S. Thomas⁸⁸⁷. Stan zachowania obu egzemplarzy nie pozwala na odtworzenie ich pierwotnej budowy, przede wszystkim określenia liczby segmentów, z których się składały. W grobach kleszewskich nie znaleziono też nitów, którymi połączone były poszczególne elementy. Grzebienie typu M I są formą charakterystyczną dla ziem polskich, przede wszystkim dla kultur przeworskiej i wielbarskiej. Mniej liczne egzemplarze tego typu znane są też z terenów nad środkową Łabą, z Kotliny Czeskiej i dorzecza dolnej Morawy⁸⁸⁸. Grzebienie z Kleszewa datowane są na stadia Vb–c funkcjonowania nekropoli, co odpowiada ogólnej chronologii typu⁸⁸⁹.

Grzebień o ażurowym uchwycie znaleziono w grobie 370. Uchwyt ma formę w przybliżeniu półokrągłej ramki, wewnątrz której znajdował się co najmniej jeden łukowaty element (370/1). Okaz odpowiada typowi D II według S.W. Teubera, który grupuje egzemplarze o zaokrąglonych wycięciach⁸⁹⁰. Można go przypisać także do typu C według S. Thomas⁸⁹¹. Grzebienie typu D II spotykane są głównie na obszarach dorzecza górnej i środkowej Łaby oraz na terenie kultury przeworskiej (Ryc. 40). Egzemplarze odkryte na Mazowszu i Pod-

lasiu datowane są na fazę B₂, najczęściej na jej młodsze stadium⁸⁹².

Ostatni z grzebieni znalezionych w grobie przeworskim z Kleszewa reprezentowany jest przez niecharakterystyczny ułamek zęba (839/1).

Kulturze wielbarskiej przypisano 33–42⁸⁹³ grzebienie (Tab. 10). Zachowane są one najczęściej w niewielkich fragmentach. Uwaga ta dotyczy zarówno okazów nieprzepalonych z grobów inhumacyjnych, jak i przepalonych z grobów ciałopalnych. Wszystkie grzebienie wielbarskie to egzemplarze wielowarstwowe⁸⁹⁴. Przepuszczalny kształt uchwytów ustalono jedynie w wypadku okazów z grobów 177 i 884. Jest on półkolisty, tym samym oba egzemplarze można przypisać do typu I według S. Thomas⁸⁹⁵. Jest to forma pospolita i dominująca

⁸⁹² T. Dąbrowska 1997, 47; J. Andrzejowski 1998a, 85; zob. S.W. Teuber 2005, 188–190.

⁸⁹³ Interpretacja płytek rogowych jako pozostałości grzebieni nie zawsze jest pewna, ale najbardziej prawdopodobna. Na cmentarzysku nie odkryto bowiem innych przedmiotów złożonych z takich elementów. To samo dotyczy niewielkich nitów znalezionych w kilku grobach, w których nie było fragmentów rogowych grzebieni (np. groby 158, 263, 690B, 858, ZL/92). Na cmentarzyskach wielbarskich na Mazowszu i Podlasiu (i nie tylko) przedmioty takie stosowano do spinania okładzin i płytek grzebieni trójwarstwowych. Wyłącznie w takim kontekście zarejestrowano je też na cmentarzysku w Kleszewie. Dlatego wszystkie nity o analogicznym kształcie odkryte na stanowisku uznałem za fragmenty grzebieni.

⁸⁹⁴ Trudne w interpretacji są fragmenty niemal kompletnie rozłożonej płytki (?) kościanej lub rogowej, które znaleziono w grobie inhumacyjnym 386. Jeśli stanowią one pozostałość grzebienia, to raczej jednoczęściowego – w toku eksploracji nie odkryto bowiem nitów. Z drugiej strony, nie można wykluczyć, że przedmiot ten do grobu trafił zdekompletowany lub że nie są to fragmenty grzebienia.

⁸⁹⁵ S. Thomas 1960, 88–94.

⁸⁸⁵ Np. Kamieńczyk, groby 68, 173, 187, 205, 254 (T. Dąbrowska 1997, 24, 43, 46, 49, 55), Nadkole, stan. 2, groby 1, 21, 50, 121, 129, 142 (J. Andrzejowski 1998a, 84), Niedanowo, grób 260 (W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 52).

⁸⁸⁶ S.W. Teuber 2005, 213–219, tabl. 7:1–14.

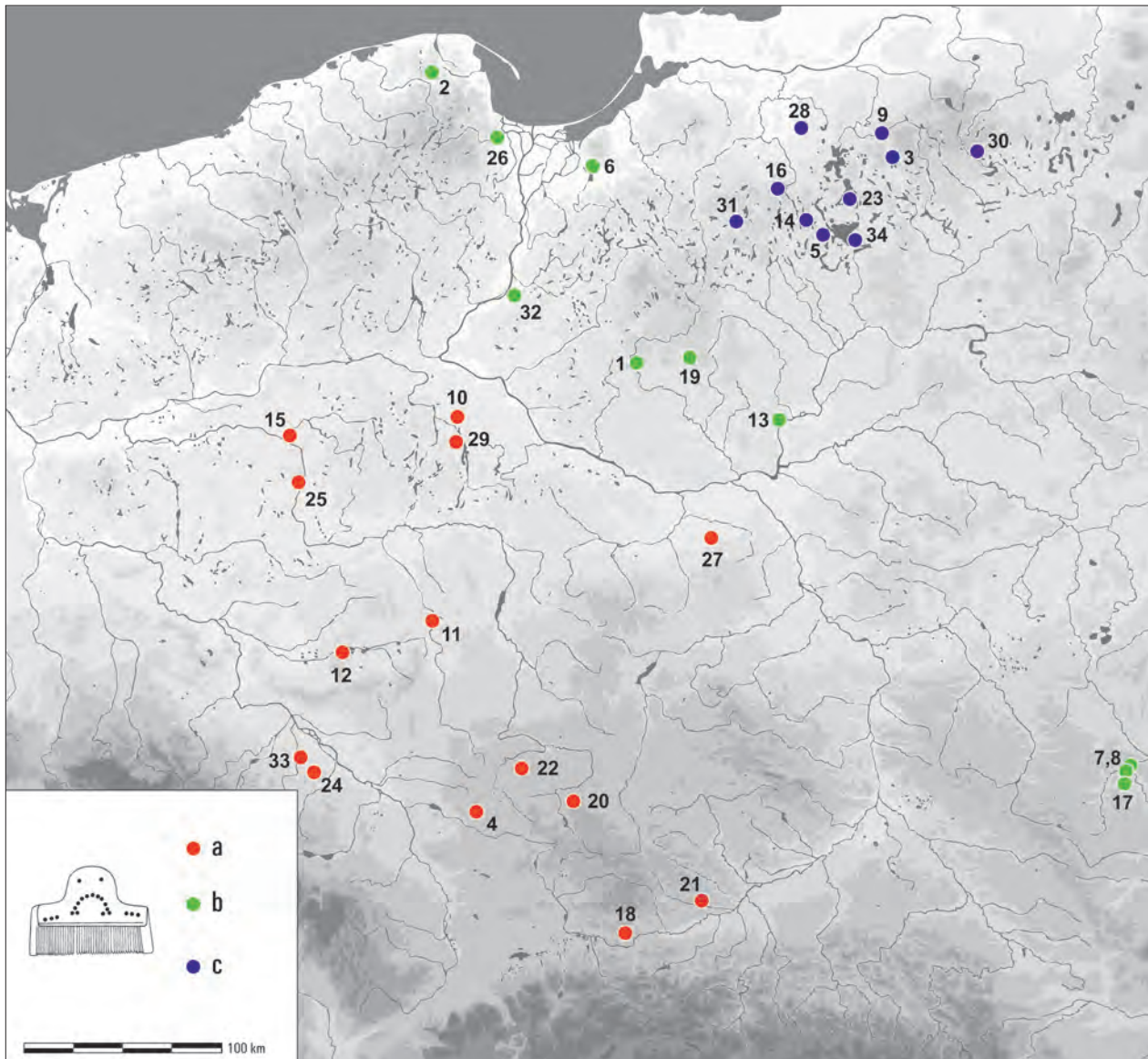
⁸⁸⁷ S. Thomas 1960, 62–66.

⁸⁸⁸ S.W. Teuber 2005, 217, mapa 25; J. Schuster 2018a, 102, ryc. 53.

⁸⁸⁹ S.W. Teuber 2005, 217–218.

⁸⁹⁰ S.W. Teuber 2005, 185–186.

⁸⁹¹ S. Thomas 1960, 66–71.

Ryc. 41. Rozprzestrzenienie grzebieni o dzwonowatych uchwytach w północnej części środkowoeuropejskiego *Barbaricum* (a – kultura przeworska, b – kultura wielbarska i grupa masłomęcka, c – ugrupowania bałtyjskie).

- 1 – Brudnice; 2 – Chynowie; 3 – Czerwony Dwór; 4 – Dobrodzień; 5 – Gąsior; 6 – Gronowo Górne;
 7 – Gródek, pow. hrubieszowski, stan. 1A; 8 – Gródek, pow. hrubieszowski, stan. 1C; 9 – Grunajki; 10 – Inowrocław;
 11 – Kalisz-Piwnice; 12 – Kaszowo; 13 – Kleszewo; 14 – Kosewo; 15 – Kowanówko; 16 – Łężany; 17 – Masłomęcz; 18 – Mników;
 19 – Modła; 20 – Olsztyn; 21 – Opatkowice; 22 – Opatów; 23 – Paprotki Kolonia; 24 – Polwica; 25 – Poznań;
 26 – Pruszcz Gdański, stan. 5; 27 – Regów; 28 – Sławosze; 29 – Sławsk Wielki; 30 – Szwajcaria; 31 – Tumiany; 32 – Węgrowo;
 33 – Żerniki Wielkie; 34 – Zdory. Wg: E. Cnotliwy 2010, z uzup.

wśród grzebieni odkrytych na terenie kultury wielbarskiej, spotykana w zespołach z faz B₂/C₁–D. Prawdopodobnie większość grzebieni z Kleszewa pierwotnie także miała uchwyty o takim kształcie. Inną formę reprezentowały najpewniej okazy z grobu 708 i znaleziony luźno (ZL/90). Zachowały się one w niewielkich fragmentach, na podstawie których określenie kształtu jest wykluczone. Ich pierwotną postać sugerują nity, które

są rurkowate. Te spotykane są wyłącznie u grzebieni o dzwonowatym uchwycie, typu III według S. Thomas⁸⁹⁶. Kilka takich okazów znanych jest z ziem polskich⁸⁹⁷. Grzebienie te najliczniej rejestrowane są na

⁸⁹⁶ S. Thomas 1960, 104–114.

⁸⁹⁷ Brudnice, grób 279 (A. Szela 2010, 9), Gródek, pow. hrubieszowski, stan. 1C, grób 30 (A. Kokowski 1993a, 27; 1993b, ryc. 22:d),

terenach kultur czerniachowskiej i Sântana de Mureş⁸⁹⁸. Z obszaru tej ostatniej jednostki znane są też pracownie rogowiarskie, w obrębie których odkryto półfabrykaty rurkowatych nitów⁸⁹⁹. Możliwe więc, że i znaleziska z Kleszewa wykonano na terenach naddunajskich lub nadczarnomorskich⁹⁰⁰.

Grzebień dzwonowaty w kulturze wielbarskiej spotykane są rzadko (Ryc. 41). Pojedyncze znaleziska znamy ze stanowisk leżących nad dolną Wisłą i na Wysoczyźnie Elbląskiej⁹⁰¹, kolejne – z Mazowsza⁹⁰² i zachodniej Ukrainy⁹⁰³. Kilka dalszych odkryto na terenie grupy masłomęckiej⁹⁰⁴. W kulturze wielbarskiej datowane są one zazwyczaj na wczesny odcinek okresu wędrówek ludów⁹⁰⁵. Na terenach grupy masłomęckiej i kultury czerniachowskiej przypuszczalnie pojawiły się one nieco wcześniej, na przełomie okresów wpływów rzymskich i wędrówek ludów⁹⁰⁶. Jeśli klasyfikacja grzebień z grobu 708 jako okazu z dzwonowatym uchwytem jest poprawna, to datowanie zespołu należałoby zawęzić⁹⁰⁷ do stadium VIIb funkcjonowania cmentarzyska. Pojedyncze rurki, do złudzenia przypominające nity wyżej omówionych grzebień, znaleziono też w grobach 579 (579/1) i 640 (640/4). Oba zespoły na podstawie innych elementów inwentarza odnoszone są do fazy VII użytkowania stanowiska. Bardzo możli-

we, że rurki te stanowią fragmenty kolejnych grzebień omawianej formy⁹⁰⁸.

Okładziny uchwytów grzebień wielowarstwowych z Kleszewa zdobione były w sposób dla nich typowy⁹⁰⁹, tj. rytmami okręgami, w tym koncentrycznymi (163A/3, 386/94?, 693/1, 721A/1, 721B/2, ZL/91), bądź rzędami kresiek (258/4).

2.3.12. POZOSTAŁE PRZEDMIOTY Z KOŚCI I POROŻA

W przeworskich grobach 218 (218/1) i 262 (262/3), datowanych – odpowiednio – na fazę IV i stadium Va użytkowania cmentarzyska, znaleziono dwie przewiercone kości stępu konia, tzw. astragale. Kości takie, odkrywane w grobach, najczęściej interpretowane są jako pionki do gry lub amulety⁹¹⁰. Za te ostatnie uznawane są zazwyczaj okazy, które – podobnie jak ma to miejsce w wypadku znalezisk z Kleszewa – odkryto pojedynczo oraz noszą ślady obróbki, np. mają otwór. Egzemplarze identyfikowane jako akcesoria do gier znajdowane są w mniejszych lub większych zestawach, a nierzadko towarzyszą im inne przedmioty o takim przeznaczeniu, np. prostopadłościennych kości. W kulturze przeworskiej tzw. astragale najliczniej odkrywane są w zespołach z wczesnego okresu wpływów rzymskich⁹¹¹.

W grobie 524 (kultura wielbarska, faza VI użytkowania cmentarzyska) znaleziono podłużny, w przekroju czworokątny przedmiot z obrobionej kości owcy lub kozy, o nieokreślonej funkcji (524/6). Dwa podobne kształtem zabytki odkryto w grobie 101 z Masłomęcza. Mają one na końcach i w centrum poprzeczne nacięcia. Towarzyszyły im kościane pionki, stąd też uznano je za elementy gry hazardowej⁹¹². W grobie 524 z Kleszewa brak przedmiotów, które wskazywałyby na taką funkcję omawianego znaleziska. Z drugiej strony, przypomina ono nieco rurki wykonane z kości ptasich, które często odkrywane są na stanowiskach kultur czerniachowskiej i Sântana de Mureş oraz w grupie masłomęckiej. Przedmioty te najczęściej określane są jako igielniki⁹¹³. W kulturze wielbarskiej spotykane są one

Pruszcz Gdański, stan. 5, grób 1/1926 (M. Pietrzak, L. Cymek, F. Rożnowski 2015, 12, tabl. LVI:1), Węgrowo, grób 28 (M. Kurzyńska 2013, 27, tabl. XXV/28:10), Żerniki Wielkie, grób 9 (L.F. Zotz 1935, 65, ryc. 13:7).

⁸⁹⁸ M. Gładysz, A. Kokowski 2002, 286.

⁸⁹⁹ S. Musteață, A. Popa 2010, 164, ryc. 4:7.

⁹⁰⁰ Dotychczas na obszarze kultury wielbarskiej na Mazowszu i Podlasiu nie znaleziono śladów pracowni rogowiarskich. Jest to najpewniej wynikiem braku badań na osadach tej kultury we wspomnianym regionie. Powszechność grzebień na lokalnych cmentarzyskach wskazuje, że przedmioty te musiały być wykonywane na miejscu. Niewykluczone, że wytwarzano tu i okazy o dzwonowatych uchwytach.

⁹⁰¹ Gronowo Górne (S. Anger 1880, 122, tabl. V:43), Pruszcz Gdański, stan. 5, groby 1/1926, 8/1926, 23, 24 (M. Pietrzak, L. Cymek, F. Rożnowski 2015, 85).

⁹⁰² Brudnice, grób 279 (A. Szela 2010, 9), Modła, grób 146 (J. Andrzejowski 2006, 23, ryc. 9:3).

⁹⁰³ Np. Baiv, grób 2 (Ū.V. Kuharenko 1975, 52, ryc. 3:11).

⁹⁰⁴ Gródek, pow. hrubieszowski, stan. 1A, groby 3, 5 (M. Gładysz, A. Kokowski 2002, 286, tabl. III/3:5, IV/5:1,2), stan. 1C, groby 30, 64, 84 (A. Kokowski 1993a, 27, 51–52, 69; 1993b, ryc. 22:d; 56:m; 86:m.o).

⁹⁰⁵ M. Mączyńska 2019, ryc. 11:8.

⁹⁰⁶ E.L. Gorohovskij 1988, 44; A. Kokowski 1995, 31.

⁹⁰⁷ W katalogu datowanie zespołu ustalono na fazę VII.

⁹⁰⁸ W grobie 640 znaleziono też kilka ułamków płytek grzebień rogowego.

⁹⁰⁹ Zob. wątki zdobnicze typów A–C według S. Thomas (1960, 91, ryc. 27–29).

⁹¹⁰ J. Rogatko 1994, 333–335; J. Andrzejowski 1998a, 85–86; R. Małyda-Legutko, J. Zagórska-Telega 2000, 111–112; M.O. Strel'nik, M.A. Homčik, S.A. Sorokina 2009, 34–44.

⁹¹¹ J. Andrzejowski 1998a, 85; K. Czarnecka 2007, 95.

⁹¹² A. Kokowski 1987, ryc. 22:a.b.

⁹¹³ Np. A. Kokowski 1995, 57, 294, mapa 73; B.V. Magomedov 2001, 83. Zdaniem L.O. Şovana (2009, 215), który oparł się na wynikach studiów nad materiałami z nekropoli kultury Sântana de Mureş

bardzo rzadko⁹¹⁴. W inwentarzu grobu z Kleszewa nie ma igieł. Brak ten nie musi jednak świadczyć, iż nie było ich tam podczas ceremonii pogrzebowej. Znaleźiska igielników z północnej Europy świadczą, że przechowywano w nich też przedmioty wykonane z drewna, np. szpilki⁹¹⁵. Jest to surowiec mniej trwały od metalu i kości, który podczas kremacji uległby całkowitemu spaleni. Na cmentarzyskach kultur czerniachowskiej i Sântana de Mureș kościane rurki spotykane są grobach kobiet i mężczyzn⁹¹⁶. W Skandynawii metalowe igielniki są atrybutem pochówków kobiet⁹¹⁷. Grób z Kleszewa zawierał szczątki prawdopodobnie mężczyzny.

Według zapisów archiwalnych przedmiot z kości znaleziono także w grobie 1. Jego kształt jest nieznan, zabytek zaginął najprawdopodobniej już podczas badań w 1964 roku.

2.3.13. PRZEŚLIKI

W Kleszewie znaleziono 72 przęśliki⁹¹⁸. W grobach kultury przeworskiej odkryto 52 egzemplarze, w grobach kultury wielbarskiej – pięć. Pozostałe okazy to znaleźiska luźne lub z zespołów o nieokreślonej atrybucji kulturowej. Większość datowanych precyzyjnie (29 egz.) znaleziono w zespołach z fazy V użytkowania cmentarzyska (Wykres 3). Dwa przęśliki wykonane są z piaskowca (zob. niżej), pozostałe są gliniane. Wśród ogółu znaleźisk dominują okazy o dwustożkowatym korpusie, których jest 61; przęślików cylindrycznych znaleziono cztery, egzemplarze o przekroju trapezowatym – trzy, a płasko-kulistych – dwa; pierwotny kształt dwóch egzemplarzy jest nieznan. Pod względem rozmiarów niemal wszystkie przęśliki kleszewskie można podzielić na dwie grupy: 1) okazy o średnicy ok. 2–3 cm i wysokości 1–2 cm; 2) egzemplarze o średnicy ok. 3,5–4,5 cm i wysokości 1,5–2,5 cm (Wykres 4). Stosunek wysokości do średnicy wynosi 0,3–1, zazwyczaj 0,4–0,65.

w Mihälășeni, pojemniki te służyły przede wszystkim do przechowywania bliżej nieokreślonych substancji.

⁹¹⁴ T. Skorupka 2001, 95, tabl. 109/356:4; M. Kurzyńska 2013, 31, 53, tabl. XXXIV/31:48.

⁹¹⁵ E. Vedel 1886, 132, ryc. 295, 296; A. Rau 2010a, 235.

⁹¹⁶ O.V. Gopkalo 2011b, 30.

⁹¹⁷ A. Rau 2010a, 235, ryc. 91.

⁹¹⁸ Są to następujące znaleźiska: 1/1961/7, 22/1, 36/1, 40/1, 42/3.4, 43/3, 48/13, 95/2, 104/6, 105/3, 132/40–42, 141/3, 146/9, 148/4–6, 158/45, 187/3, 188/2, 224/8, 239/1, 244/3, 245/6, 259/2, 347/3, 351/4, 352/3, 354/7, 357/9, 363/14.15, 364/3, 365B/8, 383/9, 413/18–23, 515/8, 521B/4, 538/2, 582/1, 597/13.14, 612/1, 640/16, 697/3.4, 723/1, 798/3, 860/7, 869/1, 884/11, 968/7, 1022/7, 1024C/4, 1047/4, ZL/135–144.

W poszczególnych zespołach grobowych najczęściej rejestrowano jeden okaz. Dwa egzemplarze znaleziono w grobach 42, 363, 597, 697, trzy – w grobach 132 i 148, a sześć – w grobie 413. Spośród zespołów z dużą liczbą przęślików grób 597 przypisany jest kulturze wielbarskiej, pozostałe – kulturze przeworskiej. We wszystkich wypadkach wystąpienia co najmniej dwóch przęślików w jednym zespole poszczególne okazy różniły się między sobą wielkością, a tym samym i ciężarem. Służyły więc zapewne do wykonywania nici o różnych parametrach⁹¹⁹.

Wśród przęślików kleszewskich wyróżniają się dwa okazy wykonane z piaskowca. Pierwszy z nich znaleziono w grobie kultury przeworskiej z faz I–IIa użytkowania cmentarzyska. Jest to dwustożkowaty egzemplarz, zdobiony na ściankach bocznych i biegunach rytymi okręgami z punktem wewnątrz (22/1). Drugi to cylindryczny okaz znaleziony w grobie kultury wielbarskiej z fazy VII (597/14). Jego biegun⁹²⁰ ornamentowany jest małymi dołkami i liniami, a ścianki boczne – żłobkami. Znaleźiska przęślików wykonanych z piaskowca (ewentualnie mułowca) są na terenach leżących na wschód od środkowej Wisły zupełnie wyjątkowe. Znanych jest stąd raptem kilka egzemplarzy, które odkryto w grobach kultury wielbarskiej (zob. niżej). Kleszewski przęślik z grobu przeworskiego nie znajduje chyba żadnej analogii na miejscowych stanowiskach funkcjonujących w młodszym okresie przedrzymskim⁹²¹. Najbliższe doń okazy o takiej chronologii odkryto na cmentarzysku kultury oksywskiej w Brzynie⁹²². Z obszaru tego ugrupowania znane są zresztą przęśliki z piaskowca także innych kształtów⁹²³. Stosunkowo często takie zabytki rejestrowane są też na stanowiskach nadodrzańskich grupy kultury jastorfskiej⁹²⁴. Zakładam więc, że przęślik z grobu 22 w Kleszewie to import z któregoś z wyżej wymienionych ugrupowań.

Niejasna jest kwestia proveniencji przęślika odkrytego w grobie 597, który można wiązać z kulturą wielbarską. Na mazowiecko-podlaskich nekropolach tego ugrupowania zabytki takie spotykane są rzadko. Tworzą one niewielki, rozproszony na dużym terytorium, zróż-

⁹¹⁹ Zob. K. Grömer 2005, 109–111.

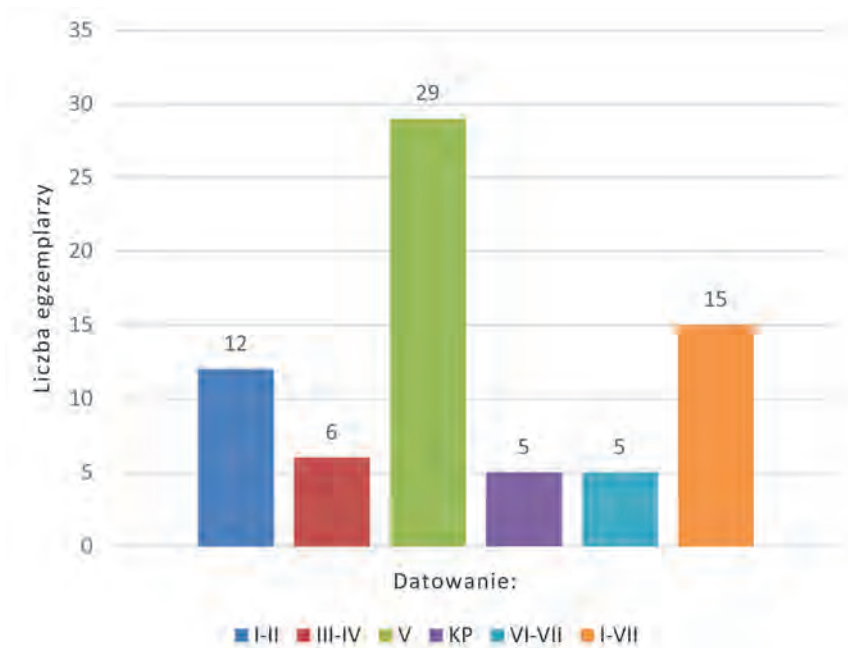
⁹²⁰ Drugi biegun jest zniszczony.

⁹²¹ Zob. T. Dąbrowska 2008, 122–187.

⁹²² A. Strobin 2021, 79, 84, tabl. CXLVII/261:8, CLVIII/277:5.

⁹²³ J. Kostrzewski 1919a, 167–168, ryc. 177, 180; 1919b, 62; E. Bokiniec 2008, 97–98.

⁹²⁴ Lubieszewo, stan.1, groby 49, 81, 84, 86, 96B, 97 (R. Wołgiewicz 1997, 18, 22–24, tabl. V/49:b, X/84:a, X/81:e, XI/86:e, XII/96B:b, XIII/97:e), Głazów, znaleźiska luźne (L. Domańska *et alii* 2013, 124, ryc. 10).

Wykres 3. Liczba przeszłików w grobach z poszczególnych faz użytkowania cmentarzyska. Słupki „KP” obejmuje przeworskie przeszłiki datowane nieprecyzyjnie

nicowany morfologicznie i chronologicznie zbiór⁹²⁵. Można wśród nich wymienić egzemplarze krążkowate, cylindryczne, dwustożkowate oraz płasko-kuliste lub do nich zbliżone. Najstarsze z nich odkryto w zespołach z podfaz B₂/C₁-C_{1a}, najmłodsze pochodzą ze schyłku okresu wpływów rzymskich lub początku okresu wędrówek ludów. W okresie wpływów rzymskich przeszłiki z piaskowca rejestrowane są głównie na obszarach leżących między Łabą i Odrą. Na ziemiach polskich spotykane są wyraźnie rzadziej, głównie na stanowiskach kultury wielbarskiej w północnej Polsce⁹²⁶. Do niedawna interpretowane były one jako importy zza Odry⁹²⁷. Zdaniem J. Schustera⁹²⁸ liczba przeszłików z piaskowca na wielbarskich cmentarzyskach z zachodniego Pomorza i północnej Wielkopolski jest jednak na tyle duża, iż należy się liczyć z ich produkcją także w środowisku tej jednostki kulturowej. Jeśli taka interpretacja jest słuszna, to najstarsze wielbarskie egzemplarze z Mazowsza i Podlasia, które datowane są na pod B₂/C₁-C_{1a}, mogły trafić tu wraz z migrującą z północnego zachodu

du ludnością. Kwestia pochodzenia okazów z rozwiniętego odcinka młodszego okresu wpływów rzymskich i czasów późniejszych, a więc i egzemplarza kleszewskiego, pozostaje otwarta. Nie można zresztą wykluczyć, że przynajmniej część z nich to wyroby lokalne. Piaskowiec bowiem na tych terenach występuje w naturze, jako eratyk⁹²⁹.

Cztery gliniane przeszłiki mają zdobione korpusy. Dwustożkowaty okaz znaleziony luźno (ZL/140) ozdobiono na ściankach bocznych rytymi liniami tworzącymi podwójnych zygzak, urozmaicony z jednej strony rzędem, z drugiej – grupami kropek. Cylindryczny okaz z grobu 364 (364/3, kultura przeworska, stadium Vb użytkowania nekropoli) ma na części obwodu nieregularny wzór złożony z pionowych, ukośnych i poziomych kresiek. Wielbarski przeszłik z grobu 597 (597/13) zdobiony jest dołkami i odciskami sprężyny. W kulturze wielbarskiej w ten sposób zdobione są głównie naczynia gliniane⁹³⁰. Na Mazowszu i Podlasiu tak zdobiona ceramika wielbarska jest charakterystyczna dla schyłku okresu wpływów rzymskich i początku okresu wędrówek ludów⁹³¹, co jest zbieżne z datowaniem zespołu

⁹²⁵ Brudnice, obiekt 178 (A. Szela 2013a, 100), Brèst-Tryśn, grób 55 (V. Belevac 2007b, 52, ryc. V/55:10; por. Ū.V. Kuharenko 1980, tabl. XVIII/55:g), Jartypany, Jartypany, groby 10, 49 (J. Andrzejowski 2023, 28, 41, tabl. V/10:7, XXVIII/49:20), Kołoząb, grób 109 (I. Tomaszewska 1988, 110, ryc. 8:1), Niedanowo, grób 142 (W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 32, tabl. XL/142:6); Stary Szelków, grób 223 (badania R. Prochowicza, zbiory PMA).

⁹²⁶ J. Schuster 2018a, 116–118, ryc. 65; 2018b, 93, ryc. 44.

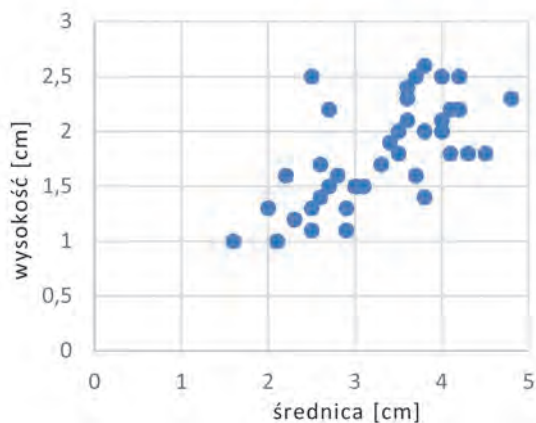
⁹²⁷ A. Kokowski 1995, 37.

⁹²⁸ J. Schuster 2018a, 118; 2018b, 93, 96.

⁹²⁹ Np. analiza petrograficzna nawarstwień w żwirowni w Łubienicy-Superuncie, znajdującej się około 10 km na południe od cmentarzyska w Kleszewie, wykazała, że piaskowce stanowią 5–20% składu gliny lodowcowej (M. Górską-Zabielska 2017, 43; M. Górską-Zabielska, E. Smolska, L. Wachecka-Kotkowska 2021, 45, 47, ryc. 5).

⁹³⁰ R. Wołągiewicz 1993, 22, lista 30; A. Kokowski 2001, 324.

⁹³¹ W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 135.

Wykres 4. Zróżnicowanie rozmiarów przęślików pod względem rozmiarów

z Kleszewa. Ułamek przęślika z grobu 723 (723/1) zdołałby rządy punktów, stan zachowania zabytku nie pozwala jednak na rekonstrukcję wzoru.

2.3.14. POZOSTAŁE PRZEDMIOTY GLINIANE

Z grobu 850 pochodzi prostopadłościenna kostka z otworem w części centralnej (850/2). Zespół datowany jest na fazę II użytkowania nekropoli. Funkcja tego zabytku jest niejasna. Przedmioty takie znamy z wielu stanowisk z młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich⁹³². Zazwyczaj interpretowane są one jako przęśliki⁹³³, co jest dyskusyjne. Podstawowym zadaniem przęślika, oprócz obciążenia wrzeciona, jest wzmocnienie jego ruchu obrotowego⁹³⁴. W tym zakresie najlepiej sprawdzają się bryły o rzucie kolistym, co potwierdzają kształty przęślików użytkowanych od neolitu po czasy nowożytnie. Wśród nich w zasadzie brak okazów o prostopadłościennych bryłach⁹³⁵. Stąd też wydaje mi się, że kostki z Kleszewa, jak i podobnych do niej zabytków z epoki żelaza nie należy klasyfikować jako

⁹³² Np. Gola, grób 9 (M. Grygiel, R. Grygiel, W. Stasiak 2019, 184, ryc. 123:22), Grudziądz-Rządź, groby 180, 499, 617 (M. Kurzyńska 2020, 102, 143, 162, tab. 57:17, 75:20.23), Karczewiec, grób 75a (T. Dąbrowska 1973, 422, tabl. XVI:19), Krosno, obiekt 33 (A. Jarzec 2018, 36, tabl. XXXI/33:6), Warszawa-Wilanów, groby 7, 76 (J. Marciniak 1957, 17, 81, tabl. X:5, LXIX:10).

⁹³³ Np. J. Kostrzewski 1919a, 165; E. Bokinić 2008, 97 oraz prace cytowane w przypisie wyżej.

⁹³⁴ Zob. T.J. Chmielewski 2009, 77–80; J. Maik 2012, 54–55; M. Przymorska-Sztuczka 2018, 352.

⁹³⁵ Zob. T.J. Chmielewski 2009, 77–80; M. Przymorska-Sztuczka 2018, 352–355.

przęśliki. Mogły one być wykorzystywane jako ciężarki innego przeznaczenia.

W grobach 146 i 185 odkryto karbowane gliniane guzki typu *Bernašivka*⁹³⁶. Pierwszy z nich to płaski egzemplarz z kolistym zagłębieniem w części centralnej (146/8), znaleziony w grobie kultury przeworskiej z fazy V użytkowania cmentarzyska. Drugi okaz zachował się w stanie szczątkowym, odtworzenie jego kształtu jest niemożliwe (185/1). Odkryto go w grobie kultury wielbarskiej z faz VI–VII. Guzki typu *Bernašivka* zostały ostatnio szeroko omówione przez B. Niezabitowską-Wiśniewską⁹³⁷. Okaz z grobu 146 to forma charakterystyczna dla ludności wschodniej strefy kultury przeworskiej w fazie B₂. Z kilkunastu znanych dotychczas egzemplarzy tylko jeden odkryto poza północnym i wschodnim Mazowszem, tj. w Wielkopolsce, na cmentarzysku kultury wielbarskiej w Straduniu⁹³⁸. Okaz z grobu 185 reprezentuje przypuszczalnie jeden ze wzorów 1–3 według klasyfikacji cytowanej autorki. Są to wzory powszechnie rejestrowane na terenach kultury wielbarskiej i grupy masłomęckiej. Po kilka lub kilkanaście egzemplarzy znaleziono też na obszarach kultur przeworskiej, czerniachowskiej, Sântana de Mureș, luboszyckiej i kręgu nadłabskiego; jeden okaz znany jest z kultury Dollkeim/Kovrovo. Chronologia tych zabytków obejmuje młodszy i późny okres wpływów rzymskich oraz wczesną fazę okresu wędrówek ludów. Dotychczas nie udało się jednoznacznie określić funkcji tych przedmiotów⁹³⁹.

W grobie 608 (kultura przeworska, fazy I–IIa) znaleziono niecharakterystyczną bryłę polepy (608/9). Nie można wykluczyć, że zbytek jest chronologicznie starszy, tj. pierwotnie związany z osadą z epoki brązu⁹⁴⁰. W tym świetle, w grobie znajdowałby się na złożu wtórnym.

2.3.15. PRZEDMIOTY Z KAMIENIA

W dwóch grobach kultury przeworskiej ze stadium IIa i faz III–IV funkcjonowania cmentarzyska odkryto niewielkie płaskie otoczaki, ze śladami użytkowania (239/2, 357/10). Podobnym przedmiotom, które określane są gładzikami, przypisuje się różne role, np. narzędzi służących do wygładzania powierzchni naczyń

⁹³⁶ A. Kokowski 2000.

⁹³⁷ B. Niezabitowska-Wiśniewska 2015.

⁹³⁸ B. Niezabitowska-Wiśniewska 2015, 505–506.

⁹³⁹ Omówienie dawnych i nowych koncepcji – B. Niezabitowska-Wiśniewska 2015, 506–514.

⁹⁴⁰ Fragmenty polepy znaleziono w wielu jamach kultur trzcinieckiej i łużyckiej.

czy podczas prac garbarskich⁹⁴¹. Na Mazowszu i Podlasiu znajdowane są one zazwyczaj w grobach kobiecych z młodszego okresu przedrzymskiego i – rzadziej – wczesnego okresu wpływów rzymskich⁹⁴².

W obiekcie 82 (kultura przeworska, fazy I–V użytkowania cmentarzyska) znaleziono kamienny rozcieracz (82/1). Narzędzia takie rejestrowane są powszechnie na stanowiskach osadniczych od okresu neolitu po schyłek starożytności. Nie znam jednak podobnego okazu, który odkryto by na cmentarzysku z młodszego okresu przedrzymskiego lub okresu wpływów rzymskich. Bardzo możliwe, że zabytek należy wiązać z trzciniecko-łużyckim horyzontem funkcjonowania stanowiska w Kleszewie, a jego obecność w późniejszym chronologicznie obiekcie ma charakter wtórny. Zresztą, datowanie obiektu 82 na epokę żelaza też budzi uzasadnione wątpliwości. Niewykluczone, że jest to jama nowożytna, w obrębie której zalegały zabytki z różnych okresów chronologicznych.

2.3.16. KULKI SZKLANE (?)

W grobach 615 (615/12) i 614.615 (614.615/5), datowanych na fazy II–III (względnie IIb–III), znaleziono cztery niewielkie bryłki białego szkła (Ryc. 42). Są one nadtopione, na jednej znajdują się na pozostałości szkła innej barwy. Dwie z nich (Ryc. 42:1.2) mają stosunkowo regularny kształt, czym przypominają znane ze stanowisk kultury lateńskiej przedmioty określane jako kulki⁹⁴³. Zabytki kleszewskie ściśle odpowiadają im także wymiarami i barwą szkła. Na obszarach kultury lateńskiej kulki odkrywano zarówno na osadach, jak i cmentarzyskach. Ich chronologia obejmuje środkowy i późny okres lateński. Najczęściej interpretowane są one jako amulety lub kamienie do gry⁹⁴⁴.

2.4 UZBROJENIE

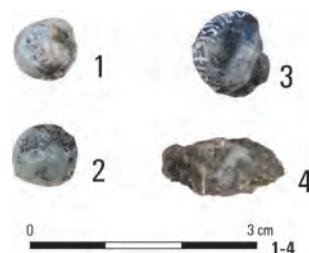
Elementy uzbrojenia wystąpiły w trzech grobach kultury przeworskiej. W grobie 402 odkryto miecz w pochwie i grot włóczni, w grobie 655 grot włóczni, a w grobie 147 prawdopodobnie część okucia pochwy

⁹⁴¹ Ostatnio A. Mistewicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak 2021, 156–157.

⁹⁴² Zob. Dąbek, stan. 9 (A. Mistewicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak 2021, 156–157), Kamieńczyk (T. Dąbrowska 1997, 98), Oblin (K. Czarnecka 2007, 91).

⁹⁴³ Zob. M. Rudnicki 2012, 471–472.

⁹⁴⁴ Zob. M.A. Zepezauer 1993, 91–93; H. Rissanen 1999, 157; T. Bochnak 2014, 54.

Ryc. 42. Kulki (?) z białego szkła z grobów 614.615 i 615.

Fot. M. Woźniak

miecza. Grób 402 datowany jest na fazę I, pozostałe – nieco mniej precyzyjnie – na fazy I–IIa użytkowania cmentarzyska⁹⁴⁵.

2.4.1 MIECZ I POCHWY MIECZY

Miecz z grobu 402 to okaz dwusieczny, o dzwonowatym jelicu i szerokiej głowni, zakończonej łukowatym sztychem (402/1). Po obu stronach głowni znajdują się szerokie struziny pokryte niewielkimi zagłębieniami. Stan zachowania⁹⁴⁶ zabytku utrudnia określenie charakteru tych ostatnich, przede wszystkim, czy powstały one w wyniku zabiegów intencjonalnych czy przypadkowo (korozja)? Na pierwszą ewentualność wskazuje to, iż domniemany wątek obejmuje z obu stron taką samą przestrzeń, a pośrednio fakt, że miecze z młodszego okresu przedrzymskiego bywały zdobione w taki sposób. Ornament ten wykonywany był poprzez puncowanie lub wytrawianie kwasami⁹⁴⁷. Miecz z Kleszewa odpowiada typowi 3 według T. Bochnaka oraz typowi II/2b według P. Łuczkiwicza⁹⁴⁸. Jest to forma spotykana stosunkowo często na obszarze kultury przeworskiej. Większość egzemplarzy datowanych precyzyjnie odkryto w zespołach z fazy A₂.

Pochwa tego miecza wykonana jest z dwóch żelaznych blach spiętych u wylotu kłamrą z dwiema tzw. esownicami, a u dołu – wysokim, spiczasto zakończonym trzewikiem z trójkątnymi występami i parą kolistych tarczek. Analogiczne znaleziska z terenów kultury przeworskiej T. Bochnak wyodrębnił jako typ III (typ *Paruszewice*), który odpowiada typowi 1a w klasyfikacji P. Łuczkiwicza⁹⁴⁹. Z ziem polskich znanych jest

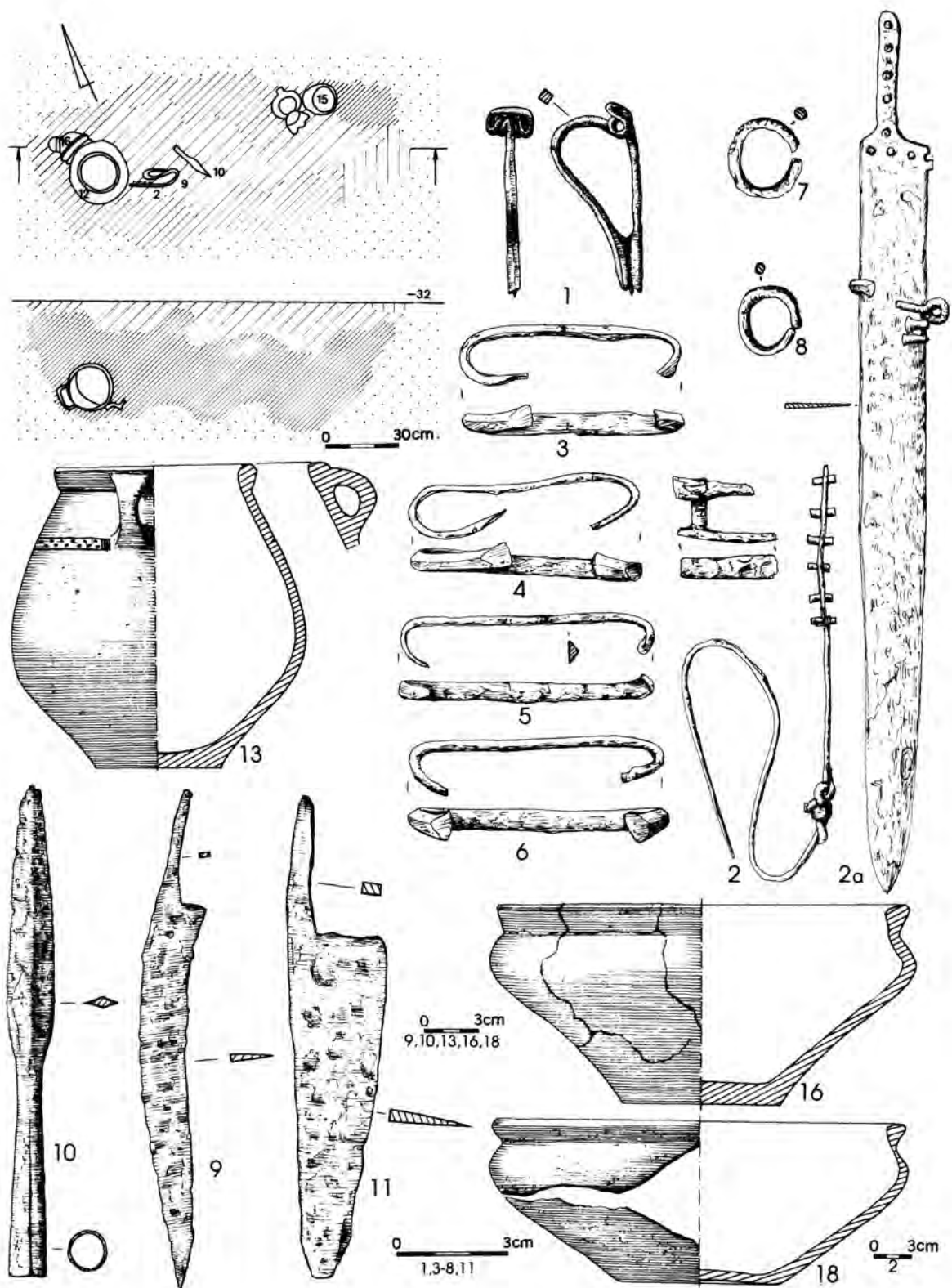
⁹⁴⁵ Materiały te były już omawiane – zob. A. Maciałowicz, M. Woźniak 2015, 231–240.

⁹⁴⁶ Wysunięta poza pochwę część głowni jest skorodowana i pokryta grubą warstwą środka konserwującego.

⁹⁴⁷ J. Kostrzewski 1919a, 87–88, ryc. 71; T. Bochnak 2005, 32–34.

⁹⁴⁸ T. Bochnak 2005, 25, 28–30; P. Łuczkiwicz 2006, 30–34.

⁹⁴⁹ T. Bochnak 2005, 38–39; P. Łuczkiwicz 2006, 59–60.

Ryc. 43. Inwentarz grobu 156 z Kamińczyka. Wg: T. Dąbrowska 1997

kilkanaście takich egzemplarzy. Często spotykane są one na terenach kultury lateńskiej, zarówno w jej strefie wschodniej, jak i zachodniej⁹⁵⁰. W związku z tym, że dotychczas brak przesłanek świadczących o możliwości produkcji takich pochew w środowisku kultury przeworskiej, znaleziska z ziem polskich uznawane są – wraz z towarzyszącymi im mieczami – za importy celtyckie⁹⁵¹. Na obszarach kultury przeworskiej pochwy typów Bochnak III / Łuczkiwicz 1a datowane są najczęściej na fazę A₂, co odpowiada chronologii większości egzemplarzy odkrytych w Celtyce⁹⁵².

W grobie 147 znaleziono fragment żelaznej sztabki o trójkątnym przekroju (147/3). Jej funkcja jest niejasna, interpretację szczególnie utrudnia brak obu zakończeń. Zabytek kształtem najbardziej przypomina C-kształtne okucia (klamry), którymi spinano elementy pochew mieczy jednosiecznych⁹⁵³ (Ryc. 43:3–6). Zakładając, że omawiana sztabka służyła w tym celu, nie można wykluczyć, iż wśród pozostałych, mało charakterystycznych elementów inwentarza grobu 147 kryją się dalsze fragmenty okuć pochwy miecza, np. żelazne kółko (147/4), mogło być częścią ryfki (Ryc. 43:7.8)⁹⁵⁴.

2.4.2 BROŃ DRZEWCOWA

W grobach 402 oraz 655 znaleziono żelazne grotty broni drzewcowej. Egzemplarz z grobu 402 to okaz o laurowatym liściu z wyraźnie zaznaczonym żeberkiem i stosunkowo krótkiej tulei (402/2). Boczne krawędzie liścia są miejscami odkształcone, być może intencjonalnie. Grot odpowiada typowi 7a według T. Bochnaka lub odmianie F/1 według P. Łuczkiwicza⁹⁵⁵. Ten pierwszy datowany jest na fazy A₁ i A₂⁹⁵⁶, chronologia odmiany F/1 jest szersza – obejmuje cały młodszy okres przedrzymski⁹⁵⁷. Grot z grobu 655 to egzemplarz o smukłym, lancetowatym liściu (655/2). Ma długą tuleję, zdobioną u nasady dwiema dookólnymi bruzdami, między którymi znajduje się otwór na nit. Do krawędzi otworu przylega niewielkie trójkątne zagłębienie, które wskazuje, że przed wybiciem otworu tuleja była w tym miejscu nacięta. Zabiegi tego typu są rejestrowane u grotów z młodszej kultury przedrzymskiej

oraz okresu wpływów rzymskich. Przypisuje się im znaczenie funkcjonalne – przypuszczalnie ułatwiały wybicie otworu⁹⁵⁸. Omawiany grot można przypisać do typu 7d według T. Bochnaka lub odmiany H/1 według P. Łuczkiwicza⁹⁵⁹. Typ 7d datowany jest na cały młodszy okres przedrzymski⁹⁶⁰, odmiana H/1 umieszczona jest w ramach faz A₂–A₃⁹⁶¹. Oba grotty znalezione w Kleszewie znajdują liczne analogie na terenie kultury przeworskiej, w tym na obszarze północnego i wschodniego Mazowsza⁹⁶².

2.5. MATERIAŁY BOTANICZNE

W dwóch grobach kultury przeworskiej (615/26, 627/5) znaleziono fragmenty owocni i nasion leszczyny pospolitej (*Corylus avellana*)⁹⁶³. Prawdopodobnie za ich obecnością w grobach kryje się jakiegoś rodzaju symbolika. Przypuszcza się bowiem, że leszczyna zajmowała ważne miejsce w wierzeniach mieszkańców barbarzyńskiej Europy⁹⁶⁴. Orzechy laskowe zarejestrowano na kilkunastu cmentarzyskach odkrytych na ziemiach polskich. W kulturze przeworskiej notowane są one jednak dość rzadko, znamy je z kilku grobów z młodszej kultury przedrzymskiej oraz okresu wpływów rzymskich⁹⁶⁵.

Drobne⁹⁶⁶ ułamki zabytku/-ów (?) z drewna znaleziono w grobie inhumacyjnym kultury wielbarskiej (917/6). Stan ich zachowania nie pozwala jednak na jakąkolwiek próbę interpretacji tych znalezisk.

⁹⁵⁰ P. Łuczkiwicz, M. Schönfelder 2010, 172–182; T. Bochnak 2014, 86–88.

⁹⁵¹ T. Bochnak 2005, 45; 2014, 74, 75, 80–88; P. Łuczkiwicz 2006, 184–185.

⁹⁵² P. Łuczkiwicz, M. Schönfelder 2010, 172–182.

⁹⁵³ Zob. A. Maciałowicz, M. Woźniak 2015, 240.

⁹⁵⁴ Por. J. Kostrzewski 1919a, 102, ryc. 94:d.

⁹⁵⁵ T. Bochnak 2005, 77; P. Łuczkiwicz 2006, 113.

⁹⁵⁶ T. Bochnak 2005, 77.

⁹⁵⁷ P. Łuczkiwicz 2006, 116, 177.

⁹⁵⁸ K. Czarnecka, B. Kontny 2008, 34; 2009, 698–700.

⁹⁵⁹ T. Bochnak 2005, 78; P. Łuczkiwicz 2006, 199.

⁹⁶⁰ T. Bochnak 2005, 79.

⁹⁶¹ P. Łuczkiwicz 2006, 120.

⁹⁶² T. Bochnak 2005, 77–78; P. Łuczkiwicz 2006, 113, 119, mapy 21–22.

⁹⁶³ Określenie gatunkowe zawdzięczam prof. Marii Lityńskiej-Zajac (Instytut Archeologii i Etnologii PAN).

⁹⁶⁴ Zob. A. Niewęglowski 1988; 1993; K. Skóra 2008, 22–23; A. Błażejowski, M. Bohr, A. Chrzanowska 2020, 112–113; M. Mączyńska, I. Jakubiak, A. Urbaniak 2021, 74–75.

⁹⁶⁵ Np. Głogów-Nosocice, grób 65 (A. Błażejowski, M. Bohr, A. Chrzanowska 2020, 98), Łęg Piekarski, grób z 1947 roku (L. Leciejewicz 1957, 103), Warszawa-Wilanów, grób 43 (J. Marciniak 1957, 155).

⁹⁶⁶ Jeden z nich wykonany jest z drewna olszy (*Alnus sp.*) – określenie gatunkowe wykonała dr Katarzyna Cywa (Instytut Botaniki im. W. Szafera PAN).

2.6. NACZYNIA RZYMSKIE

2.6.1. NACZYNIA BRĄZOWE

Fragmenty naczyń z brązu znaleziono w dwóch grobach (61, 524). Ułamki jednego lub dwóch kolejnych okazów odkryto luźno na powierzchni stanowiska (ZL/84.85?).

Z grobu kultury przeworskiej nr 61, datowanego na fazy IV–V funkcjonowania cmentarzyska, pochodzi: wylew z wywiniętym na zewnątrz brzegiem oraz kawałki korpusu (61/1.2). Ustalenie rodzaju naczynia na podstawie tych elementów jest niemożliwe. Naczynia brązowe na stanowiskach kultury przeworskiej leżących na wschód od środkowej Wisły odkrywane są wyjątkowo rzadko⁹⁶⁷.

Lepiej zachowany egzemplarz znaleziono w grobie kultury wielbarskiej (524/7), z fazy VI użytkowania nekropoli. Naczynie jest nadtopione i silnie zdeformowane. Był to okaz o cylindrycznej górnej partii korpusu i pogrubionym wylewie o sfazowanych krawędziach. Trudno jednak określić, czy brzeg pogrubiony był do wnętrza czy na zewnątrz. Spośród naczyń zarejestrowanych na obszarze *Barbaricum* w rozwiniętym odcinku młodszego okresu wpływów rzymskich, a tak datowany jest zespół Kleszewa, w ten sposób ukształtowane są misy o pionowych ściankach, zbliżone do typów Eggers 78 i 79⁹⁶⁸ oraz wiadra typu *Hemmoor* (typy Eggers 52–66)⁹⁶⁹. Te pierwsze mają wylewy pogrubione od zewnątrz, drugie – także do wnętrza. Cechą obu form jest obecność na zewnętrznej powierzchni ścianek dookólnych brzd, ewentualnie pasma innego ornamentu. Takie zdobienie zabytku z Kleszewa jest obecnie niewidoczne⁹⁷⁰.

Okaz z Kleszewa to jedno z najmłodszych naczyń brązowych odkrytych na stanowiskach kultury wielbarskiej na wschód od środkowej Wisły. Podobnie datowane przedmioty tworzą tu stosunkowo niewielki zbiór, obejmujący m.in. czerpaki i cedzidła, misy i wiadra, a wyjątkowo – inne formy⁹⁷¹.

⁹⁶⁷ Np. Zgliczyn Pobodzy, groby A i 4 (A. Szela 2018b, 123, 127, ryc. 2:2.3, 8:4).

⁹⁶⁸ H.J. Eggers 1951, 167, tabl. 7:56–66; np. M. Erdrich 2002, tabl. 92:3, 94:2, 95, 96:1; M. Erdrich, C. von Carnap-Bornheim 2004, tabl. 29–32.

⁹⁶⁹ H.J. Eggers 1951, 165, tabl. 8:78.79; np. M. Erdrich 2002, tabl. 63–86; M. Becker *et alii* 2006, tabl. 41–47.

⁹⁷⁰ Naczynie jest zgniecione, ścianka boczna pod wylewem jest przysłonięta przez zagięty na nią fragment niższej partii korpusu.

⁹⁷¹ Zob. R. Wołągiewicz 1993, 32–33; A. Mistewicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak 2021, 163–164.

Pierwotny kształt oraz datowanie zachowanych we fragmentach naczyń, które znaleziono luźno (ZL/84.85?), są nieznane. Nie można wykluczyć, że są to przedmioty niezwiązane z cmentarzyskiem ze schyłku starożytności, np. nowożytnie.

2.6.2. NACZYNIA SZKLANE

Na cmentarzysku zarejestrowano jedno naczynie szklane zachowane kompletnie oraz kilka brył stopionego szkła przypuszczalnie stanowiących relikty kolejnych okazów.

Z grobu 884 pochodzi grubościenny, cylindryczny puchar o zaokrąglonym dnie, zdobiony czterema rzędami owalnych i kolistych zagłębień wykonanych w technice szlifu (884/1). Naczynie odpowiada typowi 230 według H.J. Eggersa⁹⁷², typowi *Kowalki* według G. Rau'a⁹⁷³ oraz typowi I według E. Straume⁹⁷⁴. Jest to jedna z form najczęściej spotykanych na obszarach barbarzyńskiej Europy, czego rezultatem są jej liczne opracowania⁹⁷⁵. Naczynia te są zróżnicowane pod względem morfologii, stopnia opracowania ornamentu oraz składu chemicznego. W ostatnich latach najwięcej uwagi poświęca się ich chronologii oraz lokalizacji warsztatów je wytwarzających. Badacze są na ogół zgodni, że główny czas ich produkcji przypadał na schyłek okresu wpływów rzymskich (faza C₃), a w mniejszym stopniu użytkowane były jeszcze w początkach okresu wędrówek ludów (faza D₁)⁹⁷⁶. Kwestią, która stwarza największe problemy, jest określenie pozycji chronologicznej najstarszych okazów. Kilka pucharów z terenów Skandynawii i ziem polskich odnoszonych jest do fazy C₂⁹⁷⁷. Tak datowane są np. naczynia z osad kultury przeworskiej w Zofiopolu i Kaliszu-Piwonicach⁹⁷⁸. I. Gavritukhin zwrócił uwagę, że te wczesne egzemplarze reprezentowane są zazwyczaj przez formy nieco odbiegające od klasycznych okazów typu Eggers 230, np. niższe albo cienkościenne, bądź

⁹⁷² H.J. Eggers 1951, 180.

⁹⁷³ G. Rau 1972, 124.

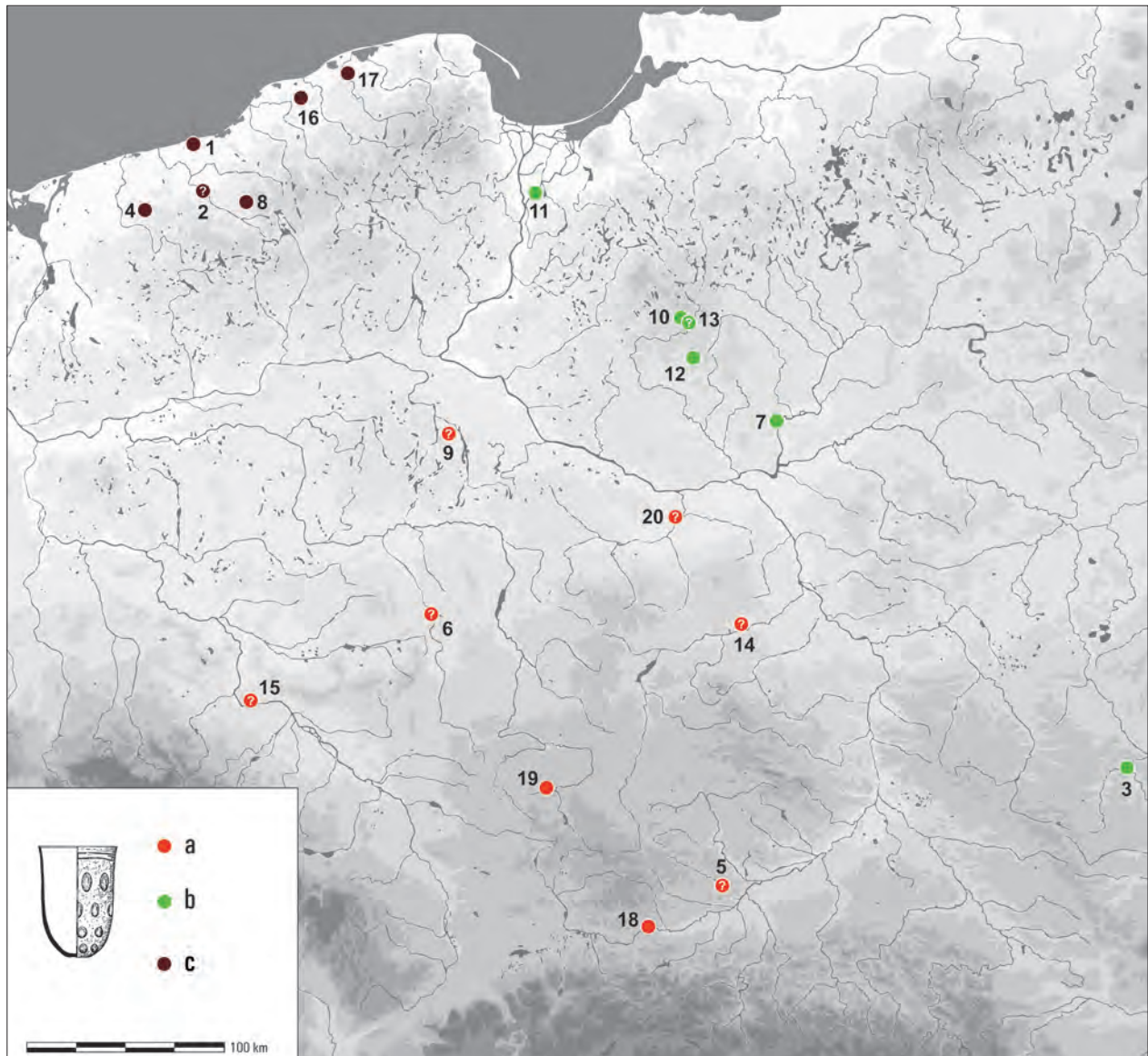
⁹⁷⁴ E. Straume 1987, 28–33.

⁹⁷⁵ Np. G. Rau 1972, 124, 129–134; U. Lund Hansen 1987, 88–89; L. Barkóczy 1988, 105; G. Gomolka-Fusch 1999, 137; T. Stawiarska 1999, 147–151; B. Stjernquist 2004, 159–162; S. Pánczél, A. Dobos 2007, 68–69, 73, ryc. 1; I. Gavritukhin 2011, 39–46; S.B. Shabanov 2011; O.V. Petrauskas 2016; 2018; S.B. Šabanov 2020, 118.

⁹⁷⁶ Zob. I. Gavritukhin 2011, 39–46, tam przegląd wcześniejszych koncepcji; O.V. Petrauskas 2016; 2018.

⁹⁷⁷ U. Lund Hansen 1987, 88–89; E. Straume 1987, 28–33, tabl. II–IV; R. Wołągiewicz 1993, 34; T. Stawiarska 1999, 149.

⁹⁷⁸ T. Stawiarska 1999, 295–296. Zaklasyfikowanie okazu z Kalisza-Piwonic do typu Eggers 230 jest niepewne.

Ryc. 44. Rozprzestrzenienie pucharów typu Eggers 230 na obszarze północnej części środkowoeuropejskiego *Barbaricum* (a – kultura przeworska, b – kultura wielbarska i grupa masłomęcka, c – grupa dębczyńska).

1 – Borkowice; 2 – Dębczyno; 3 – Gródek, pow. hrubieszowski; 4 – Igllice; 5 – Jakuszowice; 6 – Kalisz-Piwonice; 7 – Kleszewo; 8 – Kowalki; 9 – Krusza Zamkowa; 10 – Kozłówko; 11 – Malbork-Wielbark; 12 – Modła; 13 – Niedanowo; 14 – Otałężka; 15 – Prawików; 16 – Swołowo; 17 – Witkowo; 18 – Zofipole; 19 – Żabieniec; 20 – Żdźarów.

Wg: T. Stawiarska 1999, z uzup.

ich datowanie może być szersze, tj. obejmujące także schyłek okresu wpływów rzymskich⁹⁷⁹. Puchar z Kleszewa znaleziono w zespole datowanym na stadium VIIa funkcjonowania cmentarzyska, co odpowiada okresowi największej popularności tych naczyń.

Omawiane naczynia najliczniej rejestrowane są na terenach kultur czerniachowskiej i Sântana de Mureș. Wiele odkryto też na ziemiach polskich (Ryc. 44) oraz

w Skandynawii. Kilka okazów znaleziono na Węgrzech oraz na Krymie. Naczynia te wyjątkowo rzadko spotykane są natomiast na obszarach imperium rzymskiego. W związku z tym, duże trudności powoduje ustalenie ich proveniencji. W literaturze przedmiotu najczęściej interpretowane są one jako wyroby rzymskie bądź produkty warsztatów zlokalizowanych w *Barbaricum*, a ściślej – na terenie Ukrainy⁹⁸⁰. Możliwość produkcji

⁹⁷⁹ I. Gavritukhin 2011, 43.

⁹⁸⁰ Zob. literaturę cytowaną w przypisie 975.

naczyń szklanych poza granicami Imperium potwierdza odkrycie pracowni szklarskiej w miejscowości Komariv nad Dniestrem⁹⁸¹. W warsztacie tym wykonywane były na pewno naczynia wydmuchiwane w formach. Produkcja naczyń szlifowanych nie została tu jednak dotychczas potwierdzona⁹⁸². Abstrahując od próby wskazania miejsca wykonania pucharu z Kleszewa, trafił on na Mazowsze najpewniej z terenów kultury czerniachowskiej.

Fragmenty nieokreślonego naczynia lub naczyń pochodzą z „grobu” 832. Są to: duża bryła silnie przepalonego szkła nieokreślonej barwy (832/13) oraz dwa mniejsze kawałki stopionego zielonego szkła, w tym jeden z nałożonym fragmentem aplikacji wykonanej z nitki tej samej barwy (832/14). Zachowane fragmenty nie pozwalają na rekonstrukcję kształtu naczynia. Jednakże, w związku z tym, iż na terenie Polski brak naczyń szklanych datowanych na młodszy okres przedrzymski, fragmenty z Kleszewa wiążę z fazami IV–V funkcjonowania cmentarzyska⁹⁸³. Z obszarów kultury przeworskiej pochodzi kilkanaście naczyń szklanych odkrytych w zespołach z wczesnego okresu wpływów rzymskich⁹⁸⁴. Są to głównie misy z żeberkami oraz puchary na stopce. Z tego horyzontu czasowego nie jest mi znany okaz zdobiony nakładanymi nitkami. Najstarsze formy ornamentowane w ten sposób, znane z ziem polskich, odkryto w zespołach z początków młodszego okresu wpływów rzymskich, co może wskazywać na datowanie fragmentów z Kleszewa na stadium Vc, które synchronizują z podfazą B₂/C₁–C_{1a}. Należy mieć jednak na uwadze, że omawiane zdobienie na terenach państwa rzymskiego pojawia się na naczyniach pochodzących już z I w. n.e.⁹⁸⁵.

Ułamki stopionego grubociennego naczynia z bezbarwnego szkła odkryto w grobie 708 (708/23) z fazy VII użytkowania cmentarzyska. Reliktami naczyń mogą być też niektóre, mniejsze lub większe, bryłki z żółtawego bądź bezbarwnego szkła, zestawione w Tabeli 6 w Rozdziale 2.2.3.2.

2.6.3. TERRA SIGILLATA

W grobie 150, datowanym na fazę VI użytkowania cmentarzyska, odkryto ułamek naczynia *terra sigillata*

⁹⁸¹ Ū.L. Šapova 1978; O.V. Petrauskas 2014; O.S. Rumânceva 2014a.

⁹⁸² O.S. Rumânceva 2014b, 403–404, 413; O. Rummyantseva, C. Belikov 2017, 262.

⁹⁸³ „Grób” 832 to zespół co najmniej dwóch jam grobowych kultury przeworskiej z faz I–IIa oraz IV–V.

⁹⁸⁴ T. Stawiarska 1999, 165–166.

⁹⁸⁵ S. Fünfschilling 2015, 78.

(150/1). Jest on pokryty brązową polewą. Na zewnętrznej powierzchni widoczne są odciski w formie perełkowej linii oraz inny, niedający się bliżej zdefiniować wzór. L. Tyszler przypisała ten okaz przypuszczalnie do typu 37 według H. Dragendorffa⁹⁸⁶ oraz uznała go na podstawie ornamentyki za wyrób warsztatów galijskich (Lezoux), z 2. połowy II w. n.e.⁹⁸⁷.

Naczynia *terra sigillata* w kulturze wielbarskiej spotykane są bardzo rzadko, a na Mazowszu i Podlasiu – wyjątkowo (Ryc. 45). Szacuje się, że znaleziska z jej terenu, których jest blisko 25, stanowią około 5% zbioru wszystkich naczyń tego typu odkrytych na ziemiach Polski⁹⁸⁸. Większość z nich to głębokie misy typu 37 według H. Dragendorffa. Najliczniej reprezentowane są produkty nadreńskich pracowni w Rheinzabern. Form środkowogalijskich znaleziono kilka (Ryc. 46)⁹⁸⁹. Przyпуска się, że naczynia *terra sigillata* na tereny kultury wielbarskiej napływały szlakiem bursztynowym z terenów naddunajskich lub z zachodu przez Skandynawię⁹⁹⁰.

2.7. NACZYNIA GLINIANE

2.7.1. NACZYNIE GLINIANE WYKONANE RĘCZNIE

Wykonaną ręcznie ceramikę kultur przeworskiej i wielbarskiej odkryto w 524 obiektach i grobach, luźno na powierzchni cmentarzyska oraz na złożu wtórnym – w wypełniskach grobów średniowiecznych. Stanowi ona duży zbiór, w obrębie którego zidentyfikowano pozostałości około 1840 naczyń⁹⁹¹. Pozostała część to ponad 21000 niecharakterystycznych fragmentów ceramiki, zwykle wtórnie przepalonych ułamków brzuśców. W kilkudziesięciu grobach znaleziono też fragmenty ceramiki kultur trzcinieckiej i łużyckiej z epoki brązu. Przypuszczalnie dostały się one do grobów kultur przeworskiej i wielbarskiej przypadkiem, np. wraz z ziemią, którą je zasypano. Zabytki te nie będą omawiane w niniejszej pracy.

⁹⁸⁶ Zob. H. Dragendorff 1895, 94, tabl. III:37.

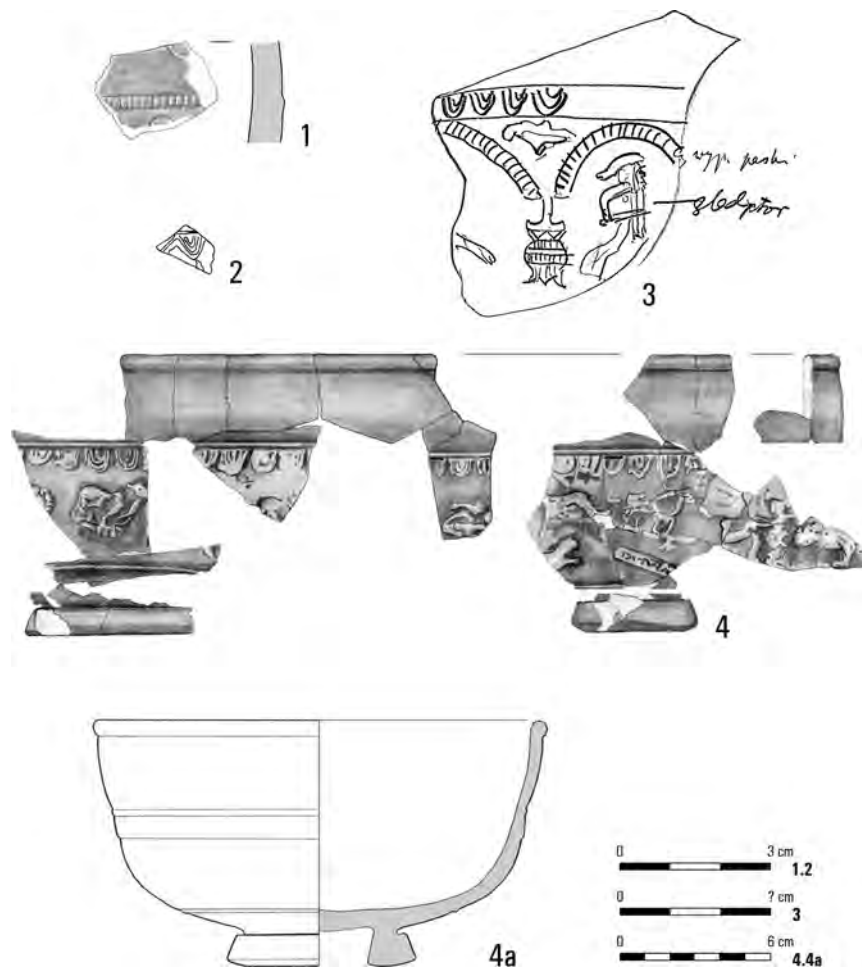
⁹⁸⁷ L. Tyszler 1999, 41.

⁹⁸⁸ J. Andrzejowski, A. Przychodni 2008, 169, ryc. 8

⁹⁸⁹ J. Andrzejowski, A. Przychodni 2008, 169–177; A. Przychodni 2010.

⁹⁹⁰ J. Andrzejowski, A. Przychodni 2008, 173; L. Tyszler 2012, 269; 2017, 85; J. Schuster 2018b, 174.

⁹⁹¹ Wskazane liczby naczyń i fragmentów uwzględniają ogół ceramiki z późnej epoki żelaza, również te ułamki, których nie sposób przypisać do konkretnej kultury (przeworskiej albo wielbarskiej).

Ryc. 45. Znaleźiska *terra sigillata* z północnego i wschodniego Mazowsza oraz Podlasia. 1 – Kleszewo, grób 150; 2 – Warszawa-Dotrzyna; 3 – Ciemnowko; 4 – Jartypory, grób 106.
Wg: M. Woźniak 2021 (1), L. Tyszler 1999 (2), J. Kostrzewski, *Archiwum* (3), J. Andrzejowski, A. Przychodni 2009 (4)

KULTURA PRZEWORSKA

W 344 grobach i obiektach kultury przeworskiej odkryto pozostałości około 1340 naczyń oraz ponad 15000 niecharakterystycznych fragmentów ceramiki. Ułamki około 200 kolejnych naczyń oraz blisko 2600 niecharakterystycznych fragmentów ceramiki kultury przeworskiej znaleziono na powierzchni stanowiska oraz na złożu wtórnym. Naczynia z Kleszewa sklasyfikowano według dwóch osobnych schematów: dla młodszego okresu przedrzymskiego i inicjalnego odcinka okresu wpływów rzymskich (fazy I–III użytkowania cmentarzyska) oraz wczesnego okresu wpływów rzymskich (fazy IV–V)⁹⁹².

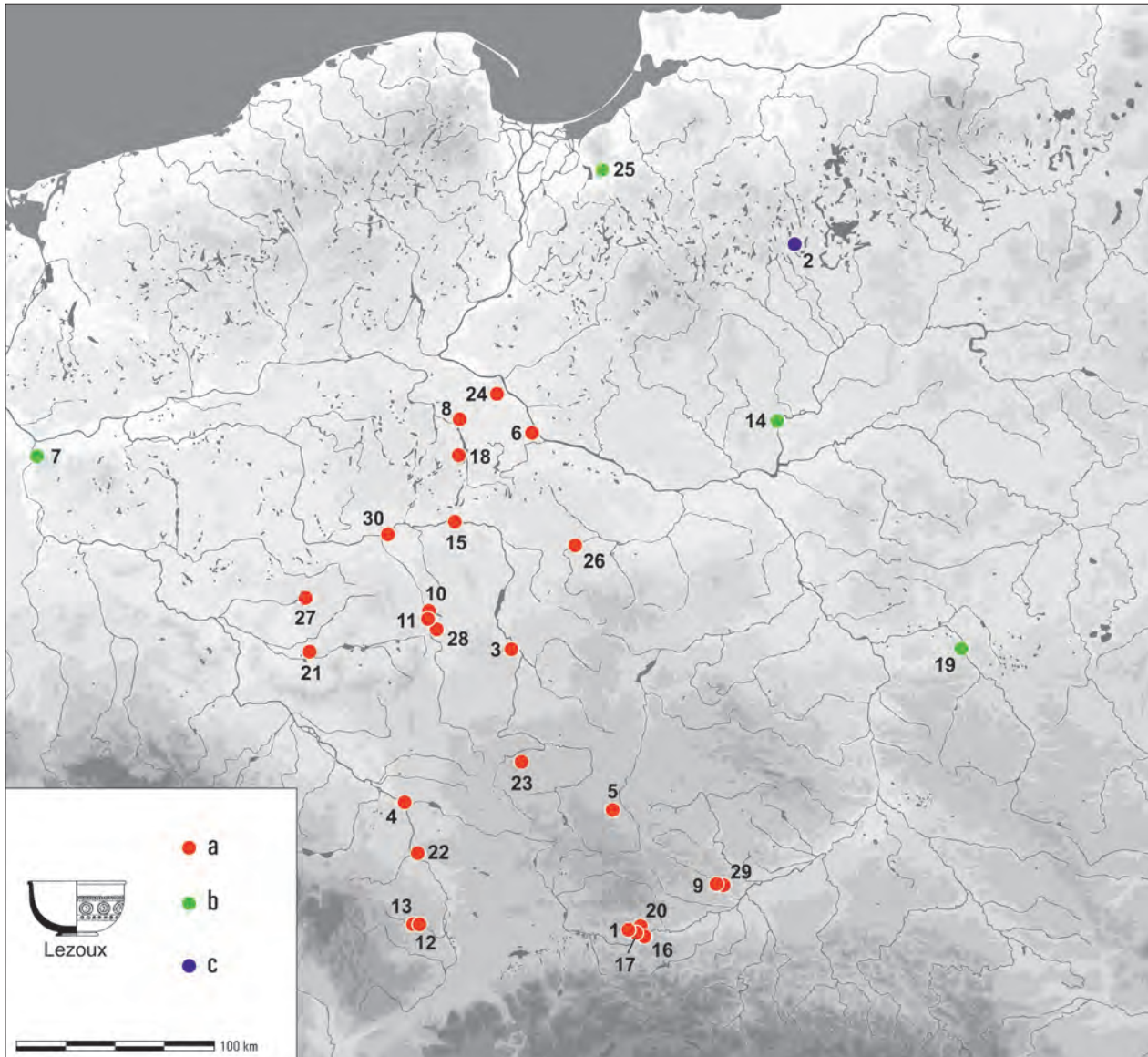
⁹⁹² Zamieszczone w niniejszym tomie opisy cech dystyngtywnych poszczególnych form kultury przeworskiej podano w wersji uproszczonej. Pełna charakterystyka wydzielonych grup i ty-

Fazy I–III

Materiał ceramiczny z faz I–III funkcjonowania cmentarzyska obejmuje zasadniczo formy typowe dla garncarstwa kultury przeworskiej⁹⁹³. Naturalnie, najwięcej cech wspólnych wykazuje on z ceramiką występującą na terenach leżących na wschód od środkowej Wisły. Stąd też podejmując się próby uporządkowania i omówienia naczyń kleszewskich oparłem się na istniejących już opracowaniach materiałów z największych mazowieckich cmentarzysk. Stosowana w niniejszej pracy klasyfikacja (grupy I–VII) jest adaptacją typologii przygotowanej przez T. Dąbrowską dla „przedrzymskiej”

pów znajduje się we wstępie do katalogu (M. Woźniak 2021, 18–22, ryc. 12, 13).

⁹⁹³ Por. J. Kostrzewski 1919a, 180–194; T. Dąbrowska 1988, 28–31; 1997, 101–104; R. Mycielska, Z. Woźniak 1988, 23–25; A. Maciałowicz 2006, 308–317; M. Grygiel 2018, 323–326.

Ryc. 46. Rozprzestrzenienie środkowogalijskich naczyń *terra sigillata* w północnej części środkowoeuropejskiego Barbaricum (a – kultura przeworska, b – kultura wielbarska, c – kultura bogaczewska).

- 1 – Aleksandrowice; 2 – Babięta; 3 – Charłupia Mała; 4 – Dobrzeń Mały; 5 – Drochlin; 6 – Gąbinek; 7 – Górzycza; 8 – Jacewo;
 9 – Jakuszowice; 10 – Kalisz-Piwonice; 11 – Kalisz-Zawodzie; 12 – Kietrz, stan. 1; 13 – Kietrz, stan. 7; 14 – Kleszewo, 15 – Konin;
 16 – Kraków-Pychowice; 17 – Kryspinów; 18 – Lachmirowice; 19 – Lubartów; 20 – Modlniczka; 21 – Niezgodą;
 22 – Obrowiec; 23 – Opatów; 24 – Otłoczyn; 25 – Weklice; 26 – Witaszewice; 27 – Wymysłowo;
 28 – Zadowice; 29 – Zagórzycze; 30 – Zapowiednia.

Wg: L. Tyszler 2012, P. Kaczanowski 2017, I. Jakubczyk 2018, z uzup.

ceramiki z nekropoli w Kamieńczyku⁹⁹⁴. Niewielkie odmienności między oboma systemami są rezultatem uwzględnienia lokalnej specyfiki materiałów z Kleszewa. W niniejszej pracy zrezygnowałem z klasyfikacji wylewów według schematu T. Dąbrowskiej⁹⁹⁵. Spowodowane

⁹⁹⁴ T. Dąbrowska 1997, 101–104.

⁹⁹⁵ T. Dąbrowska 1973, 499; 1988, 15; 1997, 101.

jest to faktem, że w wypadku naczyń wtórnie przepalonych, a takie przeważają w zbiorze naczyń z Kleszewa, wylewy często są uszkodzone, niekiedy rozdęte, a krawędzie ich płaszczyzn zatarte. W efekcie rozróżnienie wylewów szerokich, płaskich i wielokrotnie od zewnątrz facetowanych (wariant „a” według T. Dąbrowskiej) od szerokich, płaskich i ostro facetowanych (wariant „b” według T. Dąbrowskiej) było zazwyczaj niemożliwe.

Grupa I to kubki lub zbliżone do nich kształtem formy bezuche. Są to naczynia średniej wielkości. W Kleszewie znaleziono ich około 100 egzemplarzy. Dominują wśród nich okazy typu I.4, tj. o zaokrąglonym korpusie i niewyodrębnionym wylewie (np. 200B/12, 224/11, 245/7) oraz typu I.1, o zaokrąglonym brzuścu i wyodrębnionym wylewie (np. 9/1, 591/2, 655/6.7). Każda z form reprezentowana jest przez około 30 egzemplarzy. Inne odmiany grupy I, tj. o cylindrycznym (typ I.2 – np. 22/10.11, 357/17, 1024B/9) lub dwudzielnym korpusie (typ I.3 – np. 117/5, 357/16, 697/5), oba z wyodrębnionym wylewami, rejestrowane były blisko dwukrotnie rzadziej. Na cmentarzysku znaleziono też kilka kubków, które nie przystają do żadnego z wydzielonych typów (zob. niżej).

Naczynia typów I.1–3 to zwykle okazy o starannie opracowanych, gładkich powierzchniach, niekiedy wyswieconych⁹⁹⁶; tylko wyjątkowo rejestrowane są egzemplarze o powierzchni szorstkiej (np. 11/1, 357/14, 409/11?). Niektóre z nich zaopatrzone są w niewielkie, wałeczkowate lub czworokątne w przekroju ucho, przeżęzone w partii środkowej i przytwierdzone w górnej części korpusu. Okazy o szorstkich powierzchniach mają natomiast ucha duże, co zbliża je do kubków typu I.4. Niektóre kubki zdobione są prostymi wątkami ornamentacyjnymi, typowymi dla ceramiki z młodszego okresu przedrzymskiego (np. 22/10, 122/2, 357/15.16, 860/9 – zob. niżej). Kubki typu I.4 mają powierzchnie szorstkie, niestarannie wygładzone lub gładkie, wyjątkowo – wyswiecone (1022/12)⁹⁹⁷, pozbawione zdobień. Ich ucha są masywne i wałeczkowate.

Na cmentarzysku w Kleszewie kubki typów I.1 i I.2 znaleziono w zespołach datowanych na fazy I–III, a w szczególności I–IIa użytkowania cmentarzyska. Na fazy I–III datowane są też kubki typu I.4, przy czym większość z nich odkryto w grobach i obiektach z fazy II. Z tej ostatniej pochodzi też większość naczyń typu I.3.

Kubek z grobu 92 to niewielki egzemplarz o gruszkowatym korpusie, z pogrubionym i facetowanym wylewem (92/2). Znajduje on dobre analogie wśród kubków typu PXXG według R. Mycielskiej i Z. Woźniaka⁹⁹⁸ bądź typu IV według A. Maciałowicza⁹⁹⁹. Naczynia takie w niewielkiej liczbie zarejestrowano na kilku północno- i wschodniomazowieckich cmentarzyskach kultury przeworskiej, notowane są też obszarach leżących na

zachód od Wisły. Większość pochodzi z zespołów z fazy A₂, wyjątkowo – fazy A₃¹⁰⁰⁰. W tych ramach chronologicznych mieści się okaz z Kleszewa, który wystąpił razem z zapinką typu H.

W grobie 224 ze stadium IIa użytkowania cmentarzyska znaleziono kubek z wyodrębnionym wylewem (224/10). Od egzemplarzy typów I.1–3 odróżnia się on masywnym korpusem, który jest bardziej charakterystyczny dla kubków typu I.4. Podobny okaz znany jest z grobu 16 w Suchodole, datowanego na fazę A₂¹⁰⁰¹. Zbliżony do nich kubek typu I.4 pochodzi z grobu 357 (357/19); ma on słabo wyodrębniony, nieznacznie pogrubiony i delikatnie ścięty od zewnątrz wylew. Naczynie związane jest ze stadium IIa użytkowania nekropoli.

Kilka spośród naczyń typów I.1 i I.3 (np. 187/4, 1047/5) wyróżnia się dużymi rozmiarami (średnica wylewu ponad 15 cm, wysokość powyżej 13 cm), które pozwalają przypisać je do grupy „dużych kubków” w ujęciu K. Czarneckiej¹⁰⁰². Jej zdaniem naczynia takie ze względu na swą dużą objętość wykorzystywano raczej w innych celach niż do picia. Przypuszcza ona, że mogły być wykonywane specjalnie na potrzeby ceremonii pogrzebowej. Należy jednak zaznaczyć, że zbliżone gabarytami kubki rejestrowane są także na osadach¹⁰⁰³. Duże kubki z Kleszewa datowane są na fazy II i III funkcjonowania cmentarzyska. Podobne do nich formy notowane są w zespołach ze wszystkich odcinków młodszego okresu przedrzymskiego, a głównie w fazie A₂¹⁰⁰⁴.

Do grupy II (misy) przypisano 94 okazy, które znaleziono w 69 grobach i obiektach, na złożu wtórnym oraz luźno na powierzchni stanowiska. Są to naczynia średniej wielkości i duże. Wyróżniono wśród nich trzy typy. Naczynia typów II.1 i II.2 cechują wyodrębnione wylewy, ich korpusy mają kształt wycinka kuli (typ II.1 – np. 20/6, 22/4, 798/4) albo są mniej lub bardziej dwustożkowate, zazwyczaj z zaokrąglonym załomem brzuśca w górnej partii korpusu (typ II.2 – np. 22/5, 357/20, 1024A/9). Są to okazy o starannie opracowanych, gładkich powierzchniach. Misy typu II.3 to naczynia o niewyodrębnionym od zewnątrz wylewie, od wewnątrz niekiedy pogrubionym i/lub ukośnie ściętym (np. 20/7, 357/21, 1030/4). Ich brzuśce mają kształt wycinka kuli (np. 1035/6), doniczkowaty (np. 985/1), wyjątkowo – nieznacznie dwustożkowaty (np. 1030/4). Ich powierzchnie są gładkie, ale zwykle opracowane mniej

⁹⁹⁶ Ustalenie pierwotnej faktury i barwy powierzchni utrudnia wtórne przepalenie większości egzemplarzy, które spowodowało jej zniszczenie.

⁹⁹⁷ Naczynie to można przypisać również do form miniaturowych typu VII.5.

⁹⁹⁸ R. Mycielska, Z. Woźniak 1988, 24.

⁹⁹⁹ A. Maciałowicz 2006, 309–310.

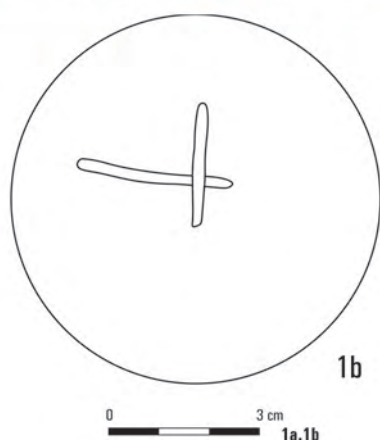
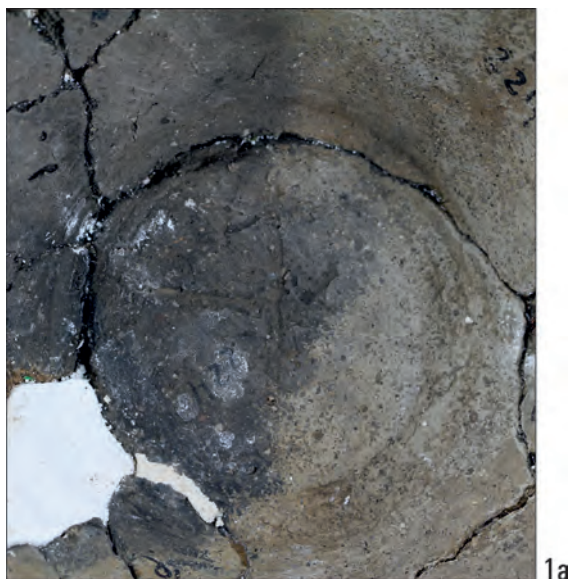
¹⁰⁰⁰ A. Maciałowicz 2006, 310.

¹⁰⁰¹ A. Maciałowicz 2006, 288, tabl. VI/16:1.

¹⁰⁰² K. Czarnecka 2007, 97.

¹⁰⁰³ A. Mistewicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak 2021, 170–171.

¹⁰⁰⁴ Ostatnio A. Mistewicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak 2021, 171–172.

Ryc. 47. Wewnętrzna powierzchnia dna misy z grobu 224 (1a) oraz zarys znajdujących się tu linii rytch (1b).
Fot./rys. M. Woźniak

starannie niż u okazów o wyodrębnionych wylewach. Misy typów II.1–3 są niezdobione, jedynie okaz z grobu 224 (224/13) ma na wewnętrznej powierzchni dna wryte dwie krzyżujące się linie (Ryc. 47).

Na cmentarzysku w Kleszewie dominują okazy typu II.2, które stanowią około 60% ogółu naczyń grupy II. Drugą pod względem frekwencji formą są misy typu II.1 (ok. 25%), trzecią – typ II.3 (ok. 15%). Wśród poszczególnych typów można zaobserwować pewne zróżnicowanie chronologiczne. Otóż naczynia typu II.1 charakterystyczne są przede wszystkim dla najstarszego etapu funkcjonowania nekropoli, obejmującego fazy I i I-IIa. W grobach ze stadium IIb i fazy III odnotowano tylko pojedyncze ich egzemplarze. Inaczej jest w wypadku mis typów II.2 i II.3, które najczęściej rejestrowane były w grobach i obiektach datowanych na fazę II, względnie na fazy II–III użytkowania cmentarzyska.

Na tle wyżej omówionych okazów wyróżniają się naczynia z grobów 277 i 967, datowane – odpowiednio – na fazy II–III oraz na fazę II funkcjonowania nekropoli. Są to formy misowate o dwudzielnym korpusie i wyodrębnionym wylewie, czym nawiązują do typu II.2. Pierwsza to okaz o cylindrycznej górnej partii brzuśca (277/1). Naczynie wyraźnie przypomina kubki typu I.3 (zob. wyżej), od których różni się przede wszystkim proporcjami¹⁰⁰⁵. Misa ta zdobiona jest powyżej załomu dookólnym, szerokim pasmem tzw. meandra blankowego. Drugi z wymienionych okazów jest nieznacznie dwustożkowaty oraz zaopatrzony w niewielkie ucho (967/5). Górna partia jego korpusu ornamentowana jest dookólnym pasmem krokwiowym.

W grobie 351 z fazy III użytkowania cmentarzyska znaleziono fragmenty misy o zaokrąglonym brzuścu, niewyodrębnionym wylewie oraz dwoma płaskimi uchwytami w formie łukowatego występu wzdłuż brzegu (Ryc. 48:1). Nie znam dla niej dobrej analogii. Jest to kształt zupełnie nietypowy dla garncarstwa kultury przeworskiej. Zbliżone do zabytku z Kleszewa są naczynia z grobu 18 w Brudnicach¹⁰⁰⁶ (Ryc. 48:2) oraz grobu 250 w Niedanowie¹⁰⁰⁷ (Ryc. 48:3). To pierwsze jest jednak wyraźnie mniejsze od kleszewskiego i w rzucie poziomym owalne. Misa z Niedanowa ma z kolei uchwyty w formie potrójnych ostrołukowatych występów z otworem. Takie uchwyty mają wczesnorzymskie misy z Jutlandii¹⁰⁰⁸. Podobny do zabytku z Kleszewa okaz, o poziomych, ozdobnych uchach, odkryto też w obiekcie 85 z cmentarzyska w Pajewie-Szwelicach¹⁰⁰⁹ (Ryc. 48:4). Ten ostatni datowany jest na fazę A₃/B₁, a więc analogicznie do omawianej misy, pozostałe wymienione formy są młodsze – pochodzą z grobów odnoszonych do podfaz B_{1b}–B_{2a}.

Trójdzielne naczynia z wyodrębnionym wylewem i baniastym brzuścem, o największej wydętości w górnej lub środkowej partii korpusu (grupa III), wystąpiły w 20–23 grobach (np. 27/3, 51/6.7, 596A/2). Są to okazy średniej wielkości lub – najczęściej – duże. Mają one plastycznie wyodrębnione szyjki, które są cylindryczne lub stożkowate. Średnica wylewu poszczególnych egzemplarzy jest mniejsza, rzadziej – zbliżona do średnicy największej wydętości brzuśca. Naczynia te są starannie wykonane, wszystkie okazy mają gładkie powierzchnie. Odkryto je w grobach z faz I–III użytkowania cmentarzyska. Kilka naczyń datowanych na fazę I (np. 117/12, 596A/2, 798/6–8) i jedno z faz I–IIa (620/6) ma jedno

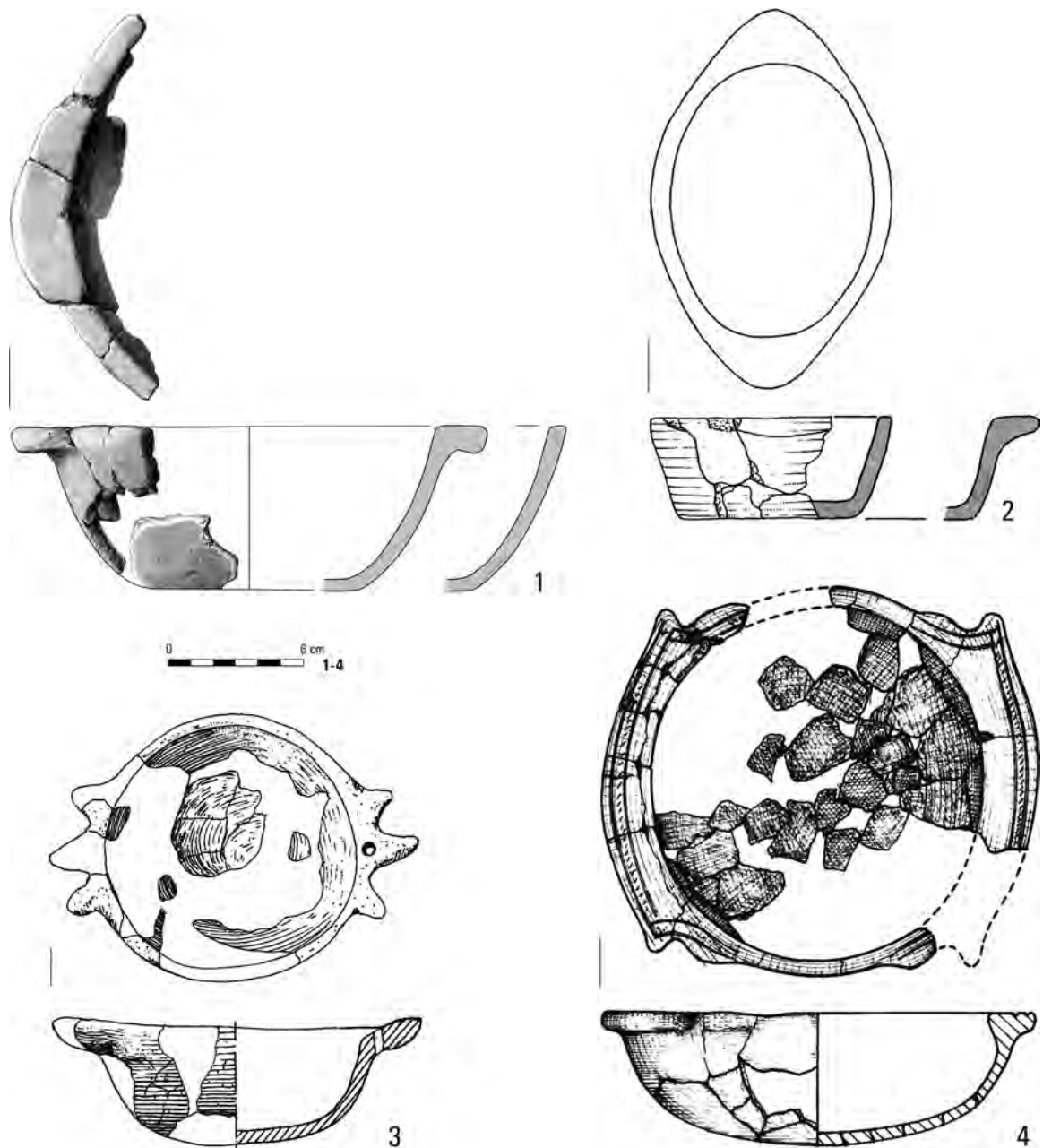
¹⁰⁰⁵ Tj. większym stosunkiem średnicy wylewu do wysokości.

¹⁰⁰⁶ A. Szela 2021, 27, 98, tabl. XII/18:2.

¹⁰⁰⁷ W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 50, tabl. LXXIX/250:10.

¹⁰⁰⁸ J. Schuster 2017a, 149, ryc. 22.

¹⁰⁰⁹ Z. Dłubakowski 2005, 69, tabl. LXXIV/85:1.

Ryc. 48. Naczynie z grobu 351 w Kleszewie (1) i formy zbliżone:
 2 – Brudnice, grób 18; 3 – Niedanowo, grób 250; 4 – Pajewo-Szwelice, obiekt 85.
 Wg: M. Woźniak 2021 (1), A. Szela 2021 (2), W. Ziemińska-Odojowa 1999a (3), Z. Dłubakowski 2005 (4)

bądź dwa ucha, które przytwierdzone są na wysokości szyi. Bezuche są egzemplarze znalezione w grobach ze stadium IIb oraz z fazy III. Omawiane naczynia były niekiedy ornamentowane rytymi pasmami (np. 51/6, 101/9, 1022/8). Okaz z grobu 1025 ma u nasady szyi plastyczną listwę (1025/5). Większość¹⁰¹⁰ zdobionych

¹⁰¹⁰ Jedynie w wypadku egzemplarza z grobu 51 nie można wykluczyć wcześniejszej pozycji chronologicznej.

naczyń grupy III odkryto w grobach z fazy II użytkowania cmentarzyska.

Wazy grupy IV to trójdzielne naczynia o wyodrębnionym wylewie i dwustożkowatym lub zaokrąglonym brzuścu, z załomem w górnej partii korpusu, który znajduje się najczęściej bezpośrednio pod wyodrębnioną plastycznie szyjką (np. 200B/17.18, 500/8, 1024B/14). Odkryto je w 27 grobach kultury przeworskiej, na złożu wtórnym (w grobach kultury wielbarskiej) oraz

na powierzchni stanowiska. Są to naczynia średniej wielkości, a tylko sporadycznie – duże. Część z nich zaopatrzona jest w niewielkie, pojedyncze uszko (np. 200B/17, 521A/1, 1047/8) lub pseudo-ucho (1035/8 – Ryc. 49)¹⁰¹¹, przytwierdzone na wysokości szyjki. To ostatnie u naczyni kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego spotykane jest rzadko, np. Stupsk, znalezisko luźne¹⁰¹². Pseudo-ucha częściej notowane są u naczyń kultur oksywskiej oraz jastorfskiej, przy czym z reguły znajdują się one na brzuscach¹⁰¹³. Wazy grupy IV mają starannie opracowane, gładkie powierzchnie. Większość z nich zdobiona jest przy załomie brzuśca rytym pasmem (np. 219A/3–5, 245/10, 500/8, 697/9). Omawiane naczynia są charakterystyczne dla fazy II, względnie faz II–III użytkowania cmentarzyska. Z fazą I funkcjonowania nekropoli można wiązać jedynie okaz z grobu 122 oraz – być może – egzemplarze z grobów 51 i 147, które datowane są szeroko na fazy I–IIa.

Formą zbliżoną do naczyń grupy IV jest szczątkowo zachowana waza (?) z grobu 1026A, zdobiona pasmem meandra (1026A/6). Na podstawie fibuli typu Almgren 2aII zespół ten można odnosić do fazy III użytkowania cmentarzyska. Naczynie odróżnia się od wyżej omówionych waz przede wszystkim obecnością wąskich pseudo-uch o wydłużonych podstawach. Te ostatnie przypominają typowe dla wczesnorzymskiej ceramiki kultury przeworskiej z północnego Mazowsza tzw. pseudo-ucha w formie rzymskiej jedynki¹⁰¹⁴. Należy jednak podkreślić, że ta forma zdobienia upowszechnia się na północnym Mazowszu dopiero w młodszym odcinku fazy B₁, a więc później niż datowany jest grób 1026A z Kleszewa¹⁰¹⁵. Z kolei na wschodnim Mazowszu i Podlasiu takie pseudo-ucha nie są spotykane. Podobieństwo omawianego detalu naczynia z Kleszewa do ornamentu form północnomazowieckich może być przypadkowe.

Grupa V to średniej wielkości, wąskotorowe dzbanki (tzw. naczynia gruszkowate) z wyodrębnionym wylewem i baniastym brzuścem, o największej wydętości znajdującej się w połowie bądź poniżej połowy wysokości korpusu (np. 117/10, 51/8, 655/8). Są to naczynia

Ryc. 49. Pseudo-ucho wazy grupy IV z grobu 1035.

Fot. M. Woźniak

nia starannie wykonane, o gładkich powierzchniach. Większość z nich ma ucho pod wylewem. Liczne okazy ozdobione są w górnej partii korpusu dookołnym rytym pasmem (np. 47/4.5, 620/5, 407/6, 409A/9, 655/8). Dzbanki grupy V odkryto niemal wyłącznie w zespołach z faz I–IIa użytkowania cmentarzyska. Młodszy może być jedynie zabytek z grobu 1022, który odnosi się ogólnie do fazy II funkcjonowania nekropoli.

Garnki grupy VI to średniej wielkości lub duże naczynia z wyodrębnionym wylewem i zaokrąglonym brzuścem, o największej wydętości umiejscowionej w połowie lub powyżej połowy wysokości korpusu. Wśród nich wyodrębniono dwa typy. Typ VI.1 obejmuje okazy o średnicy brzuśca większej od średnicy wylewu (np. 655/9, 1/1961/3); typ VI.2 grupuje okazy, u których oba parametry są zbliżone (np. 117/13, 532/2, 1024B/16?). Te ostatnie to niekiedy naczynia stosunkowo smukłe, niewielkich rozmiarów (np. 1024B/16). Garnki obu typów bywają zaopatrzone w dwa ucha przytwierdzone w okolicy wylewu. Takie okazy cechują się też nieco innymi proporcjami niż naczynia bezuche – średnice ich wylewów są większe niż wysokość naczynia (357/23, 1022/19). Powierzchnie naczyń grupy VI są gładkie, rzadziej – szorstkie, wyjątkowo – górzę gładkie,

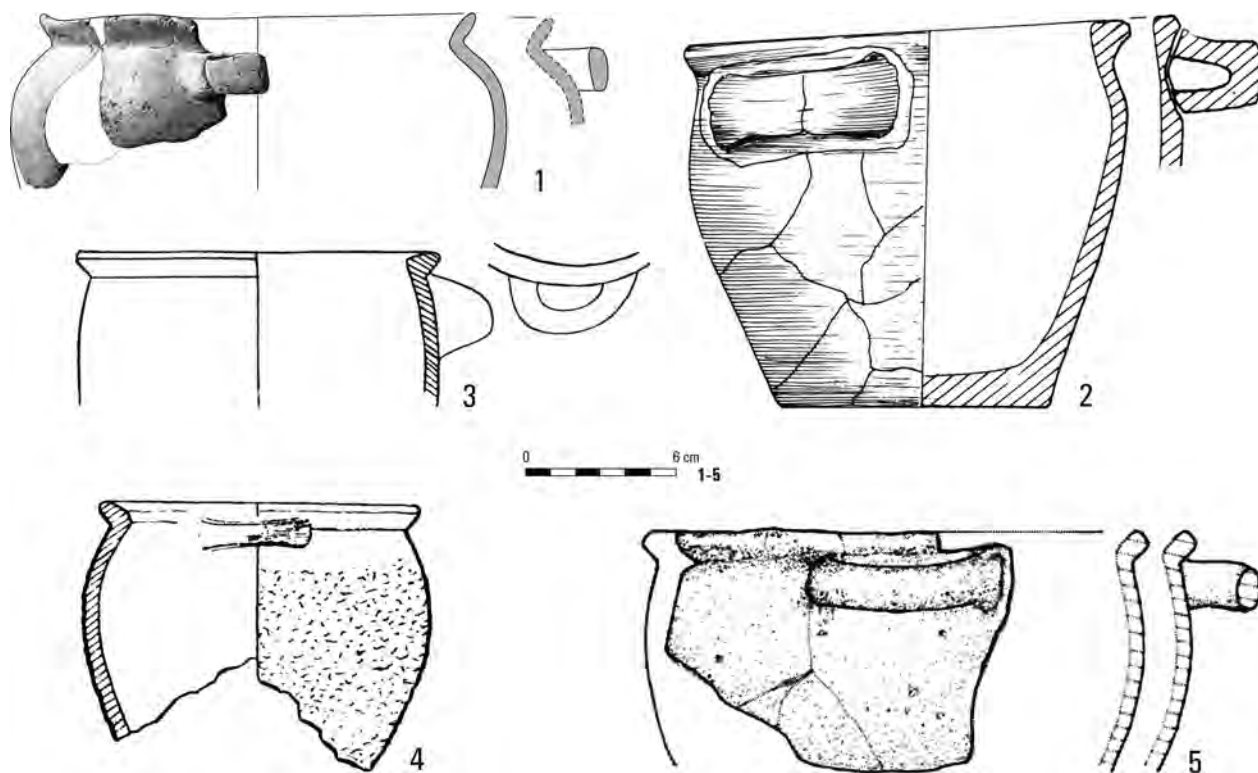
¹⁰¹¹ Ilustracja przekroju ucha na tablicy błędnie sugeruje obecność otworu.

¹⁰¹² A. Niewęglowski, J. Okulicz 1965, 270, ryc. 1:i.

¹⁰¹³ E. Bokinić 2008, 144, 145, 147, 158; A. Strobin 2011, 42.

¹⁰¹⁴ Np. Brudnice (A. Szela 2021, 93, 96, 101, tabl. X/13:1, XIV/17:1.2), Modła (J. Andrzejowski 2009, 47, tabl. 3.44/108:2, 3.53/114:4), Niedanowo (W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 122–125, tabl. XII/31:9, LXVII/230:5); zob. też J. Okulicz 1983, 175, tab. 1.

¹⁰¹⁵ Fazę III użytkowania cmentarzyska koreluje z podfazą B_{1a} (zob. Rozdział 3.1).

Ryc. 50. Naczynia kultury przeworskiej (1–4) i oksywskiej (5) z poziomym uchem.

1 – Kleszewo, grób 798; 2 – Kamieńczyk, grób 82/83; 3 – Warszawa-Wilanów, grób 74; 4 – Wymysłowo, grób 311; 5 – Szynych, obiekt 720. Wg: M. Woźniak 2021 (1), T. Dąbrowska 1997 (2), J. Marciniak 1957 (3), S. Jasnosz 1952 (4), E. Bokiniec 2018 (5)

dołem chropowate (117/13). Naczynia te są niezdobione. Bezuche egzemplarze obu typów odkryto w zespołach z faz I–III, okazy uchate – wyłącznie z fazy II użytkowania cmentarzyska.

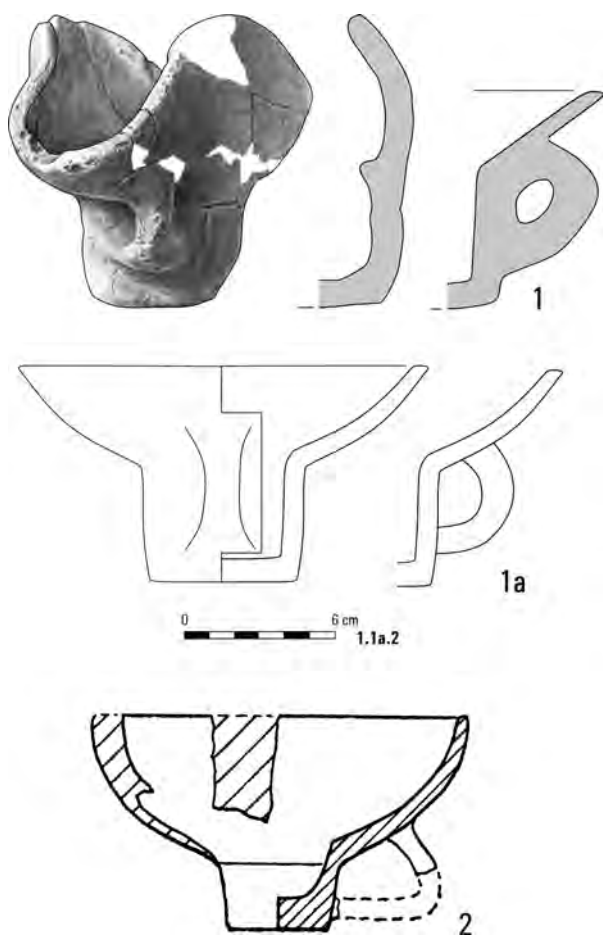
Garnek z grobu 798, zbliżony do typu VI.1, ma ukośnie wychylony, niepogrubiony wylew oraz taśmowate, poziomo osadzone ucho (798/9). Ta ostatnia cecha jest rzadko rejestrowana wśród naczyń kultury przeworskiej. Znamy ją z różnych form, rozproszonych na niemal całym obszarze tego ugrupowania, pochodzących z fazy A₂, ewentualnie początku fazy A₃ (Ryc. 50:1–4)¹⁰¹⁶. Podobne naczynia z analogicznie ukształtowanymi uchami znamy też z kultury oksywskiej (Ryc. 50:5). Okaz z Kleszewa datowany jest na fazy I–IIa użytkowania nekropoli, a więc w podobnych ramach chronologicznych.

Grupa VII to naczynia miniaturowe. Jest ona bardzo zróżnicowana morfologicznie, efektem czego jest szereg wyróżnionych w jej obrębie typów. Podziału dokonano na podstawie ukształtowania korpusu i wylewu. W rezultacie do poszczególnych typów przypisano niekiedy formy różniące się między sobą, np. proporcjami

czy umiejscowieniem załomu brzuśca. Wydzielono pięć typów, z których pierwsze cztery łączy obecność wyodrębnionego wylewu: VII.1 – smukłe naczynka o zaokrąglonym brzuścu (np. 200B/13.15, 224/12); VII.2 – miseczkki bądź czarki o dwustożkowatym brzuścu (np. 533/4, 536/3, 1024A/6); VII.3 – miseczkki bądź czarki o zaokrąglonym brzuścu (np. 200B/14, 582/4, 1024A/7); VII.4 – miniaturowe trójdzielne wazy (np. 190/1.2, 1025/10); VII.5 – formy o niewyodrębnionym wylewie. Pośród tych ostatnich można wskazać miseczkki, czarki i kubki o zaokrąglonych lub dwustożkowatych brzuścach (np. 1022/12, 1024A/8, 1025/9), naczynka w formie odwróconego stożka (351/8), półkuliste (1/1961/10, 530/2, 615/20) i kształtu spłaszczonej kuli (1022/20). Naczynia grupy VII cechują się starannie opracowanymi, gładkimi powierzchniami, rzadko jednak są zdobione (np. 615/20). Na stanowisku najliczniej (ok. 20 egz.) reprezentowane są małe wazy typu VII.4, które stanowią około 30% form miniaturowych. Rzadziej notowane są egzemplarze typów VII.2–3¹⁰¹⁷ i VII.5,

¹⁰¹⁷ Liczba naczyń typów VII.2 i VII.3 może być zaniżona. Wynika to przede wszystkim z faktu, iż fragmenty niewątpliwie małych naczyń o mniej lub bardziej zaokrąglonych brzuścach mogą

¹⁰¹⁶ T. Dąbrowska 1997, 103–104; 2008, 69.

Ryc. 51. Naczynia na nóżkach z Kleszewa, grób 530 (1) i Błonia, grób 125 (2).

Wg: M. Woźniak 2021 (1), R. Mycielska, Z. Woźniak (2)

które wystąpiły w liczbach nieprzekraczających dziesięciu sztuk; unikatowe są naczynka typu VII.1, które odkryto tylko w dwóch grobach (200B/13.15, 224/12). Chronologia naczyń miniaturowych jest zróżnicowana. Naczynia typu VII.3 datowane są na fazy I–III użytkowania nekropoli, przy czym większość znaleziono w grobach z faz I–IIa. Okazy typu VII.4 są charakterystyczne dla faz II–III. Tak też datowana jest znakomita większość miseczek i czarek typu VII.2 oraz form bez wyodrębnionego wylewu, typu VII.5. Smukłe naczynka typu VII.1 znaleziono w grobach ze stadium IIa.

W grobie 530 znaleziono naczynie o cylindrycznej, pustej od środka nóżce i lekko ukształtowanej czaszy (Ryc. 51:1). Jedyną znaną mi dla niego analogią to okaz z grobu 125 z Błonia (Ryc. 51:2), który zresztą posłużył do próby odtworzenia kształtu zdeformo-

stanowiąc pozostałość niewielkich kubków grupy I lub mis grupy II. Stąd też, w wypadku takich fragmentów, zrezygnowano z próby ich przyporządkowania do któregoś z typów.

wanego naczynia z Kleszewa. Grób z Kleszewa datowany jest naczyniami pierwszej fazy ceramicznej na fazy I–IIa użytkowania cmentarzyska. W zbliżonych ramach chronologicznych należy zapewne umieszczać też zabytek z Błonia, któremu towarzyszyła podobna ceramika. Z terenów kultury przeworskiej leżących na obszarze Mazowsza znamy też inne formy naczyń na pustych od środka nóżkach. Są to miseczki i czarki z wyodrębnionym wylewem¹⁰¹⁸. Wszystkie precyzyjnie datowane egzemplarze wystąpiły w grobach z tego samego horyzontu czasowego, tj. z fazy A₂ i wczesnego odcinka fazy A₃¹⁰¹⁹.

W kilku grobach z faz II i III użytkowania nekropoli odkryto garnki bez wyodrębnionego wylewu (np. 48/14, 232/12, 351/5). Przypominają one kształtem kubki typu I.4 bądź misy typu II.3, bliskie morfologicznie są też wczesnorzymskim garnkom typu C.1 (zob. niżej). Jeden okaz ma w środkowej części brzuśca chropowatą powierzchnię, a przy wylewie i dnie – gładką (351/5), pozostałe naczynia są całkowicie gładkie. Podobne, mniejsze bądź większe naczynia, datowane na młodszy okres przedrzymski, znane są też z innych mazowiecko-podlaskich nekropoli kultury przeworskiej¹⁰²⁰.

Z grobu 51, datowanego na fazy I–IIa funkcjonowania cmentarzyska pochodzi niewielka dwustożkowata misa lub waza, o niepogrubionym, wychylonym wylewie (51/13). Budową przypomina ona naczynko typu VII.2 z grobu 1024A (1024A/6), które datowane jest na stadium IIb. Dwu- i trójdzielne formy o stosunkowo ostrym załamie brzuśca, także wśród naczyń grupy II, IV i typu VII.2, pojawiają się cmentarzysku w Kleszewie zasadniczo dopiero w fazie II użytkowania nekropoli (np. 140/1.3, 219A/5, 245/9, 656/3). Może to być przesłanką do zawężenia datowania grobu 51 z Kleszewa do stadium IIa.

W grobie 51 odkryto także dwa ułamki (jednej?) pokrywki: fragment przykrawędny i guzikowaty uchwyt (Ryc. 52:1). Pokrywka była prawdopodobnie płaska, na spodniej części, wzdłuż krawędzi, miała prostopadły do płaszczyzny pokrywy cylindryczny pierścień, który wpuszczano w otwór przykrywanego naczynia. Stan zachowania nie pozwala na odtworzenie rozmiarów zabytku, a tym samym przypisania go do któregoś z licznych naczyń znalezionych w tym grobie. Naczynia

¹⁰¹⁸ T. Dąbrowska 2008, 68–69. A. Mistewicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak 2021, 173–175.

¹⁰¹⁹ T. Dąbrowska 2008, 68–69

¹⁰²⁰ Np. Oblin, groby 36, 42, 138a, 283, 297 (K. Czarnecka 2007, 100, tabl. XXXVIII/36:18, XLIV/42:2, CXXXVIII/138a:9, CCXXXIII/383:4, CCLI/297:18), Warszawa-Wilanów, groby 25, 48, 99 (J. Marciniak 1957, 30, 54, 104, tabl. XXII:6, XLII:4, LXXXVII:1).

z pokrywami w kulturze przeworskiej spotykane są stosunkowo rzadko. Znamy je z zespołów datowanych na młodszy okres przedrzymski, jak i okres wpływów rzymskich¹⁰²¹. Morfologicznie i chronologicznie najbliższe analogie dla zabytku z Kleszewa pochodzą jednak z terenów kultury oksywskiej na ziemi chełmińskiej i Pomorzu Gdańskim. Podobne pokrywki z uchwytami miały niewielkie naczynia z Gdyni-Oksywia i Papowa Toruńskiego (Ryc. 52:2.3)¹⁰²². Oba datowane są na fazę A₂-A₃¹⁰²³. Przypuszcza się, że pojawienie się naczyń z pokrywami w środowisku kultury oksywskiej, a za jej pośrednictwem też przeworskiej, mogło być przejawem oddziaływań płynących z zachodniej strefy Bałtyku¹⁰²⁴.

Osobnej wzmianki wymaga ułamek naczynia z taśmowatym, tzw. iksowatym uchem, odkryty luźno na powierzchni stanowiska (ZL/322). Jego wylew jest niepogrubiony, wychylony na zewnątrz, a od wewnątrz ścięty. Jest to kształt nietypowy dla kleszewskich naczyń kultury przeworskiej, zarówno z młodszego okresu przedrzymskiego, jak i okresu wpływów rzymskich, oraz zupełnie obcy lokalnemu garncarstwu kultury wielbarskiej. Taki sposób ukształtowania wylewów jest bardzo charakterystyczny dla naczyń kultury jastorfskiej z wczesnego odcinka młodszego okresu przedrzymskiego, znanych z licznych stanowisk w Wielkopolsce, Polsce środkowej, na Kujawach i zachodnim Mazowszu¹⁰²⁵. Obecność ceramiki o cechach kultury jastorfskiej w Kleszewie nie musi zaskakiwać. Zabytki związane z tą jednostką notowane są coraz częściej na obszarze północnego i wschodniego Mazowsza¹⁰²⁶, np. ślady pobytu ludności tej kultury odkryto ostatnio w Ciechanowie, około 35 km na północny zachód od Kleszewa¹⁰²⁷. Ceramika o cechach jastorfskich rejestrowana była także na innych mazowiecko-podlaskich cmentarzyskach kultury przeworskiej¹⁰²⁸. Przypuszcza się, że na wschodnim Mazowszu i Podlasiu osadnictwo kultury jastorfskiej mogło trwać dłużej niż na terenach leżących na zachód od Wisły, tj. nawet do fazy A₂¹⁰²⁹. Tym samym naczynie z Kleszewa odnoszą do fazy I

Ryc. 52. Fragmenty pokrywki z grobu 51 z Kleszewa (1) i formy do niej zbliżone: 2 – Papowo Toruńskie, znalezisko luźne; 3 – Gdynia-Oksywie, grób 72.

Wg: M. Woźniak 2021 (1), E. Bokiniec 2008 (2), A. Strobin 2011 (3)

funkcjonowania cmentarzyska¹⁰³⁰, która synchronizowana jest z tym ostatnim odcinkiem (zob. Rozdział 3.1). Należy mieć jednak na uwadze, że zabytek może być chronologicznie starszy.

Kleszewska ceramika z młodszego okresu przedrzymskiego, podobnie jak ma to miejsce na innych stanowiskach kultury przeworskiej, wykazuje podział na dwa style¹⁰³¹. Starszy, nazywany pierwszą fazą ceramiczną, wyznaczają naczynia o wychylonych, wyraźnie pogrubionych i facetowanych wylewach¹⁰³². Wylewy są szersze niż wyższe lub oba wymienione parametry mają zbliżone gabaryty. W Kleszewie wyraźne dominują te ostatnie. Młodszy styl – druga faza ceramiczna – charakteryzuje się naczyniami o smuklejszych wylewach, pogrubionych i niefacetowanych lub facetowanych nieznacznie¹⁰³³, którym towarzyszą formy o wyodrębnionych wylewach, które są niepogrubione i niefacetowane. Spośród naczyń odkrytych w Kleszewie dla starszego stylu bardziej charakterystyczne są kubki typu I.1, misy typu II.1, naczynia grupy III i dzbany grupy V; dla młodszego – kubki typów I.3–4, wazy grupy IV

¹⁰²¹ T. Dąbrowska 1993; M. Woińska 2017, 229–230; A. Szela 2021, 99–100.

¹⁰²² D. Bohnsack 1938, tabl. 18:9.12; E. Bokiniec 2008, 310, tabl. XXX/lz13.

¹⁰²³ Zob. A. Strobin 2011, 35–36, 136, 164, 183.

¹⁰²⁴ T. Dąbrowska 1993, 116–117.

¹⁰²⁵ M. Grygiel 2018, 314, 321–322, tam starsza literatura.

¹⁰²⁶ T. Dąbrowska 2008, 35–36, 95–99; M. Grygiel 2018, 355–356, 361–362, ryc. 168, 169.

¹⁰²⁷ M. Grygiel 2018, 467; zob. K. Machnio, J. Affelski 2014.

¹⁰²⁸ T. Dąbrowska 2008, 98.

¹⁰²⁹ M. Grygiel 2018, 361–362.

¹⁰³⁰ Zabytek jest wtórnie przepalony, co wskazuje na jego związek z cmentarzyskiem.

¹⁰³¹ T. Dąbrowska 1973, 517–520; 1988, 28–31; M. Grygiel 2018, 323–326, tab. V.

¹⁰³² W klasyfikacji T. Dąbrowskiej (1973, 499; 1988, 15, ryc. 1; 1997, 101) są to wylewy wariantów „a” i „b”.

¹⁰³³ Wariant „c” według T. Dąbrowskiej (1973, 499; 1988, 15, ryc. 1; 1997, 101).

i miniatury typów VII.4–5. Pozostałe formy reprezentowane są mniej lub bardziej licznie w obu fazach ceramicznych.

Naczynia pierwszej fazy ceramicznej w Kleszewie notowane są w zespołach z fazy I i stadium IIa użytkowania cmentarzyska. Niemal brak ich w grobach z zapinkami typu N-a (zob. groby 361, 967, 1024A). Naczynia drugiej fazy ceramicznej pojawiają się w grobach z zapinkami typu J, wczesnymi fibulami typu M-a, obok form właściwych dla pierwszej fazy ceramicznej (np. groby 20, 200B, 576). Zmiana stylu ceramiki miała więc charakter ewolucyjny. Pełen rozkwit form młodszego stylu przypadł na stadium IIb, a jego schyłek miał miejsce w fazie III funkcjonowania cmentarzyska, tj. na początku okresu wpływów rzymskich. W tym ostatnim odcinku chronologicznym istotny odsetek naczyń drugiej fazy ceramicznej stanowią okazy o niepogrubionych wylewach, liczne są tu też, rzadko notowane wcześniej, trójdzielne naczynia o łagodnie profilowanych korpusach (np. groby 48, 232, 1048). Rytm przemian w obrębie ceramiki odkrytej w Kleszewie jest zbieżny z jej rozwojem na innych mazowiecko-podlaskich cmentarzyskach¹⁰³⁴.

Ornamentyka

Ornamentyka naczyń z faz I–III użytkowania cmentarzyska obejmuje zdobienie ryte, odciskane, plastyczne oraz malowane. Najpowszechniejsza jest dekoracja ryta, naczynia zdobione w inny sposób stanowią niewielki odsetek zbioru okazów ornamentowanych. Zdobienie ryte zwykle znajduje się w połowie wysokości lub w górnej partii brzuśca. Ma ono formę dookolnego, najczęściej stosunkowo wąskiego, ujętego w dwie linie pasma, złożonego z linii i rzędów kresek, często tworzących mniej lub bardziej geometryczne wzory, np. kopertowy, schodkowy, meandra, zygzaka, krokwi, jodełki (Ryc. 53). Trzy pierwsze z wymienionych wątków częściej notowane są u naczyń datowanych na fazy I–IIa funkcjonowania cmentarzyska, dwa ostatnie – w fazach II i III. Wyjątkowo zdobione było ucho (985/2). Wymienione wątki zdobnicze są typowe dla ceramiki kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego¹⁰³⁵.

Kubek z grobu 1/1961 zdobi dookólny rząd trójkątnych odcisków (1/1961/8), wykonanych kanciastym przedmiotem. Podobny wzór znajduje się na naczyniu z grobu 101, stanowiąc w tym wypadku część rozbudowanej kompozycji (101/9). Pierwszy ze wzmiankowanych okazów datowany jest na stadium IIb funkcjonowania cmentarzyska, drugi – na stadium IIa. Miniaturowa czarka z grobu 187 (187/10) ozdobiona

jest na niemal całej wysokości brzuśca dookólnym pasmem pionowych linii. Naczynie datowane jest na fazy IIb–III użytkowania nekropoli. Podobne okazy odkryto w Łęgonicach Małych, znalezisko luźne¹⁰³⁶, oraz Legionowie, obiekt 152¹⁰³⁷.

W grobie 203 z fazy I funkcjonowania cmentarzyska odkryto fragment wylewu dużego naczynia, którego brzeg zdobiony jest rzędem odcisków opuszka palca (203/6). Jest to motyw rzadko notowany w ceramice kultury przeworskiej, głównie zresztą osadowej¹⁰³⁸. Możliwe, że wywodzi się on z tradycji garncarskiej kultury jastorfskiej, gdzie zwyczaj takiego ornamentowania wylewów naczyń był szeroko rozpowszechniony¹⁰³⁹.

Rzadko spotykany w Kleszewie jest ornament plastyczny. Reprezentowany jest on głównie przez – gładkie lub zdobione nacięciami – dookolne listwy, umiejscowione w okolicach szyi lub wylewu. Znajdują się one u kilku naczyń datowanych na stadium IIb i fazę III użytkowania cmentarzyska (231B/6, 701/6.7, 1025/5). Ornament taki w kulturze przeworskiej pojawia się licznie w młodszym odcinku fazy A₃, a upowszechnia – w początkach okresu wpływów rzymskich¹⁰⁴⁰. Uznawany bywa za naśladownictwo stylistyki celtyckiej ceramiki warsztatowej¹⁰⁴¹. Na terenie północnego i wschodniego Mazowsza oraz Podlasia naczynia zdobione w ten sposób notowane są jednak rzadziej niż na stanowiskach kultury przeworskiej leżących na zachód od Wisły, np. w Wielkopolsce. Niewielki ułamek naczynia zdobionego doklejonymi pionowymi żeberkami odkryto w obiekcie 37 (37/3), datowanym na fazy I–IIa funkcjonowania nekropoli. Fragmentaryczny stan zachowania nie pozwala jednak na odtworzenie pełnego charakteru ornamentu, jak i kształtu naczynia. Naczynia z nakładanymi pionowymi listwami, datowane na młodszy okres przedrzymski, znane są z kilku stanowiskach kultury przeworskiej, głównie mazowieckich. Są to kubki odpowiadające kształtem okazom grupy I. Ostatnio – od nazwy miejscowości, gdzie odkryto ich najwięcej – określono je typem *Czersk*¹⁰⁴².

W grobie 331, datowanym na fazy II–III, znaleziono duże fragmenty trójdzielnej wazy zdobionej horyzontalnym pasmem rytym i pionowymi, stosunkowo

¹⁰³⁴ T. Dąbrowska 1988, 30–31, 35, 46, 50.

¹⁰³⁵ Np. J. Marciniak 1957, 127–128, tabl. XC–XCII; T. Dąbrowska 1973, 514, 516, ryc. 101; K. Czarnecka 2007, 100, ryc. 4.

¹⁰³⁶ M. Kordowska, K. Kowalska 2018, 41–42, tabl. LXIII/ZL:60.

¹⁰³⁷ W. Orliński, M. Woińska 2017, 265, tabl. 39/152:5.

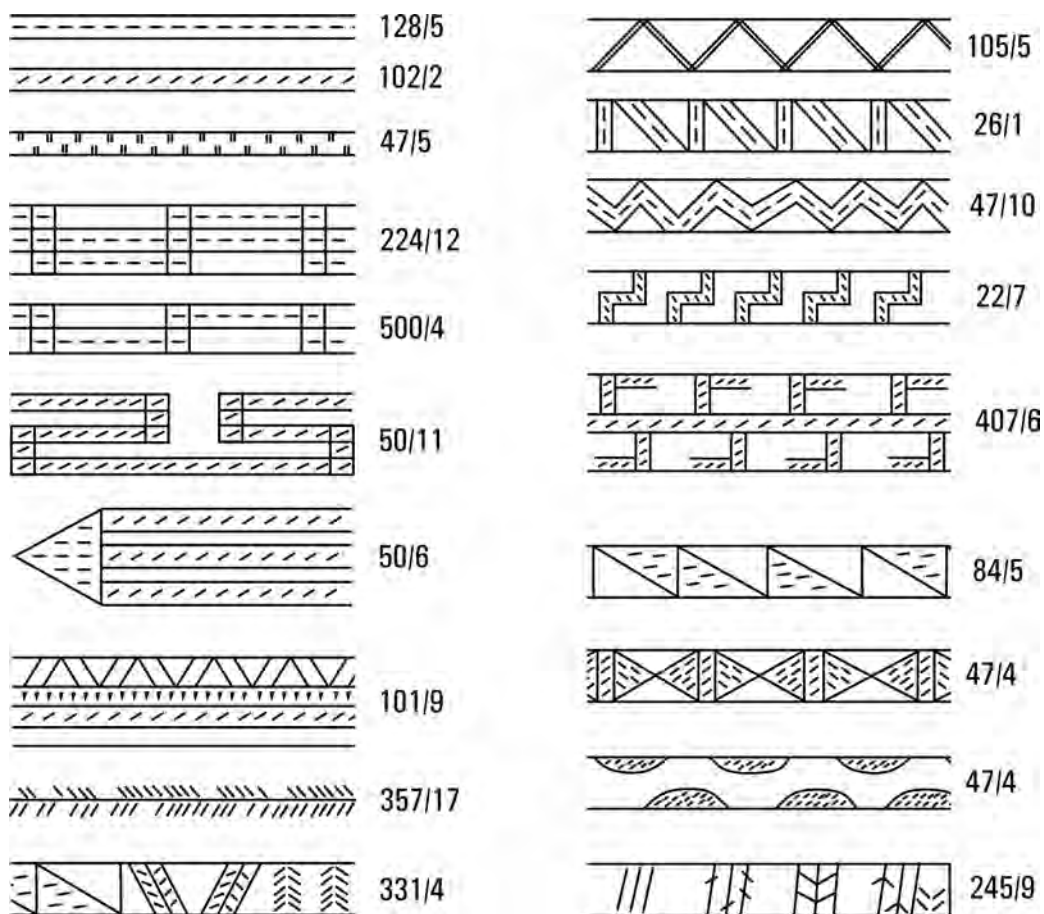
¹⁰³⁸ Np. M. Stasiak-Cyran 2016, 71; P. Łuczkiwicz 2017, 322; I. Marchelak 2017, 245, ryc. 92.

¹⁰³⁹ Zob. M. Grygiel 2018, 309, 314, tam liczne odwołania do starszej literatury.

¹⁰⁴⁰ T. Dąbrowska 1988, 44; M. Grygiel, R. Grygiel, W. Stasiak 2019, 305, 307.

¹⁰⁴¹ M. Grygiel, R. Grygiel, W. Stasiak 2019, 307.

¹⁰⁴² K. Watemborska-Rakowska 2014, 264, ryc. 2.

Ryc. 53. Przykłady wątków ornamentacyjnych naczyń z faz I–III użytkowania cmentarzyska. Rys. M. Woźniak

szerokimi pasami namalowanymi czerwoną farbą (331/4). Malatura zachowała się tylko na jednym fragmencie naczynia, na drugim – pochodzącym z przeciwległej partii wazy – uległa całkowitemu zniszczeniu w wyniku wtórnego przepalenia. Pigment emulsji stanowił tlenek żelaza (hematyt)¹⁰⁴³, być może uzyskany ze sproszkowanej czerwonej ochry. Malatura naniesiona została po wykonaniu ornamentu rytego, zapewne po wstępnym wysuszeniu naczynia. Jest to nietypowy dla kultury przeworskiej sposób zdobienia ceramiki. Z jej terytorium znanych jest raptem kilka dekorowanych farbą naczyń, zwykle zachowanych w niewielkich fragmentach¹⁰⁴⁴. Większość pokrywają nieokreślone wzory barwy czarnej. Czerwoną farbą, oprócz okazu z Kleszewa, prawdopodobnie dekorowane było naczynie z grobu 57 z Kołozębia, stan. 3¹⁰⁴⁵. Zdobienie zabytku

z Kleszewa nawiązuje oczywiście do ornamentyki celtyckich naczyń wykonanych przy użyciu koła. Fragmenty takiego egzemplarza, malowanego w czerwone i białe pasy, znaleziono zresztą też w Kleszewie (zob. Rozdział 2.7.2). Nie jest to jednak bezpośrednio naśladownictwo wzornictwa lateńskiego. Naczynia celtyckie zwykle dekorowano bowiem inaczej – malatura pokrywała ich całą powierzchnię, bądź barwne pasy i linie nakładane były horyzontalnie, ewentualnie tworzyły rozbudowane wzory, np. zbliżone do kratki¹⁰⁴⁶.

Fazy IV–V

Naczynia ceramiczne odkryte w grobach kultury przeworskiej z wczesnego okresu wpływów rzymskich – na podstawie ukształtowania korpusu, rozmiarów i wyodrębnienia lub braku wyodrębnienia wylewu – podzielono na cztery grupy, w obrębie których wyróżniono 23 typy i podtypy.

¹⁰⁴³ Analizę ramanowską przeprowadziła dr hab. inż. Grażyna Zofia Żukowska (Wydział Chemii Politechniki Warszawskiej).

¹⁰⁴⁴ Zob. T. Dąbrowska 2008, 74–75.

¹⁰⁴⁵ Zabytek zaginął, barwa farby opisana jako *brunatno-czarna* (T. Dąbrowska 2008, 146).

¹⁰⁴⁶ Zob. np. F. Maier 1970, 42–62; Z. Woźniak 1990, 22–23, tabl. VII:a.g.h.m, IX:a.e.h, X:a-i; P. Poleska 2006, 39–40, ryc. 7, 8.

Grupa A obejmuje naczynia trójdzielne z plastycznie wyodrębnioną szyją. Wśród nich wydzielono trzy typy: A.1 – wazy lub wysokie misy o cylindrycznej szyi, znajdującej się zwykle tuż nad załomem brzuśca; średnice ich wylewów mierzą ponad 13 cm i są około półtorakrotnie większe od wysokości; A.2 – wazy o stożkowatej szyi i zaokrąglonym załomie brzuśca; średnice wylewów mierzą 13–16 cm; A.3 – miseczki o niskiej szyi i zaokrąglonym brzuścu oraz średnicy wylewu poniżej 13 cm. Najliczniejsze wśród nich są okazy typu A.1, które znaleziono w kilku grobach (np. 200A/4, 352/4, 521B/8.9). Są to naczynia średniej wielkości lub duże. Niektóre zaopatrzone są w pojedyncze ucho (np. 537/9). Kilka okazów zdobionych jest na lub przy załomie brzuśca rzędem ukośnie rytych kresiek (np. 352/6, 537/12). Naczynia te wywodzą się z „przedrzymskich” waz grupy IV (zob. wyżej), do których są w kilku wypadkach bardzo podobne. W związku z tym, gdy nie było możliwe precyzyjne określenie datowania zespołów z trójdzielnymi wazami w oparciu o inne zabytki, naczynia te klasyfikowano w obrębie obu tych odmian (np. 125/1). Wazy typu A.1 są charakterystyczne przede wszystkim dla fazy IV użytkowania cmentarzyska (np. groby 200B, 352, 521B), a pojedyncze egzemplarze odkryto w grobach ze stadium Va (grób 537). Naczynia typu A.2 wystąpiły w grobach z faz III–V (np. 141/4, 146/10, 232/9). Jedno z nich, pochodzące z grobu 146, zdobione jest na brzuścu pasmem rozbudowanego zygzaka (146/10). Naczynia typu A.3 znaleziono w dwóch grobach (129/4–6, 472/2)¹⁰⁴⁷ datowanych na fazy IV–Va (?). Jedno z nich zdobione jest rzędem trójkątów wypełnionych kreskami (129/4), drugie – kolistymi zagłębieniami (129/6).

Naczynia grupy A znajdują analogie na innych cmentarzyskach kultury przeworskiej. Dotyczy to szczególnie okazów typu A.1, dla których można wskazać szereg odpowiedników wśród naczyń: typu II/1 w klasyfikacji ceramiki kultury przeworskiej autorstwa T. Liany¹⁰⁴⁸, typu A.1 w typologii naczyń opracowanej dla Kamieńczyka¹⁰⁴⁹ i podtypu IA2 w systematyce naczyń z Nadkole, stan. 2¹⁰⁵⁰. Rzadziej notowane są formy zbliżone do kleszewskich typów A.2 i A.3. Pierwsza z nich

najbliższa jest wazom podtypu A.3.1 z Kamieńczyka¹⁰⁵¹ oraz – w szerszej perspektywie – typu I/2 według T. Liany¹⁰⁵². Trójdzielne miseczki o płaskich dnach, zbliżone do typu A.3, znamy np. z grobów 135 i 249 z Modły¹⁰⁵³. Większych rozmiarów naczynia o wyodrębnionych plastycznie szyjach datowane są w kulturze przeworskiej na wczesny okres wpływów rzymskich¹⁰⁵⁴. Na obszarze wschodniego Mazowsza i Podlasia, tak jak ma to miejsce i w Kleszewie, są one charakterystyczne przede wszystkim dla jego starszego odcinka, natomiast w zespołach z fazy B₂ notowane są znacznie rzadziej¹⁰⁵⁵. Inaczej rozwijała się ceramika na północnym Mazowszu, gdzie formy trójdzielne dość licznie rejestrowane są w grobach z podfazy B_{2b}¹⁰⁵⁶.

Grupa B obejmuje naczynia o dwudzielnych korpusach – zaokrąglonych lub dwustożkowatych – z wyodrębnionym wylewem. Jest to najliczniejsza i najbardziej zróżnicowana grupa wczesnorzymskich naczyń z Kleszewa. Na podstawie ukształtowania brzuśca wyróżniono wśród niej pięć typów, w obrębie których wydzielono zwykle dwa wielkościowe warianty. W wielu wypadkach fragmentaryczny stan zachowania naczyń uniemożliwił odtworzenie ich całkowitego kształtu, a tym samym przypisano je do dwóch typów bądź wariantów (np. naczynia typu B.1 lub B.3 – 46/1, 103B/1, 200A/6).

Typ B.1 obejmuje dwustożkowate misy o załomie brzuśca umiejscowionym w górnej partii korpusu. Na podstawie średnicy wylewu (powyżej lub poniżej 17 cm) wydzielono jego dwa wielkościowe podtypy: B.1a (misy) i B.1b (miseczki). Naczynia typu B.1 odkryto w 25–28 grobach (np. 2/2, 218/2, 259/3, 363/18, 493/2). Często są one zdobione na załomie lub bezpośrednio nad nim dookólnym żłobkiem (np. 13/9, 65/66/1, 968/9). Inne ornamenty ryte rejestrowane są rzadko, np. rząd ukośnych kresiek (358/1). Niektóre okazy mają wydzielone dna (np. 13/9, 65/66/1, 363/18). Naczynia typu B.1 wystąpiły w zespołach datowanych na fazy IV–V funkcjonowania nekropoli, przy czym wszystkie precyzyjniej datowane okazy pochodzą z grobów z fazy V (np. 118/14, 121/7, 363/18).

Typ B.2 to misy o zaokrąglonym brzuścu i największej wydłogi znajdującej się przeważnie w górnej partii korpusu. Średnica wylewu poszczególnych okazów jest

¹⁰⁴⁷ Wszystkie okazy zachowane są fragmentarycznie, bez dolnych partii. Stąd też nie można wykluczyć, że były to formy o zaokrąglonych albo wklęsłych dnach, a więc spełniające kryteria grupy D (zob. niżej). W obu grobach nie zarejestrowano jednak żadnych fragmentów tak ukształtowanych den, przy obecności den płaskich (np. 472/4). Dlatego zakładam, że omawiane formy miały dna płaskie.

¹⁰⁴⁸ T. Liana 1970, 439.

¹⁰⁴⁹ T. Dąbrowska 1997, 104.

¹⁰⁵⁰ J. Andrzejowski 1998a, 88.

¹⁰⁵¹ T. Dąbrowska 1997, 104.

¹⁰⁵² T. Liana 1970, 438–439.

¹⁰⁵³ J. Andrzejowski 2009, 143, 201, tabl. 3.61/132:2, 3.124/249:16.

¹⁰⁵⁴ T. Liana 1970, 438–439, tabl. I:7–9, II:1.4.8.

¹⁰⁵⁵ Zob. T. Dąbrowska 1973, 503–504, tabl. LII; 1997, 104–105; J. Andrzejowski 1998a, 88, 106–107, ryc. 10; K. Czarnecka 2007, 102.

¹⁰⁵⁶ Np. Brudnice (A. Szela 2021, 95–98), Niedanowo (W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 122–123).

zwykle półtorakrotnie większa od ich wysokości. Jest to niewielka grupa, licząca sześć–osiem egzemplarzy (np. 5/2, 352/8, 521B/10). Naczynia te są niezdobione, zwykle mają niewyodrębnione dna. Ich chronologia obejmuje fazy III–V użytkowania cmentarzyska, a najczęściej notowane są w grobach z faz IV i V (np. 352/8, 521B/10, 678/2).

Typ B.3 reprezentowany jest przez dwustożkowate wazy o załomie brzuśca umiejscowionym w pobliżu lub powyżej 2/3 wysokości korpusu oraz o średnicy wylewu zbliżonej do wysokości korpusu. Zaliczono do niego około 25 egzemplarzy. Okazy duże, o średnicy wylewu większej niż 17 cm (podtyp B.3a), to zwykle naczynia o gładkiej, czarnej powierzchni, pełniące rolę popielnic (np. 42/5, 121/5, 864/1). Część z nich zaopatrzona jest w jedno (np. 354/8, 365B/9, 537/11), rzadziej – trzy ucha (np. 32/8, 132/44), przytwierdzone pod wylewem. Ścianki dolnej partii ich korpusów są proste lub nieznacznie wklęsłe („podcięte”), dna bywają wyodrębnione (np. 132/44, 537/11). Naczynia te zazwyczaj zdobione są w górnej partii brzuśca dookoła rytym pasmem ornamentacyjnym, np. meandrem (np. 132/44, 452/2), rzędem zakreskowanych lub wypełnionych punktami trójkątów (np. 383/11, 365B/9) lub krokwii (np. 537/11). Małe wazy, o wylewach mierzących mniej niż 17 cm (podtyp B.3b), to najczęściej naczynia bezuche (np. 363/19, 429/8, 678/3), wyjątkowo z jednym uchem (np. 191/3). Są one skromnie zdobione za pomocą dookolnej bruzdy nad załomem brzuśca i pod wylewem (np. 352/5, 383/12.14). Wśród naczyń przypisanych do podtypu B.3b zdecydowanie wyróżnia się okaz z grobu 282 (282/6). Jest to waza na stożkowatej, pustej od spodu nóżce. Wysokość naczynia, proporcje, ornament (meander oraz pasmo krokwiowe), jak i funkcja, jaką pełniło ono w grobie (popielnica), wyraźnie zbliżają je do naczyń podtypu B.4a, od których różni się jedynie wyżej umiejscowionym załomem brzuśca (zob. niżej). Wazy typu B.3 pojawiają się w fazie IV użytkowania cmentarzyska. Tak datowane są jednak tylko dwa egzemplarze (231B/2, 352/5) spośród 26. Pozostałe odkryto w zespołach z fazy V, a zwłaszcza ze stadium Vb.

Typ B.4 obejmuje naczynia wazowate o załomie brzuśca znajdującym się zwykle nieznacznie powyżej połowy wysokości. Okazy duże, o wysokości powyżej 17 cm, wyróżnione jako podtyp B.4a, reprezentowane są m.in. przez znaleziska z grobów 363, 403, 515 i 605 (363/17, 403/3, 515/9, 605/3). Okazy małe, mierzące mniej niż 17 cm wysokości (podtyp B.4b), odkryto m.in. w grobach 5, 21, 121 i 352 (5/1?, 3/3?, 121/6, 352/9). Wszystkie naczynia podtypu B.4a są zdobione ornamentem rytym. Zabytki z grobów 363 i 515 mają dekorację w postaci dookolnego pasma w górnej partii korpusu (np. 363/17, 515/9); na naczyniu z grobu 403

ornament także wykonano w tym miejscu, ale obejmuje on jedynie 1/3 obwodu brzuśca (403/4). Trzy wazy mają ucha: okazy z grobów 363 i 515 – jedno (363/17, 515/9); naczynie z grobu 403 – trzy (403/4). Uwagę zwraca szczerkowo zachowane ucho naczynia z grobu 363, które u obu nasad oraz na wygięciu ma niewielkie zaokrąglone występy. U naczyń kultury przeworskiej plastycznie ornamentowane ucha spotykane są bardzo rzadko. Zbliżone guzki bywają uznawane za zdobienie zoomorficzne¹⁰⁵⁷. Wazy podtypu B.4b są bezuche (np. 21/3, 352/9) bądź mają jedno ucho (np. 5/1, 121/6). Niektóre są skromnie zdobione – dookolną bruzdą nad załomem (21/3) bądź pasmem kresek ujętym w dwie linie (121/6). Naczynia podtypu B.4a datowane są na stadium Vb użytkowania cmentarzyska; okazy podtypu B.4b – na fazy IV–V.

Waza z grobu 515 ma podwójne dno, między krążkami którego znajdowało się kilka drobnych ułamków przepalonego kamienia. Naczynia z takimi dnami znamy z kilku stanowisk kultury przeworskiej i co najmniej jednego kultury wielbarskiej¹⁰⁵⁸. Najwięcej odkryto ich na północnym i wschodnim Mazowszu. Stąd też pochodzi najbliższa analogia dla okazu z Kleszewa, którą jest waza z grobu 58A z Nadkole, stan. 2¹⁰⁵⁹. Podobnie jak ma to miejsce w wypadku znaleziska z Kleszewa, naczynie z Nadkole służyło jako popielnica i miało kamyki między krążkami dna. Niewielkie kamienie, ewentualnie grudki wypalanej gliny, odnotowano też u przeworskich naczyń z Głogowa-Nosocic, Legionowa, Łęgu Piekarskiego, a także wielbarskiego pucharka z Lekowa¹⁰⁶⁰. Takim naczyniom-grzechotkom znajdowanym na cmentarzyskach przypisuje się funkcję magiczną (apotropaiczną)¹⁰⁶¹.

Typ B.5 obejmuje wazy lub wysokie misy o zaokrąglonym brzuścu i najwyższej wydętości w górnej partii korpusu. Zaliczono do niego sześć, ewentualnie osiem naczyń, jeśli uwzględnimy zbliżone okazy z grobów 219B i 529. Trzy z nich (154/1, 180/1, 409B/7), o średnicy wylewu 17 cm bądź większej, przypisano do podtypu B.5a; pozostałe dwa–cztery (219B/1?, 308/1, 352/7, 529/2?), które są mniejsze – do podtypu B.5b. Naczynia obu form w większości wypadków są zdobione, przeważnie dookolną bruzdą w okolicy największej wydętości brzuśca i/lub pod wylewem (154/1, 308/1,

¹⁰⁵⁷ J. Rodzińska-Nowak 2006, 12–16; K. Czarnecka 2007, 104–105.

¹⁰⁵⁸ J. Andrzejewski 1998a, 91; M. Woińska 2017, 230–231, tabl. 4.

¹⁰⁵⁹ J. Andrzejewski 1998a, 30, tabl. XLIII/58A:1.

¹⁰⁶⁰ Odpowiednio: A. Błażejowski, M. Bohr, A. Chrzanowska 2020, 86, 153, tabl. 44/7:13; M. Woińska 2017, 230, tabl. 4:1; E. Petersen 1940, 50, ryc. 12; R. Wołagiewicz 1993, 18, tabl. 30:5.

¹⁰⁶¹ J. Andrzejewski 1998a, 91; T. Malinowski 1999, 48.

352/7), rzadziej innym wzorem (219B/1, 409B/7). Typ B.5 datowany jest w ramach faz IV–V użytkownika cmentarzyska.

Podsumowując, naczynia grupy B zarejestrowano w zespołach ze wszystkich odcinków wczesnego okresu wpływów rzymskich, tj. faz III–V funkcjonowania nekropoli, a najliczniej reprezentowane są w grobach z fazy V. Poszczególne formy znajdują analogie na wielu stanowiskach kultury przeworskiej. W ogólnym zarysie najbliższa jest im ceramika z cmentarzysk wschodnio-mazowieckich i podlaskich. Dotyczy to z jednej strony obecności takich samych form, z drugiej – wyraźnej dominacji okazów dwustożkowatych nad naczyniami o brzuścach łagodnie profilowanych¹⁰⁶². Ta ostatnia cecha wyraźnie odróżnia nekropolę w Kleszewie od przeworskich cmentarzysk z północnego Mazowsza, gdzie dwudzielne naczynia o zaokrąglonych korpusach są pospolite. W tym ostatnim regionie niemal brak¹⁰⁶³ – też obecnych w Kleszewie – trójjuchych waz, które często notowane są właśnie na obszarach leżących na południe od Narwi¹⁰⁶⁴.

Grupa C obejmuje naczynia o niewyodrębnionym wylewie. Typ C.1 reprezentowany jest przez duże garnki o baniastym brzuścu (podtyp C.1a) i zbliżone kształtem niewielkie naczynia wazowate (podtyp C.1b). Te pierwsze to naczynia o średnicy wylewu mierzącej co najmniej 20 cm i zbliżonej lub większej od niej wysokości. Ich powierzchnie są wygładzone albo – częściowo lub całkowicie – chropowate. Naczynia te znaleziono w trzech grobach datowanych na fazę V, względnie stadium Vb użytkownika cmentarzyska (2/1961/2, 364/4.5, 743/2). Zbliżony do podtypu C.1a jest też garnek z grobu 48, datowanego na fazę III. Do podtypu C.1b przypisano naczynia z grobów 1/1962 i 702 (1/1962/1, 702/17). Średnice ich wylewów zawierają się w przedziale 13–15 cm i są większe od wysokości. Okaz z grobu 1/1962, o gładkiej powierzchni, datowany jest przypuszczalnie na fazę V, egzemplarz z grobu 702 – o częściowo chropowatej powierzchni – na fazę IV funkcjonowania cmentarzyska. Typ C.2 to naczynia o dwustożkowatym brzuścu. Do podtypu C.2a zaliczono tylko duży garnek o chropowatym brzuścu, z grobu 537 (537/14). Zespół wiązany jest ze stadium Va użytkownika cmentarzyska. Naczynia podtypu C.2b to

¹⁰⁶² Np. Kamieńczyk (T. Dąbrowska 1997, 105–106), Karczewiec (T. Dąbrowska 1973, 505–506, 516), Krupice (J. Jaskanis 2005, 108–109).

¹⁰⁶³ Por. opracowania wczesnorzymskiej ceramiki z północno-mazowieckich nekropoli w Brudnicach (A. Szela 2021, 96–97), Dąbku, stan. 29 (A. Mistewicz 2005, 221–223) i Niedanowie (W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 123–124).

¹⁰⁶⁴ J. Andrzejowski 2001b, 78–81.

średniej wielkości lub małe misy bądź wazy, o średnicy wylewu mniejszej niż 16 cm (21/1, 61/10?, 689/4?). Wszystkie mają gładką powierzchnię. Datowane są one na fazy IV–V. Typ C.3 obejmuje kubki o mniej lub bardziej zaokrąglonych brzuścach bądź także naczynia bezuche (np. 231A/6, 523/2, 538/4). Średnice ich wylewów zwykle mierzą poniżej 15 cm i są zbliżone do wysokości. Są to naczynia o gładkich lub szorstkich powierzchniach. Pochodzą one z grobów odnoszonych do faz IV–V funkcjonowania nekropoli. Zbliżony do typu C.3 jest też doniczkowate naczynie z grobu 231A (231A/2), datowane na fazę IV. Od większości naczyń typu C.3 odróżnia je też wyodrębnione dno.

Naczynia podtypu C.1a są formą szeroko rozpo- wszechnioną na terenie kultury przeworskiej. Odpowiadają one garnkom grupy III według T. Liany¹⁰⁶⁵. Wśród tych ostatnich można zresztą wskazać szereg form ostrzej profilowanych, które przypominają kleszewski podtyp C.2a. Dobrymi analogiami dla tego ostatniego są garnki typów IIIb według K. Czarneckiej¹⁰⁶⁶ i B11 według I. Marchelaka¹⁰⁶⁷ bądź odmiany A7c według W. Sicińskiego¹⁰⁶⁸. Na cmentarzyskach wschodniej strefy kultury przeworskiej duże naczynia odpowiadające podtypom C.1a i C.2a rejestrowane są najczęściej w zespołach z fazy B₂, na nekropolach położonych na zachód od środkowej Wisły – także w młodszym okresie wpływów rzymskich¹⁰⁶⁹. Okazy podtypu C.1b najbardziej przypominają wysokie misy typu D.2 według T. Dąbrowskiej¹⁰⁷⁰ lub podtypu IIIA2.1 według J. Andrzejowskiego¹⁰⁷¹. W Kamieńczyku i Nadkolu, stan. 2, formy te najczęściej notowane są w grobach z fazy B₂¹⁰⁷². Dwustożkowate naczynia podtypu C.2b zbliżone są do mis typu IV/2 według T. Liany¹⁰⁷³. Autorka tej klasyfikacji odnosi je do fazy B₁ i – najczęściej – B₂. Podobne naczynia odkrywano też w kontekście materiałów z młodszego okresu wpływów rzymskich¹⁰⁷⁴. Kubki – analogiczne do podtypu C.3 – występują

¹⁰⁶⁵ T. Liana 1970, 439–440, tabl. I:10.11.14.15, II:14.18.21.

¹⁰⁶⁶ K. Czarnecka 2007, 102.

¹⁰⁶⁷ I. Marchelak 2017, 219, ryc. 77.

¹⁰⁶⁸ W. Siciński 2019, 97–98, ryc. 129.

¹⁰⁶⁹ T. Liana 1970, 440; K. Godłowski 1977, 128; I. Marchelak 2017, 256.

¹⁰⁷⁰ T. Dąbrowska 1997, 107.

¹⁰⁷¹ J. Andrzejowski 1998a, 90, tabl. XCVI.

¹⁰⁷² T. Dąbrowska 1997, 13, 18, 29, 39, 44, 52, 55, 65, 69, 70 (groby 9, 35, 99, 152, 178a, 229, 322, 345, 350); J. Andrzejowski 1998a, 105, ryc. 10.

¹⁰⁷³ T. Liana 1970, 439.

¹⁰⁷⁴ J. Szydłowski 1964, 15, ryc. 1:1; M. Dziągiewska, M. Kulczyńska 2008, 67.

powszechnie na stanowiskach kultury przeworskiej przez cały okres wpływów rzymskich¹⁰⁷⁵.

Fragmenty grubościennych naczyń o chropowatej powierzchni odkryto w kilkunastu dalszych grobach z faz IV–V użytkowania cmentarzyska (np. 21/5, 100/10, 104/12, 526/8). Zapewne w większości pochodzą one z naczyń podtypów C.1a i C.2a.

Grupa D obejmuje formy o zaokrąglonym lub wklęsłym dnie i średnicy wylewu nie większej niż 13 cm. Typ D.1 to płytkie miseczki o dwustożkowatym (podtyp D.1a – np. 103/8, 522/3?), trójdzielnym (podtyp D.1b – np. 365A/1, 521B/7) bądź zaokrąglonym brzuścu (D.1c – np. 968/9), z wyodrębnionym wylewem. Miseczka z grobu 365A ma niewielkie tzw. pseudo-ucho pod wylewem; egzemplarz z grobu 968 zdobiony jest w górnej partii brzuśca dookólną bruzdą. Naczynia podtypów D.1a i D.1c znaleziono w grobach z fazy V użytkowania cmentarzyska, okazy podtypu D.1b – w zespołach z faz IV–V. Typ D.2 reprezentowany jest przez głębokie naczynia o dwudzielnym (podtyp D.2a – np. 635/1) lub trójdzielnym korpusie (podtyp D.2b – np. 61/11?, 238/10, 525B/5?). Fragmentarycznie zachowany okaz z grobu 61 zdobiony jest w dolnej partii korpusu grupami pionowych bruzd. Możliwe, że jest to pozostałość ornamentu inspirowanego zdobieniem szklanych mis z żeberkami¹⁰⁷⁶. Gliniane naśladownictwa rzymskich *Rippenschalen*, o różnym stopniu odwzorowania żeberka, są szeroko rozpowszechnione w kulturze przeworskiej¹⁰⁷⁷. Miseczki najbliższe okazowi z Kleszewa znany z grobu 639 w Niedanowie, który datowany jest na podfazę B_{2b}¹⁰⁷⁸. Do typu D.3 zaliczono czarki z grobu 523 (523/1) i – ewentualnie – 582 (582/3) oraz 711 (711/5)¹⁰⁷⁹. Pierwsza zdobiona jest pasmem złożonym z rzędu ukośnie rytych kresek między dwiema liniami, pod którym znajdują się „wiszące” trójkąty, wypełnione drobnymi nacięciami (523/1). Druga z nich ornamentowana jest szerokim (od wylewu pod dno) pasmem zygzaka utworzonego z rzędu ukośnych kresek, ujętych w dwie bruzdy (582/3). Czarka z grobu 523 datowana jest na fazy IV–V (?) użytkowania cmentarzyska, pozostałe dwie – na fazę III.

Niewykluczone, że typ D.3 reprezentuje też średniej wielkości grubościenna misa o półkulistym brzuścu, odkryta w grobie 383 (383/15). Jej jednoznaczną

klasyfikację wyklucza brak dna. Okaz zdobiony jest przy wylewie rzędem ukośnie rytych kresek. Grób 383 pochodzi ze stadium Vb (?) funkcjonowania nekropoli.

W grobach kultury przeworskiej z wczesnego okresu wpływów rzymskich zarejestrowano kilkanaście dalszych, małych naczyń (np. 104/9.11, 404/3, 525B/4, 582/4). Stan zachowania większości, a przede wszystkim brak den, uniemożliwia ich identyfikację typologiczną.

Naczynia grupy D odpowiadają okazom grupy VI według T. Liany, która obejmuje różnego rodzaju miseczki i czarki o zaokrąglonych lub wklęsłych dnach¹⁰⁸⁰. Są to naczynia licznie notowane na cmentarzyskach z północnego i wschodniego Mazowsza. W Nadkolu, stan. 2, zarejestrowano ich ponad 50, w Kamieńczyku – ponad 40, w Niedanowie – blisko 60¹⁰⁸¹. Na tym tle cmentarzysko w Kleszewie z raptem kilkunastoma egzemplarzami jawi się jako nietypowe.

Pozostałe naczynia

Ułamki dwustożkowatego naczynia z wylewem osadzonym bezpośrednio nad załomem brzuśca znaleziono w dwóch grobach: 409B (409B/8) i 410 (410/1). Pierwotna lokalizacja naczynia jest niepewna. Większa liczba jego fragmentów z grobu 410 wskazuje, że pochodziło ono raczej z tego zespołu. Podobny kształt cechuje misy typów IV/1 według T. Liany lub B.1 według W. Ziemińskiej-Odojowej¹⁰⁸². Obie formy datowane są najczęściej na fazę B₁, co może przemawiać za zawężeniem datowania zespołu z Kleszewa do faz III–IV użytkowania cmentarzyska¹⁰⁸³.

W grobie 242 ze stadium Vb znaleziono fragmenty dużej misy o niewyodrębnionym wylewie i nieznacznie zaokrąglonych ściankach (242/2). Nie znam identycznej formy, którą odkryto by na cmentarzysku kultury przeworskiej z okresu wpływów rzymskich. Mniej lub bardziej zbliżone misy odkrywano bywają na osadach¹⁰⁸⁴.

W grobie 61 znaleziono fragmenty dzbana z wysoką cylindryczną szyją oraz kolankowatym uchem z kanałem (61/7). Możliwe, że z tego samego naczynia pochodzą fragmenty baniastego brzuśca, zdobionego pasmem meandra (61/8). Naczynia wyposażone w ucha z kanałem najczęściej interpretowane są jako pojemniki służące do produkcji alkoholu¹⁰⁸⁵. Znamy je z wielu

¹⁰⁷⁵ T. Liana 1970, 439; K. Godłowski 1977, 144–145.

¹⁰⁷⁶ Zob. M. Hegewisch 2006, 201–210.

¹⁰⁷⁷ M. Hegewisch 2006, 209, ryc. 6A; A. Mistewicz 2006; J. Schuster 2016, 150–153; 2017a, 136–141.

¹⁰⁷⁸ W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 109, tabl. CCXXVIII/639: 16.17.

¹⁰⁷⁹ Oba naczynia można przypisać też do „przedrzymskiego” typu VII.5.

¹⁰⁸⁰ T. Liana 1970, 440.

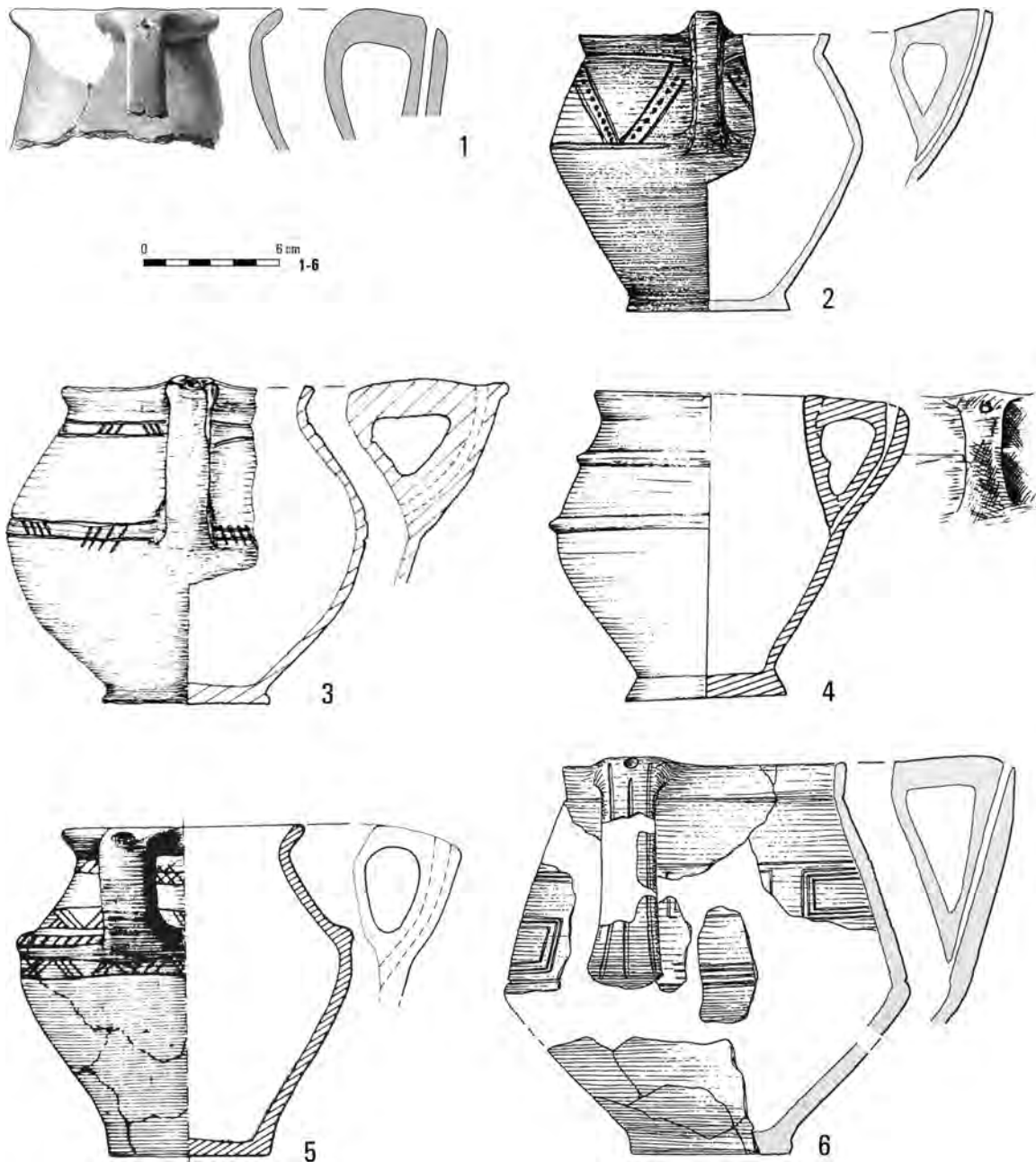
¹⁰⁸¹ T. Dąbrowska 1997, 107 (grupa E); J. Andrzejowski 1998a, 90 (grupa V); W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 125 (grupa E).

¹⁰⁸² W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 123.

¹⁰⁸³ W katalogu grób 410 datowany jest szeroko na fazy III–V.

¹⁰⁸⁴ Np. H. Machajewski 2016, 230; M. Stasiak-Cyran 2016, 69; I. Marchelak 2017, 211, 253–254.

¹⁰⁸⁵ Szerzej: M. Hegewisch 2003, 44–49, tam przegląd koncepcji odnośnie do funkcji omawianych naczyń.

Ryc. 54. Dzbany kultury przeworskiej zaopatrzone w ucho z kanałem.

1 – Kleszewo, grób 61; 2 – Oblin, grób 3a; 3 – Nadkole, stan. 2, grób 120; 4 – Garwolin, grób 68;
5 – Kamieńczyk, grób 76; 6 – Kołacz, grób 41.

Wg: M. Woźniak 2021 (1), K. Czarnecka 2007 (2), J. Andrzejowski 1998a (3), A. Niewęglowski 1991 (4),
T. Dąbrowska 1997 (5), T. Dąbrowska 2002 (6)

obszarów barbarzyńskiej Europy¹⁰⁸⁶. Na ziemiach polskich odkrywane są one na terenach kultur wielbarskiej i przeworskiej¹⁰⁸⁷. Najstarsze z nich pochodzą z zespo-

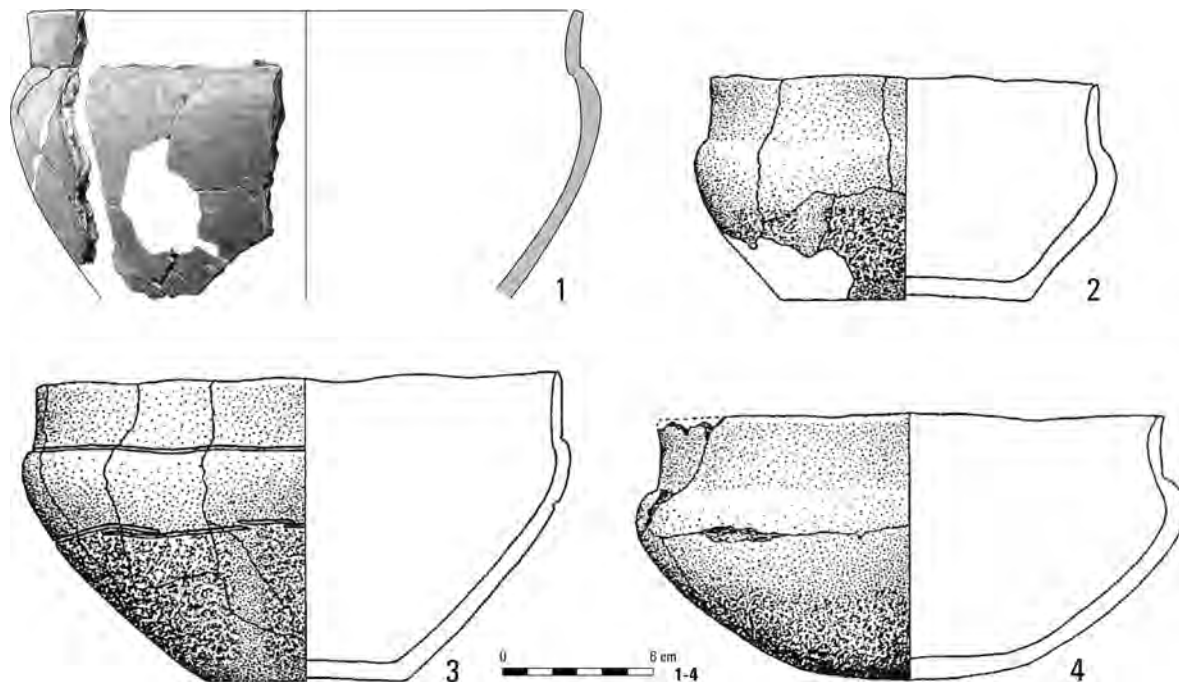
¹⁰⁸⁶ M. Hegewisch 2003, 56, mapa 1.

¹⁰⁸⁷ A. Niewęglowski 1991, 95; R. Wołgiewicz 1993, 16; W. Bender, T. Dąbrowska 2012, 199.

łów ze schyłku fazy B₁¹⁰⁸⁸, najmłodsze – z faz C_{1b}–C₂¹⁰⁸⁹. Znaleźiska z Mazowsza i Podlasia, które można wiązać z kulturą przeworską (Ryc. 54), zwykle odnoszone są

¹⁰⁸⁸ Wymysłowo, grób 328 (S. Jasnosz 1952, 217–220, ryc. 337).

¹⁰⁸⁹ Np. J. Andrzejowski, T. Rakowski, K. Watemborska 2011, 56–58, ryc. 15, 16.

Ryc. 55. Misa z grobu 253 w Kleszewie (1) i jej analogie z kultury bogaczewskiej: 2 – Wyszembork, grób 191a; 3 – Bartlikowo, grób 7; 4 – Wyszembork, grób 191b.
Wg: M. Woźniak 2021 (1), P. Szymański 2000 (2–4)

do fazy B₂¹⁰⁹⁰. Przemawia to za zawężeniem datowania grobu z Kleszewa do fazy V funkcjonowania cmentarzyska¹⁰⁹¹.

W grobie 253 (253/4) znaleziono misę o zaokrąglonym brzuścu i wysokim, wyodrębnionym za pomocą uskoku wylewie (Ryc. 55:1). Nie znam dla niej analogii na terenach wschodniej strefy kultury przeworskiej. Zbliżony okaz, ale znacznie mniejszy, wystąpił na osadzie tego ugrupowania w Ludwinowie na Kujawach¹⁰⁹². Najbardziej podobne naczynia odkrywane są licznie na stanowiskach kultury bogaczewskiej (Ryc. 55:2–4)¹⁰⁹³. Ich chronologia obejmuje cały okres wpływów rzymskich. Możliwe więc, że naczynie z Kleszewa to import z Mazur. Obecność bogaczewskiej formy na omawianym cmentarzysku nie musi zaskakiwać. Na północnomazowieckich nekropolach kultury przeworskiej materiały o charakterze bałtyjskim są notowane¹⁰⁹⁴.

¹⁰⁹⁰ Np. Garwolin, groby 4, 41, 68 (A. Niewęglowski 1991, 95, ryc. 6:j, 20:a, 42:a), Kamieńczyk, groby 76, 108 i 109 (T. Dąbrowska 1997, 25, 31, tabl. XL/76:3, LVII/108:10, 109:2), Oblin, groby 3a, 118 (K. Czarnecka 2007, 103, tabl. V/3a:1, CXVII/118:4).

¹⁰⁹¹ W katalogu grób datowany jest szeroko na fazy IV–V.

¹⁰⁹² I. Marchelak 2017, 210, 252, ryc. 74:A31/3.

¹⁰⁹³ Zob. misy grupy IIA według P. Szymańskiego (2000, 119, tabl. XIII–XV).

¹⁰⁹⁴ J. Andrzejowski, A. Cieśliński 2007, 289.

Większość z nich odnoszona jest do młodszego odcinka wczesnego okresu wpływów rzymskich. Tak też datowany jest zespół z Kleszewa (stadium Vb funkcjonowania nekropolii).

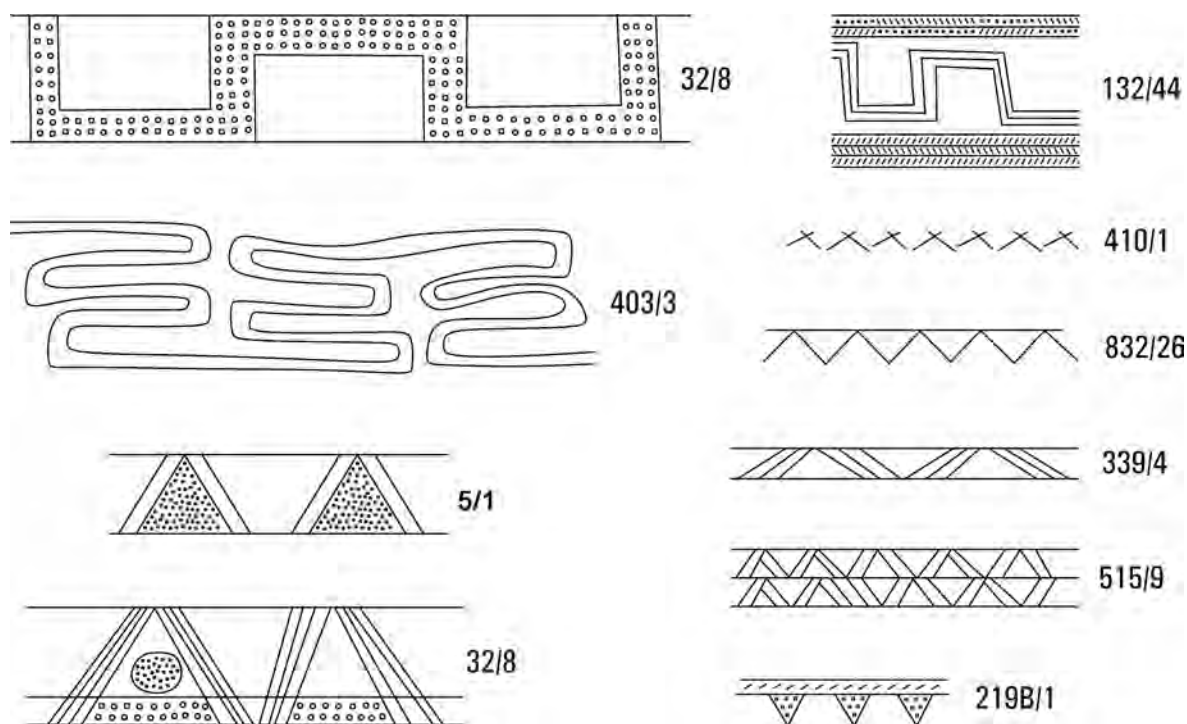
W grobie 522 znaleziono duży garnek o zaokrąglonym korpusie i niemal cylindrycznym, kołnierzoszawym wylewie. Powierzchnia brzuśca poniżej jego największej wydętości jest chropowata, powyżej – gładka. Naczynie kształtem odpowiada garnkom grupy V według T. Liany¹⁰⁹⁵. Forma ta na nekropolach kultury przeworskiej z północnego i wschodniego Mazowsza oraz Podlasia notowana jest rzadko¹⁰⁹⁶. Wynika to z jednej strony z jej późnej chronologii¹⁰⁹⁷, z drugiej zaś – z czytelnej preferencji w wykorzystaniu naczyń wazowatych jako popielnic. Z drugiej strony, naczynie – tak morfologicznie, jak i fakturą powierzchni – wyraźnie przypomina niektóre bałtyjskie (bogaczewskie) garnki grupy IA wg P. Szymańskiego¹⁰⁹⁸. Zabytek z Kleszewa zdobiony jest rytym pasmem krokwiowym, co jest nietypowe dla obu

¹⁰⁹⁵ T. Liana 1970, 440.

¹⁰⁹⁶ Np. K. Czarnecka 2007, 102.

¹⁰⁹⁷ T. Liana 1970, 439. Naczynia takie były najbardziej popularne w młodszym okresie wpływów rzymskich, a więc już po zaniku osadnictwa przeworskiego na terenach leżących na wschód od środkowej Wisły.

¹⁰⁹⁸ P. Szymański 2000, 115, tabl. II:2.

Ryc. 56. Przykłady wątków ornamentacyjnych naczyń z faz IV-V użytkowania cmentarzyska. Rys. M. Woźniak

wzmiankowanych wyżej form. Równie wyjątkowe jest umiejscowienie dekoracji na wylewie.

W popielnicy z grobu 132 znaleziono miniaturowe naczynie o niewyodrębnionym wylewie, nieznacznie dwustożkowatym brzuścu i dnie uformowanym w niską, kolistą stopkę (132/43). Zespół datowany jest na stadium Vb. Naczynia miniaturowe na wczesnorzymskich nekropolach kultury przeworskiej z Mazowsza i Podlasia spotykane są rzadko. Mają one różne kształty, niekiedy bywają też zaopatrzone w pokrywki¹⁰⁹⁹.

W grobie 133 odkryto fragmenty naczynia na wysokiej, cylindrycznej, pustej od wewnątrz nóżce (133/4). Ta ostatnia zdobiona jest dwoma dookólnymi żłobkami. Okaz datowany jest na fazę V użytkowania nekropoli. Odpowiada to chronologii naczyń na pustych nóżkach, które na północnym i wschodnim Mazowszu oraz Podlasiu odnoszone są zwykle do faz B₂ i B₂/C₁¹¹⁰⁰.

Ornamentyka

Wczesnorzymskie naczynia z Kleszewa dekorowano ornamentem rytym, odciskaniem i plastycznym. Zdobienie znajduje się na załomie lub – zazwyczaj – w górnej par-

tii brzuśca, a wyjątkowo – przy dnie. Zwykle tworzy ono mniej lub bardziej rozbudowane pasma obiegające korpus naczyń (Ryc. 56). W wypadku jednej z popielnic ucha rozdzielają ornament na trzy segmenty, z których jeden ma odmienną kompozycję (32/8). Podobne, trójuche naczynia wazowate zdobione zmieniającym się wzorem są charakterystyczne dla wschodniej strefy kultury przeworskiej, przy czym dekoracja każdego z segmentów zwykle jest inna¹¹⁰¹. Z kolei u trójuchego naczynia z grobu 403 (403/3) wątek główny pokrywa tylko 1/3 obwodu. Możliwe jednak, że wzór jest nieukończony, co sugerują zamykające go od dołu i góry poziome bruzdy, które wyryte są wokół całego korpusu.

Najprostszy, a jednocześnie najpowszechniejszy wątek ogranicza się do pojedynczej linii nad załomem brzuśca (np. 13/9, 21/3, 352/5). Wśród innych, częściej stosowanych dekoracji można wyróżnić kilka podstawowych motywów różniących się stopniem rozwinięcia kompozycji, które niekiedy współwystępują ze sobą w obrębie jednego naczynia. Najmniej skomplikowane wzory to wąskie pasma utworzone z rzędu (np. 121/5, 352/6, 689/2) lub rzędów kresek (np. 103B/1, 336/11), niekiedy znajdujących się w polu między dwiema dookólnymi bruzdami (np. 525B/6, 537/12) bądź na plastycznych listwach (np. 477/1, 857/1). Często notowanym wątkiem jest szerokie pasmo ukośnych kresek,

¹⁰⁹⁹ Ostatnio M. Woźniak 2017, 228–229, tabl. 1:7.8, 5:3.4.

¹¹⁰⁰ Np. naczynia typów IIA2.1 i IIC2 z Nadkole, stan. 2 (J. Andrzejowski 1998a, 88–89, 108, ryc. 10) oraz zaopatrzone w nóżki wazy lub misy różnych wariantów typu B.4 z Kamieńczyka (T. Dąbrowska 1997, 106).

¹¹⁰¹ J. Andrzejowski 2001b, 80–82, ryc. 21a, 22.

tworzących mniej lub bardziej rozbudowany zygzak (np. 410/1, 832/26, 515/9) bądź pasmo krokwiowe (np. 32/8, 339/3, 678/1); oba wątki bywają uzupełnione rzędami kolistych odcisków (282/6) lub krótkich nacięć (np. 5/1, 365B/9, 146/10). Popularnym wzorem jest też meander (np. 61/8, 363/17, 403/3, 718/2). Rzadziej notowane są pasma „wiszących” trójkątów, zwykle wypełnionych kreskami lub punktami (129/4, 219/1), trójkątów utworzonych z rzędów linii (363/16, 383/11), wyjątkowo – podwójny znak tzw. widlasty¹¹⁰² (605/3), kratka (62/4, 201/4) i kolistę zagłębienia (129/6, ZL/237). Wśród tych ostatnich uwagę zwraca ornament na naczyniu z grobu 129, który może być pozostałością typowego dla północnego Mazowsza motywu składającego się z trzech dołków¹¹⁰³. Stan zachowania zabytku nie pozwala jednak na jednoznaczną identyfikację wzoru.

Naczynia z Kleszewa rzadko zdobione są w dolnej partii korpusu. Do wyjątków należą: okaz z grobu 133, który ma dwie dookolne bruzdy na cylindrycznej stopce (133/4) oraz misa z grobu 61 (61/11), ornamentowana grupami pionowych linii pod załomem. Te ostatnie mogą nawiązywać do dekoracji rzymskich naczyń szklanych.

Zdobienie plastyczne obejmuje dookolne listwy oraz tzw. pseudo-ucha. Te pierwsze umiejscowione są w górnej partii korpusu (np. 477/1, 718/2, 857/1) lub przy nóżce (73A, 73B/10, 244/5). Pseudo-ucha zarejestrowano w grobach 219B, 365A i 689 (219B/6, 365A/1, 689/6). Obecnie tylko jedno – z grobu 365A – przytwierdzone jest do naczynia; pozostałe są odłamane i przyporządkowanie ich do któregoś ze znalezionych razem z nimi naczyń jest niemożliwe.

Ornamentyka wczesnorzymskich naczyń z Kleszewa jest typowa dla zdobnictwa ceramiki wschodniej strefy kultury przeworskiej. Najwięcej podobieństw znajduje ona u form odkrytych na stanowiskach leżących w dorzeczu Bugu i Narwi¹¹⁰⁴; mniej cech wspólnych przejawia ze wzornictwem naczyń ceramicznych z północnego Mazowsza¹¹⁰⁵.

Technologia ceramiki kultury przeworskiej

Większość naczyń kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich wykonana jest z gliny schudzonej drobnoziarnistą

domieszką mineralną (tłuczeń kamienny, piasek), a w wypadku naczyń większych rozmiarów – domieszką średniej wielkości. W pojedynczych wypadkach porowata struktura masy garncarskiej sugeruje użycie domieszki organicznej, która uległa wypaleniu (201/2 i – być może – 205/1¹¹⁰⁶). Większość naczyń cechuje się gładkimi, mniej lub bardziej starannie opracowanymi powierzchniami, niekiedy wyświeconymi. Okazy o powierzchniach szorstkich notowane są rzadko, przede wszystkim w obrębie kubków typów I.4 i C.3, mis typu II.3 oraz naczyń dużych, np. grupy VI. Rzadko w Kleszewie zarejestrowano formy o powierzchniach chropowatych. Fragmenty takiej ceramiki odkryte zostały jednak w grobach ze wszystkich faz użytkowania cmentarzyska przez ludność kultury przeworskiej. W ten sposób opracowana była np. powierzchnia wczesnorzymskich naczyń podtypów C.1a, C.1b i C.2a. Masa garncarska i faktura powierzchni naczyń glinianych z Kleszewa odpowiada charakterystyce ceramiki przeworskiej z innych mazowiecko-podlaskich nekropoli tego ugrupowania¹¹⁰⁷.

KULTURA WIELBARSKA

Naczynia gliniane lub ich fragmenty znaleziono w 89 grobach i obiektach kultury wielbarskiej. W zbiorze tym zidentyfikowano około 240 naczyń, zwykle zachowanych szczątkowo, oraz blisko 2200 niecharakterystycznych fragmentów ceramiki. Naczynia sklasyfikowano według schematu R. Wołągiewicza¹¹⁰⁸. W większości są to formy typowe dla „późnorzymskiego” garncarstwa kultury wielbarskiej.

Najliczniej reprezentowanymi formami naczyń z Kleszewa są misy o dwudzielnych brzuścach i wyodrębnionych wylewach, grupy VI i ich miniatury grupy XVIII¹¹⁰⁹. Wśród nich dominują okazy serii głównej typów VIC (np. 158/48, 163A/4, 356/6) i XVIIIIC (np. 257/4.5, 597/16.17, 651/1). Są to dwustożkowate naczynia o wklęsłej linii ścianek nad załomem brzuśca i wypukłej poniżej.

Wśród naczyń typów VIC i XVIIIIC wyróżnia się kilka okazów (np. 887/5.7, 953/4), które cechują się pofałdowaną górną partią brzuśca. Misy takie R. Wołągiewicz wyodrębnił jako serię specjalną. Znane są one

¹¹⁰² Zob. E. Bugaj, T. Makiewicz 1995, 115–116, ryc. 21.

¹¹⁰³ Zob. J. Okulicz 1983, 175, tab. 1; W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 122–125.

¹¹⁰⁴ Np. Kamieńczyk (T. Dąbrowska 1997, 108), Nadkole, stan. 2 (J. Andrzejowski 1998a, 91–95).

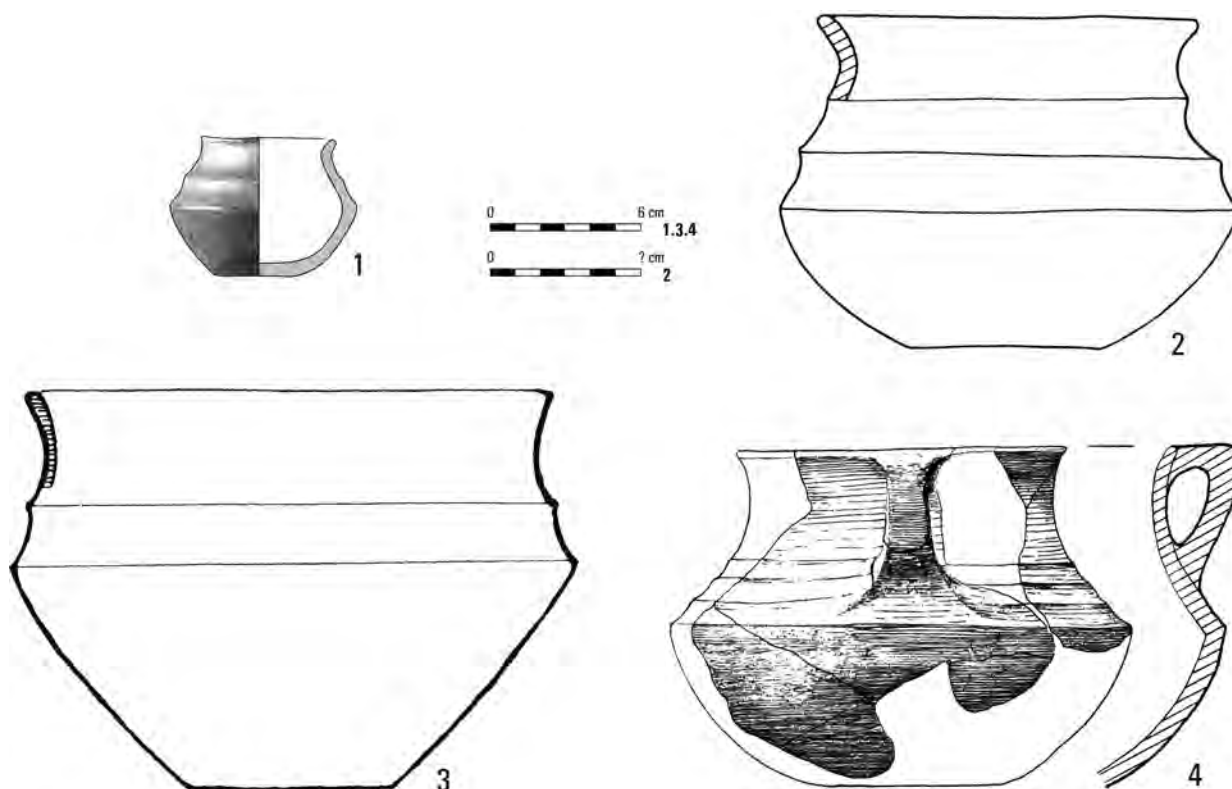
¹¹⁰⁵ Zob. Brudnice (A. Szela 2021, 93–99), Niedanowo (W. Ziemińska-Odojowa 1999, 122–126), Dąbek, stan. 29 (A. Miste-wicz 2005, 224–225).

¹¹⁰⁶ Atrybucja kulturowa i datowanie tego zespołu są nieokreślone.

¹¹⁰⁷ Zob. A. Niewęglowski 1991, 91–92; J. Andrzejowski 1998a, 95; A. Miste-wicz 2005, 226–227; A. Maciałowicz 2006, 313–316.

¹¹⁰⁸ R. Wołągiewicz 1993.

¹¹⁰⁹ Obie grupy różni średnica wylewu: u okazów grupy VI wynosi ona ponad 15 cm, a u miseczek grupy XVIII jest mniejsza od tej wartości (R. Wołągiewicz 1993, 14).

Ryc. 57. Misy i miseczki serii specjalnej typów VIC i XVIIIIC.

1 – Kleszewo, grób 887; 2 – Malbork-Wielbark, grób 1328; 3 – Bornice, grób 1; 4 – Rostołty, kurhan II.

Wg: M. Woźniak 2021 (1), R. Schindler 1940 (2), A. Cieśliński 2010 (3), J. Jaskanis 2012 (4)

z kilku stanowisk leżących przeważnie nad dolną Wiśłą oraz na Podlasiu (Ryc. 57). Okazy z Kleszewa to pierwsze znaleziska tej serii odkryte na Mazowszu¹¹¹⁰.

Inne typy odnotowane wśród okazów grup VI i XVIII, o zaokrąglonym (typ XVIIIA – np. 177/4) lub dwustożkowatym brzuścu (typ XVIIIIB – np. 607/8, 917/11) oraz z uskokiem u podstawy górnej partii korpusu (typ VIE – np. 917/10), wystąpiły maksymalnie w trzech egzemplarzach. Część z nich zdobiły proste wątki ornamentacyjne.

Misy grup VI i XVIII są formą długotrwałą, datowaną w ramach faz B₂/C₁-D¹¹¹¹. Łagodnie profilowane okazy typu XVIIIIA spotykane są częściej w najstarszym od-

zinku młodszego okresu wpływów rzymskich; naczynia dwustożkowate typów VIB-C i XVIIIIB-C, które dominują w Kleszewie, najliczniej rejestrowane są w grobach z faz C₂-D. W Kleszewie misy grup VI i XVIII odkryto w grobach z faz VI i VII użytkowania nekropoli, co odpowiada ogólnej chronologii tych form.

Kubki grupy XV odkryto w pięciu grobach (174/3, 356/7, 720/32, 808/6, 919/8). Reprezentują one wszystkie trzy typy wydzielone przez R. Wołągiewicza, tj. o esowatym profilu (typ XVA), szerokootworowe (typ XVB) i beczułkowate (typ XVC). Wśród nich wyróżnia się okaz z grobu 808, który jest zdobiony w dolnej partii korpusu szerokim pasmem nierówno rytych długich kresek. Górna partia jego korpusu jest przy uchu nieznacznie wyodrębniona, co nadaje naczyniu trójdzieloną formę. Tym samym naczynie przypomina nieduże wazy typu XVIIA. Te ostatnie są jednak na ogół starannie wykonane. Kubki to naczynia licznie spotykane na terenie kultury wielbarskiej¹¹¹². Okazy z Kleszewa datowane są na fazę VI (groby 356 i 808), VII (groby 720 i 919?) i fazy VI-VII (grób 174) funkcjonowania

¹¹¹⁰ R. Wołągiewicz do serii specjalnej typu VIC zaliczył naczynia z Bornic, Malborka-Wielbarka, Osieka nad Notecią, Rostołtów, Skiw Małych, Jeziórek i Modły. To ostatnie to jednak misa typu XaA o niepofałdowanym korpusie (zob. J. Andrzejowski 2009, 157, tabl. 3.77/163:25). Z kolei naczynia z Jeziórek odbiegają morfologicznie od wzorcowych okazów serii specjalnej, jaki reprezentują m.in. znaleziska z Kleszewa – profilowanie ich korpusów ogranicza się do trzech stosunkowo wąskich żłobin bezpośrednio nad załomem brzuśca (zob. K. Hahuła 1988, tabl. III:2, IV:5).

¹¹¹¹ R. Wołągiewicz 1993, 26, listy 6A-E.

¹¹¹² R. Wołągiewicz 1993, 26, 31, mapa 17, listy 15A-C.

nekropoli. Jest to zgodne z chronologią występowania naczyń grupy XV.

Dzbany o przysadzistym brzuścu, typu IXA, znaleziono w grobach 355 (355/5) i 524 (524/11), datowanych na fazę VI funkcjonowania cmentarzyska. Pierwszy z nich to ostro profilowany egzemplarz z dużym wałeczkowatym uchem. Kształtem brzuśca wyraźnie nawiązuje też do mis typu VIC. Drugi to miniaturowy egzemplarz o przysadzistym korpusie i – częściowo zachowanym – uchem z kanałem. Okaz ten kształtem i gabarytami przypomina także przysadziste naczynka grupy XVII. Dzbany grupy IX na terenie Mazowsza spotykane są stosunkowo rzadko. Znanych jest stąd kilkanaście egzemplarzy, z których większość odkryto na podlaskiej nekropoli w Jartyporach; tam też znaleziono dotychczas najwięcej okazów z uchem z kanałem¹¹¹³. Dzbany grupy IX na Mazowszu i Podlasiu datowane są na młodszy okres wpływów rzymskich, brak ich w zespołach z faz C₃-D¹¹¹⁴.

Misy podtypu XaA, o dwustożkowatym brzuścu i niemal cylindrycznej górnej partii korpusu, znaleziono w grobach 636 (636/2) i 917 (917/12), datowanych – odpowiednio – na fazę VI i stadium VIIa użytkowania cmentarzyska. Jest to forma powszechnie spotykana na stanowiskach kultury wielbarskiej, datowana na fazę B₂/C₁-D¹¹¹⁵.

Miseczki o zaokrąglonym korpusie i niewyodrębnionym wylewie zarejestrowano w grobach 411 (411/6) i 600 (600/37). Obie można przypisać do typu XIA¹¹¹⁶. Pierwsza z nich datowana jest na stadium VIIa, druga – na fazy VI-VII funkcjonowania cmentarzyska. Naczynka te znajdują liczne analogie na innych stanowiskach kultury wielbarskiej. Datowane są na cały okres wpływów rzymskich i początek okresu wędrówek ludów¹¹¹⁷. Do grupy XII zbliżone jest też głębokie naczynko o niemal cylindrycznym korpusie z grobu 916 (916/5), które datowane jest w ramach faz VI-VIIa.

Grupa XIV reprezentowana jest przez trzy naczynia. Do typu XIVA zaliczono misę o nieznacznie cylindrycznej górnej partii korpusu (158/49), do typu XIVB – miseczki o łagodnie profilowanym brzuścu (158/47, 386/95). Naczynia grupy XIV należą do najpowszechniej spotykanych form na cmentarzyskach wielbarskich. Na Mazowszu i Podlasiu datowane są w ramach

faz B₂/C₁-D¹¹¹⁸. Okazy z Kleszewa znaleziono w grobach z fazy VI funkcjonowania nekropoli.

Łagodnie profilowany garnek w wyodrębnionym wylewie, typu ID, znaleziono w grobie 257 (257/3), odnoszonym do faz VI-VII użytkowania nekropoli. Zbliżone okazy znane z kilku mazowiecko-podlaskich stanowisk kultury wielbarskiej, gdzie datowane są na fazę B₂/C₁-D¹¹¹⁹.

Przysadziste naczynie z wklęsłym dnem, zbliżone do typu XVIIIB, znaleziono w grobie 524 (524/10). Przypomina ono również szerokokotworowe czarki typu XIAA. Zespół datowany jest na fazę VI użytkowania cmentarzyska. Naczynia zaliczane do grupy XVII na Mazowszu i Podlasiu odkrywane są rzadko, zwykle są też wyższe i łagodniej profilowane od naczyń z Kleszewa. Nieco podobny do omawianego egzemplarza okaz znany z Kołoząbia¹¹²⁰. Chronologia naczyń grupy XVII obejmuje fazy B₂/C₁-C₂, czarki typu XIAA występują także we wczesniej fazie okresu wędrówek ludów¹¹²¹.

W grobie 158 odkryto fragmenty naczynia o niewyodrębnionym wylewie i zaokrąglonym brzuścu, o największej wydatości w górnej partii korpusu (158/50). Zbliżony kształt mają niskie, późne chronologicznie odmiany garnków typu IA oraz półkuliste misy typu XaB¹¹²². Te pierwsze, tak jak okaz z Kleszewa, mają chropowatą powierzchnię, misy typu XaB są zwykle gładkie, choć to nie może być jednoznaczną przesłanką klasyfikacyjną. W Kleszewie zarejestrowano bowiem misy innych typów o chropowatej powierzchni (zob. niżej). Naczynia typów IA i XaB na obszarach leżących na wschód od środkowej Wisły datowane są w ramach faz B₂/C₁-C₂¹¹²³. Odpowiada to pozycji chronologicznej zabytku z Kleszewa, który pochodzi z grobu przypisanego do fazy VI funkcjonowania cmentarzyska.

Małe dwustożkowate naczynie z wyodrębnionym dnem odkryto w grobie 887 (887/8), który datowany jest na stadium VIIa. Cały jego korpus pokrywają nieregularne rzędy rytych linii, kresek oraz kolistych zagłębień. Naczynie nieco przypomina kształtem kubki typu XVA (zob. wyżej), brak mu jednak ucha.

Typologiczne zaklasyfikowanie innych naczyń nie jest możliwe z powodu złego stanu ich zachowania. Dominują wśród nich naczynia dwustożkowate z wyodrębnionym wylewie, które w większości stanowią przypuszczalnie pozostałości mis grup VI, X i XVIII.

¹¹¹³ R. Wołągiewicz 1993, 16, 30, mapa 10; J. Andrzejowski, T. Rakowski, K. Watemborska 2011, 56-58.

¹¹¹⁴ R. Wołągiewicz 1993, 26, lista 9A.

¹¹¹⁵ R. Wołągiewicz 1993, 26, lista 10aA.

¹¹¹⁶ W drukowanej wersji katalogu naczynie z grobu 411 omyłkowo przypisano do typu XIIB.

¹¹¹⁷ R. Wołągiewicz 1993, 26, lista 12B.

¹¹¹⁸ R. Wołągiewicz 1993, 26, listy 14A, 14B.

¹¹¹⁹ R. Wołągiewicz 1993, 26, lista 1D.

¹¹²⁰ Kołoząb, stan. 3, grób 255 (I. Tomaszewska 1988, ryc. 9:1).

¹¹²¹ R. Wołągiewicz 1993, 26, 31, mapa 19, listy 17A-C.

¹¹²² R. Wołągiewicz 1993, 12-13, tabl. I.

¹¹²³ R. Wołągiewicz 1993, 26.

Ornamentyka

Naczynia kultury wielbarskiej dekorowane są ornamentem rytym, odciskanym oraz plastycznym. W większości wypadków jest to zdobnictwo typowe dla form „późnorzymskich”, wyodrębnione przez R. Wołągiewicza jako wątki ornamentacyjne grup 2 i 3¹¹²⁴

Dekoracja plastyczna naczyń kleszewskich ogranicza się do listwy umiejscowionej w górnej partii korpusu (640/20, 953/6). Wątki ryte zarejestrowano na kilkudziesięciu okazach. Najprostsze reprezentowane są przez dookólne bruzdy, od jednej do trzech, zwykle umiejscowione w okolicach załomu brzuśca (257/7, 356/6, 385/49), a wyjątkowo – przy dnie (524/11). Niekiedy pomiędzy dwiema dookólnymi liniami wyryty jest pojedynczy (158/48) lub podwójny zygzak (601/2), ewentualnie pasmo ukośnych linii z rzędem odcisniętych punktów (597/18). Naczynia z grobów 588 (588/2) i 808 (808/6) zdobione są nieregularnym pasmem nierównych, mniej więcej pionowych kresek. W pierwszym wypadku ornament znajduje się na załomie brzuśca, w drugim – pokrywa całą powierzchnię korpusu, poniżej jego największej wydętości. Rząd ukośnych kresek znajduje się też na załomie brzuśca naczyń z grobu 1027B (1027B/2), jest on jednak bardziej regularny niż u wyżej wzmiankowanych, a same bruzdy – głębsze i szersze.

Misy serii specjalnej typów VIC i XVIIIIC z grobów 887 (887/5) i 953 (953/4) zdobione są szerokimi falistymi pasmami. Wątek na naczyń z grobu 887 składa się z kilku naprzemianległych żłobków oraz dołków. Główną dekorację naczyń z grobu 953 tworzą: pojedynczy żłobek obiegający dolną partię brzuśca, równoległy do niego rząd nakłuć oraz koliste dołki. Nie znam podobnych ornamentów naczyń kultury wielbarskiej. Zbliżony wzór do znajdującego się na zabytku z grobu 887 znamy natomiast z przeworskiej nekropolii w Opatowie¹¹²⁵. Nieregularne linie i koliste dołki pokrywają niemal cały korpus innego naczynka z grobu 887 (887/8). Okaz ten ma wyodrębnione dno, które ozdobione jest podwójnym rzędem drobnych nacięć. Rząd kolistych dołków, przypuszczalnie wykonany opuszką palca, znajduje się poniżej załomu brzuśca naczyń z grobów 177 i 918 (177/4, 918/2). Odciski palca wystąpiły też na fragmencie ceramiki z grobu 918 (918/7). Naczynia z grobów 884 (884/268), 918 (918/6) oraz – być może – 636 (636/2) ornamentowane są z kolei odciskami paznokciowymi, co w ceramice kultury wielbarskiej notowane jest rzadko¹¹²⁶.

¹¹²⁴ R. Wołągiewicz 1993, 19–23.

¹¹²⁵ R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2011a, 18, ryc. 16/P:a.

¹¹²⁶ M. Woźniak 2011, 195.

Fragmenty naczyń zdobionych ornamentyką stempelkową znaleziono w grobach 640 (640/20), 918 (918/5) i luźno (ZL/345.346). Najprostszy wzór, w formie czworokątnych odcisków, znajduje się na naczyń z grobu 918. Motyw zakratkowanego kółka i/lub palmety zarejestrowano na fragmentach z grobu 640 i odkrytych luźno. Ornamentyka stempelkowa, obejmująca rozbudowane wzory, jak palmety, rozety, zakratowane kółka, jest charakterystyczna przede wszystkim dla schyłkowego etapu rozwoju kultury wielbarskiej, tj. faz C₃–D¹¹²⁷, co potwierdzają też materiały z omawianej nekropolii.

Technologia

Pod względem cech technologicznych ceramika z Kleszewa odpowiada ogólnej charakterystyce naczyń wielbarskich, przedstawionej przez R. Wołągiewicza¹¹²⁸. Niemal wszystkie naczynia można przypisać do form cienkościennych (grupa 1) lub o średniej grubości ścianek (grupa 2). Jest to typowe dla mazowiecko-podlaskich cmentarzysk kultury wielbarskiej funkcjonujących w podobnych do Kleszewa ramach czasowych, tj. w fazach C₂–D. Naczynia wykonane są z gliny schudzonej drobnoziarnistym lub średnioziarnistym piaskiem bądź tłuczniem kamiennym. W grobach wielbarskich nie zarejestrowano ceramiki o porowatej strukturze, która wskazuje na użycie domieszki organicznej. Dominują naczynia o gładkiej powierzchni, która – w wypadku naczyń nieprzypalonych – bywa mniej lub bardziej lśniąca. W mniejszym stopniu notowane są naczynia o powierzchni szorstkiej, np. kubki grupy XV oraz okazy o powierzchni chropowatej. W ostatnim wypadku tak opracowana jest z reguły część korpusu, np. środkowa (720/32) lub dolna (953/5), a pozostała jest gładka.

2.7.2. NACZYNIA WYKONANE NA KOLE GARNCARSKIM

Naczynia wykonane przy użyciu koła garncarskiego znaleziono w 23–25 zespołach grobowych, na powierzchni stanowiska oraz na złożu wtórnym, tj. w wypełniskach grobów średniowiecznych. Niemal wszystkie są wtórnie przypalone i zachowane w mniejszych lub większych fragmentach. W sumie odkryto około 340 ułamków, pochodzących z kilkudziesięciu (30–40?)¹¹²⁹ naczyń.

¹¹²⁷ Np. Brudnice, grób 337 (A. Szela 2017b, 575, ryc. 1:1), Ceglie, groby 283 i 285 (J. Jaskanis 1996, 43, tabl. XXXV/283:5, XXXVI/285:17), Niedanowo, groby 130, 141, 142, 543, 549, 553 (W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 30, 32, 95, 96–97, tabl. XXXVII/130:6, XXXIX/141:6, XL/142:8, CXCVI/543:14.15.20, CXCIX/553:5).

¹¹²⁸ R. Wołągiewicz 1993, 11–12.

¹¹²⁹ Jednoznaczne określenie liczby naczyń jest niemożliwe. Ce-

W grobach 613, 614, 615 i 627 znaleziono przepalane fragmenty przypuszczalnie jednego naczynia, malowanego w czerwone i białe pasy (613/3, 614/3, 615/17, 614.615/7, 627/3). Okaz pierwotnie zdeponowany był najpewniej w grobie 615, skąd pochodzi najwięcej (tj. ok. 40) jego ułamków. W pozostałych jamach, które zlokalizowane były obok, zarejestrowano po kilka fragmentów, które mogły znaleźć się w nich przypadkiem, np. na skutek naruszenia jednej jamy przez drugą, co notujemy w kompleksie grobów 614, 615, 627, i/lub w rezultacie współczesnej działalności rolniczej¹¹³⁰. Zachowane ułamki nie dają podstaw do odtworzenia kształtu zabytku. Grób 615 datowany jest na stadium IIB lub fazę III użytkowania cmentarzyska; chronologia pozostałych obiektów jest zbliżona, tj. zawiera się w fazach II–III. Wykonana na kole ceramika malowana wytwarzana była przez Celtów u schyłku okresu lateńskiego i w początkach okresu wpływów rzymskich¹¹³¹. Najbliższe Kleszewu warsztaty produkujące tego typu wyroby zlokalizowane były w Małopolsce, na terenie grupy tynieckiej¹¹³². W tym regionie należy upatrywać też miejsca powstania naczynia z Kleszewa. Badania fizykochemiczne¹¹³³ malatury omawianego okazu wykazały, że jako czerwonego pigmentu użyto tlenku żelaza (hematytu)¹¹³⁴. Pochodzenia barwnika białej farby nie udało się ustalić¹¹³⁵. Analizy farb na naczyniach z rejonu podkrakowskiego wskazują, że mógł być on

ramika ta jest przepalona, często mniej lub bardziej rozdęta bądź rozwarstwiona, co utrudnia wyodrębnienie poszczególnych naczyń w obrębie jednego zbioru. Z drugiej strony, fragmenty tych samych naczyń mogły zalegać (i zalegały) w różnych grobach. Stąd też w wypadku zbioru niecharakterystycznych fragmentów odkrytych w jednym zespole arbitralnie uznałem je za relikty jednego naczynia.

¹¹³⁰ Groby 613, 614, 615, 627 położone są obok siebie, ich stropy są silnie zniszczone i stykają się ze sobą; we wszystkich jamach zarejestrowano fragmenty prawdopodobnie tych samych zabytków.

¹¹³¹ Ostatnio M. Grygiel 2022, 183–188.

¹¹³² Z. Woźniak 1990, 30; P. Poleska 2006, 35–38; 2011; M. Grygiel 2022, 186–187.

¹¹³³ Pomiary SEM-EDS wykonał Jan Mizeracki (Instytut Wysokich Ciśnień PAN), spektroskopię ramanowską przeprowadziła dr hab. inż. Grażyna Zofia Żukowska (Wydział Chemii Politechniki Warszawskiej).

¹¹³⁴ Zbliżone wyniki uzyskano dla malatury naczyń celtyckich z Małopolski (M. Wirchowska-Parachoniak 1980, 74, 77, 90, tab. 2; J. Trąbska *et alii* 2016, 242).

¹¹³⁵ Pomiary SEM-EDS, oprócz krzemu i glinu, wykazały obecność magnezu, żelaza i fosforu; na widmach ramanowskich brak pasm umożliwiających identyfikację pigmentu.

uzyskiwany z iłów kaolinowych¹¹³⁶ lub dolomitu z fosforytem lub fluorytem¹¹³⁷.

Na ziemiach polskich, poza strefą osadnictwa wiązanego z Celtami, nieliczne naczynia malowane wykonane na kole zarejestrowano wyłącznie na terenie kultury przeworskiej – w Wielkopolsce, na Kujawach oraz Mazowszu¹¹³⁸. Są to rejony, gdzie dość często rejestrujemy także inne elementy rzemiosła kultury lateńskiej¹¹³⁹. W kulturze przeworskiej omawiane naczynia spotykane są w zespołach z faz A₃–B_{1a}¹¹⁴⁰.

Ułamki ceramiki wykonanej na kole, ale niemalowanej, figurują jeszcze w trzech kolejnych inwentarzach grobowych kultury przeworskiej, datowanych na fazy II–III użytkowania cmentarzyska (583/14, 704/7, 705/5). W pierwszych dwóch znajduje się po jednym fragmencie, w trzecim – dziewięć. Wszystkie, oprócz ułamka wylewu z grobu 705, to przepalane, niecharakterystyczne fragmenty brzuśców, zazwyczaj barwy szarej. Ludność kultury przeworskiej u schyłku okresu przedrzymskiego i w początkach okresu wpływów rzymskich nie wykonywała naczyń przy użyciu koła garncarskiego, stąd też i te fragmenty należałoby uznać za importy, najpewniej celtyckie. W tym świetle, importowana ceramika warsztatowa – malowana lub nie – pochodziłaby z czterech zespołów kultury przeworskiej ze schyłku młodszego okresu przedrzymskiego lub fazy inicjalnej okresu wpływów rzymskich. Jest to liczba znaczna, a w odniesieniu do jednego cmentarzyska, przynajmniej na Mazowszu – najwyższa¹¹⁴¹. Kwestią zasadniczą jest jednak, czy owe niemalowane ułamki z grobów 583, 704 i 705 należy w ogóle wiązać z grobami kultury przeworskiej, otóż w mojej ocenie – nie.

Groby 704 i 705 były w istotnym stopniu naruszone przez młodsze jamy: grób 705 – przez grób kultury wielbarskiej z fazy VII funkcjonowania nekropoli (708), a grób 704 – przez grób z okresu średniowiecza (698). W grobach przeworskich, jak i je naruszających, zarejestrowano fragmenty tych samych naczyń wykonanych na kole (groby 705 i 708) lub ceramiki warsztatowej o identycznych parametrach, jak barwa, faktura powierzchni, masa garncarska (groby 704 i 698¹¹⁴²); liczba fragmentów w obiektach chronologicznie młodszych

¹¹³⁶ M. Wirchowska-Parachoniak 1980, 74, 90; P. Poleska 2006, 37.

¹¹³⁷ J. Trąbska *et alii* 2016, 242.

¹¹³⁸ M. Grygiel 2022, 188, ryc. 73.

¹¹³⁹ T. Bochnak 2014, *passim*.

¹¹⁴⁰ T. Bochnak 2014, 165; M. Grygiel 2022, 188.

¹¹⁴¹ Zob. T. Dąbrowska 2008, 73–75.

¹¹⁴² W wypadku grobu 698 z okresu średniowiecza mowa wyłącznie o ceramice starożytnej, w która w wypełnisku znalazła się na złożu wtórnym.

była znacznie większa. Wydaje się, że w obu wypadkach do starszych zespołów przypisano część materiałów zalegających pierwotnie w młodszych obiektach. Przyczyną tego był zapewne brak możliwości rozdzielenia wypełniisk przecinających się jam. Trudniej zinterpretować obecność ułamka w grobie 583, który znaleziono w górnej partii jamy. Jest wielce prawdopodobne, że on też zalegał na złożu wtórnym¹¹⁴³. Reasumując, uważam, że wzmiankowane tu ułamki naczyń wykonanych na kole to materiały, które najpewniej należy wiązać z kulturą wielbarską. Ich obecność w inventarzach grobów przeworskich jest rezultatem procesów podepozycyjnych.

Ceramikę warsztatową znaleziono w 16–18 zespołach grobowych kultury wielbarskiej (428/1, 474/1, 505/2, 514/1?, 578/8.9, 579/4.5.8, 597/15, 609/1, 640/17–19.32, 641/5–7.17, 708/33, 721B/5, 724/2, 881/20, 884/267.273, 919/16?, 954/3, 1027A.1027B/3). Z tą jednostką należy najpewniej wiązać też większość (jeśli nie wszystkie) fragmentów odkrytych luźno i w wypełniiskach grobów średniowiecznych (ZL/361–367.370). W grobach wielbarskich znaleziono ponad 200 fragmentów, które pochodziły z nie mniej niż dwudziestu kilku naczyń; kolejnych 70 fragmentów, z kilku lub kilkunastu naczyń, odkryto luźno lub na złożu wtórnym. W poszczególnych zespołach liczba zidentyfikowanych naczyń wahała się od jednego do trzech.

Kompletnie zachowany okaz znaleziono w grobie inhumacyjnym 884. Jest to trójdzielna waza o baniastym korpusie i cylindrycznej szyi. Okaz ten można przypisać do grupy B w klasyfikacji wielbarskich naczyń wykonanych na kole, pióra A. Kokowskiego¹¹⁴⁴, która obejmuje duże lub średniej wielkości wazy. Bezpośredniej analogii wśród zabytków odkrytych na terenie kultury wielbarskiej nie potrafię wskazać. Wyraźnie wyodrębniona szyja cechuje naczynia wazowate typu B2 z terenów grupy maślomęckiej¹¹⁴⁵ oraz niektóre czerniachowskie niskie wazy wariantu 1a według B.V. Magomedova¹¹⁴⁶. Nie znam takich form z obszaru kultury przeworskiej¹¹⁴⁷.

Pozostałe naczynia z Kleszewa są zachowane znacznie gorzej. Wszystkie są zdefragmentowane i najczęściej silnie przepalane. Stąd też ich pierwotny kształt udało się ustalić jedynie w kilku wypadkach. W grobach 579

i 597 znaleziono fragmenty tej samej miseczki z cylindrycznie ukształtowaną środkową partią korpusu (579/4, 597/15). Stosując się do podziału zaproponowanego przez A. Kokowskiego naczynie należy przypisać do czarek (grupa E), będących miniaturami waz (grupa B)¹¹⁴⁸. Okaz nie ma jednak dobrych analogii na obszarze kultury wielbarskiej. Cylindryczny brzusec na wysokości jego największej wydętości mają najczęściej naczynia wazowate kultury przeworskiej, przede wszystkim z obszaru Śląska¹¹⁴⁹. Nie są one jednak identyczne z okazem z Kleszewa. Zbliżone naczynia rzadko rejestrujemy na terenach kultur czerniachowskiej i Sântana de Mureş¹¹⁵⁰.

W grobie 579 znaleziono fragmenty dwustożkowatej misy (?) (579/8). Załom jej brzuśca od strony zewnętrznej jest nieznacznie spłaszczony, czym nawiązuje do wyżej omówionego okazu. Dwustożkowate misy to jedna z najpowszechniejszych form, spotykana na terenie niemal całej barbarzyńskiej Europy w młodszym i późnym okresie wpływów rzymskich oraz we wczesnej fazie okresu wędrówek ludów¹¹⁵¹.

W grobie 708 znaleziono fragmenty naczynia o krezowatym wylewie (708/33) i mniej lub bardziej cylindrycznej górnej partii brzuśca. Stan zachowania zabytku nie daje podstaw do odtworzenia jego formy. Krezowaty wylew wskazuje, że mogła to być waza, ewentualnie misa, ponieważ głównie u takich naczyń rejestrowane są analogicznie ukształtowane brzegi¹¹⁵².

Fragmenty naczyń dwustożkowatych znaleziono w grobach 724 (724/2) i 881 (881/3) oraz na złożu wtórnym – w wypełniisku grobu średniowiecznego (ZL/363). Z grobu 579 (579/4) oraz grobu średniowiecznego (ZL/366) pochodzą fragmenty naczyń o pierścieniowatych dnach, a z grobów 579 i 640 (579/5, 640/19) oraz grobu średniowiecznego (ZL/367) – ułamki okazów o dnach płaskich. Pozostałe fragmenty naczyń reprezentowane są przez ułamki wylewów (640/18, 954/3.4, ZL/361.362) oraz mało charakterystyczne kałki brzuśców.

Niektóre z omawianych naczyń były ornamentowane. Okazy z grobów 724 i 881 mają w górnej partii korpusu dookolnie ryte linie. Egzemplarz z grobu 579 ozdobiono pod wylewem plastyczną listwą (579/8), a naczynia z grobów 641 i 884 – wyświecaniem: pierwsze zdobi

¹¹⁴³ Taką możliwość pośrednio sugeruje też znajdujący się w inventarzu tego grobu fragment toczącego naczynia średniowiecznego, który – wnioskuje się po nr. inw. polowego – znaleziono w dolnej partii jamy.

¹¹⁴⁴ A. Kokowski 1988, 163, 165–166.

¹¹⁴⁵ A. Kokowski 1995, 17, ryc. 6:d.

¹¹⁴⁶ B.V. Magomedov 2001, 49, ryc. 32:1–5.

¹¹⁴⁷ Zob. H. Dobrzańska 1990, 29–48; 2008; J. Rodzińska-Nowak 2006, 73–106.

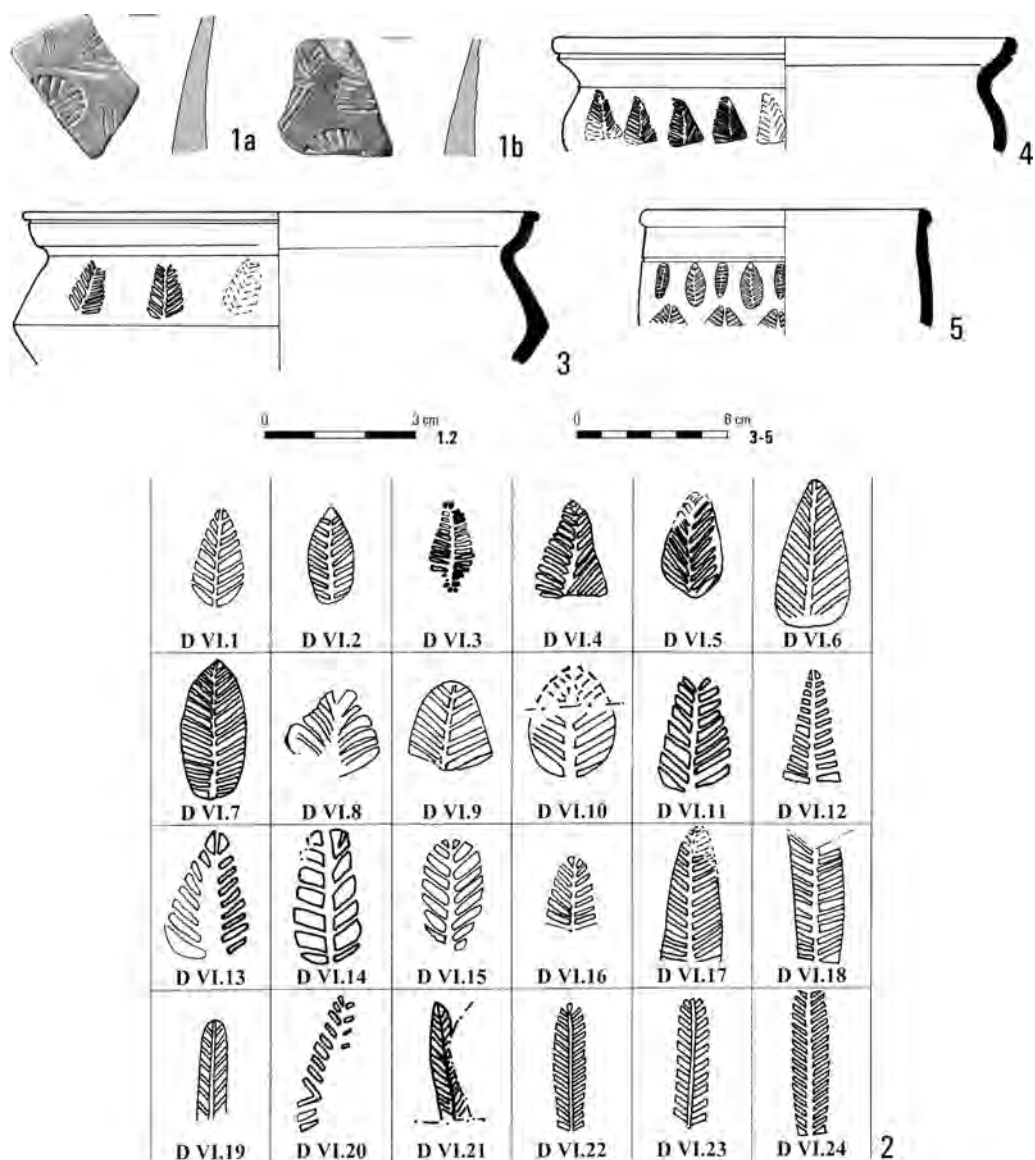
¹¹⁴⁸ Zob. A. Kokowski 1988, 165–166.

¹¹⁴⁹ T. Pazda 1980, 195, 213, ryc. 36:1, 42:3; H. Dobrzańska 1980, 94, 108–109; 1990, 34; W. Łęcki 2008, 171–172, ryc. 4.

¹¹⁵⁰ Np. Mihălănşeni, grób 28 (O.C. Şovan 2009, 23, tabl. 19/C:7).

¹¹⁵¹ Np. E.O. Simonovič 1983, 27–33; H. Dobrzańska 1990, 29–34; A. Kokowski 1988, 166, 170–171.

¹¹⁵² E.O. Simonovič 1983, 32–34; H. Dobrzańska 1990, 36–37; J. Rodzińska-Nowak 2006, 101–104.

Ryc. 58. Fragmenty naczynia z grobu 640 z Kleszewa (1a, 1b) oraz wybór wątków zdobniczych (2) i przykłady ornamentowanych nimi naczyń z *Porolissum* (3–5). Wg: M. Woźniak 2021 (1), C.-C. Filip 2008 (2–5)

wzór siatkowy (641/6), drugie – falisto-zygzakowata linia na chropowaconym pasie (884/267). Są to elementy zdobnicze rejestrowane na ceramice warsztatowej z Europy środkowo-wschodniej stosunkowo często¹¹⁵³. Wzorem wyświeconej siatki ornamentowane było też naczynie odkryte na złożu wtórnym, w wypełniku grobu średniowiecznego (ZL/364). W jego wypadku wątek główny urozmaicony został rzędami odcisniętych koncentrycznych okręgów. Ornament stempelkowy zarejestrowano także na naczyniach z grobów 640 i 641 oraz ułamku odkrytym luźno (ZL/365). Są to: rzędy za-

¹¹⁵³ Zob. È.A. Symonovič 1964, 285–288, 306–307; J. Rodzińska-Nowak 2006, 152–157.

okrągłych dołków, przypominające odciski sprężyny (641/7), rozety (641/6, ZL/365) oraz motyw zbliżony do palmy/rozety (640/17). Zdobienie odciskami rejestrowane jest na ceramice „toczonej” z ziem polskich rzadko¹¹⁵⁴. W ten sposób częściej ornamentowe są naczynia na terenach kultur czerniachowskiej i Sântana de Mureș¹¹⁵⁵, a przede wszystkim ceramika ze stanowisk przeworskich w północnej części Kotliny Karpackiej¹¹⁵⁶ oraz produkty rzymskich (i post-rzymskich) warsztatów

¹¹⁵⁴ H. Dobrzańska 1990, 52; J. Rodzińska-Nowak 2006, 158; M. Kurzyńska 2013, 59–60.

¹¹⁵⁵ È.A. Symonovič 1964, 310–319.

¹¹⁵⁶ W. Kotygoroshko 1997; E. Soós 2019; 2020, 153–158.

w *Porolissum* (i ośrodków filialnych)¹¹⁵⁷. Być może właśnie w tym ostatnim regionie powstało naczynie, którego fragmenty odkryto w grobie 640, tam znajdujemy bowiem najlepsze analogie dla jego zdobienia (Ryc. 58).

Ceramika warsztatowa na terenie kultury wielbarskiej notowana jest stosunkowo rzadko¹¹⁵⁸. Tworzy ona zróżnicowany zbiór, który wykazuje wiele cech wspólnych z garncarstwem kultur czerniachowskiej oraz *Sântana de Mureș*¹¹⁵⁹. Stąd też wielbarskie naczynia wykonane na kole od dawna interpretowane są jako importy z południowego wschodu¹¹⁶⁰. Nowe, bardzo liczne znaleziska z kompleksu osadniczego w Ulowie, położonego na pograniczu kultur wielbarskiej i czerniachowskiej, wskazują na możliwość produkcji takiej ceramiki również na terenie południowej strefy kultury wielbarskiej¹¹⁶¹. Niewykluczone też, że przynajmniej niektóre formy odkryte na Mazowszu to produkty warsztatów przeworskich. Ten kierunek powiązań sugeruje m.in. wyżej omówiony okaz z grobów 579 i 597 z Kleszewa (579/4, 597/15). Za pośrednictwem kultury przeworskiej, np. w Małopolsce lub Polsce środkowej, mogły napływać na tereny kultury wielbarskiej także naczynia stempelkowe wykonane prawdopodobnie

w ośrodkach garncarskich w Dacji, które znamy m.in. z grobu 640 z Kleszewa¹¹⁶².

Na obszarach leżących na wschód od środkowej Wisły naczynia wykonane na kole odkryto na kilkunastu cmentarzyskach kultury wielbarskiej¹¹⁶³. Liczba zespołów z taką ceramiką na poszczególnych nekropolach waha się od kilku do kilkunastu. Na północnym Mazowszu ceramika warsztatowa jest charakterystyczna głównie dla faz C₃-D. Z tego okresu (faza VII użytkowania cmentarzyska) pochodzą też wszystkie lepiej datowane okazy z Kleszewa. Im dalej na południowy wschód (wschodnie Mazowsze, Podlasie), tym frekwencja naczyń „toczonych” odnoszonych do rozwiniętego odcinka młodszego okresu wpływów rzymskich rośnie. Naczynia znane z mazowiecko-podlaskich stanowisk kultury wielbarskiej to okazy, które można określić mianem ceramiki stołowej. Są to głównie misy i wazy, wyjątkowo inne formy. Brak¹¹⁶⁴ tu ceramiki o szorstkich powierzchniach, np. garnków – powszechnych w kulturach czerniachowskiej i *Sântana de Mureș*¹¹⁶⁵. Przypuszczalnie więc, na tereny kultury wielbarskiej, przynajmniej te leżące na wschód od środkowej Wisły, trafiał produkt pod tym względem wyselekcjonowany¹¹⁶⁶.

¹¹⁵⁷ N. Gudea, C.-C. Filip 1997; C.-C. Filip 2008; V.-A. Lăzărescu, K. Sidó 2018, 34–37.

¹¹⁵⁸ W ostatnim zbiorczym zestawieniu naczyń wykonanych na kole R. Wołągiewicz (1993, 35–36, lista 20A) wzmiankuje około 50 naczyń z 26 stanowisk. Dane te są już oczywiście nieaktualne. Mapa znalezisk uległa zagęszczeniu, jednak nie na tyle, aby mówić o radykalnej zmianie dotychczasowego obrazu. Wyjątkiem jest kompleks osadniczy w okolicach Ulowa, na południowo-wschodniej Lubelszczyźnie, gdzie odkryto pozostałości ponad 100 naczyń (B. Niezabitowska-Wiśniewska 2014).

¹¹⁵⁹ A. Kokowski 1988, 169–171; R. Wołągiewicz 1993, 35; J. Andrzejowski, R. Cędrowski 2015, 341.

¹¹⁶⁰ R. Schindler 1940, 65–66; J. Okulicz 1970, 458; A. Kokowski 1988, 171. Na tym tle zdecydowanie wyróżnia się jednolita grupa naczyń wazowatych odkrytych na kilku cmentarzyskach położonych na wschód od dolnej Wisły, która wskazuje na istnienie na przełomie II i III w. n.e. miejscowego warsztatu wytwarzającego naczynia na rynek lokalny (M. Natuniewicz-Sekuła 2005; 2008). Form takich na Mazowszu i Podlasiu jednak nie rejestrujemy.

¹¹⁶¹ B. Niezabitowska-Wiśniewska 2014, 163.

¹¹⁶² Zob. J. Andrzejowski, A. Przychodni 2008, 175.

¹¹⁶³ Np. Cecele (J. Jaskanis 1996, 108), Dąbek, stan. 9 (A. Misteuicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak 2021, 186–187), Jartyropy (J. Andrzejowski, R. Cędrowski 2015, 341), Kitki (J. Okulicz 1965a, pl. 94:2, 95:1; 1965c, 115, 125), Kozłówko (M. Woźniak 2011, 196–197), Kołoząb, stan. 3 (I. Tomaszewska 1988, 113–114); Łazówek (J. Andrzejowski, R. Cędrowski 2015), Modła (J. Andrzejowski, R. Cędrowski 2015, 341), Nadkole, stan. 1 (J. Andrzejowski, A. Żórawska 2002, 51), Niedanowo (W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 135), Sarnaki (zbiory PMA, nr inw. IV/5564), Starawieś (W. Radig 1942, 204), Warszawa-Kawęczyn (B. Jankowska 1962, 336). „Późnorzymska” ceramika warsztatowa odkrywana jest tu też w kontekście kultury przeworskiej (T. Rakowski 2020, 328, 342, ryc. 8:20, 13:5).

¹¹⁶⁴ Uwaga ta dotyczy materiałów publikowanych.

¹¹⁶⁵ Zob. E.A. Simonovič 1981.

¹¹⁶⁶ Niewykluczone, że obraz ten jest w jakimś stopniu zniekształcony z powodu braku zaawansowanych badań na stanowiskach osadniczych; naczynia kuchenne mogły nie być umieszczane w grobach.

3. CHRONOLOGIA

3.1. PERIODYZACJA

Próba periodyzacji cmentarzyska w Kleszewie oparta została na współwystępowaniu wybranych form zabytków w zespołach zwartych, co zilustrowano na Diagramie 1. W celu uniknięcia szumu informacyjnego w zestawieniu pominąłem zabytki, które w świetle obecnego stanu wiedzy cechuje szeroka chronologia, np. większość form paciorków, przęśliki, igły, szydła, ręcznie lepioną ceramikę kultury wielbarskiej itd. W szczególnych wypadkach pewne typy zabytków ująłem zaś w jedną pozycję. Spowodowane to było najczęściej faktem, iż jako grupa lepiej dokumentują one rytm przemian w obrębie inwentarzy grobowych. Jako osobne typy/wzory/warianty rozbudowywały one diagram, czyniąc go mniej czytelnym, jednocześnie nie wnosząc istotnych danych. Uwaga ta dotyczy ceramiki o stylistyce młodszego okresu przedrzymskiego, trójdzielnych naczyń wczesnorzymskich (grupa A i podtyp D.2b), fibul 2. serii VI grupy Almgrena oraz nielicznego uzbrojenia. Większość materiału ceramicznego z młodszego okresu przedrzymskiego (grupy I–VI) ująłem – zgodnie z propozycją T. Dąbrowskiej¹¹⁶⁷ – w dwa zbiory, tzw. fazy ceramiczne. Pierwsza faza obejmuje naczynia o pogrubionych, zazwyczaj wyraźnie facetowanych wylewach, szerszych niż wyższych¹¹⁶⁸ bądź – najczęściej – o szerokości zbliżonej do wysokości¹¹⁶⁹. Druga faza ceramiczna charakteryzuje się naczyniami o mniej lub bardziej pogrubionych wylewach, które są wyższe niż szersze, niefacetowane lub facetowane nieznacznie¹¹⁷⁰.

¹¹⁶⁷ T. Dąbrowska 1988, 30–31.

¹¹⁶⁸ Wylewy wariantów A.1 i A.2 według A. Mistewicz, A. Maciałowicza i M. Woźniaka (2021, 166–167).

¹¹⁶⁹ Wylewy wariantów B.1 i B.2 według A. Mistewicz, A. Maciałowicza i M. Woźniaka (2021, 166–167).

¹¹⁷⁰ Wylewy zbliżone do wariantu c według T. Dąbrowskiej (1997, 101).

Diagram opracowano na podstawie inwentarzy 104 zespołów grobowych, w obrębie których wytypowano 67 cech. Umożliwiły one wyodrębnienie siedmiu grup, które odpowiadają głównym fazom rozwoju nekropoli. Dla części z nich możliwe było wskazanie mniejszych zbiorów, ilustrujących krótsze odcinki chronologiczne. Liczbę i numery zespołów przypisanych do poszczególnych faz funkcjonowania cmentarzyska przedstawiono na Tabeli 11. Nekropola w Kleszewie to obiekt dwukulturowy: fazy I–V obejmują okres użytkowania cmentarzyska przez ludność kultury przeworskiej, fazy VI i VII to okres, kiedy na stanowisku swych zmarłych chowali przedstawiciele kultury wielbarskiej.

KULTURA PRZEWORSKA

Faza I

Formami przewodnimi fazy I są zapinki typów A–C oraz K (Ryc. 59:1.2). Z tego okresu pochodzi też zapewne większość grobów z zapinkami typu H, klamrami pasa i elementami uzbrojenia (Ryc. 59:3–6). Ceramika reprezentowana jest przez naczynia pierwszej fazy ceramicznej, grup I–VI (Ryc. 59:16–25). Najstarszym zespołem odkrytym na cmentarzysku jest najpewniej grób 27 z fragmentem zapinki typu A–C i garnkiem grupy III (odwrotnie gruszkowatym), o pogrubionym, szerokim wylewie. Zespół można odnosić do młodszego odcinka fazy A₁ lub początku fazy A₂ (zob. Rozdział 2.1.1). Z tego samego horyzontu czasowego może pochodzić też fragment naczynia o cechach kultury jastorfskiej (ZL/322). W Kleszewie brak jednak przedmiotów wskazujących na funkcjonowanie nekropoli w fazie A₁, np. długich fibul typów A i B¹¹⁷¹. Inne zabytki właściwe dla fazy I funkcjonowania nekropoli to przedmioty, które powszechnie uznawane są

¹¹⁷¹ Zob. M. Grygiel 2018, 93–95.

Tab. 11. Datowanie grobów i obiektów odkrytych na cmentarzysku w Kleszewie

Kultura	Datowanie (fazy i stadia)	Nr obiektu/grobu	Liczba zespołów
przeworska	I	13?, 27, 45, 68, 92?, 111, 117, 122, 144?, 203, 283, 402, 476?, 798?, 830	15
	I-IIa	3, 9, 10, 12, 22, 28, 29, 37, 38?, 41, 47, 51, 59, 63, 64, 70, 73B?, 74, 77, 81, 89, 102, 103A, 110, 128?, 147, 157, 165, 200C?, 200D?, 212, 236, 314?, 407, 409A, 591, 596A, 606, 608, 620, 637, 655, 692, 713, 714, 717, 797, 832, 837, 885, 920, 946, 985	53
	I-II	11, 58, 67, 98?, 116, 208A?, 222?, 305?, 306?, 345, 400, 415B, 521A, 530, 532, 592, 956, 1044D2?	18
	I-III	54?, 730, 1028	3
	I-V	15?, 36?, 76?, 82?, 107?, 137?, 145, 155?, 303?, 337?, 479?, 525A?, 542?, 604?, 631?, 645?, 700?, 731, 855?, 864A?, 867?, 1021, 1049?	23
	IIa	20, 101, 200B, 224, 357	5
	IIb	1/1961, 361?, 949?, 967, 1024A, 1024C, 1025, 1047	8
	II	26, 85/86?, 140, 153, 202, 219A, 245, 406, 451, 500, 518, 576, 593?, 613?, 697, 850?, 860, 970, 1019, 1020, 1022, 1024B, 1026B, 1030, 1035, 1051?	26
	IIb-III	536, 615, 627, 705	4
	II-III	84, 114, 187, 188?, 190, 237?, 255?, 267, 277, 331, 340?, 347, 348?, 399?, 401, 450?, 520, 583, 585?, 587, 614, 625?, 656, 660, 704, 722, 1023, 1029	28
	II-IV	55?, 125	2
	II-V	136, 405?	2
	III	48, 91, 113, 231B, 232, 238, 351, 533, 582, 657, 701A, 706, 711, 859, 1026A, 1048	16
	III-IV	131B?, 199, 239?, 332, 335?, 338?, 342, 404?, 861, 869	10
	III-V	39, 56?, 95, 130, 138?, 142?, 225, 250, 333, 410, 477?, 611?	12
	IV	83, 141?, 200A, 231A, 352, 521B, 525B, 702, 718	9
	IV-Va	129, 472?, 529	3
	IV-V	5, 6, 7?, 19, 23, 44, 46, 49, 50, 61, 65/66, 100, 103B, 154, 160?, 211, 218, 219B, 243?, 308, 358, 371?, 379, 493, 517?, 523?, 689, 740?, 832, 857, 930	31
	Va	262, 282, 284?, 537	4
	Vb	2, 32, 34, 42, 43, 118, 121, 132, 240, 242, 253, 339?, 354?, 363, 364, 365B, 383?, 403?, 413, 429, 515, 516	22
Vc	969	1	
Va-b	104, 105, 201, 248, 288, 353, 397?, 452, 538, 856, 862, 979	12	
Vb-c	370, 378, 527	3	
V	2/1961?, 1/1962?, 21, 62, 73A?, 115, 133, 146, 148, 180?, 191, 251?, 259?, 261, 300?, 336, 360, 365A, 396, 398, 408?, 409B, 522, 526, 605, 635?, 678, 734?, 738?, 743?, 834?, 839, 864, 968	34	
wielbarska	VI	150, 158, 184, 186, 355, 356?, 359, 380, 386?, 524, 621, 636, 750, 808	14
	VI-VIIa	915, 916, 916A	3
	VI-VII	163A, 166, 174, 175, 177, 179, 182?, 183?, 185, 195, 217, 257, 263, 265, 269?, 280, 362?, 412?, 414, 415C, 418, 483?, 534, 577, 588, 600, 601, 619?, 634?, 651, 676?, 690B?, 693, 695, 699, 703, 707, 719?, 721A?, 728, 739?, 851, 858?, 863, 918, 953, 957, 960, 1013, 1027A, 1027B	51
	VIIa	411, 578, 721B, 884, 887, 917, 950	7
	VIIb*	640?, 708?	2
	VII	258, 385, 428?, 474?, 505?, 514?, 579, 597, 609?, 629, 641, 720, 724?, 881, 883, 919?, 954	17
przeworska lub wielbarska	I-VII	1, 8, 14, 18, 31, 33, 40, 52, 69, 71, 80, 88, 90, 93, 99, 120, 127, 131A, 134, 135, 149, 151, 161, 162, 164, 168, 172, 197, 204, 205, 214, 226, 230, 241, 247, 249, 252, 254, 256, 260, 264, 266, 268, 269A, 275, 285, 297, 299, 304, 307, 313, 317, 334, 343, 344, 349, 377, 381, 382, 395, 416, 471, 478, 489, 501A, 503, 509, 519, 528, 531, 535, 575, 581, 584, 594, 595, 598, 602, 610, 612, 616, 628, 630, 632, 638, 639, 642, 643, 661A, 677, 680, 690A, 691, 694, 696, 710, 716, 716A, 723, 729, 732, 737, 801, 802, 831, 833, 838, 844, 848, 852, 853, 854, 880, 914, 931, 932, 947, 951, 955, 959, 987, 1005, 1014, 1058, 1064	125
	Vb-c lub VI	244	1
	V lub VI-VII	607	1

*W katalogu oba zespoły datowane są ogólnie na fazę VII.

za formy typowe dla fazy A₂ w kulturze przeworskiej¹¹⁷². Stąd też wydaje mi się, że raczej z tym odcinkiem należy wiązać wymienione wyżej materiały o potencjalnie wczesnej metryce. Tym samym fazę I cmentarzyska korelują z fazą A₂.

Faza II

Faza II użytkowania cmentarzyska to horyzont występowania zapinek typu M-a (Ryc. 59:8). Fibule te są formą przewodnią fazy A₃ w kulturze przeworskiej¹¹⁷³ i z tym okresem synchronizowana jest faza II użytkowania cmentarzyska. Bogate i różnorodne materiały z tego odcinka umożliwiły wydzielenie w jego obrębie dwóch węższych chronologicznie etapów: starszego – stadium IIa i młodszego – stadium IIb.

Wyznacznikiem stadium IIa są zapinki miseczkowate (typ J) (Ryc. 59:7). Okres ten charakteryzuje się współwystępowaniem form właściwych dla fazy II i elementów o starszej stylistyce, np. fibul typu H z zapinkami typu M-a (Tab. 12). W stadium IIa istotny składnik inwentarzy grobowych stanowią naczynia pierwszej fazy ceramicznej. Obok nich pojawiają się formy zwiastujące nadejście nowego stylu (druga faza ceramiczna, naczynia grupy VII), którego pełen rozkwit rejestrujemy w stadium IIb (Ryc. 59:26–42). Formą przewodnią stadium IIb są żelazne fibule typu N-a (Ryc. 59:9). W tym odcinku nie notujemy już w zasadzie naczyń pierwszej fazy ceramicznej.

W fazie II stanowiska w inwentarzach grobowych na większą skalę pojawiają się celtyckie i rzymskie importy wskazujące na powiązania lokalnej populacji z południem, np. szklane paciorki, knotenringi oraz fibule z brązu, np. typu *Jezerine* (Ryc. 59:10.11.15).

Obecność fibul H w zespołach ze stadium IIa powoduje trudności w datowaniu grobów 13, 92, 144, 476, 798, w których zapinkom tym nie towarzyszyły przedmioty o węższej chronologii. Jako, że na terenie Mazowsza i Podlasia typ ten najczęściej występuje w grobach z fazy A₂¹¹⁷⁴, uważam za bardziej prawdopodobne, że groby z wzmiankowanymi zabytkami pochodzą z fazy I cmentarzyska (zob. wyżej). Z tym samym odcinkiem należy chyba też wiązać wszystkie pochówki z bronią, z których część datowana jest na fazy I–IIa (grobry 147 i 655). Wskazuje na to fakt, iż w grobach datowanych pewnie na fazę II elementów uzbrojenia nie odkryto.

Występowanie w grobach ze stadium IIa naczyń pierwszej fazy ceramicznej komplikuje ustalenie pozycji chronologicznej około 50 ubogo wyposażonych

Tab. 12. Współwystępowanie zapinek w zespołach z faz I–II cmentarzyska w Kleszewie.

Na czerwono oznaczono stadium IIa

	K	H	J	M-a	<i>Jezerine</i>	N-a
K		••				
H	••		•	•		
J		•		•		
M-a		•	•		•	••
<i>Jezerine</i>				•		•
N-a				••	•	

jam. Zespoły te nie mogą być datowane precyzyjnie niż w obrębie faz I–IIa. Zaproponowaną tu górną granicę chronologiczną należy zresztą traktować umownie. Nie ma bowiem pewności, czy zasadnicza zmiana stylu ceramicznego zbiegła się z końcem stadium IIa czy też nieco później, ale przed pojawieniem się na cmentarzysku zespołów z zapinkami N-a, w których to naczyń pierwszej fazy ceramicznej brak. Ze zbliżoną sytuacją spotykamy się także na innych stanowiskach w regionie¹¹⁷⁵.

Stadium IIa korelują z wczesnym odcinkiem fazy A₃, jest ono tożsame z fazą A₂/A₃ w ujęciu A. Maciałowicza¹¹⁷⁶. Stadium IIb obejmuje późny odcinek fazy A₃.

Faza III

Formami przewodnimi fazy III są zapinki typów Almgren 2aII oraz Almgren 67a (Ryc. 59:12.13). Te ostatnie nie zostały uwzględnione w diagramie z powodu braku w zespołach z tymi fibulami innych dobrze datowanych zabytków. Niestety, cechą charakterystyczną inwentarzy grobowych z tego okresu jest obecność jednej, ewentualnie dwóch fibul, ale najczęściej tego samego typu. Z tego względu posiłkowałem się ustaleniami poczynionymi dla innych cmentarzysk mazowiecko-podlaskiej strefy osadnictwa kultury przeworskiej. W ich świetle fibule typów Almgren 2aII i 67a są formami sobie współczesnymi (zob. Rozdział 2.1.1). Zbiór zapinek z omawianego okresu uzupełniają dwa okazy typu Almgren 18: wariantu 18b z grobu 533 (Ryc. 59:14)

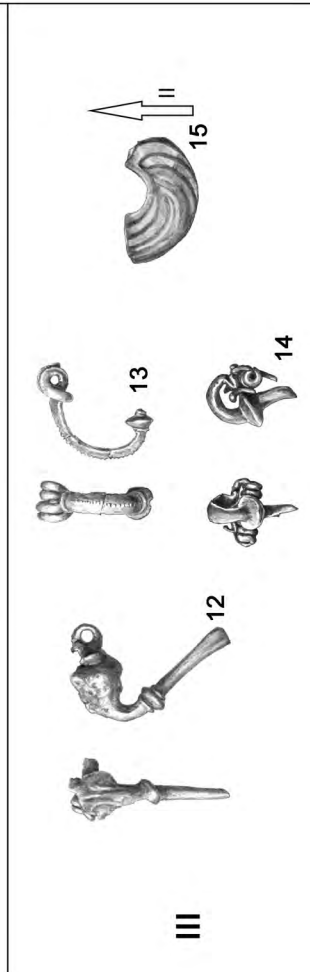
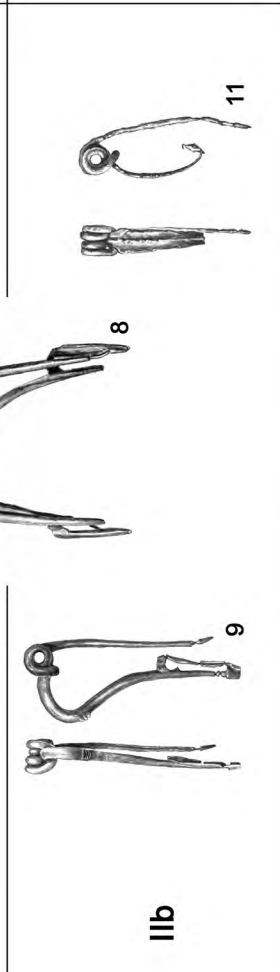
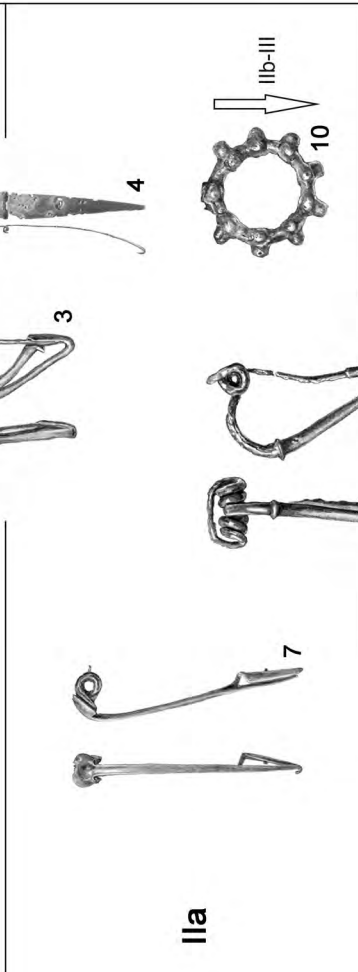
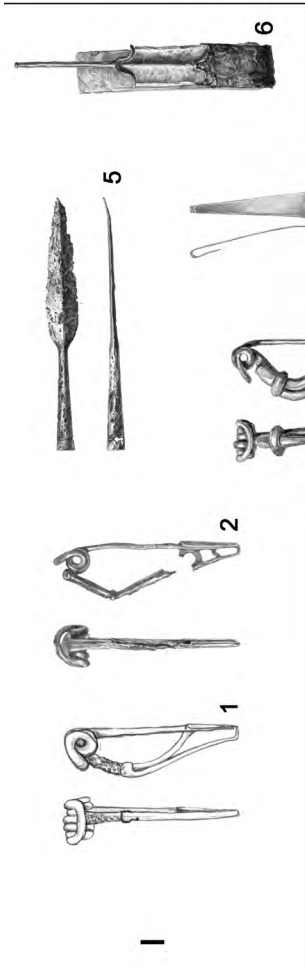
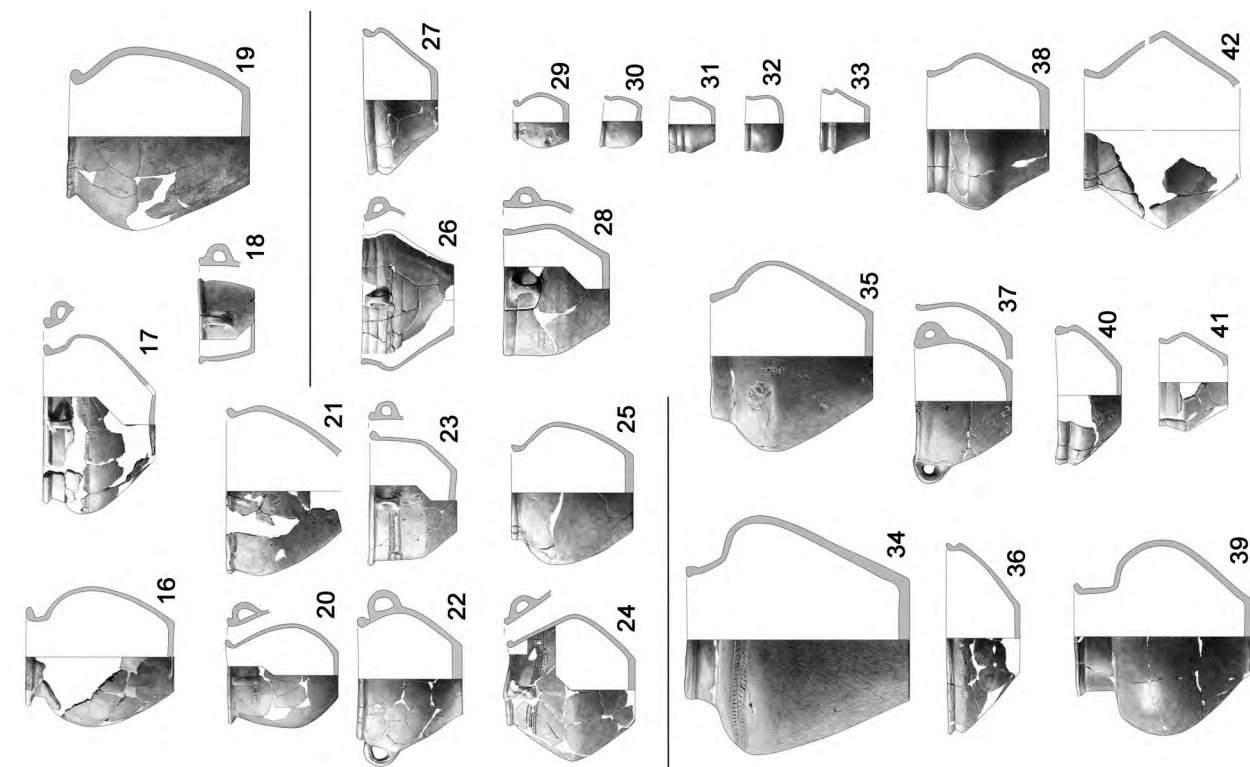
¹¹⁷² Zob. T. Dąbrowska 1988, 29–30, tabl. III; 2008, 26–28, 44, 48; M. Grygiel 2018, 95–98.

¹¹⁷³ T. Dąbrowska 1988, 35–344; 2008, 30–31.

¹¹⁷⁴ Zob. Rozdział 2.1.1.

¹¹⁷⁵ T. Dąbrowska 1973, 516, tabl. LII, LIII; 1988, 35; 1997, 114; W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 121, 138.

¹¹⁷⁶ A. Maciałowicz 2017, 91–94.

Tab. 13. Współwystępowanie fibul w zespołach z fazy V cmentarzyska w Kleszewie

	A. 57–59	A. 60	A. V, 7	A. V, 8	A. V, 10	A. IV, 2	A. 38–39	A. II/IV
A. 57–59		•••						
A. 60	•••						•	•
A. V, 7				?	•	•		
A. V, 8			?		•			
A. V, 10			•	•			•	
A. IV, 2			•				•	
A. 38–39		•			•	•		
A. II/IV		•						

i bliżej niesklasyfikowany egzemplarz z grobu 657. Naczynia gliniane reprezentowane są przez formy właściwe dla drugiej fazy ceramicznej. Obok nich pojawiają się wczesnorzymskie wazy i czarki grup A i B. Faza III to najmłodszy horyzont występowania przedmiotów proveniencji celtyckiej na stanowisku. Omawiany odcinek chronologiczny koreluje z najwcześniejszym etapem okresu wpływów rzymskich, tj. stadium B_{1a}. Jest on w pewnym stopniu synchroniczny z fazą A₃/B₁ w ujęciu T. Dąbrowskiej¹¹⁷⁷.

W związku z tym, iż fazy II i III użytkowania cmentarzyska charakteryzuje zbliżony inwentarz ceramiczny, nie było możliwe precyzyjne datowanie ponad 30 ubogo wyposażonych zespołów. Niejasna jest także pozycja chronologiczna grobu 536 z brązową zapinką typu N-a. Może on być datowany na stadium IIb lub fazę III (zob. Rozdział 2.1.1).

Faza IV

Faza IV reprezentowana jest przez zespoły z silnie profilowanymi zapinkami typu Almgren 68, fibulami oczkowatymi serii głównej oraz pojedynczym okazem wczesnej zapinki trąbkowatej typu Almgren 74–75 (Ryc. 60:1–4).

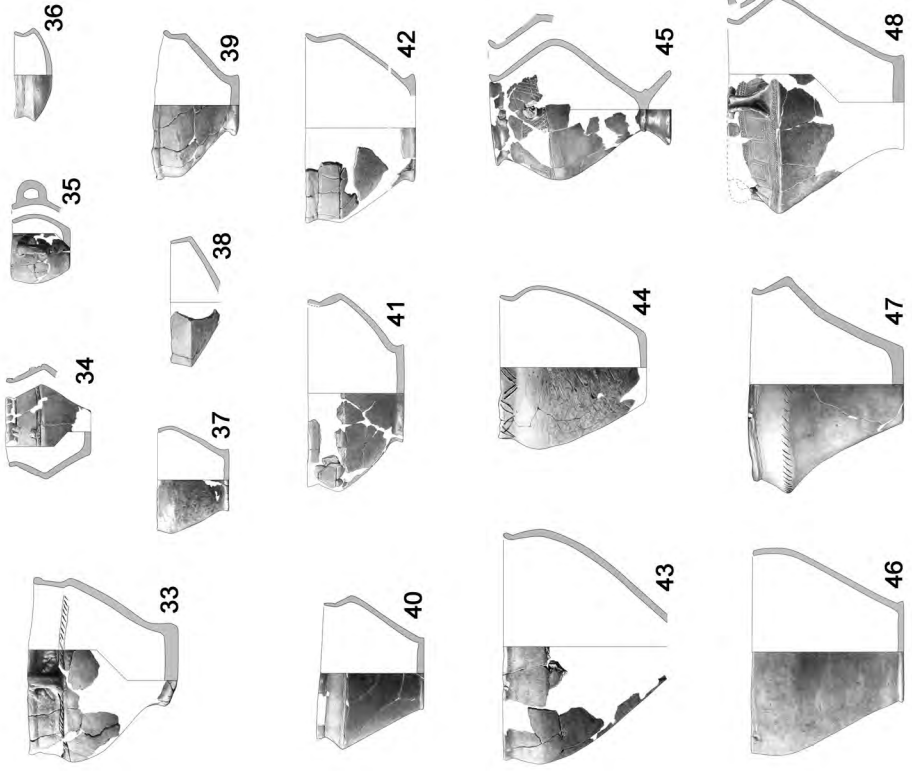
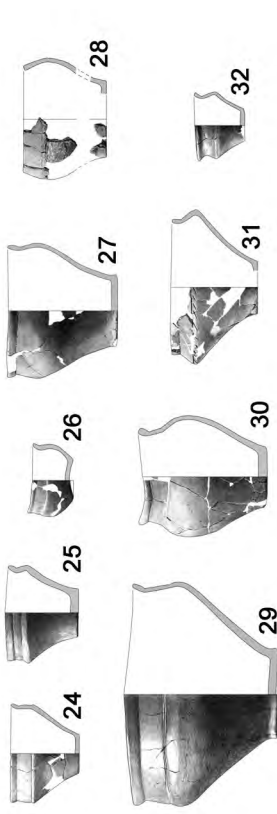
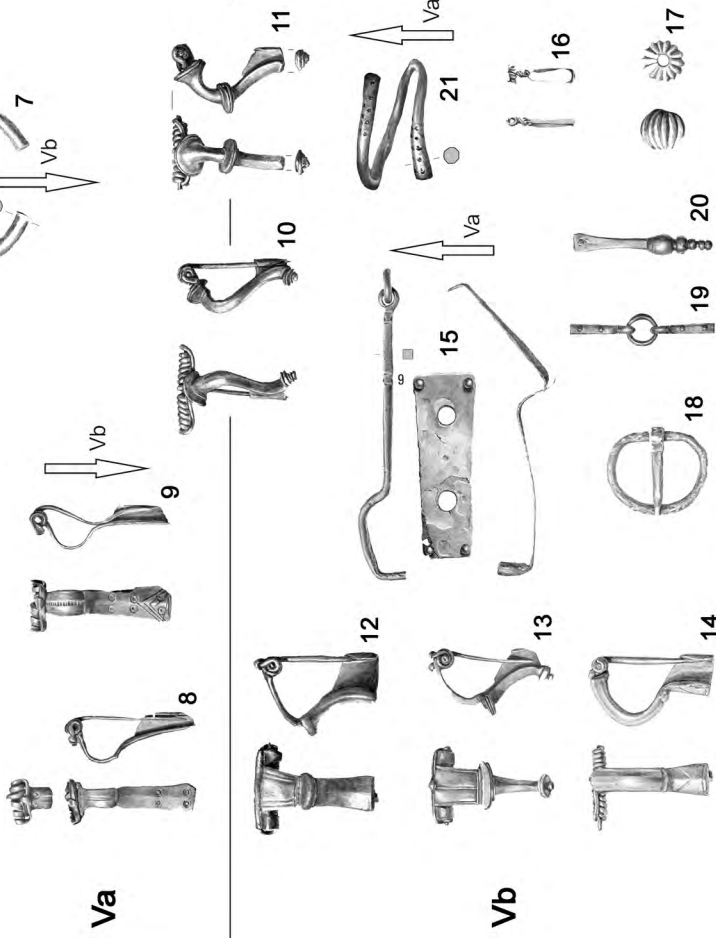
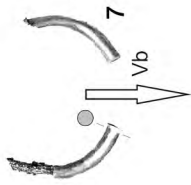
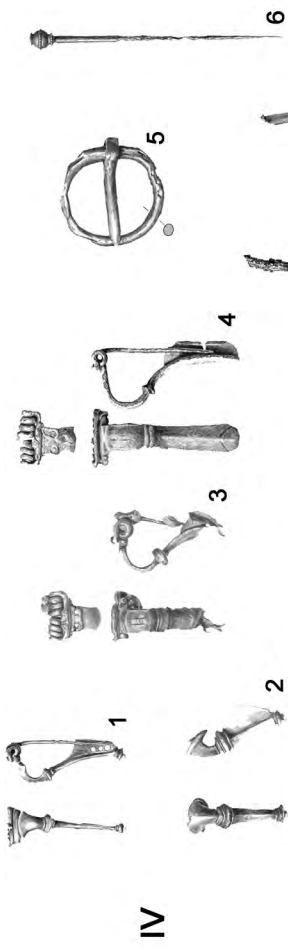
¹¹⁷⁷ T. Dąbrowska 2008, 7–9.

Zabytkom tym w poszczególnych zespołach towarzyszyły: sprzączka z okrągłą ramą (Ryc. 60:5), szpila z kulistą główką (Ryc. 60:6) bądź bransolety sztabkowate o kolistych w przekroju zakończeniach (Ryc. 60:7), a także naczynia grup A i B (Ryc. 60:26–32). W fazie IV nie rejestrujemy już form ceramicznych, które mają analogie w zespołach z młodszego okresu przedrzymskiego. Fazę IV koreluje ze podfazami B_{1b} i B_{1c}. Z tą pierwszą łączą ją starsze odmiany zapinek oczkowatych serii głównej, typów Almgren 45 i 46, z drugim – późne formy tej serii, tj. typy Almgren 52 i 53.

Faza V

Faza V to ostatni etap użytkowania cmentarzyska przez ludność kultury przeworskiej. Wykazuje ona trójpodział, przy czym najliczniej i najwyraźniej reprezentowane jest jej stadium środkowe (Vb). Do pozostałych dwóch pewnie przypisano jedynie kilka zespołów. Olbrzymia dysproporcja w liczbie grobów datowanych na stadium Vb w stosunku do tych wiązanych ze stadiami Va i Vc wynika z faktu, iż większość form uznanych za precyzyjne wyznaczniki chronologiczne fazy V współwystępuje ze sobą. Zaowocowało to powstaniem w Diagramie 1 dużego zbioru cech o jednorodnym charakterze, w obrębie którego trudno wskazać wyróżniające się podzbiory (por. Tab. 13). Wpływ na to miała niewątpliwie specyfika stanowiska, które w omawianym odcinku czasu cechuje „żeński” charakter inwentarzy grobowych. Duże znaczenie broni w studiach nad chronologią względną kultury przeworskiej na Mazowszu potwierdzają

Ryc. 59. Wyznaczniki chronologiczne faz I–III użytkowania cmentarzyska w Kleszewie

rezultaty badań nad materiałami z Kamieńczyka i Nadkole, stan. 2¹¹⁷⁸.

Jedynym pewnym wyznacznikiem stadium Va są zapinki oczkowe serii pruskiej, typów Almgren 57 i 58–59 (Ryc. 60:8). Większość z nich znaleziono razem z fibulami oczkowatymi typu Almgren 60 (Ryc. 60:9). Być może z omawianym stadium można wiązać też niektóre z zapinek 7. serii V grupy Almgrena (Ryc. 60:10) oraz smuklejsze egzemplarze fibul trąbkowatych typu Almgren 78 (Ryc. 60:11). Wszystkie wymienione formy – poza fibulami typów Almgren 57–59 – rejestrowane są jednak również z przedmiotami typowymi dla stadium Vb. W grobach ze stadium Va notowane są niekiedy charakterystyczne dla fazy IV naczynia trójdzielne (grupy A), których brak w zespołach pewnie datowanych na stadium Vb lub Vc. W omawianym odcinku po raz pierwszy pojawiają się w grobach żelazne elementy kasetek wyposażonych w zamek typu *Siemianice* (Ryc. 60:15) oraz bransolety sztabkowe zdobione wybijanymi okręgami (Ryc. 60:21). Stadium Va odpowiada podfazie B_{2a}, być może głównie jej starszemu odcinkowi.

Stadium Vb to najbogatszy w materiał zabytkowy etap funkcjonowania cmentarzyska. W wielu grobach zarejestrowano liczne elementy stroju, ozdoby i przedmioty codziennego użytku. Wśród fibul dominują zapinki kapturkowe typu Almgren 38–39 i o cechach II i IV grupy Almgrena (Ryc. 60:12.13), masywne okazy fibul trąbkowatych, typów Almgren 78 i 79, egzemplarze 10. serii V grupy (Ryc. 60:14) oraz – znane ze stadium Va – zapinki oczkowe typu Almgren 60. Garnitur fibul ze stadium Vb uzupełniają zapinki z grzebykiem na główce, typu Almgren 120, oraz 7. serii V grupy Almgrena. Dwie ostatnie mogą zajmować nieco wcześniejszą pozycję chronologiczną w obrębie omawianego stadium, tj. poprzedzać horyzont zapinek kapturkowych, co rejestrujemy na innych stanowiskach z Mazowsza¹¹⁷⁹. Weryfikacja tej hipotezy w wypadku Kleszewa jest jednak niemożliwa. Wśród ozdób właściwych dla omawianego stadium można wymienić kolie składające się z różnorodnych wisiorów, w tym opasanych, i/lub melonowatych paciorków z tzw. fajansu egipskiego (Ryc. 60:16.17). W kilku grobach

zarejestrowano pozostałości bogatych w metalowe elementy pasów, np. sprzączki typu D 1, złącza ogniwkowe czy profilowane okucia końca pasa (Ryc. 60:18–20). W stadium Vb szeroko rozpowszechnione były, znane już w stadium Va, metalowe elementy kasetek i bransolety sztabkowe o zdobionych, zazwyczaj wielobocznych zakończeniach. Inwentarz ceramiczny tworzą głównie naczynia dwustozkowe grupy B, notowane są garnki grupy C; brak natomiast form trójdzielnych średniej wielkości lub dużych, jak wazy i misy. Stadium Vb koreluje głównie z podfazą B_{2b}, przypuszczalnie obejmuje ona też późny odcinek podfazy B_{2a}.

Stadium Vc to schyłkowy etap funkcjonowania cmentarzyska przeworskiego w Kleszewie. Z odcinkiem tym wiązany jest pewnie tylko grób 969, z późnymi stylistycznie zapinkami tzw. odmiany mazowieckiej (Ryc. 60:22). Do tego okresu mogą przynależeć też niektóre zespoły zawierające jednowarstwowe, wieloczęściowe grzebienie (Ryc. 60:23). Stadium Vc przypada na fazę inicjalną młodszego okresu wpływów rzymskich. Niewielka liczba zespołów z tego horyzontu wskazuje, że cmentarzysko w Kleszewie przestało być użytkowane przez społeczność kultury przeworskiej na przełomie wczesnego i młodszego okresu wpływów rzymskich.

KULTURA WIELBARSKA

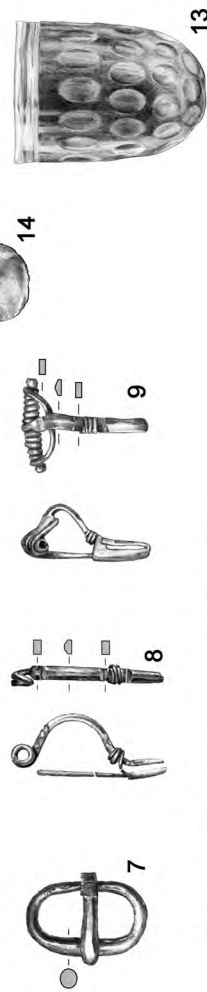
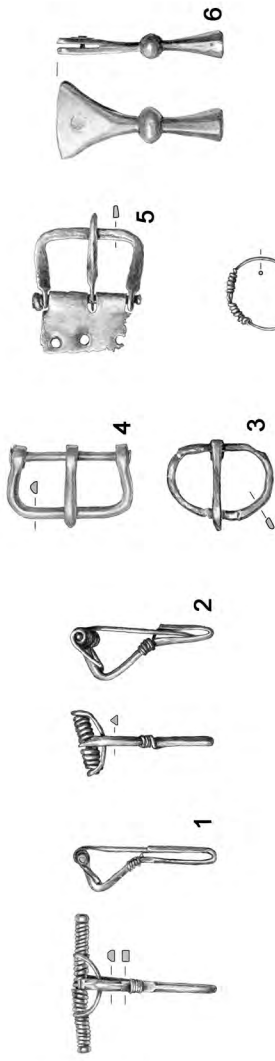
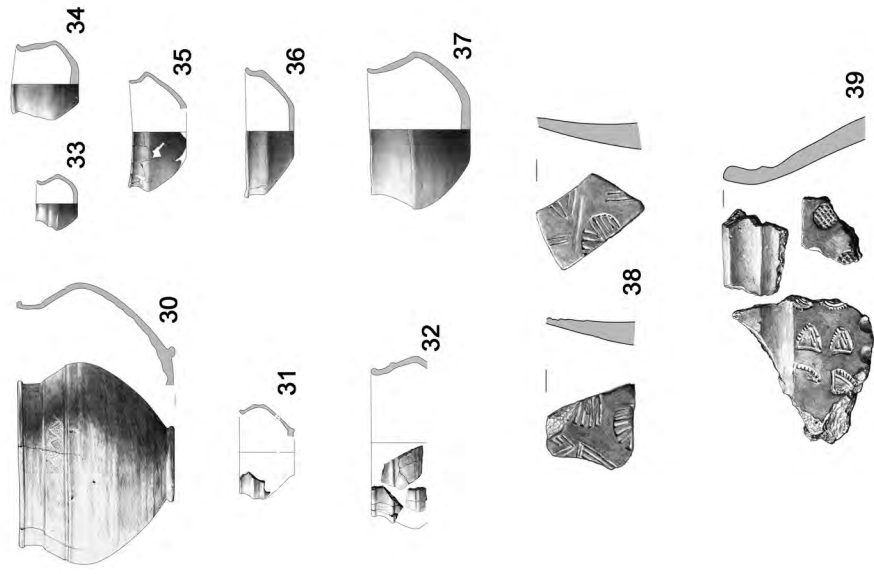
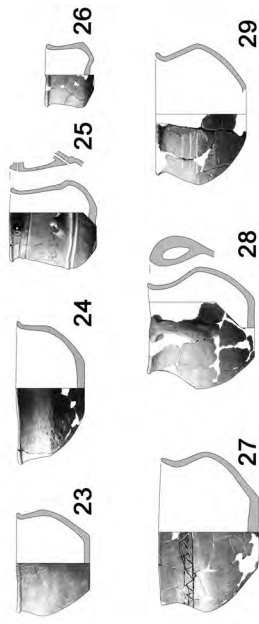
Cmentarzysko kultury wielbarskiej to obiekt znacznie mniejszy od poprzedzającej go nekropoli kultury przeworskiej. Inwentarze grobowe większości zespołów są też stosunkowo ubogie. Zazwyczaj brak w nich przedmiotów, które można uznać za wyznaczniki chronologiczne bądź zawierają tylko jeden taki zabytek. W efekcie, przy próbie periodyzacji wielbarskiej fazy użytkowania stanowiska w Kleszewie można było wykorzystać inwentarze grobowe dziesięciu zespołów zwartych. Dały one sposobność wydzielenia dwóch faz chronologicznych nekropoli (fazy VI i VII). W obrębie późniejszego z nich (faza VII) możliwe było wskazanie starszego i młodszego odcinka (stadia VIIa i VIIb).

Faza VI

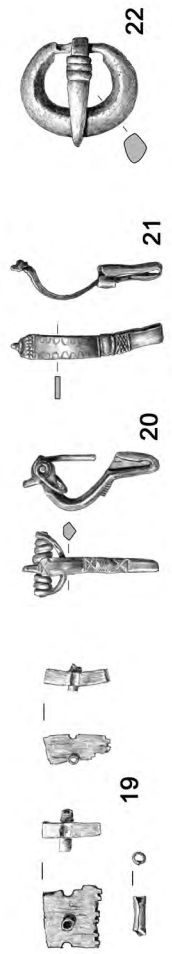
Wyznacznikiem fazy VI są zapinki typu Almgren 162 o smukłych, kolankowato wygiętych kabłąkach oraz fibule Almgren 168 (Ryc. 61:1.2). Zbiór form dystynktywnych dla tego odcinka uzupełniają sprzączki o dwudzielnych, D-kształtnych ramach, szczególnie typów D 29 i 30 (Ryc. 61:3–5). Z fazą VI należy wiązać też – nieuwzględnione w diagramie – okucie końca pasa typu O 15 z grobu 359 (Ryc. 61:6). Zbiór ceramiki tworzą wyłącznie naczynia wykonane ręcznie, głównie dwustozkowe misy grup VI i XVIII (Ryc. 61:23–29). Materiały te pozwalają korelować fazę VI nekropoli

¹¹⁷⁸ Zob. faza 7 w Kamieńczyku (T. Dąbrowska 1997, 118–119) i faza 2a w Nadkole, stan. 2 (J. Andrzejowski 1998a, 107).

¹¹⁷⁹ Zob. Kamieńczyk (T. Dąbrowska 1997, 118–119), Nadkole, stan. 2 (J. Andrzejowski 1998a, 107–108).

VIIa

VIIb

Tab. 14. Synchronizacja faz użytkowania cmentarzyska w Kleszewie z chronologią względną kultur przeworskiej i wielbarskiej

Fazy użytkowania cmentarzyska w Kleszewie		Chronologia względna kultur przeworskiej i wielbarskiej	Kultura
I		A ₂	przeworska
II	a	wczesne A ₃ (A ₂ /A ₃)	
	b	późne A ₃	
III		B _{1a} (A ₃ /B ₁ -B _{1a})	
IV		B _{1b} -B _{1c}	
V	a	B _{2a}	
	b	B _{2b} (późne B _{2a} ?-B _{2b})	
	c	B ₂ /C ₁ -C _{1a}	
VI		C ₂ (C ₁ ?-C ₂)	wielbarska
VII	a	wczesne C ₃ -D (C ₃ ?)	
	b	późne C ₃ -D (D ₁ ?)	

z fazami C₁-C₂ w kulturze wielbarskiej. Brak na cmentarzysku form wiązanych zazwyczaj z fazą C₁, jak wczesne fibule typu Almgren 162, zapinki typów Almgren 167 i 170, płaskie okucia końca pasa zbliżone do typów J II 3-4 według K. Raddatza, importy rzymskie tzw. fali duńskiej itd. wskazuje, że faza VI cmentarzyska przypadała na fazę C₂.

Faza VII

Faza VII funkcjonowania cmentarzyska to ostatni etap jego rozwoju. Jej formami przewodnimi są późne odmiany fibul z podwiniętą nóżką, zapinki z pełną pochewką oraz różne warianty sprzączek z pogrubioną ramą. Charakterystycznym elementem inwentarzy z tego odcinka jest też ceramika wykonana na kole garncarskim oraz poliedryczne paciorki z chalcedonu (Ryc. 61:12.30-32). W obrębie fazy VII wyodrębniono dwa stadia chronologiczne – starsze (VIIa) i młodsze (VIIb). Wyznacznikiem pierwszego są owalne sprzączki z pogrubioną ramą, typów H 11 i 12 (Ryc. 61:7). W grobach je zawierających odkryto też zapinki z podwiniętą nóżką, reprezentowane głównie przez okazy typu Almgren 162 o płaskich, zdobionych metopami kabłąkach, ale także – wciąż

jeszcze spotykane – egzemplarze typu Almgren 158 i wzoru ZG 64 (Ryc. 61:8-10). Garnitur fibul z tego odcinka chronologicznego uzupełniamy niewielkie fibule z pełną pochewką (Ryc. 61:11). W grobach ze stadium VIIa zarejestrowano też szklane naczynie typu Eggers 230 oraz – znane już z zespołów z fazy VI – srebrne wisiorki toporowate (Ryc. 61:13.14). Nieliczne pochówki ze stadium VIIb wyznaczają grzebień z rurkowatymi nitami (i dzwonowatym uchwytem?), którym towarzyszyły: masywna zapinka zbliżona do typu Almgren 186, fibula typu Almgren 172 o taśmowatym kabłąku oraz importowana ceramika stempelkowa, wykonana na kole garncarskim (Ryc. 61:19-21.38). Z tym samym horyzontem wiązana jest też sprzączka typu H 27 (Ryc. 61:22), odkryta luźno na powierzchni stanowiska. Niestety, ubogie wyposażenie wielu zespołów grobowych z fazy VII nie dało podstaw do przypisania ich, do któregoś z wyodrębnionych stadiów. Dotyczy to szczególnie pochówków wyposażonych w zapinki z pełną pochewką (Ryc. 61:15-18), którym nie towarzyszyły inne precyzyjne wyznaczniki chronologiczne.

Faza VII obejmuje schyłkowy odcinek okresu wpływów rzymskich oraz wczesny etap okresu wędrówek ludów. W kulturze wielbarskiej pierwszy z nich, wyodrębniany jako faza C₃, charakteryzują sprzączki o owalnych, pogrubionych ramach, typów H 11-12 i 15. Drugi, odnoszony do początków fazy D – grzebień o dzwonowatych uchwytych, duże masywne sprzączki zbliżone do typów H 25-27 oraz językowate

←
Ryc. 61. Wyznaczniki chronologiczne faz VI-VII użytkowania cmentarzyska w Kleszewie

i dziobowate okucia końca pasa¹¹⁸⁰. Na podstawie występowania większości z tych form w grobach z Kleszewa stadium VIIa koreluję zasadniczo z fazą C₃, a stadium VIIb – z fazą D. Tylko niewielka reprezentacja zabytków właściwych dla wczesnej fazy okresu wędrówek ludów (jedna sprzączka typu H 27, brak językowatych i dziobowatych okuć pasa) sugeruje, że nekropola została porzucona w początkowym odcinku okresu wędrówek ludów, tj. w fazie D₁.

Schemat periodyzacji cmentarzyska w Kleszewie i korelację z systemami chronologii względnej kultur przeworskiej i wielbarskiej¹¹⁸¹ zaprezentowano w Tabeli 14.

3.2. STRATYGRAFIA HORYZONTALNA

Rekonstrukcję rozwoju przestrzennego nekropoli oparto na zespołach datowanych maksymalnie w obrębie dwóch faz rozwoju stanowiska (Tab. 11). W rozważaniach pominięto więc około 125 grobów kultury przeworskiej, które datowane są szerzej oraz wszystkie obiekty o nieokreślonej atrybucji kulturowej. Zabieg ten ułatwił prześledzenie zmian w obrębie zagospodarowania pola grzebalnego. Nieuwzględnione w rozważaniach obiekty i groby znajdowały się we wszystkich partiach stanowiska, funkcjonujących w różnych okresach.

Cmentarzysko pierwotnie zajmowało powierzchnię około 7000 m². Obszar zajęty przez groby miał zarys w przybliżeniu owalny, wydłużony na osi NW-SE. Część północna nekropoli została w znacznym stopniu zniszczona podczas wydobywania żwiru na skalę przemysłową. Sądząc po zagęszczeniu obiektów wokół wybierzysk, szacuję, że pochłonęły one najprawdopodobniej kilkadziesiąt grobów, które stanowiły kilkanaście procent ogółu pochówków.

KULTURA PRZEWORSKA

Groby z fazy I zajmowały centralną i północną partię stanowiska (Ryc. 62). Odkryto tu wszystkie zespoły z zapinkami typów A, C, K, większość z fibulami typu H (Ryc. 63) oraz wszystkie groby z elementami uzbrojenia. Na tym terenie zlokalizowana była też większość zespołów odnoszonych na podstawie naczyń pierwszej fazy ceramicznej do faz I–IIa użytkowania cmentarzyska. W fazie II nekropola zwiększyła swój zasięg (Ryc. 64, 65). Nowe groby zaczęto lokować na wschód, zachód

i południe od koncentracji obiektów z faz I i I–IIa lub na jej skraju. Wyjątkiem jest północno-wschodnia partia stanowiska, gdzie pochówki z faz I–IIa, IIa i II występowały obok siebie. Trzeba jednak zaznaczyć, że w strefie tej brak zespołów, które można pewnie datować na stadium IIb. W przeciwieństwie do innych partii nekropoli, nie odkryto tu żadnego zespołu z typowymi dla tego odcinka zapinkami typów M-a i N-a (Ryc. 65). Ponadto, niemal wszystkie groby zarejestrowane w tym rejonie, które mogą pochodzić z fazy II, można odnieść także do fazy III (groby 593¹¹⁸², 614, 615, 627), ewentualnie I–IIa (grób 613). Stąd też niewykluczone, że omawiana część cmentarzyska funkcjonowała w fazach I–IIa, a następnie – po przerwie – dopiero w fazie III. Hipoteza ta nie może być jednak zweryfikowana z powodu silnego zniszczenia tej partii cmentarzyska. Groby ze stadium IIa odkryto we wschodniej strefie cmentarzyska, funkcjonującej w fazie II (groby 200B, 224, 357), oraz w części północno-zachodniej, na skraju skupienia grobów datowanych szeroko, w ramach faz I–IIa (groby 20 i 101).

Określenie pełnego zasięgu stanowiska w fazie III jest trudne, dlatego że szereg zespołów ubożej wyposażonych można odnosić też do fazy II. Groby, które można jednoznacznie przypisać do fazy III, odkryto głównie na obszarze użytkowanym w fazie II cmentarzyska (Ryc. 64, 66). Najczęściej ulokowane były w pobliżu zespołów ze stadium IIb. Odseparowaną ich grupę tworzyły wzmiankowane wcześniej pochówki z północno-wschodniej rubieży cmentarzyska, które mogły powstać na obszarze nieużytkowanym od stadium IIa.

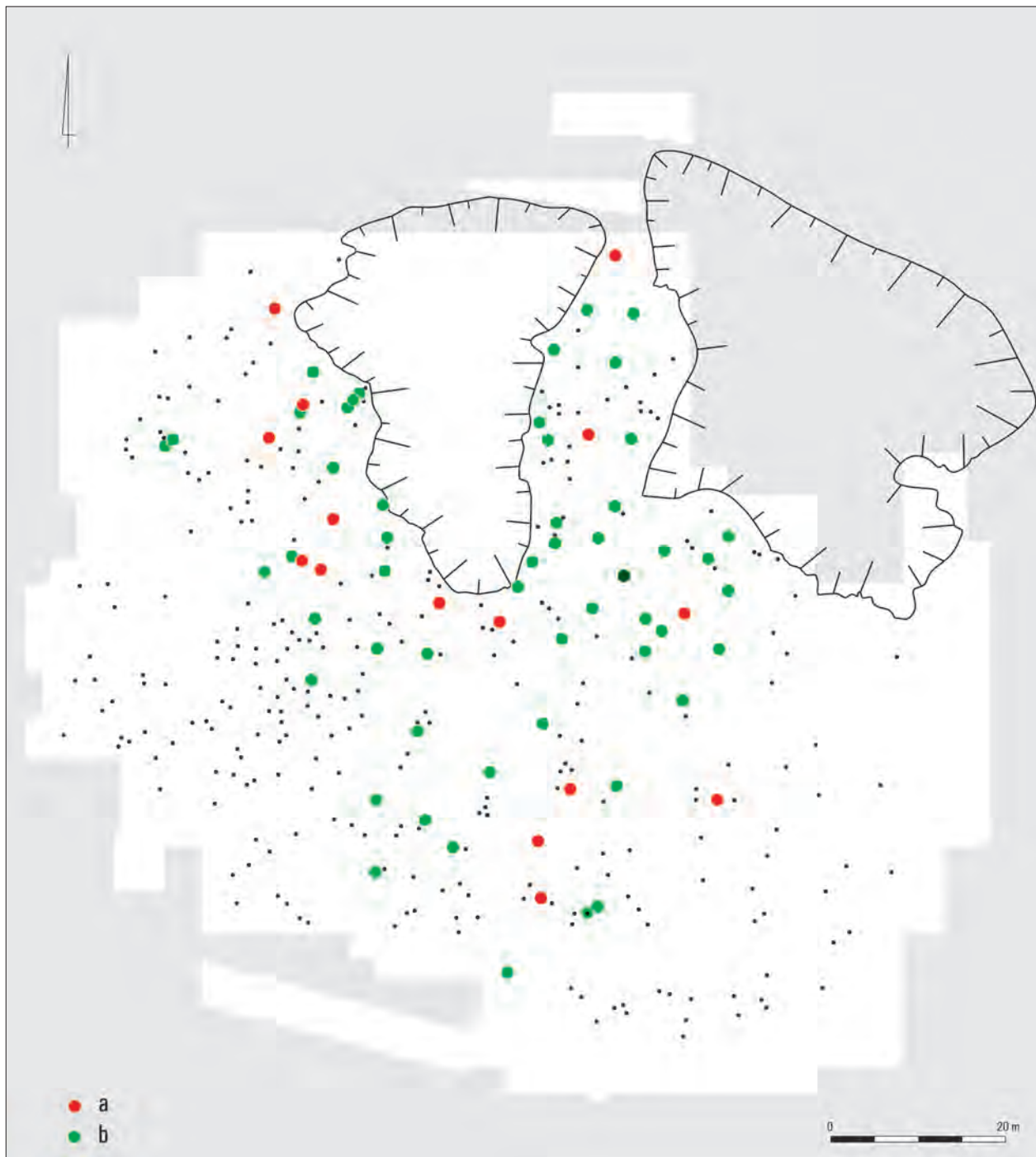
Najwięcej grobów związanych z fazą IV funkcjonowania cmentarzyska znajdowało się południowo-zachodniej partii nekropoli, w okolicach koncentracji grobów z fazy III (Ryc. 66, 67). Pojedyncze pochówki z interesującego odcinka odkryto w części północno-zachodniej i południowo-wschodniej, również niedaleko grobów z fazy III. Zauważalny jest natomiast brak zespołów z tej fazy w funkcjonującej uprzednio części północno-wschodniej. Obrazu tego – poza niewielkim zagęszczeniem obiektów – nie zmienia uwzględnienie zespołów datowanych na fazy III–IV i IV–Va.

W fazie V nekropola powiększyła się w kierunku zachodnim, osiągając tu swój maksymalny zasięg (Ryc. 67–69). Drugim obszarem rozwoju była środkowa część cmentarzyska, użytkowana już wcześniej, w fazach I i I–IIa. Zarejestrowano tu kilka wypadków naruszenia grobów z młodszego okresu przedrzymskiego przez pochówki wczesnorzymskie (np. 409A i 409B, 832).

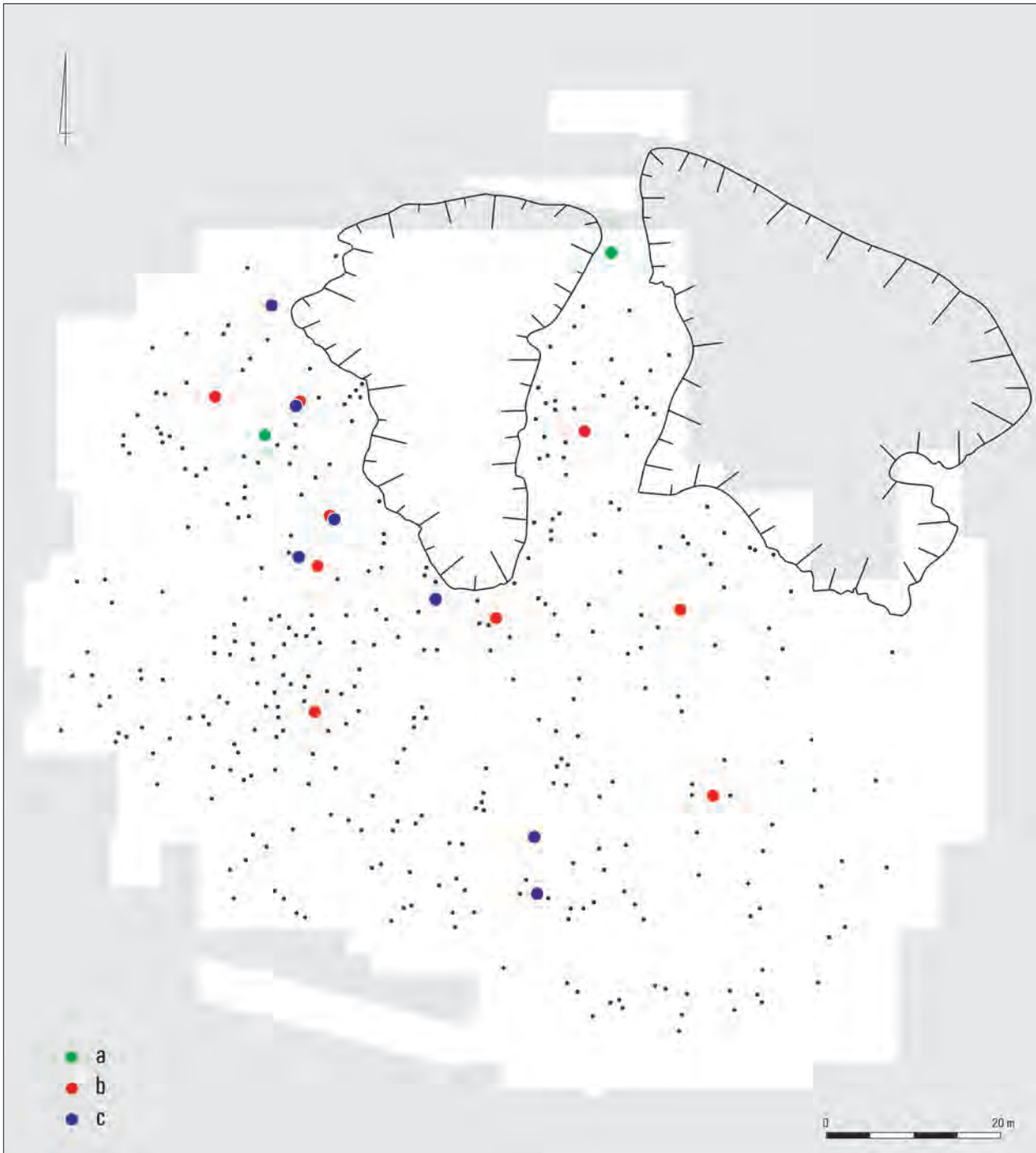
¹¹⁸⁰ Ostatnio M. Mączyńska 2019, tam starsza literatura.

¹¹⁸¹ Zob. T. Liana 1970, T. Dąbrowska 1981a; 1981b; 1988; K. Godłowski 1992; R. Wołągiewicz 1993; A. Maciałowicz 2017.

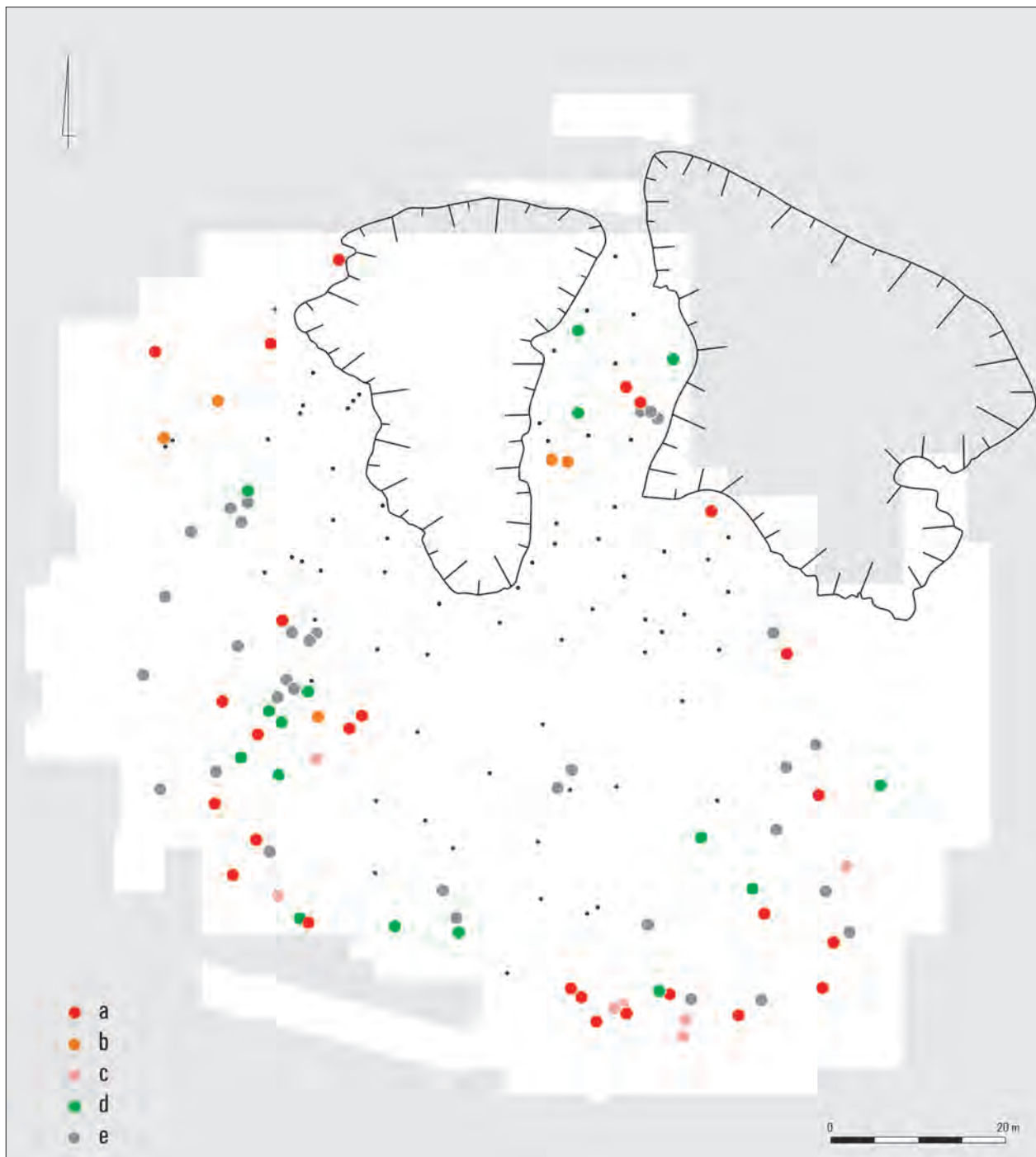
¹¹⁸² Obecność w tym grobie fragmentów naczyńia pierwszej fazy ceramicznej może być rezultatem procesów podepozycyjnych, tj. przemieszczeniem materiału zabytkowego przez pług.

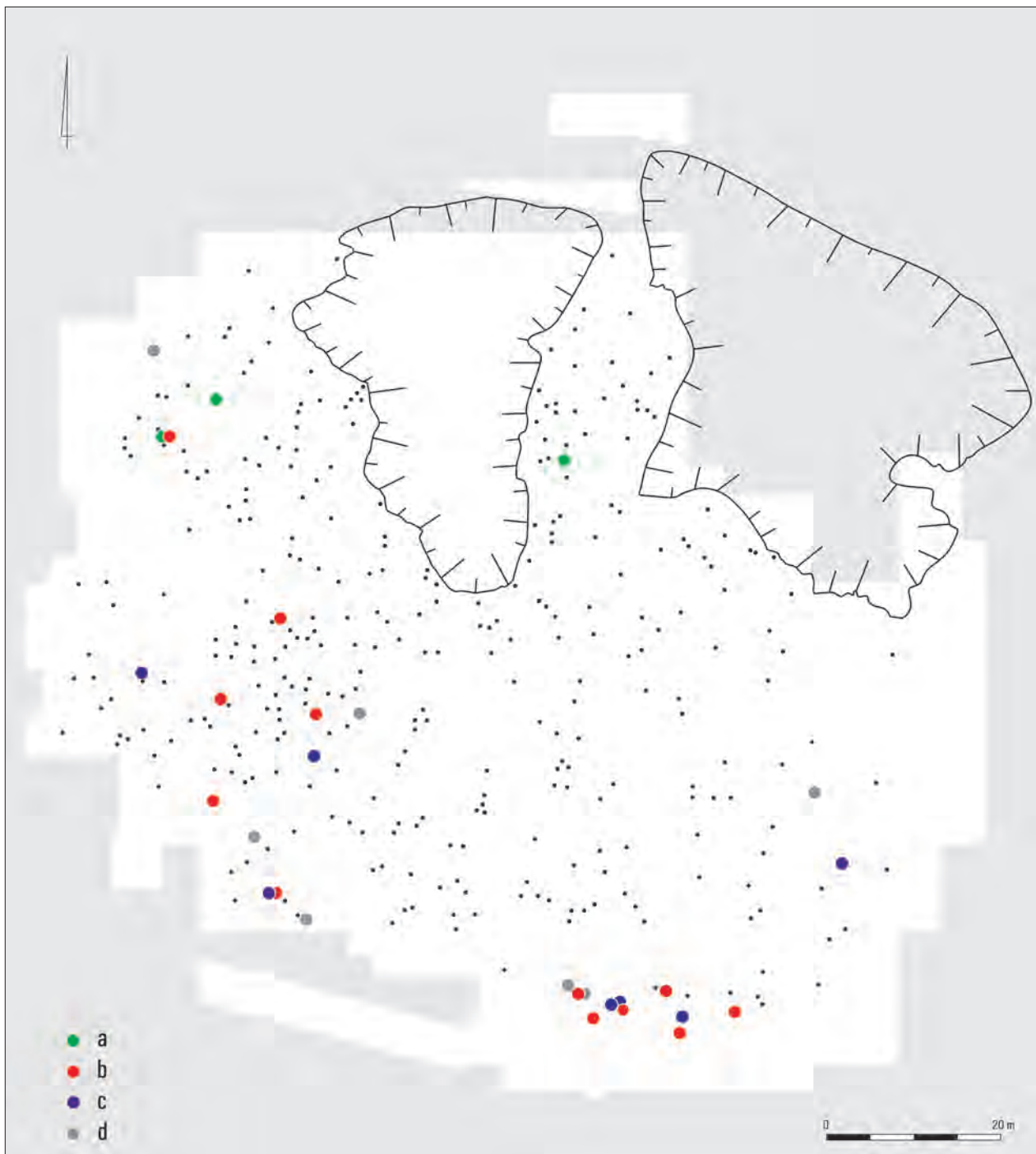
Ryc. 62. Lokalizacja grobów i obiektów z fazy I (a) i faz I-IIa (b) użytkowania cmentarzyska na tle wszystkich zespołów kultury przeworskiej (czarne punkty)

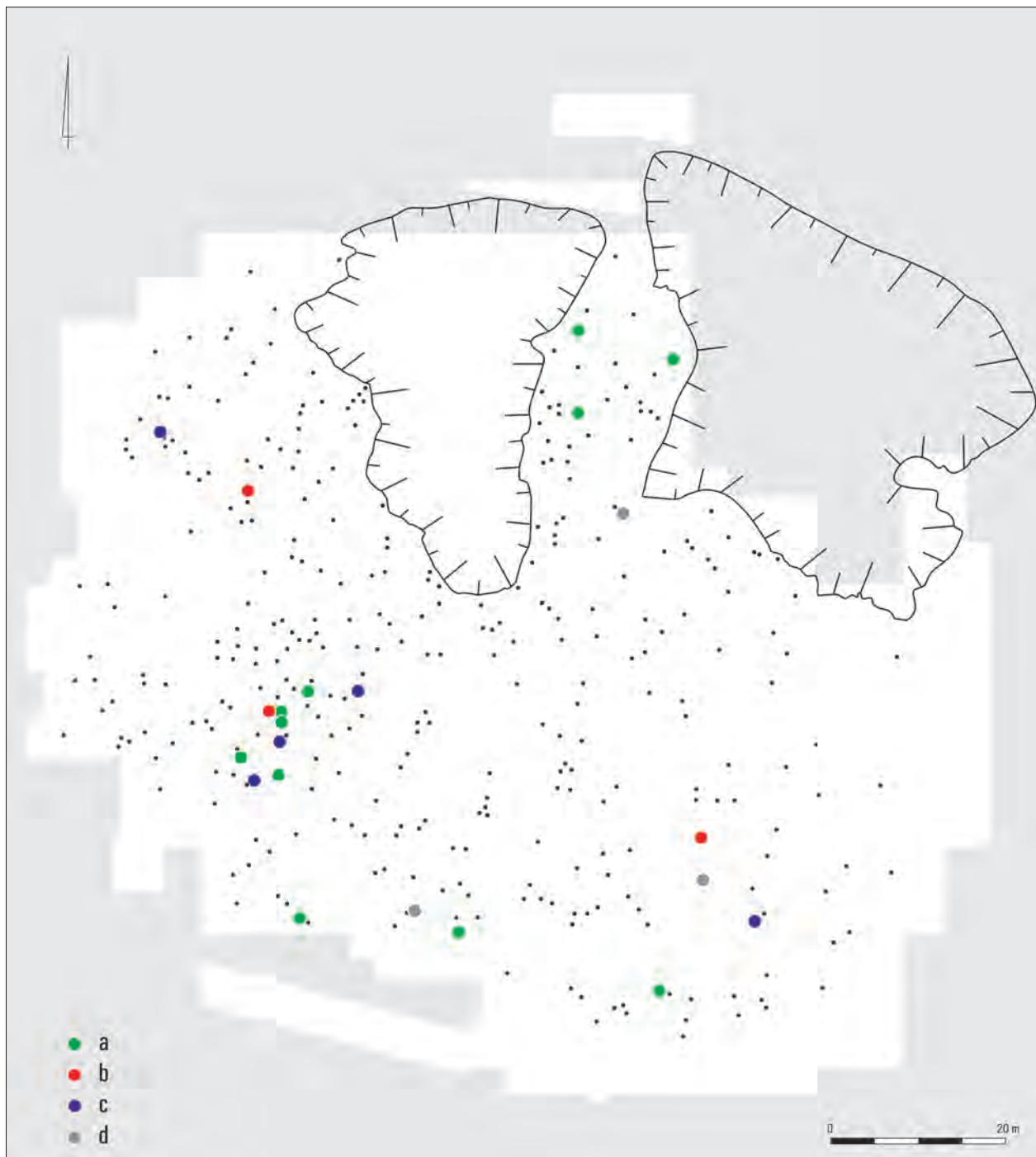
Ryc. 63. Lokalizacja grobów z zapinkami typów A–C (a), K (b) i H (c) na tle wszystkich zespołów kultury przeworskiej (czarne punkty)

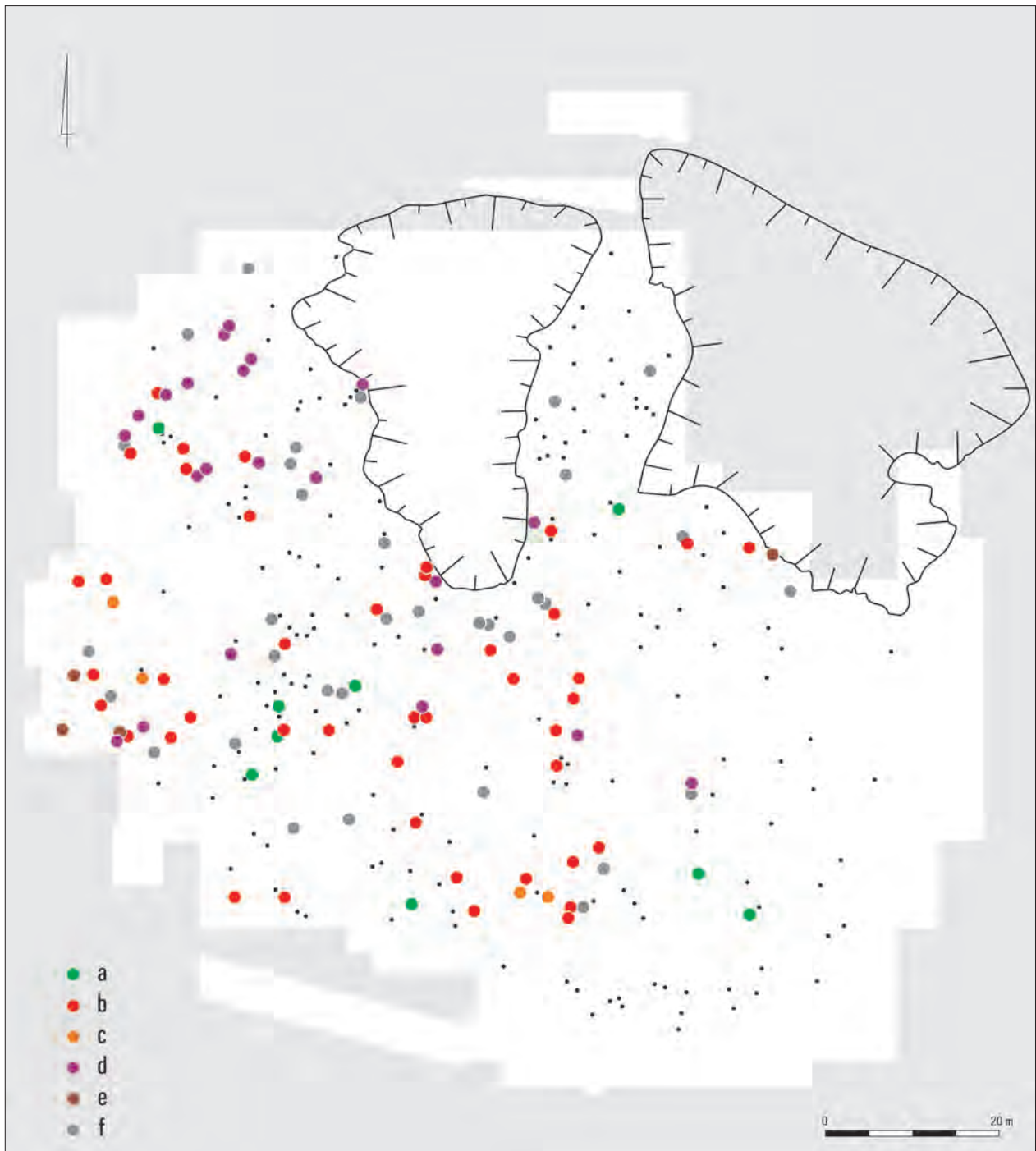
Ryc. 64. Lokalizacja grobów i obiektów z fazy II (a), stadiów IIa (b) i IIb (c), fazy III (d) oraz faz II-III (e) na tle zespołów z faz I i I-IIa (czarne punkty)

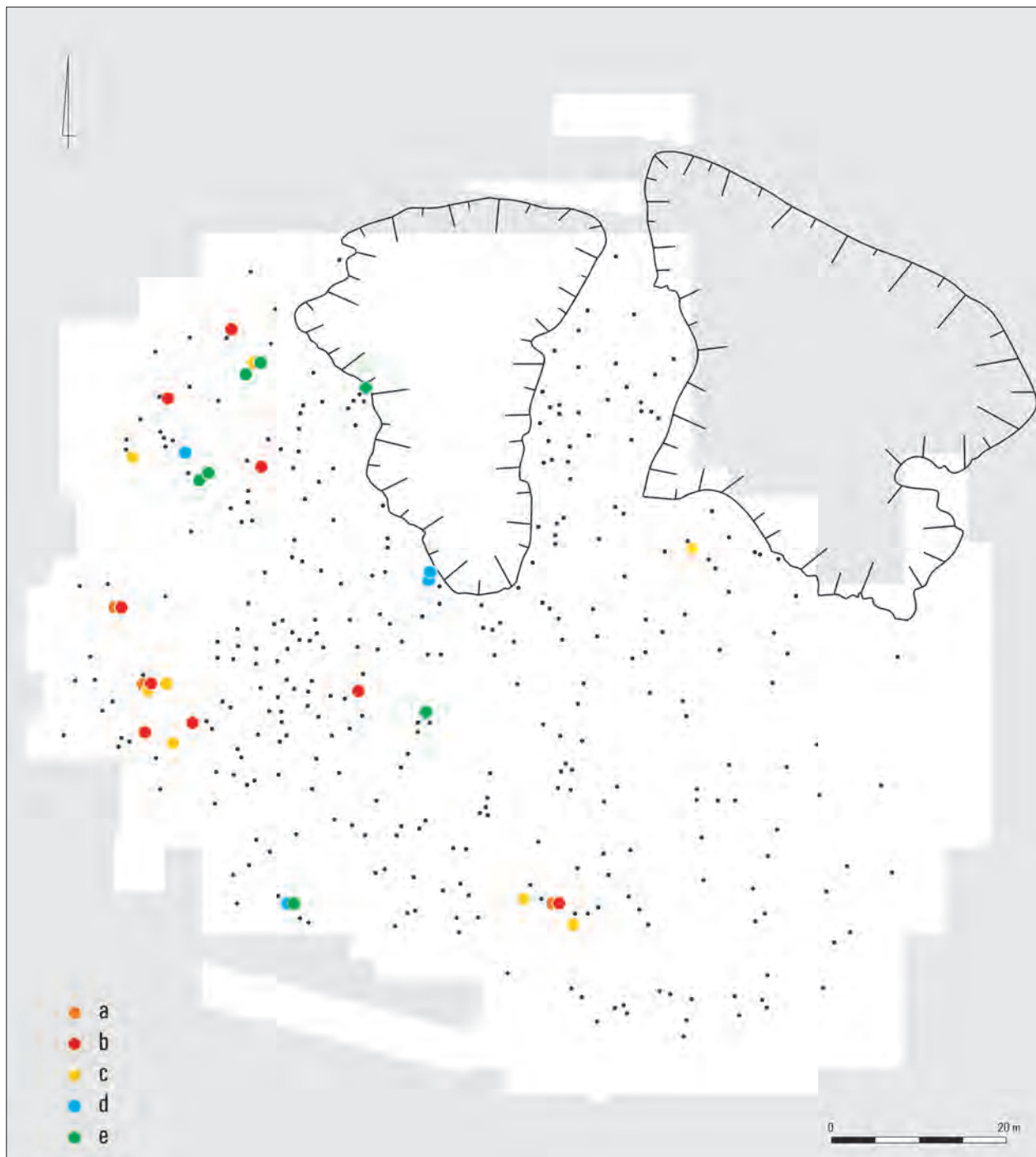
Ryc. 65. Lokalizacja zespołów z zapinkami typów J (a), M-a (b), N-a (c) i M-a/N-a (d) na tle wszystkich zespołów kultury przeworskiej (czarne punkty)

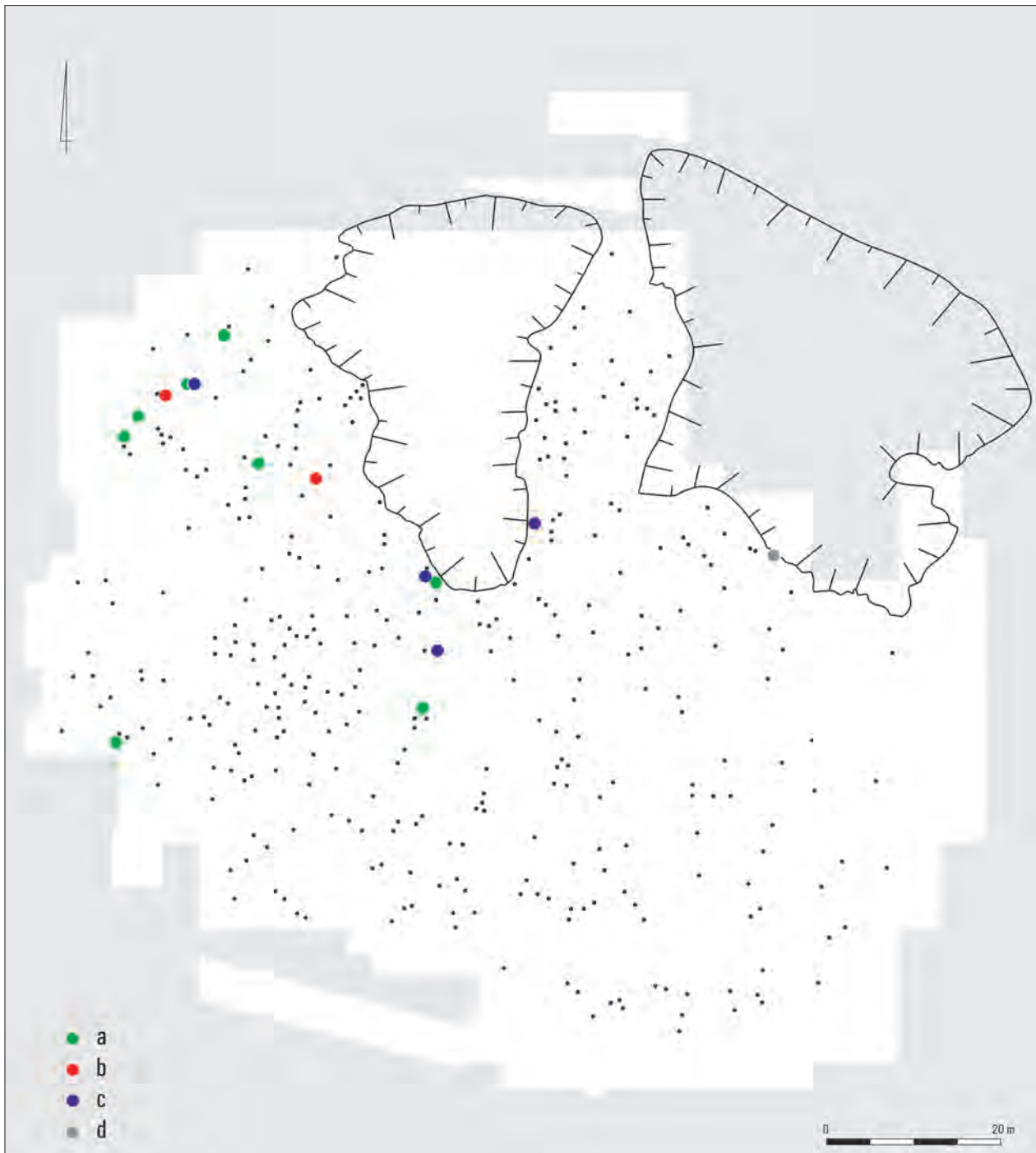
Ryc. 66. Lokalizacja zespołów z zapinkami typów Almgren 2 (a), Almgren 67 (b), Almgren 68 (c) i oczkowanymi serii głównej (d) na tle wszystkich zespołów kultury przeworskiej (czarne punkty)

Ryc. 67. Lokalizacja grobów i obiektów z fazy IV (a), fazy V (b), stadium Va (c), stadium Vb (d), stadium Vb-c lub Vc (e) i faz IV-V (f) na tle zespołów z faz I-III (czarne punkty)

Ryc. 68. Lokalizacja zespołów z zapinkami typów Almgren 57–59 (a), Almgren 60–61 (b), bliżej niesklasyfikowanymi fibulami oczkowanymi serii pruskiej (c), Almgren 78–79 (d) oraz 7. serii V grupy Almgrena (e) na tle wszystkich zespołów kultury przeworskiej (czarne punkty)

Ryc. 69. Lokalizacja zespołów z zapinkami typów Almgren 38–39 (a), o cechach II i IV grupy Almgrena (b), 10. serii V grupy Almgrena (c) oraz fibulą silnie profilowaną odmiany mazowieckiej (d) na tle wszystkich zespołów kultury przeworskiej (czarne punkty)

Groby ze stadium Va znajdowały się głównie na krańcach południowym i zachodnim nekropoli. Zespoły ze stadium Vb odkryto przede wszystkim w jej części północno-zachodniej oraz zachodniej. W fazie V nie chowano zmarłych w południowej i – poza niewielkim skrawkiem jej części centralnej – wschodniej partii cmentarzyska. W tym ostatnim rejonie wystąpił najmłodszy zespół kultury przeworskiej odkryty na cmentarzysku – grób 969 ze stadium Vc. Jest to najdalej na wschód wysunięty zespół z fazy V cmentarzyska.

Z przedstawionego wyżej krótkiego omówienia planigrafii cmentarzyska kultury przeworskiej w Kleszewie wynika, że jego rozwój można podzielić na trzy czasowo-przestrzenne etapy. Należy jednak pamiętać, że olbrzymi odsetek grobów datowany jest nieprecyzyjnie, co powoduje, iż poczynione spostrzeżenia obarczone są ryzykiem nadinterpretacji. Pierwszy etap rozwoju przestrzennego nekropoli przypadał na fazy I i I-IIa, drugi – na fazy II, III i – prawdopodobnie – IV, trzeci – na fazę V. Dwa pierwsze związane są z założeniem nekropoli i sukcesywnym zwiększaniem jej arealu poprzez stopniowe zajmowanie obszarów wcześniej niezagospodarowanych. Etap trzeci cechował się z jednej strony dalszym poszerzaniem powierzchni cmentarzyska (na zachód), z drugiej – grzebaniem zmarłych na obszarze najstarszej partii nekropoli, która od przeszło 100 lat nie była już użytkowana. Wyjaśnienie owego „powrotu” jest trudne. Wydaje się, że z jednej strony mógł on wynikać z ograniczonej możliwości dalszego rozwoju przestrzennego cmentarzyska „na zewnątrz”. Pagórek, na którym znajduje się obiekt, zbudowany jest w dużej części z twardych gliniastych żwirów, w obrębie których drążenie jam było utrudnione. Na takie warunki glebowe w odniesieniu do południowej partii stanowiska zwracał uwagę Stefan Woyda podczas badań wykopaliskowych. Z drugiej strony, pojawienie się nowych grobów w opuszczonej części nekropoli mogło być rezultatem zatarcia się w świadomości grupy użytkującej cmentarzysko w późnym odcinku wczesnego okresu wpływów rzymskich wiedzy o jej zasięgu w czasach odpowiadających młodszemu okresowi przedrzymskiemu.

Czytelna stratygrafia horyzontalna nekropoli przeworskiej w Kleszewie przypomina tę rejestrowaną na kilku innych rozległych i długotrwałych mazowiecko-podlaskich cmentarzyskach kultury przeworskiej, np. w Niedanowie¹¹⁸³, Karczewcu¹¹⁸⁴, Kamieńczuku¹¹⁸⁵.

Każde z nich charakteryzuje się oczywiście własną specyfiką, niemniej wspólną cechą łączącą te obiekty z kleszewskim jest sukcesywny rozwój cmentarza poprzez włączanie w jego obręb nowych terenów, przy jednoczesnym opuszczaniu starych.

KULTURA WIELBARSKA

Niemal wszystkie groby przypisane kulturze wielbarskiej zarejestrowano w dwóch skupiskach (Ryc. 70). Pierwsze znajdowało się w północno-zachodniej partii dawnego cmentarzyska kultury przeworskiej, użytkowanego głównie w fazie V. Drugie – w części wschodniej nekropoli, funkcjonującej w fazach II–IV i Vc. Pozostałe, bardzo nieliczne groby wielbarskie odkryto w południowej partii stanowiska, między oboma zgrupowaniami.

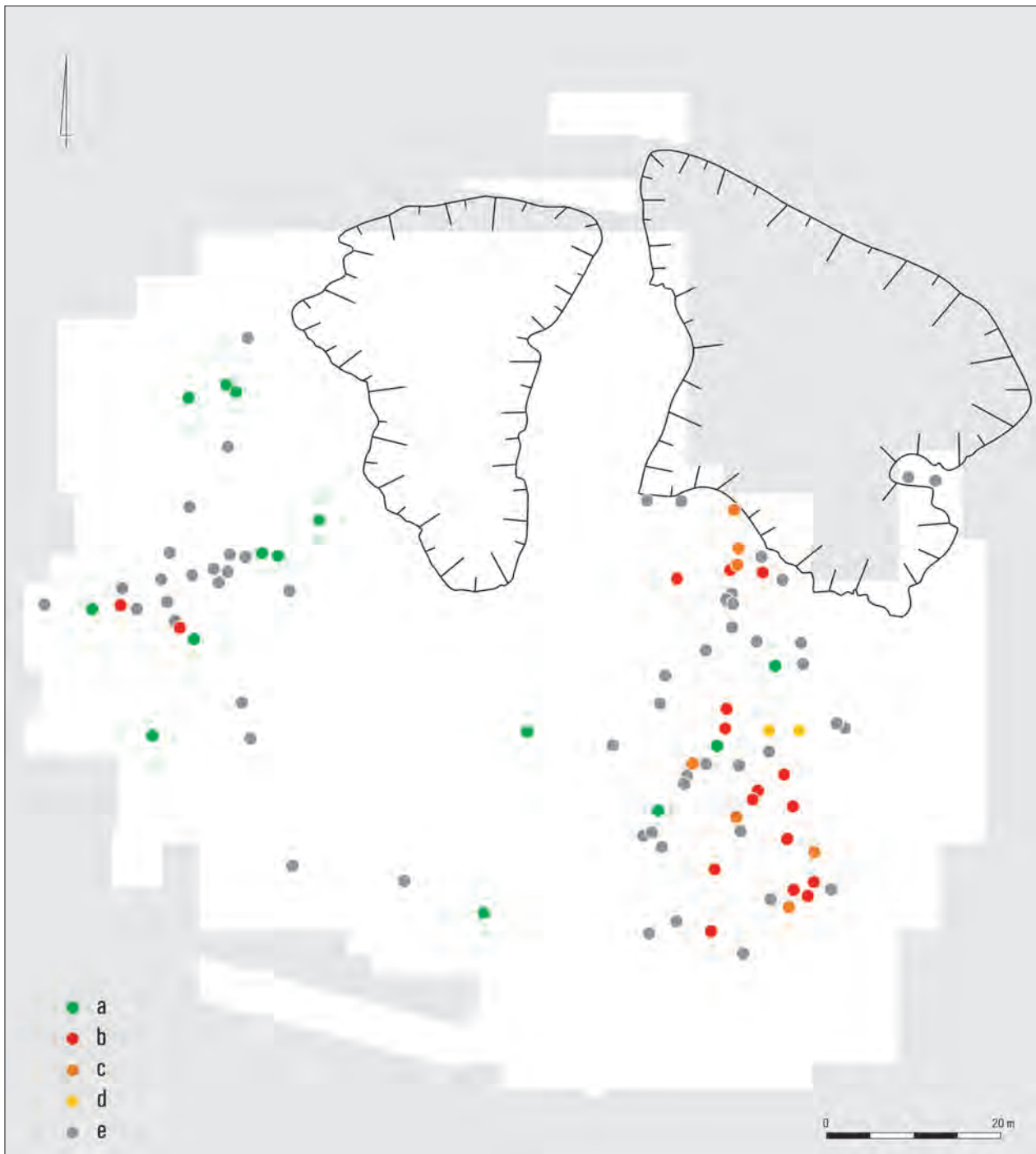
Najstarsze groby (faza VI) rozproszone są na całym obszarze nekropoli wielbarskiej (Ryc. 70–72). Dziewięć z nich znajdowało się w skupisku zachodnim, trzy – we wschodnim, pozostałe dwa odkryto w południowej partii stanowiska. Odmiennie proporcje rejestrujemy w wypadku zespołów z fazy VII. W części zachodniej odkryto jedynie dwa tak datowane zespoły, pozostałe – w liczbie 23 – we wschodniej partii nekropoli, w dwóch zgrupowaniach – północnym i południowym. Owe zgrupowania wydają się jednak pozorne, między nimi znajduje się bowiem szereg zespołów kultury wielbarskiej datowanych na fazy VI–VII. We wschodniej części stanowiska zarejestrowano wszystkie zespoły odnoszone do stadium VIIa, tj. ze sprzączkami typów H 11 i 12. W tej części nekropoli wystąpiły też wszystkie zespoły z ceramiką wykonaną na kole garncarskim (Ryc. 72). Wskazuje to, że w fazie VII użytkowana była głównie część wschodnia nekropoli, w partii zachodniej zaprzestano grzebania zmarłych najpewniej z początkiem (?) fazy VII.

Planigrafia wielbarskiej nekropoli w Kleszewie potwierdza, że cmentarzysko założono najpewniej w fazie C₂. Brak grobów z faz B₂/C₁–C₁ nie jest rezultatem zniszczenia stanowiska. Degradacji uległa bowiem jedynie część wschodnia nekropoli, funkcjonująca w jej najmłodszej fazie, co poświadcza zresztą zbiór zabytków luźnych odkryty w tej części stanowiska. Obejmuje on niemal wyłącznie przedmioty charakterystyczne dla późnej fazy kultury wielbarskiej.

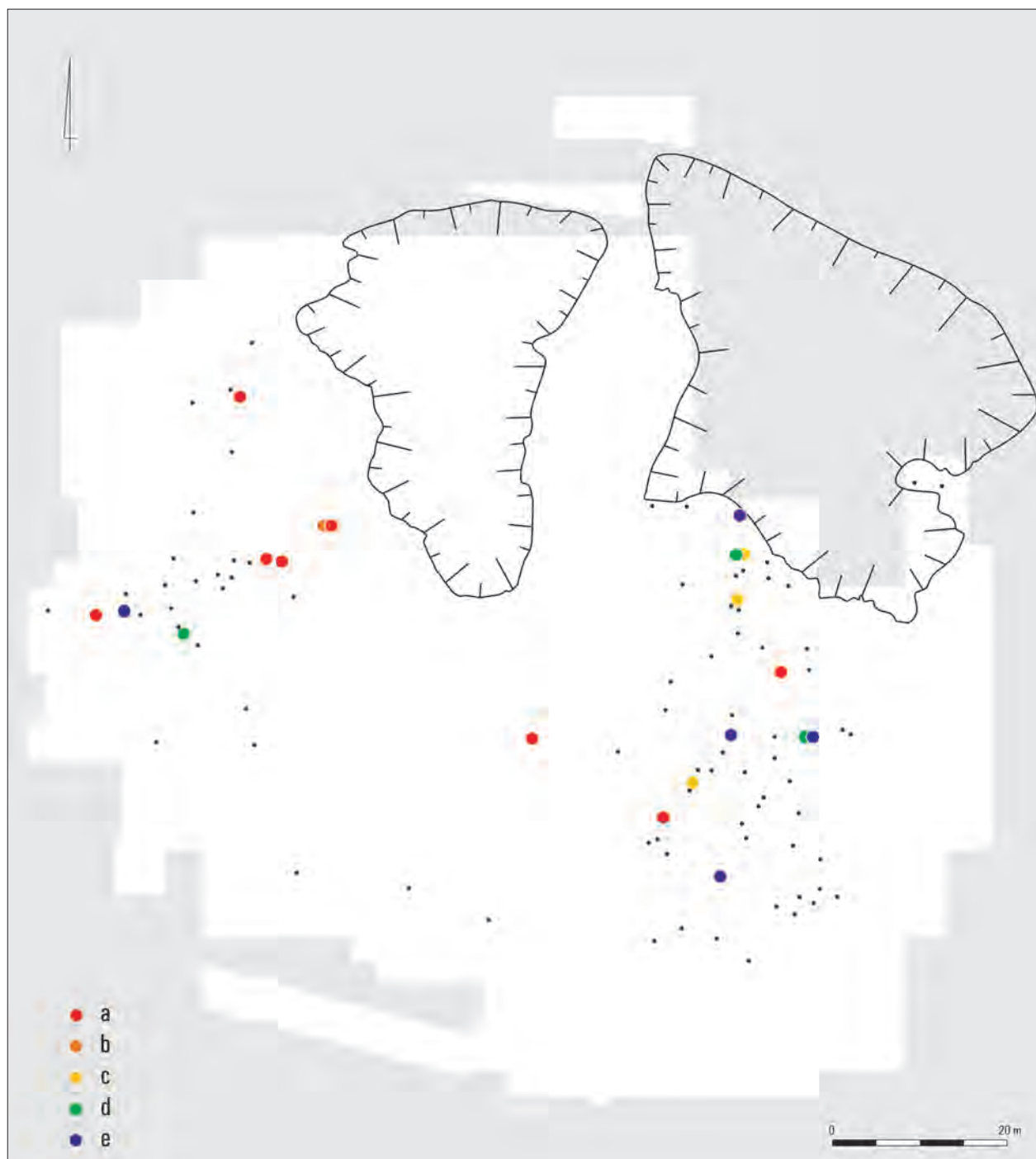
¹¹⁸³ W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 128; T. Dąbrowska 2007, 254.

¹¹⁸⁴ T. Dąbrowska 1973, 520–522; 1997, 119–120.

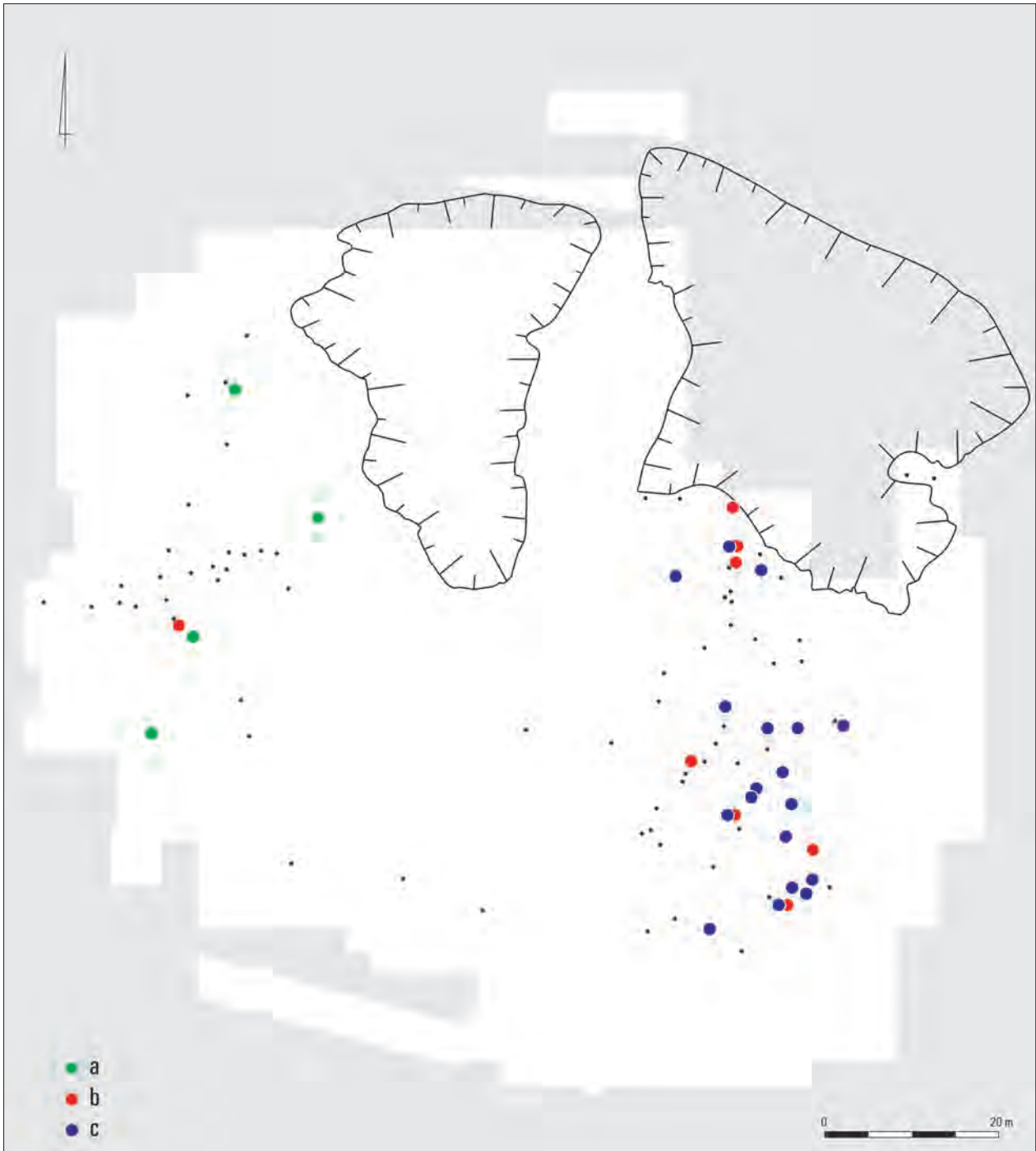
¹¹⁸⁵ T. Dąbrowska 1997, 119–120.

Ryc. 70. Lokalizacja grobów z fazy VI (a), VII (b), stadium VIIa (c), VIIb (d) oraz faz VI-VII (e)

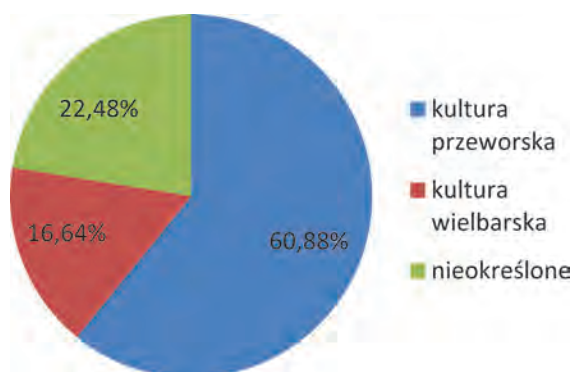
Ryc. 71. Lokalizacja grobów z zapinkami typw Almgren 162 (a), Almgren 168 (b), późnymi odmianami typu Almgren 162 (c), Almgren 172 (d) oraz fibulami z pełną pochawką (e) na tle wszystkich zespołów kultury wielbarskiej (czarne punkty)

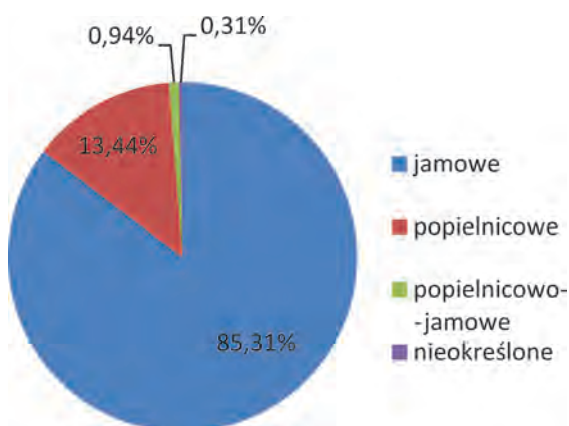
Ryc. 72. Lokalizacja grobów ze sprzączkami typów D 29–30 (a) bądź z pogrubioną ramą (b) lub/i ceramiką wykonaną przy użyciu koła garncarskiego (c) na tle wszystkich zespołów kultury wielbarskiej (czarne punkty)

4. CHARAKTERYSTYKA OBIEKTÓW NIERUCHOMYCH I OBRZĄDKU POGRZEBOWEGO

Na stanowisku odkryto 565 grobów i obiektów, które przypisano kulturom przeworskiej lub wielbarskiej. Z tym pierwszym ugrupowaniem związane są 344 zespoły, z drugim – 94. Atrybucji kulturowej 127 jam nie udało się określić z powodu braku lub tylko mało charakterystycznego inwentarza (Wykres 5).

Wykres 5. Atrybucja kulturowa grobów i obiektów z cmentarzyska w Kleszewie (n=565)

Wykres 6. Formy grobów kultury przeworskiej (n=320)

Spośród ogółu odkrytych zespołów za groby uznano 521. W wypełniskach grobów ciałopalnych znajdowały się przepalone kości ludzkie, ewentualnie kości nieokreślone, które zaginęły, zanim poddano je ekspertyzie. W grobach inhumacyjnych szczątki ludzkie w większości wypadków uległy całkowitej dekompozycji, co jest typowe dla mazowiecko-podlaskich nekropoli z okresu wpływów rzymskich. Klasyfikacji funkcjonalnej takich obiektów dokonano głównie na podstawie zalegających w nich nieprzeznaczonych zabytków, wyjątkowo – kształtu jamy¹¹⁸⁶. Pojęciem „obiekt” określono jamy, w których nie znaleziono szczątków ludzkich.

Groby i obiekty odkrywano około 20–30 cm pod powierzchnią gruntu, rzadziej – głębiej, co szczególnie dotyczy pochówków inhumacyjnych kultury wielbarskiej. Stropy niemal wszystkich jam były naruszone wskutek współczesnej działalności rolnej. Część z nich była także zniszczona przez groby z okresu średniowiecza i obiekty współczesne (wybierzyska żwiru, rowy, leje po wybuchach pocisków).

4.1. KULTURA PRZEWORSKA

Spośród 344 zespołów związanych z kulturą przeworską 320 uznano za groby, funkcja pozostałych 24 obiektów jest nieznana. Wszystkie groby przeworskie były ciałopalne. Wśród nich wyraźnie dominowały pochówki jamowe¹¹⁸⁷, których odkryto 273 (Wykres 6). Grobów

¹¹⁸⁶ Zob. groby (?) 182 i 183, o prostokątnych zarysach, wydłużonych na osi N-S.

¹¹⁸⁷ Za groby jamowe uznano też trzy niewielkie jamy całkowicie lub niemal całkowicie wypełnione zwartą masą przepalonych kości (groby 34, 240, 262). Możliwe, że znajdujące się w nich kości pierwotnie złożone były w pojemnikach z materiałów organicznych.

Tab. 15. Zestawienie grobów i obiektów kultury przeworskiej z faz I–III użytkownika cmentarzyska

	Groby			Obiekty
	jamowe	popielnicowe	popielnicowo-jamowy	
ze szczątkami stosu	3, 9, 10, 11, 12, 13, 20, 22, 26, 27, 28, 29, 41, 45, 47, 48, 51, 54, 58, 59, 63, 64, 67, 68, 70, 73B, 74, 77, 81, 84, 85/86, 89, 91, 92, 101, 102, 103A, 111, 113, 114, 117, 122, 128, 140, 147, 153, 157, 165, 187, 190, 200C, 200D, 202, 203, 208A, 212, 222, 219A, 224, 231B, 232, 236, 238, 255, 267, 277, 283, 305, 306, 314, 331, 347, 348, 351, 361, 399, 400, 401, 402, 406, 407, 409A, 450, 451, 476, 500, 518, 521A, 530, 532, 533, 536, 576, 582, 583, 587, 591, 592, 593, 596A, 606, 608, 613, 614, 615, 620, 627, 637, 655, 656, 657, 660, 692, 697, 701A, 704, 705, 711, 713, 717, 722, 730, 797, 798, 830, 832, 837, 850, 859, 885, 920, 946, 949, 956, 970, 1028, 1030, 1035, 1044D2, 1048, 1051	1/1961?, 245, 706?, 860, 967, 985, 1019, 1022, 1024A, 1024B, 1024C, 1025, 1026A, 1026B, 1047	200B	37, 98, 340, 345, 415B, 520, 585, 625, 714, 1020, 1023, 1029
bez szczątków stosu	38, 110, 116?, 144, 188, 237?	357	–	

z popielnicami ceramicznymi w Kleszewie zarejestrowano 43, trzy zespoły uznano za popielnicowo-jamowe, a charakteru jednego nie określono.

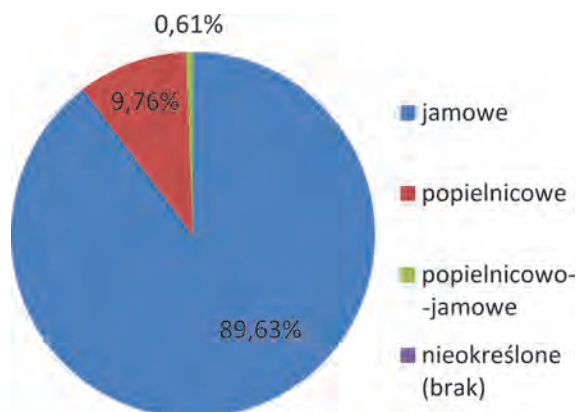
Obrządek pogrzebowy i formy grobów kultury przeworskiej omówiono szczegółowo w podziale na dwa horyzonty czasowe użytkownika nekropoli przez to ugrupowanie. Pierwszy z nich obejmuje fazy I–III, drugi – fazy IV–V. Zabieg ten ułatwił opisanie, a także wskazanie cech właściwych dla poszczególnych etapów rozwoju cmentarzyska. Nieliczne zespoły datowane szeroko na oba horyzonty, tj. fazy I–V, bądź chronologia których zawiera się między końcem pierwszego a początkiem drugiego z nich (np. fazy II–IV, III–IV lub III–V) zasadniczo nie wnoszą istotnych (ściślej: dodatkowych) danych odnośnie do omawianych w niniejszym rozdziale zagadnień.

Fazy I–III

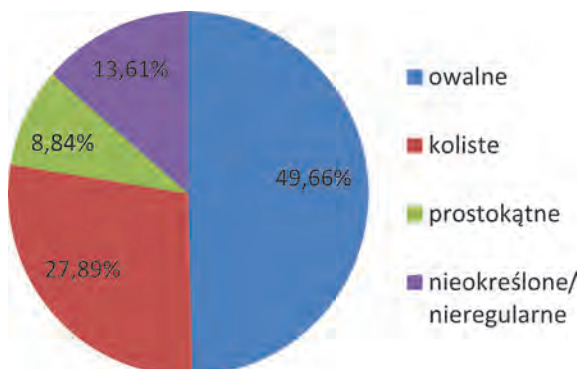
Na fazy I–III użytkownika cmentarzyska datowane są 164 groby i 12 obiektów (Tab. 15). Do tej pierwszej grupy zaliczono 147 grobów jamowych, 16 popielnicowych i jeden popielnicowo-jamowy (Wykres 7).

Groby jamowe cechowały się dużym zróżnicowaniem kształtów, rozmiarów oraz charakteru wypełniska. Najliczniej rejestrowane były obiekty o zarysie owalnym lub kolistym, rzadziej – prostokątnym (ewentualnie czworokątnym). Pozostałe jamy były zniszczone bądź ich zarysy były nieregularne (Wykres 8).

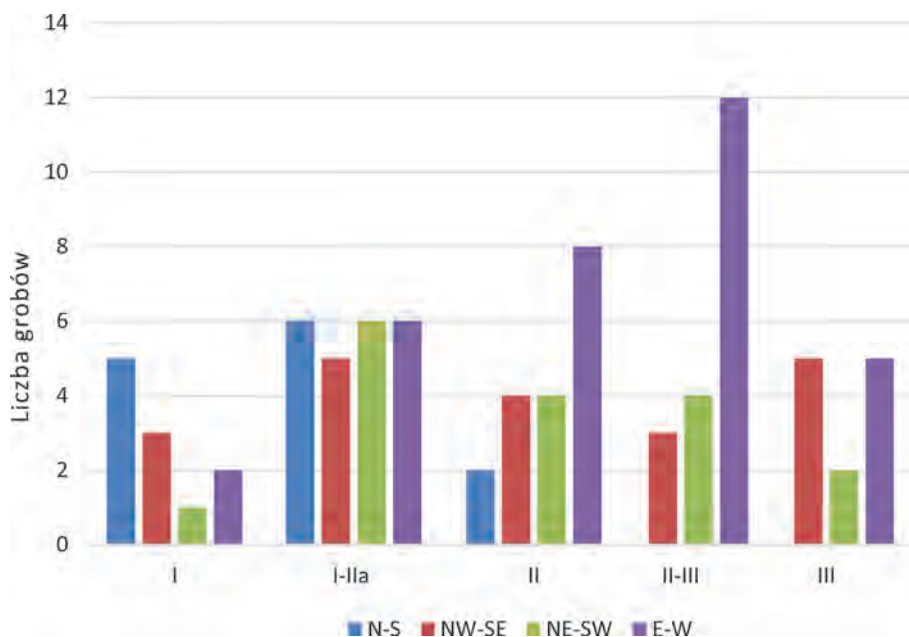
Tym samym groby te formalnie należałoby uznać za pochówki popielnicowe.

Wykres 7. Formy grobów z faz I–III użytkownika cmentarzyska (n=164)

Wykres 8. Kształty grobów jamowych z faz I–III użytkownika cmentarzyska (n=147)

Wykres 9. Orientacja grobów jamowych o zarysie owalnym lub prostokątnym w fazach I–III użytkowania cmentarzyska

Wymiary grobów jamowych o zarysach owalnych i prostokątnych wynosiły od 40×30 cm do 250×110 cm, a najczęściej mieściły się jednak w przedziale 90×60–160×110 cm. Orientacja jam była zróżnicowana. Początkowo (do stadium IIa) nieznacznie przeważały groby o zarysach wydłużonych na osi N-S, później, tj. od fazy II – na osi E-W (Wykres 9). Średnice grobów o zarysie kolistym mierzyły od 30 do 150 cm, a najczęściej 60–110 cm. Jamy w przekrojach były nieckowate, znacznie rzadziej półkoliste, a wyjątkowo – czworokątne lub trójkątne. Ich głębokość wahała się od 10 do 80 cm, zwykle wynosiła 20–50 cm. Olbrzymia większość grobów wypełniona była ciemnoszarą lub czarną ziemią z węglami drzewnymi, jedynie kilka jam cechowało się nieco jaśniejszym – szarym, żółto-szarym lub jasnoszarym – wypełniskiem, z niewielką ilością węgla drzewnych. Wyraźna przewaga grobów jamowych ze szczątkami stosu nad tymi niezawierającymi spalenizny jest typowa dla mazowieckich cmentarzysk kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego¹¹⁸⁸.

Niekiedy w grobach jamowych zalegały małe lub średniej wielkości kamienie. Te pierwsze mogły trafić do jam przypadkiem wraz z ziemią, którą je zasypano (np. groby 45, 81, 114, 203, 208A). Okazy większe zapewne umieszczono intencjonalnie, np. kamienną stelę (?) w stropie grobu 84 czy płaski kamień w grobie 190, który zalegał na granicy ciemnej i jasnej warstwy wypełniska. Spopielone szczątki ludzkie zazwyczaj rozproszone były

w całej jamie, przy czym na ogół liczniej występowały w jej partiach najmocniej nasyconych spalenizną. Wyjątkiem są tu groby 27, 202 i 224, gdzie kości zalegały w skupiskach. Obecnie nie sposób jednak rozstrzygnąć, czy złożone zostały one do grobów w pojemnikach z materiałów organicznych, czy też po zebraniu ich ze stosu zasypano je w jedno miejsce jamy grobowej.

Wyposażenie, przeważnie wtórnie przepalone i zdefragmentowane, znajdowano w różnych partiach jam grobowych. Fragmenty ceramiki zazwyczaj rozproszone były w całej jamie, rzadko tworzyły mniejsze bądź większe koncentracje. W grobach 22 i 224 fragmentami naczyń lub naczyń wyłożona była część ścian jamy. W kilku grobach zarejestrowano całe naczynia. Niektóre z nich były przepalone (np. 530/1–3.5, 655/7, 1030/2–4), inne nie noszą śladów wpływu wysokiej temperatury (np. 190/1.2). Mniejsze naczynie niekiedy znajdowało się w większym (grób 530) albo naczynia ustawione były jedno na drugim (np. groby 190, 1035). W grobie 967 niewielkie naczynie nakryte było kubkiem. W grobach 68 i 402 elementy stroju lub/i uzbrojenie zalegały poniżej ciemnej partii wypełniska, przypuszczalnie wciśnięte w dno jamy. Przykłady tego typu praktyk znamy z innych nekropoli kultury przeworskiej funkcjonujących w młodszym okresie przedrzymskim, jak i okresie wpływów rzymskich¹¹⁸⁹. Zabiegom takim – przede wszystkim w odniesieniu do broni, względnie

¹¹⁸⁸ T. Dąbrowska 1973, 524; 1997, 111; K. Czarnecka 2007, 107; zob. też A. Mistewicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak 2021, 191–192, tab. 5.

¹¹⁸⁹ Np. Karczewiec, grób 144 (T. Dąbrowska 1973, 465–466, ryc. 86), Lemany, groby 36, 48, 53, 122 (dokumentacja w archiwum MSHM), Kamieńczyk, grób 301 (T. Dąbrowska 1997, 62, tabl. CXXXVIII/301).

ostrzych narzędzi – przypisuje się znaczenie symboliczne¹¹⁹⁰. Ze sferą rytuałów towarzyszących pogrzebowi można wiązać też fakt kilkukrotnego zgięcia miecza z grobu 402. Przedmioty pozbawione walorów użytkowych, tj. połamane, powyginane, stępione itp., to stosunkowo częste znaleziska na cmentarzyskach kultury przeworskiej, co szczególnie dotyczy elementów uzbrojenia.

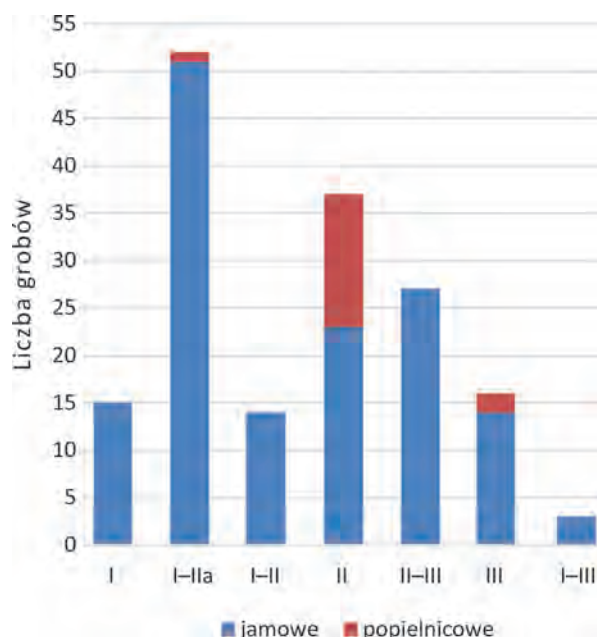
Grobów popielnicowych datowanych na fazy I–III użytkowania cmentarzyska odkryto 16, a jeden zespół (grób 200B) określono jako popielnicowo-jamowy¹¹⁹¹. Większość z nich (np. groby 967, 1024A–C, 1025) to obiekty o wydłużonym, owalnym lub zbliżonym do czworokątnego zarysie, o wymiarach od 80×60 do 210×120 cm, zwykle mierzące 100–150×70–110 cm, najczęściej orientowane na osi NW–SE (np. groby 245, 706, 967) lub E–W (np. groby 1019, 1024A, 1026B), wyjątkowo – N–S (grób 1047) lub NE–SW (groby 1022, 1024C). Nieliczne groby (np. 200B, 860) miały zarys kolisty o średnicy około 70 cm. Jamy grobów popielnicowych zazwyczaj były w przekroju nieckowate, ich głębokość wahała się od 15 do 50 cm, a najczęściej wynosiła 30–50 cm. Grób 357 charakteryzował się jasnym wypełniskiem, bez węgla drzewnych; pozostałe wypełniała ciemnoszara lub/i czarna ziemia zawierająca szczątki stosu. Dominacja grobów popielnicowych ze szczątkami stosu nad grobami popielnicowymi tzw. czystymi, którą notujemy w Kleszewie, jest typowa dla dużych, mazowiecko-podlaskich cmentarzysk kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego¹¹⁹².

Funkcję popielnicy najczęściej pełniły duże lub średniej wielkości naczynia grupy III (np. 706/5, 1022/8, 1025/5, 1026A/5) bądź VI (1/1961/3, 357/11, 1019/5). Rzadziej stosowane były inne formy: kubki typów I.3 (1047/5) lub I.4 (200B/12), misa typu II.2 (967/4), waza grupy IV (245/10), dzban grupy V (985/2) i miseczka typu VII.3 (1024C/6). W grobie 1024A za popielnicę służyło małe misowate „naczynie” z niewypalanej lub słabo wypalanej gliny (1024A/4). Urny zazwyczaj ustawione były na dnie jamy, w centrum bądź – częściej – u jednego

¹¹⁹⁰ Zob. K. Czarnecka 2021, 197–199.

¹¹⁹¹ W grobie odkryto szczątki dwóch osób. Obecnie nie ma możliwości wskazania miejsca zalegania kości poszczególnych osób. Jeśli w obu wypadkach znajdowały się one zarówno w popielnicy, jak i w wypełnisku jamy, to grób 200B należało by uznać za podwójny pochówek popielnicowy w jamie z resztkami stosu.

¹¹⁹² Np. Kamieńczyk (T. Dąbrowska 1997, 111), Oblin (K. Czarnecka 2007, 107), Warszawa-Wilanów (J. Marciniak 1957, 160–162). Wyjątkiem jest cmentarzysko w Dąbku, stan. 9, gdzie groby tzw. czyste stanowią istotny odsetek wśród pochówków popielnicowych (A. Mistewicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak 2021, 189–190, tab. 5).

Wykres 10. Występowanie grobów jamowych i popielnicowych w fazach I–III użytkowania cmentarzyska

z krańców. Niektóre popielnice nakryte były naczyniem odwróconymi dnem do góry, zwykle misą (groby 357, 985, 1025, 1026A, 1047). Z kolei w otwory urn z grobów 1022 i 1024A wstawiono dolną partię innego naczynia, natomiast wylew popielnicy z grobu 1026B przysłonięto fragmentami ceramiki. W grobach 245 i 1024C odwrócone do góry dnem urny ustawiono na fragmentach innych naczyń, a stojąca wylewem do góry popielnica z grobu 1047 umieszczona została w jamie bez dużego fragmentu dna.

Zwyczaj nakrywania popielnic innym naczyniem w kulturze przeworskiej tłumaczony bywa wpływami kultury jastorfskiej, ewentualnie przetrwaniem w głąb młodszego okresu przedrzymskiego obrzędowości kręgu pomorsko-kloszowego¹¹⁹³. W fazach A₃–B_{1a} był już on ugruntowany w tradycji pogrzebowej ludności zamieszkującej wschodnie Mazowsze, co można wnosić na podstawie materiałów m.in. z Kamieńczyka, a przede wszystkim Oblina¹¹⁹⁴.

Popielnice z Kleszewa wypełnione były zwartą warstwą przepalonych kości lub ziemią, w której szczątki ludzkie były rozproszone. Ziemia w ich wnętrzu miała barwę wypełniska jamy grobowej lub była od niego jaśniejsza.

¹¹⁹³ A. Niewęglowski 1981, 28; T. Dąbrowska 1988, 96–97, 99; K. Czarnecka 2007, 107–108; A. Mistewicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak 2021, 194–195.

¹¹⁹⁴ T. Dąbrowska 1997, 23, 56, 61 (groby 65, 260, 297); K. Czarnecka 2007, 107–108.

Wykres 11. Waga (w gramach) kości ludzkich odkrytych w grobach z faz I–III użytkowania cmentarzyska

W tym ostatnim wypadku nie zawierała ona węgli drzewnych, ewentualnie było ich niewiele. W popielnicach – wśród kości, na nich albo pod nimi – zalegały elementy wyposażenia. Najczęściej były to części stroju (zapinki, kłamra pasa), rzadziej niewielkie narzędzia, np. szydło, igła. Zazwyczaj część wyposażenia znajdowała się też w wypełniku jamy grobowej. W wypełnikach wszystkich grobów odkryto – zwykle bardzo liczne – fragmenty innych niż popielnica naczyń glinianych, często też całe bądź niemal całe naczynia, przeważnie wtórnie przepalane. Wielokrotnie tworzyły one mniejsze lub większe koncentracje w różnych partiach jamy. W grobach 357 i 1022 liczne naczynia ustawione były wokół popielnic.

Pochówki jamowe zarejestrowano we wszystkich odcinkach pierwszego horyzontu funkcjonowania cmentarzyska, a najliczniejsze były w fazach I–IIa. Popielnice odkryto niemal wyłącznie w grobach z fazy II (Wykres 10). Starszy może być jedynie grób 985, datowany naczyniami pierwszej fazy ceramicznej na fazy I–IIa. Dwa najmłodsze pochówki popielnicowe pochodzą natomiast z fazy III. Cmentarzysko w Kleszewie, z olbrzymią przewagą grobów jamowych nad popielnicowymi w środkowym odcinku młodszego okresu przedrzymskiego, najbliższe jest nekropolom wschodniomazowieckim, np. w Lemanach¹¹⁹⁵, Karczewcu¹¹⁹⁶ i Kołaczcu¹¹⁹⁷.

¹¹⁹⁵ Zbiory MSHM, nr. inw. MSHM/A/1135–1327.

¹¹⁹⁶ T. Dąbrowska 1973, 523–524, tab. 1.

¹¹⁹⁷ T. Dąbrowska 2002, 238, tab. 1.

Na większości cmentarzysk tego regionu groby popielnicowe stają się powszechniejsze dopiero w fazie A₃¹¹⁹⁸. Podobne zjawisko notowane jest także na niektórych stanowiskach z zachodniej części kultury przeworskiej, np. w Wielkopolsce i na Śląsku¹¹⁹⁹. Nieco inaczej sytuacja ta wygląda na obszarze północnego Mazowszu, gdzie na części cmentarzysk groby popielnicowe stanowią istotny odsetek zespołów już w fazie A₂¹²⁰⁰.

Analizie antropologicznej poddano materiał osteologiczny pochodzący ze 116 spośród 164 grobów¹²⁰¹. Waga kości wydobytych z grobów jamowych wahała się od 0,1 do 879,9 g. Większość stanowią zespoły liczące do kilkudziesięciu gram. Waga 75% z nich nie przekracza 50 g, a 20% to zespoły ważące poniżej 2 g. W grobach popielnicowych waga szczątków kostnych wynosiła od 13,7 do 813,1 g, przy czym w blisko połowie wypadków ważyły one ponad 290 g (Wykres 11). Niewielka ilość kości ludzkich odkryta w grobach jamowych, która stanowi tylko ułamek pełnej wagi poddanego kremacji szkieletu, jest stosunkowo często notowana w kulturze przeworskiej. Przypuszcza się, że zjawisko to powodowane było względami obrzędowymi. Najczęściej tłumaczone jest to faktem pozostawienia części

¹¹⁹⁸ T. Dąbrowska 2008, 14.

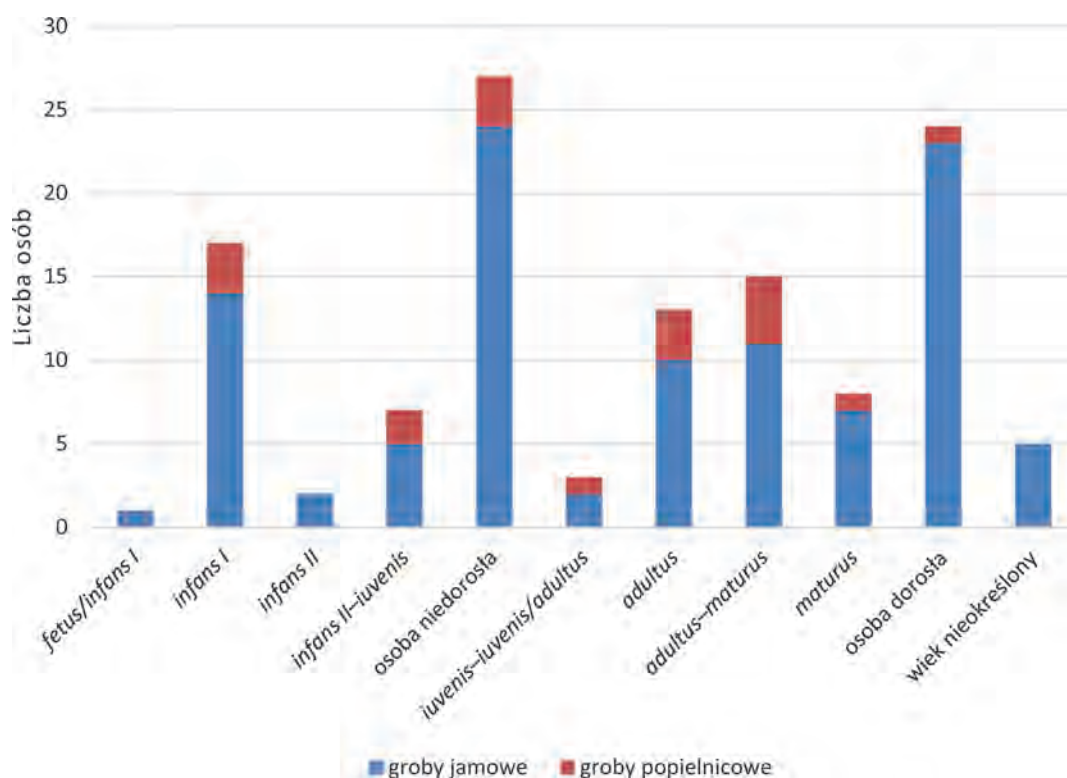
¹¹⁹⁹ K. Godłowski 1981b, 107.

¹²⁰⁰ Zob. T. Dąbrowska 2008, 14.

¹²⁰¹ Szczątki kostne z pozostałych grobów nie zostały wypreparowane podczas prac w terenie bądź zaginęły.

Tab. 16. Oznaczenia antropologiczne szczątków osób (1, 2) pochowanych w grobach zbiorowych z faz I–III użytkowania cmentarzyska

Nr grobu	Typ grobu	1	2
128	jamowy	pleć nieokreślona, osoba dorosła	pleć nieokreślona, osoba niedorośla
200B	popielnicowo-jamowy	pleć nieokreślona, <i>adultus</i>	pleć nieokreślona, osoba niedorośla
245	popielnicowy	kobieta, <i>adultus</i>	<i>infans I</i>
283	jamowy	pleć nieokreślona, <i>adultus</i> –wczesny <i>maturus</i>	<i>infans I</i>
1025	popielnicowy	pleć nieokreślona, osoba dorosła (?)	<i>infans I–II</i>
1044D2	jamowy	pleć nieokreślona, osoba dorosła	późny <i>infans I</i>

Wykres 12. Wiek osób pochowanych w grobach z faz I–III użytkowania cmentarzyska (n=122)

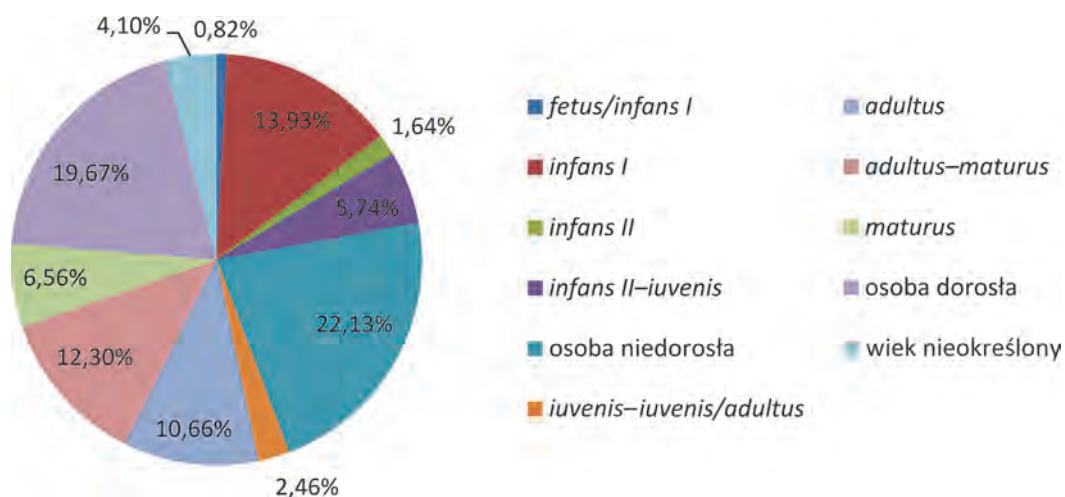
kości w miejscu ciałopalenia bądź zdeponowaniem ich w innym miejscu, np. rozsypaniem na powierzchni nekropoli lub w środowisku wodnym¹²⁰².

Wśród materiału ze 116 zespołów grobowych, z których kości poddane zostały analizie, wyodrębniono

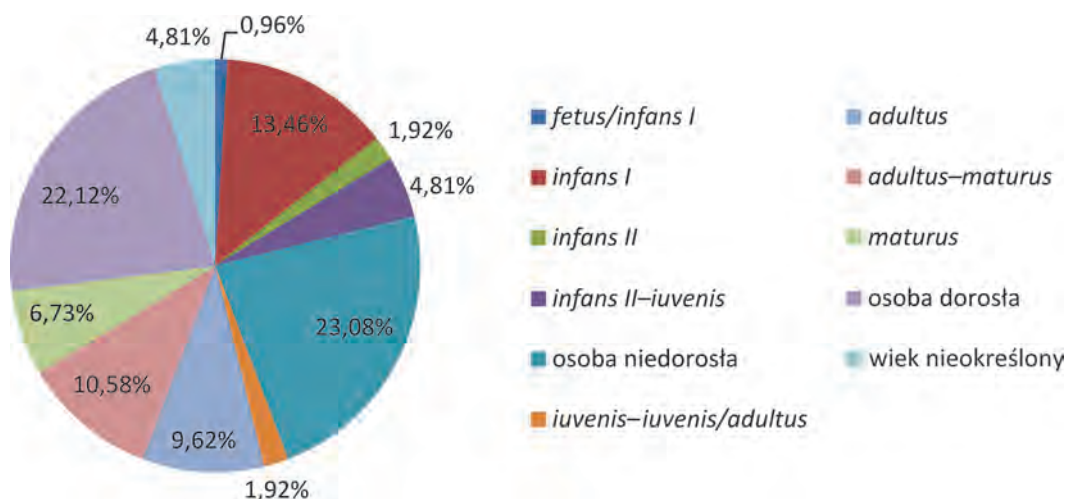
¹²⁰² Np. T. Makiewicz 2008, 291; R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2015.

szczątki 122 osób. W trzech¹²⁰³ grobach jamowych, dwóch popielnicowych i jednym popielnicowo-jamowym, stwierdzono obecność kości dwóch osób (Tab. 16). Pozostałe groby zawierały pochówki indywidualne. W 116 wypadkach wskazano mniej lub bardziej precyzyjnie wiek pochowanych osób, w sześciu – parametr ten nie został określony.

¹²⁰³ W wypadku grobu 128 obecność dwóch osób jest niepewna.

Wykres 13. Wiek osób pochowanych w grobach z faz I-III użytkowania cmentarzyska (n=122)

Wykres 14. Wiek osób pochowanych w grobach jamowych z faz I-III użytkowania cmentarzyska (n=104)

Najliczniej reprezentowaną, określoną precyzyjnie kategorią wiekową wśród osób pochowanych w grobach z faz I-III były dzieci w wieku *infans I* (Wykres 12), których szczątki stanowią około 14% zbioru (Wykres 13). Nieco mniejszy odsetek zanotowano w wypadku osób w wieku *adultus* i *matusus* – odpowiednio około 10,5% i 6,5%.

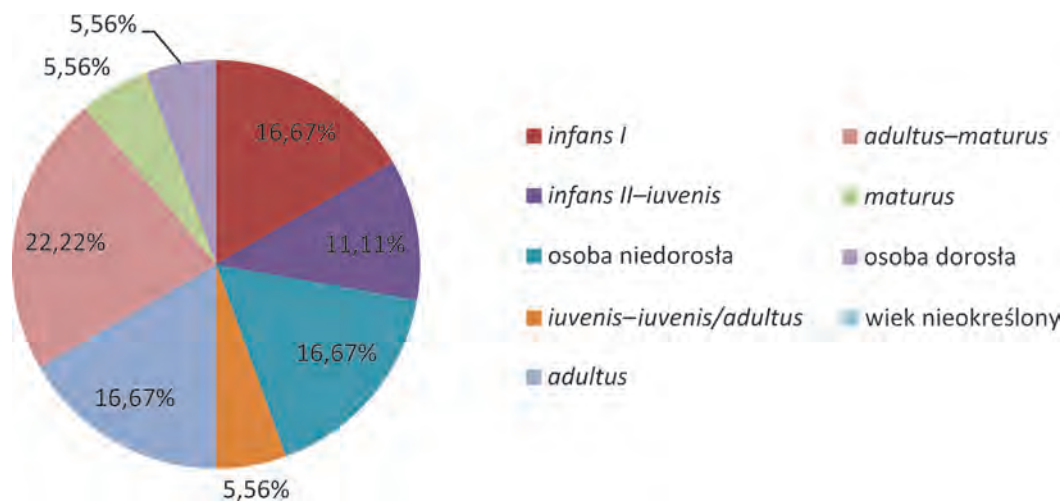
Inaczej prezentują się proporcje po uwzględnieniu szczątków, które przypisano do dwóch kategorii wiekowych bądź określono ogólnie jako przynależne do osoby niedoroślą lub dorosłej. W tym wypadku przeważają szczątki osób dorosłych¹²⁰⁴, które stanowią 52%

¹²⁰⁴ Tj. w wieku od *iuvenis* do *matusus* albo określonych jako „osoba dorosła”.

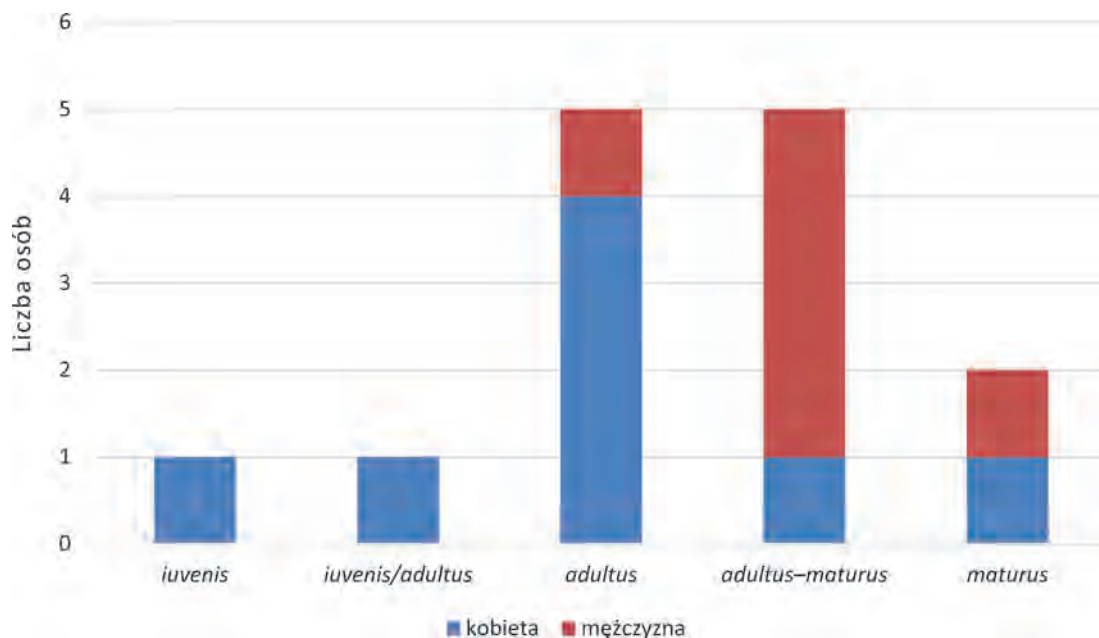
całości zbioru; odsetek dzieci¹²⁰⁵ wynosi około 44%. Nie zaobserwowano wyraźnego zróżnicowania obrządku pogrzebowego pod względem wieku pochowanych osób. Dzieci oraz dorosłych chowano w grobach jamowych i popielnicowych (Wykresy 14 i 15), zawierających szczątki stosu w wypełniskach, jak i bez nich, w jamach niewielkich rozmiarów oraz dużych.

Płeć zmarłych określono czternastokrotnie (przeważnie w sposób niepewny), co stanowi około 10% zbioru poddanego analizie. Szczątki z ośmiu grobów przypisano kobietom, z sześciu – mężczyznom (Wykres 16). Szczątki oznaczone jako kobiece odkryto w czterech grobach

¹²⁰⁵ Tj. w wieku od *fetus/infans I* do *infans II-iuvenis* i określone jako „osoba niedoroślą”.

Wykres 15. Wiek osób pochowanych w grobach popielnicowych z faz I-III użytkowania cmentarzyska (n=18)

Wykres 16. Struktura płci względem wieku osób pochowanych w grobach z faz I-III użytkowania cmentarzyska

jamowych i czterech popielnicowych, mężczyzn – w pięciu grobach jamowych i jednym popielnicowym.

Oprócz wyżej omówionych grobów na cmentarzysku zarejestrowano też 12 obiektów o nieokreślonej funkcji¹²⁰⁶. Niemal wszystkie to owalne lub koliste jamy wypełnione szarą lub ciemnoszarą ziemią z węglami drzewnymi, zawierające fragmenty naczyń oraz – w wypadku obiektu 1020 – zapinkę. Charakter ich

wypełnisk i inwentarz odpowiada odkrytym na cmentarzysku grobom jamowym, od których obiekty te odróżnia wyłącznie brak szczątków ludzkich. Stąd też bardzo możliwe, że część z nich to zniszczone groby ciałałpalne, ewentualnie cenotafy (zob. np. obiekt 1020). Z drugiej strony, przesycone spalenizną obiekty mogą stanowić pozostałości – często odkrywanych na cmentarzyskach – palenisk¹²⁰⁷.

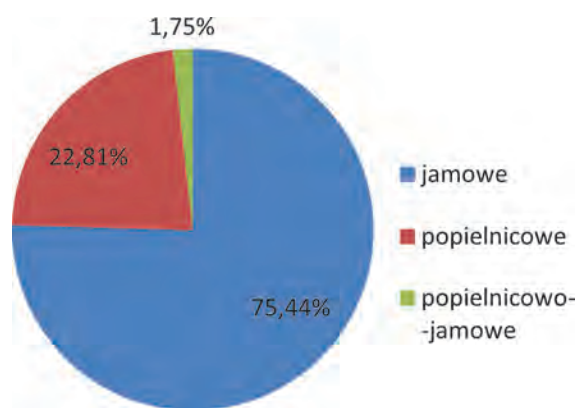
¹²⁰⁶ Obiekty 37, 98, 340, 345, 415B, 520, 585, 625, 714, 1020, 1023, 1029.

¹²⁰⁷ Zob. D. Żychliński 2011, 119; J. Zagórska-Telega 2019, 127–128.

Tab. 17. Zestawienie grobów i obiektów kultury przeworskiej z faz IV–V użytkowania cmentarzyska

	Groby			Obiekty
	jamowe	popielnicowe*	popielnicowo-jamowe	
ze szczątkami stosu	2, 5, 19, 21, 23, 49, 61, 62, 65/66, 73A, 83, 100, 105, 115, 118, 129, 141, 146, 148, 160, 191, 201, 219B, 231A, 242, 251, 253, 259, 261, 284, 288, 300, 308, 336, 353, 358, 370, 378, 397, 398, 408, 413, 429, 472, 516, 517, 523, 525B, 526, 527, 538, 605, 635, 689, 702, 718, 738, 740, 743, 832, 834, 855, 856, 857, 930	104, 121, 352, 354, 363, 364, 365A, 383, 521B, 522, 734, 968	403, 537	50, 211, 360, 379, 493
bez szczątków stosu	6, 7, 34, 43, 44, 46, 103B, 133, 154, 200A, 218, 240, 243, 248, 262, 371, 396, 409B, 529, 678, 839, 969	32, 42, 132, 180, 282, 339, 365B, 452, 515, 862, 864, 979	–	

* Zestawienie nie obejmuje popielnicowych (?) grobów 2/1962 i 1/1962, w wypadku których charakter ich wypełnisk jest nieznan.

Wykres 17. Formy grobów z faz IV–V użytkowania cmentarzyska (n=114)

W przypadku materiałów z 32 grobów spośród kości ludzkich wypreparowano – najczęściej przepalone – szczątki zwierząt (zob. Aneks 2), w tym: kur, świń, kóz lub owiec. Obecność kości zwierzęcych odnotowano na większości lepiej rozpoznanych mazowiecko-podlaskich nekropoli kultury przeworskiej, w tym również funkcjonujących już w młodszym okresie przedrzymskim¹²⁰⁸. W tym odcinku czasowym nie są one jednak aż tak powszechne jak w Kleszewie¹²⁰⁹.

Fazy IV–V

Na fazy IV i V użytkowania cmentarzyska datowanych jest 114 grobów i pięć obiektów (Tab. 17). Wszystkie groby z tego horyzontu to pochówki ciałałpalne. Wśród nich 86 to groby jamowe, 26 – popielnicowe, a dwa

określono jako popielnicowo-jamowe (Wykres 17). W każdej z faz liczba grobów jamowych jest wyższa niż popielnicowych (i popielnicowo-jamowych). W fazie IV stosunek pierwszych do drugich wynosi 3,5:1 (7:2), w fazie V¹²¹⁰ – 1,9:1 (49:26). Najczęściej groby popielnicowe występowały w stadium Vb, podczas którego stanowią one ponad połowę wszystkich zespołów (Wykres 18).

Groby jamowe z omawianego horyzontu cechowały się jeszcze większym zróżnicowaniem kształtów, rozmiarów oraz barwy wypełnisk niż groby z faz I–III. Zarysy jam określono w 66 wypadkach, pozostałe miały kształt nieregularny bądź nie udało się go ustalić z powodu zniszczeń (Wykres 19).

Formą dominującą są jamy o zarysach owalnych, które stanowią połowę liczby grobów jamowych. Ich rozmiary wahały się od 40×30 do 310×220 cm, a najczęściej zawierały w przedziale 80×60–160×130 cm. Nie zaobserwowano preferencji odnośnie do wyboru orientacji jam względem kierunków geograficznych. Liczba grobów wydłużonych na osi N-S oraz E-W jest niemal identyczna. Podobnie prezentuje się wzajemny stosunek grobów orientowanych na osiach NW-SE i NE-SW (Wykres 20). Średnice grobów o zarysach kolistych mierzyły od 25 do 110 cm, przeważnie 40–70 cm.

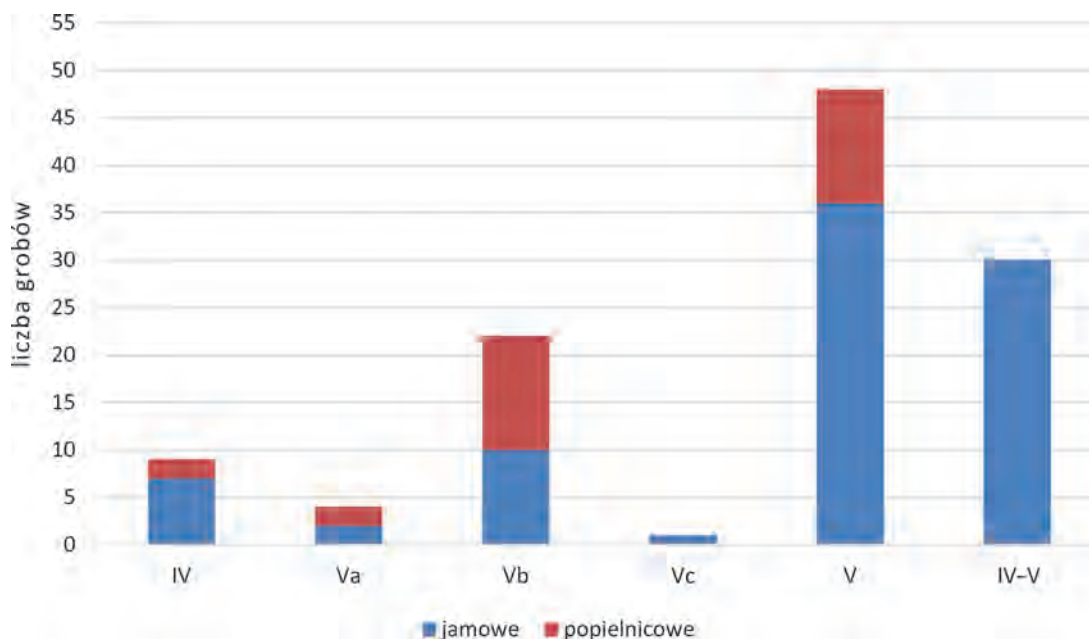
Groby jamowe w przekrojach były przeważnie nieckowate (61-krotnie), rzadziej – półkoliste (ośmiokrotnie), czworokątne¹²¹¹ (pięciokrotnie), wyjątkowo – dwudzielne lub trójkątne (dwukrotnie) albo workowate (jednokrotnie). Ich głębokość wahała się od 5 do 110 cm,

¹²⁰⁸ T. Węgrzynowicz 1982, 82–98; T. Dąbrowska 2008, 16.

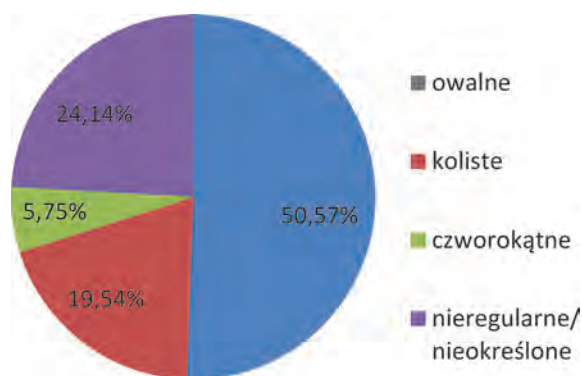
¹²⁰⁹ Por. T. Dąbrowska 2008, 16; B. Kuziak 2009, 78–79.

¹²¹⁰ W ujęciu zbiorczym, tj. przy uwzględnieniu grobów datowanych ogólnie na fazę V oraz na poszczególne jej stadia.

¹²¹¹ Tj. prostokątne, trapezowate lub kwadratowe.

Wykres 18. Występowanie grobów jamowych i popielnicowych w fazach IV-V użytkowania cmentarzyska. Kategoria „V” obejmuje zespoły datowane na stadia Va-b, Vb-c oraz ogólnie na fazę V

Wykres 19. Kształty grobów jamowych z faz IV-V użytkowania cmentarzyska (n=114)

najczęściej wynosiła 20–60 cm. Na podstawie charakteru

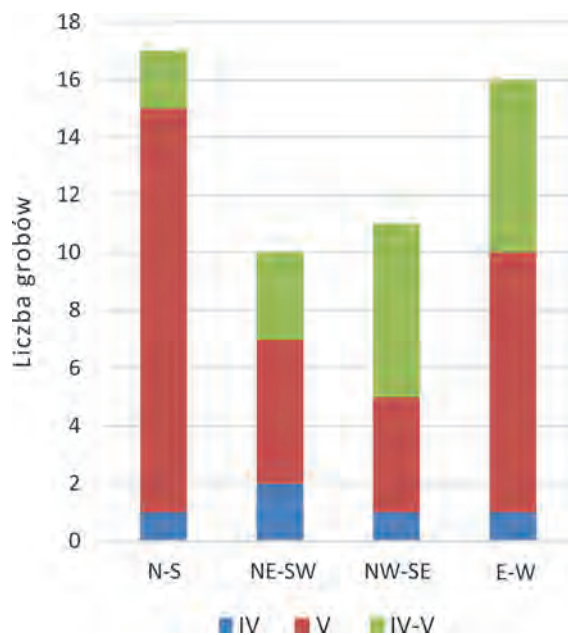
wypełniska można wyróżnić wśród nich kilka odmian:

1. o ciemnoszarym, ewentualnie czarnym wypełnisku z węglami drzewnymi,
2. o szarym wypełnisku z węglami drzewnymi,
3. o jasnym wypełnisku bez węgli drzewnych lub z ich śladową ilością,
4. skupisko kości wypełniające całą lub niemal całą jamę.

Podział ten ma oczywiście charakter arbitralny. Wiele grobów cechowało się niejednorodnym wypełniskiem, które odpowiada charakterystyce co najmniej dwóch wyodrębnionych wyżej odmian. Na cmentarzysku wy-

rażnie dominują (około 70%) groby z resztkami stosu w wypełniskach, odpowiadające odmianom 1 i 2. Groby bez szczątków stosu, o jasnoszarym, jasnobrązowym lub żółto-szarym wypełnisku, odmiany 3, stanowią blisko 30% ogółu, natomiast grobów w formie zwartych skupisk kości w jamach bez węgli drzewnych (odmiana 4) zarejestrowano tylko trzy. Nie zaobserwowano zróżnicowania rozmiarów ani barwy wypełnisk w poszczególnych etapach funkcjonowania nekropoli, z wyjątkiem odmiany 4, która była charakterystyczna wyłącznie dla fazy V. Groby jamowe odkryte w Kleszewie reprezentują formy typowe dla cmentarzysk wschodniej strefy kultury przeworskiej. Ich charakter w dużym stopniu potwierdza obserwacje poczynione podczas badań na innych cmentarzyskach, że groby wczesnorzymskie były przeważnie mniejsze i miały jaśniejsze wypełniska od zespołów z młodszego okresu przedrzymskiego¹²¹². W fazach IV-V funkcjonowania cmentarzyska w Kleszewie znaczący odsetek istotnie stanowią groby bez szczątków stosu, których niewiele w fazach I-III. Wypełniska większości wczesnorzymskich grobów zawierających resztki stosu zdają się być też w mniejszym stopniu nasycone spalenizną, choć i od tej reguły odnotowano odstępstwa (np. groby 141, 516). Niewielkie różnice zauważalne są także w odniesieniu

¹²¹² Np. T. Dąbrowska 1997, 112; K. Czarnecka 2007, 109; zob. też K. Godłowski 1981b, 109.

Wykres 20. Orientacja grobów jamowych o owalnym lub prostokątnym zarysie w fazach IV-V użytkowania cmentarzyska

do rozmiarów jam grobowych, tj. groby z faz I-III są przeciętnie nieznacznie większe (zob. wyżej).

Najmniej liczną odmianą grobów jamowych są obiekty w formie niewielkich, zwartych skupisk kości, całkowicie lub niemal całkowicie wypełniających jamę grobową. Na cmentarzysku odkryto ich sześć, przy czym tylko trzy zawierały materiał umożliwiający ich precyzyjne datowanie. Stąd też w powyższych rozważaniach statystycznych uwzględniono tylko te ostatnie, ale najprawdopodobniej z kulturą przeworską należy wiązać też trzy pozostałe. Niemal wszystkie¹²¹³ cechowały się niewielkimi rozmiarami (średnica w planie około 25–30 cm) i małą głębokością (3–10 cm). Analogiczne groby często bywają określane jako popielnicowe, z pochówkiem w urnie z materiału organicznego, np. drewna lub tkaniny¹²¹⁴. Interpretacja ta opiera się głównie na założeniu, że zbita warstwa kości mogła powstać wyłącznie w efekcie zalegania ich w pojemniku. W grobach kleszewskich, tak jak i na innych stanowiskach wschodniej strefy kultury przeworskiej, brak jednak jakichkolwiek śladów po takich popielnicach. Nie zarejestrowano ich także na zdeponowanych

¹²¹³ Wyjątkiem jest grób 269A, gdzie koncentracja kości ma wąski, wydłużony kształt. Możliwe jednak, że jest on rezultatem procesów podepozycyjnych, tj. przemieszczenia części szczątków przez zwierzęta, np. w głąb nory.

¹²¹⁴ Zob. K. Godłowski 1981b, 109.

w tych grobach zabytkach metalowych lub w ich pobliżu, a więc w kontekstach, w których niekiedy zachowują się przedmioty z materiałów organicznych, np. w grobach inhumacyjnych. Dlatego przypuszczam, że przynajmniej część z owych koncentracji kości nie musiała pierwotnie znajdować się w pojemnikach, a powstała w wyniku zsypania szczątków do niewielkiego zagłębienia w ziemi. Abstrahując od kwestii obecności lub braku w nich popielnicy, groby takie w kulturze przeworskiej notowane są najczęściej w młodszym okresie wpływów rzymskich¹²¹⁵. Może to w jakimś stopniu tłumaczyć ich niską frekwencję na północno- i wschodniomazowieckich oraz podlaskich cmentarzyskach kultury przeworskiej. W tym czasie nekropole tego ugrupowania na ogół już tu nie funkcjonowały.

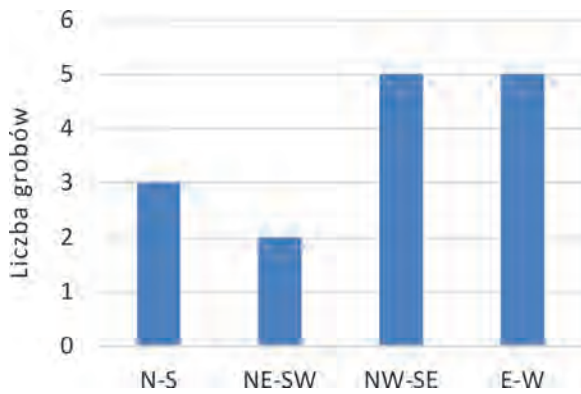
W jedenastu grobach jamowych zarejestrowano obecność kamieni¹²¹⁶. Wieloelementową konstrukcją kamienną, w formie łuku, odkryto w pobliżu stropu grobu 6. Tworzyło ją kilka małych i średniej wielkości otoczków. W pozostałych wypadkach liczba kamieni ograniczała się od jednego do trzech. Zazwyczaj zalegały one w górnej partii wypełniska (groby 103B, 141) bądź w stropie jam (groby 115, 118, 160). Największe kamienie odkryto w grobach 115 i 409B. Pierwszy mierzył 30×80×130 cm, drugi – 60×40×40 cm; pozostałe okazały się znacznie mniejsze. Kamienie zalegające w stropach, względnie w górnych partiach jam, mogły mieć na celu oznaczenie grobów na powierzchni gruntu. Trudniej zinterpretować egzemplarze znalezione w centralnej partii jam, np. z grobu 409B. Ich obecność może być związana z jakimiś praktykami pogrzebowymi.

Spalone kości ludzkie najczęściej rozproszone były w wypełnisku jamy, zwykle w jej ciemniejszej części. Czasami zalegały w mniejszych bądź większych koncentracjach (np. groby 154, 259, 529, 396). Wyjątkiem są groby w formie niewielkich jam wypełnionych całkowicie zwartą masą kości.

Zabytki odkryte w grobach jamowych najczęściej były przepalone. W jamach deponowano przedmioty kompletne (w całości lub w częściach) bądź tylko ich fragmenty. Ułamki naczyń glinianych zwykle rozproszone były w obrębie całego wypełniska, niekiedy tylko tworzyły mniejsze bądź większe skupiska (np. groby 154, 529, 538). Wyjątkowo notowane były całe lub prawie całe naczynia (np. groby 635, 743). Pozostałe wyposażenie, np. elementy stroju czy przedmioty codziennego użytku, zalegały w różnych partiach grobów, przy czym w poszczególnych obiektach dość często

¹²¹⁵ K. Godłowski 1981b, 109; J. Zagórska-Telega 2019, 64–65, 207.

¹²¹⁶ Groby 6, 61, 65/66, 103B, 115, 118, 141, 160, 409B, 472, 526.

Wykres 21. Orientacja grobów popielnicowych o owalnym lub prostokątnym zarysie w fazach IV-V użytkowania cmentarzyska

zabytki te znajdowały się w niewielkiej odległości od siebie, np. w stropie, w spągu bądź innej partii jamy.

Grobów popielnicowych, datowanych na fazy IV-V, odkryto w Kleszewie 26, a dwa kolejne uznano za popielnicowo-jamowe. Wśród tych pierwszych można wydzielić trzy podstawowe odmiany, różniące się charakterem wypełniska. Najliczniejszą grupę stanowią zespoły o jamach wypełnionych szarą i ciemnoszarą ziemią, zawierającą szczątki stosu; mniej liczne są groby cechujące się jasnoszarym wypełniskiem, bez węgla drzewnych lub ich tylko śladową ilością, oraz groby tzw. czyste, w wypadku których wypełnisko jamy nie odróżniało się barwą od otaczającego je calca. Wśród dwóch pierwszych odmian przeważają groby o zarysach owalnych, mierzące od 40×20 do 190×90 cm, najczęściej 50×40–110×70 cm; były one zorientowane w różnych kierunkach, najczęściej wzdłuż osi E-W i NW-SE (Wykres 21).

Średnice grobów o zarysie kolistym wynosiły od 40 do 100 cm, zwykle 40–50 cm. Groby popielnicowe w przekrojach najczęściej były nieckowate, rzadziej – trójkątne, workowate lub półkoliste. Ich głębokości wahały się od 10 do 55 cm. Poczynione uwagi nie dotyczą oczywiście grobów tzw. czystych, których krawędzie jam nie były widoczne podczas eksploracji. W grobach o zarysie owalnym popielnice znajdowały się w centrum bądź w jednym z krańców jamy, a w grobach o planie kolistym – w środkowej partii. Urna ustawiona była zwykle na dnie grobu lub bezpośrednio nad nim, wylewem skierowanym ku górze. Od wzorca tego odbiega grób 352, gdzie naczynie pełniące funkcję popielnicy umieszczone było wewnątrz innego naczynia, oraz grób 32, w którym urnę ustawiono na wylewie. Jako popielnice wykorzystywano przeważnie wazy o gładkiej, czarnej powierzchni. Formy garnkowate (typ C.1a)

o gładkiej bądź chropowatej powierzchni stosowano wyraźnie rzadziej. Urnę z grobu 339 zestawiono z połówek dwóch różnych naczyń i podparto przy dnie kamieniem. Otwór urny z grobu 104 przysłonięty był dużym fragmentem grubościennego naczynia o chropowatej powierzchni, a w grobie 352 na popielnicy zalegały fragmenty czterech naczyń, ułożonych dnami do góry. Kości w popielnicach tworzyły zbitą warstwę bądź rozproszone były w jasnym piasku. W wypadku grobów tzw. czystych bądź o jasnoszarych jamach bez resztek stosu, we wnętrzach popielnic zalegała całość wyposażenia. W grobach, w których jamy zawierały szczątki stosu, część wyposażenia – zwykle uszkodzona – oraz przepalonych kości rozproszona była w wypełnisku. W takich wypadkach popielnicom często towarzyszyły też inne naczynia gliniane, tzw. przystawki (np. groby 104, 121, 383), a niekiedy urna obłożona była licznymi fragmentami ceramiki (groby 521B, 537).

Groby popielnicowe odkryte w Kleszewie reprezentują w większości formy typowe dla cmentarzysk wschodniej strefy kultury przeworskiej. Pod względem doboru i układu zabytków w jamie grobowej najbliższej im do cmentarzysk ze wschodniego Mazowsza, gdzie dominują klasyczne pochówki popielnicowe z jedną urną, w jamie z resztkami stosu lub bez nich. W przeciwieństwie do nekropoli z północnego Mazowsza popielnice rzadko nakrywane były tu innymi naczyniami; z wyjątkiem grobu 352 brak tu też licznych naczyń-przystawek często tworzących rozbudowane, niekiedy piętrowe założenia.

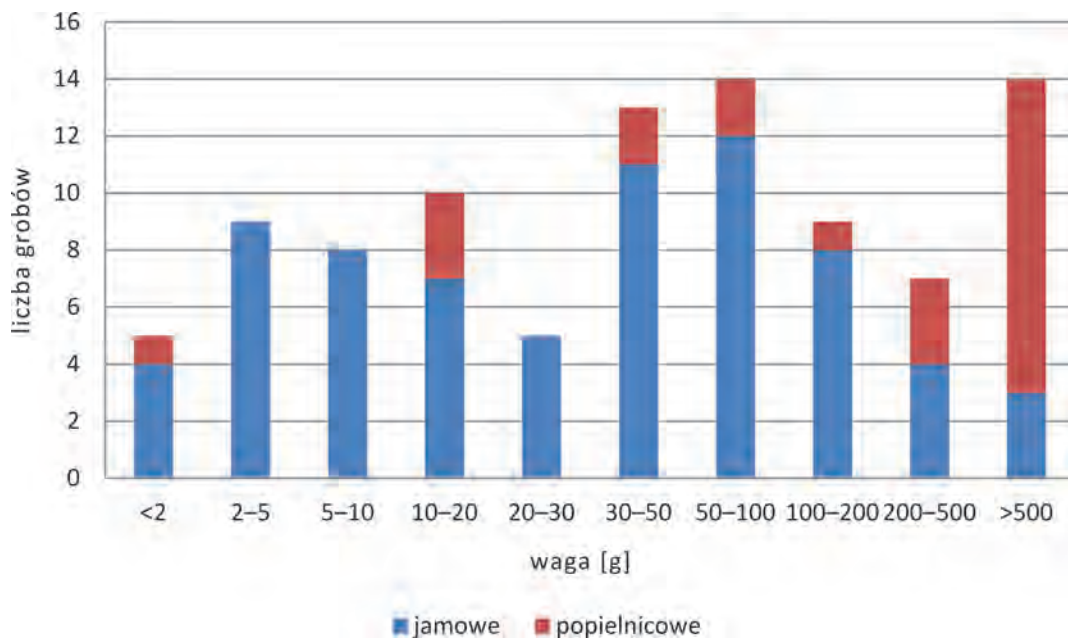
Od wschodnioprzeworskiego kanonu odbiega pochówek dorosłej kobiety, której szczątki złożono w popielnicy ustawionej dnem do góry (grób 32). Na terenach leżących na wschód od środkowej Wisły odkryto tylko kilkanaście tak zaaranżowanych grobów. Na największych nekropolach północnego i wschodniego Mazowsza zawsze stanowią one niewielki odsetek grobów popielnicowych, np. tylko jeden taki grób odkryto w Kamieńczyku, dwa w Nadkolu, stan. 2, a pięć – w Niedanowie¹²¹⁷. Terytorialnie dalsze analogie można wskazać na obszarze zachodniej części kultury przeworskiej¹²¹⁸, jak i terenach sąsiednich, np. w kulturze wielbarskiej¹²¹⁹. Odmienność grobu 32 od pozostałych grobów popielnicowych w Kleszewie jest trudna w interpretacji i może wynikać z różnych przyczyn, np. statusu pochowanej osoby, okoliczności śmierci czy też chęci zabezpieczenia się przed zmarłym¹²²⁰.

¹²¹⁷ T. Dąbrowska 1997, 52, tabl. CXVI/231; J. Andrzejowski 1998a, 102; Ziemińska-Odojowa 1999a, 127.

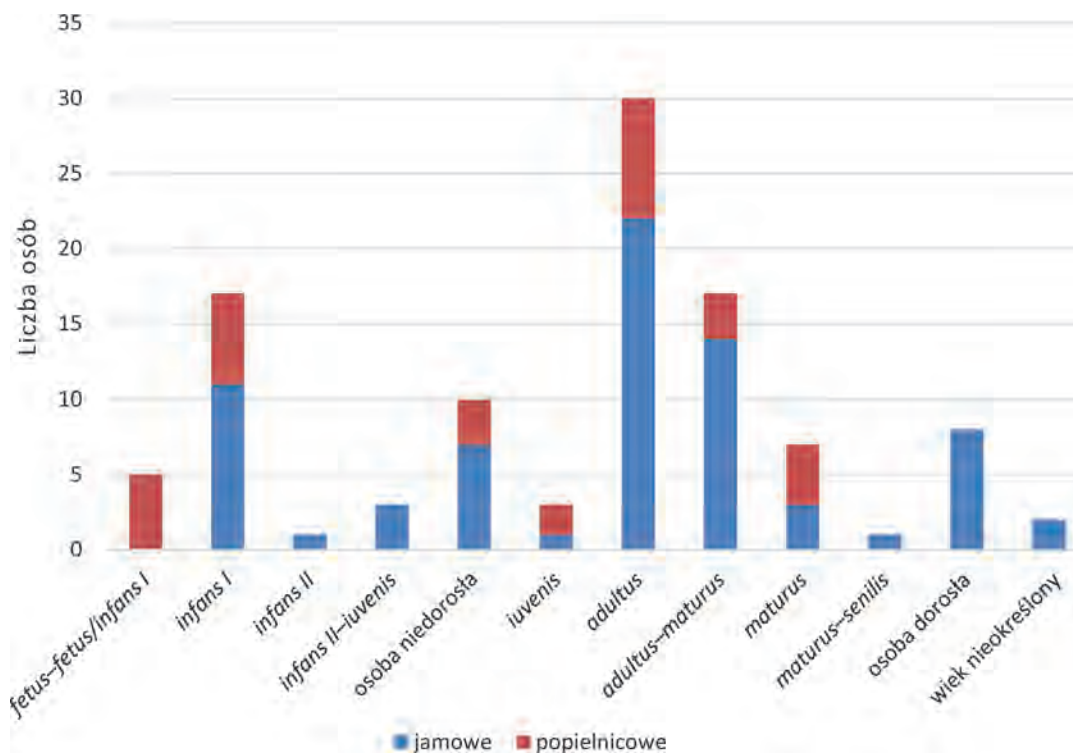
¹²¹⁸ J. Zagórska-Telega 2019, 43, 208–209, ryc. 9.

¹²¹⁹ K. Walenta 1981, 74; T. Skorupka 2001, tabl. 90/306.

¹²²⁰ Zob. K. Skóra 2014, 479.

Wykres 22. Waga (w gramach) kości ludzkich odkrytych w grobach jamowych i popielnicowych z faz IV-V użytkowania cmentarzyska

Wykres 23. Wiek osób pochowanych w grobach z faz IV-V użytkowania cmentarzyska

Tab. 18. Oznaczenia antropologiczne szczątków osób (1, 2) pochowanych w grobach zbiorowych z faz IV–V użytkowania cmentarzyska

Nr grobu	Typ grobu	1	2
282	popielnicowy	kobieta (?), wczesny <i>iuvenis</i>	<i>fetus</i>
352	popielnicowy	kobieta (?), <i>adultus</i>	wczesny <i>infans I</i>
365B	popielnicowy	płeć nieokreślona, <i>maturus</i>	<i>fetus/infans I</i>
370	jamowy	kobieta (?), <i>adultus</i>	<i>infans I–II</i>
383	popielnicowy	kobieta (?), <i>adultus–maturus</i>	<i>infans I</i>
537	popielnicowo-jamowy	mężczyzna (?), <i>adultus</i>	<i>infans I</i>
968	popielnicowy	mężczyzna (?), wczesny <i>maturus</i>	<i>infans I</i>

Groby popielnicowo-jamowe z Kleszewa (403 i 537) niewiele różnią się formą od wyżej omówionych pochówków popielnicowych obsypanych resztkami stosu. Pierwszy z nich wyróżniono na podstawie obecności zwartej koncentracji kości zalegającej w wypełnisku jamy grobowej oraz drugiej koncentracji – w popielnicy. Kości z obu skupisk przynależały prawdopodobnie do jednej osoby. W wypadku grobu 537, zarówno w wypełnisku, jak i popielnicy odkryto szczątki dwóch różnych osób.

Analizie antropologicznej poddano materiał pochodzący z 96 spośród 114 grobów kultury przeworskiej, datowanych na fazy IV–V cmentarzyska. Waga kości wypreparowanych z grobów jamowych wahała się od 0,4 do 717,8 g, a z popielnicowych i popielnicowo-jamowych – od 0,3 do 1165,1 g (Wykres 22). Ilość szczątków kostnych, zarówno w grobach jamowych, jak i popielnicowych, była więc przeciętnie wyższa od tej zarejestrowanej w grobach z faz I–III użytkowania cmentarzyska, jednak również stanowi zwykle tylko niewielką część pełnego szkieletu.

W obrębie 96 zespołów kości wyodrębniono szczątki 104 osób. Wiek zmarłych określono w 100 wypadkach (Wykres 23). W siedmiu grobach – pięciu popielnicowych, jednym popielnicowo-jamowym i jednym¹²²¹ jamowym – pochowane były po dwie osoby: dorosła i dziecko (Tab. 18)¹²²²; pozostałe groby kryły pochówki indywidualne.

¹²²¹ W statystyce nie uwzględniam niespalonych szczątków z grobu 525B, które prawdopodobnie są młodszym wtrętem.

¹²²² W katalogu wyniki analizy antropologicznej kości z grobu 968 zamieszczono przy opisie grobu 969. Szczątki z tego ostatniego zespołu zaginęły przed opracowaniem materiałów.

Najliczniejszą kategorią wiekową, która obejmuje blisko 29% całości przeanalizowanych materiałów, są osoby w wieku *adultus*, drugą – dzieci w wieku *infans I*, których udział wynosi ponad 16%. Odsetek osób dorosłych zwiększy się, jeśli zestawieniu uwzględnić szczątki określone w przedziale dwóch kategorii wiekowych bądź ogólnie – jako dorosłe albo niedorosłe. Te pierwsze¹²²³ stanowią ponad 63%, drugie¹²²⁴ – około 34% zbioru (Wykres 24).

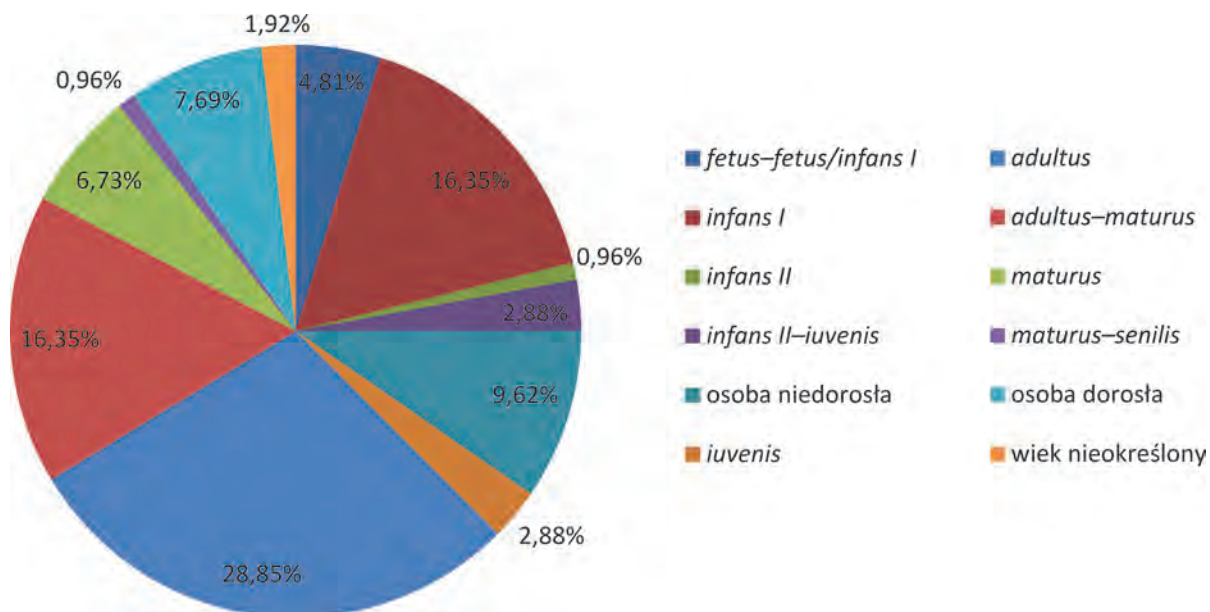
Odmienne proporcje w odniesieniu do kategorii wiekowych rejestrowane są przy uwzględnieniu obrządku pogrzebowego. W grobach popielnicowych odsetek pochowanych dzieci jest znacznie wyższy i wynosi około 45%, przy około 30% pochowanych w grobach jamowych, gdzie z kolei przeważają osoby w klasie *adultus* lub starsze (Wykresy 25 i 26).

Płeć zmarłych określono w 43 wypadkach, zwykle w sposób niepewny. Wśród nich 34-krotnie wskazano na płeć żeńską, a dziewięciokrotnie na płeć męską (Wykres 27). Najliczniej reprezentowane są szczątki kobiet w wieku *adultus*, które stanowią ponad połowę ogółu osób o określonej płci oraz ponad 70% wszystkich kobiet (Wykres 28). Wśród szczątków mężczyzn nieznacznie przeważają natomiast przypisane do kategorii *maturus* (Wykres 29). Wiek dojrzały dominuje też w samej grupie mężczyzn, trzeba mieć jednak na uwadze, że w tym wypadku próba badawcza jest niewielka.

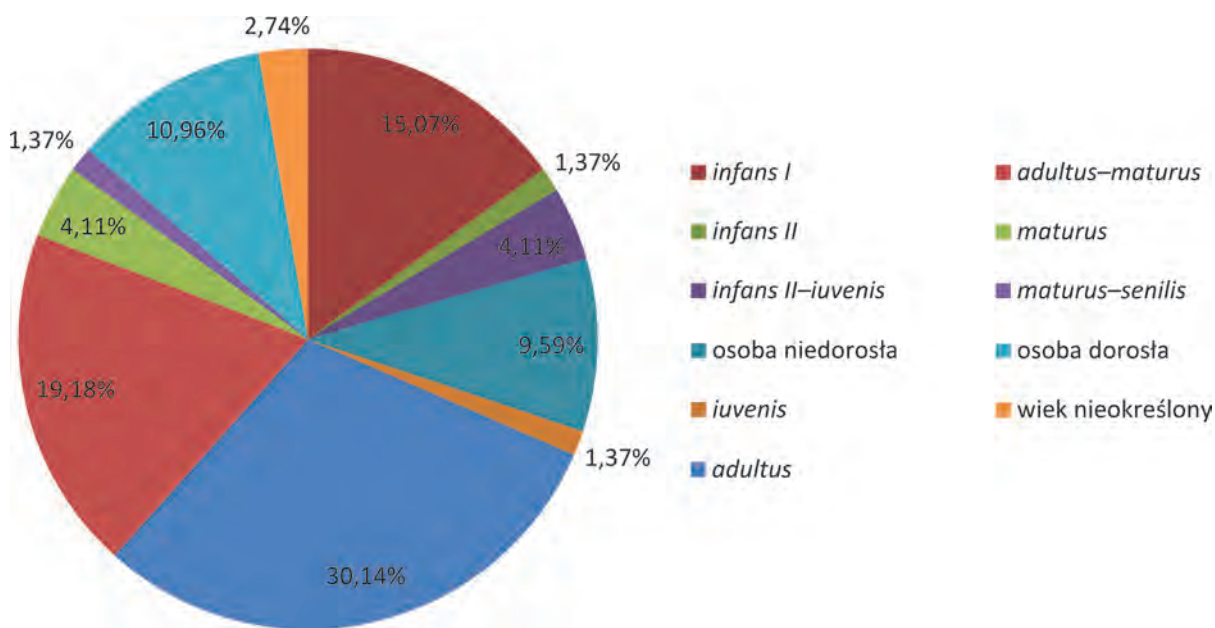
Szczątki kobiet zarejestrowano we wszystkich formach grobów wczesnorzymskich z Kleszewa. Dziesięciokrotnie odkryto je w grobach popielnicowych,

¹²²³ Tj. w wieku *iuvenis* i starszym oraz określone ogólnie jako dorosłe.

¹²²⁴ Tj. w wieku od *fetus* do *infans II–iuvenis* oraz określone ogólnie jako niedorosłe.

Wykres 24. Wiek osób pochowanych w grobach z faz IV-V użytkowania cmentarzyska (n=104)

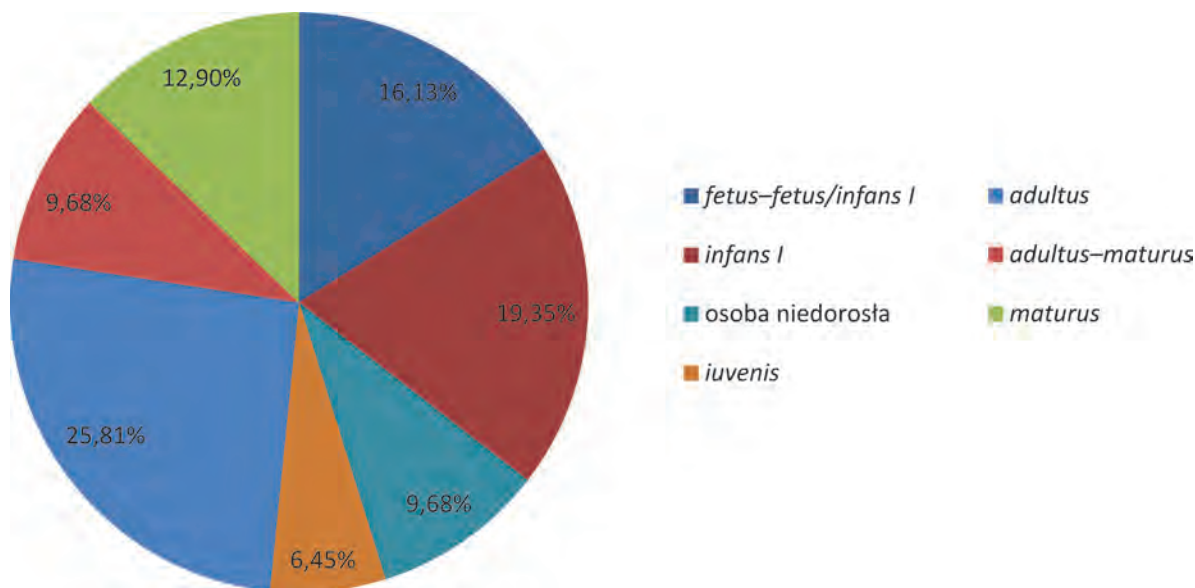

Wykres 25. Wiek osób pochowanych w grobach jamowych z faz IV-V użytkowania cmentarzyska (n=73)

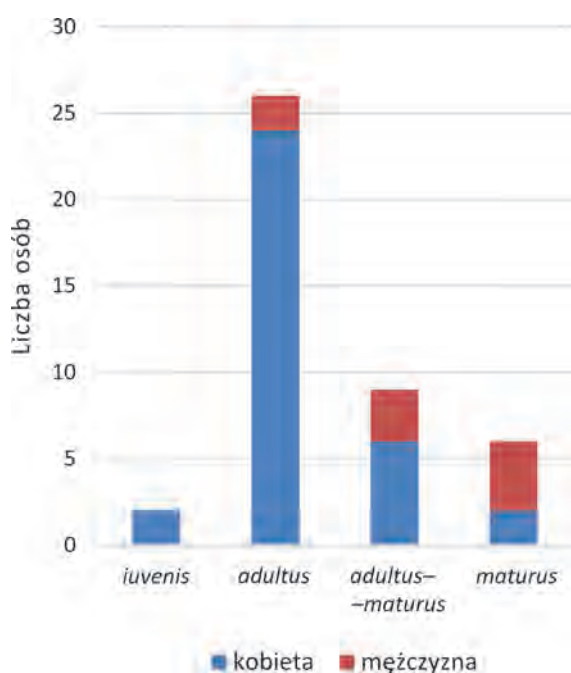
zarówno tych z resztkami stosu, jak i tzw. czystych. Pozostałe pochodzą z 24 grobów jamowych, zawierających lub niezawierających resztek stosu, a w jednym wypadku też z grobu w formie zwartego skupiska kości. Szczątki mężczyzn wystąpiły w sześciu w grobach popielnicowych i trzech jamowych, z pozostałościami stosu w wypełniskach, jak i bez nich. Tak samo zróżnicowany był obrządek pogrzebowy w wypadku grobów dziecięcych. Wyjątkiem są tu jedynie pochówki płodów, ewentualnie noworodków (*fetus* lub *fetus/infans I*),

które znaleziono wyłącznie w popielnicach (zob. Wykres 23). W grobach zbiorowych szczątki poszczególnych osób były ze sobą zmieszane (np. groby 282, 370, 968) bądź pochowane osobno, np. w grobie 352 szczątki kobiety (?) znajdowały się w popielnicy, a kości dziecka w stropie jamy, z kolei w grobie 357 szczątki dziecka zalegały w popielnicy, a kości mężczyzny (?) były rozproszone w wypełniku grobu.

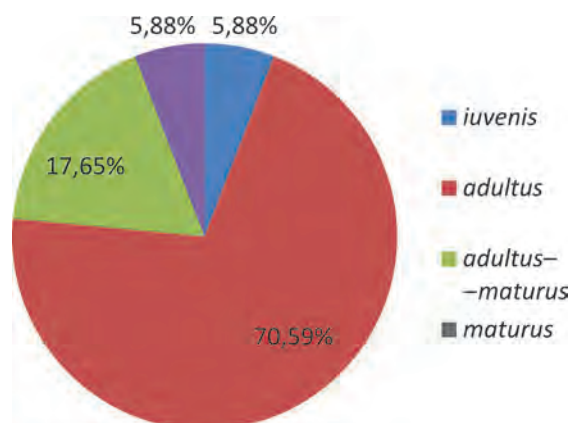
Przepalone kości zwierząt wystąpiły w 46 grobach (zob. Aneks 2), co stanowi około 30% zespołów da-

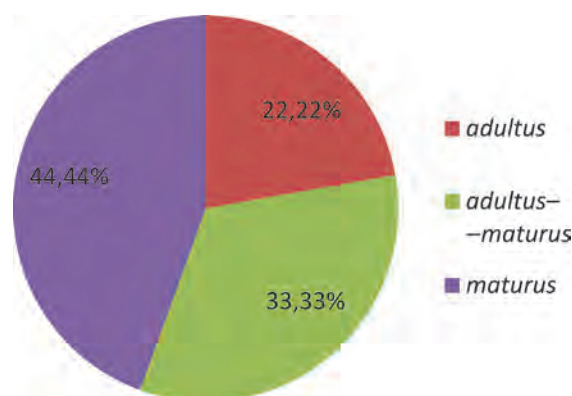
Wykres 26. Wiek osób pochowanych w grobach popielnicowych z faz IV-V użytkowania cmentarzyska (n=31)

Wykres 27. Struktura płci względem wieku osób pochowanych w grobach z faz IV-V użytkowania cmentarzyska

Wykres 28. Wiek kobiet pochowanych w grobach z faz IV-V użytkowania cmentarzyska (n=34)

Wykres 29. Wiek mężczyzn pochowanych w grobach z faz IV-V użytkowania cmentarzyska (n=9)

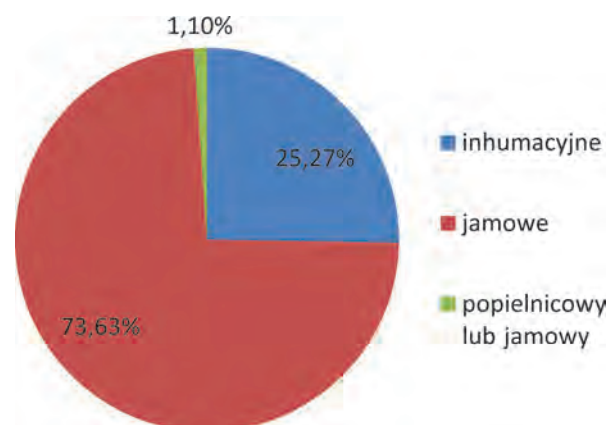
towanych na fazy IV-V użytkowania nekropoli. Dominują wśród nich kości ptaków, przede wszystkim kur i – znacznie rzadziej – gęsi. W kilkunastu grobach zarejestrowano kości świń i kóz albo owiec. Szczątki zwierzęce odkryto w grobach osób dorosłych oraz – rzadziej – dzieci, tak w grobach popielnicowych, jak i jamowych. Nekropola w Kleszewie pod względem

Tab. 19. Zestawienie grobów i obiektów kultury wielbarskiej

Grobny			Obiekty
inhumacyjne	jamowe	popielnicowy lub jamowy	
158, 179, 182?, 183?, 184, 186, 280, 385, 386, 412, 418, 600, 621, 629, 634, 636, 720, 750, 808, 884, 887, 916, 917	150, 163A, 166, 174, 175, 177, 185, 195, 217, 257, 258, 263, 265, 355, 356, 359, 362, 380, 411, 414, 415C, 474, 483, 505, 514?, 524, 534, 577, 578, 579, 588, 597, 601, 609, 619, 640, 641, 651, 693, 695, 690B, 699, 703, 707, 708, 719, 721A, 721B, 724, 728, 739, 851, 858, 863, 881, 883, 915, 916A, 918, 919, 950, 953, 954, 960, 1013, 1027A, 1027B	957	269, 428, 676

składu gatunkowego najbliższa jest wschodniomazowiecko-podlaskim cmentarzyskom w Kamieńczyku i Krupicach, gdzie także przeważają kości ptaków¹²²⁵.

Pozostałe pięć jam datowanych na fazy IV–V użytkowania cmentarzyska to obiekty o trudnej do określenia funkcji (50, 211, 360, 379, 493). Są to różnej wielkości jamy wypełnione szarą lub ciemnoszarą ziemią, najczęściej zawierającą mniej lub bardziej liczne węgle drzewne. Nie można wykluczyć, że część z nich to ślady po zniszczonych grobach ciałopalnych.

Wykres 30. Formy grobów kultury wielbarskiej (n=91)

4.2. KULTURA WIELBARSKA

Kulturze wielbarskiej przypisano 91 grobów oraz trzy obiekty (Tab. 19). W tej pierwszej grupie znajdują się 23 groby inhumacyjne, 67 grobów jamowych i jeden popielnicowy bądź jamowy (Wykres 30).

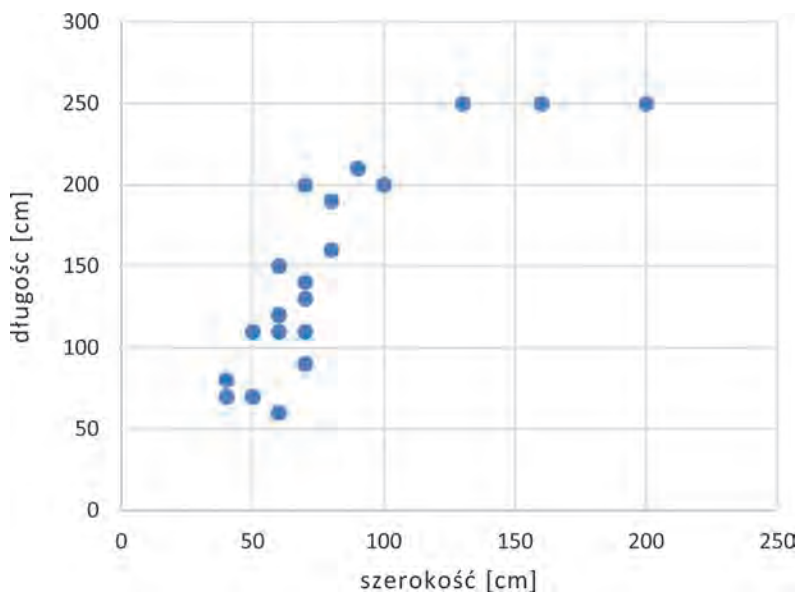
Przed przystąpieniem do charakterystyki grobów inhumacyjnych należy podkreślić, że podana wyżej ich liczba jest z pewnością zaniżona. Wynika to z wielofazowości stanowiska w Kleszewie. Odkryte tu m.in. pozostałości rozległej osady z epoki brązu spowodowały, że nie było możliwe określenie atrybucji kulturowej olbrzymiej liczby obiektów bez wyposażenia i śladów pochówki (np. kości ludzkich). Groby inhumacyjne kultury wielbarskiej i jamy osadnicze z epoki brązu cechowały się bowiem zbliżoną barwą wypełniaka i niekiedy kształtem. Dlatego, poza nielicznymi wyjątkami, za pochówki inhumacyjne uznano wyłącznie te obiekty, w których odkryto wyposażenie.

Jamy grobów inhumacyjnych były prostokątne (np. groby 158, 600, 884), rzadziej owalne (np. groby 184, 385, 720), wyjątkowo – koliste (groby 280, 750).

Większość wydłużona była wzdłuż osi N-S, niekiedy z nieznacznym odchyleniem na NW (np. groby 184, 916), co jest typowe dla grobów kultury wielbarskiej. Rozmiary jam wahały się od 70×40 do 250×200 cm, a najczęściej ich szerokość liczyła 40–100 cm, a długość – 90–210 cm (Wykres 31). Głębokość poszczególnych grobów, licząc od poziomu ich wyróżnienia, mierzyła od 10 do 115 cm, przy czym w 70% wypadków nie przekraczała 50 cm. Wynika to przede wszystkim z faktu, iż pochówki inhumacyjne często rejestrowane były dopiero po wyeksplorowaniu grobów ciałopalnych, a więc kilkadziesiąt centymetrów poniżej ich pierwotnego stropu.

Większość jam grobów inhumacyjnych wypełniała jasnoszara lub szara ziemia. W kilku z nich zalegały – jeden (groby 386 i 917) lub kilka (groby 158, 186, 412) – duże kamienie, tworzące niekiedy rozbudowane układy (grób 884). W wypełniakach niektórych grobów rozproszone były też węgle drzewne i przepalone kości ludzkie. Część z nich niewątpliwie znajdowała się na złożu wtórnym, na co wskazują towarzyszące im przedmioty o innej chronologii niż pochówek inhumacyjny (np. groby 884, 917). W co najmniej jednym wypadku

¹²²⁵ B. Kuziak 2009, 79; por. T. Dąbrowska 1997, 112–114; J. Jaskanis 2005, 118. Odnośnie do innych obszarów kultury przeworskiej – zob. R. Madyda-Legutko, J. Zagórska-Telega 2006.

Wykres 31. Zróżnicowanie rozmiarów jam grobów inhumacyjnych kultury wielbarskiej

szczątki ciałałpalne zalegały jednak w układzie sugerującym jego intencjonalność. W grobie 184 odkryto je w skupisku w połowie głębokości jamy, bezpośrednio pod olbrzymim kamieniem znajdującym się w centralnej partii jamy grobowej. Analiza antropologiczna wykazała, że spopielone kości przynależą prawdopodobnie do dziecka w wieku *infans I*. Niespalone kości osoby w tym wieku zarejestrowano też na dnie jamy. Bardzo mała ilość zachowanych szczątków kostnych nie pozwoliła na ustalenie liczby pochowanych w tym grobie osób. Grób może mieć więc charakter zbiorowy. Tego typu obiekty o mieszanym – ciałałpalnym i inhumacyjnym – obrządku pogrzebowym znane są z cmentarzysk grupy masłomęckiej¹²²⁶. Można więc spodziewać się ich także na cmentarzyskach wielbarskich. Z drugiej strony, powszechny birtualizm, któremu hołdowała ludność kultury wielbarskiej, mógł dotyczyć także pochówków indywidualnych¹²²⁷.

W większości grobów inhumacyjnych szczątki ludzkie uległy niemal całkowitej dekompozycji. Nieliczne ich fragmenty reprezentowane są najczęściej przez niewielkie ułamki kości długich lub czaszki, a czasami też korony zębów, zalegające przeważnie w pobliżu zabytków metalowych. Na podstawie lokalizacji fragmentów szkieletów oraz położenia elementów stroju, przede wszystkim kolii i fibul, można przyjąć, że zmarli grzebani byli zazwyczaj z głowami skierowanymi na północ, co odpowiada kanonowi kultury wielbarskiej¹²²⁸.

Wyjątkiem jest grób 600, do którego ciało złożono z głową skierowaną na południe. Pochówki tego typu znane z kilkunastu stanowisk kultury wielbarskiej, przy czym ich liczba na poszczególnych nekropolach ogranicza się do jednego lub dwóch, wyjątkowo – czterech¹²²⁹. Na obszarze Mazowsza i Podlasia zarejestrowano dotychczas tylko jeden – w Jartyporach¹²³⁰. Tylko w kilku wypadkach skąpe materiały osteologiczne dały sposobność wnioskowania o ułożeniu zwłok w jamie grobowej. W grobie 887 czaszka zmarłego spoczywała na prawym boku, a fragmenty kości nóg zalegały pod kątem w stosunku do ściany jamy grobowej. Stąd też wydaje się, że zmarły leżał na prawym boku z podkurczonymi nogami. Z kolei w grobie 636 zwłoki dziecka spoczywały prawdopodobnie na brzuchu. Powyższe sposoby ułożenia ciał notowane są w kulturze wielbarskiej rzadko¹²³¹. Na cmentarzyskach tego ugrupowania zmarłych z reguły składano bowiem w pozycji wyprostowanej, na wznak.

Interpretacja obecności grobów o odbiegającym od normy sposobie ułożenia zwłok jest trudna. Zabieg ten mógł być spowodowany najróżniejszymi czynnikami, np. obcym pochodzeniem zmarłej osoby, jej wykluczeniem ze wspólnoty ze względu na ułomności biologiczne, być formą kary w stosunku do osób, które naruszyły normy społeczne, pochówkiem osób w jakiś sposób „wyróżniających się” w lokalnej wspólnocie czy też stanowić próbę ochrony jej żywych człon-

¹²²⁶ A. Kokowski 1995, 161–162.

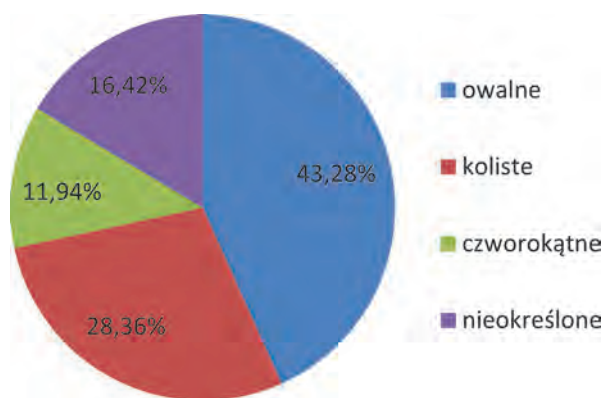
¹²²⁷ Zob. M. Natuniewicz-Sekuła 2007; K. Skóra 2015b, 98–106; M. Kurzyńska 2015, 96.

¹²²⁸ R. Wołgiewicz 1981, 138.

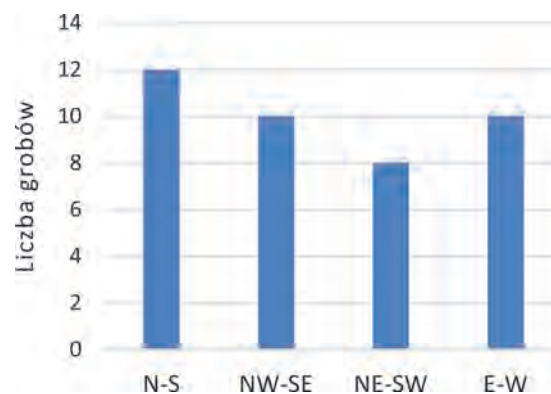
¹²²⁹ K. Skóra 2020, 151–152, aneks 5.2.

¹²³⁰ A. Żórawska 2006, 97, ryc. 1

¹²³¹ K. Skóra 2014; 2015a, 302.

Wykres 32. Kształty ciałopalnych grobów jamowych kultury wielbarskiej (n=67)

Wykres 33. Orientacja ciałopalnych grobów jamowych kultury wielbarskiej o zarysie owalnym lub prostokątnym

ków przed trupem¹²³². W grobach z Kleszewa szczątki ludzkie uległy całkowitemu rozkładowi bądź zachowały się w ograniczonym stopniu, co wyklucza próbę wyjaśnienia przyczyn odrębności tych pochówków w oparciu o dane antropologiczne. Niewiele w tym zakresie wnosi też ich inwentarz. Jedynie w wypadku grobu 600 rzadko spotykane na obszarze kultury wielbarskiej paciorki (600/2.8–36), z których skomponowana została kolia, mogą sugerować pochodzenie zmarłej z innego kręgu kulturowego, np. kultury czerniachowskiej albo grupy masłomęckiej, gdzie takie ozdoby notowane są częściej¹²³³.

Wyposażenie pochówków inhumacyjnych zalegało w pobliżu spągów jam grobowych. Składały się na nie głównie elementy stroju, przedmioty codziennego użytku oraz naczynia gliniane (zob. Rozdział 5.2).

Groby ciałopalne kultury wielbarskiej reprezentowane były niemal wyłącznie przez pochówki jamowe zawierające resztki stosu. Stopień nasycenia spalenizną wypełnisk poszczególnych grobów był różny. Najczęściej jamy miały barwę od szarej do ciemnoszarej lub czarnej. Bardziej jednolite, ciemniejsze wypełniska cechowały z reguły groby mniejszych rozmiarów, w jamach większych wypełniska były jaśniejsze i zwykle mniej jednorodne. Grobów o jasnych jamach, bez resztek stosu bądź ze śladową ilością węgla drzewnych, zarejestrowano w Kleszewie niewiele (np. grób 166).

¹²³² K. Skóra 2014, 477–479; 2020, 154–156.

¹²³³ Należy jednak podkreślić, że – poza nielicznymi wyjątkami, np. Fântânele „Rit” w Rumunii (G. Marinescu, C. Gaiu 1989, 135, 137) – na nekropolach kultur czerniachowskiej i Sântana de Mureș południowa orientacja zwłok notowana jest rzadko (G.F. Nikitina 1985, 33; B. Magomedov 2001, 27; O.L. Şovan 2009, 194). Ta sama uwaga dotyczy też grupy masłomęckiej (K. Skóra 2015a, 302; 2020, 151–152).

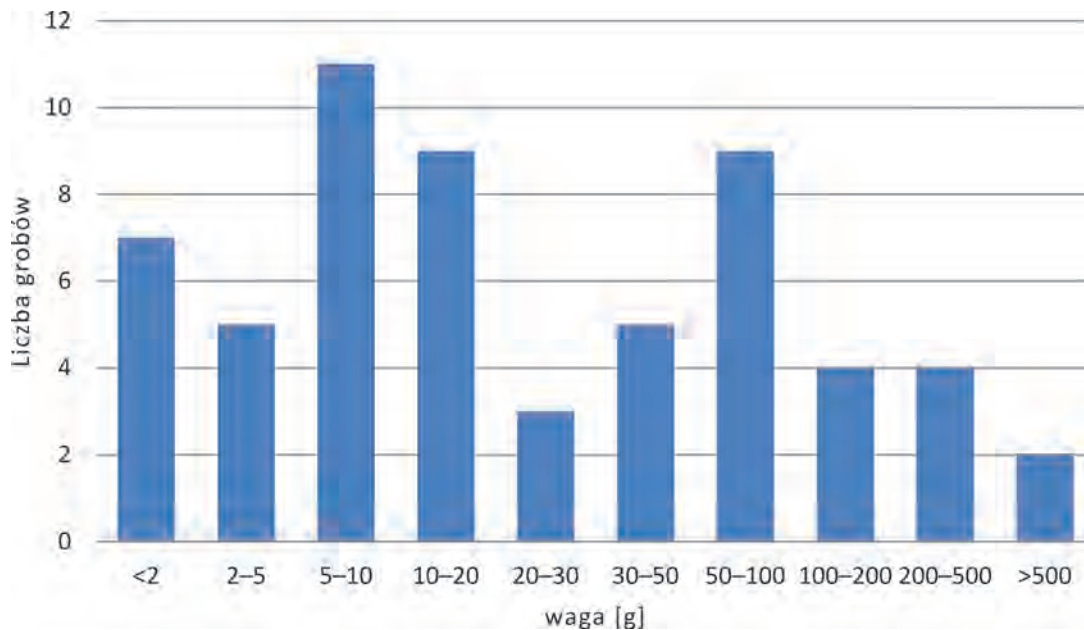
Większość jam cechowała się zarysem owalnym lub kolistym, rzadziej – czworokątnym (Wykres 32). Rozmiary jam owalnych i czworokątnych były bardzo zróżnicowane i wahały się od 20×20 cm do 320×220 cm. Obiekty te – odmienienie od inhumacyjnych – wydłużone były w różnych kierunkach (Wykres 33). Groby o zarysach kolistych były przeciętnie mniejsze od owalnych i czworokątnych, ich średnice mierzyły od 30 do 90 cm, najczęściej 40–70 cm. Jamy grobów ciałopalnych zwykle były nieckowate, wyjątkowo – półkoliste lub trójkątne. Głębokość poszczególnych grobów wahała się od 10 do 90 cm, rzadko jednak przekraczała 50 cm.

Większość grobów jamowych odkrytych w Kleszewie to formy typowe dla mazowiecko-podlaskich cmentarzysk kultury wielbarskiej¹²³⁴. Od wzorca tego odbiegają jedynie groby 640, 708 i 919. Wszystkie datowane są na fazę VII funkcjonowania cmentarzyska, przy czym pierwsze dwa – przypuszczalnie na jej młodsze stadium (zob. Rozdziały 2.3.11, 3.1). Cechują się one rozległymi jamami, mierzącymi odpowiednio 320×220 cm, 260×260 cm i 290×190 cm, o głębokości około 80–90 cm. Nie znam dla nich dobrych analogii na cmentarzyskach kultury wielbarskiej na Mazowszu i Podlasiu. Podobnie duże obiekty o charakterze sepulkralnym znane są z terenów kultury przeworskiej, gdzie interpretowane bywają jako *busta* – pochówki złożone w miejscu kremacji¹²³⁵. Cechą charakterystyczną obiektów tego typu, oprócz dużych rozmiarów, jest wyżarzenie gruntu wokół jamy¹²³⁶. Tego zjawiska nie zarejestrowano w wypadku grobów kleszewskich. Wydaje się, że w miejscu zalegania ciałopalenia należałoby spodziewać się też

¹²³⁴ Np. A. Kempisty 1968, 446–447; J. Jaskanis 1996, 87–88; J. Andrzejowski, A. Żórawska 2002, 52–53.

¹²³⁵ J. Zagórska-Telega 2019, 94–100.

¹²³⁶ B. Józefów 2008, 547.

Wykres 34. Waga (w gramach) szczątków ludzkich odkrytych w grobach ciałopalnych kultury wielbarskiej

niedużej liczby fragmentów przepalonych kości niż odkryto w wyżej wymienionych grobach, szczególnie tych o numerach 640 i 919¹²³⁷. Stąd też zakładam, że obiekty z Kleszewa to „zwykłe” groby jamowe, ale o ponadprzeciętnych gabarytach.

Dużych trudności interpretacyjnych przysparza grób 957, który manifestował się jako zgniecione, leżące na boku naczynie w czystym piasku. Przy naczyniu odkryto kilka przepalonych kości. Zespół przypomina (zniszczony) pochówek popielnicowy, tzw. czysty. Groby takie znamy z wielu mazowiecko-podlaskich nekropoli kultury wielbarskiej, gdzie datowane są głównie na fazy B₂/C₁-C₁¹²³⁸. Przeciw takiej interpretacji zespołu z Kleszewa przemawia jednak zupełny brak kości wewnątrz „urny” oraz bardzo niewielka ich liczba przy niej, a pośrednio też – brak wielbarskich grobów popielnicowych na cmentarzysku. Stąd też wydaje mi się, że grób 957 to raczej szczątkowo zachowany pochówek jamowy, podobny do zespołu odkrytego w Modle, grób 155, gdzie pod zalegającym w czystym piasku całym naczyniem, odkryto nieliczne przepalone kości i zapinkę¹²³⁹.

W stropach grobów 217, 362, 960 i 1027A odkryto kamienie. Okazy z grobów 217, 960 i 1027A są niewielkie i mogły znaleźć się w obrębie zarysów jam przypadkowo, np. podczas ich zasypywania lub w toku nowożytnej/współczesnej gospodarki rolnej. Głaz z grobu 362,

mierzący 150×80×40 cm, złożono do jamy na pewno intencjonalnie. Pod nim zalegała w rozproszeniu większość szczątków ludzkich. Przepuszczalnie kamień miał na celu oznaczenie grobu na powierzchni. Niewykluczone, że jego obecność związana była też z obrzędami towarzyszącymi pochówkowi.

Spalone szczątki ludzkie najczęściej rozproszone były w całych wypełniakach jam, nieco liczniej w ich ciemniejszych, głębszych partiach. Tylko w czterech grobach (163A, 175, 177, 524) zalegały one w skupiskach. Wyposażenie pochówków, zazwyczaj wtórnie przepalone i zdefragmentowane, rozrzucone było w różnych częściach jam grobowych, zwykle nie tworząc wyraźnych koncentracji. Obejmowało ono głównie elementy stroju, ozdoby, przedmioty codziennego użytku oraz fragmenty naczyń glinianych. Rzadko rejestrowane były całe naczynia oraz inne kategorie przedmiotów.

Analizom antropologicznym poddano materiał osteologiczny z 72 zespołów grobowych, w obrębie którego zidentyfikowano szczątki 74 osób¹²⁴⁰. Waga kości w grobach ciałopalnych¹²⁴¹ wahała się od 0,2 do 975,2 g (Wykres 34). Przeważają wśród nich zbiory małe lub średnie, o wadze do 100 g, które stanowią około 80% ogółu określonych szczątków. Dwa groby ciałopalne

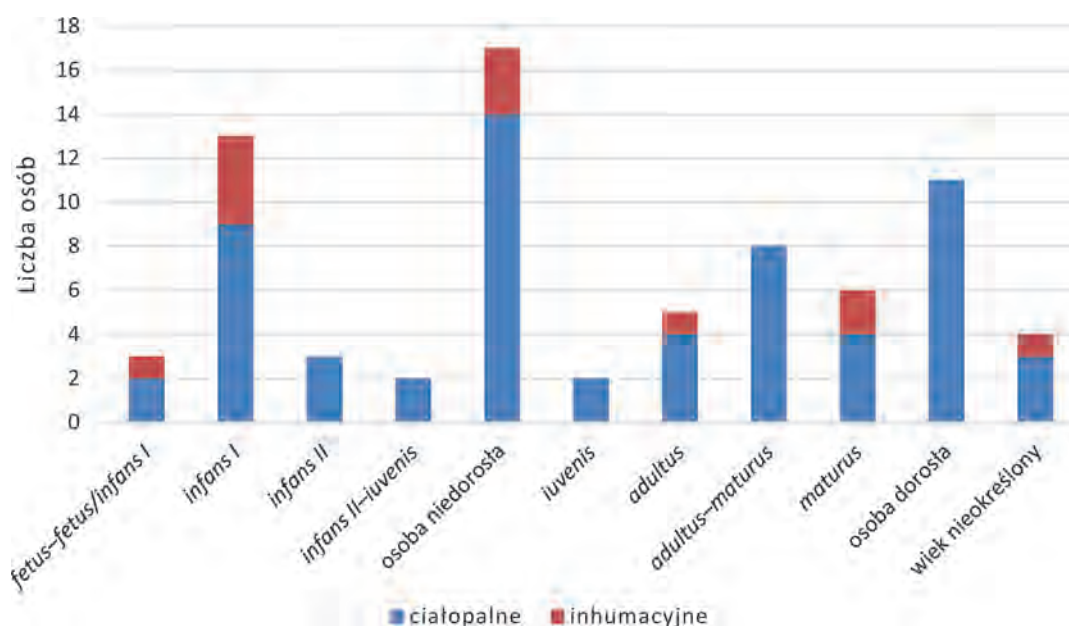
¹²³⁷ Grób 640 – 77,2 g kości; grób 708 – 261,3 g; grób 919 – 26,9 g.

¹²³⁸ Zob. M. Woźniak 2011, 196; 2016, 216.

¹²³⁹ J. Andrzejowski 2009, 153.

¹²⁴⁰ Nie uwzględniam tu kości ciałopalnych z wypełniak grobów inhumacyjnych. Ich związek z ludnością kultury wielbarskiej jest niepewny.

¹²⁴¹ Kości z grobów inhumacyjnych nie były ważone.

Wykres 35. Wiek osób pochowanych w grobach ciałopalnych i inhumacyjnych kultury wielbarskiej

Tab. 20. Oznaczenia antropologiczne szczątków osób (1, 2) pochowanych w grobach zbiorowych kultury wielbarskiej

Nr grobu	Typ grobu	1	2
359	jamowy	pleć nieokreślona, <i>adultus-maturus</i>	<i>infans I</i>
1027B	jamowy	pleć nieokreślona, osoba dorosła	<i>infans I-II</i>

miały charakter zbiorowy (Tab. 20), pozostałe zawierały pochówki jednostkowe.

Wiek zmarłych określono 70 wypadkach. Najliczniej reprezentowaną kategorią wiekową są dzieci w wieku *infans I*, a następnie dorośli w wieku *adultus* (Wykres 35). Dzieci także przeważają nad dorosłymi, jeśli uwzględnić osoby przypisane do dwóch kategorii wiekowych lub uznane ogólnie za dorosłe¹²⁴² lub niedorośle¹²⁴³. W takim wypadku odsetek dzieci wynosi 51%, a dorosłych – 43% (Wykres 36). Są to więc wyniki odmienne od tych uzyskanych dla cmentarzyska kultury przeworskiej, na którym stwierdzono przewagę pochówków osób dorosłych. Nieco inny obraz prezentują diagramy opracowane osobno dla ciałopalnych grobów jamowych oraz

¹²⁴² Tj. w wieku od *iuvenis* do *maturus* i określone jako osoba dorosła.

¹²⁴³ Tj. w wieku od *fetus* do *infans II-iuvenis* i określone jako osoba niedorośla.

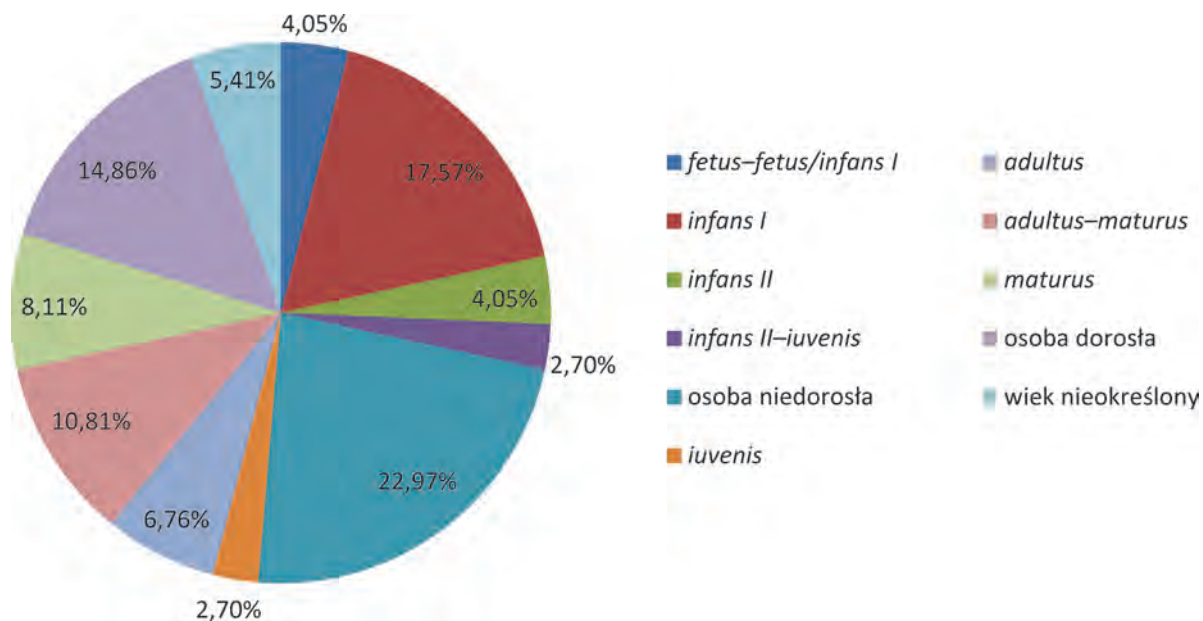
inhumacyjnych kultury wielbarskiej. W tej pierwszej grupie odsetek dzieci i dorosłych jest zbliżony, w grobach inhumacyjnych natomiast blisko dwie trzecie pochowanych zmarłych stanowią dzieci (Wykresy 37, 38). W tym ostatnim wypadku próba badawcza była jednak pięciokrotnie mniejsza.

Płeć osób określono dwunastokrotnie, zwykle w sposób niepewny (Wykres 39). Szczątki z siedmiu grobów przypisano mężczyznom, z pięciu – kobietom. Wiek pochowanych kobiet zawierał się w przedziale *iuvenis-maturus*, przy czym przeważały osoby młode. Mężczyźni byli przeważnie starsi, wiek większości z nich przypisano do kategorii *maturus*. Cmentarzysko w Kleszewie to druga nekropola kultury wielbarskiej na Mazowszu i Podlasiu, gdzie analizy antropologiczne wykazały przewagę mężczyzn nad kobietami. Inne takie obiekty znane są z Wielkopolski oraz Pomorza¹²⁴⁴. W wypadku materiałów z Kleszewa należy brać jednak pod uwagę fakt, że określono tylko niewielki odsetek (15%) szczątków ludzkich.

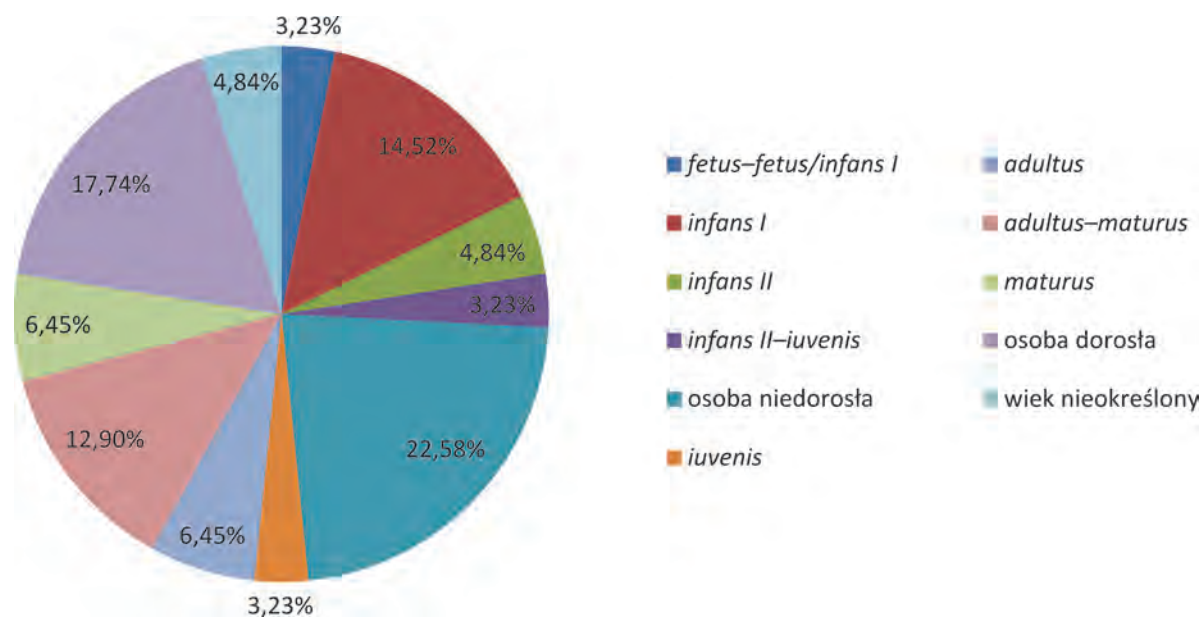
W ośmiu grobach kultury wielbarskiej odkryto kości zwierząt: ptaków (w tym kury), bobra, kozy lub owcy, bydła oraz nieokreślonych gatunkowo ssaków (zob. Aneks 2). Wśród nich na szczególną uwagę zasługują fragmenty kości bobra, rzadko spotykane na cmentarzyskach ze schyłku starożytności¹²⁴⁵. Szczątki zwierząt – przeważnie hodowlanych – stwierdzono

¹²⁴⁴ K. Skóra 2019, 331–332, mapa 1.

¹²⁴⁵ Szczątki bobra odkryto np. na przeworskich cmentarzyskach w Chmielowie Piaskowym (K. Godłowski, T. Wichman 1998, 47),

Wykres 36. Wiek osób pochowanych w grobach kultury wielbarskiej (n=72)

Wykres 37. Wiek osób pochowanych w grobach ciałopalnych kultury wielbarskiej (n=62)

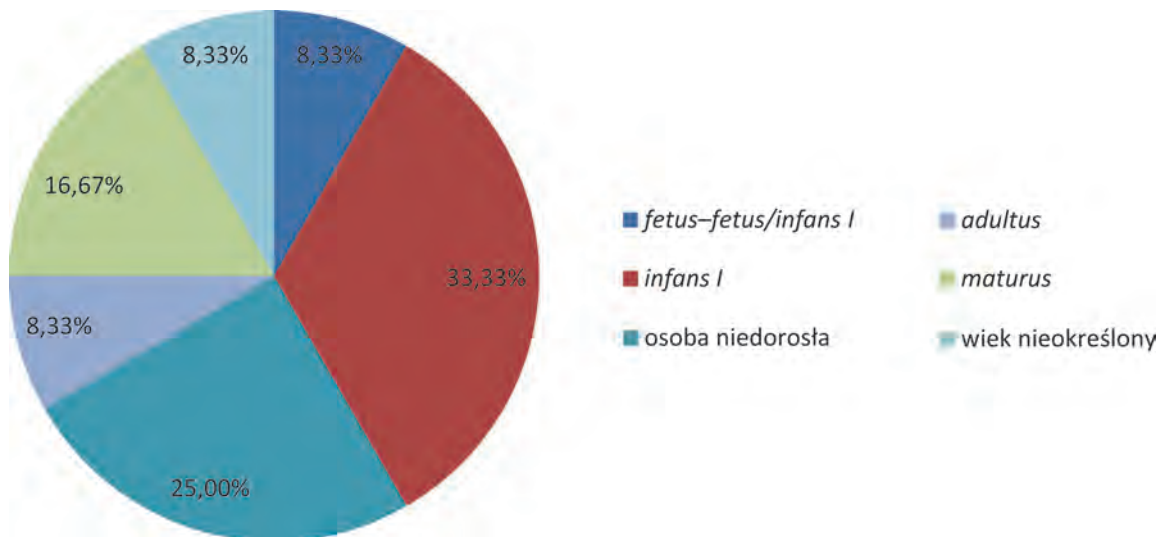
na większości mazowiecko-podlaskich cmentarzysk kultury wielbarskiej. Odsetek grobów je zawierających jest jednak wyraźnie mniejszy niż w wypadku nekropoli przeworskich z tego samego regionu (zob. wyżej). Zazwyczaj wynosi on kilka procent, wyjątkowo – co notujemy na cmentarzysku w Nadkolu, stan. 1 – kilka-

dziesiąt¹²⁴⁶. W obraz ten dobrze wpisuje się cmentarzysko w Kleszewie, gdzie kości zwierząt zarejestrowano w około 9% grobów.

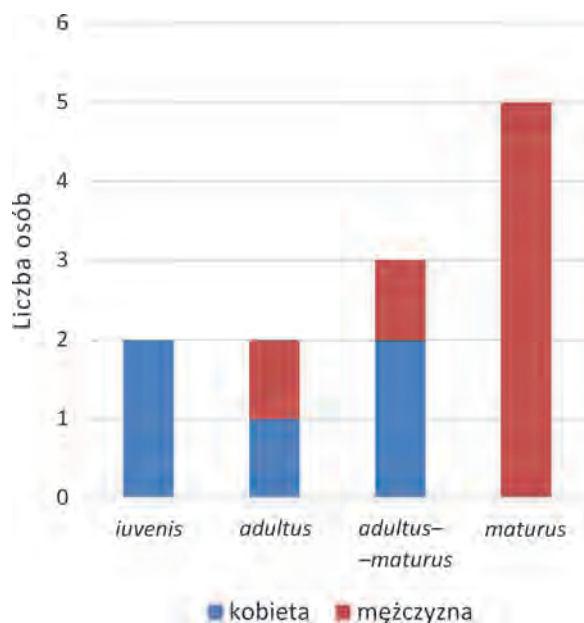
Z kulturą wielbarską wiązać można też dwa obiekty (428, 676) o stosunkowo dużych owalnych jamach, wypełnionych szarą ziemią z węglami drzewnymi. Funkcja tych obiektów jest nieznana.

Kamieńczyku (T. Dąbrowska 1997, 112) i Nadkolu, stan. 2 (J. Andrzejowski 1998a, 104).

¹²⁴⁶ J. Andrzejowski, A. Żórawska 2002, 54.

Wykres 38. Wiek osób pochowanych w grobach inhumacyjnych kultury wielbarskiej (n=12)

Wykres 39. Struktura płci względem wieku w grobach kultury wielbarskiej

4.3. OBIEKTY O NIEOKREŚLONEJ ATRYBUCJI KULTUROWEJ

Na cmentarzysku odkryto 110 grobów i 17 obiektów, których atrybucji kulturowej nie określono (Tab. 21). Wszystkie groby są ciałopalne. Odpowiadają one cechom wyżej omówionych grobów jamowych kultur przeworskiej i wielbarskiej. Przeważają wśród nich zespoły o szarych lub/i ciemnych wypełniakach zawierających

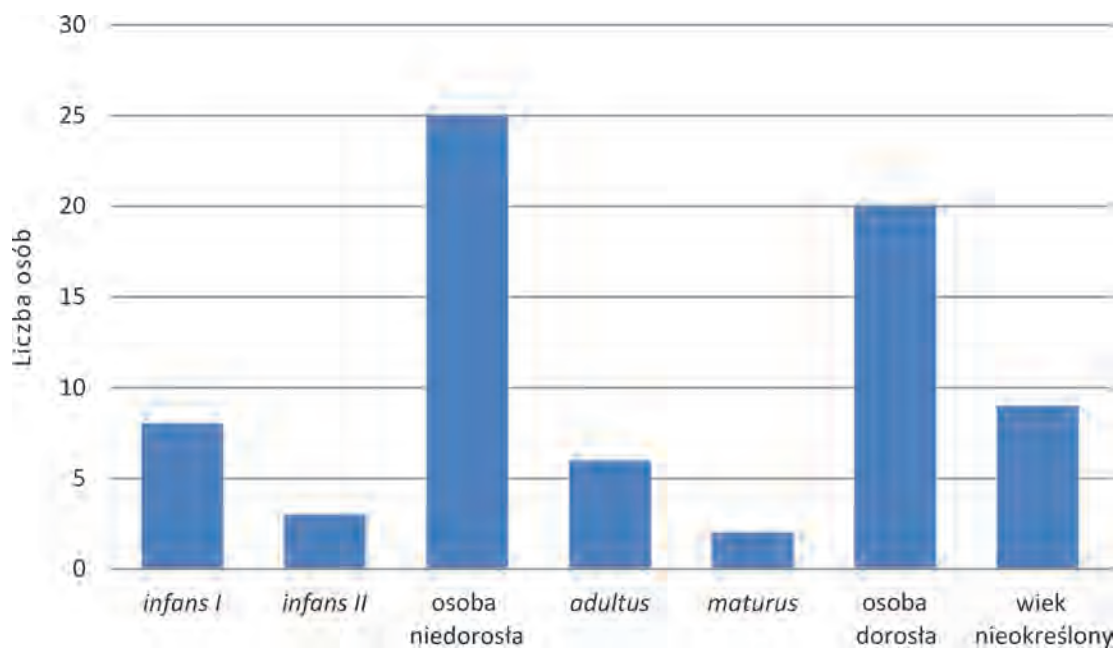
Tab. 21. Zestawienie grobów i obiektów o nieokreślonej atrybucji kulturowej

Groby	Obiekty
1, 8, 18, 40, 52, 69, 71, 90, 93, 99, 127, 131A, 134, 135, 149, 151, 161, 168, 172, 197, 204, 205, 214, 226, 241, 244, 247, 252, 254, 256, 260, 264, 266, 268, 269A, 275, 285, 297, 299, 304, 307, 313, 317, 334, 343, 349, 377, 381, 416, 471, 478, 489, 501A, 503, 509, 528, 531, 535, 575, 581, 584, 594, 595, 598, 602, 607, 610, 612, 616, 628, 630, 632, 638, 639, 642, 643, 661A, 677, 680, 690A, 691, 694, 696, 710, 716, 716A, 723, 729, 732, 737, 801, 802, 831, 833, 838, 844, 852, 853, 854, 880, 931, 932, 947, 951, 959, 987, 1005, 1014, 1058, 1064	14, 31, 33, 80, 88, 120, 162, 164, 230, 249, 344, 382, 395, 519, 848, 914, 955

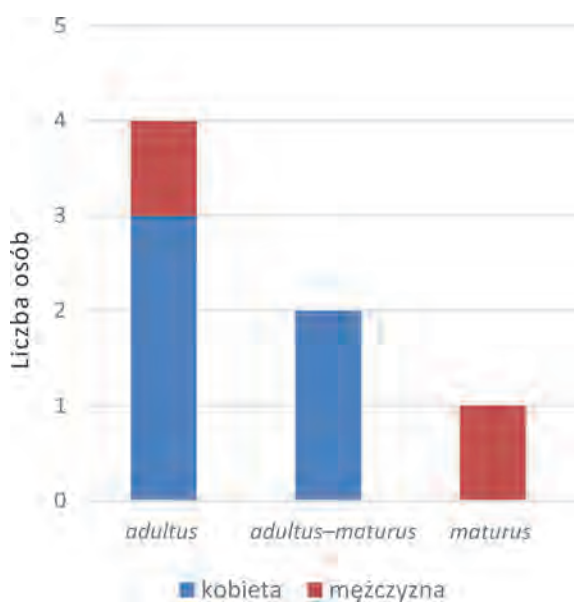
szczątki stosu. W stropie jednego z nich (grób 172) zalegało kilka średniej wielkości kamieni tworzących „bruk”. Większość grobów nie miała inwentarza bądź ograniczał się on głównie do mało charakterystycznych fragmentów ceramiki, zwykle przepalonych.

Analizie antropologicznej poddano materiał osteologiczny z 73 zespołów. Wiek pochowanych osób określono 64 wypadkach (Wykres 40)¹²⁴⁷, płeć – w siedmiu (Wykres 41). W dwóch grobach (197, 802) zarejestrowano też kości zwierzęce – świni i nieokreślonego ssaka.

¹²⁴⁷ Kategoria „osoba niedoroślą” obejmuje szczątki, których wiek określono na *infans I-II*, *infans I/II*, *infans II-iuuenis* albo sklasyfikowanych jako osoba niedoroślą. Kolumna „osoba dorosła” zawiera osoby w wieku *adultus-maturus* i określone jako osoba dorosła.

Wykres 40. Wiek osób pochowanych w grobach o nieokreślonej atrybucji kulturowej

Wykres 41. Struktura płci względem wieku w grobach o nieokreślonej atrybucji kulturowej

Obiekty to w większości mało charakterystyczne jamy o kolistych lub owalnych zarysach, wypełnione szarą ziemią zawierającą węgle drzewne. W jednym z nich (obiekt 120) odkryto kilka przepalonych kości świni. Funkcja tych obiektów jest nieznana.

5. CHARAKTERYSTYKA INWENTARZY GROBOWYCH

Zawartość grobów odkrytych na cmentarzysku w Kleszewie uwarunkowana był zapewne wieloma czynnikami. Wpływ na inwentarz mogły mieć płeć, wiek, majątek, pozycja i funkcja zmarłego w lokalnej społeczności. Jego ostateczny skład determinował obrządek pogrzebowy, mający swe źródło w sferze wierzeń i rytuałów praktykowanych przez daną społeczność. Studia nad zwyczajami funeralnymi ugrupowań różnych stref barbarzyńskiej Europy dowodzą, że dobór elementów wyposażenia nie był przypadkowy, np. istniały reguły zakazujące lub nakazujące umieszczanie pewnych kategorii przedmiotów w jamach grobowych¹²⁴⁸. Zjawisko to możemy zaobserwować także na cmentarzysku w Kleszewie.

W niniejszym rozdziale podjęto próbę ogólnej charakterystyki inwentarzy grobów ludności kultur przeworskiej i wielbarskiej, z uwzględnieniem datowania zespołów i głównych cech obrządku pogrzebowego¹²⁴⁹. Wyposażenie pochówków omówiono w podziale na poszczególne fazy funkcjonowania cmentarzyska i ogólnie w odniesieniu do całości materiałów każdego z ugrupowań. W wypadku kultury przeworskiej ubogo wyposażone zespoły scharakteryzowano też w obrębie dwóch horyzontów czasowych, obejmujących fazy I–III i IV–V, które wyraźnie manifestują się odmiennymi formami naczyń glinianych. Zabieg ten umożliwił włączenie do analizy licznej grupy zespołów, których datowanie w obrębie jednego odcinka chronologicznego nie było możliwe.

¹²⁴⁸ Np. K. Czarnecka 1990, 57–58; H. Derks 2012, 84–90; A. Maciałowicz, M. Woźniak 2015, 241–242; J. Zagórska-Telega 2019, 141–168.

¹²⁴⁹ Zróżnicowanie inwentarzy względem wieku i płci zaprezentowano w Rozdziale 6.

5.1. KULTURA PRZEWORSKA

Spośród 320 grobów kultury przeworskiej inwentarz pozaceramiczny zawierało 201 zespołów, co stanowi około 63% ogólnej liczby. Ich wyposażenie składało się głównie z elementów stroju oraz ozdób, a w mniejszym zakresie – przedmiotów codziennego użytku i narzędzi. Rzadko w grobach przeworskich notowane były importowane naczynia szklane lub metalowe oraz broń. W kolejnych fazach funkcjonowania nekropoli odsetek grobów zawierających wybrane formy zabytków był różny (Tab. 22). Oczywiście, nie wszystkie zabytki notowane w danej fazie rejestrowane były też w innych.

Najczęściej odkrywaną kategorią przedmiotów związanych ze strojem były zapinki. Odsetek grobów je zawierających w poszczególnych fazach użytkowania nekropoli wynosił zwykle kilkadziesiąt procent. Tak wysoki ich udział procentowy w wąsko datowanych zespołach jest z pewnością zawyżony. Wynika on z braku możliwości datowania do jednego odcinka chronologicznego zespołów, w których fibul nie odkryto. Bliższe rzeczywistości dane zdają się prezentować zestawienia obejmujące dłuższe okresy chronologiczne. W fazach I–III odsetek grobów z zapinkami wynosił 38,4%, a w fazach IV–V – 47%. Średnia uzyskana dla wszystkich grobów kultury przeworskiej z Kleszewa liczy 37,7%. Liczba zapinek w poszczególnych zespołach wynosiła od jednej do trzech. Najczęściej notowany był jeden okaz, rzadziej – dwa. Zestaw złożony z trzech fibul zarejestrowano wyłącznie w kilku grobach z faz II i V. W wypadku odkrycia pary zapinek oba egzemplarze reprezentowały te same bądź odmiennie formy. W pochówkach z faz I–III wyraźnie dominują groby zawierające okazy różnych typów (stosunek 8:1). W grobach z faz IV–V liczba zespołów zawierających takie same bądź różne fibule jest zbliżona (stosunek 9:10).

Tab. 22. Odsetek grobów kultury przeworskiej z wybraną cechą inwentarza w poszczególnych fazach rozwoju cmentarzyska

Cecha inwentarza	Datowanie							Kultura przeworska (n=320)
	faza I (n=15) [n=66]*	faza II (n=38)	faza III (n=16)	łącznie fazy I-III (n=164)	faza IV (n=9)	faza V (n=76)	łącznie fazy IV i V (n=114)	
zapinka	73,3 [22,7]	42,1	68,7	27,4	55,6	30,3	27,2	24,5
2 zapinki	20 [4,5]	10,5	25,0	6,7	44,4	17,1	14,9	9,1
3 zapinki	- [-]	18,4	-	4,2	-	7,9	5,2	4,1
szpila	- [1,5]	2,6	-	1,2	11,1	3,9	3,5	2,2
sprzączka/klamra	6,7 [3,0]	2,6	-	1,8	11,1	9,2	7,0	3,4
okucie pasa	6,7 [1,5]	-	-	0,6	-	13,2	8,7	3,4
okucie końca pasa	-	-	-	-	-	5,3	3,5	1,3
bransoleta	- [1,5]	-	-	1,2	22,2	11,8	11,4	4,7
paciorki	6,7 [10,6]	10,5	6,2	13,4	11,1	13,1	12,2	11,3
wisiorek	- [6,1]	2,6	6,2	5,5	11,1	10,5	9,6	6,0
kasetka	-	-	-	-	-	11,8	7,8	2,8
grzebień	-	-	-	-	-	6,6	4,3	1,6
szpila hakowa	6,7 [1,5]	18,1	-	4,2	-	5,3	3,5	3,4
prześlík	6,7 [3,0]	23,7	18,7	10,4	33,3	22,4	17,5	12,9
igła	13,3 [3,0]	21,1	25,0	9,8	22,2	3,9	4,3	6,9
szydło	20,0 [10,6]	23,7	12,5	11,0	22,2	1,3	3,5	6,6
nóż prosty	- [1,5]	7,9	-	2,4	-	1,3	0,8	1,6
nożyk sierpikowaty	6,7 [4,5]	15,8	25,0	9,1	-	1,3	0,8	5,0
broń	6,7 [4,5]	-	-	1,8	-	-	-	0,9
kółko	- [1,5]	7,9	6,2	2,4	-	1,3	2,6	2,8
srebro	-	-	-	-	-	6,6	4,3	1,6
naczynie rzymskie (szklane, metalowe, gliniane)	-	-	-	-	-	-	1,7	0,6
wyłącznie ceramika	- [40,9]	15,8	-	34,1	-	17,1	28,7	37,0
kości zwierzęce	13,3 [19,7]	23,7	12,5	16,5	11,1	40,8	33,9	22,6

* Liczby w kwadratowych nawiasach zawierają wartości dla grobów datowanych na fazę I i fazy I-IIa.

We wszystkich grobach z trzema zapinkami¹²⁵⁰, dwie fibule reprezentowały ten sam typ, trzecia zapinka była inna. W większości zespołów okazy pochodzące z jednego grobu zwykle sporządzone były z tego samego surowca; od normy tej zanotowano jedynie kil-

¹²⁵⁰ W wypadku których nie ma wątpliwości odnośnie do formy wszystkich odkrytych w nich zapinek, np. groby 200B, 357, 365B, 1047.

ka odstępstw¹²⁵¹. Zapinki żelazne znaleziono w grobach z faz I, II i V. Okazy brązowe pochodzą z zespołów datowanych w ramach faz II-V. W fazach I-II dominują fibule żelazne, a w pozostałych odcinkach – brązowe.

Drugą pod względem liczebności grupą zabytków związanych ze strojem były elementy pasa. Odkryto je w grobach ze wszystkich etapów użytkowania cmentarzyska

¹²⁵¹ Groby 1/1961, 365B, 1047.

przede wszystkim z fazy V. W zespołach ze starszych odcinków chronologicznych przedmioty te notowane były stosunkowo rzadko. Z grobów datowanych na młodszy okres przedrzymski (konkretnie na fazy I i IIa) pochodzą dwie kłamy zawiasowe oraz jedna pierścieniowata. Ta ostatnia stanowiła najprawdopodobniej część pasa służącego do noszenia miecza. Taką samą funkcję mogło pełnić zdobione ażurowymi aplikacjami okucie z grobu 402. W fazach IV i V najczęściej notowanym metalowym elementem pasa były sprzączki, nieznanne z grobów o starszej metryce. W fazie V niektóre pasy okute były prostokątnymi nakładkami, okuciami zakończenia rzemienia oraz złączami ogniwkowymi, a niekiedy zaopatrzone były w okucia pierścieniowate służące do przytrzczenia jakiegoś przedmiotu. Wymienione elementy występowały ze sobą w różnych konfiguracjach, np. pojedynczo, okucie lub okucia i sprzączka, kilka okuć itd. Najbogatszy w części metalowe pas odkryto w grobie 132. Składał się on z 13 brązowych okuć oraz żelaznej sprzączki. Rekonstrukcję jego formy (Ryc. 20:4) sporządzono w oparciu o analogie z terenów kultury wielbarskiej, gdzie pozostałości zbliżonych pasów rejestrowano w grobach inhumacyjnych (Ryc. 20:1–3).

Najrzadziej notowanym elementem stroju – jak się je zwykle interpretuje – były szpile¹²⁵². Odkryto je w dwóch zespołach z faz I–IIa i IIa oraz czterech z faz IV–V. Znaleźiska z młodszego okresu przedrzymskiego są żelazne, okazy z grobów wczesnorzymskich brązowe, a wyjątkowo – żelazne i bimetaliczne. W grobie 224 z fazy IIa znaleziono dwie szpile, w pozostałych zespołach – po jednej.

Możliwe, że ze strojem związane były żelazne kółka o kilkucentymetrowej średnicy, odkryte w kilku zespołach z niemal wszystkich faz użytkowania cmentarzyska.

Ozdoby reprezentowane są przez bransolety, szklane paciorki oraz różnego rodzaju wisioriki. Pośród tych ostatnich znajdują się także zabytki, których taka funkcja jest niepewna, ale najbardziej prawdopodobna, np. knotenringi, kółeczka z drutu, zwinięte w rurkę blaszki, wygięta w pierścień igła itp. Najliczniejszą grupę tej kategorii stanowią szklane paciorki. Wszystkie są nadtopione, a wiele z nich zachowało się wyłącznie w postaci niewielkich bryłek barwnego szkła. Ich liczba w poszczególnych zespołach była niska. Najwięcej – dziewięć – odkryto w grobie 132 ze stadium Vb, po kilka sztuk zarejestrowano w grobach 48 i 615, datowanych odpowiednio na fazy III i IIb–III, oraz – przypuszczalnie – w grobie 702 z fazy IV, gdzie znaleziono dziesięć bryłek stopionego szkła. We wszystkich wy-

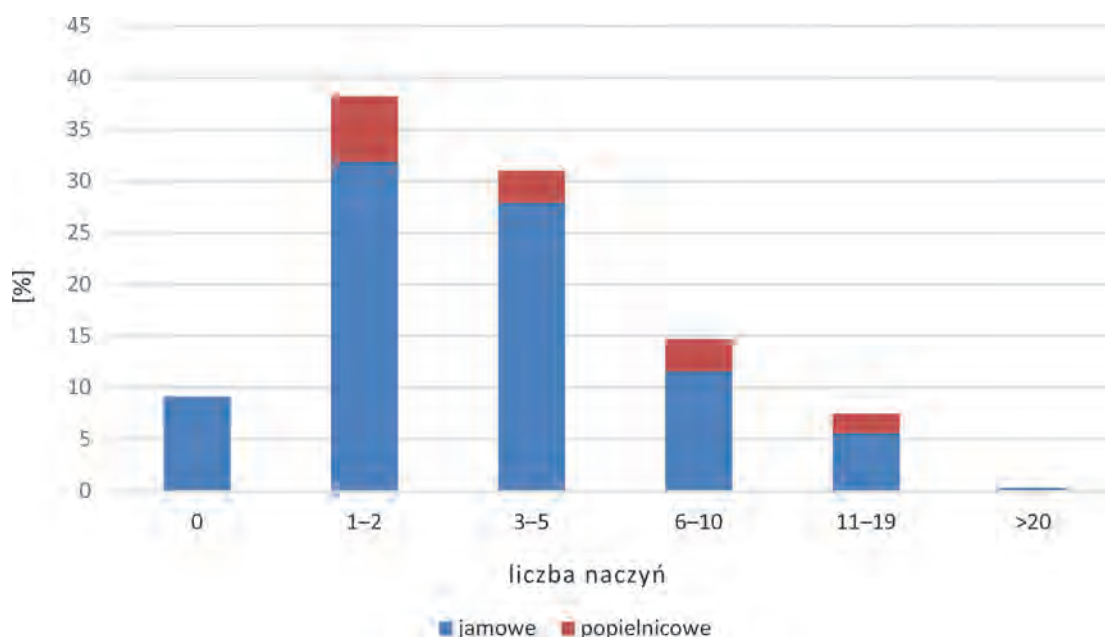
¹²⁵² Należy jednak podkreślić, że faktyczna funkcja niektórych okazów jest niejasna.

Tab. 23. Odsetek grobów jamowych oraz popielnicowych (w tym popielnicowo-jamowych) kultury przeworskiej z wybraną cechą inwentarza

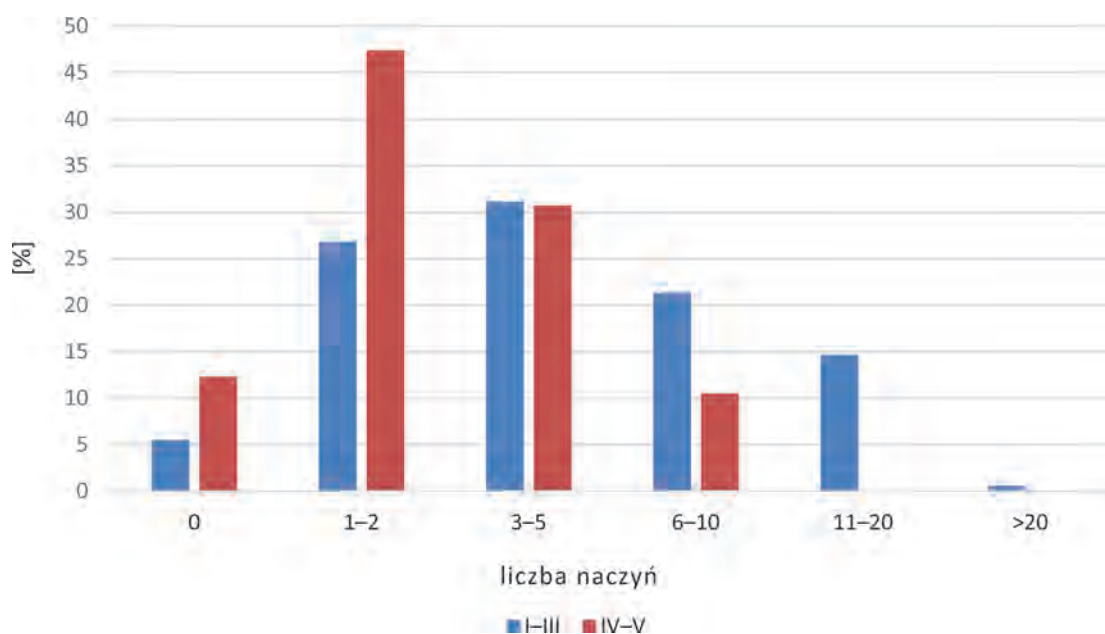
Cecha inwentarza	Grób	
	jamowy (n=273)	popielnicowy lub popielnicowo-jamowy (n=46)
zapinka	24,8	21,7
2 zapinki	5,8	28,3
3 zapinki	0,4	26,1
szpila	1,8	4,3
sprzączka/klamra	1,8	13,0
okucie pasa	2,6	8,7
okucie końca pasa	1,1	2,2
bransoleta	3,6	10,9
paciorki	12,4	4,3
wisiorek	5,5	8,7
kasetka	1,1	13,0
grzebień	1,8	–
szpila hakowa	2,9	6,5
przęslik	8,0	41,3
igła	5,8	13,0
szydło	4,4	19,6
nóż prosty	1,1	4,3
nożyk sierpikowaty	4,0	10,9
broń	1,1	–
kółko	2,6	4,3
srebro	0,7	4,3
naczynie rzymskie (szklane, metalowe, gliniane)	0,7	–
wyłącznie ceramika	40,1	17,4
kości zwierzęce	17,9	50,0

mienionych zespołach kolia skomponowana była także z metalowych wisiorów. Podobne zjawisko, gdzie szklanym paciorkom towarzyszyły metalowe wisioriki, zarejestrowano w sumie dziesięciokrotnie. Częściej jednak paciorki i wisioriki występowały osobno.

Bransolety należą do form charakterystycznych przede wszystkim dla faz IV–V, w grobach chronologicznie starszych odkryto jedynie dwa (?) egzemplarze.

Wykres 42. Udział procentowy grobów jamowych i popielnicowych kultury przeworskiej ze wskazaną liczbą naczyń (n=320).
Cyfrą 0 oznaczono zespoły bez ceramiki lub zawierające wyłącznie nieliczne, niecharakterystyczne ułamki brzuśców

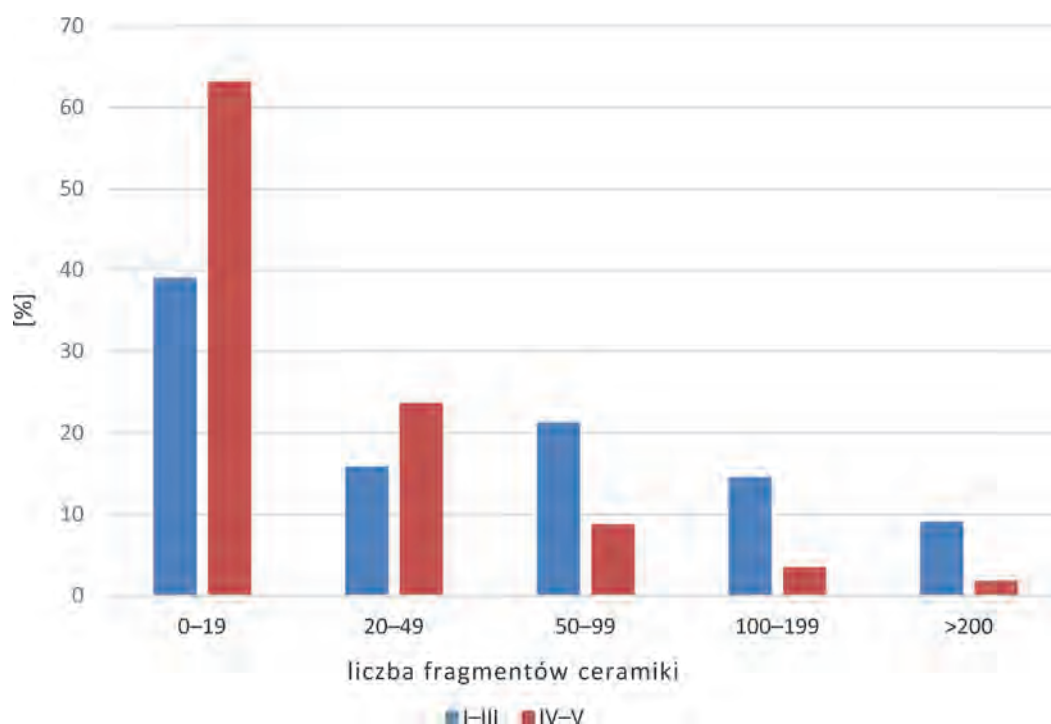

Wykres 43. Odsetek grobów kultury przeworskiej ze wskazaną liczbą naczyń w fazach I-III (n=164) i IV-V (n=114)

W trzech grobach z fazy Vb znaleziono po dwa okazy, które są wzajemnie identyczne lub mają bardzo zbliżony kształt. W pozostałych wypadkach (tj. dziewięćkrotnie) bransoleta wystąpiła pojedynczo.

Wśród przedmiotów codziennego użytku oraz narzędzi najliczniej reprezentowane były przybory związane z prostymi zajęciami domowymi, np. przędzeniem, szyciem. Przędzliki odkryto w blisko 13% grobów przewor-

skich, przy czym wyraźnie częściej (niemal dwukrotnie) notowano je w pochówkach z faz IV-V, niż I-III. Najniższy odsetek grobów z przędzlikami cechuje zespoły z faz I-IIa, najwyższy – fazę IV użytkowania cmentarzyska. W 12% grobów z przędzlikami znaleziono więcej niż jeden egzemplarz. Do częstych znalezisk należą też igły. W fazach II, III i IV liczba grobów je zawierających wynosi ponad 20%. Zestawienie uwzględniające

Wykres 44. Odsetek grobów kultury przeworskiej ze wskazaną liczbą nieokreślonych fragmentów naczyń glinianych w fazach I-III (n=164) i IV-V (n=114)

pochówki ubogo wyposażone wykazuje, że w fazach I-III igły umieszczano w grobach dwukrotnie częściej niż w fazach IV-V. Zbliżone zjawisko obserwujemy też w wypadku szydeł i szpil hakowych. Dla grobów z faz I-III charakterystyczne są też nożyki sierpikowate. Przedmiotami znanymi wyłącznie z grobów datowanych na fazę V są natomiast rogowe grzebienie oraz metalowe elementy kasetek. W tym czasie w inwentarzach grobów z Kleszewa po raz pierwszy pojawiają się też przedmioty wykonane ze srebra.

Broń lub elementy związane z ekwipunkiem wojowników odkryto w grobach z fazy I, względnie I-IIa. Odsetek tak wyposażonych zespołów z faz I i I-IIa jest jednak niewielki i wynosi jedynie 4,5% (1,8% w odniesieniu do wszystkich grobów kultury przeworskiej).

Zaprezentowane w Tabeli 22 dane procentowe, opracowane dla wszystkich grobów przypisanych kulturze przeworskiej, różnicują się przy uwzględnieniu obrządku pogrzebowego. Wyposażenie pochówków jamowych statystycznie było uboższe od popielnicowych. Dotyczy to niemal wszystkich uwzględnionych kategorii zabytków (Tab. 23). Wyjątkiem są elementy uzbrojenia oraz grzebienie, które odkryto tylko w grobach bezpopielnicowych. W wypadku tych ostatnich wyższy jest też odsetek grobów zawierających wyłącznie fragmenty ceramiki.

Naczynia gliniane, z racji, że stanowią podstawowy wskaźnik atrybucji kulturowej grobów ubogo wyposażonych¹²⁵³, obecne są w inwentarzu niemal wszystkich zespołów przypisanych kulturze przeworskiej. W większości wypadków zachowane były one we fragmentach, zwykle wtórnie przepalonych. W efekcie tego pierwotna liczba egzemplarzy zdeponowanych w grobach jest trudna do określenia. Dotyczy to szczególnie grobów jamowych, w których zalegało kilkadziesiąt lub kilkaset ułamków ceramiki. Przedstawione na Wykresach 40-42 wartości mają więc charakter szacunkowy i obejmują całe naczynia oraz egzemplarze wyodrębnione z masy fragmentów na podstawie m.in. obecności wylewów, ornamentowanych fragmentów brzuśców itp. W ogólnym zarysie najczęściej w grobach kleszewskich znajdowało się jedno lub dwa naczynia, nieco rzadziej – od trzech do pięciu (Wykres 42). Groby, w inwentarzach których zalegały fragmenty co najmniej dziesięciu naczyń, stanowią niewielki odsetek całego zbioru. W fazach I-III przeciętna liczba naczyń glinianych była wyższa niż w grobach z faz IV-V (Wykres 43). W tym drugim horyzoncie rzadko notowano więcej niż pięć naczyń,

¹²⁵³ Określenie atrybucji kulturowej grobów niezawierających fragmentów naczyń glinianych możliwe było jedynie w kilkunastu wypadkach.

a fragmentów dziesięciu lub więcej egzemplarzy nie zarejestrowano ani razu. Z kolei w fazach I–III groby z więcej niż pięcioma naczyniami stanowią ponad 35% zespołów, a z co najmniej dziesięcioma – 15%. Większy udział ceramiki w fazach I–III niż IV–V można zaobserwować także w grupie nieokreślonych fragmentów naczyń (Wykres 44). Jest to zjawisko typowe dla wschodniomazowieckich cmentarzysk kultury przeworskiej¹²⁵⁴.

5.2. KULTURA WIELBARSKA

Kulturze wielbarskiej przypisano 91 grobów, z czego 23 to pochówki inhumacyjne. Wyposażenie grobów jamowych i inhumacyjnych jest wyraźnie różne, szczególnie w odniesieniu do części stroju, dlatego też scharakteryzowane zostało także oddzielnie (Tab. 24).

W grupie grobów inhumacyjnych inwentarz związany z pochówkiem odkryto w 15 zespołach. Składał się on z części stroju i ozdób, narzędzi i przedmiotów codziennego użytku oraz całych¹²⁵⁵ naczyń glinianych. Zapinki odkryto w ponad 60% zespołów. Dziewięciokrotnie fibula była jedna, trzykrotnie – dwie, a dwukrotnie strój pochowanej osoby składał się z trzech¹²⁵⁶ zapinek. Fibule zazwyczaj odkrywano w okolicach kości czaszki lub w kontekście wskazującym na taką ich lokalizację (sąsiedztwo paciorków i wisiorków). W grobach z trzema fibulami, dwie zapinki znajdowały się w okolicach głowy, trzecia – na piersiach. Od normy tej odbiega jedynie grób 621, gdzie żelazny (!) okaz zalegał w południowej partii jamy, z dala od znajdujących się w północnej części grobu paciorków. W grobach zawierających parę fibul zawsze były one identyczne (lub niemal identyczne) i wykonane z tego samego surowca. Strój złożony z trzech fibul składał się z dwóch jednakowych okazów srebrnych oraz brązowej zapinki innego typu. Ta ostatnia spinała szatę na piersiach, dwie pozostałe – na ramionach.

W siedmiu grobach (ok. 30% grobów inhumacyjnych), w tym pięciu z zapinkami, znaleziono sprzączki. W dwóch z nich zarejestrowano po dwa egzemplarze, w pozostałych wystąpiły one pojedynczo. Większość sprzączek odkryta została w środkowych partiach jam, przypuszczalnie w okolicy bioder pochowanych osób.

¹²⁵⁴ Np. Kamińczyk (T. Dąbrowska 1997), Karczewiec (T. Dąbrowska 1973), Oblin (K. Czarnańska 2007).

¹²⁵⁵ Ewentualnie zgnięcionych, ale kompletnych.

¹²⁵⁶ W grobie 884 odkryto pięć fibul, jednak tylko trzy z nich stanowiły element stroju, w którym pochowano zmarłą osobę. Pozostałe dwie zapinki, jako dary grobowe, zdeponowane były obok zwłok.

W grobie 884, w którym znaleziono dwie sprzączki, jeden okaz stanowił część stroju zmarłej osoby; drugi – w formie daru grobowego – złożono w pewnym oddaleniu od ciała. Tak samo można interpretować sprzączkę z grobu 386, odkrytą przy południowej ścianie grobu, daleko od pozostałych elementów stroju. Trudniej wyjaśnić funkcję dwóch egzemplarzy z grobu 917. Ich lokalizacja sugeruje, że oba mogły stanowić część ubioru, w którym pochowano zmarłą osobę. Niewykluczone, że okaz odkryty stosunkowo blisko fibuli to pozostałość pasa noszonego w poprzek klatki piersiowej¹²⁵⁷, być może służącego do troczenia miecza. Użytkowanie pasów w typie rzymskiego balteusa przez ludność kultury wielbarskiej potwierdzają znaleziska z Kamienicy Szlacheckiej¹²⁵⁸ i Linowa¹²⁵⁹.

Liczną i zasadniczo jedyną kategorią ozdób odkrytą w grobach inhumacyjnych są szklane i bursztynowe paciorki oraz metalowe wisiorki. Zarejestrowano je w około 74% grobów inhumacyjnych. Występowały one pojedynczo, lub – w większości wypadków – w formie mniej bądź bardziej rozbudowanych naszyjników (kologii). Skład tych ostatnich był różny. Kilka z nich złożono wyłącznie z paciorków bursztynowych¹²⁶⁰, inne jedynie z paciorków szklanych¹²⁶¹. Najczęściej jednak skomponowane były z paciorków wykonanych z obu tych surowców¹²⁶², a nieco rzadziej także i metalowych wisiorków¹²⁶³. Umieszczenie elementów kologii w grobach wskazuje, że zwykle noszony był jeden naszyjnik, który wisiał na szyi lub piersiach. Od normy tej odbiega strój osoby z grobu 884, którą pochowano prawdopodobnie w dwóch naszyjnikach: jednym składającym się wyłącznie z miniaturowych paciorków ze szkła niebieskiego i drugim – złożonym z paciorków szklanych i bursztynowych oraz srebrnych i brązowych wisiorków. Dwie kolie znaleziono też w grobie 386. Pierwsza z nich zalegała w pobliżu zębów zmarłej, a więc zapewne noszona była na szyi bądź piersiach. Druga – kilkadziesiąt centymetrów dalej. Znaczna odległość od czaszki i lokalizacja w środkowo-zachodniej części jamy wskazują, że znajdowała się ona prawdopodobnie w pobliżu bioder pochowanej osoby¹²⁶⁴. Niekiedy sugeruje się, że paciorki, które odkryto w podobnym

¹²⁵⁷ Zob. K. Skóra 2008, 12.

¹²⁵⁸ Zob. M.J. Przybyła 2010, 104, 108, ryc. 10; M. Tuszyńska 2020, 70–71, tabl. V/12:4–6, LXXXI:1.

¹²⁵⁹ M. Kurzyńska 2015, 72–73, tabl. XXX/114:2–4.

¹²⁶⁰ Np. groby 280, 621.

¹²⁶¹ Np. groby 600, 720.

¹²⁶² Np. groby 385, 750.

¹²⁶³ Np. groby 158, 884.

¹²⁶⁴ Przy założeniu, że grób był indywidualny, a ciało złożono w pozycji wyprostowanej.

Tab. 23. Odsetek grobów kultury wielbarskiej z wybraną cechą inwentarza

Cecha inwentarza	Groby inhumacyjne			Groby ciałopalne			Kultura wielbarska (n=91)
	faza VI (n=9)	faza VII (n=6)	wszystkie (n=23)	faza VI (n=6)	faza VII (n=20)	wszystkie (n=68)	
zapinka	55,6	50,0	39,1	16,7	20,0	14,7	20,9
2 zapinki	22,2	16,7	13,0	-	5,0	1,5	4,4
3 zapinki	11,1	16,7	8,7	-	-	-	2,2
sprzączka	33,3	66,7	30,4	50	35,0	14,7	18,7
okucie pasa	-	-	-	33,3	-	5,9	4,4
okucie końca pasa	-	-	-	16,7	-	1,5	1,1
paciorek/-ki	77,8	100,0	73,9	50,0	55,0	44,1	51,6
wisiorek	44,4	33,3	26,1	16,7	10,0	5,9	11,0
grzebień	22,2	16,7	8,7	83,3	50,0	50,0	39,6
szpila hakowa	22,2	-	8,7	-	5,0	2,9	4,4
przęslik	11,1	16,7	8,7	-	10,0	2,9	4,4
igła	-	33,3	8,7	-	-	1,5	3,3
nóż prosty	-	16,7	4,3	16,7	5,0	2,9	3,3
żelazo	22,2	-	8,7	16,7	30,0	13,2	12,1
srebro	11,1	33,3	13,0	-	-	-	3,3
naczynie rzymskie (szklane, metalowe, gliniane)	-	16,7	4,3	33,3	15,0	7,4	6,6
całe naczynia	44,4	83,3	47,8	-	-	-	12,1
ceramika „toczona”	-	16,7	4,3	-	75,0	22,1	17,6
wyłącznie ceramika	-	-	-	-	15,0	16,2	12,1
kości zwierzęce	-	-	-	16,7	20,0	11,8	11,0

kontekście¹²⁶⁵, przymocowane były do pasa i pełniły rolę jego ozdoby¹²⁶⁶. Zabytki z Kleszewa zalegały w zwartym skupisku, co wskazuje na inny charakter tego znaleziska. Wydaje się, że przedmioty te przetrzymywane były w woreczku z materiału organicznego, który mógł być przytroczony do pasa. Sakiewki użytkowane były powszechnie przez ludność barbarzyńskiej Europy. Wykonywane były z materiałów nietrwałych, stąd też zwykle ulegały całkowitemu rozkładowi. Ich obecności dowodzą specyficzne zgrupowania drobnych przedmiotów

¹²⁶⁵ Np. Cecele, grób 17A (J. Jaskanis 1996, 14, tabl. III/17A), Kowalewko, groby 87, 223 (T. Skorupka 2001, 34, 65, tabl. 26/87, 68/223), Pruszcz Gdański, stan. 10, grób 428 (M. Pietrzak 1997, 62, tabl. CXXVIII/428).

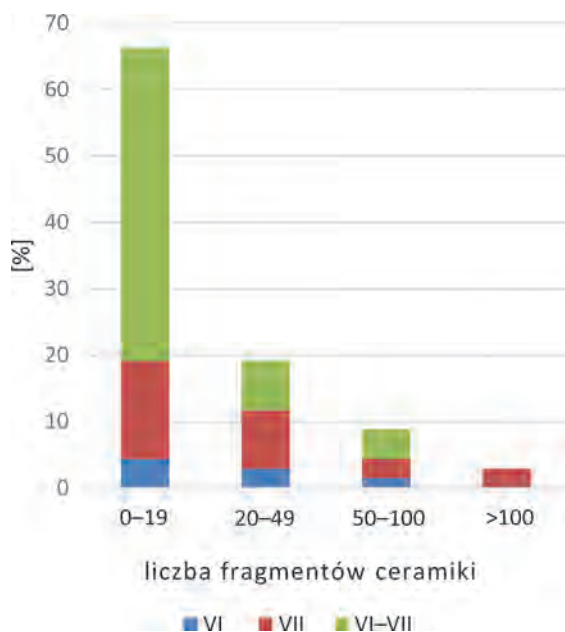
¹²⁶⁶ Zob. K. Żyto 2019, 83–84.

notowane w grobach inhumacyjnych oraz na stanowiskach bagiennych¹²⁶⁷. Na ziemiach polskich najlepiej zachowane relikty sakiewek odkryto na wielbarskiej nekropoli w Weklicach¹²⁶⁸.

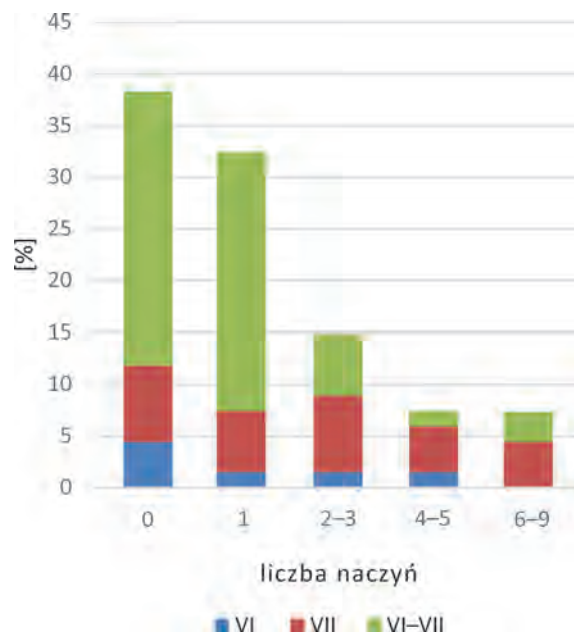
Niejasna jest funkcja pojedynczego paciorka odkrytego w południowej części grobu 884. Przy założeniu, że ciało złożono w pozycji wyprostowanej omawiany zbytek znajdowałby się w okolicach kolan, a przy ułożeniu zwłok ze zgiętymi nogami – nieco niżej, może nawet w pobliżu stóp. Paciorek mógł pełnić rolę ozdoby stroju bądź trafić do grobu jako dar. Możliwe też, że pierwotnie, tj. podczas pogrzebu, znajdował się w sakiewce.

¹²⁶⁷ Zob. J. Ilkjær 1993, 123; C. von Carnap-Bornheim, J. Ilkjær 1995, 381–384; A. Bursche 2010, 201–202; J. Schuster 2011, 69.

¹²⁶⁸ M. Natuniewicz-Sekuła, J. Okulicz-Kozaryn 2011, 143–144.

Wykres 45. Odsetek grobów ciałałpalnych kultury wielbarskiej ze wskazaną liczbą fragmentów ceramiki, w poszczególnych fazach rozwoju nekropoli (n=68)

Wykres 46. Odsetek grobów ciałałpalnych kultury wielbarskiej ze wskazaną liczbą naczyń w poszczególnych fazach rozwoju nekropoli (n=68). Cyfrą 0 oznaczono zespoły bez ceramiki lub zawierające wyłącznie nieliczne, niecharakterystyczne ułamki brzuśców

Nie przeczy temu nietypowa lokalizacja przedmiotu. Znaleźiska z terenów kultur czerniachowskiej i Sântana de Mureş wskazują bowiem, że kobiety nosiły sakiewki właśnie na wysokości kolan¹²⁶⁹, a w grobie z Kleszewa znaleziono również inne zabytki, które można tłumaczyć kontaktami z przywołanymi wyżej ugrupowaniami (np. naczynie wykonane przy użyciu koła, puchar szklany).

Przedmioty i narzędzia codziennego użytku obejmują igły, przęśliki, szpile hakowe, grzebień oraz noże. Liczba tych zabytków w grobach inhumacyjnych jest niska i ogranicza się do kilku okazów, odkrytych w czterech lub pięciu grobach¹²⁷⁰. W grobie 158 grzebień oraz wrzeczono z przęślikiem i szpilą hakową ułożone było na skraju północnej części jamy, około 50 cm od czaszki. W grobie 884 przęślik odkryto kilka centymetrów poniżej sprzączki (884/8). Możliwe że osadzony był na wrzeczonie, które zatknięto za pas. W tym samym zespole znaleziono jeszcze nóż, igłę i grzebień, które – wraz z dwiema fibulami (884/2.3) i drugą sprzączką (884/7) – zalegały w różnych miejscach w północnej partii jamy, w pewnej odległości od ciała. Zabytki te nie były bezpośrednio związane ze strojem, w który ubrano złożoną do grobu osobę. Z kolei w grobie 887 igła znajdowała się w jednym z naczyń.

Naczynia gliniane odkryto w blisko połowie grobów inhumacyjnych. Ich liczba wahała się od jednego (naj-

częściej) do czterech. Jeden egzemplarz, z grobu 884, wykonany był na kole garncarskim, pozostałe zrobiono ręcznie. Naczynia znajdowały się najczęściej w północnych partiach jam grobowych¹²⁷¹. W grobie 158 odkryto je w północnej i południowej części grobu, a w grobie 386 – tylko w południowej. Zwykle ustawione były one w pobliżu czaszki lub na skraju jamy grobowej, w pewnym oddaleniu od zwłok. W dwóch wypadkach¹²⁷² naczynia znajdowały się w pobliżu stóp. W wykonanej na kole garncarskim wazie z grobu 884 umieszczony był szklanych puchar, z kolei w misach z grobów 887 i 917 – mniejsze naczynka gliniane.

Pochówki ciałałpalne cechowało wyraźnie uboższe wyposażenie od odkrytego w grobach inhumacyjnych. Zapinki znaleziono w około 16% zespołów, najczęściej jedną, rzadziej – dwie. Rzadko notowane były też sprzączki. W grobach ciałałpalnych kilkakrotnie odkryto – nieznanne z grobów inhumacyjnych – okucia pasa, w tym jego zakończenia. Paciorki zarejestrowano w około 44% grobów jamowych. Z oczywistych względów nie było wśród nich okazów z bursztynu, natomiast pojawiły się formy z kamienia, których brak w grobach inhumacyjnych. Najbardziej rozbudowany naszyjnik znaleziono w grobie 708. Skomponowany był on

¹²⁶⁹ O.V. Gopkalo 2011a, 78.

¹²⁷⁰ Groby 158, 184, 386?, 884, 887.

¹²⁷¹ Groby 385, 600, 636, 720?, 808?, 884, 887, 916?, 917.

¹²⁷² Groby 386, 600.

z dziewięciu paciorków z chalcedonu, kilkunastu okazów ze szkła oraz z metalowego wisiorka. Kilkanaście paciorków szklanych odkryto też w grobie 883. Liczba egzemplarzy w innych zespołach nie przekraczała kilku sztuk. Wśród narzędzi i przedmiotów codziennego użytku wyraźnie dominują grzebienie, które odkryto w połowie grobów ciałopalnych. Inne zabytki z tej kategorii notowane były znacznie rzadziej, np. odsetek grobów z przęślikami, igłami, szpilami hakowymi wynosi tylko kilka procent. W kilku grobach znaleziono przedmioty nieznanne z inwentarzy grobów inhumacyjnych, np. igielniki, pęsetę. Większość pochówków jamowych zawierała fragmenty ręcznie lepionej ceramiki, zazwyczaj wtórnie przepalanej. Były to zbiory niewielkie, zwykle liczące kilka lub kilkanaście ułamków (Wykres 45). W poszczególnych zespołach wśród ogółu ceramiki wyodrębniono maksymalnie dziewięć naczyń, więcej niż trzy rejestrowano jednak rzadko (Wykres 46). Wyraźnie bogatsze w materiał ceramiczny zespoły pochodzą z fazy VII użytkowania cmentarzyska; grobów z tego odcinka jest jednak ponad trzykrotnie więcej niż z fazy VI. W grobach z fazy VII występują też niespotykane wcześniej fragmenty ceramiki wykonanej przy użyciu koła garncarskiego, pochodzące maksymalnie z trzech naczyń w obrębie jednego zespołu.

Cechą charakterystyczną cmentarzysk kultury wielbarskiej jest zdecydowana dominacja przedmiotów wykonanych ze stopów miedzi nad wytworzonymi

z innych metali¹²⁷³. Zjawisko to rejestrujemy także na nekropoli w Kleszewie. Wyroby wykonane ze srebra oraz żelaza stanowią tu margines znalezisk. Te pierwsze reprezentowane są przez pięć zapinek oraz kilkanaście ozdób odkrytych w trzech grobach inhumacyjnych¹²⁷⁴ i luźno (ZL/26). Przedmioty żelazne znaleziono w jedenastu grobach: dwóch inhumacyjnych¹²⁷⁵ i dziewięciu ciałopalnych¹²⁷⁶. W tych pierwszych, z żelaza zrobione były dwie sprzączki, fibula oraz wisiorki lub ich elementy. Zabytki znalezione w grobach jamowych to przede wszystkim niewielkie, mało charakterystyczne przedmioty, jak pręty, druty, nity. Wśród lepiej zachowanych zabytków znajdują się: okucie pasa (?) z grobu 362 oraz ułamek ostrza z grobu 150.

Rzymskie naczynia odkryto w około 6,5% zespołów grobowych. Okazy z metalu i gliny pochodzą z grobów datowanych na fazę VI, formy szklane – na fazę VII. Te ostatnie, pomijając puchar z grobu 884, zachowały się w formie niewielkich ułamków stopionego szkła; klasyfikacja funkcjonalna tych fragmentów jest niepewna.

W wypełniskach 11% grobów kultury wielbarskiej (wyłącznie ciałopalnych) zarejestrowano ułamki kości zwierzęcych (zob. Aneks 2). W czterech grobach stwierdzono obecność szczątków ptaków, w tym kury, także w czterech – ssaków, w tym bydła, owcy lub kozy oraz bobra. W jednym wypadku przynależności gatunkowej nie udało się określić.

¹²⁷³ Ostatnio M. Woińska 2018, 3–4, tam starsza literatura.

¹²⁷⁴ Groby 158, 720, 884.

¹²⁷⁵ Groby 386, 621.

¹²⁷⁶ Groby 150, 258, 362, 411, 578, 579, 708, 724, 858.

6. ZRÓŻNICOWANIE INWENTARZY GROBOWYCH W ŚWIETLE DANYCH ANTRPOLOGICZNYCH

Opracowanie antropologiczne kości ludzkich odkrytych w grobach z Kleszewa (Aneks 1) umożliwia podjęcie próby scharakteryzowania inwentarzy grobowych w zależności od wieku oraz – do pewnego stopnia – płci pochowanych osób. Studia nad omawianym zagadnieniem komplikuje specyfika kleszewskiej nekropoli, tj. jej dwukulturowy charakter. Duży odsetek grobów (ponad 20% ogółu) ze względu na brak lub ubogie wyposażenie nie mógł być sklasyfikowany kulturowo. Groby te zostały więc pominięte w dalszych rozważaniach. W efekcie tego przeciętny obraz inwentarzy właściwych dla danej płci lub kategorii wiekowej jest w pewnym stopniu zniekształcony, np. niemal zupełnie brak grobów bez wyposażenia. Liczba zespołów ubogo wyposażonych pierwotnie też zapewne była wyższa, tym samym odsetek pochówków bogatych był mniejszy niż to prezentowane jest na poniższych zestawieniach.

6.1. KULTURA PRZEWORSKA

6.1.1. WIEK ZMARŁYCH A WYPOSAŻENIE GROBÓW

Charakterystykę inwentarzy grobowych kultury przeworskiej w poszczególnych klasach wieku sporządzono na podstawie 97 zespołów (Tab. 25, 26). Uwzględniono jedynie groby indywidualne, zawierające szczątki osób, których wiek – poza nielicznymi wyjątkami – określono w ramach jednej klasy: *infans I*¹²⁷⁷, *infans II*, *iuuenis*, *adultus* bądź *maturus*¹²⁷⁸. W rozdziale tym zrezygnowano

¹²⁷⁷ Do tej klasy przypisano też pięć zespołów (groby 42, 104, 137, 348, 365A), z których szczątki określono jako przynależne płodowi/novorodkowi (*fetus/infans I*).

¹²⁷⁸ W grobach kultury przeworskiej nie stwierdzono pochówków osób w wieku *senilis*. W jednym wypadku (grób 148) wiek

z osobnego omawiania materiałów z faz I–III i IV–V użytkowania cmentarzyska (zob. Rozdziały 3.1, 4.1, 5.1), bowiem znacznie zmniejszało to i tak niewielką próbę badawczą. Wśród wymienionych kategorii wiekowych wyraźnie dominują pochówki dzieci w wieku *infans I* oraz osób dorosłych w klasie *adultus*. Pozostałe reprezentowane są jedynie przez kilka (*infans II*, *iuuenis*), ewentualnie kilkanaście zespołów (*maturus*). Nie oznacza to, iż na cmentarzysku chowano tylko małe dzieci i osoby dorosłe. Zachowane materiały osteologiczne nie pozwoliły jednak na precyzyjne oszacowanie wieku większości pochowanych osób. Przypuszczalnie dalsi przedstawiciele tych małolicznych klas kryją się wśród zespołów określonych z mniejszą dokładnością, np. szczątki dzieci w wieku *infans II* mogą znajdować się pośród 49 zespołów przypisanych do kategorii *infans I–II*, *infans II–iuuenis* bądź określonych jako osoby niedorośle. W celu zobrazowania ewentualnych dalszych różnic w wyposażaniu dzieci i dorosłych zestawiono inwentarze grobowe także w rozbiću jedynie do dwóch klas: dzieci¹²⁷⁹ i osób dorosłych¹²⁸⁰. Zmniejszyło to rozdzielczość, ale istotnie zwiększyło próbę badawczą do 212 zespołów.

Infans I

Groby młodszych dzieci zwykle cechowało ubogie wyposażenie. Inwentarz ponad połowy ograniczał się wyłącznie do fragmentów naczyń glinianych. W po-

zmarłego określono na *maturus–senilis*. Inwentarz tego grobu uwzględniono przy omawianiu wyposażenia osób w wieku *maturus*.

¹²⁷⁹ Do grupy tej zaliczono szczątki osób w wieku *fetus/infans I*, *infans I*, *infans I/II*, *infans I–II*, *infans II*, *infans II–iuuenis* i określone jako „niedorośle”.

¹²⁸⁰ Osoby w wieku *iuuenis*, *iuuenis–adultus*, *adultus*, *adultus–maturus*, *maturus*, *maturus–senilis* i określone jako „dorosłe”.

Tab. 25. Groby kultury przeworskiej uwzględnione w charakterystyce wyposażenia w odniesieniu do wieku pochowanych osób.

Gwiazdką (*) oznaczono pochówki zmarłych w wieku *fetus/infans I*

Wiek	Nr grobu	Liczba
<i>fetus/infans I</i> i <i>infans I</i>	15, 34, 42*, 55?, 74, 104*, 105, 137*, 155, 243, 250, 251, 303, 348*, 365A*, 378?, 400?, 403, 410, 450, 451?, 517, 532, 656, 660, 702, 718, 734, 740, 837, 857, 885, 920, 946, 967, 1026B, 1048	37
<i>infans II</i>	103A, 407?, 930	3
<i>iuvenis</i>	132, 218, 1024C	3
<i>adultus</i>	2/1961, 7, 13, 23, 32, 41, 59, 61, 62, 65/66, 70, 73A, 76, 100, 101, 110, 114, 115, 118, 191, 240, 248, 261, 288, 300, 351, 357, 363, 364, 396, 399, 405, 429, 500, 521B, 522, 526, 527, 529, 738	40
<i>maturus</i>	117, 121, 147, 224, 242, 255, 262, 332, 402, 413, 655, 692, 979, 1022	14

zostałych zespołach, oprócz ceramiki, najczęściej rejestrowaną kategorią przedmiotów były zapinki. Odkryto je w niemal co trzecim zespole, w liczbie od jednej do trzech egzemplarzy, najczęściej pojedynczo. Fibuli lub fibulom sporadycznie towarzyszyły inne przedmioty, np. paciorek lub przęślik, względnie elementy kasetki. W około 19% grobów stwierdzono obecność szczątków zwierząt. Najokazalszy inwentarz w klasie *infans I* odkryto w grobie 702. Tworzyły go zapinka, szpila, sprzączka, bransoleta, elementy kolii oraz igła i szydło (Ryc. 73).

Ozdoby i części stroju odkryte w grobach dzieci w większości wypadków mogły być używane przez nie za życia¹²⁸¹. Trudniej o interpretację w odniesieniu do przedmiotów codziennego użytku, np. przęślików. Możliwe, że ich obecność w grobach dziecięcych miała znaczenie symboliczne lub pełniły one odmienne od ich przeznaczenia w życiu codziennym funkcje, np. zabawki bądź amuletu¹²⁸². Niejasna jest też kwestia obecności elementów kasetki, które odkryto w grobie płodu lub noworodka. Na cmentarzyskach przeworskich przedmioty takie spotykane są w grobach dzieci bardzo rzadko¹²⁸³.

¹²⁸¹ Uwaga ta z oczywistych względów nie dotyczy pochówków płodów.

¹²⁸² Zob. K. Skóra 2015a, 70; 2020, 86.

¹²⁸³ Zob. K. Czarnecka 2020, 298–299.

Tab. 26. Odsetek grobów kultury przeworskiej z wybraną cechą inwentarza w poszczególnych klasach wieku

Cecha inwentarza	Klasa wieku				
	<i>infans I</i> (n=37)	<i>infans II</i> (n=3)	<i>iuvenis</i> (n=3)	<i>adultus</i> (n=40)	<i>maturus</i> (n=14)
zapinka	16,2	-	33,3	32,5	14,2
2 zapinki	10,8	-	-	5,0	28,6
3 zapinki	2,7	-	33,3	7,5	14,2
szpila	2,7	-	-	2,5	7,1
sprzączka/ klamra	2,7	-	33,3	7,5	-
okucie pasa	-	-	33,3	10,0	14,2
okucie końca pasa	-	-	-	2,5	7,1
bransoleta	5,4	-	33,3	12,5	-
paciorki	8,1	33,3	33,3	15,0	14,2
wisiorek	8,1	-	33,3	7,5	7,1
kasetka	2,7	-	-	7,5	-
grzebień	2,7	-	-	2,5	-
szpila hakowa	-	-	33,3	2,5	21,4
przęślik	8,1	-	66,7	12,5	28,6
igła	-	-	33,3	2,5	21,4
szydło	2,7	-	-	7,5	7,1
nóż prosty	-	-	-	-	7,1
nożyk sierpiko- waty	-	-	-	5,0	7,1
broń	-	-	-	-	21,4
naczynie rzymskie (szklane, metalowe lub gliniane)	-	-	-	2,5	-
inny przedmiot metalowy	2,7	66,7	33,3	2,5	14,2
wyłącznie ceramika	51,3	33,3	-	32,5	14,2
kości zwierzęce	18,9	66,7	33,3	35,0	50,0

Infans II i iuvenis

Niewielka liczba zespołów przypisana do obu klas powoduje, że próba jakiegokolwiek ich charakterystyki w oparciu o dostępny materiał nie może być reprezentatywna. Niemal wszystkie to pochówki ubogo wyposażone

w jeden lub dwa przedmioty z kategorii ozdób, elementów stroju lub narzędzi codziennego użytku oraz fragmenty ceramiki. Na tym tle wyróżnia się jedynie grób 132, w którym pochowano osobę w wieku *iuuenis*. Jest to jeden z najbogatszych zespołów odkrytych cmentarzysku. W skład jego inwentarza wchodziły m.in. trzy zapinki, dwie bransolety, kolia skomponowana z paciorków i wisiorków oraz „wschodnioprzeworski” pas segmentowy.

Adultus

Jest to klasa o najbardziej zróżnicowanym charakterze inwentarzy grobowych. Zabytki inne niż fragmen-

Ryc. 73. Rekonstrukcja stroju dziecka pochowanego w grobie 707.

Rys. P. Holub

ty naczyń glinianych odkryto w około 70% zespołów. Wyposażenie grobowe najczęściej obejmowało części stroju, które odkryto 25 grobach (62,5% pochówków w tej klasie). Wśród poszczególnych form dominują zapinki, znalezione niemal w co drugim zespole. Najczęściej reprezentowane są one przez jeden egzemplarz, rzadziej – dwa lub trzy. Stosunkowo licznie spotykane były też ozdoby (bransolety, paciorki, wisiorki) oraz elementy pasa, w tym pojawiające się po raz pierwszy okucia jego zakończenia. Spośród przedmiotów codziennego użytku na uwagę zasługują nożyki sierpikowate, charakterystyczne dla grobów z faz I–III użytkowania cmentarzyska oraz żelazne elementy kasetek, które odkryto wyłącznie w grobach z fazy V. Wśród innych zabytków towarzyszących szczątkom osób tej kategorii wiekowej można wymienić m.in. przęśliki, igły, szydła i szpile hakowe. W jednym z zespołów (grób 61) odkryto też ułamki naczyńia brązowego. Obecność kości zwierzęcych zaobserwowano w 35% grobów.

Strój pochowanych osób najczęściej tworzyły tylko fibula lub fibule. W pojedynczych wypadkach uzupełniały go szpila lub/i metalowe elementy pasa, ewentualnie ozdoby: bransoleta lub paciorki. Wyjątkowo wśród elementów stroju i ozdób brak było zapinek.

Maturus

Charakterystyka inwentarzy tej klasy wiekowej oparta została na podstawie 14 zespołów grobowych. Jest to liczba niewielka, stąd też poniższe spostrzeżenia należy traktować z dużą dozą ostrożności. Cechą właściwą wyłącznie dla klasy *maturus* jest obecność uzbrojenia (Ryc. 74). Jak już zaznaczono (zob. Rozdział 3.1), zabytki te pochodzą z najwcześniejszego etapu (faza I, względnie I–IIa) funkcjonowania cmentarzyska. Klasę tę cechuje najniższy odsetek zespołów wyposażonych jedynie we fragmenty naczyń glinianych, który wynosi około 14%. Elementy stroju zarejestrowano w 11 grobach (78% ogółu). Wśród nich najliczniej reprezentowane są zapinki, najczęściej dwie, nieco rzadziej jedna lub trzy. Zazwyczaj nie towarzyszyły im inne elementy stroju. Wyjątkiem jest grób 224, w którym obok dwóch zapinek znaleziono też dwie szpile, trudno jednak ocenić, czy (obie?) pierwotnie stanowiły element stroju pochowanej osoby. W kilku dalszych grobach odkryto okucia pasa oraz paciorki szklane. Inwentarze uzupełniają przedmioty codziennego użytku – przęślik, szydło, igła, nożyk sierpikowaty oraz nóż prosty. Kości zwierzęce znajdowały się w co drugim zespole. W odróżnieniu od wcześniej omówionych klas, szczególnie *adultus*, w grobach osób w wieku *maturus* nie odkryto bransolet, sprzączek ani elementów kasetek. Nie wiadomo jednak, czy ich brak nie jest rezultatem niewielkiej liczby uwzględnionych grobów.

Ryc. 74. Rekonstrukcja stroju i ekwipunku osoby (mężczyzny?) w wieku *maturus* pochowanej w grobie 402. Rys. P. Holub

Dzieci a dorośli

Ogólna charakterystyka wyposażenia pochówków dzieci i osób dorosłych oparta została na 222 zespołach (Tab. 27¹²⁸⁴, 28). Przeważają groby osób dorosłych, które stanowią około 59% tej liczby.

¹²⁸⁴ Szczątki złożone w grobie 51, w katalogu określono omyłkowo jako należące do osoby dorosłej (?).

W katalogu nie określono wieku osoby, której szczątki złożono w grobie 111. Po opublikowaniu pierwszego tomu niniejszej monografii odnaleziono więcej kości z tego obiektu, co pozwoliło doprecyzowanie wieku pochowanego w nim człowieka.

Tab. 27. Groby kultury przeworskiej uwzględnione w charakterystyce wyposażenia pochówków osób niedoroslých i dorosłych

Wiek	Nr grobu	Liczba osób
osoby niedorośle	9, 15, 22, 34, 36, 38, 39, 42, 51, 55, 68, 74, 103A, 104, 105, 122, 125, 133, 137, 140, 155, 160, 165, 180, 187, 190, 222, 243, 250, 251, 277, 303, 314, 331, 333, 339, 348, 358, 365A, 378, 398, 400, 401, 403, 407, 408, 410, 450, 451, 517, 518, 525B, 532, 533, 605, 606, 611, 615, 631, 656, 657, 660, 689, 702, 704, 705, 711, 713, 718, 730, 731, 734, 740, 830, 834, 837, 857, 859, 861, 862, 869, 885, 920, 930, 946, 967, 985, 1024A, 1026B, 1035, 1047, 1048	92
osoby dorosłe	2/1961, 2, 3, 5, 6, 7, 10, 13, 20, 23, 26, 27, 29, 32, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 54, 59, 61, 62, 63, 65/66, 70, 73A, 73B, 76, 77, 81, 84, 85/86, 89, 91, 95, 100, 101, 110, 111, 114, 115, 117, 118, 121, 129, 132, 136, 138, 141, 146, 147, 148, 153, 154, 157, 191, 201, 203, 218, 224, 225, 240, 242, 248, 253, 255, 261, 262, 267, 288, 300, 332, 335, 336, 338, 351, 353, 357, 363, 364, 371, 396, 397, 399, 402, 404, 405, 406, 413, 429, 452, 472, 476, 477, 479, 500, 516, 521B, 522, 526, 527, 529, 538, 591, 593, 604, 637, 655, 678, 692, 701A, 706, 717, 738, 798, 839, 850, 856, 860, 864, 970, 979, 1019, 1021, 1022, 1024C, 1026A	130

Groby osób niedoroslých, poza nielicznymi wyjątkami, wyposażone były skromnie. Blisko połowa zespołów zawierała wyłącznie fragmenty naczyń glinianych. W ogólnym zarysie inwentarze grobów tej grupy wiekowej w dużym stopniu odpowiadają wyposażeniu pochówków dzieci w wieku *infans I*. Uwaga ta dotyczy szczególnie elementów stroju. Większe różnice obserwujemy natomiast w wypadku przedmiotów codziennego użytku. Udział procentowy wielu form jest tu nieco wyższy, np. przęślików, igieł, szydeł. W kilku grobach dzieci (o bliżej nieokreślonym wieku) zarejestrowano też przedmioty, których w grobach osób w wieku *infans I* bądź *infans II* nie stwierdzono, np. nożyk sierpikowaty, nóż prosty i szpila hakowa. Inwentarze grobów dziecięcych nie zawierały uzbrojenia, okuć końca pasa, a także naczyń szklanych i brązowych. W 21,7% grobów zarejestrowano przepalone kości zwierzęce.

Wyposażenie grobów osób dorosłych było bogatsze od dziecięcych. Przedstawione w Tabeli 28 wartości procentowe ukazują, że niemal każda kategoria zabytków notowana była tu częściej. Przedmioty inne niż fragmenty naczyń glinianych znaleziono w ponad 70% grobów. Wśród nich najliczniej reprezentowaną

Tab. 28. Odsetek grobów kultury przeworskiej z wybraną cechą inwentarza w pochówkach osób niedorośli i dorosłych

Cecha inwentarza	Kategoria wiekowa	
	niedorośli (n=92)	dorośli (n=130)
zapinka	17,4	30,8
2 zapinki	10,9	6,2
3 zapinki	2,2	6,2
szpila	2,2	2,3
sprzączka/klamra	2,2	3,8
okucie pasa	1,1	6,2
okucie końca pasa	-	2,3
bransoleta	3,3	6,2
paciorki	9,8	12,3
wisiorek	7,6	10,0
kasetka	1,1	3,1
grzebień	2,2	1,5
szpila hakowa	2,2	5,4
przęslik	8,7	14,6
igła	6,5	8,5
szydło	4,3	9,2
nóż prosty	1,1	0,8
nożyk sierpikowaty	3,3	6,2
broń	-	2,3
naczynie rzymskie (szklane, metalowe lub gliniane)	-	0,8
inny przedmiot metalowy	15,2	30,8
wyłącznie ceramika	45,7	29,2
kości zwierzęce	21,7	32,3

formą są zapinki, które znaleziono w około 43% pochówków. Najczęściej był to jeden egzemplarz, rzadziej – dwa lub trzy. Do grobów osób dorosłych stosunkowo często składano także elementy pasa, przede wszystkim różnorakie okucia i sprzączki lub klamry, wyjątkowo – okucia zakończenia rzemienia. Ozdoby reprezentowane są najczęściej przez bransolety oraz elementy kolii, niekiedy liczące kilkanaście paciorków i wisiorków. W generaliach strój poszczególnych osób dorosłych składał się wyłącznie z zapinek (najczęściej) bądź:

Tab. 29. Groby kultury przeworskiej zawierające szczątki ludzkie o określonej płci

Płeć	Nr grobu	Liczba osób
kobieta	2/1961, 7, 13, 23, 26, 32, 46, 62, 65/66, 73A, 76, 100, 111, 132, 191, 240, 242, 253, 261, 288, 300, 332, 336, 353, 357, 363, 364, 396, 397, 399, 405, 413, 429, 521B, 522, 526, 527, 529, 604, 1022, 1024C	41
mężczyzna	10, 70, 121, 138, 224, 262, 406, 452, 538, 591, 738, 864, 979, 1019, 1021	15

zapinek i części pasa, zapinek oraz ozdób lub – najrzadziej – wszystkich wymienionych kategorii. W grobach licznie umieszczano też narzędzia i przedmioty codziennego użytku. W grupie tej dominują przęśliki, powszechne są też igły, szydła i – w fazach I–III użytkowania cmentarzyska – nożyki sierpikowate. Inne przedmioty, np. kasetki, noże proste, notowane są sporadycznie. W jednym z grobów odkryto fragmenty nieokreślonego naczynia z brązu, w trzech – elementy uzbrojenia. Te ostatnie są charakterystyczne wyłącznie dla pochówków osób dorosłych z fazy I, względnie I–IIa funkcjonowania nekropoli. W niemal co trzecim grobie osób dorosłych znajdowały się szczątki zwierząt.

6.1.2. PŁEĆ ZMAREŁYCH A WYPOSAŻENIE GROBÓW

Płeć osób pochowanych w grobach indywidualnych określono w 56 wypadkach, zwykle – z wątpliwościami. Dominuje płeć żeńska, mężczyźni zidentyfikowano ponad dwukrotnie mniej (Tab. 28)¹²⁸⁵.

Inwentarze grobów kobiecych (Tab. 30) w ogólnym zarysie są bardzo bliskie modelowi wyposażenia pochówków w klasie *adultus* (zob. Tab. 26). Zbliżony jest tu także odsetek (około 30%) grobów zawierających wyłącznie fragmenty naczyń glinianych. Strój kobiet składał się zwykle z jednej, rzadziej dwóch lub trzech fibul. Pojedyncza zapinka zazwyczaj stanowiła jedyny metalowy element stroju. W wypadku, gdy szata spinana była dwiema lub trzema fibulami, inne elementy stroju – części pasa lub/i ozdoby (paciorki, wisiorki i bransolety) – notowane były częściej (Ryc. 75), ale nie zawsze. Strój osób pochowanych w sześciu grobach nie zawierał fibul, tworzyły go wyłącznie części pasa lub/i ozdoby. W wielu zespołach odkryto narzędzia i przedmioty codziennego użytku. Dominują wśród nich przęśliki, liczne są także igły i szydła. W kilku grobach znaleziono też szpile hakowe, nożyki sierpikowate, metalowe

¹²⁸⁵ Zob. przypis 1284.

Ryc. 75. Rekonstrukcja stroju kobiety pochowanej w grobie 132. Rys. P. Holub

elementy kasetek, a wyjątkowo – grzebień. Szczątki zwierząt zarejestrowano w co drugim grobie kobiecym.

Pochówki, w których odkryto szczątki mężczyzn, charakteryzuje stosunkowo ubogi inwentarz. Ich groby w zasadzie nie wyróżniają się na tle grobów dzieci i kobiet. Odkryte w nich elementy stroju ograniczały się do samych zapinek, które zarejestrowano w połowie zespołów. Liczba fibul w poszczególnych obiektach wahała się od jednej do trzech, przy czym odsetek grobów z jedną fibulą, dwiema bądź trzema jest zbliżony. Rzadko notowane były ozdoby, wśród których można wskazać kawałki bransolety oraz szklane paciorki (lub ich fragmenty). Nieliczne narzędzia bądź przedmioty

Tab. 30. Odsetek grobów kultury przeworskiej z wybraną cechą inwentarza w pochówkach kobiet i mężczyzn

Cecha inwentarza	Płeć	
	kobiety (n=41)	mężczyźni (n=15)
zapinka	29,3	20,0
2 zapinki	4,9	20,0
3 zapinki	12,2	13,3
szpila	-	13,3
sprzączka/klamra	9,8	-
okucie pasa	12,2	-
okucie końca pasa	7,3	-
bransoleta	9,8	6,7
paciorki	14,6	13,3
wisiorek	7,3	-
kasetka	4,9	-
grzebień	2,4	-
szpila hakowa	7,3	6,7
prześlik	19,5	13,3
igła	9,8	6,7
szydło	7,3	13,3
nóż prosty	-	6,7
nożyk sierpikowaty	4,9	-
broń	-	-
naczynie rzymskie (szklane, metalowe lub gliniane)	-	-
inny przedmiot metalowy	26,8	13,3
wyłącznie ceramika	34,1	13,3
kości zwierzęce	41,5	53,3

codziennego użytku reprezentowane są przez formy znane z grobów kobiecych, np. prześlik, igłę, szpilę hakową, szydło. Niemniej w niektórych wypadkach pojawiają się wątpliwości względem trafności oceny szczątków kostnych jako przynależnych mężczyznom. Dotyczy to np. grobu 738, gdzie odkryto ułamek bransolety, a więc ozdoby charakterystycznej przede wszystkim dla stroju kobiet¹²⁸⁶, a także grobu 224, którego

¹²⁸⁶ Zob. K. Czarnecka 1990, 39, 43, tab. 6. Uwaga ta dotyczy przede wszystkim grobów z wczesnego okresu wpływów rzymskich.

inwentarz oprócz przęślika, szpili hakowej i igły, tworzyły dwie zapinki. Jedna z nich zbliżona jest do typu H, który też skorelowany jest ze strojem kobiet (zob. Rozdział 2.1.1). Wyposażenie obu zespołów wskazuje więc, że były to raczej groby kobiece. Problem niezgodności archeologicznych wyznaczników płci oraz oznaczeń antropologicznych był już w literaturze wielokrotnie sygnalizowany¹²⁸⁷. W takich wypadkach za bardziej prawdopodobną zwykle uznaje się interpretację opartą na cechach inwentarza, ewentualnie przedmiotom „niepasującym” do spodziewanej płci pochowanej osoby przypisuje się znaczenie symboliczne¹²⁸⁸.

W grobach mężczyzn nie znaleziono elementów pasa, a przede wszystkim broni. Brak tej ostatniej można tłumaczyć specyfiką obrządku pogrzebowego ludności użytkującej cmentarzysko w Kleszewie (zob. Rozdział 7.3).

6.1.3. WYPOSAŻENIE GROBÓW ZBIOROWYCH

Na cmentarzysku odkryto 13 grobów, do których złożono szczątki dwóch osób. We wszystkich wypadkach pochowano w nich osobę dorosłą (pięciokrotnie kobietę, dwukrotnie mężczyznę, sześciokrotnie płeć nie została określona) i dziecko (zob. Tab. 16 i 18). Konfiguracja taka dominuje też wśród podwójnych pochówków odkrywanych na innych cmentarzyskach kultury przeworskiej¹²⁸⁹. Podwójne groby kleszewskie w większości należą do bogato wyposażonych (Tab. 31). Ich inwentarz pod względem liczby zabytków i form przedmiotów nie wyróżnia się jednak na tle wyposażenia indywidualnych pochówków osób dorosłych. Trudno więc określić, czy znalezione w nich zabytki pierwotnie należały tylko do jednej z pochowanych osób (dorosłej?) czy też obu. Bardziej prawdopodobna wydaje się pierwsza z wymienionych opcji (Ryc. 76).

* * *

Próba zestawienia cech inwentarza grobów kleszewskich w poszczególnych klasach wieku i płci z obserwacjami poczynionymi dla całej kultury przeworskiej jest możliwa w wypadku pochówków osób w wieku *infans I* i *adultus* oraz – w generaliach – dzieci i dorosłych, a także kobiet i mężczyzn. Zespoły z pozostałych klas są w Kleszewie nieliczne, tym samym ogólny obraz ich inwentarza może być w znacznym stopniu zniekształcony. Charakter wyposażenia pochówków kleszewskich

¹²⁸⁷ K. Czarnecka 1990, 12–14; H. Derks 2012, 235–237; A. Maciałowicz, M. Woźniak 2015, 242.

¹²⁸⁸ Zob. J. Zagórska-Telega 2019, 160.

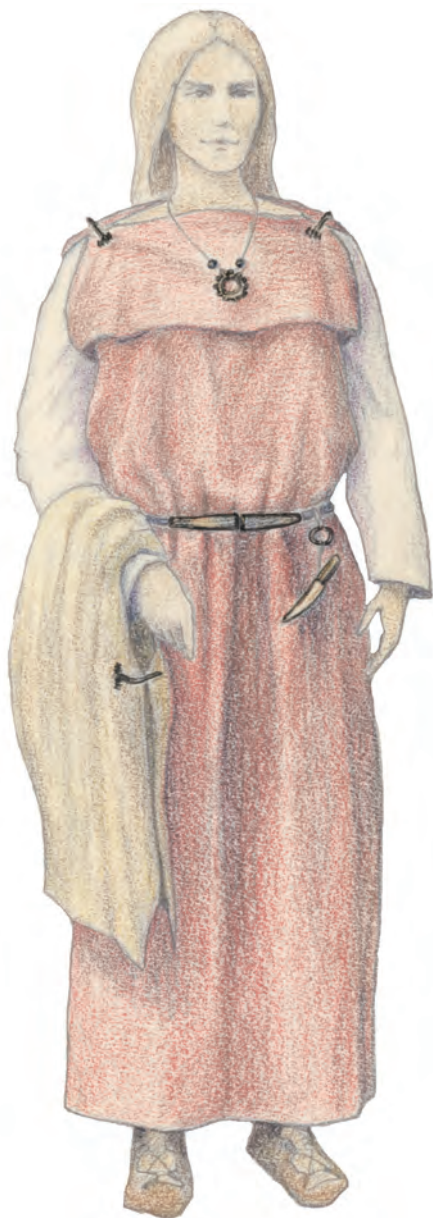
¹²⁸⁹ K. Czarnecka 1990, 90–91; A. Wiśniewska 1999; J. Zagórska-Telega 2019, 131–140.

Tab. 31. Odsetek grobów zbiorowych kultury przeworskiej z wybraną cechą inwentarza

Cecha inwentarza	Osoby		
	kobieta + dziecko (n=5)	mężczyzna + dziecko (n=2)	osoba dorosła + dziecko (n=6)
zapinka	20,0	-	16,7
2 zapinki	60,0	-	16,7
3 zapinki	-	50,0	33,3
szpila	20,0	-	-
sprzączka/klamra	20,0	50,0	16,7
okucie pasa	-	50,0	-
okucie końca pasa	-	50,0	-
bransoleta	40,0	-	-
paciorki	-	-	33,3
wisiorek	20,0	-	16,7
kasetka	-	100,0	16,7
grzebień	20,0	-	-
szpila hakowa	-	-	-
przęslik	60,0	-	16,7
igła	20,0	-	-
szydło	-	-	16,7
nóż prosty	-	-	-
nożyk sierpikowaty	20,0	-	16,7
broń	-	-	-
naczynie rzymskie (szklane, metalowe lub gliniane)	-	-	-
inny przedmiot metalowy	100,0	-	66,7
wyłącznie ceramika	-	-	-
kości zwierzęce	100,0	100,0	33,3

odbiega od typowych inwentarzy grobów kultury przeworskiej¹²⁹⁰. Od fazy II funkcjonowania omawianego stanowiska brak w nich bowiem przedmiotów uznawanych za archeologiczne wyznaczniki pochówków mężczyzn. Odnosi się to nie tylko do związanej tradycyjnemu z tą płcią broni. Nie deponowano tu ostróg, krzesiw i krzesaków, osełek, nożyc, okuć rogów do picia, brzytw,

¹²⁹⁰ Zob. K. Czarnecka 1990, 42–52.

Ryc. 76. Rekonstrukcja stroju osoby dorosłej kobiety pochowanej w zbiorowym grobie 200B. Rys. P. Holub

wyspecjalizowanych narzędzi (np. kowalskich), jak i pewnych elementów stroju przypisywanych wyposażeniu wojowników, tj. sprzączek (o ósemkowej ramie, z kolcem przedłużonym w skuwkę, o prostokątnych ramach i podwójnym kolcem) bądź charakterystycznych dla tej grupy okuć końca pasa¹²⁹¹. W żadnym grobie nie znaleziono też pary noży, co także uznawane bywa

¹²⁹¹ Zob. R. Madyda-Legutko 1990; 1999; 2011, 108–122; P. Iwanki 2015; A. Mistewicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak 2021, 139–141.

za cechę wyposażenia grobów mężczyzn¹²⁹². Inwentarze grobów kleszewskich mają więc bardziej jednolity charakter niż zespoły odkryte na innych nekropolach przeworskich.

Za elementy charakterystyczne dla grobów kobiet w kulturze przeworskiej uznawane są naszyjniki, paciorki, wisiorki, bransolety, elementy kasetek oraz więcej niż jedna zapinka, natomiast grobów mężczyzn – wyżej wymienione formy zabytków, których na analizowanym cmentarzysku brak. W Kleszewie zależność od płci wykazały elementy pasa, grzebienie, kasetki, paciorki, wisiorki, nożyki sierpikowate, które odkryto wyłącznie w grobach kobiet, oraz szpile i noże proste, znalezione tylko w pochówkach mężczyzn. W grobach kobiet, częściej niż w męskich, notowane były przęśliki i bransolety, co jest zgodne z obserwacjami poczynionymi dla całej kultury przeworskiej. W wypadku grobów męskich zwraca uwagę – nietypowy dla tego ugrupowania – stosunkowo wysoki odsetek zespołów z kilkoma fibulami oraz brak sprzączek. Nekropola w Kleszewie więcej elementów wspólnych z innymi cmentarzyskami kultury przeworskiej wykazuje w odniesieniu do inwentarzy grobów dzieci w klasie *infans I*. W obu wypadkach najczęściej deponowane były zapinki, natomiast inne przedmioty, jak kasetki, noże, sprzączki czy grzebienie umieszczano w jamach sporadycznie. Największe bogactwo inwentarzy, tak w Kleszewie, jak i na innych cmentarzyskach przeworskich, cechuje groby w klasie *adultus*. Niemniej specyfika analizowanej nekropoli powoduje, że próba odniesienia odkrytych na stanowisku inwentarzy do typowego obrazu wyposażenia w całej kulturze przeworskiej jest bardzo ograniczona i można ją poczynić wyłącznie w odniesieniu do grobów o żeńskim (czy raczej: nie-męskim) modelu inwentarza, co też zaprezentowano wyżej.

6.2. KULTURA WIELBARSKA

6.2.1. WIEK ZMARŁYCH A WYPOSAŻENIE GROBÓW

Wiek osób pochowanych w grobach jednostkowych kultury wielbarskiej określono w 69 wypadkach (Tab. 32), przy czym tylko 31-krotnie uzyskano precyzyjną identyfikację. Do poszczególnych klas, poza najmłodszą, przypisano tylko po kilka osób, co należy mieć na uwadze analizując poniższe zestawienia. Wyraźne różnice w bogactwie inwentarzy w poszczególnych klasach wieku widoczne są przy uwzględnieniu obrządku pogrzebowego. Pochówki inhumacyjne cechuje

¹²⁹² K. Czarnecka 1990, 43.

Tab. 32. Groby kultury wielbarskiej uwzględnione
 charakterystyce wyposażenia w odniesieniu
 do wieku pochowanych osób
 (czcionką pogrubioną oznaczono groby inhumacyjne)

Wiek	Nr grobu	Liczba osób
<i>fetus, fetus/infans I</i> lub <i>infans I</i>	150, 175, 177, 184, 186 , 195, 356, 629 , 636 , 695, 703, 724, 739, 750, 883	15
<i>infans II</i>	597, 601?, 619	3
<i>iuvenis</i>	258, 708	2
<i>adultus</i>	174, 355, 385, 411, 415C	5
<i>maturus</i>	257, 524, 534, 634, 881, 887	6

z reguły liczniejszy inwentarz. Niestety, w większości tych grobów szczątki ludzkie uległy całkowitemu rozkładowi bądź zachowały się w niewielkich fragmentach, które nie dały podstaw do określenia wieku lub płci zmarłych. Wynikiem tego znaczna część najbogatszych zespołów odkrytych na cmentarzysku nie mogła być uwzględniona w poniższych rozważaniach.

Fetus i infans I

Szczątki dzieci w wieku *fetus, fetus/infans I* lub *infans I* odkryto w 15 grobach, z których pięć jest inhumacyjnych, a dziesięć – ciałopalnych. Wyposażenie poszczególnych zespołów wyraźnie różni się w zależności od obrządku pogrzebowego. We wszystkich grobach inhumacyjnych odkryto zapinki, pojedynczo lub w parze, które w grobach ciałopalnych zarejestrowano tylko w jednym wypadku. W grobach inhumacyjnych częściej i w większej liczbie notowano też paciorki oraz wisiorki (Ryc. 77), natomiast nie odkryto w nich grzebieni, które z kolei w grobach ciałopalnych wystąpiły sześciokrotnie¹²⁹³. Inwentarze grobów ciałopalnych zawierały niekiedy fragmenty zniszczonych przedmiotów metalowych, zwykle nieokreślonej formy, oraz ułamki ceramiki – zazwyczaj przepalone. W grobach inhumacyjnych deponowano całe naczynia. Inne kategorie przedmiotów notowane były rzadziej. Wśród elemen-

¹²⁹³ Częstsze występowanie fragmentów rogowych grzebieni w grobach ciałopalnych teoretycznie może być spowodowane obrządkiem pogrzebowym. W Kleszewie niespalone kości w większości wypadków uległy całkowitej lub niemal całkowitej dekompozycji, czego nie rejestrujemy w wypadku kremacji. Niemniej, brak w grobach inhumacyjnych nitów grzebieni sugeruje rzeczywisty mniejszy udział grzebieni w inwentarzu tego typu pochówek.

Ryc. 77. Rekonstrukcja stroju dziecka pochowanego w grobie 750. Rys. P. Holub

tów stroju dwukrotnie zarejestrowano okucia pasa, ale tylko w grobach niezawierających fibul. Przedmioty codziennego użytku reprezentowane były przez szpile hakowe (trzykrotnie) oraz żelazne ostrze, przypuszczalnie noża. W jednym z grobów odkryto też ułamek naczynia *terra sigillata*.

Infans II

Wyposażenie w tej klasie jest ubogie. Najbogatszy zespół zawiera zapinkę, paciorki, przęślik, ułamki naczyń glinianych oraz stopione szkło, być może z naczynia. Dwa pozostałe groby wyposażone były skromniej, tj. w ceramikę i stopione fragmenty szkła z naczynia lub paciorków. W jednym z grobów znaleziono też kości zwierzęce.

Iuvenis

Klasę tę reprezentują tylko dwa pochówki. Ich wyposażenie składało się z jednej lub dwóch fibul, paciorków i wisiorków oraz grzebienia. W jednym z grobów

Tab. 33 Odsetek grobów kultury wielbarskiej z wybraną cechą inwentarza w pochówkach osób niedoroslých i dorosłych

Cecha inwentarza	Kategoria wiekowa	
	osoba niedorośla (n=34)	osoba dorosła (n=30)
zapinka	14,7	20
2 zapinki	5,8	6,7
≥3 zapinki	2,9	-
sprzączka	14,7	26,7
okucie pasa	2,9	3,3
paciorki	55,9	40
wisiorek	8,8	13,3
grzebień	38,2	53,3
szpila hakowa	8,8	-
prześlík	5,8	3,3
igła	2,9	6,7
nóż	5,8	3,3
inny przedmiot metalowy	35,2	43,3
naczynie rzymskie (szklane, metalowe, gliniane)	8,8	10
kości zwierzęce	11,8	13,3

odkryto miniaturowy nożyk, w drugim – przedmiot żelazny i kości zwierzęce. W wypełniskach obu zespołów zalegały fragmenty przepalanej ceramiki.

Adultus

Zbiór grobów, w których pochowano zmarłych w wieku *adultus*, liczy pięć zespołów. Najbogatszy z nich to pochówek inhumacyjny z parą fibul, sprzączką, kolia paciorków oraz naczyniem glinianym. Pozostałe groby są ciałopalne. Elementy stroju zarejestrowano w trzech z nich, w następujących konfiguracjach: zapinka, zapinka i sprzączka, sprzączka i paciorki. W trzech zespołach odkryto elementy rogowych grzebieni oraz drobne fragmenty przedmiotów metalowych. We wszystkich pochówkach ciałopalnych zarejestrowano ułamki przepalanej ceramiki.

Maturus

Szczątki zmarłych w wieku *maturus* odkryto w czterech grobach ciałopalnych i dwóch inhumacyjnych. Pochówki te były wyposażone skromnie. Tylko w jed-

Tab. 34. Groby kultury wielbarskiej uwzględnione w charakterystyce wyposażenia pochówków osób niedoroslých i dorosłych (czcionką pogrubioną oznaczono groby inhumacyjne)

Wiek	Nr grobu	Liczba osób
osoby niedorośle	150, 163A, 175, 177, 184, 186 , 195, 356, 386, 412 , 597, 601, 609, 619, 629, 636 , 693, 695, 703, 707, 721B, 724, 739, 750 , 851, 863, 883, 884 , 918, 919, 950, 957, 1013, 1027A	34
osoby dorosłe	166, 174, 185, 257, 258, 355, 380, 385 , 411, 414, 415C, 474, 483, 505, 514, 524, 534, 634 , 640, 641, 699, 708, 721A, 728, 858, 881, 887 , 915, 953, 954	30

nym znaleziono fibulę, w dwóch kolejnych – sprzączki; w dwóch wypadkach przedmiotom tym towarzyszyły nieliczne paciorki i wisiorki. W omawianej klasie wiekowej stosunkowo licznie występowały przedmioty codziennego użytku. Oprócz grzebieni, które odkryto w dwóch grobach, znaleziono też igły (dwukrotnie, w jednym wypadku prawdopodobnie z igielnikiem) oraz brązowe naczynie. We wszystkich grobach ciałopalnych zalegały przepalane fragmenty naczyń glinianych, a w jednym z grobów inhumacyjnych – kompletnie zachowana miseczka.

Dzieci a dorośli

Wiek osób pochowanych w grobach kultury wielbarskiej w większości wypadków nie został określony precyzyjnie (w ramach jednej klasy), tym samym dla tego ugrupowania nie sposób przeprowadzić tak szczegółowej analizy, jak w wypadku pochówków kultury przeworskiej. Ich inwentarze nierzadko wnoszą jednak wiele cennych informacji, np. odnośnie do rekonstrukcji stroju. Stąd też podjęto próbę ogólnej charakterystyki wyposażenia grobowego osób niedoroslých oraz dorosłych (Tab. 33). Oparto ją na inwentarzach 64 zespołów – w liczbie tej znajduje się wyposażenie 34 grobów osób niedoroslých i 30 osób dorosłych (Tab. 34).

Najczęściej notowaną kategorią zabytków w grobach osób niedoroslých są paciorki, które odkryto w ponad połowie zespołów. Ich liczba w grobach ciałopalnych zwykle ogranicza się do kilku sztuk, w pochówkach inhumacyjnych bywało ich więcej – nawet kilkadziesiąt, a w wypadku grobu 884 – około 240 (Ryc. 78). Spośród pozostałych elementów stroju najczęściej odkrywane były zapinki. Występowały one pojedynczo, rzadziej w parze, a wyjątkowo było ich pięć. W tym ostatnim wypadku tylko trzy z nich stanowiły element stroju, w któ-

Ryc. 78. Rekonstrukcja stroju osoby niedorosłej (dziewczynki?) pochowanej w grobie 884. Rys. P. Holub

ry ubrana była pochowana osoba, pozostałe dwie to dary grobowe. Większość fibul, w tym wszystkie odkryte w parach lub w większej liczbie, znaleziono w grobach inhumacyjnych. Inne elementy stroju notowane były rzadziej, np. w sześciu grobach, w tym dwóch z zapinkami, znaleziono sprzączki. Wśród przedmiotów codziennego użytku wyraźnie dominują grzebienie, które odkryto w 13 zespołach. Zabytki te pochodzą głównie z grobów ciałopalnych. W wyposażeniu osób niedorosłych kilkakrotnie znajdowały się proste narzędzia, np. szpile hakowe, przęśliki, igła, a także importowane naczynia: szklany puchar i misa (?) *terra sigillata*. W wypełniskach czterech jam odkryto kości zwierzęce.

Tab. 35. Groby kultury wielbarskiej uwzględnione w charakterystyce wyposażenia pochówków o określonej płci (czcionką pogrubioną oznaczono groby inhumacyjne)

Płeć	Nr grobu	Liczba
kobieta	258, 411, 483, 708, 953	5
mężczyzna	257, 355, 380, 524, 534, 634, 887	7

Inwentarze grobów osób dorosłych są zbliżone do wyposażenia pochówków osób niedorosłych. Należy jednak podkreślić, że w tym wypadku znacznie większy odsetek (90% w stosunku do 75% w wypadku grobów osób niedorosłych) stanowią groby ciałopalne, które zwykle cechuje wyraźnie uboższe wyposażenie. Rezultatem olbrzymiej dominacji grobów ciałopalnych zdaje się być także wysoki odsetek grzebieni oraz nieokreślonych przedmiotów metalowych, zazwyczaj zachowanych pod postacią fragmentów drutów, prętów bądź blaszek. Strój osób dorosłych najczęściej składał się z paciorków i – niekiedy – wisiorków oraz jednej lub dwóch zapinek. Zestawowi takiemu w dwóch wypadkach towarzyszyła sprzączka. Częściej sprzączki odkrywano jednak w grobach, gdzie fibul nie było. W grobach osób dorosłych rzadko umieszczane były narzędzia pracy, np. igły, przęśliki. Wśród innych kategorii zabytków warte uwagi jest brązowe naczynie z grobu 524. Szczątki zwierzęce zarejestrowano w trzech grobach.

Z powyższego zestawienia (Tab. 33) wynika, że wyposażenie pochówków osób niedorosłych i dorosłych było mało zróżnicowane względem siebie, szczególnie w odniesieniu do elementów stroju. W grobach osób dorosłych częściej notowano sprzączki oraz metalowe wisiorki. W grobach osób niedorosłych liczniej rejestrowane były zaś paciorki oraz – w niewielkim stopniu – więcej niż dwie fibule. Cechą właściwą wyłącznie dla grobów osób niedorosłych były szpile hakowe, co w zestawieniu z wyższym odsetkiem przęślików w grobach osób niedorosłych, może sugerować symboliczną rolę wrzeczona w grobach dziecięcych.

6.2.2. PŁEĆ A WYPOSAŻENIE GROBÓW

Płeć zmarłych pochowanych w grobach kultury wielbarskiej ustalono jedynie w 12 wypadkach (Tab. 35), co stanowi około 40% zbioru osób dorosłych. Wszystkie groby kobiet to pochówki ciałopalne, męskie – ciałopalne, rzadziej – inhumacyjne.

Groby, z których szczątki przypisano kobietom, wyposażone są ubogo. W dwóch odkryto zapinki (jedną

Ryc. 79. Rekonstrukcja stroju mężczyzny pochowanego w grobie 355. Rys. P. Holub

albo dwie), w dwóch kolejnych – sprzączki. Ozdoby w formie paciorków i – rzadziej – wisiorków znaleziono w obu grobach z zapinkami i jednym ze sprzączką. Przedmioty codziennego użytku reprezentowane są jedynie przez grzebień i nóż. We wszystkich grobach zalegały ułamki naczyń glinianych, w trzech zarejestrowano niecharakterystyczne fragmenty przedmiotów metalowych, a w dwóch – szczątki zwierząt.

Wyposażenie grobów mężczyzn także nie jest okazałe, co dotyczy obu form obrządku. W dwóch grobach znaleziono pojedynczą zapinkę, w trzech – sprzączki

(Ryc. 79). Ozdoby odkryte w trzech zespołach ograniczają się do pojedynczych paciorków i/lub wisiorków. Wśród przedmiotów codziennego użytku najczęściej wystąpiły grzebień (czterokrotnie) i igły (dwukrotnie, w tym jedna z igielnikiem?). W grobie 524 odkryto fragmenty naczyń brązowego. W większości pochówków ciałopalnych zarejestrowano też fragmenty nieokreślonych przedmiotów metalowych i ułamki ceramiki, a w dwóch wypadkach – kości zwierząt. W jednym z grobów inhumacyjnych zalegały całe naczynia.

6.2.3. WYPOSAŻENIE GROBÓW ZBIOROWYCH

W Kleszewie odkryto tylko dwa groby zbiorowe, które przypisano kulturze wielbarskiej¹²⁹⁴. Oba są ciałopalne. W jednym stwierdzono obecność szczątków osób w wieku *adultus–maturus* i *infans I*, w drugim – osoby dorosłej i dziecka. Inwentarz obu zespołów jest ubogi. W grobie 359 obejmował on zapinkę, okucia pasa oraz grzebień, w grobie 1027B – grzebień. W obu zespołach zalegały też ułamki naczyń glinianych.

* * *

Próba zestawienia cech inwentarzy grobów z Kleszewa w poszczególnych klasach wieku i płci z charakterystyką pochówków opracowaną dla całej kultury wielbarskiej (359 i 1027B) jest możliwa w ograniczonym stopniu. Jest to spowodowane faktem, iż ta druga opiera się w olbrzymim zakresie na materiałach z Wielkopolski i Pomorza, z fazy lubowidzkiej¹²⁹⁵, a więc z jednej strony bogatszych, z drugiej – chronologicznie starszych niż kleszewskie. Charakterystyka ta siłą rzeczy nie uwzględnia też specyfiki stanowisk z Mazowsza, Podlasia i zachodniej Białorusi, która była już wielokrotnie sygnalizowana¹²⁹⁶. Stąd też na potrzeby niniejszej pracy zestawiono główne cechy wyposażenia grobów wielbarskich w tej strefie (Tab. 36)¹²⁹⁷. Należy mieć jednak

¹²⁹⁴ Groby 359 i 1027B.

¹²⁹⁵ Zob. R. Wołągiewicz 1981.

¹²⁹⁶ Zob. J. Andrzejowski 2001c, 111; 2005b, 117.

¹²⁹⁷ W zestawieniu uwzględniono 557 zespołów grobowych odkrytych na cmentarzyskach w Białowieży (T. Dzierżykraj-Rogalski, J. Jaskanis 1961), Brulinie-Piwkach (A. Kempisty 1968; A. Wierciński 1968), Brześciu-Trzyszinie (Ü.V. Kuharenko 1980), Cecelach (J. Jaskanis 1996), Dąbku, stan. 9 (A. Mistewicz, A., Maciałowicz, M. Woźniak 2021), Goździku, stan. 1 (A. Niewęglowski 1984, 131–154), Jartyporach (J. Andrzejowski, A. Żórawska, M. Biborski, W. Kapla 2002; A. Żórawska 2006; J. Andrzejowski, A. Przychodni 2008; J. Andrzejowski, T. Rakowski, K. Watemborska 2010; 2011; 2016), Krupicach (J. Jaskanis 2005), Kuczborku-Osadzie (A. Szela 2018a), Kutowej, stan. II (J. Jaskanis 2012, 159–194), Modle (J. Andrzejow-

na uwadze, że część z uwzględnionych stanowisk funkcjonowała w innych ramach chronologicznych niż tytułowa nekropola, tj. dłużej, krócej bądź w innym odcinku czasu. Istotny wpływ na uwzględnioną liczbę grobów, a tym samym odsetek zespołów z wybraną cechą, ma też jedno- bądź dwukulturowy charakter poszczególnych cmentarzysk. W wypadku tych drugich, tzn. przeworsko-wielbarskich, liczba pochówków określonych jako reprezentujących kulturę wielbarską jest z pewnością niższa od rzeczywistej, nie uwzględnia bowiem zespołów o ubogim inwentarzu lub bez wyposażenia, których przypisanie do jednego bądź drugiego ugrupowania było niemożliwe. Przykład niemal¹²⁹⁸ monokulturowego cmentarzyska w Cecelach wskazuje, że pochówki takie mogły stanowić nawet połowę ich ogólnej liczby¹²⁹⁹.

W ogólnym zarysie wyposażenie grobów odkrytych na mazowiecko-podlaskich nekropolach kultury wielbarskiej składało się z:

- fibul, najczęściej jednej lub dwóch, rzadko trzech, wyjątkowo – czterech;
- sprzączki oraz – niekiedy – innych okuć pasa, w tym jego zakończenia;
- szpili kościanej;
- ozdób: pojedynczych paciorków lub wisiorków bądź skomponowanych z nich kolii, a wyjątkowo bransolet i klamerek esowatych;
- drobnych narzędzi i przedmiotów codziennego użytku, zasadniczo ograniczających się do kościanych grzebień, przęślików, igieł oraz – niekiedy – noży i kasetek;
- wyjątkowo – ostróg;
- naczyń lokalnej produkcji (glinianych) oraz importowanych (glinianych, metalowych lub szklanych).

ski 2009), Nadkołu, stan. 1 (J. Andrzejowski, A. Żórawska 2002), Niedanowie (W. Ziemińska-Odojowa 1999a), Starym Szelkowie (R. Prochowicz 2013), uroczysku Wielka Kletna (D. Krasnodębski, M. Dulnicz, T. Samoljik, H. Olczak, B. Jędrzejewska 2008), Wyszomierzu (T. Rakowski 2020). W analizie pominięto inwentarze grobów pod tzw. kurhanami rostolckimi (zob. J. Jaskanis 1976; 2012; A. Cieśliński 2014). Grobowce te wiązane są z pochówkami barbarzyńskich elit (zob. K. Skóra 2015a, 226–228; 2020, 276–278), ich wyposażenie ma nieco inny charakter (np. unikatowe formy zabytków – zob. J. Jaskanis 2012, 217–244) od inwentarzy grobów płaskich, co utrudnia analizę porównawczą. Kopców tego typu nie odkryto zresztą w Kleszewie.

¹²⁹⁸ Na cmentarzysku zarejestrowano też trzy groby z młodszego okresu przedrzymskiego, nie można więc wykluczyć, że niektóre z zespołów niezawierających inwentarza również pochodzą z tego okresu. Jeśli tak jest, to raczej stanowią one niewielki ułamek ogółu pochówków bez wyposażenia, nie zmieniając istotnie obrazu nekropoli kultury wielbarskiej.

¹²⁹⁹ J. Jaskanis 1996, 97.

Wymienione elementy w poszczególnych zespołach występowały w najróżniejszych konfiguracjach. Statystycznie najuboższe wyposażenie cechowało groby dzieci w wieku *fetus/infans I* i *infans I*, w tej grupie największy odsetek stanowią też groby bez wyposażenia. Najczęstszym elementem stroju była tu jedna, nieco rzadziej dwie zapinki, którym towarzyszyły szklane i/lub – w grobach inhumacyjnych – bursztynowe paciorki oraz mniej liczne metalowe wisiorki. W grobach małych dzieci rzadko notowane były sprzączki. Wśród przedmiotów codziennego użytku wyraźnie dominowały grzebień, inne zabytki z tej kategorii (przęśliki, igły, szpile hakowe, noże) znaleziono w niewielkim odsetku pochówków. W dwóch zespołach¹³⁰⁰ odkryto fragmenty importowanych szklanych naczyń. Na tym tle zdecydowanie wyróżnia się inwentarz grobu 130 ze Starego Szelkowa, który tworzyły m.in. trzy zapinki, sprzączka oraz liczne elementy kolii¹³⁰¹, a także grobu 81 z Ceceli, z czterema fibulami i kilkunastoma paciorkami¹³⁰².

Groby dzieci starszych (*infans II*) w ogólnym zarysie cechowały inwentarze zbliżone do wyposażenia pochówków osób w wieku *infans I*. Najczęściej notowanym elementem – oprócz fragmentów naczyń glinianych – były fibule, które odkryto w co trzecim grobie. Zwykle występowały one pojedynczo, wyjątkowo w dwóch¹³⁰³ lub trzech egzemplarzach¹³⁰⁴. Powszechnymi znaleziskami w grobach dzieci *infans II* były paciorki oraz grzebień. Te pierwsze znaleziono w 22,5% zespołów, drugie – w 25%. W stosunku do inwentarzy grobów dzieci w wieku *infans I* ozdoby szyi występowały tu nieco rzadziej, a grzebień – nieznacznie częściej. Wyposażenie pochówków omawianej klasy cechowały nieliczne narzędzia (przęśliki i igły), w jednym z grobów odkryto fragment szklanego naczynia¹³⁰⁵.

Inwentarze grobowe klasy *iuvenis* wyraźnie różnią się od dwóch wyżej omówionych, zarówno pod względem liczebności poszczególnych form, jak i pojawienia się nowych. Wciąż najpowszechniejszą kategorią były fibule, przy czym odsetek grobów zawierających jeden lub dwa okazy był zbliżony, natomiast w dalszym ciągu rzadko rejestrowane były trzy zapinki. Częstymi elementami stroju były paciorki i wisiorki, a także sprzączki.

¹³⁰⁰ Modła, grób 176 (J. Andrzejowski 2009, 164, tabl. 3.85/176), Niedanowo, grób 589 (W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 101, tabl. CCVII/589).

¹³⁰¹ R. Prochowicz 2013, 304–305, ryc. 1.2.

¹³⁰² J. Jaskanis 1996, 21, tabl. XI/81.

¹³⁰³ Cecele, grób 533 (J. Jaskanis 1996, 73, tabl. LXXI/533).

¹³⁰⁴ Białowieża, grób bez nru (T. Dzierżykray-Rogalski, J. Jaskanis 1961), Niedanowo, grób 463 (W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 84, tabl. CLXVIII/463).

¹³⁰⁵ Jartypany, grób 122 (J. Andrzejowski *et alii* 2002, 255, ryc. 5:5).

Tab. 35. Odsetek grobów kultury wielbarskiej odkrytych na Mazowszu, Podlasiu i w zachodniej Białorusi z wybraną cechą inwentarza w pochówkach zmarłych o określonej płci lub wieku

Cecha inwentarza	Klasa wieku					Płeć	
	<i>infans I</i> (n=161)	<i>infans II</i> (n=40)	<i>iuvenis</i> (n=42)	<i>adultus</i> (n=90)	<i>maturus</i> (n=104)	kobieta (n=226)	mężczyzna (n=93)
1 zapinka	12,4	27,5	16,7	21,1	30,8	24,8	18,3
2 zapinki	8,1	2,5	14,3	10	5,8	11,9	5,4
≥3 zapinek	1,2	5	4,8	2,2	0,9	2,2	-
bransoleta	-	-	4,8	2,2	3,8	1,8	4,3
szpila kościana	-	-	-	3,3	0,9	2,2	-
sprzączka	4,3	2,5	21,4	17,8	21,1	17,3	18,3
okucie pasa	-	-	-	1,1	2,9	0,9	2,1
okucie końca pasa	0,6	-	-	1,1	4,8	0,9	4,3
klamerka esowata	-	-	-	2,2	-	0,9	-
paciorki	26,1	22,5	28,6	25,6	20,2	28,8	16,1
wisiorek	6,8	7,5	16,7	5,5	4,8	5,7	5,4
grzebień	17,4	25	23,8	50	30,8	38,5	22,6
szpila hakowa	0,6	-	7,1	2,2	1,9	2,6	1,1
przędzlik	3,7	2,5	23,8	17,8	14,4	19,5	7,5
igła	3,1	7,5	7,1	3,3	1,9	4,9	1,1
nóż	0,6	-	-	-	1,9	-	1,1
kasetka	-	-	-	1,1	2,9	1,3	1,1
ostrogi	-	-	-	-	2,9	-	2,1
naczynie rzymskie (szklane, brązowe, lub ceramiczne)	1,2	2,5	7,1	4,4	3,8	4,4	6,4
inny przedmiot metalowy	10,5	7,5	11,9	21,1	19,2	16,8	19,3
wyłącznie ceramika	19,2	20	21,4	15,6	9,6	15	20,4
brak	24,8	17,5	14,3	4,4	17,3	11	12,9

Te ostatnie odkryto w co piątym zespole. W dwóch grobach¹³⁰⁶, wyłącznie z podfaz B₂/C₁-C_{1a}, znaleziono niespotykane dotąd bransolety. Większy udział w inwentarzach miały importowane naczynia, jak i przedmioty oraz narzędzia codziennego użytku, szczególnie przędzliki, które odkryto w 23,8 % zespołów (w klasach *infans I* i *II* – odpowiednio 3,7% i 2,5%). Zasadniczo inwentarze grobów osób nastoletnich bliższe są wypo-

sażeniu pochówków osób dorosłych zmarłych w wieku *adultus* i *maturus* (zob. niżej) niż dzieci.

Pochówki osób w klasach wiekowych *adultus* i *maturus* cechuje zbliżony względem siebie inwentarz, przy czym w drugim wypadku znacznie wyższy jest odsetek grobów bez wyposażenia. W obu klasach strój składał się z jednej, rzadziej dwóch fibul; do wyjątków należą groby z trzema zapinkami¹³⁰⁷. Powszechnym elementem wyposażenia była sprzączka, a niekiedy też okucia pasa,

¹³⁰⁶ Niedanowo, groby 125 i 411 (W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 30, 77, tabl. XXXVI/125:3, CL/411:3).

¹³⁰⁷ *Adultus*: Cecele, grób 436 (J. Jaskanis 1996, 59, tabl. LIII/436). *Maturus*: Kuczbork-Osada, obiekt 22 (A. Szela 2018a, 24,

w tym zakończenia rzemienia. W kilku wypadkach obecność dwóch lub trzech sprzączek i – niekiedy – odpowiadających im liczbą okuć wskazuje, że w jamach znajdowało się kilka pasów¹³⁰⁸. Trudno jednak ocenić, czy wszystkie użytkowane były przez pochowaną osobę jednocześnie czy też część z nich to dary grobowe. W grobach osób dorosłych odkryto też – nie notowane w pochówkach osób młodszych – kościane szpile, klamerki esowate (wyłącznie w klasie *adultus*), metalowe elementy kasetek oraz – znane już z grobów nastolatków – bransolety. Zabytki te pochodzą z zespołów datowanych na podfazy B₂/C₁-C_{1a}¹³⁰⁹. Wśród przedmiotów codziennego użytku licznie spotykane były przęśliki i grzebienie. Te ostatnie w klasie *adultus* znaleziono w połowie zespołów. Z klasą *maturus* silnie skorelowane są natomiast znaleziska ostróg.

Niewielkie różnice dzielą inwentarze grobów, w których złożono kobiety bądź mężczyzn. Główne odmienności między obiema grupami można zaobserwować w częstotliwości występowania poszczególnych form zabytków. Jest to w istotnym zakresie rezultatem praktykowanych zwyczajów pogrzebowych, które wykluczały deponowanie w grobach uzbrojenia oraz wyspecjalizowanych narzędzi, a więc przedmiotów uznawanych za atrybuty mężczyzn. Wśród analizowanej puli zespołów groby męskie cechowała obecność jednej lub dwóch zapinek. W wypadku pochówków kobiet odsetek zespołów z kilkoma fibułami jest większy. Z kolei w grobach męskich liczniej notowane były okucia pasa (w tym jego zakończenia), natomiast w obu grupach zbliżony jest odsetek zespołów ze sprzączkami. W inwentarzach grobów kobiet i mężczyzn często odkrywano elementy kolii – paciorki i metalowe wisioriki, przy czym w tej drugiej klasie kolie zwykle były skromniejsze i ograniczały się zazwyczaj do kilku paciorków.

tabl. XVII/22), Wyszomierz, obiekt 228 (T. Rakowski 2020, 331–332, ryc. 11/228).

¹³⁰⁸ *Adultus*: Cecele, grób 399 (J. Jaskanis 1996, 55, tabl. XLVI-II/399), Modła, grób 133 (J. Andrzejowski 2009, 141–142, tabl. 3.62/133), Nadkole, stan. 1, grób 4 (J. Andrzejowski, A. Żórawska 2002, 32, tabl. III/4), Niedanowo, grób 132 (W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 31, 53–54, tabl. XXXVII/132). *Maturus*: Cecele, grób 498 (J. Jaskanis 1996, 67, tabl. LXI/498).

¹³⁰⁹ Cecele, grób 436 (J. Jaskanis 1996, 59, tabl. LIII/436), Nadkole, stan. 1, groby 2 i 51 (J. Andrzejowski, A. Żórawska 2002, 32, 41, tabl. II/2, XIX/51), Krupice, grób 156 (J. Jaskanis 2005, 42, tabl. XLIII/156), Kuczbork-Osada, obiekt 24 (A. Szela 2018a, 25, tabl. XVIII/24), Niedanowo, groby 272, 373, 412, 426, 550, 569, 609 (W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 53–54, 71, 77, 79, 96, 98–99, 104–105, tabl. XC/272, CXXXVI/373, CL/412, CLVII/426, CXCVIII/550, CCIII/569, CCXVI–CCXVII/609), Wyszomierz, obiekt 227 (T. Rakowski 2020, 329, 331, ryc. 10).

Znacznie częściej w grobach kobiet notowane były też przęśliki. Cechą właściwą wyłącznie dla pochówków kobiet była obecność kościanych szpil oraz klamerrek esowatych (tylko w klasie *adultus*), dla mężczyzn (w wieku *maturus*) – ostróg. Bransolety, silnie skorelowane z pochówkami kobiet¹³¹⁰, b na omawianym obszarze w większości wypadków znaleziono w grobach, z których szczątki określono jako przynależne mężczyznom (lub prawdopodobnie mężczyznom) w wieku *maturus*, co niewątpliwie zaskakuje. Zwraca jednak uwagę, że wszystkie groby mężczyzn, w których odkryto bransolety pochodzą wyłącznie z jednego cmentarzyska¹³¹¹. Budzi to wątpliwości odnośnie do trafności określeń antropologicznych.

Cechy inwentarzy grobów z Kleszewa w zestawieniu z przedstawioną wyżej charakterystyką wyposażenia zespołów z innych mazowiecko-podlaskich nekropoli kultury wielbarskiej wykazują – co nie zaskakuje – daleko idące podobieństwa. W Kleszewie co prawda brak kościanych szpil, klamerk esowatych, bransolet, elementów kasetek, ale absencja ta dość łatwo może być wytłumaczona chronologią. Zabytki te są bowiem charakterystyczne przede wszystkim dla najstarszego etapu kultury wielbarskiej na terenie Mazowsza i Podlasia, tj. podfaz B₂/C₁-C_{1a}¹³¹². W tym odcinku cmentarzysko kleszewskie nie było jeszcze użytkowane przez społeczność kultury wielbarskiej. Nieco inaczej jest w wypadku ostróg, których także w Kleszewie nie stwierdzono. Na Mazowszu i Podlasiu zabytki te w inwentarzach grobowych kultury wielbarskiej występują co prawda przez cały młodszy i późny okres wpływów rzymskich oraz we wczesnym odcinku okresu wędrówek ludów, ale ich znaleziska są tu jednak bardzo rzadkie¹³¹³. Na poszczególnych nekropolach ich liczba ogranicza się zwykle do jednego lub dwóch egzemplarzy, a często też brak ich zupełnie, np. żadnego okazu nie odkryto w Cecelach¹³¹⁴. Tym samym brak ostróg w Kleszewie nie odbiega bardzo od mazowiecko-podlaskiej normy. Trudno natomiast o interpretację odnośnie do różnic we frekwencji przęślików. W Kleszewie przedmioty te rzadko notowane były w grobach osób dorosłych, natomiast na innych cmentarzyskach spotykane były kilkakrotnie częściej.

¹³¹⁰ K. Skóra 2015a, 90; 2020, 104.

¹³¹¹ Niedanowo, groby 272, 373, 412 i 550 (W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 54, 71, 77, 96).

¹³¹² Zob. J. Andrzejowski 2007, 231–232; M. Woźniak 2011, 171; 2016, 209–210.

¹³¹³ Zob. A. Mistewicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak 2021, 159, tam starsza literatura. Odnośnie do ostróg w kulturze wielbarskiej – patrz K. Skóra 2015a, 153–163; 2020, 171–183.

¹³¹⁴ Zob. J. Jaskanis 1996.

7. CMENTARZYSKO W KLESZEWIE NA TLE LOKALNEGO SKUPIENIA OSADNICZEGO KULTUR PRZEWORSKIEJ I WIELBARSKIEJ

W świetle obecnego stanu badań nekropola w Kleszewie położona jest na obszarze, który w dobie jej funkcjonowania był niemal niezasiedlony¹³¹⁵. Wzmiankowanych jest stąd raptem kilka stanowisk kultur przeworskiej i wielbarskiej, z których najbliższe – w Przewodowie i Kacicach – położone są około 5 km na wschód bądź południe od Kleszewa. Obecność dużej i długotrwałej nekropoli jaką jest omawiane cmentarzysko, sugeruje, że obraz ten jest raczej rezultatem niezadowolającego stanu badań archeologicznych, względnie braku publikacji pozyskanych materiałów, niż faktycznym odzwierciedleniem rzeczywistości pradziejowej. Trudno bowiem przypuszczać, aby np. w okolicy użytkowanego przez kilka stuleci cmentarzyska nie istniała żadna osada. W związku z powyższymi, podjęto próbę weryfikacji obecnego stanu w oparciu o źródła archiwalne oraz niepublikowane zbiory muzealne. Kwerendą objęto stosunkowo rozległy teren zlewni dolnego odcinka Narwi, obejmujący obszary leżące w dorzeczu jej dopływów: Pełty, Przewodówki, Strugi, Niestępówki, Pokrzywnicy i Klusówki na zachodzie oraz Prutu – na wschodzie (Ryc. 80). Jest to region znajdujący się pomiędzy skupieniami osadniczymi kultur przeworskiej i wielbarskiej nad dolnym Orzycem¹³¹⁶ oraz nad dolnym Bugiem i w rejonie Legionowa i Radzymina¹³¹⁷.

¹³¹⁵ Zob. K. Godłowski 1985, mapy 1–6 i 9; T. Dąbrowska, T. Liana 1986, mapa 1; J. Andrzejowski 2001b, ryc. 1; T. Dąbrowska 2008, mapa 2. Zbliżoną sytuację notujemy także w odniesieniu do materiałów z wczesnej epoki żelaza – zob. B. Chomentowska 1970, 191 z ryc.; K. Dziegielewska 2016, ryc. 1; B. Kaczyński 2022, 98.

¹³¹⁶ Np. R. Prochowicz 2005; 2013, 303–305, ryc. 1–4; 2017a; 2017b; 2017c; 2018; 2019; T. Dąbrowska 2008, mapa 2.

¹³¹⁷ Np. K. Czarnecka, R. Prochowicz 2002; T. Dąbrowska 2008, mapa 2; 2009; W. Orliński 2011; V.G. Belevic, M. Voznák 2019, 154–155; J. Andrzejowski 2019, ryc. 2, 3.

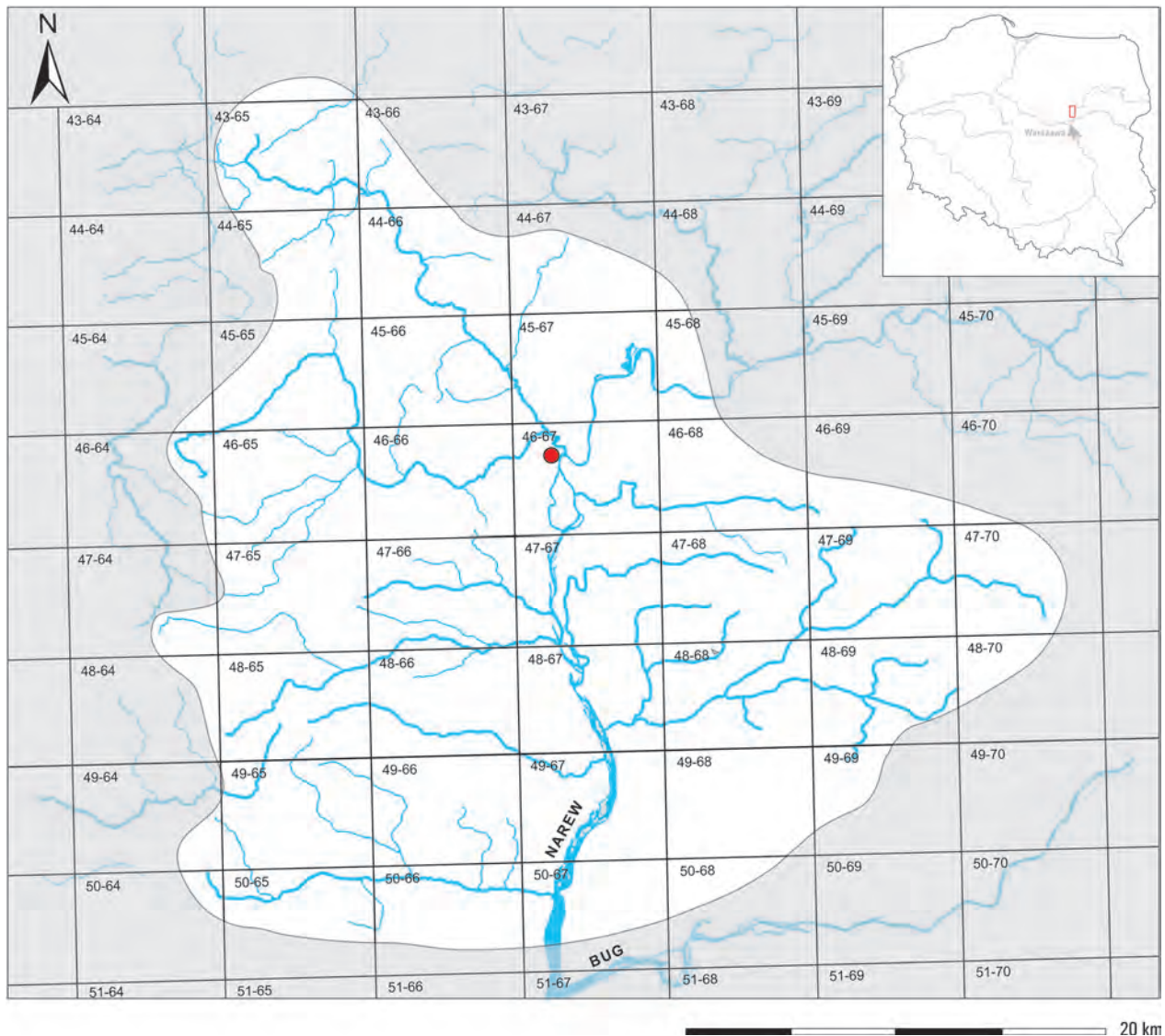
7.1. UWARUNKOWANIA PRZYRODNICZO-GEOGRAFICZNE OSADNICTWA

Zakreślony wyżej obszar zlokalizowany jest w granicach trzech mezoregionów w obrębie Niziny Północnomazowieckiej¹³¹⁸. Jego część zachodnia położona jest w południowo-wschodniej partii Wysoczyzny Ciechanowskiej, a wschodnia znajduje się w południowo-zachodniej części Międzyrzecza Łomżyńskiego. Oba rozdziela rozciągający się z północy na południe końcowy odcinek Doliny Dolnej Narwi.

Wysoczyzna Ciechanowska, w granicach której znajduje się także nekropola w Kleszewie, to morenowa wysoczyzna polodowcowa, o wysokościach bezwzględnych w przedziale 100–120 m n.p.m. Zbudowana jest głównie z glin zwałowych oraz żwirów i piasków lodowcowych, a w obniżeniach i dolinach rzek – z namulów piaszczystych, względnie piaszczysto-torfistych. Region rozcięty jest kilkoma 10–20-metrowymi obniżeniami związanymi z lokalnymi rzekami (dopływami Narwi) oraz kilkumetrowymi, suchymi dolinami interpretowanymi jako dawne odpływy wód lodowcowych. Wschodnia granica omawianego obszaru zakończona jest stromą, kilkunastometrową skarpą, za którą znajduje się dolina Narwi. Północną i centralną część tej partii Wysoczyzny Ciechanowskiej pokrywają dobrej jakości gleby (tzw. kompleks żytni bardzo dobry), mniej urodzajne grunty znajdują się głównie w południowej strefie omawianego obszaru¹³¹⁹. Teren

¹³¹⁸ Prezentowana w niniejszym rozdziale charakterystyka mezoregionów oparta została na pracach: K. Jakubowski 1969, 11–15; M. Żwirska 1973, 22–26; J. Nowak, M. Zapalska 1975; J. Nowak, A. Krzywicki 2018, 11–15; T. Krzywicki 2019, 183–196; J. Lechnio, E. Malinowska 2021a; 2021b; 2021c.

¹³¹⁹ Zob. <https://msip.wrotamazowska.pl> [dostęp. 1.05.2023]

Ryc. 80. Obszar analizowany w tekście (wyróżniony na biało) na tle siatki AZP rejonu dorzecza dolnej Narwi. Rys. M. Woźniak

ma obecnie charakter wybitnie rolniczy, nieużytki oraz lasy zajmują jego niewielką część. Dawniej – co można wnosić po XIX-wiecznych mapach – w istotnej części był zalesiony¹³²⁰.

Dolina Dolnej Narwi to wąski – mierzący na interesującym nas odcinku zwykle 4–5 km szerokości – obszar, którego oś stanowi meandrująca rzeka. Jej dno leży około 15–25 m poniżej powierzchni Wysoczyzny Ciecha-

nowskiej. Dolina zbudowana jest z rzecznych piasków i żwirów, w jej obrębie znajdują się liczne uwodnione lub suche – wypełnione torfami lub namułami – starorzecza, odsypy meandrowe i wydmy. Większą część tarasów zalewowych doliny zajmują łąki i pastwiska, taras pradoliny porasta las. Liczne starorzecza wskazują, że koryto rzeki w przeszłości wielokrotnie zmieniło bieg¹³²¹. Na podstawie źródeł lingwistycznych i hydrograficznych przypuszcza się, że w okresie wczesnego średniowiecza rzeka mogła płynąć bliżej wschodniej krawędzi doliny, a obecna odnoga Narwi w rejonie Pułtuska to dawne koryto Pełty¹³²². Niewykluczone,

¹³²⁰ Np. *Topographisch-Militärliche Karte von vormaligen Neu Ostrpreussen oder dem jetzigen Nördlichen Theil des Herzogthums Warschau nebst dem Russischen Districkt*, Sect. XII, Berlin 1808; *Topografičeskaâ Karta Carstva Pol'skago / Topograficzna Karta Królestwa Polskiego / Carte Topographique du Royaume de Pologne*, Kol. II, Sek. II–III (arkusze Ciechanów i Warszawa), wyd. I, Petersburg 1843.

¹³²¹ Zob. E. Smolska *et alii* 2017, 11–12, ryc. 10.

¹³²² M. Czarnecki 2004, 203–205, ryc. 2; W. Peła 2004, 183; T. Krzywicki 2019, 197–198, ryc. 8.

że zbliżony układ funkcjonował w dobie użytkowania cmentarzyska przeworsko-wielbarskiego w Kleszewie. Tym samym pagórek, na którym ulokowana jest omawiana nekropola, od północy i wschodu ograniczony byłby dolnymi odcinkami Pełty i Przewodówki.

Międzyrzecze Łomżyńskie, w granicach którego znajduje się wschodnia partia analizowanego obszaru, to zniszczona erozyjnie wysoczyzna morenowa. Zbudowana jest z glin zwałowych oraz piasków i żwirów. Teren ujęty w niniejszym opracowaniu odwadnia kilka bezimiennych cieków oraz rzeka Prut, które uchodzą do Narwi. Gleby cechują się stosunkowo wysoką urodzajnością (tzw. kompleks żytni bardzo dobry), wynikiem czego obecnie ponad 70% obszaru użytkowane jest rolniczo. W okresie średniowiecza i czasach nowożytnych tereny te zajmował rozległy kompleks leśny – Puszcza Biała.

Każdy z wymienionych mezoregionów cechuje się odmienną rzeźbą terenu, strukturą geologiczną oraz pokryciem powierzchni terenu. Rozwojowi lokalnego osadnictwa mogła sprzyjać dobra jakość gleb, które dominują na obszarach obu wysoczyzn oraz obecność wielkiej rzeki umożliwiającej dogodną komunikację z innymi regionami. Dla badań nad osadnictwem schyłku starożytności istotne znaczenie ma z kolei wysoki odsetek gruntów współcześnie użytkowanych rolniczo, co ułatwia prowadzenie prospekcji powierzchniowych.

7.2. HISTORIA ODKRYĆ I BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH W REGIONIE

Najstarsze odkrycia archeologiczne poczynione na omawianym obszarze, związane z epoką żelaza, miały miejsce w XIX wieku. Jesienią 1870 roku podczas prac rolnych w miejscowości Strzyże rozorano pochówek popielnicowy, wyposażony w nóż, grot, miecz i umbo¹³²³ (Ryc. 81). Dwa ostatnie zabytki (pozostałe zaginęły niebawem po odnalezieniu) wzbogaciły kolekcję Bolesława Podczaszyńskiego, która po jego śmierci zakupiona została przez krakowską Akademię Umiejętności¹³²⁴. Obecnie oba przedmioty znajdują się w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie¹³²⁵.

Kolejnych odkryć dokonano w regionie dopiero po II wojnie światowej. W 1946 roku zarejestrowano cmentarzysko kultur grobów kloszowych i przeworskiej

w Kacicach, badane następnie przez Jerzego Antoniewicza i Krystynę Musianowicz z ramienia Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie¹³²⁶. W latach 1958–1960 Barbara Jankowska z ówczesnej Katedry Archeologii Pierwotnej i Wczesnośredniowiecznej Uniwersytetu Warszawskiego, a w roku 1981 – Juliusz Korsak z Muzeum Kultury Kurpiowskiej w Ostrołęce prowadzili badania wykopaliskowe na dużym cmentarzysku kultury przeworskiej w Lemanach¹³²⁷. W roku 1961 odkryto omawiane w niniejszej pracy cmentarzysko w Kleszewie, badane w latach 1964–1972 przez S. Woydę. W 1972 roku odbyły się badania sondażowe na osadzie z okresu wpływów rzymskich w Kleszewie, którymi kierowali S. Woyda i Wojciech Szymański¹³²⁸. W tym samym roku zarejestrowano osadę (?) z młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich na wyspie na Narwi w pobliżu wsi Dzierżenin¹³²⁹. W ostatnich latach na omawianym obszarze prowadzono badania wykopaliskowe na cmentarzysku kultury przeworskiej w Lutobroku¹³³⁰ oraz stosunkowo liczne prace o charakterze przedinwestycyjnym¹³³¹.

Od lat 60. XX wieku w regionie prowadzone są też badania powierzchniowe. Prace te zainicjował S. Woyda. Jego poszukiwania koncentrowały się na obszarze Wysoczyzny Ciechanowskiej: wzdłuż Narwi i Przewodówki oraz w okolicach nekropoli w Kleszewie. Podczas nich zarejestrowano kilka stanowisk z młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich¹³³² (Ryc. 82).

¹³²⁶ K. Musianowicz 1950. Co najmniej jeden grób rozkopano także po badaniach wykopaliskowych – zob. T. Liana 1966.

¹³²⁷ Zob. B. Jankowska, A. Niewęglowski, Z. Sochacki 1975; J. Korsak 1982. Materiały z badań B. Jankowskiej znajdują się w zbiorach MSHM, nr. inw. MSHM/A/1135–1327, a J. Korsaka – w MKK, bez nru inw. Przypadkowe znaleziska z tego stanowiska, odkryte w roku 1980, przechowywane są w PMA, nr. inw. IV/7844 (zob. J. Głosik 1993, 217–218, ryc. 19).

¹³²⁸ Zob. S. Woyda 1973; dokumentacja oraz materiały zabytkowe w zbiorach MSHM, nr. inw. MSHM/A/10029–10049.

¹³²⁹ T. Dąbrowska 2008, 134.

¹³³⁰ Niepublikowane, zob. B. Jurkiewicz 2009a; sprawozdania z badań w archiwum w WUOZ w Ciechanowie.

¹³³¹ Sprawozdania z badań w archiwach WUOZ w Ciechanowie, Ostrołęce i Warszawie.

¹³³² Np. Olszak, stan. 1; Przewodowo (Nowe), stan. 1; Przewodowo-Majorat, stan. 1; Przewodowo-Parcele, stan. 1 i 2; Kacice, stan. 2; Gzowo, stan. 1. Dokumentacja w archiwach WA UW, WUOZ w Ciechanowie i MSHM. Stanowiska te zostały wpisane do rejestru zabytków, natomiast – o ile nie „odkryto” ich ponownie w terenie podczas badań powierzchniowych w latach 80. XX wieku – uwzględniono w ewidencji zabytków jako obiekty archiwalne (zweryfikowane lub niezwyfikowane), a w niektórych wypadkach zostały w niej pominięte.

¹³²³ „Kurjer Codzienny” nr 139 z dnia 14 (26) czerwca 1871, 4; G. Ossowski 1891, 188–189; J. Kostrzewski, *Archiwum*, teka 72, karta bez nru; MAK, *Archiwum*, teczka Strzyżew.

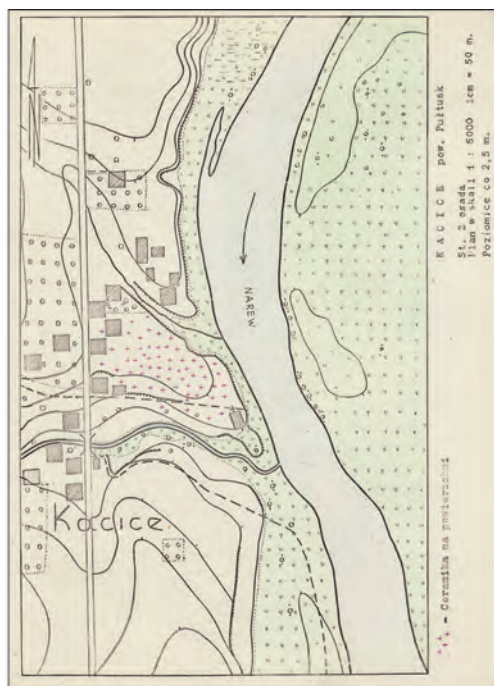
¹³²⁴ Zob. J. Andrzejowski 2016, 15–16.

¹³²⁵ Zbiory MAK, nr inw. 3544.

Strzyżew maj. p. Złotaka - p. Pustuski. 490 1/5
 (przy drodze bitej z Serocka do Pustuska). - r. 1870. w jesieni.
 Mnie prosiły pogięty i wierzch ławicy żelaznej.
 Przy oraniu pod przenie, porazostatni w jesieni r. 1870.
 Socha prowadził o jakimś przyskoku, a gdy ja głębiej zapuścił
 orar, wy dobył iśi ciężkiego i jednodokęsić woty nogami
 zaplątały się w żelazto - Pokazało się iż to było grobowisko
 a mianowicie urna czarna z popiołami, narzyta winy
 chembarzy i jak w towarz mōwił owinięta między ławicy
 mnie pogięty i znajdował się musiał w urnie) - Woty z gnieć
 urny (kawelek jej wchazę ma jezure mnie u siebie) Mści-
 ciel. Orarze popioły rozgnęci szukają skarbow, znalazli też
 ko nożyk (kozik) który, zabrali i niniejsze, szarżki oddane
 do dworu - (ma jezure być i grōł od wtozmi kłosego w tej chwili je-
 ure) nie wynalezł p. Złotak, Wdniego Mam te przedmioty i niniejsze,
 relacja - Warsz. d. 16 Lutego 1871. J.

Ryc. 81. Fiszka Bolesława Podczaszyńskiego dotycząca znaleziska ze Strzyż i fotografia zabytków znajdujących się w jego kolekcji.
 Ok. 94% w.n. Wg: archiwum MAK

Ryc. 82. Osada kultury przeworskiej w Kacicach, stan. 2.
Fragment sprawozdania z badań powierzchniowych
w 1967 roku. Skala ok. 2/3 w.n. Wg: archiwum WA UW

Niemal pełnej inwentaryzacji powierzchniowej omawiany obszar poddany został w latach 80. i 90. zeszłego stulecia w ramach programu Archeologicznego Zdjęcia Polski. Spośród 41 arkuszy AZP (zob. Ryc. 80), w obrębie których znajduje się analizowany region, zbadano 39. W ich granicach zarejestrowano kilkaset stanowisk archeologicznych, w tym kilkadziesiąt datowanych na

epokę żelaza (Ryc. 83), w większości na jej późny odcinek (zob. Ryc. 88)

Z omawianego regionu i jego bezpośredniego sąsiedztwa znane są też znaleziska bez kontekstu, zwykle o nieznannej lokalizacji, odkryte przypadkowo, najczęściej przez osoby posługujące się detektorami metali (Ryc. 84).

7.3. KULTURA PRZEWORSKA

Nekropola w Kleszewie założona została w późnym odcinku fazy A₁ lub – co jest chyba bardziej prawdopodobne – w początkach fazy A₂. Z tego okresu pochodzi grób 27, w którym odkryto fragment wczesnej stylistycznie zapinki o konstrukcji środkowolateńskiej. Datowanie pozostałych zespołów raczej nie obejmuje fazy A₁, co można odnieść też do pozostałych stanowisk odkrytych w regionie. Na żadnym z nich nie zarejestrowano bowiem materiałów charakterystycznych wyłącznie dla fazy A₁¹³³³.

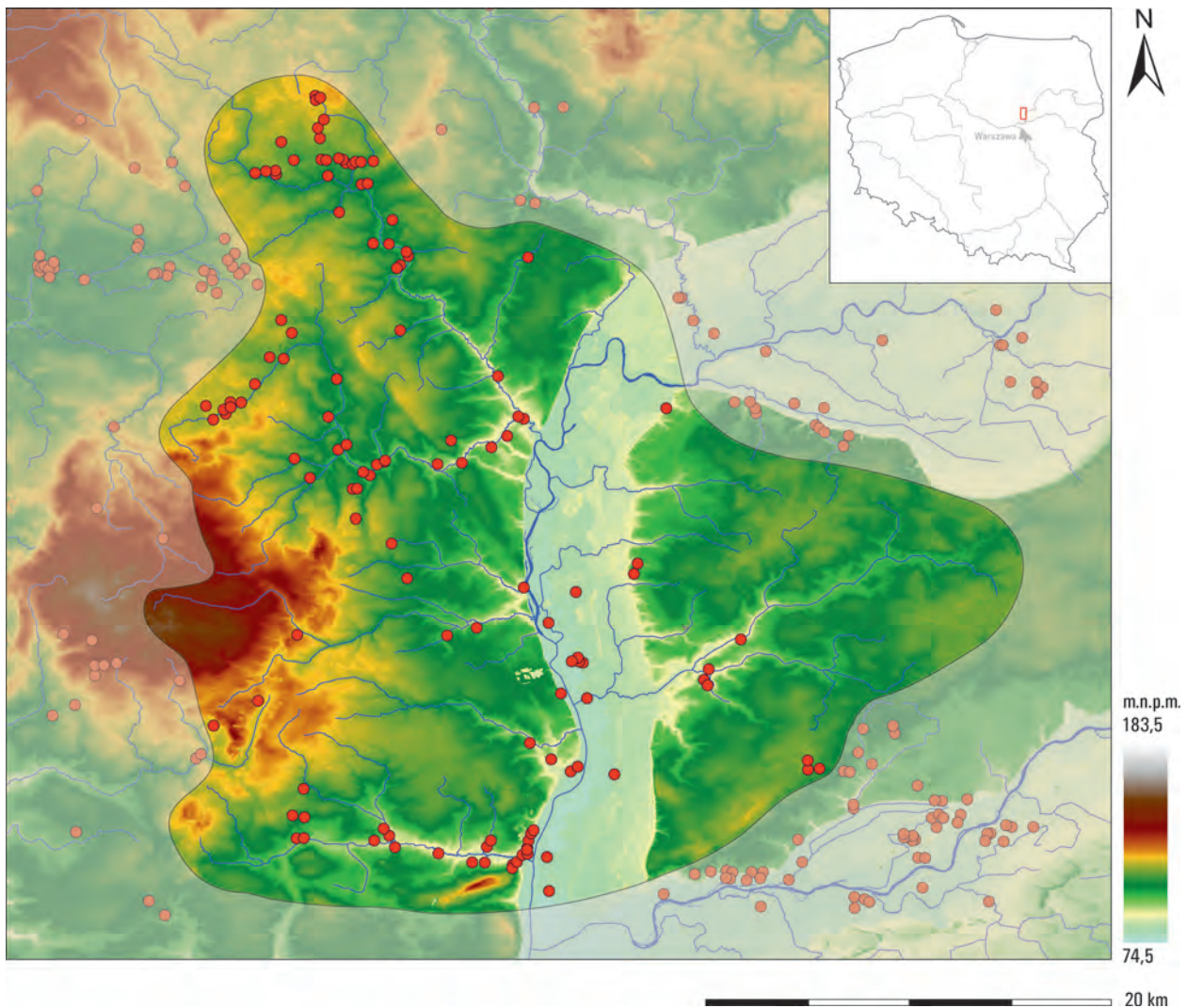
Uwaga ta dotyczy też zespołu ze Strzyż, który był już (niepewnie) wiązany z najstarszym odcinkiem młodszego okresu przedrzymskiego¹³³⁴. Miecz z tego grobu (Ryc. 85:1) odpowiada odmianie I/1 według P. Łuczkiwicza, nawiązuje też do typu 1 według T. Bochnaka, które grupują obosieczne okazy o ostrołukowatym sztychu. Pierwsza z wymienionych form datowana jest na fazy A₁–A₂, druga – na fazę A₁ i wczesny odcinek fazy A₂¹³³⁵. Trudniej sklasyfikować odkryte tu umbo, które jest formą nietypową. Cechuje je zaokrąglona, nieco stożkowata kalota z płytkim żłobkiem u podstawy i niewielką „wypukłością” na szczycie (Ryc. 85:2). Zabytek najbardziej podobny jest do okazów typu 1. według D. Bohnsacka i tak też dotychczas był określany¹³³⁶. Od klasycznej formy tego typu odróżnia go mniej sferyczny kształt kaloty oraz obecność wzmiankowanej bruzdy u jej podstawy i występu na szczycie. Charakter dwóch ostatnich elementów jest niejasny, być może związane są one z procesem produkcyjnym. Brak dobrych analogii utrudnia datowanie zabytku. Wydaje się, że najbardziej prawdopodobne jest wiązanie go z fazą A₂. Jest to główny okres występowania umb o niskiej, mniej lub bardziej zaokrąglonej kalocie, nawiązujących w generaliach

¹³³³ Odnośnie do jej wyznaczników zob. M. Grygiel 2018, 341–344.

¹³³⁴ P. Łuczkiwicz 2006, 319.

¹³³⁵ T. Bochnak 2005, 24, 27–29; P. Łuczkiwicz 2006, 26–30.

¹³³⁶ Ścisłej podtyp B.1A w ujęciu P. Łuczkiwicza 2006, 319; por. D. Bohnsack 1938, 56, ryc. 36.

Ryc. 83. Stanowiska z epoki żelaza odkryte w toku badań powierzchniowych. Kolorem jaskrawym wyróżniono obszar omawiany w tekście. Oprac. M. Baczewski

do typu 1 lub 2 według D. Bohnsacka¹³³⁷. W tym czasie, obok form odpowiadających okazom wzorcowym, wytwarzane były też egzemplarze do nich zbliżone, różniące się detalami. Przykłady takich, stosunkowo nielicznych, zabytków można wskazać pośród umb typów 3–6 według T. Bochnaka¹³³⁸. Jedyne poza strzyżewskim umbo zo zaokrąglonej kalocie (typ 1 wg D. Bohnsacka) pochodzące z prawobrzeżnego Mazowsza, odkryto w grobie I/1896 z Gołębiewa¹³³⁹. Zespół, na podstawie dłuższej zapinki typu C, można datować na wczesny odcinek fazy A₂¹³⁴⁰.

¹³³⁷ M. Grygiel 2018, 223–224.

¹³³⁸ T. Bochnak 2005, 107, 112.

¹³³⁹ J. Heydeck 1900, 54, tabl. IV:2.

¹³⁴⁰ Zob. M. Grygiel 2018, 368; A. Mistewicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak 2021, 97–100.

Ramy chronologiczne pozostałych – potencjalnie wczesnych – stanowisk przeworskich w omawianym regionie są trudne do określenia. Najstarszy horyzont ich funkcjonowania wyznaczają fragmenty naczyń pierwszej fazy ceramicznej kultury przeworskiej, a ta datowana jest szeroko: od fazy A₁ po wczesny odcinek fazy A₃ (zob. Rozdział 2.7.1). Naczynia takie najliczniej notowane są w fazie A₂, co zresztą potwierdzają materiały z Kleszewa. Dlatego też stanowiska te raczej należy odnosić do tego okresu. W tym świetle kultura przeworska wykształciła się na analizowanym obszarze w początkach fazy A₂, a więc synchronicznie z osadnictwem tego ugrupowania na wschodnim Mazowszu i Podlasiu¹³⁴¹ oraz nieco później niż miało to miejsce w środkowej części północnego Mazowsza. W tym

¹³⁴¹ Zob. T. Dąbrowska 2008, 78–84, 101–104.

Ryc. 84. naleziska przypadkowe z dorzecza dolnej Narwi (precyzyjna lokalizacja nieznana). 1 – gmina Karniewo; 2, 5 – Gołymin-Ośrodek (okolice); 3, 6 – Kleszewo; 4 – Psary. 1, 2, 4, 5 – brąz; 3 – szkło; 6 – żelazo. Fot. M. Woźniak (1–5). Rys. P. Holub (6). Zbiory MZZ, nr inw. MZZ/A/1453 (1), MZZ/A/1519 (2, 5), MSHM, bez nru inw. (3), MZZ/A/1402 (4), MRP, nr inw. MRP/A/10 (6)

ostatnim regionie osadnictwo kultury przeworskiej datowane jest już na późny odcinek fazy A₁¹³⁴².

Kwestia pojawienia się kultury przeworskiej w omawianym regionie jest niejasna. Studia komplikuje fakt, że teren ten jest bardzo słabo rozpoznany archeologicznie w odniesieniu do czasów poprzedzających krystalizację tej jednostki. W świetle obecnego stanu badań znajduje się on poza zasięgiem zwartego osadnictwa ugrupowań, które funkcjonowały na północnym i wschodnim Mazowszu w starszym okresie przedrymskim, tj. kultury kurhanów zachodniobałtyjskich¹³⁴³ oraz kultury grobów kloszowych¹³⁴⁴. Pochodzi stąd kil-

kanaście stanowisk, które tylko po części można pewnie odnosić do omawianego okresu¹³⁴⁵ (Ryc. 86). Większość to obiekty znane wyłącznie z badań powierzchniowych, zwykle datowane szeroko – na całą wczesną epokę żelaza, zazwyczaj o nieokreślonej atrybucji kulturowej. Jedynym szerzej rozpoznany wykopaliskowo stanowiskiem jest cmentarzysko w Kacicach, wiązane z kulturą grobów kloszowych¹³⁴⁶. W jego obrębie odkryto kilkadziesiąt grobów ciałopalnych – popielnicowych i jamowych – nierzadko wyposażonych w przedmioty metalowe (Ryc. 87). Znalaziona w jednym z grobów zapinka typu duchcowskiego (Ryc. 87:1), reprezentująca

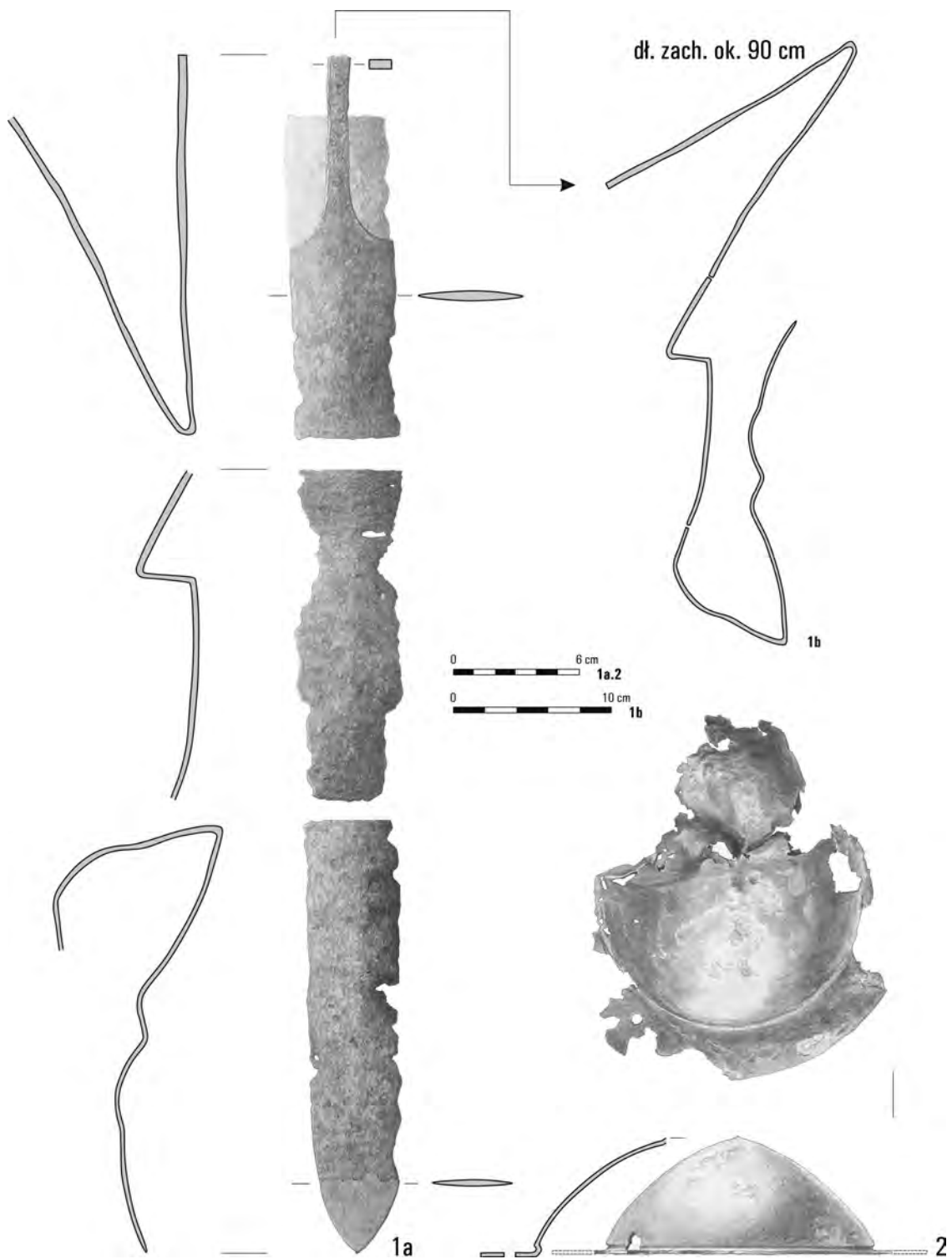
¹³⁴² A. Mistewicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak 2021, 206–208.

¹³⁴³ M.J. Hoffman 1999; 2000; M.J. Hoffman, A. Rzeszotarska-Nowakiewicz 2016, tam starsza literatura.

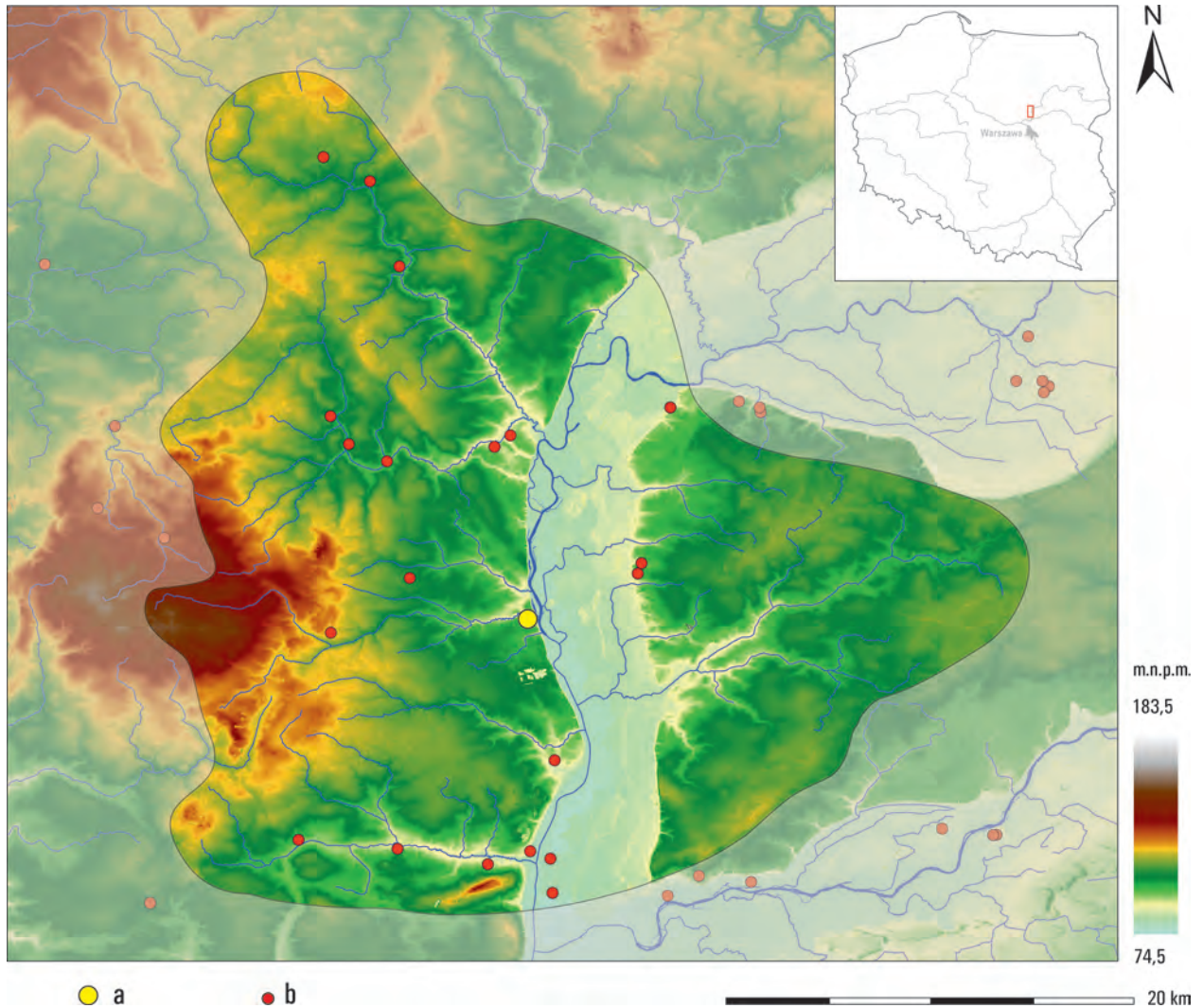
¹³⁴⁴ K. Dzięgielewski 2016, ryc. 1; B. Kaczyński 2022, 99–100.

¹³⁴⁵ Np. Gnaty-Lewiski (M. Błoński, K. Pacuski, J. Wrzosek 2009, 254), Karniewek (archiwum NID), Kościeszce (M. Gądzikiewicz 1954, 141; archiwum WUOZ Ciechanów).

¹³⁴⁶ K. Musianowicz 1950.

Ryc. 85. Miecz i umbo ze Strzyż. Rys. P. Holub. Zbiory MAK, nr. inw. 3544

Ryc. 86. Stanowiska kultury grobów kloszowych lub związane z wczesną epoką żelaza (a – cmentarzysko w Kacicach, b – pozostałe stanowiska). Oprac. M. Baczewski

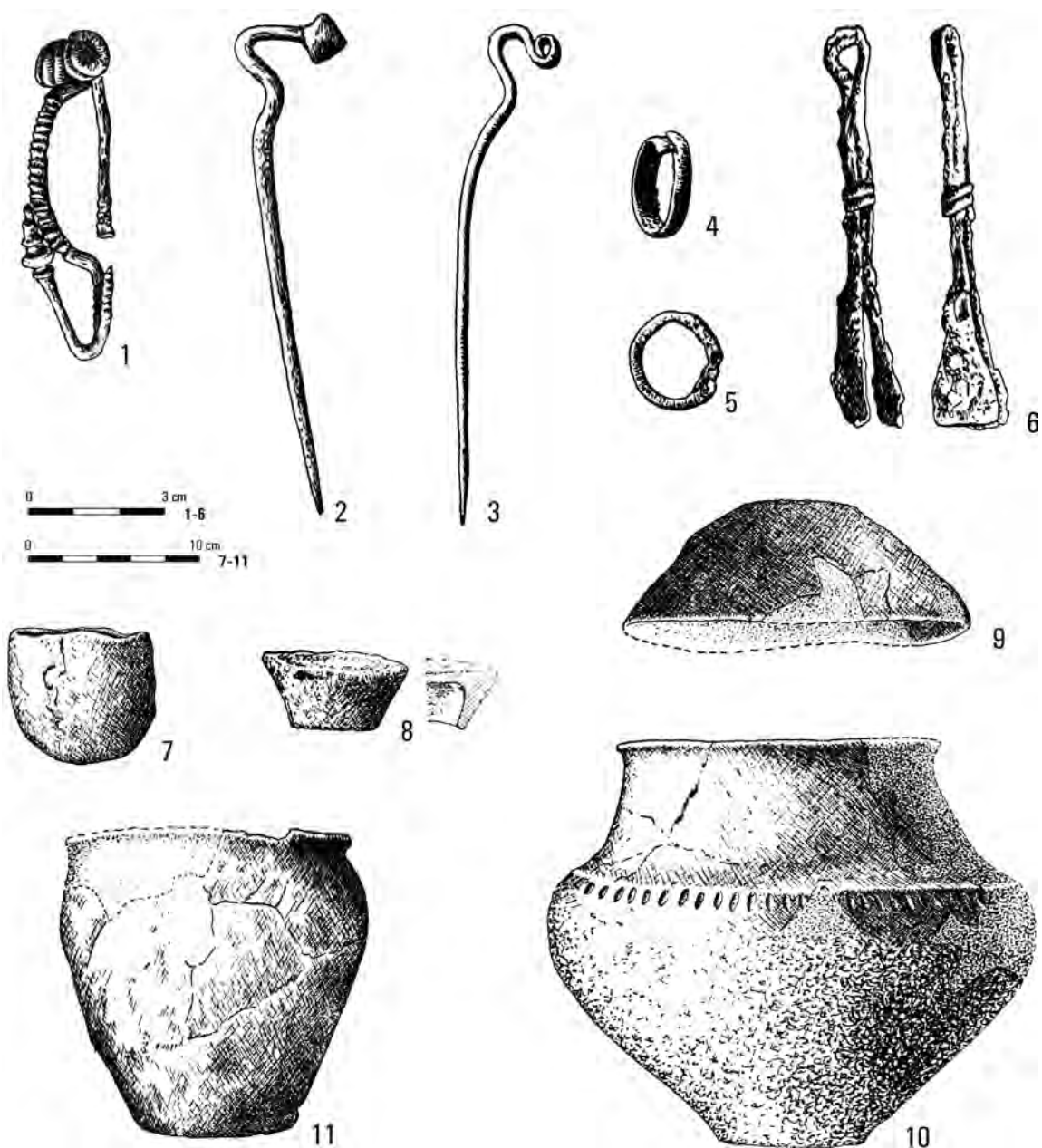
formę typową dla fazy LT B1 w kulturze lateńskiej¹³⁴⁷, poświadcza funkcjonowanie nekropoli w starszym okresie przedrzymskim. Położenie cmentarzyska w Kacicach w północnej partii analizowanego tu obszaru wskazuje, że w tym okresie znajdował się on zapewne co najmniej w przeważającej części w strefie oddziaływań kultury grobów kloszowych.

Materiały z Kleszewa zdają się wskazywać na jeszcze inny epizod osadniczy, który mógł mieć miejsce przed pojawieniem się w tym rejonie kultury przeworskiej. Odkryto tu ułamek naczynia (ZL/322) o cechach charakterystycznych dla ceramiki kultury jastorfskiej z początku młodszego okresu przedrzymskiego. Jego obecność na cmentarzysku przeworskim jest trudna do wytłumaczenia. Ślady wtórnego przepalenia wskazują

raczej na jego związek z nekropolą. Jeśli jednak nie jest to wyrób przeworski, inspirowany czy też wywodzący się z tradycji garncarstwa kultury jastorfskiej, to należy liczyć się z obecnością ludności tego ugrupowania w okolicach cmentarzyska. Nie byłoby to zaskakujące, bowiem w początkach młodszego okresu przedrzymskiego, a więc tuż przed bądź w dobie krystalizacji kultury przeworskiej, prawobrzeżne Mazowsze i Podlasie było penetrowane przez społeczność kultury jastorfskiej¹³⁴⁸. Charakter oraz skala tego zjawiska są nieznane. Wpływ na to ma niewątpliwie brak zaawansowanych badań wykopaliskowych na osadach, a w pewnym stopniu także ogólne podobieństwo ceramiki późnojastorfskiej

¹³⁴⁷ Ostatnio M. Grygiel 2018, 18.

¹³⁴⁸ T. Dąbrowska 2008, 95–99, mapa 6; J. Andrzejowski, A. Maciałowicz 2017, 219–220; M. Grygiel 2018, 353, ryc. 168, 169.

Ryc. 87. Materiały z cmentarzyska kultury grobów kloszowych w Kacicach. 1 – grób 46; 2 – grób 49; 3–5 – grób 33; 6 – grób 38; 7, 8 – grób 32; 9, 10 – grób 9; 11 – grób 2. Wg: K. Musianowicz 1950

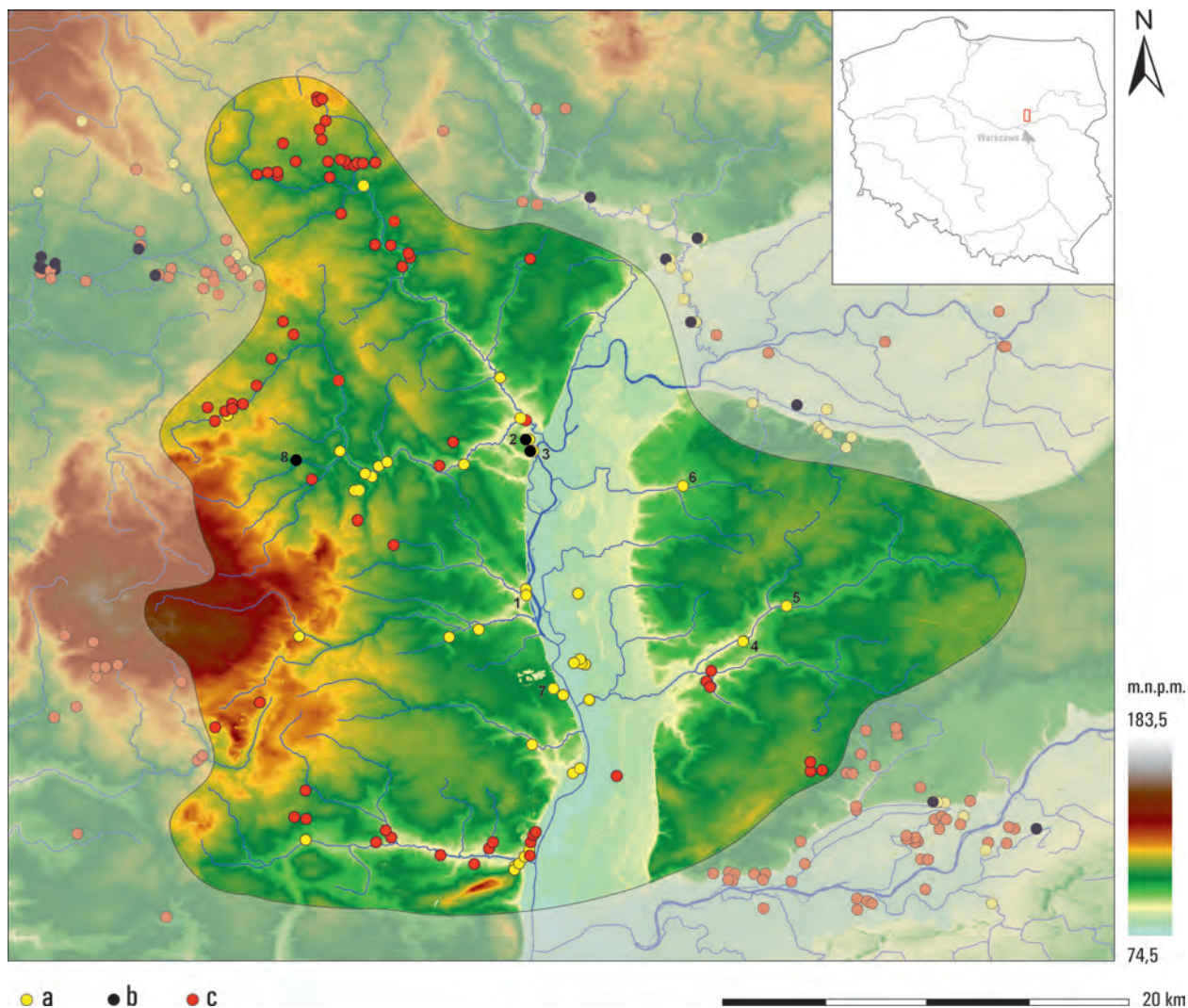
do wczesnoprzeworskiej, w efekcie czego ta pierwsza mogła zostać nierozpoznana, ściślej: przypisana do drugiego z tych ugrupowań¹³⁴⁹.

Omówione pokrótce – skąpe – materiały kultur grobów kloszowych i jastorfskiej oraz brak znalezisk związanych z najstarszą fazą kultury przeworskiej utrudniają w dużym stopniu próbę odtworzenia procesów, które doprowadziły do pojawienia się tej ostatniej formacji w rejonie dolnej Narwi. Kluczowe znaczenie ma

oczywiście brak możliwości precyzyjnego datowania schyłkowej fazy kultury grobów kloszowych. Problem ten dotyczy zresztą niemal całego obszaru Mazowsza i Podlasia¹³⁵⁰. Późne datowanie najwcześniejszego horyzontu kultury przeworskiej, która na wschodnim Mazowszu pojawiła się najpewniej dopiero w fazie A₂, sugeruje możliwość przetrwania osadnictwa kultury grobów kloszowych nawet do początków młodszego

¹³⁴⁹ Zob. M. Grygiel 2018, 467.

¹³⁵⁰ T. Dąbrowska 2008, 93–95.

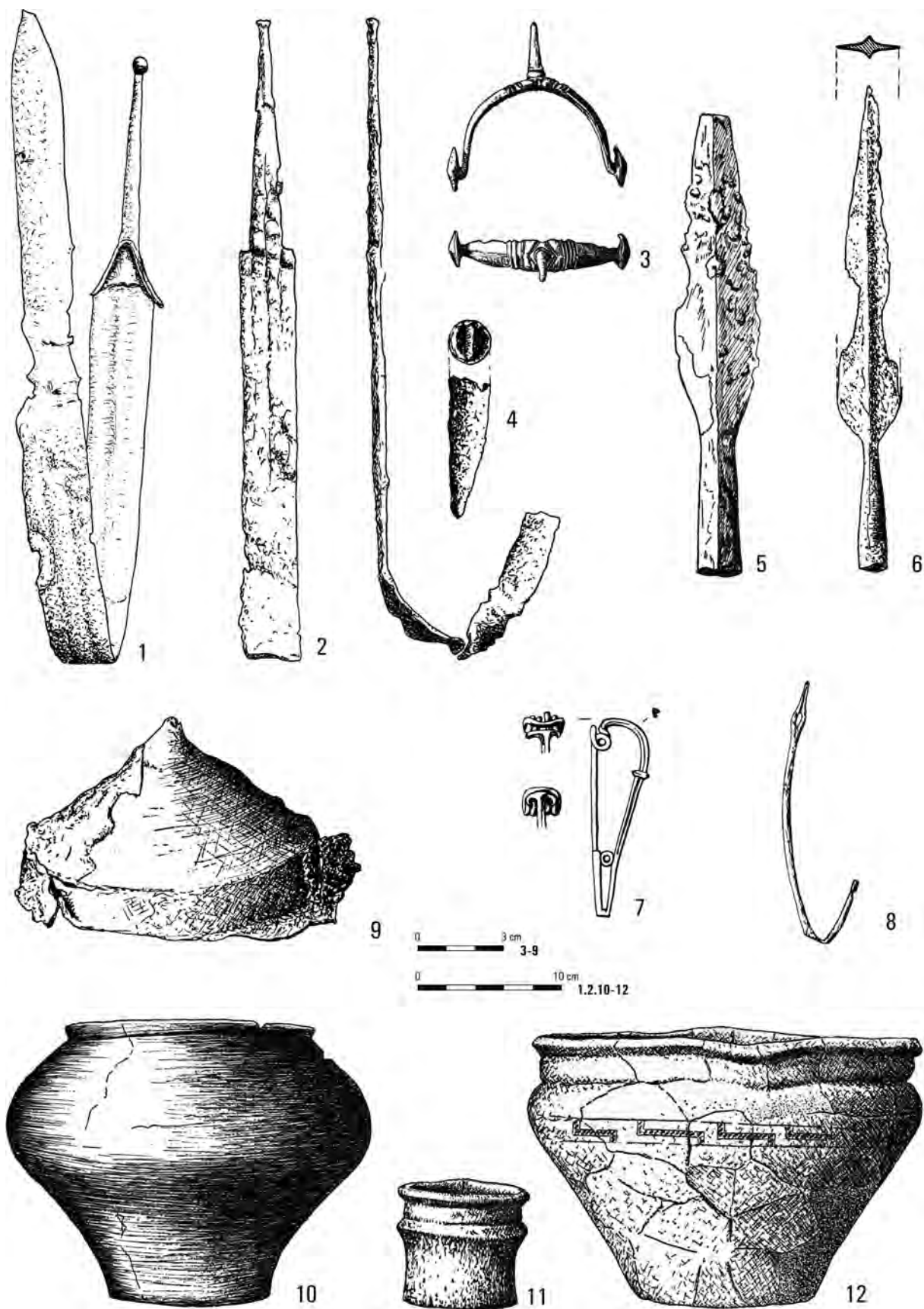

Ryc. 88. Stanowiska z materiałami z młodszego okresu przedrzymskiego lub/i okresu wpływów rzymskich (a – kultura przeworska, b – kultura wielbarska, c – nieokreślone). 1 – Kacice, 2 – Kleszewo (cmentarzysko); 3 – Kleszewo (osada), 4 – Lemany, 5 – Lutobrok, 6 – Psary, 7 – Strzyże, 8 – Sulikowo. Nie uwzględniono znalezisk o nieznannej lokalizacji.
Oprac. M. Baczewski

okresu przedrzymskiego¹³⁵¹. Taka interpretacja oczywiście zakłada, że ukształtowanie się kultury przeworskiej na terenach leżących na wschód od Wisły związane było przede wszystkim z transformacją kulturową starszych ugrupowań. Niewykluczone, że jakiś udział owym procesie miała też ludność kultury jastorfskiej, niemniej znikoma liczba znalezisk związanych z tą jednostką wskazuje, że czynnik ten raczej nie odgrywał tu większej roli. W wypadku terenów leżących nad dolną Narwią, a więc w pobliżu strefy, gdzie kultura przeworska uformowała się nieco wcześniej, można liczyć się także z napływem jej przedstawicieli z terenów ościennych.

¹³⁵¹ T. Dąbrowska 2008, 95.

Najstarsze stanowiska kultury przeworskiej z omawianego obszaru odkryto głównie na zachodnim brzegu Narwi i wzdłuż jej prawobrzeżnych dopływów. Jest to zapewne rezultatem lepszego rozpoznania archeologicznego tych ziem. Rozprzestrzenienie stanowisk wczesno-przeworskich pokrywa się do pewnego stopnia z występowaniem znalezisk „wczesnożelaznych” (zob. Ryc. 86). Nie może to być jednak podstawą do wysuwania daleko idących wniosków. Wynika to raczej z użytkowania przez różne społeczności tych samych, dogodnych osadnictwu nisz ekologicznych położonych w pobliżu dolin rzek. Lepiej datowane materiały z Kleszewa wskazują, że lokalne osadnictwo osiągnęło stabilizację w rozwiniętym odcinku fazy A₂, tj. w horyzoncie zapinek typu K. Przepuszczalnie w tym odcinku chronologicznym

Ryc. 89. Zabytki z grobów kultury przeworskiej w Kacicach. 1, 4, 6, 9, 11, 12 – grób z 1947 r.; 2, 3 – jama 2; 5, 10 – grób z 1946 r.; 7 – grób z 1964 r.; 8 – jama 3. Wg: K. Musianowicz 1950 (1-6, 8-12), T. Liana 1966 (7)

Ryc. 90. Zapinka brązowa z Psar.
Fot. M. Woźniak

założona została funkcjonująca do schyłku wczesnego okresu wpływów rzymskich, niestety w dużym stopniu zniszczona, nekropola w Lemanach¹³⁵², na co wskazuje grób 31, wyposażony m.in. w krótką zapinkę typu A oraz naczynia pierwszej fazy ceramicznej. Dalszy rozwój lokalnego skupienia osadniczego rejestrujemy w fazach A₃–B_{1a}. Z odcinka tego pochodzą najstarsze i niemal wszystkie pewnie datowane groby z cmentarzyska w Kacicach, *notabene* położonego w tym samym miejscu co wyżej wymieniony obiekt kultury grobów kłoszowych. Odkryto na nim osiem grobów¹³⁵³, z których część była bogato wyposażana m.in. w elementy uzbrojenia (Ryc. 89:1–6.9). W jednym z zespołów znaleziono też rzadką na ziemiach polskich srebrną (?) fibulę typu Almgren 18a, wariantu *Wederath*¹³⁵⁴ (Ryc. 89:7). Omawany odcinek chronologii to też najlepiej poświadczony w materiale etap funkcjonowania nekropoli w Lemanach. Z tego okresu pochodzi kilkadziesiąt grobów wyposażonych m.in. w zapinki typów M-a i Almgren 2, a przede wszystkim niezwykle tu liczną broń. Na przełomie młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich lub w początkach tego drugiego odcinka założona została nekropola w Lutobroku¹³⁵⁵, położona około 4 km na wschód od Leman. Najpewniej ze schyłkiem młodszego okresu przedrzymskiego należy wiązać znalezioną przez poszukiwaczy skarbów brązową zapinkę o konstrukcji późnolateńskiej z Psar¹³⁵⁶ (Ryc. 90). Jej

jednoznaczność klasyfikację utrudnia brak nóżki. Fibula ta najbardziej przypomina lateńskie zapinki typu *Gorica*¹³⁵⁷, przede wszystkim ich odmianę IIa1 według S. Demetza, która cechuje się trójkątnym lub trapezowatym w przekroju kabłąkiem, zdobionym puncowaniem¹³⁵⁸. Forma ta datowana jest głównie na późny okres lateński, a w chronologii absolutnej na 2. połowę I w p.n.e.¹³⁵⁹. Zapinka z Psar wykazuje też pewne podobieństwo do rzymskich *Drahtfibeln*¹³⁶⁰. Te zazwyczaj są jednak niezdobione, mają silniej wygięty kabłąk, a przede wszystkim – odmiennie od znaleziska znad Narwi – cechuje je sprężyna wykonana z drutu o graniastym przekroju¹³⁶¹.

Cechą charakterystyczną nekropoli w Kleszewie jest niewielka liczba zespołów wyposażonych w elementy uznawane za archeologiczne wyznaczniki pochówków mężczyzn, przede wszystkim broń, ale nie tylko. Nieliczne zespoły¹³⁶², w których znaleziono takie przedmioty, pochodzą przypuszczalnie¹³⁶³ wyłącznie z fazy I użytkowania cmentarzyska. Od fazy II nekropola kleszewska nabiera charakteru cmentarzyska „kobiecego”¹³⁶⁴, albo raczej „nie-męskiego”. Próba wyjaśnienia tego zjawiska była już podejmowana¹³⁶⁵. Przypuszcza się, że pojawienie się w kulturze przeworskiej cmentarzysk „jednopłciowych” może być rezultatem rozpowszechnienia się na wschód zwyczajów pogrzebowych charakterystycznych dla dorzecza Łaby. W okresie przedrzymskim i wczesnym okresie wpływów rzymskich cmentarzyska „jednopłciowe” notowane są tam powszechnie i przeważają nad obiektami o charakterze „mieszanym”¹³⁶⁶. Nieliczne nekropole przeworskie w typie „jednopłciowych” zarejestrowano dotychczas na Kujawach oraz na północnym Mazowszu. Położone najbliżej Kleszewa stanowiska przeworskie z młodszego okresu przedrzymskiego, gdzie nie stwierdzono elementów uzbrojenia ani innych elementów związanych zwykle z pochówkami mężczyzn (np. sprzączek z kołcem przedłużonym w skuwkę, narzędzi do krzesania ognia, brzytwy), odkryto w Dąbku, stan. 9¹³⁶⁷ oraz

¹³⁵² Podawana w literaturze liczba 156 grobów kultury przeworskiej, którą rzekomo odkryto na stanowisku (np. T. Dąbrowska 2008, 151), jest błędna. Obejmuje ona bowiem wszystkie obiekty zbadane przez B. Jankowską, w tym jamy z epoki brązu i średniowiecza oraz liczne wkopy nowożytnie. Rzeczywista liczba grobów będzie możliwa do ustalenia dopiero po pełnym opracowaniu stanowiska, ale raczej nie przekracza ona 120.

¹³⁵³ T. Musianowicz 1950, 32–36, tabl. VIII–X; T. Liana 1966; T. Dąbrowska 2008, 140.

¹³⁵⁴ Zob. T. Völling 2005, 116, ryc. 29.

¹³⁵⁵ B. Jurkiewicz 2008; 2009b; 2011; J. Affelski, B. Jurkiewicz 2015; 2022.

¹³⁵⁶ Zbiory MZZ, nr inw. MZZ/A/1402.

¹³⁵⁷ S. Rieckhoff 1975, 24.

¹³⁵⁸ S. Demetz 1999, 107–108.

¹³⁵⁹ S. Demetz 1999, 108–109; D. Božič 2008, 114, 120, 147, tab. 5; M. Dizdar, A. Tonc 2013, 59.

¹³⁶⁰ Np. typ 9 według Jobsta (1975, 51–53, tabl. 12, 13), typ I.6 według E. Riha (1979, 59–61, tabl. 3).

¹³⁶¹ E. Riha 1979, 59; 1994, 56–59.

¹³⁶² Groby 147, 402, 409A, 655.

¹³⁶³ W dwóch wypadkach datowanie jest nieco szersze: fazy I–IIa.

¹³⁶⁴ W rozumieniu płci kulturowej, nie biologicznej.

¹³⁶⁵ A. Maciałowicz, M. Woźniak 2015.

¹³⁶⁶ H. Derks 2012, 45.

¹³⁶⁷ A. Mistewicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak 2021.

Magnuszewie Małym, stan. 4¹³⁶⁸. To ostatnie znajduje się około 10 km na północny wschód od Kleszewa. Zbadane zostało jednak tylko w niewielkim zakresie, co nie pozwala na wyciąganie daleko idących wniosków.

Stabilne osadnictwo kultury przeworskiej w omawianym regionie trwało też we wczesnym okresie wpływów rzymskich. Z tego czasu pochodzi co najmniej 114 grobów z Kleszewa, liczne obiekty odkryte na nekropolach w Lemanach i Lutobroku oraz jeden z Kacic. Mapę punktów z tego okresu uzupełniają znaleziska przypadkowe i stanowiska odkryte w toku badań powierzchniowych. Intensywny rozwój osadnictwa wczesnorzymskiego notujemy także na obszarach sąsiednich, co przejawia się m.in. zagęszczeniem sieci osadniczej, w tym zakładaniem nowych cmentarzysk obok funkcjonujących od młodszego okresu przedrzymskiego¹³⁶⁹.

We wczesnym okresie wpływów rzymskich (od podfazy B_{1b}) nekropole nadnarwiańskie noszą wyraźne cechy wschodnioprzeworskie¹³⁷⁰. Należą do nich m.in. specyficzne dla tego regionu elementy stroju i ozdoby, które w ogólnym zarysie wykazują bliskie związki z ubiorem ludności kultury wielbarskiej, a także powszechne stosowanie stopów miedzi do wyrobu tych przedmiotów. Wschodnia strefa kultury przeworskiej nie jest jednak kulturowym monolitem. Istnienie różnic między mikroregionami osadniczymi sygnalizowane jest już od dawna¹³⁷¹. Dotyczą one przede wszystkim odmienności w obrzędku pogrzebowym oraz formach naczyń glinianych. Cmentarzysko w Kleszewie i pobliska nekropola w Lemanach pod względem form grobów oraz ceramiki najbardziej przypominają nieodległe obiekty znajdujące się w dorzeczu dolnego i środkowego Orzycy¹³⁷² oraz Sony¹³⁷³, a w szerszej perspektywie – wschodniomazowieckie stanowiska z dorzecza dolnego Bugu¹³⁷⁴. Wiele analogicznych cech możemy dostrzec także na stanowiskach znad środkowej Narwi¹³⁷⁵, choć w tym wypadku stosunkowo często w ich obrębie

odkrywano kamienne kręgi, wieńce i bruki, których nad dolną Narwią brak. Rozbudowane konstrukcje kamienne są cechą charakterystyczną także dla cmentarzysk północnomazowieckich. Nekropole w Kleszewie i Lemanach wyraźnie się od nich różnią, nie tylko pod tym względem. Na północnym Mazowszu w grobach umieszczano zwykle więcej naczyń, które cechuje inny styl wykonania. Istotne różnice zauważalne są też w depozycji szczątków ludzkich – na nekropolach w Kleszewie, Lemanach i stanowiskach ościennych nie notujemy pochówków w wielu naczyniach, nakrywania odwróconymi naczyniami zalegającej na dnie jamy warstwy ciałopalenia czy też umieszczania kilku naczyń jednego w drugim, z których zwykle najbardziej wewnętrzne pełniło rolę popielnicy¹³⁷⁶. Cechą, która teoretycznie łączy nekropolę w Kleszewie z cmentarzyskami znad górnej i środkowej Wkry, jest wspomniany już brak uzbrojenia¹³⁷⁷. We wczesnym okresie wpływów rzymskich zwyczaj nieumieszczania w grobach przedmiotów służących do walki objął większość cmentarzysk północnomazowieckich. Miał on jednak nieco inny charakter niż praktykowany na „jednopłciowych” nekropolach w typie Kleszewa, dotyczył bowiem wyłącznie broni *sensu stricto*¹³⁷⁸. Wiąże się go z oddziaływaniami płynącymi ze strony kultury wielbarskiej, gdzie tabu na uzbrojenie było jedną z głównych cech obrządku pogrzebowego tego ugrupowania¹³⁷⁹. Oba te zjawiska – starsze, mające swe korzenie w młodszym okresie przedrzymskim i młodsze, tj. wczesnorzymskie – należy jednak rozpatrywać oddzielnie¹³⁸⁰. Rytuał, któremu hołdowała ludność grzebiąca zmarłych w Kleszewie we wczesnym okresie wpływów rzymskich, jest rezultatem przetrwania starszych zwyczajów, a nie wprowadzenia nowych reguł. Tradycja ta była silnie zakorzeniona w lokalnej świadomości i utrzymała się do końca funkcjonowania nekropoli przeworskiej, tj. do początków młodszego okresu wpływów rzymskich. Cmentarzysko to przez cały okres wczesnorzymski miało więc charakter wybitnie „kobiecy”. Pozostałe lepiej rozpoznane nekropole znad dolnej Narwi (Lemany, Lutobrok) cechował natomiast standardowy dla kultury przeworskiej obrządek, z grobami o charakterze męskim (z bronią), jak i żeńskim. Regionu tego więc nie objęły przemiany w regułach wyposa-

¹³⁶⁸ A. Maciałowicz, M. Woźniak 2015, 245, przyp. 32.

¹³⁶⁹ Np. w widłach Narwi i Wisły oraz w dorzeczu dolnego Orzycy.

¹³⁷⁰ Zob. T. Dąbrowska 1981a; J. Andrzejowski 2001b; 2005b, 113–115; 2020.

¹³⁷¹ Np. J. Okulicz 1970, 425–433; 1983, 172–177; K. Godłowski 1981b, 125–126; J. Andrzejowski 2005b, 113.

¹³⁷² Np. Dobrzankowo (J. Okulicz 1971), Stary Szelków (badania R. Prochowicza, zbiory PMA).

¹³⁷³ Np. Pajewo-Szwelice (Z. Dłubakowski 2005).

¹³⁷⁴ Np. Kamieńczyk (T. Dąbrowska 1997), Nadkole, stan. 2 (J. Andrzejowski 1998a), Tuchlin (Ł. Okuliczowa 1964), Wyszków (H. Machajewski 2007).

¹³⁷⁵ Brzeźno (J. Okulicz 1965c, 240–242, tabl. XXV–XXVI), Rostki (J. Okulicz 1965a, tabl. 88; 1965c, 249–256, tabl. XXV–XXVI, LIV:1–26, LV), Todzia (J. Andrzejowski 1997).

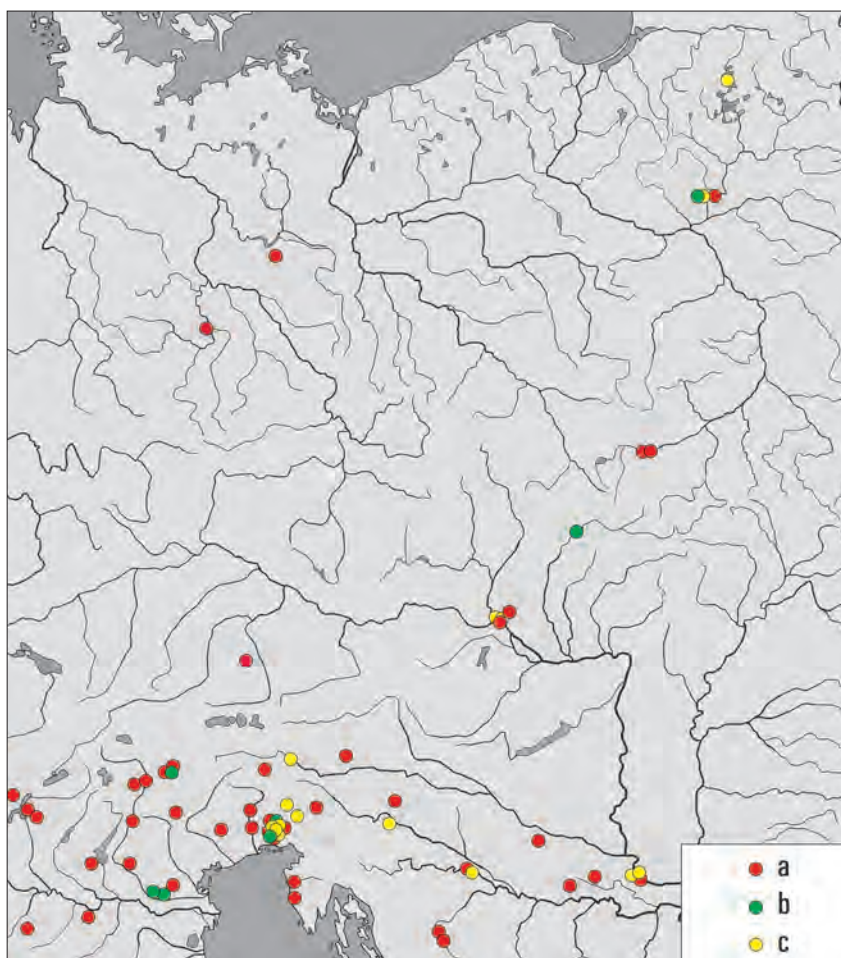
¹³⁷⁶ W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 126–128; A. Mistewicz 2005, 227–228; A. Szela 2021, 101–104.

¹³⁷⁷ Ostatnio J. Andrzejowski 2020, 17, tam starsza literatura.

¹³⁷⁸ W grobach składane były ostrogi oraz inne elementy charakterystyczne dla pochówków męskich, np. sprzączki związane ze strojem wojowników.

¹³⁷⁹ Np. K. Godłowski 1985, 50–51; J. Andrzejowski 1989, 106; 2001b, 82.

¹³⁸⁰ A. Maciałowicz, M. Woźniak 2015, 256.

Ryc. 91. Rozprzestrzenienie zapinek typów *Gorica* (a), *Jezerine III* (b) i *Jezerine II lub III*, z żeberkiem na spodniej stronie kabłąka (c). Wg: S. Demetz 1999; M. Džidar, A. Tonc 2013; M. Woźniak 2020, z uzup.

zania zmarłych znane ze stanowisk leżących w dorzeczu górnej i środkowej Wkry. Potwierdza to powyższą interpretację odnośnie do genezy wczesnorzymskiego obrządku pogrzebowego w Kleszewie.

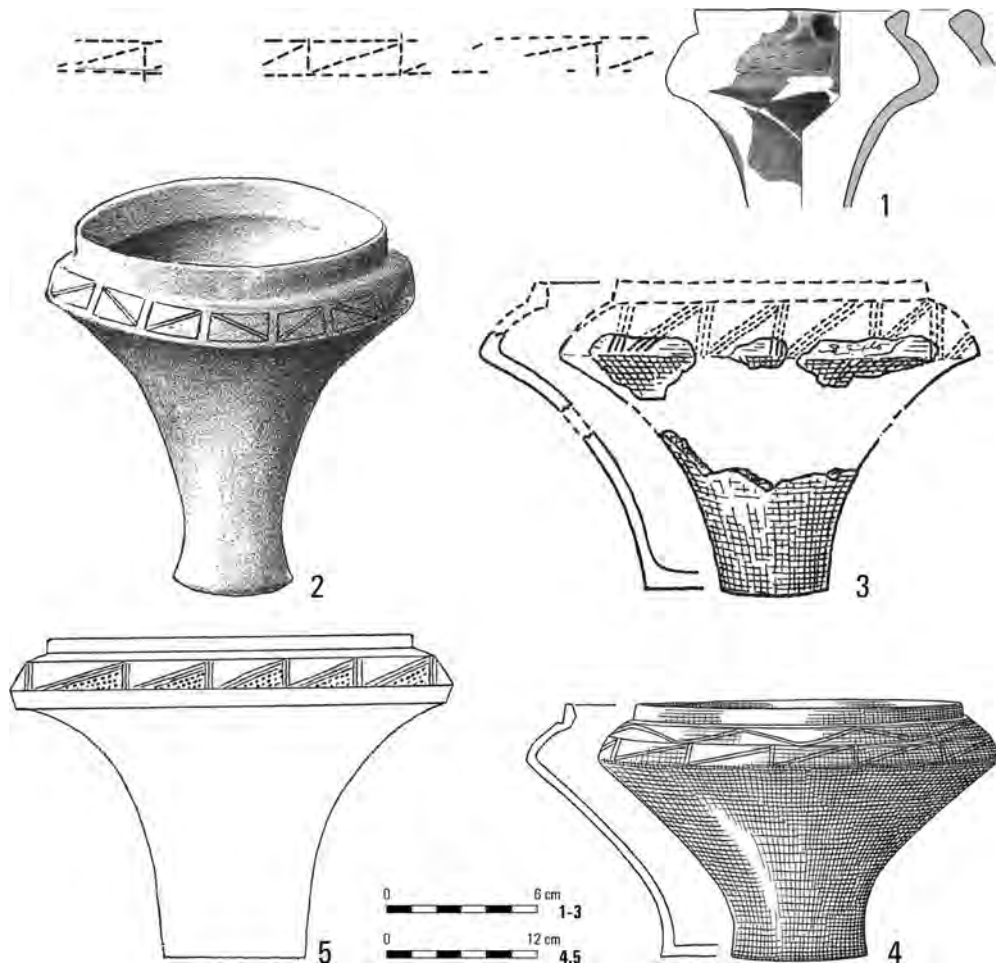
Na cmentarzysku w Kleszewie, jak i pozostałych nekropolach przeworskich w regionie, odkryto przedmioty obcego pochodzenia, świadczące o kontaktach miejscowej populacji z ludnością zamieszkującą inne obszary. Ich liczba w poszczególnych etapach rozwoju stanowiska była różna. Rytm napływu i charakter importów odkrytych nad dolną Narwią potwierdza poczynione w literaturze spostrzeżenia odnośnie do powiązań ludności prawobrzeżnego Mazowsza w młodszym okresie przedrzymskim oraz wczesnym okresie wpływów rzymskich¹³⁸¹. W tym pierwszym odcinku wśród form obcych lokalnej wytwórczości dominu-

¹³⁸¹ Np. J. Andrzejowski 1998b, 74; T. Dąbrowska 2003; 2008, 105–112; T. Bochnak 2014, 192–193; A. Maciałowicz 2015, 288; M. Woźniak 2019b, 198–199.

ją wyroby kultury lateńskiej, w drugim – rzymskiej, wyraźnie rzadsze są wytwory wywodzące się z innych kręgów kulturowych.

Najstarsze, stosunkowo nieliczne elementy obcego pochodzenia odkryto w Kleszewie. Są to: celtycki miecz i okucie pasa z grobu 402 oraz niejasnej proveniencji bransoleta z grobu 3. Niewykluczone, że importem lateńskim jest także miecz ze Strzyż¹³⁸². Z tego samego okresu mogą pochodzić też szklane paciorki z „grobu” 832 w Kleszewie. Jeden z nich – pierścieniowaty (832/10) – to wyrób lateński, być może wykonany w Czechach lub na Morawach. Pochodzenie dwóch pozostałych, reprezentujących formę ze spiralnymi oczkami (832/11.12), jest nieznane, ale można założyć, że trafiły one na Mazowsze także z terenów kultury lateńskiej. Okres najintensywniejszego napływu importów na obszary nad dolną Narwią przypadł na schyłkowy odcinek młodszego okresu przedrzymskiego i fazę inicjalną

¹³⁸² Zob. T. Bochnak 2014, 101–107.

Ryc. 92. Puchar z grobu 69 w Lemnach (1) oraz jego analogie z terenów Czech i Niemiec (2–5).
Wg: A. Maciałowicz, M. Woźniak 2015 (1), J.L. Pič 1905 (2), B. Schmidt, W. Nitzschke 1989 (3, 4), G. Eichhorn 1927 (5)

okresu wpływów rzymskich. W wypadku Kleszewa są to przede wszystkim elementy stroju i ozdoby, w Lemnach i Kacicach – broń. Większość z nich wywodzi się z kultury lateńskiej (np. zapinki typów Almgren 18 i 65 z Kleszewa, ostroga z Kacic¹³⁸³, ornamentowany grot z Lemn¹³⁸⁴), ewentualnie są to wyroby lokalne, inspirowane formami celtyckimi (fibule typu J). Znaleźiska te od dawna interpretowane są jako świadectwo intensywnych powiązań ludności Mazowsza ze strefą czesko-morawskich oppidów, a po ich upadku – z ośrodkami naddunajskimi¹³⁸⁵. Przypuszcza się, że pośrednikiem w owych kontaktach była grupa tyniecka¹³⁸⁶.

¹³⁸³ K. Musianowicz 1950, 33, tabl. VIII:5; T. Bochnak 2014, 123.

¹³⁸⁴ Zbiory MSHM, nr inw. MSHM/A/1181; por. T. Bochnak 2014, 108–109, ryc. 54:3.

¹³⁸⁵ Np. T. Bochnak 2014, 192–193; A. Maciałowicz 2017, 96–98; M. Woźniak 2020, 185–186.

¹³⁸⁶ Z. Woźniak 2004, 56–57; T. Dąbrowska 2008, 109; T. Bochnak 2014, 192.

Na ten kierunek oddziaływań wskazuje też malowane naczynie wykonane na kole, z grobu 615 z Kleszewa, które powstało zapewne w jednym z podkrakowskich warsztatów. Znaleźiska północnoitalskich fibul *Jezerine* z grobu 1047 z Kleszewa oraz – o ile klasyfikacja typologiczna zabytku jest słuszna – zapinki typu *Gorica* z Psar, dowodzą, że prawobrzeżne Mazowsze stanowiło ważny element w mozaice dalekosiężnych powiązań między południową Europą a południowo-wschodnią strefą Bałtyku (Ryc. 91). Schyłek okresu intensywnego napływu importów nad dolną Narew miał miejsce w początkach wczesnego okresu wpływów rzymskich. Wyznaczają go fibule typu Almgren 67a z Kleszewa i Lemn oraz zapinka Almgren 18b z tej pierwszej nekropoli, a być może i okazy Almgren 236c z Kleszewa, Lemn i Lutobroku, choć ramy chronologiczne tej ostatniej formy mogą być szersze. Kontakty wzdłuż osi północ-południe to nie jedyny kierunek oddziaływań, na który wskazują materiały z lokalnych cmentarzysk. Pochwa miecza typu IX według T. Bochnaka, względnie

twz. wschodniej odmiany typu *Ludwigshafen* według P. Łuczkiwicza, odkryta w grobie 48 w Lemanach, wskazuje na powiązania z zachodnią Celtyką¹³⁸⁷. Także zachodnią, ściślej: nadreńską metrykę posiada zapinka Almgren 18a wariantu *Wederath* z Kacic (Ryc. 89:7). Wśród nielicznych przedmiotów wywodzących się z innych z kręgów kulturowych, które można odnosić do omawianego okresu, jest ostroprofilowany puchar z grobu 69 w Lemanach o dobrych analogiach na cmentarzyskach kultury *Großromstedt*¹³⁸⁸ (Ryc. 92), a także mające swe korzenie w kręgu kultur dackich ozdoby obręczowe typu *Șimleul Silvaniei* odkryte w Kleszewie.

Liczba znalezisk obcej proveniencji z Kleszewa oraz stanowisk okolicznych, które można odnosić do faz B_{1b}–B₂, jest wyraźnie niższa niż z faz A₃–B_{1a}. Jest to zgodne z ogólną tendencją notowaną na mazowiecko-podlaskich stanowiskach kultury przeworskiej. Przyczyn tego zjawiska upatruje się w pewnej izolacji północnego i wschodniego Mazowsza od głównych szlaków komunikacyjnych, będących osią dalekosiężnych powiązań w ramach funkcjonowania tzw. szlaku bursztynowego¹³⁸⁹. Wśród zabytków obcego pochodzenia, które odkryto nad dolną Narwią, znajdują się importy rzymskie oraz formy barbarzyńskie, wykonane prawdopodobnie poza terenem kultury przeworskiej. W pierwszej grupie dominują szklane paciorki, najczęściej melonowate, oraz zapinki, o ile nie są to ich barbarzyńskie kopie (zob. omówienie fibul typu Almgren 68). We wczesnorzymskich grobach z Kleszewa odkryto ułamki naczyń ze szkła (832/13.14) i brązu (61/1.2). Oba zachowały się w stanie szczątkowym. Określenie typologiczne tych zabytków, a tym samym próba wskazania kierunku ich napływu, nie jest możliwe. Spośród potencjalnie rzymskich wyrobów na uwagę zasługuje miecz typu *Cantenbury-Kopki*¹³⁹⁰ odkryty w Lutobroku¹³⁹¹. Z Kleszewa pochodzą też zabytki, które możemy wiązać z kontaktami miejscowej populacji z północną strefą środkowoeuropejskiego *Barbaricum*. Są to m.in. zapinka (prawdopodobnie) typu N-c z grobu 861 oraz misa z grobu 253. Fibuła należy do form charakterystycznych dla terenów południowo-zachodniej strefy Bałtyku, naczynie najbliższe analogie znajduje wśród form kultury bogaczewskiej. Obecność tych przedmiotów nad dolną Narwią nie jest zaskakująca. Powiązania ludności Mazowsza z oboma wymienionymi regionami

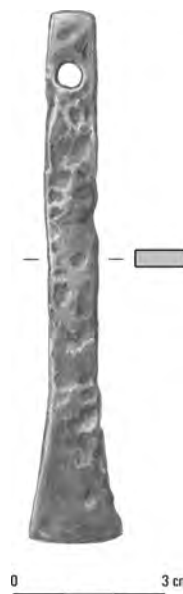
¹³⁸⁷ T. Bochnak 2014, 100–101; P. Łuczkiwicz 2021, 46, tam starsza literatura.

¹³⁸⁸ A. Maciałowicz, M. Woźniak 2015, 255–256, ryc. 22:1.

¹³⁸⁹ Zob. T. Dąbrowska 2008, 117–118.

¹³⁹⁰ Zob. M. Biborski, J. Illkjær 2006, 169–176.

¹³⁹¹ B. Jurkiewicz 2008; 2009a, 26–27.

Ryc. 93. Krzesiwo sztabkowe z cmentarzyska w Lemanach. Rys. P. Holub

potwierdzają znaleziska z innych mazowieckich nekropoli kultury przeworskiej¹³⁹².

Schyłkowa faza użytkowania cmentarzyska w Kleszewie przez ludność kultury przeworskiej przypadła na początek młodszego okresu wpływów rzymskich, tj. na podfazę B₂/C₁–C_{1a}. Niewykluczone, że z tego odcinka chronologicznego pochodzi też wzmiankowany zespół z mieczem z Lutobroku. Z kolei najmłodszy grób przeworski z Lemana zawierał zapinkę kapturkową typu Almgren 38–39 (ewentualnie fibulę o cechach II i IV grupy Almgrena), a więc pochodził z podfazy B_{2b}. Na tym stanowisku odkryto jednak także fragment kuszowatej zapinki VI grupy Almgrena, o łukowatym kabłąku i krótkiej sprężynie, charakterystyczną dla starszego odcinka fazy C₁. Według zachowanej dokumentacji zabytek zalegał w stropie grobu 98, najpewniej jednak we współczesnym wkopie, który w dużym stopniu naruszył obiekt pradziejowy. Taką interpretację sugeruje zwarta chronologia innych elementów wyposażenia tego grobu, które można odnosić do początku okresu wpływów rzymskich¹³⁹³. Późnorzymską metrykę może mieć także odkryte na tym stanowisku krzesiwo typu IIB według A. Kokowskiego¹³⁹⁴ (Ryc. 93), będące znaleziskiem luźnym. Na cmentarzysku w Lemanach nie zarejestrowano żadnego grobu, który należałoby uznać za wielbarski. Stąd też oba zabytki można hipotetycznie przypisać kulturze przeworskiej. Zakładając „późną” chronologię zespołu z Lutobroku i przeworską atrybucję omówionych zabytków z Lemana, wszystkie

¹³⁹² J. Andrzejewski, A. Cieśliński 2007, 279–304; A. Szela 2015.

¹³⁹³ Zob. T. Dąbrowska 2008, 152.

¹³⁹⁴ Zob. A. Kokowski 1985, 114, 122, ryc. 1.

Tab. 37. Ramy chronologiczne lepiej rozpoznanych cmentarzysk kultury przeworskiej na terenach na wschód od środkowej Wisły (a – datowanie pewne, b – datowanie prawdopodobne, c – datowanie przypuszczalne). Gwiazdką oznaczono cmentarzyska dwukulturowe: przeworsko-wielbarskie

	Stanowisko	Datowanie:						
		A1	A2	A3	B1	B2	B2/C1	C1a
dorzecze górnej i środkowej Wkry i Lydyny	Stupsk*	[red bar]						
	Dąbek, stan. 9*	[red bar] — ? — [red bar]						
	Gołębiewo	[red bar]						
	Niedanowo*	[red bar]						
	Księży Dwór	[red bar]						
	Gródki, stan. 3	[red bar]						
	Bartki	[red bar]						
	Modła*	[red bar]						
	Brudnice*	[red bar]						
	Zgliczyn-Pobodzy*	[red bar]						
	Dąbek, stan. 29	[red bar]						
dorzecza dolnej Wkry, Sony, Narwi i dolnego Bugu	Legionowo	[red bar]						
	Pajewo-Szwelice*	[red bar]						
	Karczewiec	[red bar]						
	Kończ	[red bar]						
	Garwolin	[red bar] — ? — [red bar]						
	Dobrzankowo	[red bar]						
	Glinki	[red bar]						
	Kołożąb*	[red bar]						
	Stary Szelków*	[red bar]						
	Lutobrok	[red bar] — ? — [red bar]						
	Łajski*	[red bar]						
	Kleszewo*	[red bar]						
	Krupice*	[red bar]						
	Kamieńczyk	[red bar]						
	Nadkole, stan. 2	[red bar]						
	Oblin	[red bar]						
	Niemirów	[red bar]						
	Lemany	[red bar] — ? — [red bar]						
	Piastowo	[red bar]						
	Dzierzgowo	[red bar]						
Załużbice Stare	[red bar]							
Rostki	[red bar]							

■ a — b — ? — c

lepiej rozpoznane przeworskie nekropole funkcjonowały na omawianym w niniejszym rozdziale obszarze do początków młodszego okresu wpływów rzymskich. Ich rytm użytkowania odpowiadałby rozwojowi cmentarzysk wschodniomazowieckich, odbiegał zaś od chro-

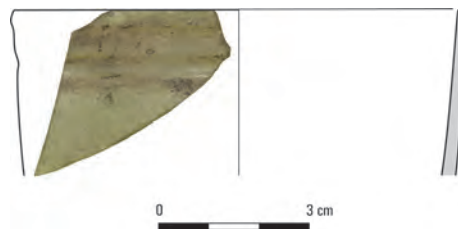
nologii większości innych cmentarzysk północnomazowieckich, których najmłodsza faza funkcjonowania przypadła na horyzont występowania wczesnych zapinek kapturkowych serii wschodniej i późnych fibul trąbkowatych, czyli podfazę B_{2b} (Tab. 37).

7.4. KULTURA WIELBARSKA

Podfazy B₂/C₁–C_{1a} to okres wielkich przemian kulturowych na prawobrzeżnym Mazowszu i Podlasiu, związany z zastąpieniem kultury przeworskiej – wielbarską. Zjawisko to powszechnie identyfikowane jest ze znaną z rzymskich źródeł pisanych wędrówką plemion gockich¹³⁹⁵. Zmiany te miały charakter skomplikowanego procesu, który wiązał się m.in. z asymilacją starszego substratu przez napływowcy, co przejawiało się np. użytkowaniem niektórych nekropoli przez obie społeczności¹³⁹⁶.

Liczba stanowisk pewnie związanych z kulturą wielbarską, odkrytych w omawianym regionie, jest niestety znikoma, co utrudnia próbę nawet ogólnego scharakteryzowania miejscowego osadnictwa. Jedyny badany wykopaliskowo obiekt, oprócz cmentarzyska w Kleszewie, to osada w tej samej miejscowości, rozpoznana niestety na bardzo niewielką skalę. Odkryto tu m.in. fragment szklanego naczynia (czarki lub pucharka) (Ryc. 94)¹³⁹⁷, który na podstawie cech morfologicznych można ogólnie odnosić do faz C₂–D. Mapę znalezisk uzupełnia odkryty luźno paciorek typu TM 316 z Sulnikowa¹³⁹⁸ oraz rzymskie monety, wśród których dominują denary (Ryc. 95). Atrybucja kulturowa numizmatów nie zawsze jest jasna, szczególnie przy sugerowanej wyżej możliwości przetrwania kultury przeworskiej do początków młodszego okresu wpływów rzymskich. Okazy wybite za panowania Sewerów i młodsze raczej można przypisać kulturze wielbarskiej. Kwestia napływu monet starszych, przede wszystkim z I w. n.e. i początków II w. n.e. jest dyskusyjna¹³⁹⁹. Część z nich mogła pojawić się na Mazowszu jeszcze w czasach, kiedy teren ten zasiedlała ludność kultury przeworskiej. Zwraca uwagę, że istotną liczbę monet odkryto w północno-wschodniej części omawianego obszaru i w jej bezpośrednim otoczeniu, tj. w okolicach Karniewa i Gołymina-Ośrodka¹⁴⁰⁰ (Ryc. 96), co odpowiada do pewnego stopnia rezultatom badań powierzchniowych i wskazuje na istnienie nierozpoznanego szerzej lokalnego skupienia osadniczego.

Omawiany obszar osadnictwem kultury wielbarskiej objęty został prawdopodobnie w początkach młodszego okresu wpływów rzymskich, a więc jeszcze w dobie funkcjonowania przeworskich cmentarzysk w Kleszewie, a przypuszczalnie także Lemanach i Lutobroku. Co

Ryc. 94. Fragment szklanego naczynia z osady w Kleszewie, stan. 2. Fot./rys. M. Woźniak

Ryc. 95. Znajdźiska monet rzymskich z dorzecza dolnej Narwi. 1 – Gładczyn Rządowy; 2, 3 – Karniewo (okolica); 4 – Pułtusk (okolica). Wg: A. Romanowski 2005

prawda dotychczas tak datowanych materiałów kultury wielbarskiej tu nie odkryto. Pośrednio wskazują na to jednak znajdźiska z terenów doń przyległych od północy, zachodu i południa. Liczne zespoły grobowe z tego okresu zarejestrowano np. w Starym Szelkowie, Pajewie-Szwelicach i Łajskach¹⁴⁰¹. Z tego odcinka chronologicznego pochodzą też zabytki z okolic Gołymina-Ośrodka¹⁴⁰² (Ryc. 84:2.5). Brak w Kleszewie grobów

¹³⁹⁵ Ostatnio J. Andrzejowski 2019, tam starsza literatura.

¹³⁹⁶ J. Andrzejowski 1989.

¹³⁹⁷ Zbiory MSHM, nr inw. MSHM/A/10030.

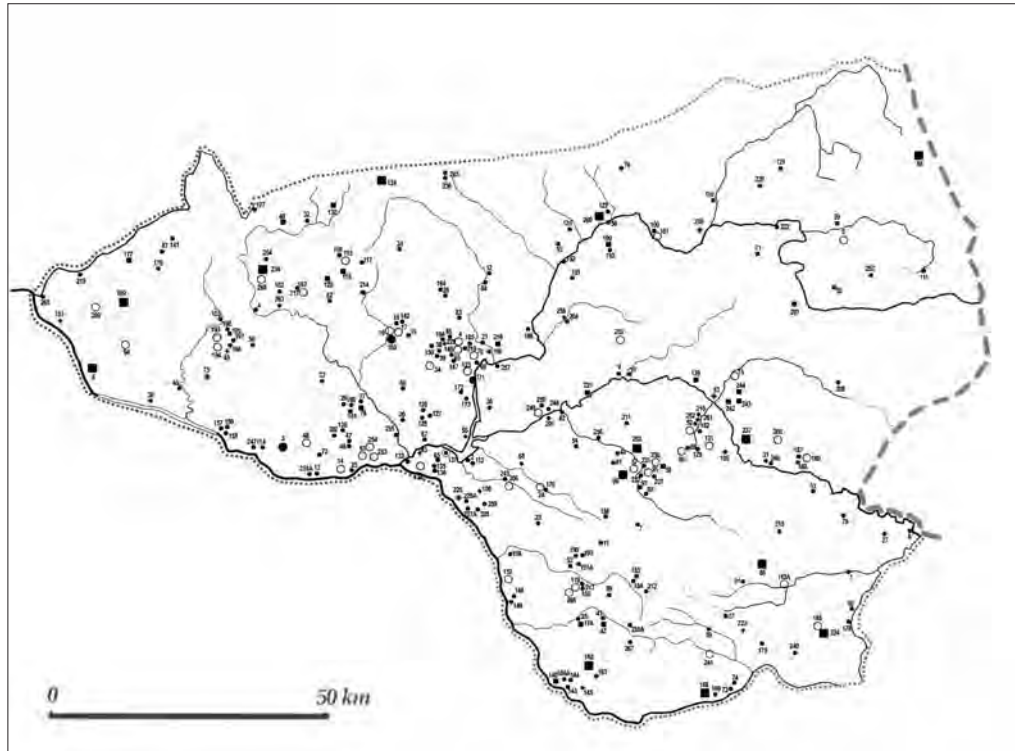
¹³⁹⁸ M. Kmicik 2015, 22, fot. 18.

¹³⁹⁹ Zob. A. Bursche 2004, 197–198; M. Erdrich 2001, 127–128; A. Dymowski 2011, 50; 2013, 112; 2019; A. Dymowski, K. Myzgin 2014, 53–54

¹⁴⁰⁰ A. Romanowski 2008, mapa 2.

¹⁴⁰¹ Zob. J. Andrzejowski 1989, 107, 109, 111; 2019, 231; R. Prochowicz 2017a; 2019.

¹⁴⁰² Odkryto tu m.in. fibule typów Almgren 96 i 128. Nie można oczywiście wykluczyć, że są to wytwory kultury przeworskiej. Należy jednak zaznaczyć, że żadnej zapinki Almgren 128, zna-

Ryc. 96. Znajdźiska monet rzymskich na terenach prawobrzeżnego Mazowsza i Podlasia. Wg: A. Romanowski 2008

wielbarskich datowanych na podfazy B₂/C₁–C_{1a} trudno więc wytłumaczyć, ale niewykluczone, że wynika on właśnie z dłuższego funkcjonowania obiektu przeworskiego. W Lemnach i Lutobroku w ogóle brak znalezisk, które jednoznacznie można wiązać z kulturą wielbarską. Wydaje się, że oba stanowiska reprezentują model jednokulturowy i wraz z zanikiem kultury przeworskiej przestały być użytkowane. Weryfikacja tej hipotezy będzie jednak możliwa dopiero po pełnym opracowaniu materiałów z tych cmentarzysk. Niemniej, nie byłaby to sytuacja nietypowa. Nekropole takie znamy zarówno z północnego, jak i wschodniego Mazowsza oraz Podlasia (Tab. 37). W wypadku cmentarzyska w Kleszewie, które jest dwukulturowe, oba horyzonty jego funkcjonowania – przeworski i wielbarski – rozdziela czasowy odstęp. Ludność kultury wielbarskiej zaczęła składać tu swych zmarłych dopiero w młodszym odcinku fazy C₁ bądź – co wydaje się bardziej prawdopodobne – w fazie C₂. W tym świetle nekropola mogła pozostać nieużytkowana nawet przez kilkadziesiąt lat. Z Mazowsza i Podlasia znamy jedynie kilka cmentarzysk wielbarskich¹⁴⁰³, na których nie zarejestrowano

lezionej dotychczas na terenach leżących na wschód od środkowej Wisły, nie odkryto w kontekście wskazującym na kulturę przeworską (zob. J. Andrzejowski 2007, 233).

¹⁴⁰³ Uwzględniam tu wyłącznie cmentarzyska, na których odkryto

zabytków datowanych jednoznacznie na podfazy B₂/C₁–C_{1a} (Tab. 38). Najwięcej znajduje się w okolicach Mławy: Modła¹⁴⁰⁴, Stupsk¹⁴⁰⁵ i Dąbek stan. 9¹⁴⁰⁶. Wydaje się, że absencja tak datowanych materiałów, szczególnie na dwóch pierwszych – szerzej rozpoznanych – stanowiskach, jest rezultatem rzeczywistego braku grobów z tego odcinka chronologicznego i nie wynika z innych przyczyn, np. ubóstwa inwentarzy. Pojawienie się takich cmentarzysk, w tym nekropoli w Kleszewie, jest przejawem dalszego rozwoju lokalnego osadnictwa, a więc i zagęszczeniem jego sieci. Z tym samym zjawiskiem można wiązać też ogólny wzrost liczby grobów datowanych na rozwinięty odcinek młodszego okresu wpływów rzymskich w stosunku do fazy poprzedzającej, który rejestrujemy na wielu cmentarzyskach,

co najmniej kilkanaście zespołów grobowych tego ugrupowania. Zwykle są to nekropole rozpoznane częściowo.

¹⁴⁰⁴ Zob. J. Andrzejowski 2009, 68. W artykule z 2006 roku J. Andrzejowski (2006, 19, 21, ryc. 2) określił nóżkę zapinki z grobu 10 przypuszczalnie jako część fibuli Almgren 41, tym samym datując zespół na fazę B₂/C₁. W pracy doktorskiej z 2009 roku przypisał ją do typu Almgren 38–39 (J. Andrzejowski 2009, 77–78) i łączył z przeworskim horyzontem funkcjonowania stanowiska w podfazie B_{2b}, co wydaje mi się bardziej prawdopodobne.

¹⁴⁰⁵ Zob. A. Grzymkowski 1996, 167–178; 2015, 58–61.

¹⁴⁰⁶ A. Mistewicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak 2021, 201.

Tabl. 38. Ramy chronologiczne wybranych cmentarzysk kultury wielbarskiej z Mazowsza, Podlasia i Białorusi (a – kultura przeworska, b – kultura wielbarska, datowanie pewne, c – kultura wielbarska, datowanie prawdopodobne)

	Stanowisko	Datowanie:					
		B2	B2/C1	C1a	C1b	C2	C3–D
Północne Mazowsze (górna i środkowa Wkra)	Kuczbork-Osada	■	■	■	■	■	
	Litwinki		■	■	■	■	
	Niedanowo	■	■	■	■	■	
	Kozłówko		■	■	■	■	
	Zgliczyn-Pobodzy	■	■	■	■	■	
	Brudnice	■	■	■	■	■	
	Dąbek, stan. 9	■		■	■	■	■
	Modła	■			■	■	■
	Stupsk	■			■	■	■
Wschodnie i południowe Mazowsze, Podlasie i Białoruś	Nadkole, stan. 1		■	■	■	■	
	Pätrovičy		■	■	■	■	
	Brèst-Tryšyn		■	■	■	■	
	Goździk		■	■	■	■	
	Kłoczew		■	■	■	■	
	Krupice	■	■		■	■	
	Sarnaki		■	■	■	■	■
	Kołożąb	■	■	■	■	■	■
	Łajski	■	■	■	■	■	■
	Pajewo-Szwelice	■	■	■	■	■	■
	Stary Szelków	■	■	■	■	■	■
	Starawieś	■	■	■	■	■	■
	Jartypory		■	■	■	■	
	Cecele		■	■	■	■	
	Brulino-Piwki				■	■	■
	Kleszewo	■	■		■	■	■
Kutowa					■	■	

■ a ■ b — c

przede wszystkim wschodniego Mazowsza oraz Podlasia¹⁴⁰⁷. Ów rozkwit wiązał się zapewne ze wzrostem zaludnienia, być może powodowanym też napływem nowych grup ludzkich, np. z północnej Wielkopolski, Kaszub i Pomorza Środkowego, gdzie w tym okresie kultura wielbarska ulegała zanikowi¹⁴⁰⁸.

¹⁴⁰⁷ Zob. cmentarzyska w Brulinie-Piwkach (A. Kempisty 1968, 445–446), Cecelach (J. Jaskanis 1996, 110–112), Goździku (A. Niewęglowski 1984, 154), Krupicach (J. Jaskanis 2005, 122–123), Kozłówku (M. Woźniak 2011, 198), Nadkolu, stan. 1. (J. Andrzejowski, A. Żórawska 2002, 54–55), Jartyporach (J. Andrzejowski 2023).

¹⁴⁰⁸ Ostatnio A. Cieśliński 2016, 224–228.

Przeprowadzona analiza materiałów z nekropoli w Kleszewie wskazuje, że funkcjonowała ona do początku okresu wędrówek ludów (stadium VIIb użytkowania cmentarzyska). Przy czym do tego odcinka epoki żelaza jednoznacznie można odnosić niewiele znalezisk. Licniejszą grupę stanowią zespoły ze schyłku okresu wpływów rzymskich (stadium VIIa) oraz pochówki datowane szeroko – na fazę VII funkcjonowania cmentarzyska, która korelowana jest z fazami C₃–D. Stosunek grobów z fazy VI do zespołów z fazy VII (wliczając zespoły datowane precyzyjnie na oba jej stadia) wynosi 1 do 2 (14:30). Wskazuje to wyraźnie, że w fazach C₃ i – być może – D₁, w rejonie Kleszewa istniały stabilne struktury osadnicze. Taki stan rzeczy nie jest wyjątkiem, ale dotyczy on przede wszystkim strefy północnego

Mazowsza¹⁴⁰⁹. W regionie tym materiały, które można wiązać z fazami C₃-D, zarejestrowano na wszystkich lepiej rozpoznanych stanowiskach i – co istotne – zwykle stanowią one znaczny odsetek wszystkich grobów kultury wielbarskiej¹⁴¹⁰. Inaczej jest na wschodnim Mazowszu oraz – w mniejszym stopniu – Podlasiu, gdzie liczba znalezisk ze schyłku okresu wpływów rzymskich i początku okresu wędrówek ludów w stosunku do poprzedniego okresu spada¹⁴¹¹, a na części nekropoli brak ich zupełnie¹⁴¹². Oznacza to, że definitywny zanik kultury wielbarskiej w mazowiecko-podlaskiej strefie jej osadnictwa, który miał miejsce w rozwiniętym odcinku wczesnej fazy okresu wędrówek ludów, był w istocie długotrwałym procesem, stopniowo obejmującym poszczególne skupienia osadnicze już od schyłku młodszego okresu wpływów rzymskich. Materiały archeologiczne odkryte na północnym Mazowszu wskazują, że załamanie osadnictwa w tym regionie poprzedzał okres jego intensywnego rozwoju, przejawiający się m.in. ożywionymi kontaktami z innymi strefami kulturowymi, głównie ugrupowaniami tzw. gockiego kręgu kulturowego, oraz – przypuszczalnie – dalszym wzrostem zaludnienia, na co wskazuje duża liczba grobów z tego czasu na wielu stanowiskach. Ów okres *prosperity* przypuszczalnie powiązany był z faktem, iż przez północne Mazowsze wiódł jeden z odcinków dalekosiężnego szlaku komunikacyjnego, łączącego Skandynawię i obszary nadczarnomorskie. Tą drogą napływały na północ m.in. rzymskie naczynia szklane zdobione szlifem, a na Mazowsze – także wyroby wytwarzane w środowisku kultur czerniachowskiej i Sântana de Mureș, których wiele odkryto też w Kleszewie¹⁴¹³. Z drugiej strony, wzmiankowany okres rozkwitu osadnictwa zbiega się z kryzysem, a tym samym zapewne w jakimś stopniu wyludnieniem skupień osadniczych kultury wielbarskiej na Warmii i Wysoczyźnie Elbląskiej¹⁴¹⁴. Nie można

więc wykluczyć także przesunięć ludnościowych z północy na teren Mazowsza.

Cmentarzysko w Kleszewie pod względem obrządku pogrzebowego i inwentarzy grobowych jest nekropolą typową dla kultury wielbarskiej na Mazowszu i Podlasiu. Jest to obiekt birtualny, z przewagą grobów jamowych. Wśród tych ostatnich wyraźnie dominują groby zawierające pozostałości stosu. Brak w Kleszewie pochówków popielnicowych oraz w formie skupisk przepalonych kości (w popielnicach z surowców organicznych?) zdeponowanych w tzw. czystym piasku, powszechnie notowanych na nekropolach wielbarskich, wynika z „późnej” chronologii analizowanego cmentarzyska. Groby takie są charakterystyczne bowiem dla faz B₂/C₁-C₁, kiedy to jeszcze ono nie funkcjonowało. Podobnie jak ma to miejsce na innych mazowiecko-podlaskich nekropolach, również w Kleszewie inwentarze grobowe były stosunkowo skromne¹⁴¹⁵ i zwykle ograniczały się do jednej lub dwóch zapinek, sprzączki, ozdób oraz narzędzi codziennego użytku. Bogatsze wyposażenie cechowało jedynie kilka pochówków inhumacyjnych, w których odkryto m.in. od trzech do pięciu zapinek, w tym wykonane ze srebra¹⁴¹⁶, oraz rozbudowane kolie, złożone z paciorków bursztynowych i szklanych oraz wisiorków¹⁴¹⁷. Wśród importów rzymskich dominują szklane paciorki, które znaleziono w kilkunastu zespołach (zob. Rozdział 2.2.3.2). W kilku grobach odkryto też rzymskie naczynia (bądź ich fragmenty) z gliny (150/1), brązu (524/7) i szkła (708/23?, 884/1). Oczywiście, zgodnie z kanonem kultury wielbarskiej w grobach kleszewskich brak jest uzbrojenia i wyspecjalizowanych narzędzi. Wyroby metalowe wykonane były głównie ze stopów miedzi. Przedmiotów żelaznych odkryto raptem kilka, np. dwie sprzączki (386/1, 621/2) oraz zapinkę (621/1). Wiele naczyń znalezionych w grobach jamowych z Kleszewa nosi ślady wtórnego przepalenia, co też jest powszechnie notowane na stanowiskach wielbarskich z Mazowsza i Podlasia. Obecność takich zabytków wiązana bywa z przetrwaniem zwyczajów pogrzebowych kultury przeworskiej w środowisku wielbarskim¹⁴¹⁸. Trzeba jednak zaznaczyć, że naczynia takie odnotowujemy też w innych strefach osadnictwa kultury wielbarskiej, gdzie jednostka ta wykrystalizowała się na innym podłożu (Ryc. 97)¹⁴¹⁹. Niemniej kwestia ewentualnych powiązań między oboma ugrupowaniami w rozwiniętym

¹⁴⁰⁹ M. Woźniak 2013, 443–446.

¹⁴¹⁰ Zob. cmentarzyska w KozłóWKu (M. Woźniak 2011, 198), Modle (J. Andrzejowski 2006, 19), Niedanowie (W. Ziemińska-Odojowa 1999a, 139–140).

¹⁴¹¹ Np. Cecele (J. Jaskanis 1996, 111–112), Jartytory (J. Andrzejowski 2023).

¹⁴¹² Np. Krupice (J. Jaskanis 2005, 122–123), Goździk (A. Niewęłowski 1984, 154), Nadkole, stan. 1 (J. Andrzejowski, A. Żółrawska 2002, 54–55).

¹⁴¹³ Np. puchar z grobu 884 (884/1), część ceramiki wykonanej na kole garncarskim (zob. Rozdział 2.7.2), srebrna zapinka płytkowa znaleziona luźno (ZL/26).

¹⁴¹⁴ Zob. A. Cieśliński 2008; A. Cieśliński, D. Wyczółkowski 2008; A. Cieśliński, A. Rau 2017, 335–337; zob. też M. Natuniewicz-Sekuła, J. Okulicz-Kozaryn 2011, tab. 1.

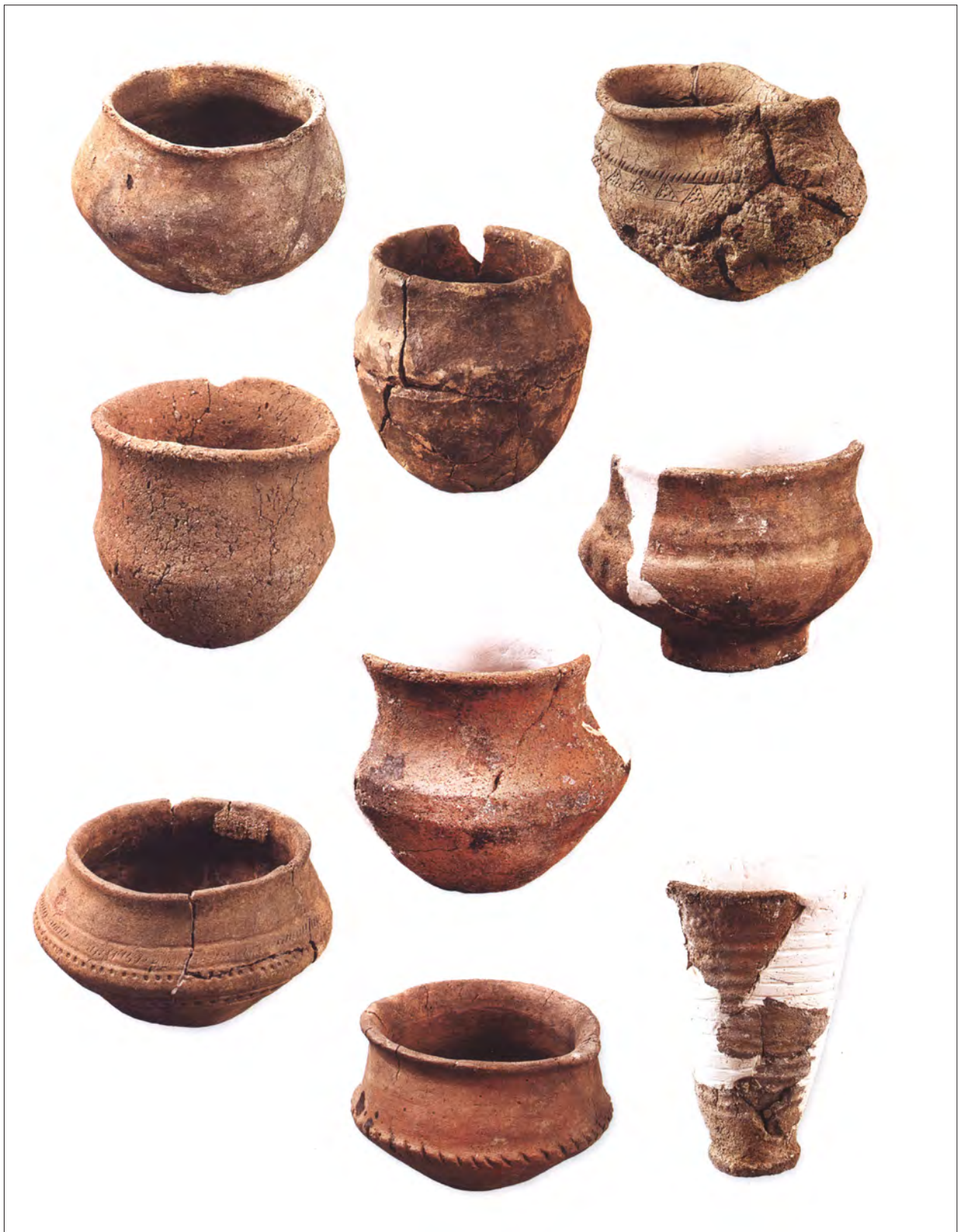
¹⁴¹⁵ Zob. J. Andrzejowski 2005b, 117.

¹⁴¹⁶ Groby 158, 884.

¹⁴¹⁷ Groby 158, 385, 386, 884.

¹⁴¹⁸ K. Godłowski 1985, 75; J. Andrzejowski 2001b, 122; 2007, 233.

¹⁴¹⁹ Np. na ziemi chełmiński i nad dolną Wisłą (W. Heym 1939, 18–19; M. Kurzyńska 2013, 56).

Ryc. 97. Przykłady wtórnie przepalonych naczyń kultury wielbarskiej z cmentarzyska w Węgrowie na ziemi chełmińskiej.
Wg: M. Kurzyńska 2013

w okresie wpływów rzymskich i czasach późniejszych wymaga pogłębionych studiów. Odkryta w Kleszewie zapinka Almgren 158 oraz niektóre naczynia gliniane wykonane przy użyciu koła garncarskiego (zob. Rozdział 2.7.2) sugerują, że takie wzajemne kontakty wciąż mogły mieć miejsce.

8. ZAKOŃCZENIE

Nekropola w Kleszewie jest jednym z nielicznych w pełni rozpoznanych cmentarzysk kultur przeworskiej i wielbarskiej na terenie Mazowsza i Podlasia. Jest też największym cmentarzyskiem przeworskim odkrytym w regionie dorzecza dolnej Narwi¹⁴²⁰, a zarazem jedynym kultury wielbarskiej na tym obszarze. Odkryte tu materiały stanowią więc główne źródło informacji o populacji zamieszkującej ten rejon w późnej epoce żelaza. Było to cmentarzysko płaskie. Odkryto na nim 521 grobów i 44 obiekty. Dominują zespoły, które przypisano kulturze przeworskiej (320 grobów i 24 obiekty). Z kulturą wielbarską związanych jest 91 grobów i trzy obiekty. Atrybucja kulturowa pozostałych 110 grobów i 17 obiektów, ze względu na ich ubogi inwentarz, nie została określona. Wyposażenie większości zespołów umożliwiło ich mniej lub bardziej precyzyjne datowanie. Wyodrębniono siedem głównych faz funkcjonowania cmentarzyska, które w niektórych wypadkach podzielono na stadia (np. IIa, IIb, Va, Vb, Vc). W fazach I–V nekropola użytkowana była przez ludność kultury przeworskiej, a w fazach VI–VII przez społeczność kultury wielbarskiej. System chronologiczny opracowany dla cmentarzyska skorelowany został z periodyzacją obu ugrupowań (Tab. 14). Jest on w dużym stopniu z nimi zbieżny, szczególnie w odniesieniu do materiałów z Mazowsza i Podlasia. Pewne odrębności wynikają przede wszystkim ze specyfiki kleszewskich materiałów, np. zapinki typu N występowały tu zasadniczo w horyzoncie fibul typu M, a nie typu O/Almgren 2¹⁴²¹. Najbardziej

wyróżnia się jednak nieco odmienny podział okresu zawierającego się w ramach faz B₂–C_{1a}. Na najlepiej rozpoznanych nekropolach wschodniomazowieckich, tj. w Kamieńczyku i Nadkolu, stan. 2, w obrębie tego odcinka wydzielono cztery horyzonty chronologiczne (Tab. 38), w Kleszewie jedynie trzy (stadia Va–c). Jest to rezultatem braku broni w grobach z Kleszewa. Na obu wzmiankowanych wyżej stanowiskach współwystępowanie uzbrojenia grupy 4 według K. Godłowskiego¹⁴²², typowego dla podfazy B_{2b}, z fibulami charakterystycznymi głównie dla wczesnego odcinka fazy B₂, dało asumpt do wyodrębnienia krótkiego odcinka zawierającego się między horyzontem wczesnych zapinek serii pruskiej a pojawieniem się fibul kapturkowych typu Almgren 38–39, zapinek trąbkowatych odmiany 5 czy też fibul o cechach grupy II i IV Almgrena¹⁴²³. W wypadku Kleszewa groby, które mogłyby pochodzić z tego horyzontu, przypisane zostały do stadium Va lub Vb.

Cmentarzysko kultury przeworskiej w Kleszewie założono zapewne w początkach fazy A₂ młodszego okresu przedrzymskiego, synchronicznie z większością wielkich wschodniomazowieckich nekropoli tej jednostki i nieco później od niektórych cmentarzysk północnomazowieckich, funkcjonujących od młodszego odcinka fazy A₁. Najstarszy horyzont wyznaczają tu zapinki o konstrukcji środkowolateńskiej, np. okaz z grobu 27. Większość materiałów z fazy I funkcjonowania cmentarzyska należy raczej odnosić do rozwiniętego odcinka fazy A₂, wyodrębnionego ostatnio jako podfaza A_{2b}¹⁴²⁴. Nekropola przeworska w Kleszewie użytkowana była intensywnie do schyłku wczesnego okresu

¹⁴²⁰ W granicach zdefiniowanych w Rozdziale 7.

¹⁴²¹ Zob. T. Dąbrowska 1988, 46. Należy mieć na uwadze, że wśród kleszewskich okazów typu N dominują formy o drucikowatych lub sztabkowatych kabłąkach (typ N-a). Niemal brak tu późnych stylistycznie okazów o szerokich kabłąkach, do których w większości odnoszą się uwagi T. Dąbrowskiej w pracy z 1988 roku (por. T. Dąbrowska 2008, 32).

¹⁴²² K. Godłowski 1992, 72, ryc. 2.

¹⁴²³ Zob. T. Dąbrowska 1997, 118–119 (faza 7); J. Andrzejewski 1998a, 107–108 (faza 2a).

¹⁴²⁴ A. Mistewicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak 2021, 102.

Tab. 38. Próba synchronizacji schematów chronologicznych cmentarzysk w Kleszewie, Nadkole i Kamieńczyku

Kleszewo		Nadkole	Kamieńczyk
I		-	1
II	a	0	2
	b		3
III		-	4
IV		1a	
V	a	1b	6
		2a	7
	b	2b	8
	c	3	9
VI		-	-
VII	a	-	-
	b	-	-

wpływów rzymskich, a najmłodsze zespoły pochodzą z początku młodszego okresu wpływów rzymskich.

Cmentarzysko przeworskie pod względem inwentarzy grobowych oraz obrządku pogrzebowego reprezentuje model charakterystyczny dla terenów Mazowsza i Podlasia. Najbliższe jest nekropolom wschodniomazowieckim, przede wszystkim położonym w dorzeczu dolnego Bugu. W pewnym zakresie (np. brak konstrukcji kamiennych ponad grobami) różni się od stanowisk z północnego Mazowsza. Lokalny charakter obiektu jest szczególnie czytelny we wczesnym okresie wpływów rzymskich. Większość odkrytych tu materiałów znajduje doskonałe analogie na innych cmentarzyskach wschodniomazowieckich. Uwaga ta dotyczy również form naczyń glinianych, a więc jednego z podstawowych identyfikatorów kulturowych. Cechą wyróżniającą nekropole kleszewską na tle innych stanowisk w regionie jest niemal kompletny brak elementów uznawanych za archeologiczne wyznaczniki pochówków mężczyzn, głównie broni, ale też wyspecjalizowanych narzędzi i części stroju, np. sprzączek z podwójnym kolcem. Uzbrojenie odnotowano jedynie w grobach z najstarszej fazy użytkowania cmentarzyska. Od fazy II nekropola miała charakter „jednopłciowy”.

Obiekty tego typu na terenie kultury przeworskiej spotykane są wyjątkowo. Możliwe, że zjawisko to ma swe korzenie w impulsach kulturowych płynących ze strony kultury jastorfskiej¹⁴²⁵.

Cmentarzysko przeworskie użytkowane było do początków młodszego okresu wpływów rzymskich, a więc analogicznie do wielu innych cmentarzysk wschodniomazowieckich (Tab. 36) i dłużej niż obiekty z północnego Mazowsza (ściślej: z dorzecza środkowej i górnej Wkry), które porzucono u schyłku wczesnego okresu wpływów rzymskich. Końcowy etap jego funkcjonowania przypadł na okres przemian związanych z ekspansją kultury wielbarskiej na tereny Mazowsza i Podlasia¹⁴²⁶. Znaleźiska przypadkowe z regionu oraz ze stanowisk położonych w sąsiedztwie cmentarzyska wskazują, że na obszarze dorzecza dolnej Narwi ludność kultury wielbarskiej pojawiła się już w podfazach B₂/C₁-C_{1a}. Tym samym oba modele kulturowe przez pewien okres mogły funkcjonować obok siebie, zachowując własny charakter. Definitywny zanik kultury przeworskiej w regionie miał miejsce przypuszczalnie w późnym odcinku podfazy C_{1a}. Na tym terenie brak bowiem materiałów z podfazy C_{1b}, które można by jednoznacznie wiązać z kulturą przeworską.

W stadium C_{1b} lub – co bardziej prawdopodobne – fazy C₂, na cmentarzysku w Kleszewie zaczęła chować swoich zmarłych ludność kultury wielbarskiej. Użytkowanie tych samych nekropoli przez obie populacje – przeworską i wielbarską – jest na Mazowszu i Podlasiu zjawiskiem powszechnym¹⁴²⁷. Niemniej cmentarzysko w Kleszewie jest jednym z nielicznych tego typu obiektów, gdzie zarejestrowano groby kultury przeworskiej z podfaz B₂/C₁-C_{1a}. Na obszarze wschodniego Mazowsza i Podlasia cmentarzyska z tak datowanymi zespołami przeworskimi zwykle są bowiem monokulturowe i po zaprzestaniu użytkowania przez ludność tego ugrupowania już nie funkcjonowały. Osobną kwestią jest „późna” chronologia wielbarskiej nekropoli w Kleszewie. Brak ewidentnych zespołów z faz B₂/C₁-C₁, powszechnie rejestrowanych na wielbarskich cmentarzyskach na Mazowszu i Podlasiu, nie jest rezultatem zniszczenia bądź niepełnego rozpoznania stanowiska. Wyraźnie wskazuje na to brak materiałów luźnych z tego okresu oraz czytelna planigrafia wielbarskiej partii nekropoli. Fakt ten jest trudny do wytłumaczenia. Niewykluczone, że jedną z przyczyn było przetrwanie nad dolną Narwią w głąb młodszego okresu wpływów rzymskich reliktoowego osadnictwa kultury przeworskiej. W tym świetle można spodziewać się istnienia

¹⁴²⁵ A. Maciałowicz, M. Woźniak 2015, 244–256.

¹⁴²⁶ Ostatnio J. Andrzejowski 2019.

¹⁴²⁷ J. Andrzejowski 1989.

w regionie dorzecza dolnej Narwi monokulturowych nekropoli kultury wielbarskiej, funkcjonujących tu od podfazy B₂/C₁-C_{1a}. Takie zjawisko, tj. powstanie na tzw. surowym korzeniu cmentarzysk wielbarskich, obok funkcjonujących w tym samym czasie nekropoli kultury przeworskiej, odnotowano w rejonie ujścia Liwca do Bugu.

Cmentarzysko użytkowane było przez ludność kultury wielbarskiej do wczesnej fazy okresu wędrówek ludów, a więc analogicznie do większości lepiej rozpoznanych stanowisk tej formacji w jej mazowiecko-podlaskiej strefie. Zwraca uwagę przewaga zespołów z faz C₃-D (faza VII użytkowania nekropoli) nad grobami z fazy C₂ (faza VI). Podobny fenomen rejestrujemy na kilku dużych nekropolach z północnego Mazowsza, a mniej lub bardziej liczne materiały z faz C₃-D obecne są na niemal wszystkich cmentarzyskach z tego obszaru. Zjawisko to czasowo zbiega się z załamaniem struktur osadniczych kultury wielbarskiej na Warmii, Mazurach oraz Wysoczyźnie Elbląskiej¹⁴²⁸. Niewykluczone więc, że rozwój osadnictwa (a więc i wzrost zaludnienia) na północnym Mazowszu oraz nad dolną Narwią w późnym okresie wpływów rzymskich jest świadectwem wewnętrznych migracji ludności tego ugrupowania w obrębie różnych jejstref jej.

Nekropola w Kleszewie pod względem obrządku pogrzebowego oraz charakteru inwentarzy grobowych należy do typowych obiektów sepulkralnych kultury wielbarskiej na Mazowszu i Podlasiu. Cmentarzysko cechował birytualizm, z przewagą grobów ciałałpalnych nad inhumacyjnymi. W tej pierwszej grupie znajdują się wyłącznie groby jamowe, co wynika z „późnej” chronologii cmentarzyska, a nie szczególnych zwyczajów pogrzebowych lokalnej populacji. Groby popielnicowe na tym obszarze charakterystyczne są bowiem dla podfaz B₂/C₁-C_{1a}, a więc czasu, kiedy kleszewska nekropola była użytkowana wciąż przez ludność kultury przeworskiej. Wyposażenie większości grobów było stosunkowo skromne, nieco bogatszym inwentarzem charakteryzowało się jedynie kilka grobów inhumacyjnych.

W grobach ze wszystkich faz użytkowania cmentarzyska, tak kultury przeworskiej, jak i wielbarskiej, odkryto przedmioty wskazujące na powiązania miejscowej ludności z mieszkańcami innych regionów. Są to wyroby wykonane w różnych częściach *Barbaricum* lub produkty warsztatów rzymskich (zob. Rozdziały 7.3, 7.4). Te pierwsze są przejawem trudnych do jednoznacznego zdefiniowania, w większości jednostkowych (?), kontaktów między barbarzyńcami, np. o charakterze handlowym, osobistym (np. małżeństwa) czy militarnym (np. rabunek). Tak też można chyba interpretować przynajmniej niektóre znaleziska importów rzymskich. Frekwencja wyrobów obcej proveniencji w poszczególnych fazach rozwoju nekropoli wskazuje, że w pewnych okresach ich napływ był intensywniejszy niż w innych. Uwaga ta dotyczy przede wszystkim schyłku okresu przedrzymskiego i fazy inicjalnej okresu wpływów rzymskich, a także późnego okresu wpływów rzymskich, co dobrze wpisuje się w obraz dalekosiężnych powiązań ludności północnego i wschodniego Mazowsza wynikający z analizy źródeł archeologicznych. Zabytki odkryte w grobach z wcześniejszego z wymienionych etapów, np. rzymskie zapinki typu *Jezerine*, można łączyć z funkcjonowaniem jednego z odgałęzień tzw. szlaku bursztynowego. Późnorzymskie naczynia szklane, np. puchar z grobu 884, jak i współczesna im ceramika wykonana na kole garncarskim, docierały na Mazowsze prawdopodobnie w ramach sieci powiązań łączących tereny nadczarnomorskie ze Skandynawią. Stosunkowo duża liczba importów (w realiach mazowieckich) odkrytych na nekropoli w Kleszewie może wynikać z wielu przyczyn. Wydaje się, że jedną z najistotniejszych było sąsiedztwo Narwi – jednej z największych rzek tej części Europy. Ciek ten pozwalał na dogodną komunikację pomiędzy różnymi regionami tej strefy *Barbaricum*, a lokalnej wspólnoty – na czerpanie zysków z pośrednictwa w owych kontaktach.

¹⁴²⁸ Ostatnio: A. Cieśliński, A. Rau 2017, 335–337; B. Kontny 2020, 649–651.

WYKAZ NAZW MIEJSCOWYCH (NAZWY DAWNE OZNACZONO KURSYWĄ)

- Aleksandrowice, pow. krakowski, PL
Arbasy, pow. siemiatycki, PL
Augsburg, Kr. Augsburg, DE
Babi Dół-Borcz, pow. kartuski, PL
Babięta (*Babienten*), pow. mławowski, PL
Baiv, Volins'ka obl. [Баїв, Волинська обл.], UA
Bartki (*Bartkengut*), pow. nidzicki
Bartlikowo (*Bartlickshof*), pow. giżycki, PL
Białowieża, pow. hajnowski, PL
Bieliny, pow. niżański, PL
Bielsk Podlaski, pow. bielski, PL
Błonie, pow. sandomierski, PL
Boldești-Grădiștea, jud. Prahova, RO
Bołšoe Isakovo (*Lauth*), Kaliningradzkaâ obl. [Большое Исаково, Калининградская обл.], RU
Borkowice (*Borkenhagen*), pow. koszaliński, PL
Bornice (*Bornitz*), pow. iławski, PL
Brachlewo (*Bystrzec, Weißhof*), pow. kwidzyński, PL
Bratysława, Bratislavský kraj, SK
Bratysława-Dúbravka, Bratislavský kraj, SK [Bratislava]
Bråten, Viken fylke, NO
Brëst-Tryšyn, Brëskaâ vobl., [Брëст-Трышын, Брëсская вобл.], BY
Brzeźno, pow. ostrołęcki, PL
Brzyno, pow. pucki, PL
Brudnice, pow. żuromiński, PL
Brulino-Piwki (*Brulino-Koski*), pow. wysokomazowiecki, PL
Cadimarco, prov. di Brescia, IT
Cecele, pow. siemiatycki, PL
Charłupia Mała, pow. sieradzki, PL
Chmielów-Piaskowy, pow. ostrowiecki, PL
Chorula, pow. krapkowicki, PL
Chorvátsky Grob, Bratislavský kraj, SK
Chynowie (*Chinow*), pow. wejherowski, PL
Cieblówice Duże, pow. tomaszowski, PL
Ciemniewko, pow. ciechanowski, PL
Ciepłe (*Warmhof*), pow. tczewski, PL
Corent, Puy-de-Dôme dép., FR
Cybulino (*Zeblin*), pow. koszaliński, PL
Czarnówko, pow. lęborski, PL
Czersk, pow. piaseczyński, PL
Czerwony Dwór, pow. olecki, PL
Černeliv-Rus'kij, Ternopil's'ka obl. [Чернелів-Руський, Тернопільська обл.], UA
Dănceni, Ialoveni rai., MD
Dąbek, pow. mławski, PL
Dębczyno, pow. białogardzki, PL
Dobrodzień, pow. oleski, PL
Dobrzankowo, pow. przasnyski, PL
Dobrzeń Mały, pow. opolski, PL
Doss Zelor, prov. di Trento, IT
Drohiczyn, pow. siemiatycki, PL
Drochlin, pow. częstochowski, PL
Dzierzgowo, pow. mławski, PL
Dzierżenin, pow. pułtuski, PL
Dzierżysław, pow. głubczycki, PL
Elanovka (*Wackern*), Kaliningradzkaâ obl. [Елановка, Калининградская область], RU
Elbląg-Pole Nowomiejskie (*Elbing-Neustädter Feld*), pow. elbląski, PL
Este-Baratella, prov. di Padova, IT
Fântânele, jud. Bistrița-Năsăud, RO
Garwolin, pow. garwoliński, PL
Gąbinek, pow. wrocławski, PL
Gašior (*Gonschor, Jaskowska See*), pow. piski, PL
Gdańsk, pow. Gdańsk, PL
Gdynia-Oksywie, pow. Gdynia, PL
Gledzianówek, pow. łączycki, PL
Glinki, pow. otwocki, PL
Głazów, pow. myśliborski, PL
Głogów-Nosocice, pow. głogowski, PL
Głuszyno, pow. słupecki, PL

Gnaty-Lewiski, pow. pułtuski, PL
 Gola, pow. jarociński, PL
 Gołębiewo (*Taubendorf*), pow. nidzicki, PL
 Gołymin-Ośrodek, pow. ciechanowski, PL
 Gościeradów, pow. kraśnicki, PL
 Gozdowo, pow. sierpecki, PL
 Goździk, pow. garwoliński, PL
 Górzycza, pow. ślubicki, PL
 Grodzisk Mazowiecki, pow. grodzisk, PL
 Gronowo, pow. drawski, PL
 Gronowo Górne (*Grunau Höhe*), pow. elbląski, PL
 Gropello Cairoli, prov. di Pavia, IT
 Gródek, pow. hrubieszowski, PL
 Gródek, pow. otwocki, PL
 Gródek, pow. wysokomazowiecki, PL
 Gródki (*Grodtken*), pow. działdowski, PL
 Grudziądz-Rządź (*Rondsen*), pow. Grudziądz, PL
 Grunajki (*Grunaikien*), pow. gołdapski, PL
 Grzybnica, pow. koszaliński, PL
 Gulb, pow. iławski, PL
 Gzowo, pow. pułtuski, PL
 Hrazany, okres Písek, CZ
 Hrustal'noe (*Wieckau*), Kaliningradská obl. [Хрустальное, Калининградская обл.], RU
 Hryniewiczze Duże (*Hryniewiczze Wielkie*), pow. bielski, PL
 Hunedoara Timișană, jud. Arad, RO
 Husby, Kr. Schleswig-Flensburg, De
 Husynne, pow. chełmski, PL
 Igllice (*Geiglitz*), pow. łobeski, PL
 Illerup, reg. Midtjylland, DK
 Inowrocław, pow. inowrocławski, PL
 Jacewo, pow. inowrocławski, PL
 Jakuszowice, pow. kazimierski, PL
 Janowo (*Heinrichsdorf*), pow. mławowski, PL
 Jartypory, pow. węgrowski, PL
 Jasieniec (*Gross Eschenort*), pow. giżycki, PL
 Jerzmanowice, pow. krakowski, PL
 Jeziórki (*Jeziorki*), pow. brodnicki, PL
 Juskowo, pow. gdański, PL
 Kaborga, Mikolaïvs'ka obl. [Каборга, Миколаївська обл.], UA
 Kacice, pow. pułtuski, PL
 Kalinów (*Kalinow*), pow. strzelecki, PL
 Kalisz-Piwonice, pow. Kalisz, PL
 Kalisz-Zawodzie, pow. Kalisz, PL
 Kamienica Szlachecka, pow. kartuski, PL
 Kamieńczyk, pow. wyszkowski, PL
 Karczewiec, pow. węgrowski, PL
 Karczyn/Witowy, pow. inowrocławski, PL
 Karniewek, pow. pułtuski, PL
 Karniewo, pow. makowski, PL
 Kaszowo, pow. milicki, PL
 Kietrz, pow. głubczycki, PL
 Kitki, pow. mławski, PL
 Kleszewo, powiat pułtuski, PL
 Kłoczew, pow. rycki, PL
 Koczek (*Kotzek, Waldersee*), pow. szczycieński, PL
 Kolonia Nieszawa (*Nieszawa Kolonia*), pow. opolski, PL
 Kolonia Rychłocice, pow. wieluński, PL
 Kolonia, DE [Köln]
 Kołat-Rybniki, pow. lipnowski, PL
 Kołacz, pow. miński, PL
 Kołożab, pow. płoński, PL
 Komariv, Černivec'ka obl. [Комарів, Чернівецька обл.], UA
 Konin, pow. Konin, PL
 Kosewo (*Kossewen*), pow. mławowski, PL
 Kosmów, pow. hrubieszowski, PL
 Kościelna Jania, pow. starogardzki, PL
 Kościeszce, pow. pułtuski, PL
 Коврово (*Dollkeim*), Kaliningradská obl. [Коврово, Калининградская обл.], RU
 Kowalewko, pow. obornicki, PL
 Kowalki (Kowalk), pow. białogardzki, PL
 Kowanówko, pow. obornicki, PL
 Kozłówko (*Klein Koslau*), pow. nidzicki, PL
 Kraków-Pychowice, pow. Kraków, PL
 Krasnystaw, pow. krasnostawski, PL
 Kraśnik-Piaski, pow. kraśnicki, PL
 Krosno (*Crossen*), pow. pasłęcki, PL
 Kraszewo, pow. ciechanowski, PL
 Krupice, pow. siemiatycki, PL
 Krusza Zamkowa, pow. inowrocławski, PL
 Kryspinów, pow. krakowski, PL
 Księży Dwór (*Niederhof*), pow. działdowski, PL
 Kuczbork-Osada, pow. żuromiński, PL
 Kurzątkowice, pow. oławski, PL
 Lachmirowice, pow. inowrocławski, PL
 Lamadelaine [=Rolleng], canton d'Esch-sur-Alzette, LU
 Legionowo, pow. legionowski, PL
 Lehndorf, Kr. Fischhausen, Ostpreußen [obecnie Kaliningradská obl. / Калининградская обл.], RU
 Lemany, pow. pułtuski, PL
 Lejdy (*Legden*), pow. bartoszycki, PL
 Lekowo (*Leckow*), pow. świdwiński, PL
 Leśniewo (*Fürstenau*), pow. kętrzyński, PL
 Leśno, pow. chojnicki, PL
 Linowo, pow. grudziądzki, PL
 Lipianki, pow. kwidzyński, PL
 Litwinki (*Litffinken*), pow. nidzicki, PL
 Lubartów, pow. lubartowski, PL
 Lubieszewo, pow. nowodworski, PL
 Lubieszewo, pow. gryficki, PL
 Lubowidz, pow. lęborski, PL

Lugovskoe (*Lobitten*), Kaliningradskaâ obl. [Луговское, Калининградская обл.] RU
 Lutobrok, pow. pułtuski, PL
 Lûblino (*Serappen*), Kaliningradskaâ obl. [Люблино, Калининградская обл.], RU
 Łajski, pow. legionowski, PL
 Łazówek, pow. sokołowski, PL
 Łęg Piekarski, pow. turecki, PL
 Łęgonice Małe, pow. przysuski, PL
 Łężany, pow. kętrzyński, PL
 Łubienica-Superunki, pow. pułtuski, PL
 Magdalensberg, Bezirk Klagenfurt-Land, AU
 Magnuszew Mały, pow. makowski, PL
 Majdan, pow. otwocki, PL
 Malbork, pow. malborski, PL
 Malbork-Wielbark (*Willenberg*), pow. malborski, PL
 Małe Czyste, pow. chełmiński, PL
 Mały Garc, pow. tczewski, PL
 Manching, Ldk. Pfaffenhofen an der Ilm, DE
 Maślomęcz, pow. hrubieszowski, PL
 Mników, pow. krakowski, PL
 Modlniczka, pow. krakowski, PL
 Modła, pow. mławski, PL
 Moszna, pow. lubelski, PL
 Nadkole, pow. węgrowski, PL
 Naryjski Młyn, pow. ostródzki, PL
 Netta, pow. augustowski, PL
 Niecieplin, pow. garwoliński, PL
 Niedanowo, pow. nidzicki, PL
 Niemirów, pow. siemiatycki, PL
 Niezgoda, pow. trzebnicki, PL
 Nowe Dłutowo (*Dłutowo*), pow. działdowski, PL
 Nowy Łowicz, pow. drawski, PL
 Nowy Targ, pow. sztumski, PL
 Nur (*Nur Kolonia*), pow. ostrowski, PL
 Nydam, reg. Syddanmark, DE
 Oblin, pow. garwoliński, PL
 Obrowiec, pow. krapkowicki, PL
 Odry, pow. chojnicki, PL
 Okunevo (*Grebieten*), Kaliningradskaâ obl. [Окунево, Калининградская обл.], RU
 Olszak, pow. pułtuski, PL
 Olsztyn, pow. częstochowski, PL
 Opatów, pow. kłobucki, PL
 Opoła, pow. puławski, PL
 Opole-Gosławice (*Ehrenfeld*), pow. Opole, PL
 Ornavasso-San Bernardo, prov. del Verbano-Cusio-Ossola, IT
 Oronne, pow. garwoliński, PL
 Orșova, Jud. Mehedinți, RO
 Osie, pow. świecki, PL
 Osiek nad Notecią (*Osiek-Pracz*), pow. pilski, PL
 Otałążka, pow. grójecki, PL
 Otłoczyn, pow. aleksandrowski, PL
 Otten, Kr. Heilingenbeil, Ostpreußen [obecnie Kaliningradskaâ obl. / Калининградская обл., RU]
 Rajewo-Szwelice, pow. ciechanowski, PL
 Pančevo, Južnabanatski okrug [Панчево, Јужнобанатски округ], RS
 Papowo Toruńskie, pow. toruński, PL
 Paprotki Kolonia, pow. giżycki, PL
 Pátrovičy, Brèsskaâ vobl. [Пятровицы, Брэсцкая вобл.], BY
 Piastowo (*Pajki*), pow. przasnyski, PL
 Pelplin-Maciejewo (*Maciejewo*), pow. tczewski, PL
 Podwiesk, pow. chełmiński, PL
 Podzamcze, pow. zawierciański, PL
 Polwica, pow. oławski
 Povarovka (*Kirpehnen*), Kaliningradskaâ obl. [Поваровка, Калининградская обл.], RU
 Poznań, pow. Poznań, PL
 Pólko, pow. grójecki, PL
 Prawików, pow. wołowski, PL
 Pressana-Sant' Agata, prov. di Verona, IT
 Pruszcz Gdański, pow. gdański, PL
 Przewodowo-Majorat, pow. pułtuski, PL
 Przewodowo Nowe, pow. pułtuski, PL
 Przewodowo-Parcele, pow. pułtuski, PL
 Psary, pow. pułtuski, PL
 Pułtusk, pow. pułtuski, PL
 Purzyce-Trojany, pow. ciechanowski, PL
 Putilovo (*Corjeiten*), Kaliningradskaâ obl. (Путилово, Калининградская обл.), RU
 Púchov, Trenčiansky kraj, SK
 Radzymin, pow. wołomiński, PL
 Redzyńskie, pow. miński, PL
 Regów, pow. grodziski, PL
 Rębowo, pow. plocki, PL
 Rogowo, pow. toruński, PL
 Rosenau, Kr. Königsberg [obecnie Kaliningrad/Калининград, Kaliningradskaâ obl. / Калининградская обл., RU]
 Rostki, pow. ostrołęcki, PL
 Rostoły, pow. białostocki, PL
 Równina Dolna, pow. kętrzyński, PL
 Rózyny, pow. gdański, PL
 Ružičanka, Hmel'nic'ka obl. [Ружичанка, Хмельницька обл.], UA
 Rzeczki, pow. ciechanowski, PL
 Sanzkow, Ldk. Mecklenburgische Seenplatte, DE
 Sarnaki, pow. łosicki, PL
 Sarnia Zwola, pow. ostrowiecki, PL
 Sevegliano, prov. di Udine, IT
 Sieluń, pow. makowski, PL
 Siemiechów, pow. łaski, PL
 Skiwy Małe, pow. siemiatycki, PL

Skowarcz (*Schönwarling*), pow. gdański, PL
 Sławosze (*Heinriettenfeld*), pow. kętrzyński, PL
 Sławsk Wielki, pow. inowrocławski, PL
 Spiczyn, pow. łęczycki, PL
 Spychówko (*Klein Puppen*), pow. szczycieński, PL
 Sobieszyn, pow. rycki, PL
 Sobocisko (*Zottwitz*), pow. oławski, PL
 Starachowice, pow. starachowicki, PL
 Stara Rzeka, pow. świecki, PL
 Starawieś (*Stara Wies*), pow. węgrowski, PL
 Stary Targ (*Altmark*), pow. sztumski, PL
 Stary Szelków, pow. makowski, PL
 Stary Zamek (*Altenburg*), pow. wrocławski
 Stradonice, okres Beroun, CZ
 Straduń, pow. czarnkowsko-trzcianecki, PL
 Strassoldo, prov. di Udine, IT
 Stręgiel (*Groß Strengehn*), pow. węgorzewski, PL
 Strzyże, pow. pułtuski, PL
 Stupičava, Brěšćkaâ vobl. [Ступічава, Брэсцкая вобл.], BY
 Stupsk, pow. mławski, PL
 Suchodół, pow. sochaczewski, PL
 Sulnikowo, pow. pułtuski, PL
 Supraśl, pow. białostocki, PL
 Swaryczów, pow. zamojski, PL
 Swołowo (*Schwolow*), pow. śląski, PL
 Szczepkowo-Zalesie, pow. nidzicki, PL
 Szczyty-Dzięciołowo, pow. bielski, PL
 Szynych, pow. grudziądzki, PL
 Szwajcaria, pow. suwalski, PL
 Święty Gaj, pow. elbląski, PL
 Świlcza, pow. rzeszowski, PL
 Thorsberg, Kreis Schleswig-Flensburg, DE
 Třebusice, okres Kladno, CZ
 Todzia, pow. ostrołęcki, PL
 Tomasze, pow. ostrołęcki, PL
 Tuchlin, pow. wyszkowski, PL
 Tumiany (*Daumen*), pow. olsztyński, PL
 Turza Mała (*Klein Tauersee*), pow. działdowski, PL
 Ulów, pow. tomaszowski, PL
 Verbična (*Werbyczka*), Hmel'nic'ka obl. [Вербична, Хмельницька обл.], UA
 Waplewo, pow. olsztyński, PL
 Warengen, Kr. Fischhausen, Ostpreußen [obecnie Kaliningradská obl. / Калининградская обл., RU]
 Warszawa-Dotrzyma, pow. Warszawa, PL
 Warszawa-Kawęczyn, pow. Warszawa, PL
 Warszawa-Wilanów, pow. Warszawa, PL
 Wekllice, pow. elbląski, PL
 Węgrowo, pow. grudziądzki, PL
 Wielka Kletna, pow. hajnowski, PL
 Wielki Łęck (*Groß Lensk*), pow. działdowski, PL
 Wiktorów, pow. zgierski, PL
 Wilkowo Nowomiejskie, pow. łęborski, PL
 Witaszewice, pow. łęczycki, PL
 Witkowo (*Wittichow*), pow. stargardzki, PL
 Włocławek-Szpetal, pow. Włocławek, PL
 Woldegk, Ldk. Mecklenburgische Seenplatte, DE
 Woźnice (*Wosnitzen*), pow. mławowski, PL
 Wymysłowo, pow. gostyński, PL
 Wyszembork, pow. mławowski, PL
 Wyszomierz, pow. sokołowski, PL
 Zaborów, pow. warszawski zachodni, PL
 Zadowice, pow. kaliski, PL
 Zagórzyce, pow. kazimierski, PL
 Załubice Stare, pow. wołomiński, PL
 Zaostrov'e (*Rantau*), Kaliningradská obl. [Заостровье, Калининградская обл.], RU
 Zapowiednia, pow. wrzesiński, PL
 Zawichost, pow. sandomierski, PL
 Zawyki, pow. białostocki, PL
 Zdory (*Sdorren*), pow. piski, PL
 Zgliczyn Pobodzy, pow. żuromiński, PL
 Zofipole, pow. krakowski, PL
 Zohor, Bratislavský kraj, SK
 Żabieniec, pow. częstochowski, PL
 Żdżarów, pow. sochaczewski, PL
 Żerniki Wielkie (*Groß Sürding*), pow. wrocławski, PL

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

R. Grenz, *Archiwum* – archiwum Rudolfa Grenza w zbiorach Museum für Archäologie w Szlezwiku.

H. Jankuhn, *Archiwum* – archiwum Herberta Jankuhna w zbiorach Museum für Archäologie w Szlezwiku

J. Kostrzewski, *Archiwum* – archiwum Józefa Kostrzewskiego w zbiorach Wojewódzkiej i Miejskiej Bibliotece Publicznej im. C. Norwida w Zielonej Górze

ŹRÓDŁO PISANE

Tacyt, *Roczniki*, (w:) K. Górski (red.), *Tacyt, Dzieła*, przekł. S. Hammer, wyd. II, Warszawa, 2004.

LITERATURA

Affelski, J., Jurkiewicz, B.

2015 *Lutobrok, stan. 1, gm. Zatory, woj. mazowieckie. Sprawozdanie z archeologicznych badań wykopaliskowych (sezon 2015)*, sprawozdanie z badań w archiwum WOUZ w Ciechanowie.

2022 *Sprawozdanie powykonawcze. Archeologiczne badania wykopaliskowe na stanowisku Lutobrok nr 1 [AZP 39-69/1], gm. Zatory, woj. mazowieckie*, sprawozdanie z badań w archiwum WOUZ w Ciechanowie.

Alekseeva, E.M.

1975 *Antičnye busy severnogo Pričernomor'â*, Arheologija SSSR, Svod Arheologičeskikh istočnikov G1–12, Moskva.

1978 *Antičnye busy severnogo Pričernomor'â*, Arheologija SSSR, Svod Arheologičeskikh istočnikov G1–12, Moskva.

1982 *Antičnye busy severnogo Pričernomor'â*, Arheologija SSSR, Svod Arheologičeskikh istočnikov G1–12, Moskva.

Almgren, O.

1897 *Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*, Stockholm.

1913 *Zur Bedeutung des Markomannenreichs in Böhmen für die Entwicklung der germanischen Industrie in der frühen Kaiserzeit*, „Mannus” V, 265–278.

Ambroz, A.K.

1966 *Fibuly ũga evropejskoj časti SSSR II v. do n.è. – IV v.n.è.*, Arheologia SSSR, Svod arheologičeskikh istočnikov D1–30, Moskva.

Andersson, K.

1995 *Romartida guldsmede i Norden III. Övriga smycken, teknisk analys och verkstadsgrupper*, Aun 21, Uppsala.

Andrałójć, M.

1992 *Cmentarzysko ludności kultury przeworskiej w Pruchnowie stan. 23, gm. Radziejów Kujawski, woj. Włocławek*, „Sprawozdania Archeologiczne” XLIV, 167–180.

Andrzejowski, J.

1989 *Zagadnienie kontynuacji cmentarzysk we wschodniej strefie kultury przeworskiej*, (w:) J. Gurba, A. Korkowski (red.), *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim (materiały z konferencji). Tom II*, Lublin, 103–125.

1994a *Zapinki o cechach mieszanych II i IV grupy Almgrena*, Barbaricum 3, Warszawa, 87–129.

- 1994b *Powiązania kultur przeworskiej i wielbarskiej w świetle znalezisk bransolet*, (w:) J. Gurba, A. Kokowski (red.), *Kultura przeworska*, t. 1, Lublin, 317–341.
- 1997 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Todzi, gmina Kadzidło, województwo ostrołęckie, stanowisko 2*, „Wiadomości Archeologiczne” LIII/2 (1993–1994), 101–126.
- 1998a *Nadkole 2. A Cemetery of the Przeworsk Culture in Eastern Poland*, *Monumenta Archaeologica Barbarica* V, Kraków.
- 1998b *Importy rzymskie z cmentarzyska w Sobieniach Biskupich, woj. siedleckie*, (w:) J. Kolendo (red.), *Nowe znaleziska importów rzymskich z ziem Polski I*, *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum*. Polen – Supplement 1, Warszawa, 59–68.
- 2000 *Wczesnorzymska miniaturka tarczy z Nadkole nad Liwcem*, (w:) R. Madyda-Legutko, T. Bochnak (red.), *SUPERIORES BARBARI*, *Księga pamiątkowa ku czci Profesora Kazimierza Godłowskiego*, Kraków, 23–47.
- 2001a *Nowe znaleziska z cmentarzyska kultury przeworskiej w Nadkole nad Liwcem*, „Wiadomości Archeologiczne” LIV (1995–1998), 180–181.
- 2001b *Wschodnia strefa kultury przeworskiej – próba definicji*, „Wiadomości Archeologiczne” LIV (1995–1998), 59–87.
- 2001c *Przemiany osadnicze i kulturowe na wschodnim Mazowszu i południowym Podlasiu u schyłku starożytności*, (w:) B. Bryńczak, P. Urbańczyk (red.), *Najstarsze dzieje Podlasia w świetle źródeł archeologicznych*, Siedlce, 95–136.
- 2004 *Starachowice, pow. loco, woj. świętokrzyskie*, (w:) A. Kokowski, Ch. Leiber (red.), *Wandalowie – strażnicy bursztynowego szlaku. Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, 8 marca – 16 czerwca 2004. Katalog wystawy*, Lublin-Warszawa, 331.
- 2005a *Liwiec river as axis of local settlement structures of the Przeworsk and Wielbark Cultures*, (w:) C. von Carnap-Bornheim, H. Friesinger (red.), *Wasserwege: Lebensadern – Trennungslinien. 15. Internationales Symposium Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donaauraum, Schleswig 30. November – 4. Dezember 2002*, *Schriften des Archäologischen Landesmuseums, Erg.-Reihe* 3, Neumünster, 231–252.
- 2005b *Kultura przeworska i wielbarska na prawobrzeżnym Mazowszu i Podlasiu*, (w:) M. Dulnicz (red.), *Problemy przeszłości Mazowsza i Podlasia*, *Archeologia Mazowsza i Podlasia. Studia i Materiały* III, Warszawa, 109–128.
- 2006 *Nekropola ze schyłku starożytności w Modle koło Mławy*, (w:) W. Nowakowski, A. Szela (red.) *Pogranicze trzech światów. Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej, i bogaczewskiej w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych*, Światowit, Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages XIV, Warszawa, 15–44.
- 2007 *Pod wodzą Filimera, czyli osadnicy wielbarscy na Mazowszu i Podlasiu*, (w:) M. Fudziński, H. Paner (red.), *Nowe materiały i interpretacje – stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej*, Gdańsk, 229–258.
- 2009 *Nekropola w Modle a późna faza kultury przeworskiej na północnym Mazowszu*, m-pis pracy doktorskiej w archiwum Wydziału Archeologii UW.
- 2011 *Out of the social structure? A Late Roman Period female grave from Jartypany, Eastern Poland*, (w:) D. Quast (red.), *Weibliche Eliten in der Frühgeschichte. Female elites in protohistoric Europe. Internationale Tagung vom 13. bis zum 14. Juni 2008 im RGZM im Rahmen des Forschungsschwerpunktes »Eliten«*, RGZM – Tagungen 10, Mainz, 185–199.
- 2014 *Ze studiów nad związkami przeworsko-wielbarskimi na wschodnim Mazowszu – cmentarzysko w Wyszkwowie nad Bugiem*, (w:) J. Andrzejowski (red.), *In medio Poloniae Barbaricae. Agnieszka Urbaniak in memoriam*, *Monumenta Archaeologica Barbarica*, Series Gemina III, Warszawa, 19–43.
- 2016 *Dwa cmentarzyska z okresu wpływów rzymskich w Węgrze. Koniec pewnego mitu*, (w:) A. Jarzec, W. Nowakowski, A. Szela (red.), *Pogranicze trzech światów – Mazowsze u schyłku starożytności*, Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages XVII, Warszawa, 9–36.
- 2019 *The Gothic migration through Eastern Poland – the archaeological evidence*, (w:) A. Cieśliński, B. Kontny (red.), *Interacting Barbarians. Contacts. Exchange and Migrations in the First Millennium AD*, *Neue Studien zu Sachsenforschung* 9, Warszawa, 225–237.
- 2020 *The Eastern Zone of the Przeworsk Culture – and what it comprehends*, „Acta Archaeologica Carpathica” LV, 9–30.
- 2023 *Jartypany, stan. 2. Cmentarzysko kultury wielbarskiej we wschodniej Polsce. Część 1*, *Monumenta Archaeologica Barbarica*, Series Gemina XII/1, Warszawa.
- Andrzejowski, J., Cędrowski, R.**
- 2015 *Grób z Łazówka koło Sokołowa Podlaskiego – ślad nieznanego cmentarzyska kultury wielbarskiej?*, „Wiadomości Archeologiczne” LXVI, 338–348.
- Andrzejowski, J., Cieśliński, A.**
- 2007 *Germanie i Bałtowie u schyłku starożytności. Przyjazne związki czy wrogie sąsiedztwo?*, (w:) A. Bitner-Wróblewska (red.), *Kultura bogaczewska w 20 lat później. Materiały z konferencji*, Warszawa, 26–27 marca 2003, *Seminarium Bałtyjskie I*, Warszawa, 279–319.

Andrzejowski, J., Maciałowicz, A.

- 2017 *Między Północą a Południem. Zespół osadniczy z późnej epoki żelaza w Jarnicach nad Liwcem w świetle dalekosiężnych powiązań*, „Wiadomości Archeologiczne” LXVIII, 179–234.

Andrzejowski, J., Prochowicz, R., Rakowski T.

- 2008 *Brooches Type Gródek 47 and their Dating*, (w:) B. Niezabitowska-Wiśniewska et alii (red.), *The Turbulent Epoch. New Materials from the Late Roman Period and the Migration Period I*, Monumenta Studia Gothica V, Lublin, 39–61.

Andrzejowski, J., Przychodni, A.

- 2008 *Terra sigillata z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Jartyporach na zachodnim Podlasiu*, „Wiadomości Archeologiczne” LX, 161–178.

Andrzejowski, J., Rakowski, T., Watemborska, K.

- 2010 *Emaliowana zapinka tarczowata z Jartyporów nad Liwcem*, (w:) A. Urbaniak et alii (red.), *Terra Barbarica. Studia ofiarowane Magdalenie Mączyńskiej w 65. rocznicę urodzin*, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina II, Łódź-Warszawa, 133–153.
- 2011 *Grób z ostrogami z nekropoli kultury wielbarskiej w Jartyporach nad Liwcem*, „Wiadomości Archeologiczne” LXII, 49–63.
- 2016 *Eine peltaförmige Emailscheibenfibel von Jartypory am Liwiec*, (w:) H.-U. Voß, N. Müller-Scheeßel (red.), *Archäologie zwischen Römern und Barbaren. Zur Datierung und Verbreitung römischer Metallarbeiten des 2. und 3. Jahrhunderts n. Chr. im Reich und im Barbaricum – ausgewählte Beispiele (Gefäße, Fibeln, Bestandteile militärischer Ausrüstung, Kleingerät, Münzen)*, Internationales Kolloquium, Frankfurt am Main, 19.–22. März 2009, Teil I, Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 22/1, Bonn, 475–493.

Andrzejowski, J., Stanek, K.

- 2007 *Konstrukcje drewniane z grobów ciałopalnych z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Jartyporach na Podlasiu*, (w:) M. Mączyńska, A. Urbaniak (red.), *Okres rzymski i wędrówek ludów w północnej Polsce i materiały z konferencji „Cmentarzyska z okresu rzymskiego jako miejsca kultu”, Białe Błota 17–19 maja 2000 r.*, Acta Universitatis Lodzensis, Folia Archaeologica 25, Łódź, 235–250.

Andrzejowski, J., Żórawska, A.

- 2002 *Cmentarzysko kultury wielbarskiej na stan. 1 w Nad-*

kolu, woj. mazowieckie, (w:) J. Andrzejowski, R. Prochowicz, A. Żórawska (red.), *Varia Barbarica Zenoni Woźniak ab amicis dicata*, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina I, Warszawa-Lublin, 29–80.

Andrzejowski, J. et alii

- 2002 J. Andrzejowski, A. Żórawska, M. Biborski, W. Kapla, *Grób 122 z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Jartyporach na Podlasiu. Nowe materiały do badań nad obrządkiem pogrzebowym w gockim kręgu kulturowym*, (w:) M. Karczewska, M. Karczewski (red.), *Badania archeologiczne w Polsce północno-wschodniej i na zachodniej Białorusi w latach 2000–2001. Materiały z konferencji, Białystok 6–7 grudnia 2001 roku*, Białystok, 253–268.

Anger, S.

- 1880 *Das gemischte Gräberfeld auf dem Neustädter Felde bei Elbing*, „Zeitschrift für Ethnologie” 12, 106–125
- 1890 *Das Gräberfeld zu Ronsden im Kreise Graudenz*, Abhandlungen zur Landeskunde der Provinz Westpreussen 1, Graudenz.

Åberg, N.

- 1919 *Ostpreussen in der Völkerwanderungszeit*, Arbeten utgifna med understöd af Vilhelm Ekmans universitetsfond 24, Uppsala-Leipzig.

Babeş, M.

- 1993 *Die Poieneşti-Lukaşevka-Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum östlich der Karpaten in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt*, Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 30, Bonn.

Bakker, L.

- 2002 *Zeugnisse des Handels. Neues aus der rätischen Hauptstadt AELIA AVGVSTA (Augsburg)*, (w:) W. Menghin, D. Planck (red.), *Menschen, Zeiten, Räume – Archäologie in Deutschland*, Stuttgart, 262–264.

Balke, B.

- 1999 *Unikatowa bransoleta znad Mogielanki*, (w:) J. Andrzejowski (red.), COMHLAN. *Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. rocznicę urodzin*, Warszawa, 61–79.

Barankiewicz, B.

- 1959 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Grodzisku Mazowieckim*, „Materiały Starożytne” V, 191–231.

- Barkóczy, L.**
1988 *Pannonische Glasfunde in Ungarn*, *Studia Archaeologica* IX, Budapest.
- Bărcă, V.**
2014 *Returned foot exterior chord brooches made of a single metal piece (type Almgren 158) recently discovered in the western plain of Romania. Notes on origin and chronology*, „*Journal of Ancient History and Archaeology*” 1–2/2014, 21–39.
- Becker, M. et alii**
2006 M. Becker, J. Bemann, R. Laser, R. Leineweber, B. Schmidt, E. Schmidt-Thielbeer, I. Wetzel, *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Deutschland Band 6: Land Sachsen-Anhalt*, Bonn.
- Beckmann, B.**
1966 *Studien über die Metallnadeln der römischen Kaiserzeit im freien Germanien. Eine Untersuchung ihrer Formen, Zeitstellung und Verbreitung*, „*Saalburg Jahrbuch*” XXIII, 5–100.
1973 *Zu den kaiserzeitlichen Kapselanhängern in der Germania libera*, *Bonner Hefte zur Vor- und Frühgeschichte* 4, Bonn, 13–20.
- Beckmann, Ch.**
1969 *Metallfingerringe der römischen Kaiserzeit im freien Germanien*, „*Saalburg Jahrbuch*” XXVI, 5–106.
- Bednarczyk, J., Romańska, A.**
2015 *Karczyn/Witowy, stan. 21/22. Birytualne cmentarzysko kultury przeworskiej z Kujaw*, Poznań–Inowrocław.
- Beilke-Voigt, I.**
1998 *Frühgeschichtliche Miniaturobjekte mit Amulettcharakter zwischen Britischen Inseln und Schwarzem Meer*, *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 51, Bonn.
- Belavec, V.G. (Belevce, V.G.)**
2002 *Dasledavanni 2000 g. na gruntovym mogil'niku vel'barskaj kul'tury kalâ v. Pâtrovičy*, (w:) M. Karczewska, M. Karczewski (red.), *Badania archeologiczne w Polsce północno-wschodniej i na zachodniej Białorusi w latach 2000–2001. Materiały z konferencji, Białystok 6–7 grudnia 2001 roku*, Białystok, 241–251.
2006 *Papâredniâ vyniki vyučennâ gruntovaga mogil'nika vel'barskaj kul'tury Pâtrovičy (Belaâ Gara)*, „*Gîstaryčna-Arhealagîčny Zbornik*” 22, 79–101.
- 2007a *K izučeniû pamâtnikov vel'barskoj kul'tury v Belarusi*, (w:) M. Fudziński, H. Paner (red.), *Nowe materiały i interpretacje. Stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej*, Gdańsk, 293–344.
2007b *Mogil'nik Brest-Trišin: 30 let po okončanii raskopok*, „*Acta Archaeologica Albaruthenica*” I, 49–85.
2016 *O nahodkah toporovidnyh podvesok pozdnerimskogo vremeni na territorii Belarusi*, (w:) O.V. Petrauskas et alii (red.), *Černâhivs'ka kultu'ra: do 85-riččâ vid dnâ narodžennâ Ĭ.S. Vinokura*, OIUM 5, Kiïv, 59–67.
2018 *Znahodki fibul typu Grudek-47: da pytannâ ab verhnâj hranalagičnaj mâžy pommikaŭ vel'barskaj kul'tury na terytor'ii Belarusi*, (w:) A.A. Egorejčenko et alii (red.), *Ėtnokul'turnye processy na territorii Belarusi v I – načale II tysâčelețiâ našej èry. Materialy meždunarodnoj naučnoj konferenciji, posvâšennoj 90-letiiu professora Ė.M. Zagorul'skogo*, Minsk, 6–7 dekabrá 2018 g., Minsk, 48–59.
- Belevce, V.G., Voznâk, M.**
2019 *Pogrebenie iz Lajsk: k voprosu o svâzâh naseleniâ pševorskoj kul'tury i vostočnoevropejsko-pribaltijskoj lesnoj zony*, „*Kratkie soobšeniâ Instituta Arheologii*” 254, 153–170.
- Believets, V., Przybyła, M.J., Voroniatov, S.**
2018 *Gold rings from Pilipki in Podlasie: some remarks on the connections between the Wielbark Culture and Scandinavia at the close of the Early and the beginnings of the Late Roman Period*, (w:) B. Niezabitowska-Wiśniewska et alii (red.), *STUDIA BARBARICA. Profesorowi Andrzejowi Kokowskiemu w 65. rocznicę urodzin*, t. I, Lublin, 158–187.
- Bemann, G., Bemann, J.**
1998 *Der Opferplatz von Nydam. Die Funde aus den älteren Grabungen: Nydam-I und Nydam-II, Band 1: Text*, Neumünster.
- Bemann, J.**
1993 *Die Nydamfibel. Eine Fibelform der Stufe C3?* „*Germania*” 71, 139–182.
2001 *Die Niemberger Fibeln und die Chronologie der Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland*, „*Slovenská Archeológia*” XLIX, 59–101.
- Bender, W., Dąbrowska, T.**
2012 *Materiały ze stan. 1 w Wólce Łasieckiej, gm. Bolimów, pow. skierniewicki*, „*Wiadomości Archeologiczne*” LXIII, 161–225.
- Beninger, E.**
1937 *Dermanischen Bodenfunde in der Slowakei*, Anstalt

- für sudetendeutsche Heimatforschung, Vorgeschichte Abteilung 8, Reichenberg-Leipzig.
- Bezenbeger, A.**
1909 *La Tène-Gräberfeld bei Gr. Lensk, Kr. Neidenburg*, „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia” 22 (1900–1904), 63–70.
- Biborski, M.**
2010 *Chronologia cmentarzyska kultury przeworskiej z młodszego i późnego okresu rzymskiego oraz z wczesnej fazy wędrówek ludów w Mokrej na Śląsku*, „Wiadomości Archeologiczne” LXI, 137–151.
- Biborski, M., Ilkjær, J.**
2006 *Illerup Ådal 11. Die Schwerter. Textband*, Jysk Arkæologisk Selskab XXV:11, Århus.
- Bitner-Wróblewska, A.**
2007 *Netta. A Balt Cemetery in Northeastern Poland*, Monumenta Archaeologica Barbarica XII, Warszawa.
- Bitner-Wróblewska, A., Rzeszotarska-Nowakiewicz, A., Nowakiewicz, T.**
2011 *Katalog / Katalog / Katalogs*, (w:) Nowakiewicz, T. (red.), *Archeologiczne dziedzictwo Prus Wschodnich w archiwum Feliksa Jakobsona / Das archäologische Vermächtnis Ostpreußens im Archiv des Felix Jakobson / Austrumprūsijas arheoloģiskais mantojums Fēliksa Jākobsona arhīvā*, Aestiorum Hereditas II, Warszawa, 72–511.
- Bliujienė, A.**
2011 *Northern Gold – Amber in Lithuania (c. 100 to c. 1200)*, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450 18, Leiden-Boston.
- Blankenfeldt, R.**
2015 *Das Thorsberger Moor 2. Die persönlichen Ausrüstungen*, Schleswig.
- Blume, E.**
1912 *Die germanischen Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit, I. Teil: Text*, Mannus-Bibliothek 8, Würzburg.
- Błażejowski, A., Bohr, M., Chrzanowska, A.**
2020 *Cmentarzyska kultur pomorskiej i przeworskiej w Głogowie-Nosocicach / Cemeteries of the Pomeranian and Przeworsk Cultures at Głogów-Nosocice*, Wrocław.
- Błoński, M., Pacuski, K., Wrzosek, J.**
2009 *Grób z miejscowości Gnaty-Lewiski. Przyczynek do badań wczesnośredniowiecznych cmentarzysk szkieletowych na Mazowszu*, „Archeologia Polski” LIV, 249–273.
- Bochnak, T.**
2005 *Uzbrojenie ludności kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim*, Rzeszów.
2014 *Importy celtyckie w kulturze przeworskiej i oksywskiej na ziemiach polskich w młodszym okresie przedrzymskim. Zróżnicowanie – drogi napływu – kontekst kulturowy*, Rzeszów.
- Bockius, R., Łuczkiwicz, P.**
2004 *Kelten und Germanen im 2. und 1. Jh. v. Chr. – archäologische Bausteine zu einer historischen Frage*, Monographien RGZM 58, Mainz.
- Bohnsack, D.**
1938 *Die Burgunden in Ostdeutschland und Polen während des letzten Jahrhunderts v. Chr.*, Quellenschriften zur ostdeutschen Vor- und Frühgeschichte 4, Leipzig.
1939 *Ein vandalisches Körpergrab aus Ostpreussen*, „Alt-schlesien” 8, 43–52.
- Bokiniec, E.**
2005 *Podwiesk, Fundstelle 2. Ein Gräberfeld der Oksywie-Kultur im Kulmer Land*, Monumenta Archaeologica Barbarica XI, Warszawa-Toruń.
2008 *Kultura oksywska na ziemi chełmińskiej w świetle materiałów sepulkralnych*, Toruń.
2018 *Szynych, gm. Grudziądz, woj. kujawsko-pomorskie, t. 2. Katalog: stanowiska 11 i 13. Pozostałości osadnictwa z okresów przedrzymskiego i rzymskiego w strefie przebiegu autostrady A-1 w woj. kujawsko-pomorskim*, Toruń.
- Bokiniec, E., Bydynek, G., Pronobis, M.**
2020 *Cmentarzysko kultur oksywskiej i wielbarskiej*, (w:) E. Bokiniec (red.), *Małe Czyste, gmina Stolno, województwo kujawsko-pomorskie, stanowisko 20: wielokulturowe stanowisko sepulkralne na ziemi chełmińskiej*, Toruń, 55–230.
- Boye, L., Lund Hansen U.**
2013 *Glass and Amber Beads in Late Roman Iron Age. Relations between Denmark and the Black Sea Area – with a special focus on the graves from Eastern Zealand. Introduction to the Eastern Zealand in Late Roman Iron Age*, (w:) I. Khrapunov, F.-A. Stylegar (red.), *Inter Ambo Maria: Northern Barbarians*

from Scandinavia towards the Black Sea, Kristiansand-Simferopol, 40–68.

Božič, D.

- 1998 *Neues über die Kontakte längs der Bernsteinstraße während der Spätlatènezeit*, „Arheološki vestnik” 49, 141–156.
- 2008 *Late La Tène–Roman Cemetery in Novo mesto. Ljubljanska cesta and Okrajno glavarstvo. Studies on fibulae and on the relative chronology of the La Tène period / Poznatlatsko–rimsko grobišče v Novem mestu. Ljubljanska cesta and Okrajno glavarstvo. Študije o fibulah in o relativni kronologiji pozne latenske dobe*, Katalogi in monografije / Catalogi et monographiae 39, Ljubljana.

Böhme-Schönberger, A.

- 1998 *Das Grab eines vornehmen Kriegers der Spätlatènezeit aus Badenheim. Neue Forschungen zu den Schwertscheiden mit opus interrasile-Zierblechen*, „Germania” 76/1, 217–256.

Brandt, J.

- 2001 *Jastorf und Latène. Kultureller Austausch und seine Auswirkungen auf soziopolitische Entwicklungen in der vorrömischen Eisenzeit*, Internationale Archäologie 66, Rahden/Westf.

Brinkmann, A.

- 1909 *Gräberfeld bei Niederhof*, „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia” 22 (1900–1904), 267–295.

Bugaj, E., Makiewicz, T.

- 1995 *Ornamentyka figuralna na naczyniach glinianych okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Polsce*, „Przełęcz Archeologiczny” 43, 87–122.

Buora, M.

- 2002 *Kräftig profilierte Fibeln aus Friaul (östliches Oberitalien)*, (w:) K. Kuzmová, K. Pieta, J. Rajtár (red.), *Zwischen Rom und dem Barbaricum. Festschrift für Titus Kolnik zum 70. Geburtstag*, Archaeologica Slovaca Monographiae. Communicationes Instituti Archaeologici Nitriensis Academiae Scientiarum Slovaca 5, Nitra, 65–71.

Bursche, A.

- 2004 *Dalsze monety ze skarbu w Liwie, pow. Węgrów. Trzeciowieczne denary na terenach Barbaricum*, (w:) W. Kaczanowicz (red.), *Studia z dziejów antyku. Pamięci Profesora Andrzeja Kunisza*, Katowice, 192–205.
- 2010 *Monety rzymskie z Illerup Ådal*, (w:) A. Urbaniak et

alii (red.), *Terra Barbarica. Studia ofiarowane Magdalenie Mączyńskiej w 65. rocznicę urodzin*, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina II, Łódź-Warszawa, 197–209.

Capelle, T.

- 1994 *Die Miniaturenkette von Szilágysomlyó (Šimleul Silvaniei)*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 22, Bonn.
- 2002 *Miniaturgeräte*, Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 20, Berlin-New York, 44–48.

von Carnap-Bornheim, C.

- 2002 *Der Trachtschmuck, die Gürtel und das Gürtelzubehör*, (w:) J. Peška, J. Tejral (red.), *Das germanische Königsgrab von Mušov in Mähren, Teil 1*, RGZM Monographien 55/1, Mainz. 2002, 189–305.

von Carnap-Bornheim, C., Ilkjær, J.

- 1995 *Illerup Ådal 5. Die Prachtausrüstungen. Textband*, Arkæologisk Selskabs Skrifter XXV:5, Aarhus.

Chętnik, A.

- 1952 *Przemysł i sztuka bursztyniarska nad Narwią*, „Lud” XXXIX (1948–1951), 355–415.

Chilińska-Früboes, A.

- 2020 *Fibel, Tracht und Interkulturalität. Die Dollkeim/Kovrovo-Kultur der älteren Römischen Kaiserzeit im nördlichen Ostpreußen*, Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete 18/1–2, Kiel-Hamburg.

Chmielewski, T.J.

- 2009 *Po nitce do kłębka... O przędzalnictwie i tkactwie młodszej epoki kamienia w Europie Środkowej*, Warszawa.

Chomentowska, B.

- 1970 *Cmentarzyska kultury pomorskiej na Mazowszu*, „Światowit” XXXI (1969), 189–280.

Cieśliński, A.

- 2008 *Die spätrömische Kaiserzeit und die frühe Völkerwanderungszeit an der Passarge/Pasłęka*, (w:) B. Niezabitowska-Wiśniewska et alii (red.), *The Turbulent Epoch. New Materials from the Late Roman Period and the Migration Period I*, Monumenta Studia Gothica V, Lublin, 113–131.
- 2009 *Artefacts from the cemetery at Kong Svends Park with Southern Baltic connections*, (w:) L. Boye, U. Lund Hansen (red.), *Wealth and Prestige. An Analysis of Rich Graves from Late Roman Iron Age on Eastern*

- Zealand, Denmark, Kroppedal Studier i Astronomi, Nyere Tid, Arkæologi II, Kroppedal, 193–211.
- 2010 Kulturelle Veränderungen und Besiedlungsabläufe im Gebiet der Wielbark-Kultur an Łyna, Pasłęka und oberer Drwęca, Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte NF 17, Berlin.
- 2014 *Kopce kultury wielbarskiej z Mazowsza i Podlasia atzw. typrostolcki – próba nowego spojrzenia na związki cmentarzysk kurhanowych z północnej i wschodniej Polski*, „Wiadomości Archeologiczne” LXV, 45–93.
- 2016 *The society of Wielbark culture, AD 1–300*, (w:) A. Rzeszotarska-Nowakiewicz (red.), *The Past Societies. Polish lands from the first evidence of human presence to the Early Middle Ages. Vol. 4: 500 BC – 500 AD*, Warszawa, 217–255.
- 2020 *Prowincjonalnorzymska zapinka Almgren 236c z Bajd w pow. iławskim – jeden z najstarszych śladów penetracji Pojezierza Iławskiego przez ludność kultury wielbarskiej*, „Wiadomości Archeologiczne” LXXI, 359–368.
- Cieśliński, A., Rau, A.**
- 2017 *Ermland und Oberland in der späten römischen Kaiserzeit und frühen Völkerwanderungszeit im Licht neuer Erwerbungen des Museums für Ermland und Masuren in Olsztyn*, (w:) J. Andrzejowski et alii (red.), *Orbis Barbarorum. Studia ad archaeologiam germanorum et baltorum temporibus Imperii Romani pertinentia Adalberto Nowakowski dedicata*, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina VI, Warszawa-Schleswig, 327–342.
- Cieśliński, A., Wyczółkowski, M.**
- 2008 *Zapinka gąsienicowata z Tumian, pow. olsztyński. Problem zaniku kultury wielbarskiej na Łyną*, „Wiadomości Archeologiczne” LX, 179–187.
- Cnotliwy, E.**
- 2010 *Grzebień dzwonoatego typu w Europie*, Acta Archaeologica Pomoranica IV, Szczecin.
- Cociş, S.**
- 2004 *Fibulele din Dacia Romană / The brooches from Roman Dacia*, Bibliotheca Ephemeris Napocensis 3, Cluj-Napoca.
- 2019 *The Brooch Workshops from Dacia and the other Danubian Provinces of the Roman Empire (1st c. BC – 3rd c. AD)*, Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 16, Cluj-Napoca.
- Cosack, E.**
- 1979 *Die Fibeln der Älteren Römischen Kaiserzeit in der Germania libera (Dänemark, DDR, BRD, Niederlande, CSSR). Eine technologisch-archäologische Analyse. Teil 1: Armbrustfibeln, Rollenkappenfibeln, Augenfibeln*, Göttinger Schriften zur Vor- und Frühgeschichte 19, Neumünster.
- Czarnecka, K.**
- 1989 *Ein Ring aus Roggendorf in Niederösterreich und seine kaiserzeitlichen Parallelen im Barbaricum*, „Fundberichte aus Österreich” 27 (1988), 11–17.
- 1990 *Struktura społeczna ludności kultury przeworskiej*, Warszawa.
- 1991 *Brązowa ozdoba emaliowana z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Brulinie-Koskach, woj. łomżyńskie*, „Wiadomości Archeologiczne” LI (1986–1990), 99–103.
- 2001 *Materiały z cmentarzyska płaskiego w Łęgu Piekarskim, woj. wielkopolskie w zbiorach PMA*, „Wiadomości Archeologiczne” LV, 209–218.
- 2007 *Oblin. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Südmasowien*, Monumenta Archaeologica Barbarica XIII, Warszawa.
- 2012 *Materiały z wielokulturowej osady i cmentarzyska kultury przeworskiej na stanowisku 1 i 2 w Oronem, pow. garwoliński*, „Wiadomości Archeologiczne” LXIII, 115–144.
- 2016 *Late La Tène scabbards with openwork decorative fittings*, „Recherches Archéologiques” Nouvelle Serie 8, 85–142.
- 2020 *Zamki i klucze kultury przeworskiej. Działanie, zastosowanie, znaczenie symboliczne*, Warszawa
- 2021 *Broń jako wyznacznik prestiżu, rekwizyt rytuału oraz świadectwo kontaktów w Barbaricum w młodszym okresie przedrzymskim i okresie wpływów rzymskich*, (w:) B. Kontny (red.), *Wojna w pradziejach i średniowieczu*, Światowit Supplement Series B: Barbaricum 13, 173–217.
- Czarnecka, K., Kontny, B.**
- 2008 *Simply ornament or something more? Marks of undetermined function found on barbarian lance- and spearheads*, (w:) L. Kocsis (red.), *The enemies of Rome. Proceedings of the 15th International Roman Military Equipment Conference, Budapest 2005*, Journal of Roman Military Equipment Studies 16, 31–56.
- 2009 *O znajdowanych w Barbaricum tulejkach grotów ze śladami szczególnych zabiegów*, (w:) A. Bitner-Wróblewska, G. Iwanowska (red.), *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam*, Seminarium Bałtyjskie 2, Warszawa, 695–728.
- Czarnecka, K., Prochowicz, R.**
- 2002 *Rekonstrukcja zespołu grobowego z Janówka, pow.*

- Legionowo, (w:) J. Andrzejowski *et alii* (red.), *Varia Barbarica. Zenoni Woźniak ab amicis dicata*, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina I, Warszawa-Lublin, 211–218.
- Czarnecki, M.**
2004 *Uwagi i historycznej hydrografii Pultuska*, (w:) A. Dobroński, W. Grębecka (red.), *Narew w dziejach i współczesności Mazowsza i Podlasia*, Łomża, 201–210.
- Čambal, R.**
2017 *Spony z neskorej doby latenskej z uzemia juhozapadneho Slovenska s dorazom na zazemie bratislavského oppida*, (w:) E. Droberjar, B. Komoroczy (red.), *Římské a germánské spony ve střední Evropě*, (Archeologie barbarů 2012), Spisy Archeologickeho ustavu AV ČR 53, 87–106.
- Danielisová, A.**
2010 *Oppidum České Lhotice a jeho sídelní zázemí / Oppidum České Lhotice and its Hinterland*, Archeologické studijní materiály 17, Praha.
2020 *Bohemia at the End of the La Tène Period: Objects, Materials, Chronology, and Main Development Trends – A Review*, „Památky archeologické” 111, 113–157.
- Dąbrowska, T.**
1973 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Karczewcu, pow. Węgrów*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne” II, 383–531.
1981a *Zmiany kulturowe prawobrzeżnego Mazowsza i Podlasia w okresie wpływów rzymskich*, „Wiadomości Archeologiczne” XLV/1, 45–58.
1981b *Kultura przeworska a kultura wielbarska na Mazowszu i Podlasiu*, (w:) T. Malinowski (red.), *Problemy kultury wielbarskiej*, Słupsk, 117–125.
1988 *Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia – zasięg – powiązania*, Warszawa.
1993 *Uwagi o genezie pokryw w kręgu przeworsko-oksywskim w młodszym okresie przedrzymskim*, (w:) F. Rožnowski (red.), *Miscellanea archaeologica Thaddeo Malinowski dedicata*, Słupsk-Poznań, 109–117.
1995 *Późne odmiany fibul silnie profilowanych w Polsce*, „Wiadomości Archeologiczne” LIII/1 (1993–1994), 3–34.
1996 *Frühe Stufen der Przeworsk-Kultur. Bemerkungen zu den Kontakten mit Südeuropa*, (w:) Z. Woźniak (red.), *Kontakte längs der Bernsteinstraße (zwischen Caput Adriae und den Ostseegebieten) in der Zeit um Christi Geburt. Materialien des Symposiums – Kraków 26.–29 April 1995*, Kraków, 127–142.
- 1997 *Kamieńczyk. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Ostmasowien*, Monumenta Archaeologica Barbarica III, Kraków.
1998 *Die kräftig profilierten Fibeln Almgren Gruppe IV, Fig. 74–84 (Trompetenfibeln) – mit einem Ausblick auf die östlichen Formen*, (w:) J. Kunow (red.), *100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren. Internationale Arbeitstagung 25.–28. Mai 1997 in Klein Machnow, Land Brandenburg*, Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 5, Wünsdorf, 149–156.
2002 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Kołaczcu, stan. 2, gm. Mrozy*, (w:) J. Andrzejowski *et alii* (red.), *Varia Barbarica Zenoni Woźniak ab amicis dicata*, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina I, Warszawa-Lublin, 219–262.
2003 *Jeszcze raz o najwcześniejszych wpływach rzymskich na ziemiach polskich*, (w:) A. Bursche, R. Ciołek (red.), *Antyk i barbarzyńcy. Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Kolendo w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa, 153–160.
2005 *Bransolety z młodszego okresu przedrzymskiego w kulturach przeworskiej i oksywijskiej*, (w:) P. Łuczkiwicz *et alii* (red.), *Europa Barbarica. Czwierć wieku archeologii w Masłomęczu*, Monumenta Studia Gothica IV, Lublin, 79–90.
2007 *O rozplanowaniu cmentarzysk kultury przeworskiej*, (w:) M. Mączyńska, A. Urbaniak (red.), *Okres rzymski i wędrowek ludów w północnej Polsce i materiały z konferencji „Cmentarzyska z okresu rzymskiego jako miejsca kultu”, Białe Błota 17–19 maja 2000 r.*, Acta Universitatis Lodzensis, Folia Archaeologica 25, Łódź, 251–265.
2008 *Młodszy okres przedrzymski na Mazowszu i zachodnim Podlasiu. Zarys kulturowo-chronologiczny*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne” VII, 3–246.
2009 *Kultura przeworska w widłach Wisły i Bugo-Narwi*, (w:) W. Orliński (red.), *Wandalowie: cmentarzysko kultury przeworskiej w Legionowie. Wystawa archeologiczna Muzeum Historycznego w Legionowie*, Legionowo, 2–5.
- Dąbrowska, T., Liana, T.**
1986 *Stan i potrzeby badań nad młodszym okresem przedrzymskim i okresem wpływów rzymskich na Mazowszu*, (w:) K. Godłowski, R. Madyda-Legutko (red.), *Stan i potrzeby badań nad młodszym okresem przedrzymskim i okresem wpływów rzymskich w Polsce. Materiały z konferencji*, Kraków, 14–16 listopada 1984, Kraków, 147–166.
- Demetz, S.**
1998 *Almgren Gruppe IV, Fig. 65–67: Zum Beginn der kräftig*

- profilierter Fibeln, (w:) J. Kunow (red.), *100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren. Internationale Arbeitstagung 25.–28. Mai 1997 in Klein Machnow, Land Brandenburg*, Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 5, Wünsdorf, 137–148.
- 1999 *Fibeln der Spätlatène- und frühen römischen Kaiserzeit in den Alpenländern*, Frühgeschichtliche und Provinzialrömische Archäologie 4, Rahden/Westf.
- Derks, H.**
2012 *Gräber und 'Geschlechtsfragen'. Studien zu den Bestattungssitten der älteren Römischen Kaiserzeit*. Archäologische Berichte 24, Bonn.
- Dębiec, M., Karwowski, M.**
2014 *Celtic Knotenringe from Staré Hradisko*, (w:) J. Čizmařová, N. Venclová, G. Březinová (red.), *Moravské křižovatky. Střední Podunají mezi pravěkem a historií*, Brno, 667–680.
2016 *A Typological Study of the La Tène Knotenringe in the Territory of the Boii*, (w:) M. Karwowski, P.C. Ramsl (red.), *Boii - Taurisci*, Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 85, Wien, 115–146.
- Diaconu, G.**
1965 *Tîrșor. Necropola din secolele III–IV e.n.*, Biblioteca de Archeologie VIII, București.
1971 Über die Fibel mit umgeschlagenem Fuss in Dazien, „Dacia”, XV, 239–267.
1973 Über die Fibel mit halbkreisförmigen Kopfplatte und rautenförmige Fuß aus Dazien, „Dacia” XVII, 257–275.
- Dizdar, M., Tonc, A.**
2013 *Finds of fibulae from 1st century BC in Croatia. Trade and exchange between Eastern Alps, the Danube and the northern Adriatic area before and during Roman conquest*, (w:) G. Grabherr, B. Kainrath, T. Schierl (red.), *Brooches and other elements of dress as a source for reconstructing interregional movement and group boundaries from the Punic Wars to the decline of the Western Roman Empire. Proceedings of the International Conference from 27th–29th April 2011 in Innsbruck*, IKARUS. Innsbrucker Klassisch Archäologische Universitätsschriften 8, 50–75.
- Dłubakowski, Z.**
2005 *Stanowisko wielokulturowe w miejscowości Pajewo-Szwelice, woj. mazowieckie*, Warszawskie Materiały Archeologiczne 9, Warszawa, 9–218.
- Dobrzańska, H.**
1980 *Zagadnienie datowania ceramiki toczzonej w kulturze przeworskiej*, „Archeologia Polski” XXIV/1, 87–152.
- 1990 *Osada z późnego okresu rzymskiego w Igołomi, woj. krakowskie. Część II*, Kraków.
2008 *Zagadnienie wielkich centrów produkcji ceramiki w Barbaricum*, (w:) A. Błaziejewski (red.), *Ceramika warsztatowa w środkowoeuropejskim Barbaricum*, Wrocław, 175–203.
- Domańska, L. et alii**
2013 L. Domańska, S. Rzepecki, J. Affelski, B. Jurkiewicz, M. Ficyk, K. Pietkiewicz, Ł. Solecki, M. Wąs, *Ośroda wielokulturowa na stanowisku 2 w Głazowie, gm. Myślibórz, woj. zachodniopomorskie. Badania w latach 2007 i 2008*, Raport 8, Warszawa, 89–102.
- Döhlert, N.**
2009 *Die Datierung der Großromstedter Kultur. Zum Forschungsstand anhand der Gräberfelder von Großromstedt und Schkopau*, (w:) S. Grunwald et alii (red.), *ARTeFACT. Festschrift für Sabine Rieckhoff zum 65. Geburtstag, Teil 2*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 172/2, Bonn, 417–438.
- Dragendorff, H.**
1895 *Terra sigillata. Ein Beitrag zur Geschichte der griechischen und römischen Keramik*, „Bonner Jahrbücher” XCVI/XCVII, 18–155.
- Drnić, I.**
2013 *Fibule tipa Jezerine s prostora jugoistočne Panonije / Fibulae of the Jezerine-type from southwestern Pannonia*, „Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu” 30, 45–68.
- Drnić, I., Tonc, A.**
2014 *Krasnolatske i ranocarske fibule s japodskog prostora / Late La Tène and Early Imperial Fibulae from the Iapodian Territory*, „Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu” 31, 181–214.
- Droberjar, E.**
1997 *Studien zu den germanischen Siedlungen der älteren römischen Kaiserzeit in Mähren*, Fontes Archaeologici Pragenses 21, Pragae.
1999 *Dobřichov-Piřhora. Ein Brandgräberfeld aus der älteren römischen Kaiserzeit in Böhmen (Ein Beitrag zur Kenntnis des Marbod-Reichs)*, Fontes Archaeologici Pragenses 23, Pragae.
2006a *Plananská skupina grossromstedtské kultury. K chronologii germánských nálezů a lokalit v Čechách na sklonku doby laténské a v počátcích doby římské*, (w:) E. Droberjar, M. Lutovský (red.), *Archeologie*

- barbarů 2005. Sborník příspěvků z I. protohistorické konference „Pozdně keltské, germánské a časně slovanské osídlení“, Kounice, 20.–22. září 2005, Praha, 11–90.
- 2006b *Hornolabští Svěbové – Markomani. K problematice dalšího vývoje großromstedtské kultury ve stupni Eggers B1 („Zeitgruppe 3“) v Čechách (dobřichovská skupina)*, „Archeologie ve středních Čechách“ 10, 599–712.
- 2011 *On Certain Amulet Pendants in the Shape of Miniature Pots, Occurring between the Black Sea Region (Pontus Euxinus) and Scandinavia*, (w:) I. Khrapunov, F.-A. Stylegar (red.), *Inter Ambo Maria. Contacts between Scandinavia and the Crimea in the Roman Period*, Kristiansand-Simferopol, 25–34.
- Dudrewicz, L.**
1882 *Wycieczka nad Świder*, „Wiadomości Archeologiczne“ 4, 66–74.
- Dulęba, P.**
2018 *A mirror handle found in Kurzątkowice (pow. Olawa/PL): A contribution to the study of interregional contacts in Lower Silesia in the 1st century BC*, „Archäologisches Korrespondenzblatt“ 48/1, 71–82.
- Dymowski, A.**
2011 *Znaleziska monet rzymskich z terenu Polski rejestrowane w pierwszych latach XXI wieku. Aspekty źródłoznawcze*, Zielona Góra.
2013 *Chronologia napływu denarów rzymskich z I–III wieku na ziemie Polski w świetle analizy nowego materiału ze znalezisk drobnych*, „Wiadomości Numizmatyczne“ LVII, 93–149.
2019 *Wojny dackie Trajana a napływ denarów rzymskich na tereny położone na północ od Karpat*, (w:) K. Jakubiak (red.), *Donum cordis. Studia poświęcone pamięci Profesora Jerzego Kolendo*, Warszawa, 103–110.
- Dymowski, A., Myzgin, K.**
2014 *Inflow and Redistribution of Roman Imperial Denarii in the Area of Przeworsk, Wielbark and Chernyakhiv Cultures and in the Baltic Islands in the Light of Chronological of Coin Hoards*, „Notae Numismaticae / Zapiski Numizmatyczne“ IX, 39–69.
- Dyrda, K., Kontny, B., Mączyńska, M.**
2014 *Niezwykłe odkrycie grobu wojownika z wczesnego okresu wędrówek ludów w Juszkowie, gm. Pruszcz Gdański*, (w:) R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak (red.), *Honoratissimum assensus genus est armis laudare. Studia dedykowane Profesorowi Piotrowi Kaczanowskiemu z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin*, Kraków, 111–134.
- Dzierżykraj-Rogalski, T., Jaskanis, J.**
1961 *Grób szkieletowy dziecka z późnego okresu rzymskiego odkryty w 1959 r. w Białowieży, pow. Hajnówka*, „Rocznik Białostocki“ I, 283–291.
- Dzięgielewska, M., Kulczyńska, M.**
2008 *Ciełowice Duże. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur im südwestlichen Masowien*, Monumenta Archaeologica Barbarica XIV, Warszawa.
- Dzięgielewski, K.**
2016 *Societies of the younger segment of the early Iron Age in Poland (500–250 BC)*, (w:) A. Rzeszotarska-Nowakiewicz (red.), *The Past Societies. Polish lands from the first evidence of human presence to the Early Middle Ages 4: 500 BC–500 AD*, Warszawa, 16–48.
- Dzięgielewski, K., Purowski, T.**
2011 *Uwagi o datowaniu i technikach wykonania celtyckich ozdób szklanych z osady w Podłężu koło Krakowa (stanowisko 17)*, „Przegląd Archeologiczny“ 59, 75–135.
- Eggers, H.J.**
1951 *Der römische Import im freien Germanien*, Atlas der Urgesichte 1, Hamburg.
- Eggers, H.J., Stary, P.F.**
2001 *Funde der Vorrömischen Eisenzeit, der Römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit in Pommern*, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns 38, Lübstorf.
- Eichfeld, I.**
2018 *Buntes vom Acker: Eisenzeitliche Perlen aus Wasbüttel*, „Archäologie in Niedersachsen“ 21, 34–37.
- Eichhorn, G.**
1927 *Der Urnenfriedhof auf der Schanze bei Großromstedt*, Mannus-Bibliothek 41, Leipzig.
- Elschek, K.**
2017 *Bratislava-Dúbravka im 1. bis 4. Jahrhundert n. Chr. germanischer Fürstensitz mit römischen Bauten und germanische Besiedlung*, Archaeologica Slovaca Monographiae. Studia Instituti Archaeologici Nitriensis Academiae Scientiarum Slovacae 29, Nitra.

- van Endert, D.**
1991 *Die Bronzefunde aus dem Oppidum von Manching*, Ausgrabungen in Manching 13, Stuttgart.
- Erdrich, M.**
2001 *Rom und die Barbaren. Das Verhältnis zwischen dem Imperium Romanum und den germanischen Stämmen von seiner Nordwestgrenze vor der späten Republik bis zum Gallischen Sonderreich*, Römisch-Germanische Forschungen 58, Mainz.
2002 *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Deutschland Band 4: Hansestadt Bremen und Bundesland Niedersachsen*, Bonn.
- Erdrich, M., von Carnap-Bornheim, C.**
2004 *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Deutschland Band 5: Freie und Hansestadt Hamburg und Land Schleswig-Holstein*, Bonn.
- Erdrich, M., Voß, H.-U.**
1997 *Die Perlen der Germanen des 1.–5. Jahrhunderts in Mecklenburg-Vorpommern, Schleswig-Holstein und Niedersachsen*, (w:) U. von Freedten, A. Wiczorek (red.), *Perlen. Archäologie, Techniken, Analysen. Akten des Internationalen Perlensymposiums in Mannheim vom 11. bis 14. November 1994*, Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 1, Bonn, 77–93.
- Ethelberg, P.**
2000 *Skovgårde. Ein Bestattungsort mit reichen Frauengräbern des 3. Jhs. n. Chr. auf Seeland*, Nordiske Fortidsminder Serie B 19, København.
- Filip, C.-C.**
2008 *Ceramica ștampilată de la Porolissum*, Porolissum, Un complex arheologic dacoroman la marginea de nord a Imperiului Roman V, Cluj-Napoca.
- Florek, M.**
2008 *Nowe znaleziska zawieszek w kształcie miniaturowego topora z okresu rzymskiego*, „Archeologia Polski Środkowoschodniej” X, 249–251.
- Fortunati Zuccala, M.**
1980 *Gropello Cairoli (Pavia) – La necropoli romana*, „Notizie degli scavi di antichità” VIII/XXXIII (1979), 5–88.
- Frank, K.**
2017 *Frühe Germanen am Rhein / Wczesni Germanie nad Renem*, (w:) M. Meyer, P. Łuczkiwicz, B. Rauchfuß (red.), *Eisenzeitliche Siedlungskeramik der Przeworsk-Kultur / Ceramika osadowa kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego*, Berlin Studies of the Ancient World 50, Berlin, 99–121.
- Fudzińska, E., Fudziński, P.**
2013 *Wielokulturowe cmentarzysko w Nowym Targu*, stan. 6, gm. Stary Targ, Malbork.
- Fünfschilling, S.**
2015 *Die römischen Gläser aus Augst und Kaiseraugst. Kommentierter Formenkatalog und ausgewählte Neufunde 1981–2001 aus Augusta Raurica. Text und Formenkatalog*, Forschungen in Augst 51, Augst.
- Gaerte, W.**
1924 *Die Besiedlung und Kultur Königsbergs und seiner Umgebung in vorgeschichtlicher Zeit*, „Altpreußische Forschungen” 1, 97–144.
- Garam, È., Vaday, A.H.**
1990 *Sarmatische Siedlung und Begräbnisstätte in Tiszavalk*, „Communicationes Archaeologicae Hungariae” 1990, 171–219.
- Garbsch, J.**
1965 *Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert*, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 11, Veröffentlichungen der Kommission zur archäologischen Erforschung des spät-römischen Raetien der Bayerischen Akademie der Wissenschaften 5, München.
- Gauß, F.**
2009 *Völkerwanderungszeitliche „Blechfibeln”*: Typologie, Chronologie, Interpretation, Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 67, Berlin-New York.
- Gavritukhin, I.**
2003 *On the study of double-plate fibulas of the first subgroup*, „A Nyíregyházi Jósa András múzeum évkönyve” XLIV, 112–184.
2011 *Cut Glass Beakers within the Context of Studies in the Connections between the South of Eastern Europe and Scandinavia in the Late Period of Roman Influence and the Great Migration Periods*, (w:) I. Khrapunov, F.-A. Stylegar (red.), *Inter Ambo Maria. Contacts between Scandinavia and the Crimea in the Roman Period*, Collected papers, Kristiansand-Simferopol, 39–67.
- Gądzikiewicz, M.**
1954 *Wybrane zagadnienia z badań nad kulturą grobów*

- kloszowych, „Wiadomości Archeologiczne” XX/2, 134–177.
- Gebhard, R.**
 1989 *Der Glasschmuck aus dem Oppidum von Manching*, Die Ausgrabungen in Manching 11, Stuttgart.
 1991 *Die Fibeln aus dem Oppidum von Manching*, Die Ausgrabungen in Manching 14, Stuttgart.
- Genčeva, E.**
 2004 *Rimskite fibuli ot B'lgariâ ot kraâ na I v. pr. n.e. do kraâ na VI v. na n.e. / Les fibules romaines de Bulgarie de la fin du Ier s. av. J.-C. à la fin du VIe ap. J.-C., Veliko T'rnovo.*
- Gereta, I.P.**
 2013 *Černelevo-Rus'kij mogilnik*, OIUM 3, Kiïv-Ternopil'.
- Gładysz, M.**
 1997 *Zabytki żelazne w inwentarzu grobowym kultury wielbarskiej i grupy masłomęckiej*, (w:) A. Kokowski (red.), *Studia Gothica* II, Lublin, 35–88.
- Gładysz, M., Kokowski, A.**
 2002 *Gródek nad Bugiem – cmentarzisko ludności grupy masłomęckiej z „Zamczyska”*, (w:) J. Andrzejowski et alii (red.), *Varia Barbarica. Zenoni Woźniak ab amicis dicata*, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina I, Warszawa-Lublin, 277–299.
- Gładysz-Juścińska, M.**
 2003 *Niecodzienne odkrycie „fibul panońskich” na Lubelszczyźnie*, (w:) A. Bursche, R. Ciołek (red.), *Antyk i barbarzyńcy. Księga dedykowana profesorowi Jerzemu Kolendo w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa, 193–204.
- Gładysz-Juścińska, M., Kokowski, A., Niezabitowska-Wiśniewska, B.**
 2021 *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Polen Band 4: Lubliner Land*, Kraków.
- Głosik, J.**
 1993 *Katalog Pogotowia Archeologicznego za lata 1977–1981*, „Wiadomości Archeologiczne” LII/2 (1991–1992), 209–234.
- Godłowski, K.**
 1977 *Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku (część II)*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne” IV, 7–234.
 1981a *Okres wędrówek ludów na Pomorzu*, „Pomorania Antiqua” X, 165–129.
- 1981b *Kultura przeworska*, (w:) J. Wielowiejski (red.), *Prahistoria ziem polskich, t. V: Późny okres lateński i okres rzymski*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 57–135.
- 1985 *Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie wpływów rzymskich*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.
- 1988 *Jakuszowice, Woiwodschaft Kielce, Gemeinde Kazimierza Wielka, Fundstelle 2: Siedlung der Trzciniec- und Przeworsk-Kultur und des Mittelalters*, „Recherches Archéologiques” de 1986, Kraków, 17–29.
- 1992 *Die Przeworsk-Kultur*, (w:) G. Neumann, H. Seemann (red.), *Beiträge zum Verständnis der Germania des Tacitus, vol. II*, Abhandlungen der 172 Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil.-Hist. Klasse, Dritte Folge 195, Göttingen, 9–90.
- Godłowski, K., Wichman, T.**
 1998 *Chmielów Piaskowy. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur im Świętokrzyskie-Gebirge*, Monumenta Archaeologica Barbarica VI, Kraków.
- Gomolka-Fuchs, G.**
 1999 *Gläser der Sintana de Mureș-Černjachov-Kultur aus Rumänien und der Republik Moldavien*, (w:) G. Gomolka-Fuchs (red.), *Die Sintana de Mureș-Černjachov-Kultur. Akten des Internationalen Kolloquiums in Caputh vom 20. bis. 24. October 1995*, Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 2, Bonn, 129–142.
- Gopkalo, O.V.**
 2008 *Busy i podveski černâhovskoj kul'tury*, Kiev.
 2011a *Male and female dress accessories in the Chernyakhiv culture*, „Arheologičâ” 2/2011, 65–80.
 2011b *Čoloviče ta žinoče černâhivs'ke vbrannâ*, „Arheologičâ” 2/2011, 17–34.
 2012 *Černâhovskij mogil'nik Ružičanka*, (w:) A.M. Voroncova, I.O. Gavrituhin (red.), *Lesnaâ i lesosptepnaâ zony vostočnoj Evropy v épohi rimskih vliânij i velikogo pereseleniâ narodov – Konferenciâ 3*, Tula, 330–400.
 2016 *Pogrebeniâ kul'tury Černâhov–Syntana–de–Mureš s dvuplastinčatymi fibulami: opyt sociologičeskogo analiza grupy*, (w:) O.V. Petrauskas et alii (red.), *Černâhivs'ka kul'tu'ra: do 85-riččâ vid dnâ narodženâ Ī.S. Vinokura*, OIUM 5, Kiïv, 29–40.
- Gorohovskij, E.L.**
 1988 *Hronologičâ černâhovskih mogil'nikov Lesostepnoj Ukrainy*, (w:) V.D. Baran et alii (red.), *Trudy V Meždunarodnogo Kongressa Arheologov-Slavistov*, Kiev,

- 18–25 sentâbrâ 1985 g., Tom 4, Sekciã I. Drevnie slavâne, Kiev, 34–46.
- Górska-Zabielska, M.**
2017 *Wstępne wyniki analizy petrograficznej osadów w żwirowni Lubienica-Superunki*, „Landform Analysis” 33, 3–9.
- Górska-Zabielska, M., Smolska, E., Wachecka-Kotkowska, L.**
2021 *Analiza petrograficzna narzutniaków w żwirowni Lubienica-Superunki oraz ich skandynawskie obszary alimentacyjne*, „Przegląd Geologiczny” 69/1, 43–54.
- Graue, J.**
1974 *Die Gräberfelder von Ornavasso. Eine Studie zur Chronologie der späten Latène- und frühen Kaiserzeit*, Hamburger Beiträge zur Archäologie 1, Hamburg.
- Grömer, K.**
2005 *Efficiency and technique – Experiments with original spindle whorls*, (w:) P. Bichler et alii (red.), *Hallstatt Textiles. Technical Analysis, Scientific Investigation and Experiments on Iron Age Textiles*, B.A.R. International Series 1351, Oxford, 107–116.
- Grumeza, L.**
2014 *Sarmatian cemeteries from Banat (late 1st – early 5th centuries AD)*, Cluj-Napoca.
2018 *Fashion by rituals: Rosette glass beads found in Sarmatian and Sântana de Mureş-Chernyakhov cultures (1st c. BC – 4th c. AD)*, „Arheologia Moldovei” XLI, 193–218.
2019 *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Rumänien Band 1: Kreis Arad*, Cluj-Napoca.
2020 *The more colourful, the better! Polychrome glass beads of the 2nd–4th century cemeteries in Banat (Romania)*, (w:) M. Mărgărit, A. Boroneanţ (red.), *Beauty and the eye of the beholder. Personal adornments across the millennia*, Târgovişte, 437–445.
- Gruszczynska, A.**
1999 *Badania na osadzie z V w. n.e. w Świlczy, woj. podkarpackie w latach 1977, 1981–1982*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego” 20, 165–187.
- Grygiel, M.**
2018 *Chronologia przemian kulturowych w dobie przełomu starszego i młodszego okresu przedrzymskiego na Niżu Polskim*, Łódź.
- 2022 *Osadnictwo celtyckie w zachodniej Małopolsce. Ze studiów nad grupą tyniecką*, Kraków.
- Grygiel, M., Grygiel, R., Stasiak, W.**
2019 *Gola pod Jaraczewem w pradziejach*, Biblioteka Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi 40, Łódź.
- Grzymkowski, A.**
1996 *Ziemia Zawkrzeńska w pierwszych wiekach naszej ery*, (w:) K. Tański (red.), *Studia i materiały do dziejów Ziemi Zawkrzeńskiej II*, Mława, 52–208.
2005 *Zespoły z uzbrojeniem sprzed dwóch tysięcy lat na terenie Ziemi Zawkrzeńskiej*, Ziemia Zawkrzeńska IX, Mława, 79–119.
2015 *Starożytne cmentarzysko w Stupsku – „Żwirowni”; stan badań na przykładzie wybranych zespołów*, Ziemia Zawkrzeńska XIX, Mława, 11–66.
- Gudea, N., Filip, C.**
1997 *Die gestempelten Gefässe von Porolissum II. Die gestempelten Gefässe aus dem Kastell auf dem Hügel Pomet*, (w:) N. Gudea (red.), *Römer und Barbaren an den Grenzen des römischen Daciens / Romani și barbari la frontierele Daciei*, Acta Musei Porolissensis XXI, Zalău, 9–220.
- Haevernick T.E.**
1960 *Die Glasarmringe und Ringperlen der Mittel- und Spätlatènezeit auf dem europäischen Festland*, Bonn.
- Hahuła, K.**
1988 *Kultura wielbarska na Ziemi Dobrzyńskiej*, (w:) J. Gurba, A. Kokowski (red.), *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim. Materiały z konferencji. Tom I*, Lublin, 87–103.
- Harasim, P.**
2011 *Problematyka importowanych fibul proveniencji lateńskiej w kulturze oksywskiej*, (w:) M. Fudziński, H. Paner (red.), *Między kulturą pomorską a kulturą oksywską. Przemiany kulturowe w okresie lateńskim*, Gdańsk, 221–264.
2017 *Oddziaływania kultury lateńskiej na ozdoby i elementy stroju z cmentarzyska w Legionowie CSP*, (w:) W. Nowakowski, W. Orliński, M. Woińska (red.), *Relacje kultury przeworskiej i lateńskiej na Mazowszu. Wnioski z badań cmentarzyska przeworskiego w Legionowie CSP*, Legionowo-Warszawa, 51–60.
- Harhoiu, R.**
1997 *Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien*, Archaeologia Romanica I, Bukarest.

- Hegewish, M.**
 2003 *Röhrenhenkelkannen. Anmerkungen zu einer kaiser- und völkerwanderungszeitlichen Grabform*, „Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift” 44/1, 43–61.
 2006 *Germanische Adaptionen römischer Importgefäße*, „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission” 86 (2005), 197–348.
- Heidemann Lutz, L.**
 2010 *Die Insel in der Mitte. Bornholm im 2.–4. Jahrhundert. Regionale und vergleichende Untersuchungen der jünger-kaiserzeitlichen Grabfunde*, Berliner Archäologische Forschungen 9, Rahden/Westf.
- Heydeck, J.**
 1900 *Ein Gräberfeld aus der la Tène-Periode bei Taubendorf, Kreis Neidenburg*, „Sitzungsberichte der Altertums-gesellschaft Prussia” 21 (1896–1900), 52–57.
- Heym, W.**
 1939 *Der ältere Abschnitt der Völkerwanderungszeit auf dem rechten Ufer der unteren Weichsel*, „Mannus” 31, 3–28.
 1961 *Drei Spätlatène-gräberfelder aus Westpreußen*, „Offa” 17/18 (1959–61), 143–170.
- Hoffmann, M.J.**
 1999 *Źródła do kultury i osadnictwa południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.*, Olsztyn.
 2000 *Kultura i osadnictwo południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.*, Olsztyn.
- Hoffmann, M.J., Rzeszotarska-Nowakiewicz, A.**
 2016 *The societies of West Balt Barrow culture, 500 BC – 1 AD*, (w:) P. Urbańczyk, A. Rzeszotarska-Nowakiewicz (red.), *The Past Societies. Polish lands from the first evidence of human presence to the early Middle Ages. Vol. 4: 500 BC – 500 AD*, Warszawa, 49–70.
- Homáková, O.A.**
 2012 *Hronologią komponentov ženskogo ubora sambijsko-natangiskoj kul'tury*, (w:) A.M. Voroncova, I.O. Gavrituhin (red.), *Lesnaâ i lesosptepnaâ zony vostočnoj Evropy v épopi rimskih vliânij i velikogo pereseleniâ narodov – Konferenciâ 3*, Tula, 255–280.
 2022 *Ženskij ubor sambijsko-natangijskoj kul'tury I–IV vv. Analiz komponentov i hronologią*, Germania-Sarmatia: Monograph 1, Moskva.
- Höpken, C.**
 2003 *Herstellung quarzkeramischer Melonenperlen im römischen Flottenlager Köln Alteburg: Terminologie – Technologie – Befund*, (w:) B. Liesen, U. Brandl (red.), *Römische Keramik. Herstellung und Handel. Kolloquium Xanten, 15.–17.6.2000*, „Xantener Berichte” 13, 353–363.
- Ibragimow, K.**
 2009 *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Sobocisku, pow. oławski, stan. 8*, „Silesia Antiqua” 45, 65–129.
- Ilkjær, J.**
 1993 *Illerup Ådal 3. Die Gürtel. Bestandteile und Zubehör, Textband*, Jutland Archaeological Society XXV:3, Aarhus.
- Ioniță, I.**
 1977 *La nécropole du IVe siècle de n.è. a Miorcani*, *Inventaria Archaeologica Roumanie* 8 (R 42–51), București.
- Ištvanovič, É., Kulčar V.**
 2017 *Vederkovidnye podveski v sarmatskom Barbarikume Karpatskogo bassejna*, (w:) A.V. Skiba, S.A. Gorbatenko (red.), *Évropejs'ka arheologijâ I tisâčolittâ n. e. Zbirnik naukovih prac' na čest' Liani Vasilivni Vakulenko*, Kiïv, 51–62.
- Iwanicki, P.**
 2015 *Sprzączki z kolcem przedłużonym w skuwkę w kulturze przeworskiej*, (w:) B. Kontny (red.), *Ubi tribus faucibus fluenta Vistulae fluminis ebibuntur. Jerzy Okulicz-Kozaryn in memoriam*, Światowit Supplement Series B: Barbaricum 11, Warszawa, 175–193.
- Jakimowicz, R.**
 1935 *Sprawozdanie z działalności Państwowego Muzeum Archeologicznego za 1928 rok*, „Wiadomości Archeologiczne” XIII, 232–278.
- Jakubczyk, I.**
 2013 *Zapinki grupy VI według klasyfikacji Oscara Almgrena w kulturze przeworskiej*, m-pis pracy doktorskiej w archiwum Wydziału Filozoficzno-Historycznego Uniwersytetu Łódzkiego.
 2014 *Wokół zapinki typu A.158 ze Złotej, pow. sandomierski*, (w:) J. Andrzejowski (red.), *In medio Poloniae Barbaricae. Agnieszka Urbaniak in memoriam*, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina III, Warszawa, 99–108.
 2018 *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Polen Band 3: Mittelpolen*, Kraków.
- Jakubczyk, I., Strobin, A.**
 2016 *Zapinki VI grupy Oscara Almgrena z osady kultury*

- wielbarskiej w Lipiankach, pow. kwidziński, stan. 3, „Pomorania Antiqua” XXV, 211–248.
- Jakubowski, K.**
1969 *Z geologicznej przeszłości ziemi pułtuskiej*, (w:) J. Antoniewicz, A. Gieysztor, S. Kotarski (red.), *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu. Tom I*, Prace Mazowieckiego Ośrodka Badań Naukowych 2, Warszawa, 11–24.
- Jamka, R.**
1959 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Starachowicach*, „Przegląd Archeologiczny” XI, 32–62.
- Jankowska, B.**
1962 *Cmentarzysko z późnego okresu rzymskiego w Warszawie-Kawęczynie*, „Wiadomości Archeologiczne” XXVIII/4, 330–358.
- Jankowska, B., Niewęglowski, A., Sochacki, Z.**
1975 *Cmentarzysko sprzed 2000 lat w Lemanach, pow. Pułtusk*, (w:) B. Gierlach, A. Gieysztor, S. Kotarski (red.), *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu. Tom II*, Prace Mazowieckiego Ośrodka Badań Naukowych 17, Warszawa, 27–54.
- Jansová, L.**
1986 *Hrazany: das keltische Oppidum in Böhmen I*, Praha.
- Jarzec, A.**
2016 *Znaleziska luźne z okresu wpływów rzymskich i okresu wędrówek ludów z miejscowości 105 Rzeczek pow. Ciechanów*, (w:) A. Jarzec, W. Nowakowski, A. Szela, W. Nowakowski (red.), *Pogranicze trzech światów – Mazowsze u schyłku starożytności*, Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages XVII, Warszawa, 105–120.
2018 *Krosno, stan. 1. Nekropola kultury wielbarskiej z obszaru starożytnego ujścia Wisły. Materiały z badań w latach 1980–2009*, Światowit Supplement Series B: Barbaricum 12, Warszawa.
- Jaskanis, J.**
1970 *Przedmioty z okresu rzymskiego ze Szczytów-Dzięciołowa, pow. bielski*, „Rocznik Białostocki” IX, 393–395.
1976 *Kurhany typu rostolckiego (Z badań nad kulturą wschodniopomorsko-mazowiecką z późnego podokresu rzymskiego we wschodniej Polsce)*, (w:) K. Godłowski (red.), *Kultury archeologiczne i strefy kulturowe w Europie Środkowej w okresie wpływów rzymskich. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Polskie Towarzystwo Archeologiczne, Oddział w Nowej Hucie i Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego w dniach 20–22 września 1972 roku w Nowej Hucie i Krakowie*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego CCCCXXII, Prace Archeologiczne 22, Warszawa-Kraków, 215–251.
- 1996 *Cecele. Ein Gräberfeld der Wielbark-Kultur in Ostpolen*, Monumenta Archaeologica Barbarica II, Kraków.
2005 *Krupice. Ein Gräberfeld der Przeworsk- und Wielbark-Kultur in Ostpolen*, Monumenta Archaeologica Barbarica X, Warszawa.
2012 *Wodzowskie kurhany kultury wielbarskiej na Podlasiu*, Białystok.
- Jasnosh, S.**
1952 *Cmentarzysko z okresu późno-lateńskiego i rzymskiego w Wymysłowie, pow. Gostyń*, „Fontes Archaeologici Posnanienses” II, 1–284.
- Jażdżewska, M., Siciński W.**
2017 *Siemiechów stanowisko 2, województwo łódzkie. Cmentarzysko i osada kultury przeworskiej*, Łódź.
- Jobst, W.**
1975 *Die römischen Fibeln aus Lauriacum*, Forschungen in Lauriacum 10, Linz.
- Józefów, B.**
2008 *Typologia obiektów kremacji w okresie rzymskim. Na przykładach wybranych z terenów prowincji rzymskich i Barbaricum*, (w:) J. Skowron, M. Olędzki (red.), *Kultura przeworska. Odkrycia – interpretacje – hipotezy*, t. II, Łódź, 211–242.
- Juga-Szymańska, A.**
2014 *Kontakty Pojezierza Mazurskiego ze wschodnią strefą Bałtyku w okresie wpływów rzymskich na przykładzie szpil*, Seminarium Bałtyjskie III, Warszawa.
- Juga-Szymańska, A., Szymański, P.**
2013 *Funde aus dem Hügel 38 des Gräberfeldes Czerwony Dwór bei Goldap. Anmerkungen über den Anfänge der Bogaczewo-Kultur*, „Archaeologia Lituana” 14, 78–87.
- Julyan, M., Dirksen, M.**
2012 *The ancient drug opium*, „Akroterion” 56 (2011), 75–90.
- Jurkiewicz, B.**
2008 *Wstępne sprawozdanie z badań ratowniczych przeprowadzonych interwencyjnie w miejscowości Lutobrok, gm. Pułtusk, woj. mazowieckie*, sprawozdanie

- z badań w archiwum WOUZ w Ciechanowie.
- 2009a *Krewni szulera z Lutobroku*, „Archeologia Żywa” 4/2009 (44), 23–27.
- 2009b *Sprawozdanie z archeologicznych badań wykopaliskowych prowadzonych na stanowisku nr 1 w miejscowości w Lutobroku, gm. Zatory, woj. mazowieckie*, sprawozdanie z badań w archiwum WOUZ w Ciechanowie.
- 2011 *Sprawozdanie z archeologicznych badań wykopaliskowych na stanowisku numer 1 w Lutobroku, gm. Zatory, pow. pułtusi, 01.08–20.08.2011 r.*, sprawozdanie z badań w archiwum WOUZ w Ciechanowie.
- Kaczanowski, P.**
- 1987 *Drochlin, ciałopalne cmentarzysko kultury przeworskiej z okresu wpływów rzymskich*, Prace Archeologiczne 40, Kraków.
- 2017 *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Polen Band 2: Kleinpolen*, Kraków.
- Kaczmarek, M.**
- 1998 *Spätromische Fibeln mit hohem Nadelhalter im nordwestlichen Polen*, (w:) J. Kunow (red.), *100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren. Internationale Arbeitstagung 25.–28. Mai 1997 in Klein Machnow, Land Brandenburg*, Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 5, Wünsdorf, 305–317.
- Kaczyński, B.**
- 2022 *Janówek, stanowisko XI. Osada i cmentarzysko z wczesnej epoki żelaza*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne” XIII.
- Kajzer, L.**
- 1968 *Ozdoby*, (w:) J. Kmieciński (red.), *Odry, cmentarzysko kurhanowe z okresu rzymskiego w powiecie chojnickim*, Acta Archaeologica Lodziensia 15, Łódź, 42–66.
- Kapoor, L.D.**
- 1995 *Opium poppy. Botany, chemistry and pharmacology*, New York.
- Karwowski, M.**
- 1997 *Keltische Glasfunde im polnischen Gebiet*, „Przegląd Archeologiczny” 45, 33–71
- 2004 *Latènezeitlicher Glasringschmuck aus Ostösterreich*, Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 55, Wien.
- Kaszewska, E.**
- 1982 *Grób 773 z Zadowic w woj. kaliskim*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologiczno-Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczne” 27 (1980), 185–193.
- Kempisty, A.**
- 1968 *Birytualne cmentarzysko z późnego okresu rzymskiego w miejscowości Brulino-Koski, pow. Ostrów Mazowiecka*, „Wiadomości Archeologiczne” XXXII/3–4 (1966–1967), 409–450.
- Kleemann, J.**
- 2017 *Die Ausgrabungen des Städtischen Museums Marienburg im Gräberfeld Malbork-Wielbark Fundstelle 1 in den Jahren 1927–1932, 1934 und 1936*, Lublin.
- Kmicik, M.**
- 2015 *Sprawozdanie z prac archeologicznych przeprowadzonych w ramach projektu Budowa Urządzeń Melioracji Wodnych Szczegółowych „Skaszewo I” i „Skaszewo II”*, gmina Gzy, powiat pułtusi, sprawozdanie z badań w archiwum WOUZ w Ciechanowie.
- Knauseder, D.**
- 2014 *Überlegungen zu den kräftig profilierten Fibeln*, (w:) E. Trinkl (red.), *Akten des 14. Österreichischen Archäologentages am Institut für Archäologie der Universität Graz vom 19. bis 21. April 2012*, Veröffentlichungen des Instituts für Archäologie der Karl-Franzens-Universität Granz 11, Wien, 153–166.
- Kokowski, A.**
- 1985 *Die Feuerstahlwerkzeuge der Przeworsk-Kultur*, (w:) A. Kokowski (red.), *Mémoires archéologiques*, Lublin, 109–127
- 1987 *Grupa masłomęcka w młodszym okresie rzymskim*, Lublin.
- 1988 *Ze studiów nad ceramiką wykonaną na kole w kulturze wielbarskiej*, (w:) J. Gurba, A. Kokowski (red.), *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim. Materiały z konferencji. Tom I*, Lublin, 157–176.
- 1993a *Gródek nad Bugiem. Cmentarzysko grupy masłomęckiej. Część I*, Lubelskie Materiały Archeologiczne 7/1, Lublin.
- 1993b *Gródek nad Bugiem. Cmentarzysko grupy masłomęckiej. Część II*, Lubelskie Materiały Archeologiczne 7/2, Lublin.
- 1995 *Grupa masłomęcka. Z badań nad przemianami kultury Gotów w młodszym okresie rzymskim*, Lublin.
- 1996 *O tak zwanych blaszanych fibulach z półokrągłą płytą na główce i rombowałą nóżką*, (w:) A. Kokowski (red.), *Studia Gothica I*, Lublin, 53–184.
- 1997 *Schlossbeschläge und die Schlüssel aus dem nördlichen Barbaricum in der römischen Kaiserzeit und*

- frühen Völkerwanderungszeit*, Klasyfikacje zabytków archeologicznych II, Lublin.
- 1998 *Metalowe wisiorki w kształcie topora na terenie Barbaricum na północ i północny-wschód od limesu rzymskiego, w okresie rzymskim i we wczesnym średniowieczu*, (w:) J. Ilkjær, A. Kokowski (red.), *20 lat archeologii w Masłomęczu 1: Weterani*, Lublin, 99–116.
- 2000 *Zu geheimnisvollen Tonknöpfen von Typ „Bernášivka“*, (w:) E. Droberjar, (red.), *Sborník Vladimíru Sakařovi k 70. narozeninám*, „Sborník Národního Muzea v Praze”, Řada A – Historie LIV/1–4, 65–70.
- 2001 *Tongefäße im Masłomęcz-Stil*, (w:) M. Meyer (red.) „...trans albim fluvium”. *Forschungen zur vorrömischen, kaiserzeitlichen und mittelalterlichen Archäologie. Festschrift für Achim Leube zum 65. Geburtstag*, Rahden/Westf., 321–326.
- 2003a *Geschichte der Verbindungen der Goten mit den Sarmaten im Lichte der Untersuchungen der Masłomęcz-Gruppe und der Kulturen des Goten-Kreises*, (w:) C. von Carnap-Bornheim (red.) *Kontakt-Kooperation-Konflikt. Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus*, Schriften des Archäologischen Landesmuseums 1, Veröffentlichungen des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg, Sonderband 13, Neumünster, 275–302.
- 2003b *Antyczne atramentarium z terytorium kultury czerniachowskiej*, (w:) A. Bursche, R. Ciołek (red.), *Antyk i barbarzyńcy. Księga dedykowana profesorowi Jerzemu Kolendo w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa, 245–252.
- 2005 *Starożytna Polska*, Warszawa.
- 2009 *Jeszcze raz w kwestii metalowych wisiorków w kształcie topora*, (w:) A. Bitner-Wróblewska, G. Iwanowska (red.), *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam*, Warszawa, 767–771.
- 2017 *O rebristyh busah (tip TM-171) v central'no- i severoevropskom Barbarikume*, (w:) V.E. Rodinkova, O.S. Rumânceva (red.), *Evropa ot Latena do Srednevekovâ: varvarskij mir i roždenie slavânskikh kul'tur. K 60-letiu A.M. Oblomskogo*, Ranneslavânskij Mir – Arheologija Slavân i ih sosedej 19, Moskva, 142–148.
- 2019 *Illerup Ådal 15. Kleinfunde zivilen Charakters*, Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXV:15, Aarhus.
- Kontny, B.**
- 2020 *The Making of the Vidivarii: Germanic and Baltic Interculturation in the Late 5th Century*, (w:) A. Bursche, J. Hines, A. Zapolska (red.), *The Migration Period between the Oder and the Vistula. Volume 2, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, Volume 59/1, Leiden-Boston*, 649–688.
- Kontny, B., Natuniewicz-Sekuła, M.,**
- 2006 *Wyjątek od reguły? Zaskakujące znalezisko z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Krośnie, pow. pasłęcki*, (w:) A. Szela, W. Nowakowski (red.), *Pogranicze trzech światów. Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych*, Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages XIV, Warszawa, 305–320.
- 2007 *A Wielbark Culture piece of weaponry? Remarks concerning the astonishing find from the cemetery at Krosno (Crossen)*, (w:) A. Bliujienė (red.), *Weapons, weaponry and man (In memoriam Vytautas Kazakevičius)*, „Archaeologia Baltica” 8, 160–170.
- Kontny, B., Ogonowska, Z., Pietrzak, M.**
- 2015 *Nierzyski trop. Niezwykły pas z Pruszcza Gdańskiego, stan. 5, grób 26*, (w:) M. Fudziński, H. Paner (red.), *Kontakty ponadregionalne kultury wielbarskiej. Przemiany kulturowe w okresie wpływów rzymskich na Pomorzu, Gdańsk*, 17–30.
- Kordowska, M., Kowalska, K.**
- 2018 *Łęgonice Małe, stan. II. Cmentarzysko kultury przeworskiej nad dolną Pilicą*, Monumenta Archaeologica Barbarica. Series Gemina VII, Warszawa.
- Korsak, J.**
- 1982 *Lemany, gm. Zatory, woj. ostrołęckie. Stanowisko I*, Informator Archeologiczny. Badania rok 1981, Warszawa, 125.
- Kostrzewski, J.**
- 1919a *Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit, 1. Teil*, Mannus-Bibliothek 18, Würzburg.
- 1919b *Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit, 2. Teil*, Mannus-Bibliothek 19, Würzburg.
- 1928 *Kurhany i kręgi kamienne w Odrach, w pow. chojnickim na Pomorzu*, Poznań.
- Kotygoroshko, V.**
- 1997 *Stamped ceramics of the upper Tysa region*, (w:) N. Gudea (red.), *Römer und Barbaren an den Grenzen des römischen Daciens / Romani și barbari la frontierele Daciei*, Acta Musei Porolissensis XXI, Zalău, 801–832.
- Kozłowska, R.**
- 1958 *Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego i wczesnorzymskiego w Niecieplinie, pow. Garwolin*, „Materiały Starożytne” IV, 337–365.

- Kraskovská, L.**
1959 *Hroby z doby rímskej v Zohore*, „Slovenská Archeológia” 7, 99–143.
- Krasnodębski, D. et alii**
2008 D. Krasnodębski, M. Dulnicz, T. Samojlik, H. Olczak, B. Jędrzejewska, *Cmentarzysko ciałopalne kultury wielbarskiej w uroczysku Wielka Kletna (Białowiecki Park Narodowy, woj. podlaskie)*, „Wiadomości Archeologiczne” LX, 361–376.
- Krasnopeorov, A.A.**
2020 *Datirovki kompleksov s busami T-M-362 na rimskom pograničie v svázi s nahodkami v Prikamě*, „Istoriko-kulturnoe nasledie narodov Uralo-Povolž’ja” 2 (9), 58–74.
2021 *Rasprostranenie ántarnyh gribovidnyh bus-podvesok v Povolže i Prikamě i indykatory finala pozdnesarmatskogo vremeni*, „Arheologičeskie vesti” 32, 194–211.
- Krzyszowski, A., Schuster, J.**
2009 *Nowe znaleziska z okresu rzymskiego z okolic Poznania*, „Fontes Archaeologici Posnanienses” 45, 121–151.
- Krzywicki, T.**
2019 *Geneza krajobrazu okolic Pułtusza i jego wpływ na lokację miasta*, „Rocznik Mazowiecki” 28 (2017–2018), 183–209.
- Křížová, Š. et alii Venclová, N., Vaculovič, T., Dillingerová, V.**
2020 Š. Křížová, N. Venclová, T. Vaculovič, V. Dillingerová, *Multi-analytical approach and microstructural characterization of glasses from the Celtic oppidum of Třisov, Czech Republic, 2nd–1st cent. BC*, „Archaeological and Anthropological Sciences” 12:17, 1–14.
- Kuharenko, Ů.V.**
1975 *Baiv’skij mogil’nik (Za materialami rozkopok V.P. Petrova i A. P. Kališuka)*, „Arheologiča” 18, 51–61.
1980 *Mogil’nik Brest-Trišin*, Moskva.
- Kunkel, O.**
1931 *Pommersche Urgeschichte in Bildern*, Stettin.
1936 *Ein ältereisenzeitliches Schwert von Sankow, Kr. Demmin*, „Monatsblätter der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altertumskunde” 50/3, 28–30.
- Kunow, J.**
1998 *Die Hauptserie der Augenfibeln: Gruppe III, Fig. 45–54*, (w:) J. Kunow (red.), *100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren. Internationale Arbeitstagung 25.–28. Mai 1997 in Klein Machnow, Land Brandenburg*, Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 5, Wünsdorf, 93–118.
- Kurowicz, P., Olędzki, M.**
2002 *Cmentarzysko ludności kultury przeworskiej w Charłupi Małej koło Sieradza*, Łódź.
- Kurzyńska, M.**
2013 *Węgrowo, stan. 11. Cmentarzysko z późnego okresu rzymskiego i wczesnej fazy wędrówek ludów na ziemi chełmińskiej*, Grudziądz.
2015 *Linowo, stanowisko 6. Birytulane cmentarzysko kultury wielbarskiej z północno-wschodniej części ziemi chełmińskiej*, Grudziądz-Toruń.
2020 *Grudziądz-Rządź (Rondszen, Kr. Graudenz), stan. 1, archiwalne cmentarzysko kultury oksywskiej i wielbarskiej*, Grudziądz.
- Kuziak, B.**
2009 *Szczątki zwierzęce z wybranych cmentarzysk strefy wschodniej kultury przeworskiej*, „Studia i Materiały Archeologiczne” 14, 75–92.
- Kuzioła, A.**
2020 *Nowe materiały z okresu wpływów rzymskich z Osówki, pow. lubelski*, „Wiadomości Archeologiczne” LXXI 384–388.
- La Baume, W.**
1928 *Zwei germanische Grabfunde aus Rondszen, Kr. Graudenz (Römische Kaiserzeit)*, „Mannus” VI, 39–44.
- Langenhan, A.**
1890 *Fibelfunde in Schlesien*, „Schlesiens Vorzeit” V, 95–112.
- Lăzărescu, V.-A., Sidó, K.**
2018 *The ceramic production centre from Porolissum*, (w:) V. Rusu-Bolindeț et alii (red.), *Atlas of Roman Pottery Workshops from the Provinces Dacia and Lower Moesia/Scythia Minor (1st–7th Centuries AD) I*, Cluj-Napoca, 31–53.
- Lechnio, J., Malinowska, E.**
2021a *Wysoczyzna Ciechanowska (318.64)*, (w:) A. Richling et alii (red.), *Regionalna geografia fizyczna Polski*, Poznań, 281–282.
2021b *Dolina Dolnej Narwi (318.66)*, (w:) A. Richling et alii (red.), *Regionalna geografia fizyczna Polski*, Poznań, 283–284.

- 2021c *Międzyrzecze Łomżyńskie (318.67)*, (w:) A. Richling *et alii* (red.), *Regionalna geografia fizyczna Polski*, Poznań, 284–285.
- Leciejewicz, L.**
1957 *Nowy grób z importami rzymskimi w Łęgu Piekarskim, pow. Turek*, „Archeologia” VII (1955), 102–112.
- Leonardi, P.**
1991 *La Val di Fiemme nel Trentino. Dalla preistoria all'alto Medioevo*, Calliano (Trento).
- Liana, T.**
1961 *Znaleziska z okresu późnolateńskiego i rzymskiego z terenów między Wisłą a dolnym Bugiem*, „Materiały Starożytne” VII, 215–222.
1966 *Grób późnolateński z Kacic, pow. Pułtusk*, „Wiadomości Archeologiczne” XXXI/2–3 (1965), 269.
1970 *Chronologia względna kultury przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim*, „Wiadomości Archeologiczne” XXXV/4, 429–492.
- Lichardus, J.**
1984 *Körpergräber der frühen Kaiserzeit im Gebiet der südlichen Elbgermanen*, Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 43, Bonn.
- Lind, B.**
2010 *Glas- og røbeperler*, (w:) B.M. Rasmussen *et alii* (red.), *Slusegårdgravladsen V. Fundoversigt og genstandstyper*, Jysk Arkæologisk Selskab Skrifter XIV:5, Højbjerg, 175–220.
- Lityńska-Zajac, M., Wasilikowa, K.**
2005 *Przewodnik do badań archeobotanicznych*, Vademecum Geobotanicum, Poznań.
- Lund Hansen, U.**
1987 *Römischer Import im Norden. Warenaustausch zwischen dem Römischen Reich und dem freien Germanien während der Kaiserzeit unter besonderer Berücksichtigung Nordeuropas*, Nordiske Fortidsminder, Serie B 10, København.
1995 *Himlingøje – Seeland – Europa. Ein Gräberfeld der jüngeren römischen Kaiserzeit auf Seeland, seine Bedeutung und internationalen Beziehungen*, Nordiske Fortidsminder, Serie B 13, København.
- Lund Hansen, U., Przybyła, M.J.**
2010 *Rosettenfibeln – ein Klassifikationsversuch*, (w:) U. Lund Hansen, A. Bitner-Wróblewska (red.), *Worlds Apart? Contacts across the Baltic Sea in the Iron Age. Network Denmark-Poland, 2005–2008*, Nordiske Fortidsminder C7, København-Warszawa, 241–286.
- Łęcki, W.**
2008 *Piec garncarski z okresu wpływów rzymskich odkryty na stan. 20 w Piotrowicach, pow. Środa Śląska*, (w:) A. Błażejowski (red.), *Ceramika warsztatowa w środkowoeuropejskim Barbaricum*, Wrocław, 165–174.
- Łuczkiwicz, P.**
2006 *Uzbrojenie ludności ziem Polski w młodszym okresie przedrzymskim*, Archaeologia Militaria II, Lublin.
2015 *Sobieszyn, stan. 1. Zniszczone cmentarzysko kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego i okresu rzymskiego*, (w:) B. Kontny (red.), *Ubi tribus faucibus fluenta Vistulae fluminis ebibuntur. Jerzy Okulicz-Kozaryn in memoriam*, Światowit Supplement Series B: Barbaricum 11, Warszawa, 383–400.
2017 *Keramik der Przeworsk-Kultur in Ostpolen: Referenzpunkt Sobieszyn, Kr. Ryki, Wojw. Lublin / Ceramika kultury przeworskiej we wschodniej Polsce: przykład osady w Sobieszynie, pow. Ryki, woj. lubelskie*, (w:) M. Meyer, P. Łuczkiwicz, B. Rauchfuß (red.), *Eisenzeitliche Siedlungskeramik der Przeworsk-Kultur / Ceramika osadowa kulturyprzeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego*, Berlin, 315–338.
2020 *On the chronology of the Late Pre-Roman Iron Age in eastern Germania in the light of selected types of brooches*, „Archeologické rozhledy” LXXII, 238–259.
2021 *Stan i potrzeby badań nad uzbrojeniem w międzyrzeczu Odry i Wisły w młodszym okresie przedrzymskim*, (w:) B. Kontny (red.), *Wojna w pradziejach i średniowieczu*, Światowit Supplement Series B: Barbaricum 13, Warszawa, 43–54.
- Łuczkiwicz, P. et alii**
2022 *P. Łuczkiwicz, P. Gan, J. Kleemann, A. Kuzioła, Research of Roman-period metallurgy: Remarks based on the chemical composition analyses of the eye brooches of the Prussian series from the burial ground in Malbork-Wielbark*, „Sprawozdania Archeologiczne” 74/2, 249–288.
- Łuczkiwicz, P., Schönfelder, M.**
2010 *Untersuchungen zur Ausstattung eines späteisenzeitlichen Reiterkriegers aus dem südlichen Karpaten- oder Balkanraum*, Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 55, 159–210.
- Machajewski, H.**
1992 *Z badań nad chronologią dębczyńskiej grupy*

- kulturowej w dorzeczu Parsęty, Poznań.
- 1998 *Die Fibeln der Gruppe V, Serie 8, im östlichen Teil Mitteleuropas*, (w:) J. Kunow (red.), *100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren. Internationale Arbeitstagung 25.–28. Mai 1997 in Klein Machnow, Land Brandenburg*, Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 5, Wünsdorf, 187–196.
- 2007 *Cmentarzysko ludności kultury przeworskiej*, (w:) L. Czerniak (red.), *Od paleolitu do nowożytności. Archeologiczne badania ratownicze na trasie budowy obwodnicy Wyszkowa*, Gdańskie Studia Archeologiczne 1, Gdańsk, 111–152.
- 2013 *Gronowo. Ein Gräberfeld der Wielbark-Kultur in Westpommern*, Monumenta Archaeologica Barbarica XVIII, Warszawa-Szczecin-Gdańsk.
- 2016 *Osada ludności kultury przeworskiej z młodszego i późnego okresu rzymskiego oraz wczesnej fazy okresu wędrówek ludów*, (w:) S. Domaradzka et alii (red.), *Wielokulturowe stanowisko I w miejscowości Izdebno Kościelne, gmina Grodzisk Mazowiecki. Źródła archeologiczne z badań wykopaliskowych na trasie autostrady A2, odcinek mazowiecki, Via Archaeologica Masoviensis, Światowit Supplement Series M 1*, Warszawa, 207–350.
- Machajewski, H., Rogalski, B.**
- 2021 *The Dębczyno Group Settlement in Lubieszewo, Gryfice County, Site 2*, (w:) R. Ciołek, R. Chowaniec (red.), *Aleksandria. Studies on Items, Ideas and History Dedicated to Professor Aleksander Bursche on the Occasion of his 65th Birthday*, Wiesbaden, 251–262.
- Machnio, K., Affelski, J.**
- 2014 *Osada ludności kultury przeworskiej w rejonie historycznej części miasta Ciechanów, woj. mazowieckie*, „Raport” 9, 207–239.
- Maciałowicz, A.**
- 2006 *Cmentarzysko kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego w Suchodole, pow. sochaczewski*, „Wiadomości Archeologiczne” LVIII, 283–369.
- 2010 *Interesujący zespół grobowy z nowych badań na cmentarzysku przeworskiej w Gołębiewie, pow. Nidzica (d. Taubendorf, Kr. Neidenburg)*, (w:) A. Urbaniak et alii (red.), *TERRA BARBARICA. Studia ofiarowane Magdalenie Mączyńskiej w 65. rocznicę urodzin*, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina II, Łódź-Warszawa, 368–386.
- 2015 *Handwerk, Handel und Heirat? Neues über Kontakte der Boier mit den Germanen anhand von Fibelfunden*, (w:) M. Karwowski, V. Salač, S. Sievers (red.), *Boier zwischen Realität und Fiktion. Akten des internationalen Kolloquiums in Český Krumlov vom 14.–16.11.2013*, Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 21, Bonn, 273–293.
- 2017 *Celtyckie tradycje rzemieślnicze na Mazowszu w świetle znalezisk zapinek*, (w:) W. Nowakowski, W. Orliński, M. Woińska (red.), *Relacje kultury przeworskiej i lateńskiej na Mazowszu. Wnioski z badań cmentarzyska przeworskiego w Legionowie CSP*, Legionowo-Warszawa, 61–118.
- Maciałowicz, A., Woźniak, M.**
- 2015 *Vanishing weapons. The cemetery at Kleszewo and ‘pacifistic’ burial customs in the Przeworsk Culture during the Late Pre-Roman Period*, (w:) S. Wefers et alii (red.), *Waffen – Gewalt – Krieg. Beiträge zur internationalen Tagung der AG Eisenzeit und des Institut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego – Rzeszów 19.–22. September 2012*, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 79, Langenweissbach, 229–269.
- Mackeprang, M.B.**
- 1943 *Kulturbeziehungen im nordischen Raum des 3.–5. Jahrhunderts. Keramische Studien*, Hamburger Schriften zur Vorgeschichte und Germanischen Frühgeschichte 3, Leipzig.
- Madyda-Legutko, R.**
- 1977 *Sprzączki i okucia pasa na ziemiach polskich w okresie rzymskim*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne” IV, 351–409.
- 1984 *Próba rekonstrukcji pasów z metalowymi częściami na obszarze środkowoeuropejskiego Barbaricum w okresie wpływów rzymskich i we wczesnej fazie okresu wędrówek ludów*, „Przegląd Archeologiczny” 31 (1983), 91–133.
- 1987 *Die Gürtelschnallen der Römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*, B.A.R. International Series 360 (1986), Oxford.
- 1990 *Doppeldornschnallen mit rechteckigem Rahmen im europäischen Barbaricum*, „Germania” 68, 551–585.
- 1999 *Żelazne sprzączki o ramach ósemkowatych na ziemiach polskich. Naśladownictwo markomańskie czy wyrób miejscowy?*, (w:) J. Andrzejowski (red.), *COMHLAN. Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. rocznicę urodzin*, Warszawa, 247–258.
- 2011 *Studia nad zróżnicowaniem metalowych części pasów w kulturze przeworskiej. Okucia końca pasa*, Kraków.

- 2016 *Funkcje użytkowe niektórych elementów wystroju pasów ludności kultury przeworskiej. Casus kabłączków, zawieszek, skuwek z pierścieniem*, „Wiadomości Archeologiczne” LXVII, 65–110.
- Madyda-Legutko, R., Rodzińska-Nowak, J., Zagórska-Telega, J.**
- 2011a *Opatów Fpl. 1. Ein Graberfeld der Przeworsk-Kultur im nordwestlichen Klempolen. Katalog*, Monumenta Archaeologica Barbarica XV/1, Warszawa-Kraków.
- 2011b *Opatów Fpl. 1. Ein Graberfeld der Przeworsk-Kultur im nordwestlichen Klempolen. Tafeln*, Monumenta Archaeologica Barbarica XV/2, Warszawa-Kraków.
- 2015 *Ponowna refleksja nad przyczynami występowania niewielkiej ilości ludzkich szczątków kostnych w grobach kultury przeworskiej z młodszego i późnego okresu rzymskiego oraz z wczesnej fazy okresu wędrówek ludów*, (w:) A. Michałowski, M. Teska, M. Żółkiewski (red.), *Viator per delia scientiae itineraria. Studia nad problematyką okresów przedrzymskiego, rzymskiego, wędrówek ludów i wczesnego średniowiecza. Professoři Thadddeo Makiewicz septuagenario amici et sofii*, Poznań, 291–296.
- Madyda-Legutko, R., Zagórska-Telega, J.**
- 2000 *Einige Bemerkungen über die Spielsteine aus dem Gebiet der Przeworsk-Kultur am Beispiel des Fundmaterials aus dem Gräberfeld von Opatów, Woj. Śląskie*, (w:) E. Droberjar (red.), *Romanam amicitiam praetulisse – Sborník Vladimíru Sakařovi k 70. narozeninám*, „Sborník Národního Muzea v Praze – Acta Musei Nationalis Pragae”, Řada A – Historie, LIV/1–4, 107–122.
- 2006 *Szczątki zwierzęce z ciałopalnego cmentarzyska kultury przeworskiej w Opatowie, woj. śląskie, stan. 1 – komentarz archeologa*, (w:) L. Kostuch, K. Ryszewska (red.), *Zwierzę jako sacrum w pradziejach i starożytności*, 27–40.
- Magomedov, B.V.**
- 1979 *Kaborga IV (raskopki 1973–1974 gg.)*, (w:) È.A. Simonovič (red.), *Mogilniki černâhovskoj kul'tury*, Moskva, 24–62.
- 2001 *Černâhovskaâ kul'tura: problema ètnosa*, Monumenta Studia Gothica I, Lublin.
- Maier, F.**
- 1970 *Die bemalte Spätlatène-Keramik von Manching*, Ausgrabungen in Manching 3, Wiesbaden.
- Maik, J.**
- 2012 *Włókiennictwo kultury wielbarskiej*, Łódź.
- Makiewicz, T.**
- 2008 *Ile kości w grobach? Intrygujący i niezauważony aspekt ciałopalnego obrządku pogrzebowego w kulturze przeworskiej*, (w:) A. Błażejowski (red.), *Labor et patientia. Studia archaeologica Stanislao Pazda dedicata*, Wrocław, 289–300.
- Malinowski, T.**
- 1999 *Narzędzia dźwiękowe i instrumenty muzyczne z okresu późnolateńskiego i okresu wpływów rzymskich*, „Przegląd Archeologiczny” 47, 45–59.
- Małka, A.**
- 2010 *Dawne kopalnie i metody eksploatacji złóż bursztynu bałtyckiego*, „Biuletyn Państwowego Instytutu Geologicznego” 439, 491–505.
- Marchelak, I.**
- 2017 *Osadnictwo kultury przeworskiej*, (w:) I. Marchelak et alii (red.), *Ratownicze badania archeologiczne na stanowisku 3 w Ludwinowie, pow. Włocławek, woj. kujawsko-pomorskie (trasa autostrady A-1), Via Archaeologica Lodziensis 7/1*, Łódź, 201–332.
- Marciniak, J.**
- 1957 *Cmentarzysko ciałopalne z okresu późnolateńskiego w Wilanowie koło Warszawy*, „Materiały Starożytne” II, 7–174.
- Marinescu, G., Gaiu, C.**
- 1989 *Die Nekropole bei Fintînele ”Rit”, Gem. Matei, Bistrița-Năsăud aus dem 4 Jahrhundert u. Z.*, „Dacia” Nouvelle Série 33/1–2, 125–143.
- Martin, M.**
- 1997 *Die goldene Kette von Szilágysomlyó und das frühmerowingische Amulettgehänge der westgermanischen Frauentracht*, (w:) U. von Freedon, A. Wiczorek (red.), *Perlen. Archäologie, Techniken, Analysen. Akten des Internationalen Perlensymposiums Mannheim 11.-14. November 1994*, Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 1, Bonn, 349–372.
- Martyniak, G., Pastwiński, R., Pazda, S.**
- 1997 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Ciecierzynie, gmina Byczyna, woj. opolskie*, Wrocław.
- Mastykova, A.V.**
- 1999 *O rasprostranienii ântarnyh gribovidnyh bus-podvesok pozdnerimskogo vremeni na úge vostočnoj Evropy i v Zakavkazè*, (w:) M.È Levada (red.), *Sto let černâhovskoj kul'ture. Sbornik naučnyh statej*, Kiev, 171–202.

Mączyńska, M.

- 2002 *Das Verbreitungsbild der Fibeln A. 67/68 und A. 68 im Barbaricum*, „Slovenská Archeológia” XLIX/1–2 (2001), 165–179.
- 2004 *Bemerkungen über einige Typen der Augenfibeln im Barbaricum*, (w:) H. Friesinger, A. Stuppner (red.), *Zentrum und Peripherie – Gesellschaftliche Phänomene in der Frühgeschichte Materialien des 13. Internationalen Symposiums „Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum”*, Zwettl, 4.–8. Dezember 2000, Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 57, Wien, 211–240.
- 2006 *Uwagi o niektórych typach zapinek II grupy serii wschodniej Oscara Almgrena*, „Wiadomości Archeologiczne” LVIII, 159–184.
- 2011 *Der frühvölkerwanderungszeitliche Hortfund aus Łubiana, Kreis Kościerzyna (Pommern)*, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission” 90 (2009), 7–481.
- 2019 *Faza C3 w kulturze wielbarskiej – próba wyróżnienia*, „Wiadomości Archeologiczne” LXX, 43–63.

Mączyńska, M., Jakubczyk, I., Urbaniak, A.

- 2021 *Babi Dół-Borcz. Cmentarzysko kultury wielbarskiej z kregami kamiennymi i kurhanami na Pomorzu*, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina IX, Warszawa-Gdańsk.

Márton, A.

- 2004 *La fibule du type de Mötschwil*, „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae” 55/3–4, 279–322.

Meduna, J.

- 1961 *Staré Hradisko. Katalog nálezù uložených v muzeu města Boskovic*, Fontes Archaeologici Moraviae 2, Brno.

Meller, H.

- 2002 *Die Fibeln aus dem Reitia-Heiligtum von Este (Ausgrabungen 1880–1916). Studien zu den Spätlatèneformen / Le Fibule dal santuario di Reitia a Este (scavi 1880–1916). Studio delle forme del tardo La Tène*, Studien zu Vor- und Frühgeschichtlichen Heiligtümern 2: *Il Santuario di Reitia a Este 1/1*, Mainz am Rhein.
- 2012 *Die Fibeln aus dem Reitia-Heiligtum von Este (Ausgrabungen 1880–1916). Studien zu den Spätlatèneformen / Le Fibule del santuario di Reitia a Este (scavi 1880–1916). Studi sulle forme tardo-lateniane*, Studien zu Vor- und Frühgeschichtlichen Heiligtümern 2/2: *Il Santuario di Reitia a Este 1/2*, Mainz am Rhein.

Metzler-Zens, N. i J., Méniel, P.

- 1999 *Lamadelaine: une nécropole de l'oppidum du Titelberg*, Dossiers d'Archéologie du Musée national d'histoire et d'art VI, Luxembourg.

Meyer, E.

- 1960 *Die Bügelknopffibel*, „Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege” 8, 216–349.

Meyer, M.

- 2001 *Regionale Ausprägungen der Fibel Var. K nach Kostrzewski*, (w:) M. Meyer (red.), „... trans albis fluvium”. *Forschungen zur vorrömischen, kaiserzeitlichen und mittelalterlichen Archäologie. Festschrift für Achim Leube zum 65. Geburtstag*, Internationale Archäologie 10, Berlin, 161–175.

Milaševskij, O.S.

- 2016 *Zamki, klúči ta detali skrinòk u černáhivsk'ij kul'turi*, (w:) O.V. Petrauskas et alii (red.), *Černáhiv'ska kultu'ra. Do 85-riččâ vid dnâ narodžennâ Ĺ.S. Vinokura*, OIUM 5, Kiiv, 69–88.

Mistewicz, A.

- 2005 *Cmentarzysko ludności kultury przeworskiej z wczesnego okresu wpływów rzymskich na stan. 29 w Dąbku, pow. mławski*, „Wiadomości Archeologiczne” LVII (2004–2005), 197–234.
- 2006 *Gliniana miseczka naśladowująca naczynie szklane z cmentarzyska kultury przeworskiej w Dąbku, pow. mławski*, (w:) A. Bursche, R. Ciołek, R. Chowaniec (red.), *Nowe znaleziska importów rzymskich z ziem Polski III*, Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Polen: Supplement 3, Warszawa, 157–175.

Mistewicz, A., Maciałowicz, A., Woźniak, M.

- 2021 *Dąbek, stan. 9 – nekropola kultur przeworskiej i wielbarskiej na północnym Mazowszu / Dąbek, site 9 – a Przeworsk and Wielbark Culture cemetery in northern Mazovia*, Światowit Supplement Series B: Barbaricum 14, Warszawa.

Mitreă, B., Preda, C.

- 1966 *Necropole din secolul al IV^{lea} e.n. în Muntenia*, București.

Moszczyński, J.

- 2010 *Zespół osadniczy kultury przeworskiej na stanowisku 1-4 w Wiktorowie, pow. Zgierz, woj. łódzkie*, Via Archaeologica Lodziensis 2, Łódź.

Musianowicz, K.

- 1949 *Jamowy grób z młodszego okresu wpływów cesarstwa rzymskiego w Gozdowie, pow. Sierpc, „Sprawozdania P.M.A.” II/1-2, 93–98.*
- 1950 *Halsztacko-lateńskie cmentarzysko w Kacicach, pow. Pułtusk, „Wiadomości Archeologiczne” XVII/1, 25–46.*

Musteață, S., Popa, A.

- 2010 *Antler Manufacturing in the Eastern Carpathian Regions in the Time of Sântana de Mureș-Černjachov Culture (Late Roman Period), (w:) A. Legrand-Pineau et alii (red.), Ancient and Modern Bone Artefacts from America to Russia. Cultural, technological and functional signature, B.A.R. International Series 2136, Oxford, 159–170.*

von Müller, A.

- 1957 *Formenkreise der älteren römischen Kaiserzeit im Raum zwischen Havelseenplatte und Ostsee, Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 1, Berlin.*

Mycielska, R., Woźniak, Z.

- 1988 *Cmentarzysko wielokulturowe w Błoniu. Część I, „Materiały Archeologiczne” XXIV, 5–326.*

Natuniewicz-Sekuła, M.

- 2005 *Naczynia wykonane przy użyciu koła z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Weklicach koło Elbląga. Przyczynek do badań warsztatu ceramiki kultury wielbarskiej, „Archeologia Polski” L/1–2, 53–80.*
- 2007 *Birytualny (?) pochówek z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Weklicach st. 7, gm. Elbląg, (w:) G. Nawrońska (red.), XV Sesja Pomorzoznawcza. Materiały z konferencji 30 listopada – 02 grudnia 2005, Elbląg, 151–158.*
- 2008 *Wheel-made vessels from Wielbark culture cemetery at Weklice nearby Elbląg. The contribution to research on pottery workshop of wielbark culture, (w:) A. Błażejowski (red.), Ceramika warsztatowa w środkowo-europejskim Barbaricum, Wrocław, 47–66.*

Natuniewicz-Sekuła, M., Okulicz-Kozaryn, J.

- 2011 *Weklice. A Cemetery of the Wielbark Culture on the Eastern Margin of Vistula Delta (Excavations 1984–2004), Monumenta Archaeologica Barbarica XVII, Warszawa.*

Natuniewicz-Sekuła, M. Sekuła, M.

- 2018 *Kolejne odkrycie wisiorka w kształcie miniaturowego topora z miejscowości Majdan, stan.8, gm. Wiązowna, pow. otwocki, woj. mazowieckie, (w:) B. Niezabitowska-Wiśniewska et alii (red.), STUDIA*

BARBARICA. Profesorowi Andrzejowi Kokowskiemu w 65. rocznicę urodzin, t. II, Lublin, 512–520.

Nicholson, P.T.

- 2013 *Working in Memphis: The Production of Faience at Roman Period Kom Helul, Excavation Memoir 105, London.*

Niewęglowski, A.

- 1981 *Obrządek pogrzebowy ludności kultury przeworskiej na przełomie er (II wiek p.n.e.–II wiek n.e.), Wrocław.*
- 1984 *Dwa cmentarzyska z okresu rzymskiego w Goździku, gm. Borowie, woj. Siedlce, „Sprawozdania Archeologiczne” XXXV (1983), 131–159.*
- 1988 *Die religiöse Rolle der Haselnuss und der Hasel in der Urgeschichte und im Frühmittelalter, „Archeologia Polona” 27, 147–183.*
- 1991 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Garwolinie, woj. siedleckie, Warszawa.*
- 1993 *Leszczyna i orzechy laskowe jako materialne korelaty religii w Polsce przedchrześcijańskiej, (w:) M. Kwapiński, H. Paner (red.), Wierzenia przedchrześcijańskie na ziemiach polskich, Gdańsk, 47–55.*

Niewęglowski, A., Okulicz, J.

- 1965 *Cmentarzysko z okresów późnolateńskiego i rzymskiego w miejscowości Stupsk-Kolonia, pow. Mława, „Wiadomości Archeologiczne” XXX/3–4 (1964), 269–280.*

Niezabitowska, B.

- 2007 *„Gockie“ osadnictwo z późnego okresu rzymskiego w Ulowie, stan. 3, gmina Tomaszów Lubelski, w świetle znalezisk fibul, (w:) M. Fudziński, H. Paner (red.), Nowe materiały i interpretacje. Stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej, Gdańsk, 643–665.*

Niezabitowska-Wiśniewska, B.

- 2014 *Miniatury naczynka wykonane na kole z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Ulowie na Roztoczu, (w:) J. Andrzejowski (red.), In medio Poloniae Barbaricae. Agnieszka Urbaniak in memoriam, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina III, Warszawa, 163–173.*
- 2015 *Ulów (pow. tomaszowski, woj. lubelskie), stanowisko 7, obiekt 124 – czyli raz jeszcze w kwestii glinianych guzów typu Bernašivka, (w:) B. Kontny (red.), „Ubi tribus faucibus fluenta Vistulae fluminis ebibuntur”. Jerzy Okulicz-Kozaryn in memoriam, Światowit Supplement Series B: Barbaricum 11, 489–524.*
- 2021 *Młodszy okres przedrzymski, rzymski i wędrówek ludów – materiały do dziejów Kotliny Hrubieszowskiej*

/ *Late Pre-Roman, Roman and Migration Periods – Materials for the history of the Hrubieszów Basin*, (w:) B. Niezabitowska-Wiśniewska, A. Hyrczała, B. Bartecki (red.), *Odkryte, Odzyskane, Ocalone. Kolekcja zabytków z młodszego okresu przedrzymskiego, okresu rzymskiego i wędrówek ludów ze zbiorów Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie* / *Unearthed, Recovered, Saved. A collection of late pre-Roman, Roman and Migration period artefacts from the Rev. Stanisław Staszic Museum in Hrubieszów, Hrubieszów*, 24–452.

Nikitina, G.F.

1985 *Sistematika pogrebal'nogo obrada plemen černâhovskoj kul'tury*, Moskva.

Nowak, J., Krzywicki, T.

2018 *Objaśnienia do szczegółowej mapy geologicznej Polski 1:50000. Arkusz Pułtusk (411)*, Warszawa.

Nowak, J., Zapalska, M.

1975 *Środowisko geograficzne Pułtusza i okolic. Budowa geologiczna i geomorfologiczna*, (w:) B. Gierlach, A. Gieysztor, S. Kotarski (red.), *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu. Tom II, Prace Mazowieckiego Ośrodka Badań Naukowych 17*, Warszawa, 73–89.

Nowakowski, W.

1996 *Das Samland in der römischen Kaiserzeit und seine Verbindungen mit dem römischen Reich und der barbarischen Welt*, Veröffentlichung des Vorgesellschaftlichen Seminars Marburg, Sonderband 10, Marburg-Warszawa.

1999 „Książęca” zapinka ze zniszczonego cmentarzyska kultury przeworskiej w Karwowie pod Sochaczewem, (w:) J. Andrzejowski (red.), *COMHLAN. Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. rocznicę urodzin*, Warszawa, 279–296.

2001a *Żelazne zapinki kuszowate z podwiniętą nóżką w europejskim Barbaricum*, „Wiadomości Archeologiczne” LIV, 129–146.

2001b *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Polen Band 1: Masuren*, Warszawa.

2013 *Masuren in der römischen Kaiserzeit. Auswertung der Archivalien aus dem Nachlass von Herbert Jankuhn*, Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete 12, Neumünster.

Odoj, R.

1962 *Prace wykopaliskowe na cmentarzysku z okresu rzymskiego w Szczepkowie-Zalesiu, pow. Nidzica*,

w r. 1962, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 4/1962 (78), 824–827.

Okulicz, J. (Okulicz-Kozaryn, J.)

1965a *Rostki I, distr. d'Ostrołęka, dép. de Varsovie*, Inventaria Archaeologica Pologne XV, Łódź-Warszawa, tabl. 88.

1965b *Kitki I, distr. de Przasnysz, dép. de Varsovie*, Inventaria Archaeologica Pologne XV, Łódź-Warszawa, tabl. 94–95.

1965c *Plemiona grupy nidzickiej kultury grobów jamowych (w okresie od końca II w. przed naszą erą do V w. n.e.). Część II: Materiały*, (w:) W. Nowakowski, A. Szela (red.), *Pogranicze trzech światów. Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych*, Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages XIV (2006), Warszawa, CD-ROM.

1970 *Studia nad przemianami kulturowymi i osadniczymi w okresie rzymskim na Pomorzu Wschodnim, Mazowszu i Podlasiu*, „Archeologia Polski” XV/2, 419–497.

1971 *Cmentarzysko z okresów późnolateńskiego i rzymskiego w miejscowości Dobrzankowo, pow. Przasnysz*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne” I, 127–170.

1983 *Cmentarzyska z okresu rzymskiego w na „Łysej Górze” i „Zwierzyńcu” w Gródkach w województwie ciechanowskim*, „Rocznik Olsztyński” 14/15, 73–182.

Okulicz-Kozaryn, J., Nowakowski, W.

1996 *In search of the Amber Routes. Traces of contacts between South-Eastern Coasts of the Baltic Sea and Celto-Illyrian and Dacian territories*, (w:) Z. Woźniak (red.), *Kontakte längs der Bernsteinstrasse (zwischen Caput Adriae und der Ostseegebieten) in der Zeit um Christi Geburt. Materialien des Symposiums*, Kraków, 26–29. April 1995, Kraków, 157–172.

Okuliczowa, Ł.

1965 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Tuchlinie, pow. Wyszaków*, „Wiadomości Archeologiczne” XXX/3–4 (1964), 372–387.

Olędzki, M.

1986 *Chronologia, typologia i rozprzestrzenienie zapinek typu Nadkole*, „Fontes Archaeologici Posnanienses” XXXV, 139–148.

1992 *Uwagi o niektórych odmianach fibul kapturkowych serii wschodniej jako przyczynek do zagadnienia kwalifikacji kulturowej wschodnich obszarów kultury przeworskiej*, „Przegląd Archeologiczny” 40, 49–70.

- 1995 *Typologie, Chronologie und Verbreitung der ostgermanischen Varianten der Rollenkappenfibeln*, „Prähistorische Zeitschrift“ 70/2, 228–247.
- 1997 *Fibule z cmentarzyska kultury przeworskiej w Wólce Domaniowskiej koło Radomia*, „Acta Universitatis Lodziensis, Folia Archaeologica” 21, 51–70.
- 1998 *Rollenkappenfibeln der östlichen Hauptserie O. Almgren 37–41 und die Varianten Fig. 42–43*, (w:) J. Kunow (red.), *100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren. Internationale Arbeitstagung 25.–28. Mai 1997 in Klein Machnow, Land Brandenburg*, Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 5, Wünsdorf, 67–84.
- 2007 *Roman knee fibulae with a semicircular plate on the head from present-day Poland*, (w:) E. Droberjar, O. Chvojka (red.), *Archeologie barbarů 2006. Sborník příspěvků z II. protohistorické konference, České Budějovice 21.–24. 11. 2006*, Archeologické výzkumy v jižních Čechách, Supplement 3/I, České Budějovice, 113–117.
- Olldag, I.E.**
- 1994 *Glasperler i danske fund fra romersk jernalder*, „Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie” 1992, 193–280.
- Orliński, W.**
- 2011 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Legionowie – omówienie dotychczasowych wyników badań*, „Rocznik Legionowski” IV, 7–18.
- Orliński, W., Woińska, M.**
- 2017 *Katalog*, (w:) W. Nowakowski, W. Orliński, M. Woińska (red.), *Relacje kultury przeworskiej i lateńskiej na Mazowszu. Wnioski z badań cmentarzyska przeworskiego w Legionowie CSP, Legionowo-Warszawa*, 255–266.
- Orzechowski, Sz.**
- 2007 *Zaplecze osadnicze i podstawy surowcowe starożytnego hutnictwa świętokrzyskiego*, Kielce.
- Osbaldeston, T.A., Wood, R.P.A.**
- 2000 *Dioscorides: De Materia Medica. Being an herbal with many other medicinal materials written in Greek in the first century of the common era*, Johannesburg.
- Ossowski, G.**
- 1891 *Wykopaliny z kurhanu w Hromówce*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne” III/2, 185–196.
- Patalan, K.M.**
- 2017 *Der Halsschmuck aus Grab 81 von Sörup II und sein stilistischer und technologischer Hintergrund*, (w:) B.V. Eriksen et alii (red.), *Interaktion ohne Grenzen. Beispiele archäologischer Forschungen am Beginn des 21. Jahrhunderts / Interaction without borders. Exemplary archaeological research at the beginning of the 21st century*, Schleswig, 321–333.
- 2022 *S-förmige Schließhaken im europäischen Barbaricum von der vorrömischen Eisenzeit bis zur Merowingerzeit. Chronologische, chorologische, technologische und typologische Analysen*, Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete 20, Neumünster.
- Pazda, S.**
- 1980 *Studia nad rozwojem i zróżnicowaniem lokalnym kultury przeworskiej na Dolnym Śląsku*, Studia Archeologiczne 10, Wrocław.
- Pánczél, S., Dobos, A.**
- 2007 *Facet cut glass vessels of the late 3rd to 5th century AD. Analysis of finds from North Danubian Romania*, (w:) N. Gudea, C. Cosma, A. Rustoiu (red.), *Funerary offerings and votive depositions in Europe's 1st Millennium AD. Cultural artefacts and local identities*, Cluj-Napoca, 67–97.
- Peiser, F.E., Kemke, H.**
- 1914 *Der Depotfund von Frauenburg*, „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia” 23, 58–73.
- Pela, W.**
- 2004 *Rola Narwi w dziejach Pułtuska (w świetle źródeł archeologicznych)*, (w:) A. Dobroński, W. Grębecka (red.), *Narew w dziejach i współczesności Mazowsza i Podlasia*, Łomża, 181–199.
- Peiser, F.E., Kemke, H.**
- 1914 *Der Depotfund von Frauenburg*, „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia” 23, 58–73.
- Peschel, K.**
- 2005 *Großromstedt: Bemerkungen zu Belegungsbeginn – Zeitmarken – Wiederbelegung*, „Alt-Thüringen” 38, 213–230.
- Peškař, I.**
- 1972 *Fibeln aus der römischen Kaiserzeit in Mähren*, Praha.

- Petersen, E.**
1940 *Ein neues wandalisches Fürstengrab des 1. Jahrhunderts aus dem Wartheland*, „Altschlesien” 9, 35–52.
- Petrauskas, O.V.**
2010 *Fibuli voïns'kogo tipu černâhivs'koï kul'turi (za materialami pamâtok Ukraïny)*, „Arheologîâ i давнâ istoriï Ukraïni” 2, 191–208.
2014 *Komariv - ein Werkstattzentrum barbarischen Europas aus spätrömischer Zeit (Forschungsgeschichte, einige Ergebnisse und mögliche Perspektiven)*, „Ephemeris Napocensis” XXIV, 87–116.
2016 *Sklâni posudini tipu Eggers 230 v černâhivs'kij kul'turi: hronologîčnij aspekt*, (w:) O.V. Petrauskas et alii (red.), *Černâhivs'ka kul'tura. Do 85-riččâ vid dnâ narodžennâ Ī.S. Vinokura*, OIUM 5, Kiïv, 89–106.
2018 *Glasbecher vom Typ Eggers 230 in der Černjachiv-Kultur: Zur relativen Chronologie*, (w:) B. Niezabitowska-Wiśniewska et alii (red.), *STUDIA BARBARICA. Profesorowi Andrzejowi Kokowskiemu w 65. rocznicę urodzin*, t. II, Lublin, 536–563.
2020 *Šarnîrni prâžki černâhivs'koï kul'turi (za materialami pamâtok Ukraïni)*, (w:) M. Lübičev, K.V. Mizgin (red.), *Inter Orientem et Occidentem. Ūbilejna zbirka do 65-riččâ z dnâ narodžennâ Erdmute Šul'tce ta 20-riččâ Germano-Slovânc'koï arheologîčnoï ekspedycii*, Ostrogothica 3, Harkiv, 237–269.
- Petrauskas, O.V., Sinnica E.V.**
2010 *Fibuly «ščitkovogo tipa» černâhovskoj kul'tury*, (w:) O. Šeglova, M. Kazanskij, V. Novakovskij (red.), *Germania–Sarmatia II. Sbornik naučnyh statej po arheologii narodov Central'noj i Vostočnoj Evropy. posvâšënyj pamâti M.B. Šukina*, Kaliningrad-Kursk, 113–132.
- Pfeiffer-Frohnert, U.**
1998 *„Mit Augen am Fuß und mit Wulst statt Scheibe“. Verbreitung und Zeitstellung der preußischen Nebenserie A 57–61 und ihrer Varianten*, (w:) J. Kunow (red.), *100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren. Internationale Arbeitstagung 25.–28. Mai 1997 in Klein Machnow, Land Brandenburg*, Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 5, Wünsdorf, 125–134.
- Pič, J.L.**
1905 *Žárové hroby v Čechách a příchod Čechů*, Starožitnosti země České II: *Čechy na úsvitě dějin* 3, Praha.
- Pieta, K.**
1982 *Die Púchov-Kultur*, *Studia Archaeologica Slovacae* 1, Nitra.
- Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Slovacae 1, Nitra.**
1996 *Römischer Import der Spätlatènezeit in der Slowakei*, „Arheološki vestnik” 47, 183–195.
2010 *Die keltische Besiedlung der Slowakei: jüngere Latènezeit*, *Archaeologica Slovaca Monographiae*, *Studia Instituti Archaeologici Nitriensis Academiae Scientiarum Slovacae XII*, Nitra.
2019 *Early Roman Period burials of Púchov Culture: buried natives or offered foreigners?*, „Slovenská Archeológia” LXVII/2, 241–286.
- Pietrzak, M.**
1965 *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Malborku-Wielbarku, ul. Zagórna 4*, „Pomorania Antiqua” I, 155–181.
1997 *Pruszcz Gdański, Fundstelle 10. Ein Gräberfeld der Oksywie- und Wielbark-Kultur in Ostpommern*, *Monumenta Archaeologica Barbarica IV*, Kraków.
- Pietrzak, M., Cymek, L., Roźnowski, F.**
2015 *Pruszcz Gdański, stanowisko 5. Cmentarzysko z późnego okresu wpływów rzymskich i wędrowek ludów*, Gdańsk.
- Pietrzak, M., Tuszyńska, M.**
1988 *Pruszcz Gdański 7, comm. de Pruszcz Gdański, dép. de Gdańsk*, *Inventaria Archaeologica Pologne LX*, Warszawa-Łódź, tabl. 369–373.
- Piotrowski, M., Szela, A.**
2001 *Pogranicze trzech światów – cmentarzysko kultury przeworskiej w Dzierzgowie, na północnym Mazowszu*, (w:) W. Nowakowski, A. Szela (red.), *Officina archaeologica optima. Studia ofiarowane Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages VII, Warszawa, 165–173.
- Plantos, C.**
2005 *A Dacian Bracelet of „Șimleul Silvaniei” Type Originating in the History Museum “Augustin Bunea”-Blaj (Dep. Alba)*, „Apulum” XLII, 77–82.
- Podgórska-Czopek, J., Czopek S.**
1991 *Materiały z osad kultury lużyckiej (grupy tarnobrzeskiej) i kultury przeworskiej ze stanowiska 1 w Tarnobrzegu-Zakrzowie*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego” 12 (1980–1984), 71–114.
- Poleska, P.**
2006 *Celtycki mikroregion osadniczy w rejonie podkrakow-*

- skim, Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Krakowie II, Kraków.
- Poux, M.**
2007 *Paire de fibules en or du Ier s. av. J.-C. Autour d'une découverte de l'oppidum de Corent (Puy-de-Dôme)*, „Gallia” 64, 191–225.
- Prochowicz, R.**
2003 *Rzadki wariant zapinek typu A. 68 z cmentarzyska kultury przeworskiej w Sobieniach Biskupich, pow. Otwock*, (w:) A. Bursche, R. Ciołek (red.), *Antyk i barbarzyńcy. Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Kolendo w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa, 331–333.
2005 *Znalezisko dziobowatego okucia pasa z Przeradowa, pow. makowski*, „Wiadomości Archeologiczne” LVII (2004–2005), 73–79.
2013 *Carnelian beads in the cemetery of the Wielbark Culture at Szelków Nowy, Poland – “Souvenirs” from the Black Sea?*, (w:) I. Khrapunov, F.-A. Stylegar (red.), *Inter Ambo Maria. Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea*, Kristiansand-Simferopol, 303–306.
2017a *Anfänge der Besiedlung der Wielbark-Kultur an der unteren Orzyc*, „Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej Akadémie Ved Nitra” 62, 137–148.
2017b *Siedlungen der Przeworsk-Kultur in Tomaszewo und Magnuszew Duży im nördlichen Masowien – einleitende Charakteristik / Osady kultury przeworskiej w Tomaszewo i Magnuszewie Dużym na północnym Mazowszu – wstępna charakterystyka*, (w:) M. Meyer, P. Łuczkiwicz, B. Rauchfuß (red.), *Eisenzeitliche Siedlungskeramik der Przeworsk-Kultur / Ceramika osadowa kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego*, Berlin, 341–364.
2017c *Ostatni z rodu – relacje ludności kultur przeworskiej i wielbarskiej na Mazowszu na przykładzie obiektu 198 z cmentarzyska w Szelkowie Starym*, (w:) J. Andrzejowski et alii (red.), *ORBIS BARBARORUM. Studia ad archaeologiam Germanorum et Baltorum temporibus Imperii Romani pertinentia Adalberto Nowakowski dedicata*, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina VI, Warszawa-Schleswig, 495–506.
2018 *Ostroggi z kompleksu osadniczego w Przeradowie*, (w:) B. Niezabitowska-Wiśniewska et alii (red.), *STUDIA BARBARICA. Profesorowi Andrzejowi Kokowskiemu w 65. rocznicę urodzin*, t. II, Lublin, 530–535.
2019 *Goten zwischen der Ostsee und dem Schwarzen Meer – die Besiedlung der Wielbark-Kultur an der unteren Orzyc*, (w:) A. Cieśliński, B. Kontny (red.), *Interacting Barbarians. Contacts, Exchange and Migrations in the First Millennium AD*, Neue Studien zur Sachsenforschung 9, Warszawa, 155–163.
- Prochowicz, R., Rakowski, T.**
2013 *Sieluń, pow. makowski. Nowe stanowisko kultury wielbarskiej na północnym Mazowszu*, „Wiadomości Archeologiczne” LXIV, 198–209.
- Przybyła, M.J.**
2007 *Die Nordeuropäischen Elemente in der Dębczyno-Gruppe der jüngeren römischen Kaiserzeit*, „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz” 54/2, 573–611.
2010 *Bemerkungen zu einigen lokalen Formen der Schwertgürtelschließen vom sog. Balteus-Typ aus dem Barbaricum*, „Recherches Archéologiques” Nouvelle Serie 2, 93–184.
2014 *Jünger- und spätkaiserzeitliche Metallnadeln aus dem Südteil Nordeuropas: regionale Differenzierung, Verwendung und sozialer Kontext*, „Recherches Archéologiques” Nouvelle Serie 4 (2012), 5–67.
2018a *Dress Diversity as a Source for Studies on Interregional Connections. Regional and chronological diversity of simple variants of fibulae with high catch-plate from Northern Europe*, Bonner Beiträge zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie 20, Bonn.
2018b *Pressblechverzierte spätkaiserzeitliche Trachtbestandteile in Südschweden*, Nordiske Fortidsminder, Serie B 28, København.
- Przybyła, M.J., Rydzewska, E.**
2019 *Amber as passage money on the journey to the afterlife: the role of Jutland amber in the Late Roman and early Migrations periods*, (w:) R. Annaert (red.), *Early medieval waterscapes. Risks and opportunities for (im)material cultural exchange*, Neue Studien zur Sachsenforschung 8, Braunschweig, 153–172.
- Przychodni, A.**
2010 *Zur Frage der Verbreitung von terra sigillata auf dem Gebiet des heutigen Polens*, „Acta Archaeologica Carpathica” XLV, 67–95.
- Przymorska-Sztuczka, M.**
2018 *Prześliki i ciężarki tkackie – niedoceniane źródła archeologiczne do poznania włókiennictwa społeczności tużyckich*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” 60/1, 349–364.
- Raddatz, K.**
1957 *Der Thorsberger Moorfund. Gürtelteile und Körperschmuck*, Offa-Bücher 13, Neumünster.
1996 *Der »Alte See« bei Butzke, ein Opferplatz urgeschicht-*

- licher Zeit im östlichen Pommern, „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz“ 41/1 (1994), 231–295.
- Radig, W.**
1942 *Das ostgermanische Gräberfeld von Stara Wieś, Kreis Sokolow, „Die Burg“* 3/2, 179–224.
- Rafalovič, I.A.**
1986 *Dančeny. Mogiln'nik černâhovskoj kul'tury III–IV vv. n.è.,* Kišinev.
- Rajtár, J.**
2013 *Das Gold bei den Quaden, (w:) M. Hardt, O. Heinrich-Tamáska (red.), Macht des Goldes, Gold der Macht. Herrschaft- und Jenseitsrepräsentation zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donauraum, Forschungen zum Spätantike und Mittelalter 2, Weinstadt, 125–150.*
- Rakowski, T.**
2020 *Głos tradycji. Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Wyszomierzu Wielkim, pow. zambrowski, „Wiadomości Archeologiczne”* LXXI, 319–353.
- Raschke, G.**
1939 *Die Ausgrabung des Fürstengrabes von Ehrenfeld im Kreise Oppeln, „Altschlesien”* 8, 52–72.
- Rasmussen, B.M.**
2010 *Øvrige smykketyper, (w:) B.M. Rasmussen et alii (red.), Slusegårdgravladsen V. Fundoversigt og genstandstyper, Jysk Arkæologisk Selskab Skrifter XIV:5, Højbjerg, 221–246.*
- Rau, A.**
2010a *Nydam Mose 1. Die personengebundenen Gegenstände. Grabungen 1989–1999, Text, Jysk Arkæologisk Selskab Skrifter 72, Århus.*
2010b *Nydam Mose 1. Die personengebundenen Gegenstände. Grabungen 1989–1999, Listen, Katalog, Literatur, Konkordanz, Tafeln, Pläne, Jysk Arkæologisk Selskab Skrifter 72, Århus.*
- Rau, G.**
1972 *Körpergräber mit Glasbeigaben des 4. nachchristlichen Jahrhunderts im Oder-Weichsel-Raum, „Acta Praehistorica et Archaeologica”* III, 109–214.
- Rieckhoff, S.**
1975 *Münzen und Fibeln aus dem Vicus des Kastells Hüfingen (Schwarzwald-Baar-Kreis), „Saalburg Jahrbuch. Bericht des Saalburg Museums”* XXXII, 5–104.
- 1995 *Süddeutschland im Spannungsfeld von Kelten, Germanen und Römern. Studien zur Chronologie der Spätlatènezeit im südlichen Mitteleuropa, Trierer Zeitschrift, Beiheft 19, Trier.*
- 2007 *Wo sind sie geblieben? Zur archäologischen Evidenz der Kelten in Süddeutschland im 1. Jahrhundert v. Chr. (w:) H. Birkhan (red.), Kelten-Einfälle an der Donau. Akten des Vierten Symposiums deutschsprachiger Keltologinnen und Keltologen. Philologische – Historische – Archäologische Evidenzen, Linz/Donau, 17–21 Juli 2005, Wien, 409–440.*
- Riha, E.**
1979 *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst, Forschungen in Augst 3, Augst.*
1990 *Der römische Schmuck aus Augst und Kaiseraugst, Forschungen in Augst 10, Augst.*
1994 *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst. Die Neufunde seit 1975, Forschungen in Augst 18, Augst.*
- Rikman, È.A.**
1967 *Pamâtnik èpohi velikogo pereseleniâ narodov po raskopkam poseleniâ i mogil'nika černâhovskoj kul'tury u sela Budešty, Kišinev.*
- Rissanen, H.**
1999 *Die Glasfunde aus der spätlatènezeitlichen Siedlung Basel-Gasfabrik, „Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte”* 82, 149–161.
- Reszczyńska, A.**
1998 *Zabytki bursztynowe w kulturze wielbarskiej i w grupie masłomęckiej, (w:) A. Kokowski (red.), Studia Gothica II, Lublin, 89-126.*
- Rodzińska-Nowak, J.**
2006 *Jakuszowice, stanowisko 2. Ceramika z osady kultury przeworskiej z młodszego i późnego okresu wpływów rzymskich i wczesnej fazy okresu wędrówek ludów, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Archeologiczne 61, Kraków.*
2012 *Gospodarka żywnościowa ludności kultury przeworskiej, Opera Archeologiae Iagellonicae 2, Kraków.*
- Rogatko, J.**
1994 *O niektórych kategoriach wyrobów kościanych i rogowych w obrębie kultury przeworskiej, (w:) J. Gurba, A. Kokowski (red.), Kultura przeworska I, Lublin, 343–361.*

- Romanowski, A.**
2008 *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Polen: Rechtsufriges Masowien und Podlachien*, Collection Moneta 84, Wetteren.
- Rudnicki, M.**
2012 *Finds and Context of Șimleul Silvaniei Type Bracelets North of the Carpathians and the Sudety*, (w:) S. Berecki (red.), *Iron Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș, 7–9 October 2011*, Târgu Mureș, 461–492.
- Rumânțeva, O.S.**
2014a *Stekol'naâ masterskaâ v Komarove: harakter i osobennosti proizvodstvennogo kompleksa*, (w:) O.V. Petrauskas, S.A. Gorbanenko (red.), *Černâhiv's'ka kul'tu'ra. Do 120-riččâ vid dnâ narodžennâ V.P. Petrova*, OIUM 4, Kiïv, 184–196.
2014b *Steklânnye sosudy so šlifovannym dekorom i hronologijâ poseleniâ Komarov*, „Ranneslavânskij mir” 15, 401–427.
- Rumyantseva, O., Belikov, C.**
2017 *A Late Roman glass workshop at Komarov (Middle Dniester) and the problem of the origin of 'Barbarian' facet cut beakers*, (w:) S. Wolf, A. de Pury-Gysel (red.), *Annales du 20e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre*, Romont, 257–264.
- Rusin, K.**
1997 *Arbasy, st. 9, gm. Drohiczyn, woj. białostockie, AZP 50-80/4*, Informator Archeologiczny. Badania 1992, Warszawa, 46–47.
2001 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Niemirowie, gmina Mielnik, woj. podlaskie*, „Wiadomości Archeologiczne” LIV, 101–108.
- Rustoiu, A.**
1996 *Metalurgia bronzului la daci (sec. II î. Chr. – sec. I d. Chr.)*. Tehnici, ateliere și produse de bronz, Bibliotheca Thracologica XV, București.
- Ruta, A., Strobin, A.**
2015 *Grób kultury wielbarskiej z terenu starego miasta w Gdańsku (stanowisko „Monopol”)*, „Pomorania Antiqua” XXIV, 305–324.
- Rybová, A., Drda, P.**
1994 *Hradiště by Stradonice. Rebirth of a Celtic oppidum*, Praha.
- Salzani, L.**
1990 *Rinvenimenti archeologici nel Veronese*, „Quaderni di Archeologia del Veneto” VI, 188–190.
- Scarborough, J.**
1995 *The opium poppy in Hellenistic and Roman medicine*, (w:) R. Porter, M. Teich (red.), *Drugs and narcotics in history*, Cambridge, 4–23.
- Schindler, R.**
1938 *Neue und alte Funde aus dem germanischen Friedhof bei Schönwarling*, „Weichselland. Mitteilungen des Westpreußischen Geschichtsvereins” 37/3, 49–52.
1940 *Die Besiedlungsgeschichte der Goten und Gepiden im unteren Weichselraum*, Quellenschriften zur ostdeutschen Vor- und Frühgeschichte 6, Leipzig.
- Schmid, S.**
2010 *Die römischen Fibeln aus Wien*, Monografien der Stadtarchäologie Wien 6, Wien.
- Schmidt, A.**
1902 *Das Gräberfeld von Warmhof bei Mewe, Reg-Bez. Marienwerder (W.-Pr.)*, „Zeitschrift für Ethnologie” 34, 97–153.
- Schmidt, B., Nitzschke, W.**
1989 *Ein Gräberfeld der Spätlatènezeit und der frührömischen Kaiserzeit bei Schkopau, Kr. Merseburg*, Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle 42, Berlin.
- Schulze-Dörrlamm, M.**
1986 *Romanisch oder germanisch? Untersuchungen zu den Armbrust- und Bügelknopffibeln des 5. und 6. Jahrhunderts n. Chr. aus den Gebieten westlich des Rheins und südlich der Donau*, „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz” 33, 593–720.
2000 *Germanische Spiralplattenfibeln oder romanische Bügelfibeln? Zu den Vorbildern elbgermanisch-fränkischer Bügelfibeln der protomerowingischen Zeit*, „Archäologisches Korrespondenzblatt” 30/4, 599–613.
- Schumann, H.**
1893 *Skelettgräber mit römischen Beigaben von Borkenhagen und Falkenburg (Pommern)*, „Zeitschrift für Ethnologie” 25, (575)–(584).
- Schuster, J.**
2004 *Untersuchungen zu den spätkaiserzeitlichen Fibelformen Almgren 185 und 172 und deren gegenseitigen*

- Verhältnis*, „Veröffentlichungen zur brandenburgischen Landesarchäologie” 35 (2001), 85–102.
- 2005 *Die Beziehungen der Gebiete Ostbrandenburgs zur Wielbark- und Przeworsk-Kultur im späten 2. und beginnenden 3. Jh. n. Chr. Mit einer formenkundlichen Untersuchung der späten Rollenkapfenfibeln A II, 41*, „Veröffentlichungen zur brandenburgischen Landesarchäologie” 36/37 (2002/2003), 89–161.
- 2006 *O późnych zapinkach kapturkowych (A II 41)*, „Wiadomości Archeologiczne” LVIII, 101–120.
- 2010 *Lübsow: Älterkaiserzeitliche Fürstengräber im nördlichen Mitteleuropa*, Bonner Beiträge zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie 12, Bonn.
- 2011 *Przekłuwacze typu Dresden-Dobritz / Żerniki Wielkie. Uwagi na temat narzędzi z późnego okresu rzymskiego i wczesnej fazy okresu wędrówek ludów*, „Wiadomości Archeologiczne” LXII, 65–82.
- 2013 *Byrsted – Lübsow – Mušov: der Gebrauch von Edelmetall in germanischen Fürstengräbern der älteren Römischen Kaiserzeit*, (w:) M. Hardt, O. Heinrich-Tamáska (red.), *Macht des Goldes, Gold der Macht. Herrschaft- und Jenseitsrepräsentation zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donauraum*, Forschungen zum Spätantike und Mittelalter 2, Weinstadt, 151–170.
- 2014 *Kolejne elementy mozaiki – nieznanne zabytki z cmentarzyska z później starożytności w Skowarczu (d. Schönwarling)*, (w:) J. Andrzejowski (red.), *In medio Poloniae Barbaricae. Agnieszka Urbaniak in memoriam*, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina III, Warszawa, 197–209.
- 2016 *„Ubogi książę” z okazalego grobu ze Zgliczyna Pobodzego*, (w:) A. Jarzec, W. Nowakowski, A. Szela (red.), *Pogranicze trzech światów – Mazowsze u schyłku starożytności*, Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Age XVII, Warszawa, 135–164.
- 2017a *Der arme Fürst. Ein bescheiden ausgestattetes Prunkgrab der älteren Kaiserzeit von Zgliczyn Pobodzy, Nordmasowien (Polen)*, „Germania” 94 (2016), 117–157.
- 2017b *Fibeln vom Typ Dybäck/Independența als Beispiel weitreichender Kontakte zwischen Nord- und Südosteuropa an der Schwelle zur Völkerwanderungszeit*, (w:) *Na hranicích impéria / Extra fines imperii. Jaroslavu Tejralovi k 80. narozeninám*, Brno, 371–380.
- 2017c *Eine osteuropäische Variante der Bügelknopffibeln von Seerappen/Lüblino auf der Sambischen Halbinsel als Beispiel überregionaler Kontakte an der Schwelle zur Völkerwanderungszeit*, (w:) J. Andrzejowski et alii (red.), *ORBIS BARBARORUM. Studia ad archaeologiam Germanorum et Baltorum temporibus Imperii Romani pertinentia* Adalberto Nowakowski dedicata, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina VI, Warszawa-Schleswig, 215–221.
- 2018a *Ab Oceano: ein Beitrag zur Besiedlungsgeschichte der Küste Vorpommerns während der römischen Kaiserzeit*, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns 53, Schwerin.
- 2018b *Czarnówko, stan. 5. Osiem grobów okazałych. Narodziny nowych elit w II wieku po Chr. w basenie Morza Bałtyckiego*, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina VIII/2, Łębork-Warszawa.
- Sedlmayer, H.**
- 2009 *Die Fibeln von Magdalensberg. Funde der Grabungsjahre 1948–2002 und Altfunde des 19. Jahrhunderts*, Kärntner Museumsschriften 79, Archäologische Forschungen zu den Grabungen auf dem Magdalensberg 16, Klagenfurt am Wörthersee.
- Seidel, S., Lavarone, M.**
- 2008 *Catalogo*, (w:) M. Buora, S. Seidel (red.), *Fibule antiche del Friuli*, Cataloghi e Monografie Archeologiche dei Civici Musei di Udine 9, Udine, 81–214.
- Seyer, H.**
- 1982 *Siedlung und archäologische Kultur der Germanen im Havel-Spree-Gebiet in den Jahrhunderten vor Beginn unserer Zeit*, Schriften zur Ur- und Frühgeschichte 34, Berlin.
- Shabanov, S.**
- 2011 *Glass beakers with polished ovals from the Late Roman Period in the Crimea*, (w:) I. Khrapunov, F.-A. Stylegar (red.), *Inter Ambo Maria. Contacts between Scandinavia and the Crimea in the Roman Period. Collected papers*, Kristiansand-Simferopol, 209–216.
- Siciński, W.**
- 2019 *Kolonia Rychłocice stanowisko 1, województwo łódzkie. Cmentarzysko od epoki brązu po okres wędrówek ludów*, Łódź.
- Simonovič, E.O.**
- 1964 *Ornamentaciâ černâchovskoj keramiki*, „Materiály i Issledovanija po Archeologii SSSR” 116, 270–361.
- 1981 *Černâhivsk’ki goršiki Podniprov’â*, „Arheologičâ” 36, 46–52.
- 1983 *Černâhiv’s’ka keramika Podniprov’â*, „Arheologičâ” 43, 26–42.
- Skorupka, T.**
- 2001 *Kowalewko 12. Cmentarzysko birytualne ludności kultury wielbarskiej (od połowy I w. n.e. do początku III w. n.e.)*, Archeologiczne badania ratownicze

- wzdłuż trasy gazociągu tranzytowego, tom II: Wielkopolska, cz. 3, Poznań.
- 2004 *Bizuteria Gotów / Jewellery of the Goths*, Poznań.
- Skóra, K.**
- 2008 *Z czym wędrowano w zaświaty? O niemilitarnym wyposażeniu grobowym wojowników „wielbarskich”*, (w:) W. Świętosławski (red.), *Nie tylko broń. Niemilitarne wyposażenie wojowników w starożytności i średniowieczu*, Acta Archaeologica Lodziensia 54, Łódź, 7–26.
- 2014 *Twarzą do ziemi. O specyficznej kategorii grobów ludności kultury wielbarskiej*, (w:) R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak (red.), *Honoratissimum assensus genus est armis laudare. Studia dedykowane Profesorowi Piotrowi Kaczanowskiemu z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin*, Kraków, 473–482.
- 2015a *Struktura społeczna ludności kultury wielbarskiej*, Łódź.
- 2015b *Biritual burials of the Wielbark Culture – introductory remarks*, (w:) L. Gardęła, K. Kajkowski (red.), *Kończyny, kości i wtórnie otwarte groby w dawnych kulturach / Limbs, bones, and reopened graves in past societies*, Bytów, 85–122.
- 2019 *Männerdefizit auf den Gräberfeldern der Wielbark-Kultur? Eine archäologisch-anthropologische Perspektive*, (w:) A. Cieśliński, B. Kontny (red.), *Interacting Barbarians. Contacts, Exchange and Migrations in the First Millennium AD*, Neue Studien zur Sachsenforschung 9, Warszawa, 331–339.
- 2020 *Omnia mors aequat? Soziale Stratigraphien in der Römischen Kaiserzeit und Völkerwanderungszeit im Gebiet der Wielbark-Kultur*, Łódź.
- Skóra, K., Troszczyńska-Antosik, M.**
- 2012 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Waplewie, pow. olsztyński*, „Wiadomości Archeologiczne” LXIII, 145–159.
- Smolska, E. et alii**
- 2017 E. Smolska, D. Gariat, I. Tsermegas, P. Szwarczewski, U. Zawadzka-Pawlewska, M. Błoński, *Wybrane problemy geomorfologiczne Mazowsza*, „Landform Analysis” 33, 3–16.
- Soós, E.,**
- 2019 *Wheel-thrown stamped ware from settlements of the Przeworsk culture in the territory of Hungary. A re-evaluation of the “Bereg culture”*, (w:) M. Piotrowska et alii (red.), *Przeworsk Culture. Transformation processes and external contacts*, Łódź, 377–404.
- 2020 *Bepecsételt díszítésű kerámia a magyarországi Przeworsk településeken: a „Bereg-kultúra” értelmezése*, „Communicationes Archaeologicae Hungariae” 2018, 143–168.
- Speidel, M., Scardigli, B.**
- 1990 *Neckarschwaben (Suebi Nicrenses)*, „Archäologisches Korrespondenzblatt” 10/2, 201–207.
- Stanek, K.**
- 1999 *Wisioory opasane odmiany wschodniej w środkowoeuropejskim Barbaricum*, (w:) J. Andrzejowski (red.), *COMHLAN. Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i okresu rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. rocznicę urodzin*, Warszawa, 331–367.
- Stasiak-Cyran, M.**
- 2005 *Dwa groby kultury wielbarskiej z cmentarzyska kultury przeworskiej w Opoce, pow. Puławy*, (w:) P. Łuczkiwicz et alii (red.), *Europa Barbarica. Ćwierć wieku archeologii w Masłomęczu*, Monumenta Studia Gothica IV, Lublin, 443–451.
- 2016 *Charakterystyka osady w Nieszawie Kolonii w świetle analizy źródeł archeologicznych i badań interdyscyplinarnych*, (w:) M. Stasiak-Cyran (red.), *Nieszawa Kolonia, stanowisko 5, powiat Opole Lubelskie. Interdyscyplinarna monografia osady z okresu rzymskiego*, Lublin, 10–210.
- Stawiarska, T.**
- 1985 *Paciorki szklane z obszaru Polski północnej w okresie wpływów rzymskich*, Wrocław.
- 2007 *Paciorki „fajansowe” okresu rzymskiego z terenu Polski: wstępne badania technologiczne*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” LV/3-4, 261–275.
- 1999 *Naczynia szklane okresu rzymskiego z terenu Polski. Studium archeologiczno-technologiczne*, Warszawa.
- Stącel, W.**
- 2021 *Hooked Pins in the Przeworsk Culture – Typology, Chronology, Distribution and Function*, „Analecta Archaeologica Ressoviensia” 16, 103–124.
- Steidl, B.**
- 2018 *Die Augenfibeln Almgren 45-46 in Raetien und den Nordwestprovinzen: eine Sachform als Spiegel historischer Vorgänge?*, (w:) G. Grabherr, B. Kainrath, T. Schierl (red.), *Verwandte in der Fremde. Fibeln und Bestandteile der Bekleidung als Mittel zur Rekonstruktion von interregionalem Austausch und zur Abgrenzung von Gruppen vom Ausgreifen Roms während des 1. Punischen Krieges bis zum Ende des Weströmischen Reiches*, Akten des Internationalen

- Kolloquiums Innsbruck 27. bis 29. April 2011*, IKARUS. Innsbrucker Klassisch-Archäologische Universitätschriften 8, Innsbruck, 153–175.
- Stenley Spaeth, B.**
1996 *The Roman goddess Ceres*, Austin.
- Steuer, H.**
2003 *Pinzetten*, Reallexikon der germanischen Altertumskunde 23, Berlin-New York, 178–182.
- Stjernquist, B.**
2004 *A glass beaker with cut decoration, found at Uppåkra*, (w:) L. Larsson (red.), *Continuity for centuries – a ceremonial building and its context at Uppåkra, southern Sweden*, Uppåkrastudier 10, Acta Archaeologica Lundensia, series in 8° no. 48, Lund, 153–166.
- Stoianova, A.A.**
2005 *Metalevi pidviski u formi sokirok iz Krimu*, „Arheologija” 2, 47–54.
2016 *Podveski iz mogil'nika Nejzac*, (w:) I.N. Hrapunov (red.), *Krym v sarmatskuu epohu (II v. do n. e. – IV v. n. e.). II. 20 let issledovanij mogil'nika Nejzac. Sbornik naučnyh statej*, Simferopol, 122–165.
- Straume, E.**
1987 *Gläser mit Facettenschliff aus skandinavischen Gräbern des 4. und 5. Jahrhunderts n. Chr.*, Institutet for sammenlignende kulturforskning, Serie B: Skrifter LXIII, Oslo.
- Strel'nik, M.O, Homčik, M.A., Sorokina, S.A.**
2009 *Grał'ni kosti (II tis. do n. e. – XIV st. n. e.) z kolekcii Nacional'nogo Muzeu Istorii Ukraïni*, „Arheologija” 2/2009, 34–49.
- Striewie, K.**
1996 *Studien zur Nauheimer Fibel und ähnlichen Formen der Spätlatènezeit*, Internationale Archäologie 29, Espelkamp.
- Strobin, A.**
2006 *Pęsetka brązowa z cmentarzyska kultury oksywskiej w Wyczechowie, pow. kartuski*, „Wiadomości Archeologiczne” LVIII, 127–143.
2011 *Ceramika naczyniowa kultury oksywskiej*, Gdańskie Studia Archeologiczne. Seria Monografie 2, Gdańsk.
2021 *Brzyno, stanowisko 7. Cmentarzyska kultury oksywskiej i wielbarskiej oraz z okresu wędrówek ludów na Wysoczyźnie Żarnowieckiej (badania 2011–2016)*, Pelplin.
- Szarek-Waszkowska, A.**
1971 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w miejscowości Opoka, pow. Puławy*, Studia i Materiały Lubelskie 5, Lublin, 79–187.
- Szela, A.**
2010 *Żuromin i okolice w pierwszych wiekach naszej ery*, Żuromin.
2013a *Okres wpływów rzymskich w dorzeczu środkowej Wkry. Część I*, m-pis pracy doktorskiej w archiwum Wydziału Archeologii UW.
2013b *Okres wpływów rzymskich w dorzeczu środkowej Wkry. Część III*, m-pis pracy doktorskiej w archiwum Wydziału Archeologii UW.
2015 *Wybrane zespoły grobowe z nekropoli w Brudnicach, stan. V w kontekście innych stanowisk grupy nidzickiej i kontaktów z zachodnimi rejonami Morza Bałtyckiego*, (w:) B. Kontny (red.), *Ubi tribus faucibus fluenta Vistulae fluminis ebibuntur. Jerzy Okulicz-Kozaryn in memoriam*, Światowit Supplement Series B: Barbaricum 11, Warszawa, 639–658.
2017a *Gródek nad Nurcem. Zapomniane stanowisko na wschodnich rubieżach kultury przeworskiej*, (w:) W. Nowakowski, W. Orliński, M. Wońska (red.), *Relacje kultury przeworskiej i lateńskiej na Mazowszu. Wnioski z badań cmentarzyska przeworskiego w Legionowie CSP, Legionowo-Warszawa*, 207–216.
2017b *Strap-Ends Type Brudnice*, (w:) J. Andrzejowski et alii (red.), *ORBIS BARBARORUM. Studia ad archaeologiam Germanorum et Baltorum temporibus Imperii Romani pertinentia* Adalberto Nowakowski dedicata, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina VI, Warszawa-Schleswig, 575–583.
2018a *Kuczborck-Osada. Nekropola z pogranicza starożytnych światów*, Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages XXI, Warszawa.
2018b *Zgliczyn Pobodzy. Niepozorna nekropola z północnego Mazowsza*, „Wiadomości Archeologiczne” LXIX, 121–147.
2021 *Brudnice stanowisko V. Nekropola kultury przeworskiej ze środka pustki osadniczej / Brudnice site V. A Przeworsk culture cemetery in the heart of a settlement void*, Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages XXIII, Warszawa.
- Szmit, Z.**
1921 *Groby z okresu lateńskiego i rzymskiego na cmentarzysku Kozarówka w Drohiczyźnie nad Bugiem*, „Wiadomości Archeologiczne” VI, 60–70.
1923 *Cmentarz lateńsko-rzymski „Kozarówka” w Drohiczyźnie nad Bugiem*, „Wiadomości Archeologiczne” VIII/2–4, 152–175.

- Szpunar, A., Dulęba, P.**
2009 *Einmaliger Import aus Noricum, gefunden in der Siedlung in Pasięka Otfinowska, powiat Tarnów*, „Acta Archaeologica Carparhica” XLII–XLIII (2007–2009), 109–139.
- Szter, I., Wiśniewska, A., Woźniak, M.**
2018 *Zapinka Almgren 172 z Wąsosza, w powiecie grajewskim, na tle innych fibul tego typu z obszaru kultury wielbarskiej i zachodniobałtyjskiego kręgu kulturowego*, (w:) S. Wadył, M. Karczewski, M. Hoffmann (red.), *Materiały do Archeologii Warmii i Mazur 2*, Warszawa–Białystok–Olsztyn, 153–192.
- Szydłowski, J.**
1964 *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Choruli, pow. Krapkowice*, Biblioteka Archeologiczna 17, Wrocław.
- Szymański, P.**
2000 *Ceramika z cmentarzysk kultury bogaczewskiej. Próba analizy na podstawie wybranych materiałów*, Barbaricum 6, Warszawa, 109–201.
2005 *Mikroregion osadniczy z okresu wpływów rzymskich w rejonie jeziora Salęt na Pojezierzu Mazurskim*, Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages X, Warszawa.
- Šabanov, S.B.**
2020 *Steklânnye sosudy rimskogo vremeni iz mogil’nika Opuški v Krymu (po materialam raskopok 2003–2019 gg.)*, „Problemy istorii, filologii, kul’tury” 2, 110–134.
- Šapova, Ū.L.**
1978 *Masterskaâ po proizvodstvu stekla u s. Komarovo (III–IV vv.)*, „Sovetskaâ Arheologiâ” 3, 230–242.
- Šovan, L.O.**
2009 *Necropola de tip Sântana de Mureș-Černjachov de la Mihălășeni (jud. Botoșani), Târgoviște*.
- Tempelmann-Mączyńska, M.**
1985a *Części stroju kobiecego w okresie rzymskim na obszarze środkowo- i wschodnioeuropejskiego Barbaricum*, Rozprawy Habilitacyjne 98, Kraków.
1985b *Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*, Römisch-Germanische Forschungen 43, Mainz am Rhein.
- Teodorescu, V., Lichiardopol, D., Peneș, M.,**
1993 *Necropola daco-romană din sec. IV–V e.n. de la Boldești-Grădiște, jud. Prahova*, „Materiale și cercetări arheologice” 17/2, 419–434.
- Teuber, S.W.**
2005 *Die Einlagenkämme der römischen Kaiserzeit und Völkerwanderungszeit*, Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen 25, Neumünster, 167–310.
- Thomas, S.**
1960 *Studien zu den germanischen Kämmen der römischen Kaiserzeit*, „Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodenkmalpflege” 8, 54–215.
- Tischler, O., Kemke, H.**
1902 *Ostpreussische Altertümer aus der Zeit der grossen Gräberfelder nach Christi Geburt*, Königsberg i. Pr.
- Tomaszewska, I.,**
1988 *Groby kultury wielbarskiej na cmentarzysku w Kołozębiu, gm. Suchocin, woj. ciechanowskie*, (w:) J. Gurba, A. Kokowski (red.), *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim. Materiały z konferencji*, t. I, 105–116.
- Trąbska, J. et alii**
2016 J. Trąbska, A. Weselucha-Birczyńska, B. Trybalska, M. Przybyła, M. Brylska-Fudali, *Raman microscopy and SEM/EDS in the investigation of white and red painting layers from Celtic pottery from a Modlniczka site in Poland*, „Vibrational Spectroscopy” 86, 233–243.
- Tuszyńska, M.**
1988 *O zapinkach z gąsienicowatym kabląkiem w obrębie kultury wielbarskiej*, (w:) J. Gurba, A. Kokowski (red.), *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim. Materiały z konferencji*, t. I, Lublin, 177–188.
2020 *Kamienica Szlachecka. Cmentarzysko kultury wielbarskiej na Pojezierzu Kaszubskim*, Gdańsk.
- Tuszyńska, M., Strobin, A., Strobin, J.**
2016 *Rzemieślnicy czy artyści? Ozdoby kobiece z Pomorza u schyłku starożytności. Katalog skrócony wystawy*, Gdańsk.
- Tyszler, L.**
1999 *Terra sigillata na ziemiach Polski. Część 1: tekst*, Acta Archaeologica Lodziensia 43/44, Łódź.
2012 *Ceramika rzymska na północ od Karpat*, Spatium Archaeologicum 4, Łódź.
2017 *Casus Casuriusa. W kwestii napływu środkowogalijskich naczyń na obszar Barbaricum w okresie*

wojen markomańskich, „Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Archaeologica” 31 (2016), 77–111.

Undset, I.

1882 *Das erste Auftreten des Eisens in Nord-Europa. Eine Studie in der vergleichenden vorhistorischen Archäologie*, Hamburg.

von Uslar, R.

1938 *Westgermanische Bodenfunde des ersten bis dritten Jahrhunderts nach Christus aus Mittel- und Westdeutschland*, Germanische Denkmäler der Frühzeit 3, Berlin.

Vaday, A.

1989 *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums*, „Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae” 17–18 (1988–1989).

Vedel, E.

1886 *Bornholms oldtidsminder og oldsager*, Kjøbenhavn.

Venclová, N.

1990 *Prehistoric glass in Bohemia*, Praha.
2016 *Němčice and Staré Hradisko. Iron Age glass and glass-working in Central Europe*, Praha.

Venclová, N., Kozáková, R., Křížová, Š.

2020 *Prstencové korále: vrchol nebo úpadek laténského sklářství?*, (w:) K. Tomková, N. Venclová (red.), *Krajinou archeologie, krajinou skla. Studie věnované PhDr. Evě Černé*, Praha-Most, 197–205.

Voß, H.-U.

1998 *Die Bügelknopffibeln. Almgren Gruppe VI,2, Fig. 185 und 186*, (w:) J. Kunow (red.), *100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren. Internationale Arbeitstagung 25.–28. Mai 1997 in Klein Machnow, Land Brandenburg*, Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 5, Wünsdorf, 271–282.
2008 *Fremd – nützlich – machbar. Römische Einflüsse im germanischen Feinschmiedehandwerk*, (w:) S. Brather (red.), *Zwischen Spätantike und Frühmittelalter. Archäologie des 4. bis 7. Jahrhunderts im Westen*, Reallexikon der Germanische Altertumskunde – Ergänzungsbände 57, Berlin-New York, 343–365.

Völling, T.

1995 *Studien zu Fibelformen der jüngeren vorrömischen Eisenzeit und ältesten Römischen Kaiserzeit*, „Be-

richt der Römisch-Germanischen Kommission” 75 (1994), 147–282.

2005 *Germanien an der Zeitenwende. Studien zum Kulturwandel beim Übergang von der vorrömischen Eisenzeit zur älteren Römischen Kaiserzeit in der Germania Magna*, B.A.R. International Series 1360, Oxford.

Walenta, K.

1981 *Obrządek pogrzebowy na Pomorzu w okresie późnolateńskim i rzymskim*, Archaeologia Baltica 5, Łódź.
2009 *Leśno i mikroregion w okresie rzymskim*, Chojnice.

Walther, W., Schierl, T.

2018 *Spätkeltische „Einflüsse“ und das Ende der elbgermanischen Vorherrschaft im westlichen Thüringen dargestellt am Beispiel der frühen Augenfibeln (Almgren III 44 und 45)*, „Mühlhäuser Beiträge” 41, 91–120.

Watemborska-Rakowska, K.

2014 *Pochówek rodzinny z cmentarzyska kultury przeworskiej w Czersku na Urzeczcu*, „Wiadomości Archeologiczne” LXV, 263–276.
2017 *Wisior w typie Șilmleul Silvaniei z Czerska na Urzeczcu*, „Wiadomości Archeologiczne” LXVIII, 270–275.

Welc, F.

2013 *Faience Workshop in Ptolemaic Athribis (Tell Atrib) in the Nile Delta. Archaeological Evidence*, „Étud et Trav” 26, 719–735.

Węgrzynowicz, T.

1982 *Szczałki zwierzęce jako wyraz wierzeń w czasach ciepłopalenia zwłok*, Warszawa.

Wichrowski, Z.

2000 *Badania ratownicze na cmentarzysku kultury przeworskiej w Kraśniku-Piaskach, stan. 2, woj. lubelskie*, „Archeologia Polski Środkowowschodniej” V, 96–104.

Wielowiejski, P.

1998 *Święty Gaj, woj. elbląskie. Cmentarzysko kultury wielbarskiej z okresu wpływów rzymskich*, (w:) P. Urbańczyk (red.), ADALBERTUS. *Wyniki programu badań interdyscyplinarnych, ADALBERTUS – Tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie 1*, Warszawa, 109–139.

Wierciński, A.

1968 *Analiza antropologiczna serii czaszek z cmenta-*

- rzyska okresu rzymskiego w Brulinie Koskach, pow. Ostrów Mazowiecka, „Wiadomości Archeologiczne” XXXII/3–4 (1966–1967), 451–456.
- Wiloch, R.**
1995 *Klamry do pasa kultury oksywskiej*, „Pomorania Antiqua” XVI, 9–60.
- Wirska-Parachoniak, M.**
1980 *Produkcja ceramiczna Celtów na terenie Polski Południowej*, „Materiały Archeologiczne Nowej Huty” VI, 29–158.
- Wiśniewska, A.**
1999 *Podwójne i zbiorowe pochówki w kulturze przeworskiej*, Kultura przeworska IV, Lublin, 55–144.
- Wiśniewski, M., Kotlewski, L. (red.)**
2013 *Archeologia Autostrady. Badania archeologiczne w pasie budowy Autostrady A1 w granicach województwa kujawsko-pomorskiego – Katalog zabytków*, Bydgoszcz.
- Woińska, M.**
2017 *Nietypowe formy naczyń odkryte na cmentarzysku kultury przeworskiej w Legionowie CSP, województwo mazowieckie*, (w:) W. Nowakowski, W. Orliński, M. Woińska (red.), *Relacje kultury przeworskiej i lateńskiej na Mazowszu. Wnioski z badań cmentarzyska przeworskiego w Legionowie CSP*, Legionowo-Warszawa, 225–238.
2018 *Ślady produkcji żelaza na obszarze osadnictwa kultury wielbarskiej*, „Wiadomości Archeologiczne” LXIX, 3–24.
- Wołagiewicz, R.**
1981 *Kultura oksywska i wielbarska (faza lubowidzka)*, (w:) J. Wielowiejski (red.), *Prahistoria ziem polskich, t. V: Późny okres lateński i okres rzymski*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 135–178.
1986 *Die Goten im Bereich der Wielbark-Kultur*, (w:) J. Kmiecinski (red.), *Peregrinatio Gothica*, Archaeologia Baltica, Łódź, 63–98.
1993 *Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a Morzem Czarnym*, Szczecin.
1995 *Lubowidz. Ein birituelles Gräberfeld der Wielbark-Kultur aus der Zeit vom Ende des 1. Jhs. v. Chr. bis zum Anfang des 3. Jhs. n. Chr.*, Monumenta Archaeologica Barbarica I, Kraków.
1997 *Lubieszewo. Materiały do studiów nad kulturą społeczności Pomorza Zachodniego w okresie od IV w. p.n.e. do I w. n.e.*, Szczecin.
- Woyda, S.**
1973 *Kleszewo, pow. Pułtusk*, Informator Archeologiczny. Badania 1972, Warszawa, 147–148.
- Woźniak, M.**
2011 *Cmentarzysko kultury wielbarskiej w KozłóWKu, pow. nidzicki (d. Klein Koslau, Kreis Neidenburg) w świetle publikacji i materiałów archiwalnych*, „Wiadomości Archeologiczne” LXII, 169–208.
2013 *Some remarks on settlement structures of the Wielbark Culture in the end of Roman Period and Early Migration Period in middle-eastern Poland (Masovia and Podlachia)*, (w:) I. Khrapunov, F.-A. Stylegar (red.), *Inter Ambo Maria. Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea*, Krystiansand-Simferopol, 435–451.
2015 *Uwagi o chronologii późnej fazy kultury wielbarskiej w świetle materiałów z północnego Mazowsza*, (w:) M. Fudziński, H. Paner (red.), *Kontakty ponadregionalne kultury wielbarskiej. Przemiany kulturowe w okresie wpływów rzymskich na Pomorzu*, Gdańsk, 311–330.
2016 *Grób 884 z cmentarzyska kultur przeworskiej i wielbarskiej w Kleszewie, pow. pułtusk*, (w:) A. Jarzec, W. Nowakowski, A. Szela (red.), *Pogranicze trzech światów – Mazowsze u schyłku starożytności*, Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages XVII, Warszawa, 189–209.
2017 *Dwie interesujące zapinki z cmentarzyska w Kleszewie, pow. pułtusk*, (w:) W. Nowakowski, W. Orliński, M. Woińska (red.), *Relacje kultury przeworskiej i lateńskiej na Mazowszu. Wnioski z badań cmentarzyska przeworskiego w Legionowie CSP*, Legionowo-Warszawa, 239–254.
2019a *Nowe materiały ze schyłku okresu wpływów rzymskich i początków okresu wędrówek ludów z okolic Wyszogrodu, w pow. plockim*, „Wiadomości Archeologiczne” LXX, 246–249.
2019b *Celtic and Roman imports from the cemetery at Kleszewo in Eastern Poland*, (w:) A. Cieśliński, B. Kontny (red.), *Interacting Barbarians. Contacts, Exchange and Migrations in the First Millennium AD*, Neue Studien zur Sachsenforschung 9, Warszawa, 185–201.
2020 *New finds of the Jezerine-type fibulae from Poland*, „Archeološki vestnik” 71, 173–192.
2021 *Kleszewo. Cmentarzysko kultur przeworskiej i wielbarskiej na północnym Mazowszu. Część 1: Katalog*, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina X/1, Pruszków-Warszawa.

- Woźniak, Z.**
 1990 *Osada grupy tyńskiej w Podłężu, woj. krakowskie*, Wrocław.
 2004 *Rola Karpat zachodnich w okresie lateńskim*, (w:) J. Gancarski (red.), *Okres lateński i rzymski w Karpatach polskich*, Krosno, 43–70.
- Wójcik, T.**
 1982 *Pomorskie formy bransolet węzowatych z okresu rzymskiego*, „Materiały Zachodniopomorskie” XXIV (1978), 35–109.
- Zagórska-Telega, J.**
 2017 *Uwagi na temat naprawianej zapinki typu A.236c z Michałowic*, (w:) J. Andrzejowski et alii (red.), *ORBIS BARBARORUM. Studia ad archaeologiam Germanorum et Baltorum temporibus Imperii Romani pertinentia Adalberto Nowakowski dedicata*, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina VI, Warszawa-Schleswig, 585–598.
 2019 *Obrządek pogrzebowy ludności kultury przeworskiej nadliswarciańskiego regionu osadniczego w młodszym i późnym okresie rzymskim*, *Opera Archaeologiae Iagellonicae* 4, Kraków.
- Zepezauer, M.A.**
 1993 *Glasperlen der vorrömischen Eisenzeit III. Mittel- und spätlatènezeitlichen Perlen*, Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte 15, Marburg.
 1997 *Chronologische und trachtgeschichtliche Aspekte spätkeltischen Glasperlen*, (w:) U. von Freeden, A. Wiczorek (red.), *Perlen. Archäologie, Techniken, Analysen. Akten des Internationalen Perlensymposiums in Mannheim vom 11. bis 14. November 1994*, Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 1, Bonn, 55–61.
- Ziemlińska-Odojowa, W.**
 1999a *Niedanowo. Ein Gräberfeld der Przeworsk- und Wielbark-Kultur in Nordmasowien*, Monumenta Archaeologica Barbarica VII, Kraków.
- 1999b *Materiały kultury przeworskiej z cmentarzyska w Dłutowie stan. 3, pow. Działdowo*, (w:) J. Andrzejowski (red.), *COMHLAN. Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i okresu rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. rocznicę urodzin*, Warszawa, 401–422.
- Zotz, L.F.**
 1935 *Die spätgermanische Kultur Schlesiens im Gräberfeld von Groß Sürding*, Quellenschriften zur ostdeutschen Vor- und Frühgeschichte 2, Leipzig.
- Żórawska, A.**
 2005 *Wielokulturowe cmentarzysko w Starym Targu w świetle dotychczasowych publikacji, archiwaliów i ocalałych materiałów*, „Wiadomości Archeologiczne” LVII, 111–176.
 2006 *Szklany kielich z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Jartyporach, powiat węgrowski*, (w:) A. Bursche, R. Ciołek (red.), *Nowe znaleziska importów rzymskich z ziem Polski III*, *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Polen – Supplement 3*, Warszawa, 97–105.
- Żychliński, D.**
 2011 *Ogień w obrzędowości pogrzebowej w okresie wpływów rzymskich w Wielkopolsce*, (w:) A. Jaszewska, A. Michak (red.), *Ogień – żywioł ujarzmiony i nieujarzmiony*, Biblioteka Archeologii Środkowego Nadodrza 4, Zielona Góra, 117–121.
- Żyto, K.**
 2019 *Ozdoby stroju wykonane z paciorków w kulturze wielbarskiej*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica” 33 (2018), 75–92.
- Żwirska, M.**
 1973 *Puszcza Biała – jej dzieje i kultura*, Warszawa.

ANEKS 1

ŁUKASZ MAURZYCY STANASZEK, ANALIZA ANTROPOLOGICZNA MATERIAŁU KOSTNEGO Z CMENTARZYSKA W KLESZEWIE

Szczątki ludzkie będące przedmiotem niniejszej analizy pochodzą z odkryć przypadkowych oraz badań wykopaliskowych przeprowadzonych na cmentarzysku w Kleszewie, pow. pułtuski. Większość kości pochodzi z grobów ciałopalnych, a tylko nieliczne – z inhumacyjnych.

W opracowaniu materiału antropologicznego wykorzystano ogólnie przyjęte założenia metodyczne i opisy anatomiczne kośćca, jak również niektóre spostrzeżenia badawcze, wynikające z analizy materiałów pochodzących z innych cmentarzysk¹.

Podstawowym zadaniem niniejszej analizy było oszacowanie płci i wieku pochowanych osób, rekonstrukcja ich przyżyciowej wysokości ciała, zarejestrowanie zmian anatomopatologicznych pozostawiających widoczne ślady na kościach, a także odnotowanie wyznaczników stresu (np. *cribra orbitalia*, hipoplazja szkliwa) celem określenia dobrostanu populacji. W związku z tym, z ogółu materiału kostnego odseparowano diagnostyczne fragmenty szkieletu, ułatwiające wnioskowanie. Tyczyło się to w szczególności szczątków ciałopalnych, w wypadku których odnotowano również inne informacje (tj. masa, barwa i stopień przepalenia kości, liczba osób w grobie czy też obecność kości zwierzęcych), pomocne w zrekonstruowaniu panujących w późnej epoce żelaza zwyczajów pogrzebowych. Opis każdego z zespołów został zestandaryzowany i nawiązuje do schematów przyjętych w badaniach Pracowni Antropologicznej Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie.

Oznaczając płeć osób, szczególną uwagę zwrócono na opisowe i metryczne cechy różnicujące, połączone

z tzw. ogólnym wrażeniem morfologicznym². Przede wszystkim dotyczyło to kości czaszki i miednicy, w wypadku których dymorfizm płciowy przejawia się w największym stopniu. W niektórych przypadkach posłużono się pomiarami metrycznymi grubości lub/i średnicy poszczególnych kości szkieletu, jak również analizą ich masy. Ogólnie jednak nieliczne uzyskane określenia płci zmarłych obarczone są znacznie większym błędem, niż oznaczenia wieku. Wynika to z faktu, iż cechy męskie i żeńskie w budowie ciała mogą wyrażać się z różną intensywnością u obu płci, co ma związek z zaburzeniami równowagi hormonalnej³. Oznaczenia płci mają zatem tylko mniejsze (zapis ze znakiem zapytania) lub większe prawdopodobieństwo, nigdy jednak nie sięgające pewności.

Określenie przybliżonego wieku zmarłych dokonano w oparciu o kompleksową (wielocechową) analizę zmian zachodzących w ukształtowaniu poszczególnych cech morfologicznych kośćca i zębów. Przede wszystkim zwrócono uwagę na stopień obliteracji szwów czaszkowych, ogólny stan skostnienia szkieletu, zmiany chorobowe układu kostnego (tj. zwyrodnienia w obrębie kręgosłupa), stopień zwartości struktury gąbczastej i grubość ścian kanałów jam szpikowych w nasadach bliższych kości długich. W wypadku zachowania się koron zębowych szczególną uwagę zwrócono na przebieg i nasilenie starcia powierzchni żujących⁴ oraz kolejność wyrzynania się poszczególnych zębów mlecznych i stałych⁵ we wczesnych fazach ontogenezy. Ponadto przeanalizowano stopień uformowania

¹ Por. D.H. Ubelaker 1989; A. Bochenek, M. Reicher 1990; J.E. Buikstra, D.H. Ubelaker 1994; W.M. Bass 1995; Ł.M. Stanaszek 2017; 2021.

² Por. G. Acsádi, J. Nemeskéri 1970; J. Strzałko, M. Henneberg 1975; J. Piontek 1996, 127–141

³ Por. J. Strzałko, J. Piontek, A. Malinowski 1973, 184; A. Malinowski 1974, 11–12; J. Piontek 1996.

⁴ C.O. Lovejoy 1985; J. Piontek 1996, 169–172.

⁵ D.H. Ubelaker 1989, 112–113.

zawiązków, grubość ścian zębów, jak również stan ukształtowania korzeni.

Przy ocenie wieku wprowadzono podział na kategorie, które wyznaczają kolejne okresy rozwojowe człowieka: *fetus* – okres płodowy (prenatalny), *infans I* – wczesne dzieciństwo (od urodzenia do 6–7 roku życia), *infans II* – późne dzieciństwo (od 6–7 do 12–14 r.ż.), *iuuenis* – wiek młodzieńczy (od 12–14 do 20–22 r.ż.), *adultus* – wiek dorosły (od 20–22 do 30–35 r.ż.), *maturus* – wiek dojrzały (od 30–35 do 50–55 r.ż.), *senilis* – wiek starczy (powyżej 55 r.ż.). O ile było to możliwe, wyodrębniono poszczególne etapy (fazy) wewnątrz przyjętych kategorii (np. wczesny *adultus*, ok. 20–25 lat) lub też stworzono uściślające kategorie pośrednie (np. *adultus/maturus*). Natomiast w wypadku materiału mało diagnostycznego wiek zmarłego rozszerzono na dwie kategorie (np. *adultus–maturus*) lub użyto określeń ogólnych (dorosły/niedorosły).

Odtwarzając przyżyciową wysokość ciała uwzględniono stopień kurczenia się kości w procesie kremacji oraz zależność pomiędzy wielkością nasad niektórych kości długich a ich długością. Określenia przybliżonego wzrostu dokonano na podstawie schematów przeliczeniowych stworzonych przez antropologów poznańskich, które z kolei powstały w oparciu o tablice zaproponowane przez Mildred Trotter i Goldine C. Gleser dla materiałów niespalonych⁶.

Analiza zmian patologicznych była utrudniona ze względu na niezadowalający stan zachowania kości (niekompletność i rozdrobnienie materiału). Wszystkie patologie zostały opisane z podaniem kości, na której zaobserwowano zmianę, przy czym ograniczono się do badań makroskopowych. Klasyfikując nieliczne schorzenia i urazy bazowano na opracowaniach licznych badaczy⁷.

Ocena stopnia przepalenia materiałów kostnych z Kleszewa została uproszczona. W miejsce stosowanych zwykle pięciostopniowych skali liczbowych⁸ wprowadzono tylko trzy kategorie, oddające ogólny charakter przepalenia kości, a przez to łatwiej wyróżnialne: *słaby* (przepalenie lub nadpalenie częściowe; kości słabo popękane, niezbyt odkształcone i skurczone, o popielato-czarnym zabarwieniu i silnie oczernionej okostnej), *średni* (spękanie i odkształcenia termiczne silniejsze; zabarwienie szaro-popielate) i *silny* stopień przepalenia (znaczne spękanie i odkształcenia; kruche

i niewielkie fragmenty kości, o zabarwieniu kremowo-białym; całkowity zanik składników organicznych). Ponadto opis barwy kości został uzupełniony o przebarwienia, będące świadectwem zalegania zabytków metalowych w ich sąsiedztwie.

W Tabeli 1 zestawiono najważniejsze wyniki analizy antropologicznej pochówków ciałopalnych i inhumacyjnych odkrytych na stanowisku w Kleszewie. Obejmują one skrócony opis osteologiczny materiału diagnostycznego, masę, stopień przepalenia kości, wiek i płeć zmarłych, patologie, szacunkową wysokość ciała oraz uwagi i spostrzeżenia nt. wybranych cech morfologicznych i przebarwienia kości, domieszek wtórnych czy też współwystępowania kości zwierzęcych. Ponadto spośród kości ludzkich wydzielono liczne drobne fragmenty ceramiki, zabytków kościanych i metalowych oraz węgli drzewnych, które nie były przedmiotem przeprowadzonej tu analizy.

OMÓWIENIE WYNIKÓW ANALIZY

Zdecydowaną większość kości poddano procesowi kremacji, gdyż tylko 11 grobów⁹ miało charakter inhumacyjny (158, 184, 186, 385, 386, 629, 634, 636, 750, 884, 887), w tym jeden (158) nieuwzględniony w dalszej analizie ze względu na zbyt słaby stan zachowania materiału (jedna kość mało diagnostyczna). W grobach ciałopalnych 525B i 655 niewątpliwie wystąpiła domieszka wtórna w formie pojedynczych niespalonych kości. W niniejszej analizie wszystkie pochówki potraktowano łącznie, nie wdając się w ewentualne różnice kulturowe, których przejawem mógł być taki a nie inny obrządek pogrzebowy.

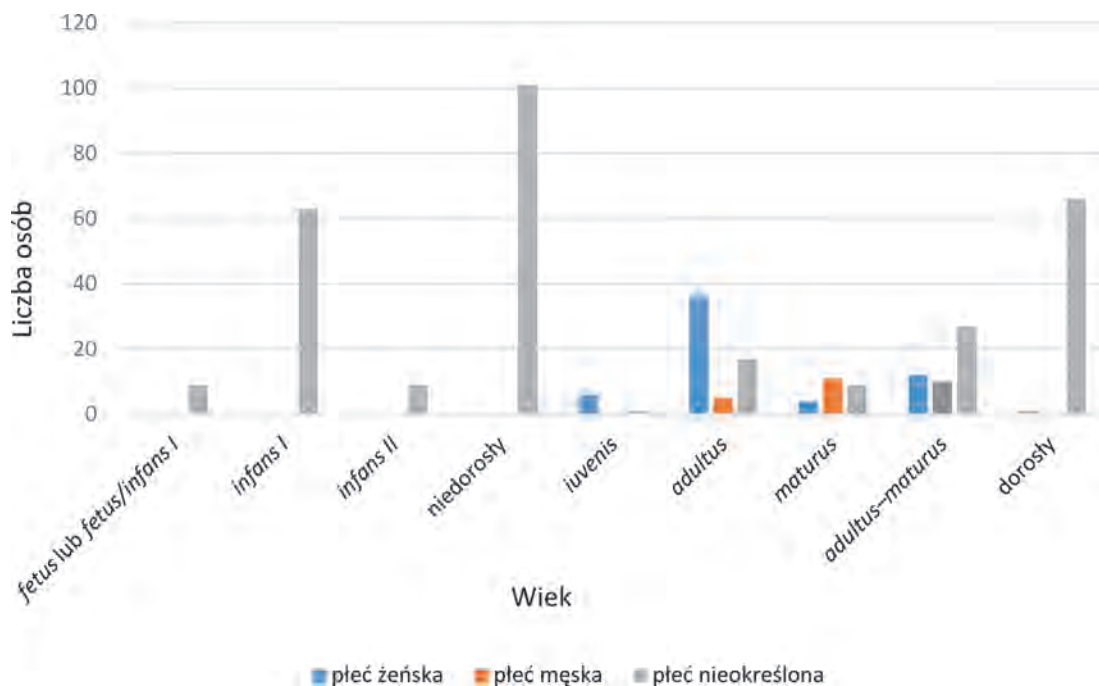
Przepalone kości ludzkie na ogół zachowane były stosunkowo słabo (materiał pofragmentowany i zdekompletowany), podobnie zresztą jak kości niepoddane kremacji (połamane *post mortem*, zerodowane, zdekompletowane). W wielu wypadkach uniemożliwiło to jednoznaczne określenie wieku i płci zmarłych, a także kompleksową rejestrację cech osobniczych (patologii, markerów stresu czy wysokości ciała). Najslabiej zachowanych lub/i niediagnostycznych materiałów kostnych z 18 pochówków (groby 40, 128, 204, 231A, 265, 304, 305, 361, 523, 531, 577, 578, 614, 630, 691, 959, 1030, 1064) nie uwzględniono w niniejszej analizie. W zestawieniach statystycznych nie ujęto też pięciu ewidentnych domieszek wtórnych z grobów 277, 351, 802, 920 oraz wspomnianych wyżej grobów 525B i 655, jak również spalonych kości pochodzących z wypełnisk

⁹ Podane wartości liczbowe obejmują wyłącznie zespoły, z których kości poddano ekspertyzie antropologicznej.

⁶ Por. M. Trotter, G.C. Gleser 1952; J. Strzałko, J. Piontek, A. Malinowski 1972, 285; 1974, 37.

⁷ J. Gładykowska-Rzeczycka 1976; 1989; 1994; D.J. Ortner, W.G.J. Putschar 1981; J.E. Buikstra, D.H. Ubelaker 1994; W.M. Bass 1995; D.J. Ortner 2003; R.H. Steckel et alii 2018.

⁸ Np. J. Gładykowska-Rzeczycka 1972; A. Malinowski 1974, 10.

Ryc. 1. Struktura wieku i płci osób pochowanych na cmentarzysku w Kleszewie

sześciu grobów inhumacyjnych (158, 183, 184, 884.2, 887, 917).

Przeważająca część pochówków z Kleszewa zawierała szczątki jednej osoby, jedynie 15 z nich (groby 128, 200B, 245, 282, 283, 352, 359, 365B, 370, 383, 537, 968, 1025, 1027B, 1044D2) to intencjonalne lub wtórne pochówki podwójne. Co ciekawe, we wszystkich takich wypadkach spoczywały osoby dorosłe z dziećmi, zapewne połączone więzami rodzinnymi. W pięciu wypadkach odnotowano układ kobieta + dziecko, w dwóch – mężczyzna + dziecko, zaś w pozostałych nie ustalono płci zmarłych.

W sumie pod względem wieku lub/i płci oznaczono szczątki 387 osób (Ryc. 1). Analiza struktury wieku i płci badanej grupy wykazała pewne prawidłowości, umożliwiające sformułowanie bardziej ogólnych wniosków.

Na cmentarzysku w Kleszewie nieznacznie przeważały osoby dorosłe lub prawie dorosłe (ok. 53%), zmarłe w wieku od *iuvenis* do *maturus* (15–55 lat). Do tej kategorii wiekowej zaliczono też siedem młodych kobiet (z grobów 111, 132, 258, 282, 708, 985 i 1024B) i cztery osoby młodociane o nieokreślonej płci (z grobów 73B, 136, 218, 404), które osiągnąwszy już wiek reprodukcyjny (*iuvenis*, *iuvenis/adultus*, 15–18 lat), przypuszczalnie były traktowane przez resztę społeczności jak dorosłe.

Najliczniejszą grupę (64%) spośród wszystkich 205 osób dorosłych stanowili zmarli w wieku od *adultus* do *maturus* (35–55 lat), co pośrednio może świadczyć

o stosunkowo długiej przeżywalności zarówno kobiet, jak i mężczyzn. Grupa ta byłaby niewątpliwie jeszcze większa, gdybyśmy posiadali szczegółowe oznaczenia 63 osób sklasyfikowanych ogólnie jako dorośli. Interesujące, że nie odnotowano zmarłych w wieku starczym (*senilis*), co może jednak wynikać ze stanu zachowania materiału, a niekoniecznie z przyczyn natury biologicznej.

Pośród 181 osobników niedorośli najliczniejszą kategorię wiekową (39%) stanowiły dzieci zmarłe we wczesnych fazach ontogenezy (*fetus–infans I*), przy czym – podobnie jak w wypadku osób dorosłych – ich liczba mogłaby jeszcze wzrosnąć, gdybyśmy dysponowali bardziej szczegółowymi oznaczeniami 85 osób, których wiek określono tylko ogólnie (niedorośli lub *infans I–II*). Dużą śmiertelność zarówno kobiet, jak i ich nowo narodzonych dzieci niewątpliwie powodowały trudne porody i połogi oraz szeroko rozumiany niedostateczny stan ówczesnej higieny życia¹⁰.

Dla 85 osób dorosłych lub prawie dorosłych z mniejszym lub większym prawdopodobieństwem udało się oznaczyć płć (59 kobiet, 26 mężczyzn), co stanowi 41% zmarłych w tym przedziale wieku. W grupie tej wyraźnie przeważały kobiety (69%), co może być jednak konfiguracją przypadkową, zważywszy na brak ponad połowy oznaczeń płci. Najliczniejszą kategorią osób określonej płci na cmentarzysku w Kleszewie były natomiast kobiety zmarłe w wieku *adultus* (42%),

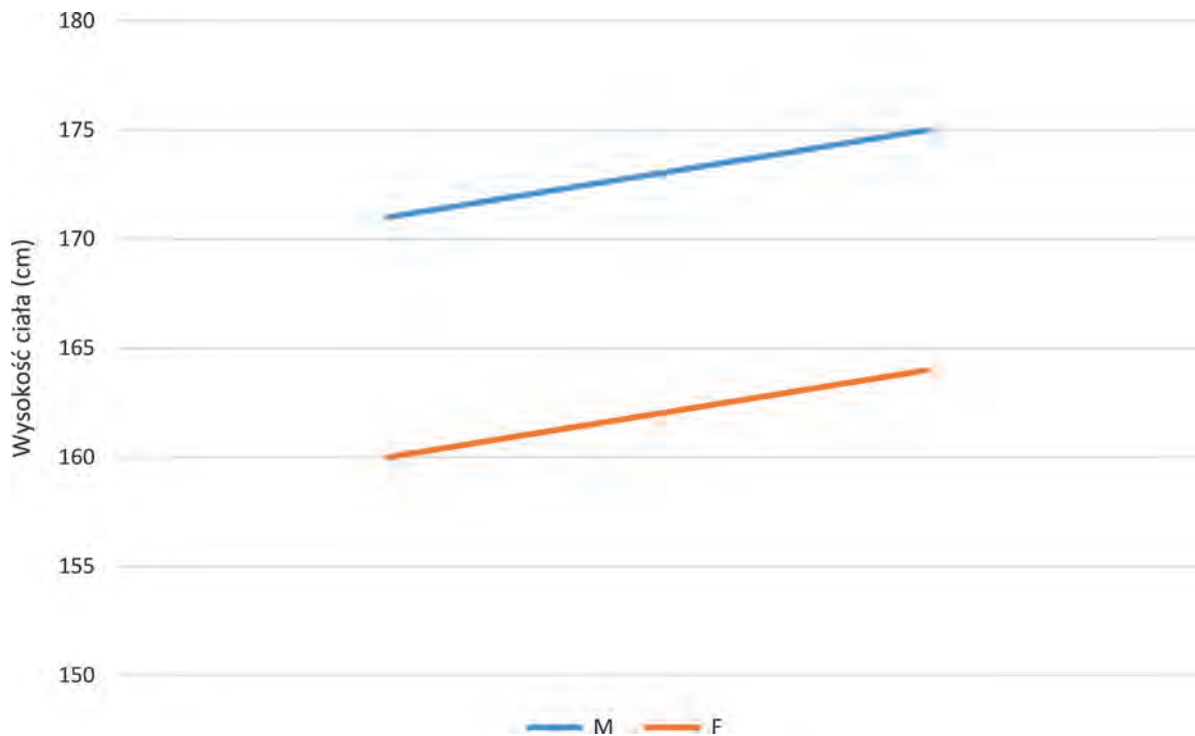
¹⁰ Por. M. Pyżuk 2004, 41.

Ryc. 2. Listewki kostne w obrębie paliczka ręki dojrzałego mężczyzny z grobu 262. Fot. M. Woźniak

Ryc. 3. Zrzesztowacenie w stropie oczodołu (*cribra orbitalia*) młodej kobiety z grobu 132. Fot. M. Woźniak

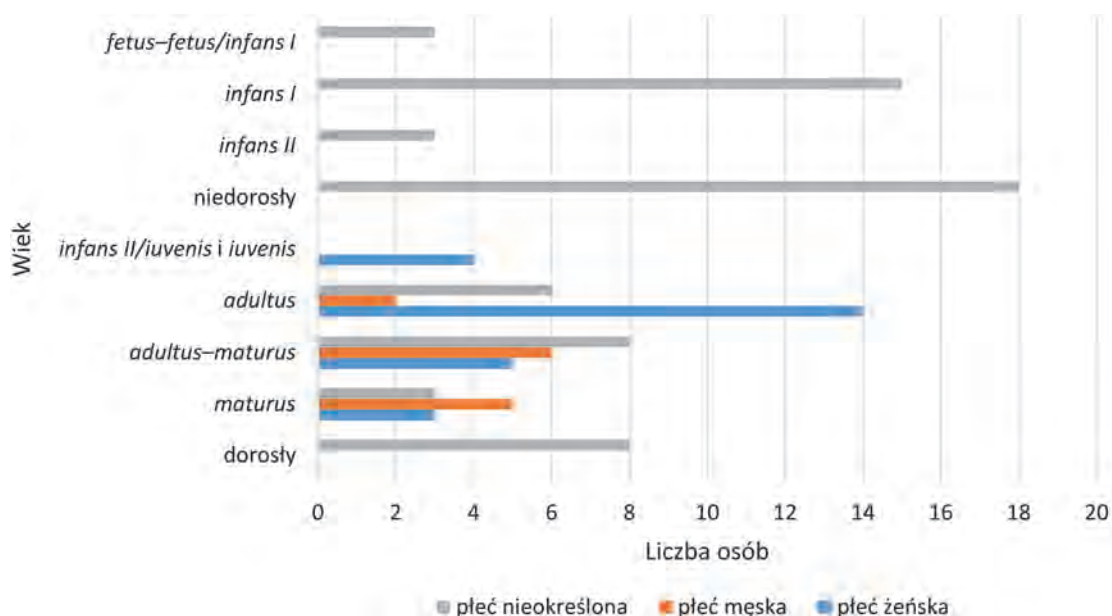
Ryc. 4. Zmienność wysokości ciała mężczyzn (M) i kobiet (F) pochowanych w grobach inhumacyjnych

a także dojrzały mężczyźni, zmarli w wieku *maturus* (14%).

Kilku słów odrębnego komentarza wymagają uwzględnione w analizie pochówki inhumacyjne (184.1, 186, 385, 386, 629.1, 634, 636, 750, 884.1, 887.1), stanowiące zdecydowaną mniejszość na cmentarzysku. Aż siedem z nich to groby osób niedorosłych, zmarłych przeważnie we wczesnych fazach ontogenezy (*fetus–infans I*). Pozostałe trzy groby zawierały szczątki osób

dorosłych (*adultus–maturus*), w tym dwóch dojrzałych mężczyzn (groby 634 i 887).

Na kościach nie zaobserwowano zbyt wielu zmian chorobowych, co ma przede wszystkim związek ze złym stanem zachowania materiału (duże rozdrobnienie, mała liczba kości w grobach), ale też po części może wynikać z przyczyn biologicznych (dobra kondycja populacji czy relatywnie krótka przeżywalność). Z racji, iż zarejestrowanie schorzeń miało charakter poniekąd

Ryc. 5. Struktura wieku i płci osób, w grobach których wystąpiły fragmenty kości zwierzęcych

przypadkowy i incydentalny, zaniechano przeprowadzenia jakichkolwiek ocen statystycznych.

Nieliczne patologie miały przede wszystkim związek z postępującym z wiekiem procesem zwyrodnieniowo-zniekształcającym oraz przeciążeniami, manifestującymi się w szczególności w obrębie kręgosłupa i kończyn. Tego typu schorzenia widzimy u dwóch dojrzałych osób pochowanych w grobach 121 i 269A, u których odnotowano spłaszczone trzony kręgów oraz osteofity na ich brzegach. U dojrzałego mężczyzny z grobu 262 oraz u dorosłej kobiety z grobu 23 odnotowano z kolei listewki kostne na brzegach paliczków ręki, świadczące o intensywnym używaniu (przeciążeniu) dłoni, np. w wyniku zajmowania się lucznictwem (Ryc. 2).

W grobie 979, w którym spoczywał dojrzały mężczyzna, zaobserwowano zmiany próchnicze przy korzeniu pierwszego zęba trzonowego, zaś u młodej (ok. 15 lat) kobiety z grobu 132 w stropie prawego oczodołu odnotowano dość silne *cribra orbitalia* (Ryc. 3), wskazujące na słabą kondycję fizyczną pochowanej (anemie, zakażenia pasożytami).

Wysokość ciała udało się oznaczyć jedynie w odniesieniu do czterech osób: dwóch kobiet z grobów 132 i 521B (160–164 cm) oraz dwóch mężczyzn z grobów 257 i 864 (171–175 cm). Na ich przykładzie już jednak widać wyraźne różnice natury dymorficznej (Ryc. 4), a stosunkowo wysoki wzrost może pośrednio świadczyć o dość dobrych warunkach życia.

Analizie poddano również stopień przepalenia kości z 358 grobów ciałopalnych, który jest ściśle związany z temperaturą kremacji zwłok, a przez to pomocny

w rekonstrukcji praktyk pogrzebowych. Kości przeważnie wykazywały średni (n=229) lub silny (n=123), a sporadycznie tylko słaby (n=6) stopień przepalenia, co pozwala przypuszczać, że ludność pochowana w Kleszewie stosowała wobec swych bliskich dość długotrwałe zabiegi związane z paleniem zwłok. Nie stwierdzono żadnych istotnych zależności (prawidłowości) pomiędzy stopniem przepalenia kości a płcią lub/i wiekiem zmarłych.

W wypadku aż 105 pochówków ludzkich (27%) stwierdzono też obecność fragmentów kości i zębów zwierzęcych. Jeśli do tego dodać pominięte w analizie odzwierzęce ozdoby i przedmioty rogowo-kościane, to udział ten jeszcze by wzrósł. Strukturę wieku i płci zmarłych, przy których znaleziono fragmenty kości zwierzęcych, obrazuje zamieszczony poniżej histogram (Ryc. 5).

Jak można zauważyć, fragmenty kości zwierzęcych w przeważającej części (62%) zidentyfikowano przy osobach dorosłych. Widać też, że znacznie częściej deponowano je w grobach kobiet (41 %) niż mężczyzn (20%), jakkolwiek nie posiadamy informacji o płci aż 39% interesujących nas osób dorosłych. Jeśli chodzi o nieco mniej liczne (39) pochówki dziecięce, przy których wystąpiły fragmenty kości zwierzęcych, to połowa z nich należała do zmarłych we wczesnych fazach ontogenezy (*fetus-infans I*). Niewykluczone, że ten odsetek mógłby jeszcze wzrosnąć, gdybyśmy dysponowali bardziej szczegółowymi oznaczeniami 13 osób, których wiek określono tylko ogólnie (niedorosły lub *infans I-II*).

Na kościach 39 osób odnotowano zielone (groby 7, 32, 46, 48, 74, 121, 132, 163A, 184.1, 186, 224, 240, 262,

264, 282, 303, 363, 364, 365B, 383, 386, 413, 524, 526, 529, 629.1, 636, 637, 677, 734, 750, 968) i rdzawe (groby 84, 121, 245, 363, 968, 1019, 1026A) przebarwienia, będące zapewne w większości wypadków pozostałością po zaleganiu w ich sąsiedztwie przedmiotów metalowych.

Uzyskane wyniki analizy antropologicznej tylko w niewielkim stopniu pozwoliły zrekonstruować biostrukturę ludności użytkującej cmentarzysko w Kleszewie. Przede wszystkim jest to spowodowane niszczącym procesem kremacji, erozją i rozdrobnieniem większości materiałów.

BIBLIOGRAFIA

- Acsádi, G., Nemeskéri, J.
1970 *History of Human Life Span and Mortality*, Budapest.
- Bass, W.M.
1995 *Human Osteology. A Laboratory and Field Manual*, Missouri Archeological Society – Special Publication 2, Springfield.
- Bochenek, A., Reicher, M.
1990 *Anatomia człowieka*, t. 1, Warszawa.
- Brickley, M., McKinley, J.I. (red.)
2004 *Guidelines to the Standards for Recording Human Remains*, Institute of Field Archaeologists Paper 7, Reading.
- Buikstra, J.E., Ubelaker, D.H. (red.)
1994 *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains. Proceedings of a Seminar at The Field Museum of Natural History*, Arkansas Archaeological Survey, Research Series 44, Fayetteville (Ark.).
- Dzierżykray-Rogalski, T.
1960 *Szczątki kostne z grobów ciałopalnych jako przedmiot badań antropologicznych*, „Człowiek w czasie i przestrzeni. Kwartalnik Polskiego Towarzystwa Antropologicznego”, III/1 (9), 49–51.
1968 *Uwagi metodologiczne o badaniu szczątków kostnych z grobów ciałopalnych*, (w:) K. Jażdżewski (red.), *Liber Iosepho Kostrzewski octogenario a veneratoribus dicatus*, Wrocław-Warszawa-Kraków, 627–635.
- Gładykowska-Rzeczycka, J.
1972 *Historia, rozwój i wyniki badań materiałów kostnych z cmentarzysk ciałopalnych ze szczególnym uwzględnieniem Polski*, „Pomorania Antiqua” IV (1971), 21–67.
- 1974 *O metodach stosowanych w badaniach materiałów kostnych z ciałopalnych cmentarzysk*, (w:) H. Giżyńska (red.), *Metody, wyniki i konsekwencje badań kości z grobów ciałopalnych. Materiały z sesji naukowej w dniu 25 III 1972 roku*, Seria Antropologia 2, Poznań, 85–92.
- 1976 *Zmiany w układzie kostnym ludności ze średniowiecznych cmentarzysk*, (w:) A. Malinowski (red.), *Badania populacji ludzkich na materiałach współczesnych i historycznych. Materiały z naukowej sesji antropologicznej w dn. 17 X 1975*. Seria Antropologia 4, Poznań, 85–102.
- 1989 *Schorzenia ludności prahistorycznej na ziemiach polskich*, Gdańsk.
- 1994 *Problems of Estimating Age and Determining the Professions when Analyzing Prehistoric Skeletons*, „Anthropologie” XXXII/1, 85–92.
- Lovejoy, C.O.
1985 *Dental Wear in the Libben Population: Its Functional Pattern and Role in the Determination of Adult Skeletal Age at Death*, „American Journal of Physical Anthropology” 68, 47–56.
- Malinowski, A.
1974 *Historia i perspektywy antropologicznych badań grobów ciałopalnych*, (w:) H. Giżyńska (red.), *Metody, wyniki i konsekwencje badań kości z grobów ciałopalnych. Materiały z sesji naukowej w dniu 25 III 1972 roku*, Seria Antropologia 2, Poznań, 7–15.
- Ortner, D.J.
2003 *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*, San Diego-London.
- Ortner, D.J., Putschar, W.G.J.
1981 *Identification of Paleopathological Conditions in Human Skeletal Remains*, Smithsonian Contribution to Anthropology 28, Washington.
- Piontek, J.
1996 *Biologia populacji pradziejowych. Zarys metodyczny*, Poznań.
- Pyżuk, M.
2004 *Antropologiczna interpretacja szczątków kostnych populacji kultur przeworskiej i wielbarskiej z Kołozębia, pow. Płońsk*, „Archeologia Polski” XLIX/1–2, 33–48.

Stanaszek, Ł.M.

- 2017 *Analiza antropologiczna materiału kostnego z cmentarzyska kultury przeworskiej w Legionowie*, (w:) W. Nowakowski, W. Orliński, M. Woińska (red.), *Relacje kultury przeworskiej i lateńskiej na Mazowszu. Wnioski z badań cmentarzyska przeworskiego w Legionowie CSP*, Legionowo-Warszawa, 161–206.
- 2021 *Analiza antropologiczna kości ludzkich*, (w:) A. Mistewicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak, *Dąbek, stan. 9 – nekropola kultur przeworskiej i wielbarskiej na północnym Mazowszu*, Światowit Supplement Series B: Barbaricum 14, Warszawa, 301–329.

Steckel, R.H. et alii

- 2018 R.H. Steckel, C.S. Larsen, P.W. Sciulli, P.L. Walker, *Data Collection Codebook*, (w:) R.H. Steckel et alii (red.), *The Backbone of Europe. Health, Diet, Work and Violence over Two Millennia*, Cambridge Studies in Biological and Evolutionary Anthropology 80, Cambridge, 397–427.

Strzałko, J., Henneberg, M.

- 1975 *Określanie płci na podstawie morfologii szkieletu*, „Przegląd Antropologiczny” 41/1, 105–126.

Strzałko, J., Piontek, J., Malinowski, A.

- 1972 *Problem rekonstrukcji wzrostu na podstawie kości zachowanych we fragmentach lub spalonych*, „Przegląd Antropologiczny” 38/2, 277–287.

- 1973 *Teoretyczno-metodyczne podstawy badań kości z grobów ciałopalnych*, „Materiały i Prace Antropologiczne” 85, 179–201.

- 1974 *Możliwości identyfikacji szczątków ludzkich z grobów ciałopalnych w świetle wyników badań eksperymentalnych*, (w:) H. Giżyńska (red.), *Metody, wyniki i konsekwencje badań kości z grobów ciałopalnych. Materiały z sesji naukowej w dniu 25 III 1972 roku*, Seria Antropologia 2, Poznań, 31–42.

Szydłowski, J.

- 1974 *Z badań kremacji w pradziejach*, (w:) H. Giżyńska (red.), *Metody, wyniki i konsekwencje badań kości z grobów ciałopalnych. Materiały z sesji naukowej w dniu 25 III 1972 roku*, Seria Antropologia 2, Poznań, 71–76.

Trotter, M., Gleser, G.C.

- 1952 *Estimation of Stature from Long Bones of American Whites and Negroes*, „American Journal of Physical Anthropology” 10, 463–514.

Ubelaker, D.H.

- 1989 *Human Skeletal Remains. Excavation, Analysis, Interpretation*, Washington.

Tab. 1. Zestawienie zbiorcze materiałów kostnych z grobów

Grób	Masa	Stopień przepalenia	Wiek	Płeć	Wybrane kości diagnostyczne	Patologie, wyznaczniki stresu, wysokość ciała, uwagi
2/1961	86,6 g	średni	<i>adultus</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne, szwy otwarte), w tym łuska potyliczna (guzowatość potyliczna zewnętrzna niewielka); fragment łuku jarzmowego (gracylny); korzeń zęba stałego (prawdopodobnie uformowany); fragmenty łuków kręgow (zosiyfikowane); 2 fragmenty grzebienia biodrowego (zosiyfikowane); fragmenty trzonów kości długich (gracylne, ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); fragmenty nasad kości długich (niewielkie rozmiary, zwarta istota gąbczasta)	kości mało diagnostyczne
1	0,6 g	silny	niedorosły (?)	?	2 fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, szwy otwarte)	kości mało diagnostyczne
2	8,4 g	silny	dorosły	?	2 fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne); fragmenty trzonów kości długich, w tym kości udowej (ściany kanałów jam szpikowych dość grube, kresa chropawa słaba)	kości mało diagnostyczne
3	17,4 g	średni	<i>adultus-wczesny maturus</i>	?	3 fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, łuska skroniowa gracylna, szew otwarty); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość grube)	kości mało diagnostyczne
5	24,7 g	średni	<i>adultus-maturus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości); lewy wyrostek kłykiowy żuchwy (nie duży, zosiyfikowany); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości, urzeźbienie dość słabe)	kości mało diagnostyczne; fragment kości zwierzęcej (ptasiej)
6	20,4 g	silny	<i>adultus-maturus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, widoczne szwy czaszkowe); fragmenty trzonów kości długich (gracylne, ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); paliczek (gracylny, zosiyfikowany)	kości mało diagnostyczne
7	21 g	średni	<i>adultus</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, widoczny szew czaszkowy, kresa skroniowa słaba); ząb kręgu obrotowego (nie duży, zosiyfikowany); fragment wyrostka bocznego kręgu (gracylny); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); fragment nasady dalszej palucha (zosiyfikowany)	kości mało diagnostyczne; zielone przebarwienia na czaszce
9	0,7 g	średni	niedorosły (?)	?	fragment trzonu kości długiej (gracylny)	kość mało diagnostyczna
10	95,6 g	średni	<i>adultus-maturus</i>	M?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości); fragment górnej krawędzi prawego oczodołu (brzeg zaokrąglony, kresa skroniowa dość silna); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości, urzeźbienie średnie), w tym kości ramiennej i udowej (kresa chropawa średnio zarysowana)	kości mało diagnostyczne; fragmenty kości zwierzęcych
13	86,8 g	średni	<i>adultus</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne); 2 fragmenty części skalistej prawej i lewej kości skroniowej (nie duże); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości), w tym kości udowej (kresa chropawa słaba); fragment paliczka ręki (nie duży, zosiyfikowany)	-
15	7,4 g	silny	późny <i>infans I</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne, szwy obustronnie otwarte); część skalista prawej kości skroniowej (nie duża); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	-
18	0,7 g	średni	dorosły (?)	?	fragment trzonu kości długiej (ściana kanału jamy szpikowej dość cienka, średnica dość duża)	kość mało diagnostyczna
20	5,3 g	średni	dorosły	?	fragment ze sklepienia czaszki (dość gracylny); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne

Grób	Masa	Stopień przepalenia	Wiek	Płeć	Wybrane kości diagnostyczne	Patologie, wyznaczniki stresu, wysokość ciała, uwagi
22	1,3 g	średni	niedorosły (?)	?	fragment ze sklepienia czaszki (gracylny); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych cienkie)	kości mało diagnostyczne
23	13,8 g	średni	<i>adultus</i>	F?	fragmenty ze sklepienia czaszki (gracylny); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie); fragment paliczka ręki (nieduży); fragment korzenia zęba stałego (I) – uformowany, nieduży	listewki kostne na brzegach paliczka ręki; fragmenty kości zwierzęcych
26	26 g	silny	<i>adultus-maturus</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylny, dość cienkie); paliczek ręki (mały, gracylny, zosyfikowany); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości), w tym kości piszczelowej (krawędź przednia ostra)	kości mało diagnostyczne; kość zwierzęca
27	15,8 g	średni	dorosły	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylny, cienkie); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości, słabe urzeźbienie)	kości mało diagnostyczne
29	3,7 g	średni	dorosły	?	4 fragmenty trzonów kości długich (średnice duże, ściany kanałów jam szpikowych dość grube)	kości mało diagnostyczne
32	528,2 g	średni	wczesny <i>adultus</i>	F?	fragmenty kości ze sklepienia czaszki (gracylny, szwy obustronnie otwarte, kresy skroniowe słabe); część skalista prawej kości skroniowej (nie duża, gracylna); fragmenty szczęki i żuchwy (łuk zębowy nieduży, zębodoły po uzębieniu stałym); fragment wyrostka kłykciowego żuchwy (gracylny, zosyfikowany); 5 fragmentów korzeni zębów stałych (gracylny, uformowane); fragmenty kręgów (zosyfikowane); fragment łopatki; fragmenty kości miednicy; fragmenty nasad kości długich, w tym kości udowej, ramiennej i piszczelowej (zwarta istota gąbczasta); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości, urzeźbienie słabe); paliczek środkowy ręki (nie duży, zosyfikowany)	kości ze wszystkich partii szkieletu; zielone przebarwienia; fragmenty kości zwierzęcych
34	15,2 g	silny	wczesny <i>infans I</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylny); część skalista lewej kości skroniowej (mała, gracylna); zęby: zawiązki M1, C, 2×I; fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych cienkie, średnice małe)	–
36	0,2 g	średni	niedorosły (?)	?	fragment trzonu kości długiej (gracylna, mała średnica)	kość mało diagnostyczna
38	2,2 g	średni	niedorosły (?)	?	3 fragmenty trzonów kości długich (nie duże, ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne
39	6,2 g	średni	niedorosły	?	3 fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylny); fragmenty trzonów kości długich (nie duże, ściany kanałów jam szpikowych cienkie)	kości mało diagnostyczne
40	0,4 g	silny	?	?	silnie rozdrobnione fragmenty trzonów kości długich	kości mało diagnostyczne, być może ludzkie
41	79,5 g	średni	<i>adultus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość grube); fragment głowy kości udowej (niezbyt duża, zosyfikowana, istota gąbczasta zwarta)	kości mało diagnostyczne; fragmenty kości zwierzęcych
42	30,6 g	średni	<i>fetus/infans I</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (bardzo cienkie, szwy otwarte); część skalista prawej i lewej kości skroniowej (małe rozmiary); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych cienkie); fragmenty nasad kości długich (niezosyfikowane)	ponadto dwa fragmenty trzonów kości długich osobnika dorosłego nieokreślonej płci; fragmenty kości zwierzęcych
43	54,9 g	silny	<i>adultus-wczesny maturus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, szwy otwarte); część skalista lewej kości skroniowej (średniej wielkości, gracylna); prawy wyrostek kłykciowy żuchwy (śr. ok. 18 mm); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne; fragmenty kości zwierzęcych

Grób	Masa	Stopień przepalenia	Wiek	Płeć	Wybrane kości diagnostyczne	Patologie, wyznaczniki stresu, wysokość ciała, uwagi
44	0,9 g	średni	dorosły (?)	?	2 fragmenty kości, w tym fragment trzonu kości długiej (ściana kanału jamy szpikowej średniej grubości)	kości mało diagnostyczne
45	85,8 g	średni	<i>adultus-wczesny maturus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (początek obliteracji szwów); fragment części skalistej kości skroniowej (dość duża); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości i urzeźbienia); fragmenty nasad kości długich (zwarta istota gąbczasta)	kości mało diagnostyczne
46	113,3 g	silny	<i>adultus-maturus (adultus?)</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne, średniej grubości, szwy otwarte); część skalista prawej kości skroniowej (smukła, średniej wielkości); fragmenty kręgów (gracylne), w tym ząb kręgu obrotowego (grubość ok. 9 mm); fragment grzebienia biodrowego miednicy (zossyfikowany, słabo urzeźbiony); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości, urzeźbienie słabe)	zielone przebarwienia
47	34,2 g	średni	<i>adultus-maturus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość gracylne); fragmenty trzonów kości długich (duże rozmiary, ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości), w tym kości piszczelowej (krawędź przednia ostra)	kości mało diagnostyczne
48	7,8 g	średni	dorosły	?	fragmenty trzonów kości długich (dość duże średnice, ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne; zielone przebarwienia
51	51,3 g	silny	niedorosły (?)	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, gracylne); fragmenty trzonów kości długich (gracylne, ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne
54	1,4 g	silny	dorosły (?)	?	5 fragmentów kości, w tym fragmenty trzonów kości długich (dość duże średnice, ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne
55	0,4 g	silny	<i>infans I (?)</i>	?	drobne fragmenty kości ze sklepienia czaszki i trzonów kości długich (bardzo cienkie, gracylne)	kości mało diagnostyczne
59	61,2 g	średni	<i>adultus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne, szwy otwarte); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne; fragmenty kości zwierzęcych
61	31,7 g	silny	<i>adultus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne); fragmenty trzonów kręgów (zossyfikowane, brak osteofitów); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości, słabe urzeźbienie)	kości mało diagnostyczne; fragmenty kości zwierzęcych
62	60,3 g	średni	<i>adultus</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości); fragment górnej krawędzi prawego oczodołu (dość ostry, łuk nadoczodołowy wyraźny); część skalista prawej kości skroniowej (nieduża); fragmenty trzonów kręgów (zossyfikowane); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); 2 paliczki ręki (gracylne, małe, zossyfikowane)	-
63	3,1 g	silny	dorosły	?	2 fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne
65/66	39 g	silny	<i>adultus</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (szwy otwarte, gracylne); wyrostek jarzmowy prawej kości skroniowej (gracylny); korzeń zęba stałego (gracylny, uformowany); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	fragmenty kości zwierzęcych
68	5,3 g	silny	niedorosły (?)	?	fragmenty trzonów kości długich (gracylne, ściany kanałów jam szpikowych cienkie i średniej grubości)	kości mało diagnostyczne
69	11,9 g	silny	<i>adultus</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne); fragment górnej krawędzi lewego oczodołu (margines ostry, kresa skroniowa słaba); fragmenty nasad kości długich, w tym kości ramiennej (zwarta istota gąbczasta, zossyfikowana); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	-

Grób	Masa	Stopień przepalenia	Wiek	Płeć	Wybrane kości diagnostyczne	Patologie, wyznaczniki stresu, wysokość ciała, uwagi
70	25,9 g	średni	<i>adultus</i>	M?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, szew strzałkowy otwarty); fragment górnej krawędzi oczodołu (brzeg zaokrąglony); korzeń zęba stałego (uformowany); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	–
73A	39,9 g	średni	<i>adultus</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne, średniej grubości, szwy otwarte); fragmenty trzonów kości długich (gracylne, ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne
73B	30,1 g	średni	<i>iuvēnis/adultus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne, średniej grubości, szwy otwarte); fragment łuku jarzmowego (cienki, gracylny), fragmenty nasad kości długich (widoczne niedokostnienie), fragmenty trzonów kości długich (gracylne, ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne
74	7,6 g	silny	wczesny <i>infans I</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne); fragment części skalistej kości skroniowej (małe rozmiary); 4 fragmenty zawiązków zębów stałych (M); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych cienkie); fragmenty nasad kości długich (niedokostnienia)	zielone przebarwienia; fragmenty kości zwierzęcych
76	30 g	średni	<i>adultus</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne); 3 fragmenty korzeni zębów stałych (uformowane); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie); fragmenty nasad kości długich (zossyfikowane)	–
77	34 g	średni	dorosły	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości); część skalista lewej kości skroniowej (dość duża); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne; fragmenty kości zwierzęcych
81	21 g	średni	<i>adultus-wczesny maturus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, szwy otwarte); fragment trzonu zuchwy (średniej wielkości); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); fragment nasady kości długiej (zossyfikowana)	kości mało diagnostyczne; fragmenty kości zwierzęcych
82	4,6 g	silny	dorosły	?	7 fragmentów kości, w tym: 2 fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (szew otwarty, gracylne), fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne; nieprzepracowane fragmenty kości zwierzęcych
84	42,1 g	średni	<i>adultus-maturus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); fragmenty nasad kości długich, w tym dystalnej kości ramiennej (zwarta istota gąbczasta, zossyfikowane)	kości mało diagnostyczne; rdzawe przebarwienia
85/86	13,2 g	średni	<i>adultus-maturus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, szwy otwarte); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości), w tym kości udowej (kresa chropawa słaba)	kości mało diagnostyczne
89	0,3 g	średni	dorosły (?)	?	fragment łuku jarzmowego (gracylny, średniej wielkości)	kość mało diagnostyczna
91	13,5 g	średni	dorosły (?)	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne
93	10,6 g	średni	dorosły	?	2 fragmenty prawego wyrostka kłykciowego zuchwy (nie-duży, zossyfikowany); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); fragment nasady dalszej paliczka (zossyfikowana)	kości mało diagnostyczne

Grób	Masa	Stopień przepalenia	Wiek	Płeć	Wybrane kości diagnostyczne	Patologie, wyznaczniki stresu, wysokość ciała, uwagi
95	54,1 g	średni	<i>adultus-maturus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, szwy otwarte); 3 fragmenty korzeni zębów stałych (uformowane); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	fragmenty kości zwierzęcych
99	12 g	średni	dorosły	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne
100	67,5 g	średni	wczesny <i>adultus</i> (?)	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne, dość cienkie, szwy otwarte); fragmenty żuchwy (nieduża); 5 fragmentów korzeni zębów stałych (zerodowane); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); paliczki (małe, uformowane)	kości mało diagnostyczne
101	18,7 g	średni	<i>adultus</i>	?	fragmenty ze sklepienia czaszki (średniej grubości, szwy otwarte); fragmenty kości skroniowej z okolicy otworu słuchowego zewnętrznego i części skalistej (średniej wielkości); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości), w tym kości udowej (kresa chropawa wyraźna)	kości mało diagnostyczne
103A-B	37,5 g	średni	niedorosły	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne, szwy otwarte); fragment żuchwy (mała); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie); fragmenty paliczek (małe)	kości mało diagnostyczne; materiał kostny ze stropu obiektów 103A i 103B (prawdopodobnie pochodzi z obiektu 103A).
103A	25,7 g	silny	<i>infans II</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne; fragmenty kości zwierzęcych
104	13,4 g	średni	<i>fetus/infans I</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne, szwy otwarte); część skalista prawej i lewej kości skroniowej (bardzo małe, nieuformowane); fragmenty trzonów kości długich (gracylne, ściany kanałów jam szpikowych cienkie)	-
105	2,7 g	silny	<i>infans I</i>	?	fragmenty ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne); fragmenty trzonów kości długich (gracylne, ściany kanałów jam szpikowych cienkie)	ponadto fragment kręgu osoby dorosłej, nieokreślonej płci
110	20,9 g	silny	<i>adultus</i>	?	fragmenty ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne, szwy otwarte); 3 korzenie zębów stałych (uformowane); fragment kości łódeczkowatej nadgarstka (gracylna); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne
111	44,8 g	silny	<i>iuvenis/adultus</i>	F?	fragmenty ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne, szwy otwarte); fragment górnej krawędzi oczodołu (gracylny, brzeg ostry); korzeń zęba stałego (gracylny, świeżo uformowany); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	-
114	20 g	średni	<i>adultus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości); korzeń zęba stałego (gracylny); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne
115	9,4 g	silny	<i>adultus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne); fragmenty nasad kości długich (zossyfikowane); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne
117	90,3 g	średni	<i>maturus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, szwy częściowo zobliterowane); fragmenty trzonów kości długich (dość masywne, ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne

Grób	Masa	Stopień przepalenia	Wiek	Płeć	Wybrane kości diagnostyczne	Patologie, wyznaczniki stresu, wysokości ciała, uwagi
118	47,9 g	średni	<i>adultus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne); 5 fragmentów korzeni zębów stałych (uformowane, małe); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); fragment paliczka (mały, zosyfikowany)	kości mało diagnostyczne; kość zwierzęca
121	1165,1 g	średni	<i>maturus</i>	M?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, szwy częściowo zobliterowane, kresa karkowa silna); fragment górnej krawędzi prawego oczodołu (brzeg dość gracylny); część skalista prawej i lewej kości skroniowej (duże, masywne); fragmenty trzonu żuchwy (średnio masywne, zobliterowane zębodoły po M2); 15 korzeni zębów stałych (uformowane); fragmenty kręgów; fragmenty trzonów kości długich (dość masywne, ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); fragmenty nasad kości długich (duże rozmiary, widoczny ubytek istoty gąbczastej); kości nadgarstka; paliczki (nie duże, zosyfikowane)	kości z wszystkich partii szkieletu, niejednoznaczne morfologicznie, z nieznaną przewagą cech płciowych męskich; fragmenty trzonów kręgów nieznacznie spłaszczony, osteofity na brzegach; zielone i rdzawe przebarwienia; fragmenty kości zwierzęcych
122	4,4 g	średni	niedorosły (?)	?	fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie); fragmenty nasad kości długich	kości mało diagnostyczne; fragmenty kości zwierzęcych
125	1,6 g	średni	niedorosły (?)	?	fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne
127	574,9 g	średni	<i>maturus</i>	M?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, początek obliteracji szwów); wyrostek sutkowy (duży, wystający); wyrostek czołowy lewej kości jarzmowej (z guzkiem brzeżnym); 5 korzeni zębów stałych (uformowane); fragmenty nasad kości długich, w tym kości ramiennej (duże rozmiary); fragmenty trzonów kości długich (masywne, ściany kanałów jam szpikowych grube); kość skokowa (duża)	-
128	38,7 g	średni	niedorosły i/lub dorosły	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, szwy otwarte); fragmenty trzonów kości długich (różnej masywności)	kości mało diagnostyczne (przemieszane?); fragmenty kości zwierzęcych
129	55,7 g	średni	dorosły	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne); fragment piramidy skalistej kości skroniowej (duże rozmiary); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne; fragmenty kości zwierzęcych
132	935,7 g	słaby	<i>iuvenis</i> (ok. 15)	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość gracylne, szwy otwarte); fragment górnej krawędzi prawego oczodołu (margines ostry); fragmenty szczęki i żuchwy (gracylne); część skalista prawej i lewej kości skroniowej (smukłe, nie duże); 21 korzeni zębów stałych (świeżo uformowane); fragmenty kości miednicy (nie w pełni zosyfikowana); fragmenty nasad kości długich, w tym proksymalnej kości udowej (nie zosyfikowana, śr. głowy ok. 42 mm) i kości piszczelowej; fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	wysokość ciała: 160–164 cm; kości z wszystkich partii szkieletu; dość silne <i>cribra orbitalia</i> w stropie prawego oczodołu; zielone przebarwienia; fragmenty kości zwierzęcych
133	7,1 g	silny	niedorosły	?	fragment korzenia zęba stałego (?); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne; fragmenty kości zwierzęcych
135	19,2 g	średni	niedorosły (?)	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne
136	6,4 g	silny	<i>iuvenis/adultus</i> (?)	?	fragment kości płaskiej ze sklepienia czaszki (gracylna, cienka); fragment łuku zębowego żuchwy (dość duży); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne

Grób	Masa	Stopień przepalenia	Wiek	Płeć	Wybrane kości diagnostyczne	Patologie, wyznaczniki stresu, wysokość ciała, uwagi
137	1,4 g	silny	<i>fetus/infans I</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (bardzo cienkie, gracylne); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych cienkie)	kości mało diagnostyczne
138	71,5 g	średni	<i>adultus-maturus</i>	M?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości); wyrostek sutkowaty kości skroniowej (duży, wystający); fragmenty kręgów (zosyfikowane); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); fragmenty nasad kości długich (zosyfikowane)	fragmenty kości zwierzęcych
140	5 g	średni	<i>infans I-II</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne); drobne fragmenty korzeni zębów mlecznych (?); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne; fragmenty kości zwierzęcych
141	54 g	słaby	dorosły (?)	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości); część skalista prawej kości skroniowej (średniej wielkości); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne
146	67,1 g	średni	dorosły (?)	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne); korzeń zęba stałego (uformowany); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne; fragmenty kości zwierzęcych
147	163,6 g	średni	<i>maturus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, początki obliteracji szwów); część skalista kości skroniowej lewej (duże rozmiary); fragment górnej krawędzi oczodołu (margines lekko zaokrąglony); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); fragmenty nasad kości długich (zosyfikowane)	kości mało diagnostyczne; fragmenty kości zwierzęcych
148	56,5 g	średni	<i>maturus-senilis</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości); część skalista prawej kości skroniowej (niezbyt duża); prawy wyrostek kłykciowy zuchwy (śr. ok. 16 mm); 2 fragmenty korzeni zębów stałych (uformowane); kręgi (zosyfikowane); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); nasady kości długich (zosyfikowane)	fragmenty kości zwierzęcych
149	11,7 g	silny	dorosły (?)	?	fragmenty kręgów (zosyfikowane); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych cienkie)	kości mało diagnostyczne
150	18,7 g	silny	<i>infans I</i> (ok. 4)	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, szwy otwarte); korona II (zawiązek); korzeń zęba mlecznego (uformowany); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie); paliczek (mały)	fragmenty kości zwierzęcych
151	2,7 g	silny	<i>wczesny infans I</i> (?)	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne (niewykluczone, że są to fragmenty kości zwierzęcych)
153	2,2 g	silny	dorosły (?)	?	3 fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne
154	104 g	silny	<i>adultus-wczesny maturus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne, szwy otwarte); prawy wyrostek kłykciowy zuchwy (śr. ok. 16 mm); fragmenty kręgów (małe, zosyfikowane fragmenty trzonów); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); fragmenty nasad kości długich (zosyfikowane)	fragmenty kości zwierzęcych
155	10,3 g	silny	<i>infans I</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne); fragmenty trzonów kości długich (małe rozmiary, ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne; fragmenty kości zwierzęcych

Grób	Masa	Stopień przepalenia	Wiek	Płeć	Wybrane kości diagnostyczne	Patologie, wyznaczniki stresu, wysokość ciała, uwagi
157	53,7 g	średni	dorosły (?)	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, gracylne, szwy otwarte); fragmenty kręgów (zossyfikowane); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne
158.1	-	-	?	?	fragment trzonu kości długiej	kość mało diagnostyczna, przebarwiona na zielono, nieprzepalona
158.2	8 g	średni	dorosły (?)	?	fragment wyrostka czołowego szczęki (gracylny); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne, z wypełniska grobu inhumacyjnego
160	4,4 g	średni	niedorosły (?)	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne
163A	277,5 g	średni	<i>infans I/II</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, szwy otwarte); fragment części skalistej kości skroniowej (nieduża); korzeń zęba mlecznego (m) (uformowany); fragment korony zęba stałego (M1); fragmenty nasad kości długich (niezossyfikowane); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie); kość skokowa (nieskostniała)	zielone przebarwienia
165	27,2 g	średni	niedorosły (?)	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne, dość cienkie, szwy otwarte); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne
166	8,7 g	silny	dorosły (?)	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne, dość cienkie); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne
168	1,9 g	silny	niedorosły	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie); fragment trzonu żuchwy (małe rozmiary); fragmenty trzonów kości długich (gracylne, ściany kanałów jam szpikowych cienkie)	kości mało diagnostyczne
172	0,9 g	silny	niedorosły	?	4 fragmenty kości, w tym kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie)	kości mało diagnostyczne
174	79,1 g	średni	<i>adultus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne); 11 fragmentów korzeni zębów stałych (uformowane, małe); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); fragmenty nasad kości długich (zossyfikowane); fragmenty paliczek (zossyfikowane)	kości mało diagnostyczne; fragmenty kości zwierzęcych
175	11,3 g	silny	wczesny <i>infans I</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne, dość cienkie, szwy otwarte); część skalista prawej i lewej kości skroniowej (małe, nieuformowane); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych cienkie)	-
177	5,5 g	silny	wczesny <i>infans I</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne, cienkie); część skalista kości skroniowej prawej (mała, nieuformowana); fragmenty trzonów kości długich (małe rozmiary, ściany kanałów jam szpikowych cienkie)	-
180	0,3 g	silny	<i>infans I-II</i>	?	3 fragmenty kości, w tym kość płaska ze sklepienia czaszki (cienka, gracylna); 2 fragmenty trzonów kości długich (małe średnice, ściany kanałów jam szpikowych cienkie)	kości mało diagnostyczne; fragmenty kości zwierzęcych
183	0,2 g	silny	?	?	fragment trzonu kości długiej	kość mało diagnostyczna, prawdopodobnie ludzka, z wypełniska grobu inhumacyjnego
184.1	1 g	-	wczesny <i>infans I</i>	?	5 fragmentów łuków kręgow; fragment dystalnej części trzonu kości udowej	kości mało diagnostyczne, nieprzepalona, przebarwiona na zielono

Grób	Masa	Stopień przepaleni	Wiek	Płeć	Wybrane kości diagnostyczne	Patologie, wyznaczniki stresu, wysokość ciała, uwagi
184.2	1 g	silny	wczesny <i>infans I</i> (?)	?	7 fragmentów trzonów kości długich (gracylne, cienkie ściany kanałów jam szpikowych)	kości mało diagnostyczne, z wypełniskami jamy grobu inhumacyjnego
185	50,9 g	średni	<i>adultus-maturus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne, średniej grubości); część skalista prawej kości skroniowej (smukła, średniej wielkości); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne
186	-	-	wczesny <i>infans I</i>	?	fragmenty łuków kręgow (niezrośnięte); fragment trzonu kości długiej (obojczyk)	kości nieprzepalone; zielone przebarwienia
187	17,8 g	średni	niedorosły (?)	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne
190	4,6 g	średni	niedorosły (?)	?	fragment kości różnokształtnej (mostek?); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne
191	59,9 g	średni	<i>adultus</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie); fragmenty trzonu i kąta (gracylne, lekko rozwartry) żuchwy; 2 korzenie zębów stałych (uformowane); fragmenty kręgów (zosyfikowane, brak osteofitów); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); paliczek (nasada dystalna zosyfikowana)	-
195	15,4 g	silny	wczesny <i>infans I</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne, szwy otwarte); fragment korony zęba mlecznego (m) (brak starcia); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	-
197	8,1 g	silny	niedorosły	?	fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne; fragmenty kości zwierzęcych
200B	395,6 g	średni	<i>adultus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, szwy otwarte); 3 korzenie zębów stałych (uformowane, nieduże); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	materiał przemieszany, kości z osobnika niedorosłego nieliczne; fragmenty kości zwierzęcych
			niedorosły (?)	?	nieliczne fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne); fragment trzonu żuchwy (nieduży); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	
201	7,6 g	silny	dorosły (?)	?	8 fragmentów kości, w tym fragmenty trzonów kości długich (rozmiary dość duże, ściany kanałów jam szpikowych dość grube)	kości mało diagnostyczne
203	5,9 g	średni	dorosły	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne
204	0,6 g	średni	?	?	fragment trzonu kości długiej	kość mało diagnostyczna, prawdopodobnie ludzka
214	9,9 g	średni	niedorosły (?)	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne
218	24,7 g	silny	<i>iuvēnis</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie); paliczek (nie w pełni zosyfikowane nasady)	kości mało diagnostyczne; fragmenty kości zwierzęcych

Grób	Masa	Stopień przepalenia	Wiek	Płeć	Wybrane kości diagnostyczne	Patologie, wyznaczniki stresu, wysokość ciała, uwagi
219A-B	17,5 g	średni	dorosły	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne); niewielkie fragmenty żuchwy, kręgów, żeber (zosyfikowane)	przemieszane kości dziecka i osobnika dorosłego; fragmenty kości zwierzęcych
			<i>infans I</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych cienkie)	
222	0,7 g	silny	niedorosły (?)	?	3 fragmenty trzonów kości długich (gracylne, ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne
224	584,9 g	słaby	wczesny <i>maturus</i>	M?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, dość masywne, łuska z silną kresą karkową, szwy częściowo zobliterowane); części skaliste prawej i lewej kości skroniowej (dość masywne); wyrostki czołowe prawej i lewej kości jarzmowej (z guzkami brzeżnymi, gracylne); fragment górnej krawędzi oczodołu (brzeg lekko zaokrąglony); ząb kręgu obrotowego (dość duży); wcięcie kulszowe większe miednicy (głębokie, dość wąskie); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych grube); nasady kości długich (zosyfikowane)	zielone przebarwienia na kościach czaszki; fragmenty kości zwierzęcych
225	0,9 g	silny	dorosły (?)	?	korzeń zęba stałego (uformowany); fragment powierzchni stawowej kręgu (?); drobne fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych cienkie)	kości mało diagnostyczne
231A	0,4 g	silny	?	?	fragment trzonu kości długiej (gracylny)	kość mało diagnostyczna, prawdopodobnie ludzka
240	288,8 g	średni	<i>adultus</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, gracylne, szwy otwarte); część skalista lewej kości skroniowej (smukła, średniej wielkości); korzeń zęba stałego (uformowany); fragmenty kręgów (zosyfikowane, nieduże, bez osteofitów); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość grube), w tym kości udowej (kresa chropawa słaba); fragmenty nasad kości długich (zosyfikowane, zwarta istota gąbczasta)	zielone przebarwienia; fragmenty kości zwierzęcych
241	11,8 g	średni	<i>adultus</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, gracylne); 2 korzenie zębów stałych (uformowane); fragmenty kręgów, w tym krąg obrotowy (zosyfikowany, grubość zęba ok. 9 mm); fragment paliczka (zosyfikowany, mały)	-
242	124,6 g	średni	<i>maturus</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości); fragment trzonu żuchwy (dość wysoki, zębodoły po użębieniu stałym); 3 korzenie zębów stałych (uformowane); fragmenty kręgów (małe, zosyfikowane); rzepka (gracylna, zosyfikowana); nasady kości długich (zosyfikowane, rozrzedzona istota gąbczasta); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość grube); fragmenty paliczków (zosyfikowane, małe)	fragmenty kości zwierzęcych
243	86,2 g	średni	późny <i>infans I</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne, szwy otwarte); fragment części skalistej kości skroniowej (mała); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych cienkie)	fragmenty kości zwierzęcych
244	85,2 g	średni	<i>adultus-maturus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości); 3 korzenie zębów stałych (uformowane); fragmenty kręgów (małe, zosyfikowane); nasady kości długich (zosyfikowane); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne

Grób	Masa	Stopień przepalenia	Wiek	Płeć	Wybrane kości diagnostyczne	Patologie, wyznaczniki stresu, wysokość ciała, uwagi
245	624,9 g	średni	<i>adultus</i>	F	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, gracylne, szwy otwarte); 2 fragmenty górnej krawędzi prawego oczodołu (margines ostry, gracylny); żuchwa: wyrostek kłykciowy żuchwy prawy (uformowany, śr. ok. 15 mm), fragmenty trzonu (łuk nieduży, zębodoły po uzębieniu stałym); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); fragmenty nasad kości długich (zosyfikowane, zwarta istota gąbczasta); fragmenty kości nadgarstka, paliczków (zosyfikowane)	rdzawe przebarwienia; kości dziecięce ciemniejszej barwy; fragmenty kości zwierzęcych
			<i>infans I</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych cienkie)	
248	717,8 g	średni	<i>adultus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, szwy otwarte); fragmenty kręgów (zosyfikowane, brak osteofitów); fragment grzebienia biodrowego miednicy (zosyfikowany); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); fragmenty nasad kości długich (zwarta istota gąbczasta)	kości z wszystkich partii szkieletu
250	1,2 g	średni	wczesny <i>infans I</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne); fragmenty żeber, kręgów (niezosyfikowane); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych cienkie, małe rozmiary)	–
251	1,2 g	silny	<i>infans I</i>	?	fragment trzonu żebra (mały, gracylny); fragmenty trzonów kości długich (gracylne, ściany kanałów jam szpikowych cienkie)	kości mało diagnostyczne
252	40,8 g	średni	<i>adultus</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, gracylne, szwy otwarte); fragment górnej krawędzi lewego oczodołu (ostra, gracylna, kresa skroniowa słaba); korzeń zęba stałego (uformowany); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); fragmenty nasad kości długich (zosyfikowane, zwarta istota gąbczasta)	–
253	140,9 g	średni	<i>adultus</i> –wczesny <i>maturus</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne, szwy otwarte); 5 korzeni zębów stałych (świeżo uformowane, małe rozmiary); fragmenty kręgów (zosyfikowane powierzchnie trzonów); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	–
255	106,7 g	średni	wczesny <i>maturus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości); fragment łuku jarzmowego (średni); lewy wyrostek kłykciowy żuchwy (śr. 17 mm); korzeń zęba stałego (gracylny, uformowany); fragment rzepki (dość duża, zosyfikowana); fragmenty nasad kości długich (zosyfikowane); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); fragmenty paliczków (gracylne)	–
257	675,3 g	średni	<i>maturus</i>	M	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość grube, masywne, szwy częściowo zobliterowane); 2 fragmenty górnej krawędzi prawego oczodołu (brzeg zaokrąglony); wyrostki czołowe kości jarzmowych (średnio masywne, bez guzków brzęznych); fragment trzonu żuchwy (zobliterowany zębodoł po M3); krąg obrotowy (grubość zęba 11 mm); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych grube, silne urzeźbienie), w tym kości udowej (kresa chropawa silna); fragmenty nasad kości długich (duże, zosyfikowane, zwarta istota gąbczasta), w tym kości ramiennej, udowej, promieniowej (śr. 22 mm); fragmenty paliczków (zosyfikowane)	wysokość ciała: 171–175 cm

Grób	Masa	Stopień przepalenia	Wiek	Płeć	Wybrane kości diagnostyczne	Patologie, wyznaczniki stresu, wysokość ciała, uwagi
258	70,5 g	silny	<i>iuvenis</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne, dość cienkie, szwy otwarte); lewy wyrostek dziobiasty żuchwy (mały, gracylny); fragment miednicy (wcięcie kulzowe większe szerokie); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie); fragmenty nasad kości długich (zwarta istota gąbczasta); fragmenty paliczków (małe rozmiary)	fragmenty kości zwierzęcych
260	2,3 g	silny	dorosły (?)	?	fragment trzonu kości długiej (ściana kanału jamy szpikowej średniej grubości)	kość mało diagnostyczna
261	164 g	średni	<i>adultus</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, gracylne, szwy otwarte); część skalista prawej kości skroniowej (średniej wielkości); fragment wyrostka sutkowatego (dość gracylny); 9 korzeni zębów stałych (świeżo uformowane, małe); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); fragmenty nasad kości długich (zwarta istota gąbczasta)	fragmenty kości zwierzęcych
262	536,3 g	średni	<i>maturus</i>	M?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, szwy częściowo zobliterowane); prawa kość skroniowa z wyrostkiem sutkowatym (dość duży, wystający); części skaliste prawej i lewej kości skroniowej (niezbyt duże); lewa rzepka (dość duża); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); fragmenty nasad kości długich (zosyfikowane)	wyraźne listewki kostne na paliczku ręki; dodatkowy guzek w obrębie wyrostka sutkowatego prawej kości skroniowej; zielone przebarwienia; fragmenty kości zwierzęcych
264	21,3 g	silny	dorosły (?)	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne; zielone przebarwienia
265	0,3 g	silny	?	?	fragment trzonu kości długiej	kość mało diagnostyczna, prawdopodobnie ludzka
267	37 g	dość słaby	dorosły (?)	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości); fragment części skalistej kości skroniowej (średniej wielkości); fragmenty trzonów kości długich (dość gracylne)	kości mało diagnostyczne
268	1,7 g	silny	niedorosły (?)	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne); fragmenty trzonów kości długich (gracylne)	kości mało diagnostyczne
269A	95,8 g	średni	wczesny <i>maturus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości); fragmenty kręgów (zosyfikowane); fragmenty nasad kości długich (zosyfikowane); fragmenty trzonów kości długich (dość masywne, ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	fragmenty trzonów kręgów (L) nieznacznie spłaszczone, osteofity na brzegach
277	26,5 g	średni	<i>infans II-iuvenis</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne, dość cienkie); 2 fragmenty kości skroniowej z okolicy otworu słuchowego zewnętrznego (nie duży); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne; jeden fragment trzonu (grubszy) prawdopodobnie innej osoby (dorosłej) – domieszka wtórna
282	251,9 g	średni	wczesny <i>iuvenis</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne, dość cienkie, szwy otwarte); część skalista prawej kości skroniowej (średniej wielkości); 6 korzeni zębów stałych (świeżo uformowane); fragmenty rzepek (małe); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości, gracylne); fragmenty nasad kości długich (niezosyfikowane); fragmenty paliczków (małe, niezosyfikowane)	pośród kości osoby dorosłej zidentyfikowano nieliczne szczątki płodu; zielone przebarwienia; fragmenty kości zwierzęcych
			<i>fetus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne); część skalista prawej kości skroniowej (mała); fragmenty trzonów kości długich (gracylne)	

Grób	Masa	Stopień przepalenia	Wiek	Płeć	Wybrane kości diagnostyczne	Patologie, wyznaczniki stresu, wysokość ciała, uwagi
283	146,8 g	średni	<i>adultus</i> –wczesny <i>maturus</i>	?	fragment korzenia zęba stałego; fragmenty trzonów kości długich (grube, ściany kanałów jam szpikowych dość masywne); fragmenty nasad kości długich (zosityfikowane)	fragmenty kości zwierzęcych
			<i>infans I</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne, cienkie); część skalista lewej kości skroniowej (małe rozmiary)	
285	92,3 g	silny	<i>adultus</i> – <i>maturus</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne); fragmenty trzonów kręgów (zosityfikowane); fragmenty nasad kości długich (zosityfikowane); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości, słabo urzeźbione)	–
288	38,4 g	średni	<i>adultus</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne); części skaliste prawej i lewej kości skroniowej (średniej wielkości); fragment prawej kości skroniowej z okolicy otworu słuchowego zewnętrznego (gracylna); fragment trzonu żuchwy (zaostrzony kształt zębodołów); 3 korzenie zębów stałych (delikatne, uformowane); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości, słabo urzeźbione)	–
297	17,3 g	średni	<i>adultus</i> – <i>maturus</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne); 2 korzenie zębów stałych (nieduże, uformowane); fragment miednicy z okolicy wcięcia kulszowego większego (płytkie, szerokie); fragmenty trzonów kości długich (ściany dość cienkie, gracylne); fragmenty nasad kości długich (zwarta istota gąbczasta)	kości mało diagnostyczne
299	1,9 g	silny	niedorosły (?)	?	fragment korzenia zęba stałego; drobne fragmenty kości, w tym fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych cienkie, gracylne)	kości mało diagnostyczne
300	72,6 g	silny	<i>adultus</i>	F	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne, dość cienkie, szwy otwarte); część skalista lewej kości skroniowej (nieduża); 4 fragmenty korzeni zębów stałych (nieduże, uformowane); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie); paliczki (gracylne, małe, zosityfikowane)	fragmenty kości zwierzęcych
303	64,6 g	średni	<i>infans I</i> (ok. 5)	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne, cienkie, szwy otwarte); części skaliste prawej i lewej kości skroniowej (nieduże); fragment korzenia zęba mlecznego (m) oraz zawiązki koron zębów stałych (P i C); fragmenty nasad i trzonów kości długich (gracylne, niezosityfikowane)	zielone przebarwienia; fragmenty kości zwierzęcych
304	0,2 g	średni	?	?	fragment trzonu kości długiej	kość mało diagnostyczna, prawdopodobnie ludzka
305	0,1 g	średni	?	?	niewielki fragment trzonu kości długiej	kość mało diagnostyczna, prawdopodobnie ludzka
313	1,6 g	silny	<i>infans I–II</i>	?	fragment kości płaskiej ze sklepienia czaszki (cienka, gracylna); fragmenty trzonów kości długich (gracylne, ściany kanałów jam szpikowych cienkie)	kości mało diagnostyczne
314	1,6 g	średni	niedorosły (?)	?	drobne fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne
317	0,4 g	silny	<i>infans I</i> (?)	?	5 drobnych fragmentów kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne) i trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych cienkie)	kości mało diagnostyczne
331	24,1 g	średni	<i>infans I–II</i>	?	4 fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); fragmenty nasad kości długich (widocznie niedokostnienia)	kości mało diagnostyczne

Grób	Masa	Stopień przepalenia	Wiek	Płeć	Wybrane kości diagnostyczne	Patologie, wyznaczniki stresu, wysokość ciała, uwagi
332	195 g	średni	wczesny <i>maturus</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, gracylne, początek obliteracji szwów); prawy wyrostek kłykciowy żuchwy (śr. ok. 16 mm); fragmenty kręgów (zosyfikowane); prawa rzepka (nieduża); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); fragmenty nasad kości długich (zosyfikowane); paliczki (zosyfikowane, nieduże)	-
333	7,9 g	średni	<i>infans I-II</i> (6-7)	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne, szwy otwarte); korzeń zęba mlecznego (uformowany); fragmenty trzonów kości długich (gracylne, dość cienkie ściany kanałów jam szpikowych)	-
335	3,1 g	średni	dorosły (?)	?	3 fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości), 3 fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne
336	35,5 g	średni	<i>adultus-maturus</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne); fragment górnej krawędzi lewego oczodołu (ostra, gracylna); 2 korzenie zębów stałych (uformowane); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości, słabe urzeźbienie); kości stępu (zosyfikowane)	-
338	27,5 g	średni	dorosły (?)	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości); fragmenty trzonów kości długich (dość gracylne)	kości mało diagnostyczne
339	15 g	średni	<i>infans I-II</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne, dość cienkie); fragment I żebra (małe); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne
348	0,6 g	silny	<i>fetus/infans I</i> (?)	?	drobne fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych bardzo cienkie)	kości mało diagnostyczne; nieprzepalony ząb zwierzęcy
349	0,9 g	silny	dorosły (?)	?	fragment łuku kręgu; fragment trzonu kości długiej (ściana kanału jamy szpikowej średniej grubości)	kości mało diagnostyczne
351	81,5 g	średni	<i>adultus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, szwy otwarte); górna krawędź oczodołu (brzeg ostry); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne; kilka fragmentów beżowo-kremowych (jaśniejsze fragmenty czaszki trzonów, wydają się nieco większe i masywniejsze) – być może domieszka wtórna
352	215,5 g	średni	<i>adultus</i> (20-30)	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne, dość cienkie, szwy otwarte); część skalista lewej kości skroniowej (mała, gracylna); korzeń zęba stałego (uformowany); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); fragmenty nasad kości długich (zosyfikowane)	fragmenty kości zwierzęcych
			wczesny <i>infans I</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne, cienkie); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych cienkie)	
353	37,3 g	średni	<i>adultus-maturus</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne, średniej grubości); fragment górnej krawędzi lewego oczodołu (margines ostry, gracylny); fragment łuku jarzmowego (gracylny); korzeń zęba stałego M (uformowany); fragmenty trzonów kości długich (gracylne, ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości,)	fragmenty kości zwierzęcych

Grób	Masa	Stopień przepalenia	Wiek	Płeć	Wybrane kości diagnostyczne	Patologie, wyznaczniki stresu, wysokość ciała, uwagi
355	346 g	słaby	<i>adultus</i>	M?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, szwy otwarte); wyrostek sutkowaty kości skroniowej (średniej wielkości); 2 fragmenty górnej krawędzi lewego oczodołu (brzeg dość ostry, łuk nadoczodołowy wydarty); części skaliste prawej i lewej kości skroniowej (niezbyt duże); 7 korzeni zębów stałych (uformowane); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość grube, masywne)	-
356	17,3 g	średni	<i>infans I (1-2)</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne, cienkie, szwy otwarte); części skaliste prawej i lewej kości skroniowej (małe, gracylne); 2 zawiązki zębów stałych (M,C); fragmenty kręgów (łuki niezrośnięte); fragmenty trzonów kości długich (gracylne, małe rozmiary)	-
357	813,1 g	średni	<i>adultus (25-35)</i>	F	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, szwy otwarte); górna krawędź lewego i prawego oczodołu (ostra, gracylna); prawy wyrostek sutkowaty (dość duży); części skaliste prawej i lewej kości skroniowej (niezbyt duże); fragmenty szczęki (zębodoły zaokrąglone); fragment prawej kości jarzmowej (dość gracylna); trzon (dość duży łuk) i lewy wyrostek kłyckiowy (śr. ok. 13 mm) żuchwy; korzeń zęba stałego (uformowany); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); fragmenty nasad kości długich (zossyfikowane)	fragmenty kości zwierzęcych
358	19,6 g	średni	<i>infans I-II</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne); fragment korzenia zęba stałego (niezbyt duży); fragmenty trzonów kości długich (nieduże, ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne
359	201,3 g	średni	<i>adultus-wczesny maturus (ok. 35)</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości); fragment korzenia zęba stałego; fragment rzepki (średniej wielkości); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość grube), w tym kości udowej (kresa chropawa wyraźna); fragmenty nasad kości długich (zossyfikowane)	-
			<i>infans I (3-4)</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne); fragment korzenia zęba mlecznego (świeżo uformowany); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych cienkie)	
361	0,1 g	silny	?	?	fragment korzenia zęba mlecznego (?); kilka drobnych fragmentów trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych bardzo cienkie)	kości mało diagnostyczne, prawdopodobnie ludzkie
362	54,6 g	silny	<i>infans II-iuvenis</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie, urzęźnienie słabe)	kości mało diagnostyczne
363	722,6 g	średni	<i>adultus (25-35)</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, szwy otwarte); części skaliste prawej i lewej kości skroniowej (nieduże); wyrostek czołowy lewej kości jarzmowej (gracylny, z guzkiem brzeżnym); prawa gałąź żuchwy (wyrastki małe); 5 korzeni zębów stałych (uformowane); lewa rzepka (nieduża); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); fragmenty nasad kości długich (zossyfikowane, niezbyt duże); paliczki (uformowane)	zielone i rdzawe przebarwienia; fragmenty kości zwierzęcych
364	471,9 g	średni	<i>adultus (20-25)</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, szwy otwarte); część skalista prawej kości skroniowej (nieduża); fragment trzonu żuchwy (łuk niezbyt duży); fragmenty miednicy (wcięcie kulszowe większe szerokie); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości), w tym kości udowej (kresa chropawa średnia); paliczki (małe, przy nasadzie proksymalnej widoczne niedokostnienia)	zielone przebarwienia

Grób	Masa	Stopień przepalenia	Wiek	Płeć	Wybrane kości diagnostyczne	Patologie, wyznaczniki stresu, wysokość ciała, uwagi
365A i B	872,7 g	średni	<i>maturus</i> (35–45)	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, częściowa obliteracja szwów); części skaliste prawej i lewej kości skroniowej (średniej wielkości); wyrostek sutkowaty wraz z częścią prawej kości skroniowej (dość duży, wystający); wyrostek czołowy prawej kości jarzmowej (guzek brzeżny, dość gracylny); trzon (łuk zębowy średni) i lewy wyrostek kłykciowy (niezbyt duży) żuchwy; fragmenty trzonów kości długich (średnice dość duże, ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości), w tym kości udowej (kresa chropawa średnia); fragmenty nasad kości długich (zosyfikowane, istota gąbczasta lekko rozrzedzona)	szczątki dziecka w obu grobach, osoby dorosłej – wyłącznie w 365B; zielone przebarwienia; fragmenty kości zwierzęcych w grobie 365B
			<i>fetus/infans I</i>	?	drobne fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne); część skalista prawej kości skroniowej (bardzo mała); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych gracylne, cienkie)	
370	501,2 g	średni	<i>adultus</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, szwy otwarte); 4 korzenie zębów stałych (uformowane, nieduże); fragmenty kręgów (zosyfikowane); fragment rzepki (zosyfikowana); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); nasady kości długich (zosyfikowane)	fragmenty kości zwierzęcych
			<i>infans I–II</i> (5–7)	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne); część skalista prawej kości skroniowej (mała); 7 korzeni zębów mlecznych (uformowane); fragmenty kręgów (niedokostnienia, małe rozmiary); fragmenty nasad kości długich i paliczków (niezosyfikowane, małe); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych cienkie)	
371	2,8 g	silny	<i>adultus–maturus</i>	?	2 fragmenty korzeni zębów stałych (uformowane); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne
377	0,8 g	silny	niedorosły (?)	?	kość płaska ze sklepienia czaszki i trzon kości długiej (gracylne)	kości mało diagnostyczne
378	4 g	silny	<i>infans I</i> (?)	?	drobne fragmenty trzonów kości długich (gracylne, ściany kanałów jam szpikowych cienkie); fragmenty nasad kości długich	kości mało diagnostyczne
380	194 g	średni	<i>adultus–maturus</i>	M?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości); fragment czaszki z okolicy gładzyszki (wypukła); prawy wyrostek kłykciowy (śr. ok. 17 mm) i prawy wyrostek dziobiasty (dość duży) żuchwy; fragment korzenia zęba stałego (uformowany); fragmenty kręgów (małe, brak osteofitów); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); nasady kości długich (zosyfikowane); paliczki (zosyfikowane)	kości niejednoznaczne morfologicznie, z nieznaczną przewagą cech płciowych męskich
381	0,8 g	silny	niedorosły (?)	?	3 fragmenty trzonów kości długich (gracylne)	kości mało diagnostyczne
383	919,5 g	średni	<i>adultus–maturus</i>	F	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, szwy otwarte), w tym łuska potyliczna (gracylna, guzowatość potyliczna zewnętrzna słaba); części skaliste prawej i lewej kości skroniowej (nieduże); fragmenty szczęki (zębodoły zaostrome); prawa gałąź żuchwy (gracylna); 14 korzeni zębów stałych (uformowane); fragmenty kręgów (brak osteofitów, zosyfikowane); fragmenty miednicy, w tym talerz biodrowy (brzeg zosyfikowany), wcięcie kul-szowe większe (szerokie, płytke); fragment rzepki (mała); fragmenty nasad kości długich (zwarła istota gąbczasta, zosyfikowane); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości, gracylne)	zielone przebarwienia; fragmenty kości zwierzęcych
			<i>infans I</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych cienkie)	

Grób	Masa	Stopień przepalenia	Wiek	Płeć	Wybrane kości diagnostyczne	Patologie, wyznaczniki stresu, wysokość ciała, uwagi
385	-	-	<i>adultus</i>	?	3 fragmenty kości czaszki, w tym część skalista kości skroniowej (duża, masywna); fragment korony zęba trzonowego (powierzchnia żująca nieznacznie starta)	kości nieprzepalone (?), mało diagnostyczne
386	-	-	<i>infans I-II</i>	?	fragment trzonu obojczyka (?) wraz z częścią nasady (niezosiifikowana?); drobne fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych gracylne, nieduże)	kości nieprzepalone, przebarwione na zielono
396	343,5 g	średni	<i>adultus (25-35)</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, gracylne, szwy otwarte), w tym fragment z okolicy dołu skroniowo-żuchwowego (nieduży); wyrostek sutkowaty kości skroniowej (mały); fragmenty kręgów (zosiifikowane, brak osteofitów); fragmenty nasad kości długich (zosiifikowane); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości, słabe urzeźbienie), w tym kości piszczelowej (ostra krawędź przednia); kość piętowa (zosiifikowana)	fragmenty kości zwierzęcych
397	34,4 g	średni	<i>adultus-maturus</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne); fragmenty trzonu kręgu (zosiifikowany); fragmenty nasad kości długich (zosiifikowane); fragmenty trzonów kości długich (dość duże rozmiary)	-
398	4,5 g	średni	<i>infans II-iuvenis</i>	?	kość płaska ze sklepienia czaszki (średniej grubości, szew otwarty); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne; fragmenty kości zwierzęcych
399	33,6 g	średni	<i>adultus</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne, szwy otwarte); prawy wyrostek kłykciowy żuchwy (mały); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); fragmenty nasad kości długich (zosiifikowane)	kości mało diagnostyczne
400	0,6 g	silny	<i>infans I (?)</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne, szwy otwarte); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych cienkie)	kości mało diagnostyczne
401	8,5 g	średni	<i>infans I-II</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne); fragmenty trzonów kości długich (gracylne, ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne; ponadto zidentyfikowano 2 fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości, duże rozmiary) osoby dorosłej (barwa kremowa, stopień przepalenia silny)
402	225 g	średni	<i>maturus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, szwy częściowo zobliterowane); fragmenty nasad kości długich (zosiifikowane); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość grube), w tym kości udowej (kresa chropawa silna)	kości mało diagnostyczne
403	124,1 g	silny	<i>późny infans I</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne, szwy otwarte); fragment wyrostka zębodołowego szczęki (gracylny); część skalista prawej kości skroniowej (mała, gracylna); prawa gałąź żuchwy (gracylna); kręgi (małe, niezosiifikowane)	ponadto wydzielono kilka drobnych fragmentów kości ze sklepienia czaszki i trzonów kości długich osoby dorosłej; fragmenty kości zwierzęcych
404	19,7 g	silny	<i>iuvenis-adultus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne, dość cienkie); korzeń zęba stałego (uformowany); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości, słabo urzeźbione)	kości mało diagnostyczne; fragmenty kości zwierzęcych

Grób	Masa	Stopień przepalenia	Wiek	Płeć	Wybrane kości diagnostyczne	Patologie, wyznaczniki stresu, wysokość ciała, uwagi
405	59,9 g	średni	<i>adultus</i> (25–35)	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne, dość cienkie, szwy otwarte); 2 fragmenty korzeni zębów stałych (uformowane); fragmenty trzonów kości długich (gracylne, ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie); fragmenty nasad kości długich, paliczków (zosyfikowane)	kości mało diagnostyczne
406	330,4 g	średni	<i>adultus-maturus</i>	M?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, szwy otwarte); fragment prawej kości skroniowej z okolicy wyrostka sutkowatego (średnio wystający); fragment części skalistej kości skroniowej (dość duża); fragment kości czołowej z okolicy prawego wyrostka jarzmowego (dość duży, brzeg zaokrąglony); lewy wyrostek kłykciowy żuchwy (dość duży); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości, dość masywne); fragmenty nasad kości długich (zosyfikowane); fragment paliczka (zosyfikowany)	–
407	65,5 g	średni	<i>infans II</i> (?)	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne, dość cienkie, szwy otwarte); korzeń zęba stałego (nie duży); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej i małej grubości); fragmenty nasad kości długich (niedokostnienia)	kości mało diagnostyczne
408	2,9 g	silny	<i>infans II-iuvenis</i>	?	fragment kości płaskiej ze sklepienia czaszki (średniej grubości, gracylny)	kość mało diagnostyczna
409A i B	167,8 g	średni	<i>adultus</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne, średniej grubości, szwy otwarte); wyrostek czołowy prawej kości jarzmowej (gracylny, z guzkiem brzeżnym); korzeń zęba stałego (uformowany); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości, słabe urzeźbienie)	–
			<i>infans I</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne); fragment części skalistej kości skroniowej (nie duży); fragmenty trzonów kości długich (gracylne, małe, cienkie ściany kanałów jam szpikowych)	
410	7,9 g	silny	wczesny <i>infans I</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (bardzo cienkie, gracylne); fragmenty trzonów kości długich (małe rozmiary, ściany kanałów jam szpikowych cienkie)	–
411	28 g	silny	<i>adultus</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne); górna krawędź lewego oczodołu (ostra, gracylna); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości, urzeźbienie słabe); fragment paliczka i kości śródreżcza (zosyfikowane, małe)	–
412	1,2 g	silny	niedorośli	?	fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne
413	386,4 g	średni	<i>maturus</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości); fragment łuku jarzmowego (gracylny); 3 fragmenty korzeni zębów stałych; rzepka (nie duży); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); fragmenty nasad kości długich (zosyfikowane); paliczki (małe, zosyfikowane)	zielone przebarwienia; fragmenty kości zwierzęcych
414	7,6 g	średni	dorośli	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne, dość cienkie, szwy otwarte); korzeń zęba stałego; fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne
415C	161,3 g	silny	<i>adultus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne, dość cienkie, szwy otwarte); część skalista lewej kości skroniowej (średniej wielkości); fragment trzonu żuchwy (łuk zębowy średniej wielkości); korzeń zęba stałego (nie duży); fragmenty kręgów (zosyfikowane), w tym kręgu szczytowego (dość duży); fragmenty nasad kości długich (zosyfikowane); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej wielkości)	kości mało diagnostyczne

Grób	Masa	Stopień przepalenia	Wiek	Płeć	Wybrane kości diagnostyczne	Patologie, wyznaczniki stresu, wysokość ciała, uwagi
429	117,1 g	średni	<i>adultus</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne); 3 korzenie zębów stałych (uformowane); fragmenty kręgow, żeber (małe, zosyfikowane); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); fragmenty nasad kości długich (zosyfikowane); fragment kości klinowatej (mała); paliczek (nie-duży, zosyfikowany)	fragmenty kości zwierzęcych
450	15,5 g	silny	późny <i>infans I</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne); fragment łuku jarzmowego (gracylny); fragment części skalistej kości skroniowej (niezbyt duża); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	-
451	1,9 g	średni	<i>infans I (?)</i>	?	drobne fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie, małe rozmiary)	kości mało diagnostyczne
452	43,6 g	średni	<i>adultus-wczesny maturus</i>	M?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne, średniej grubości), w tym łuski potylicznej (guzowatość potyliczna zewnętrzna dość silna); wyrostek czołowy lewej kości jarzmowej (z guzkiem brzeżnym); część skalista lewej kości skroniowej (średniej wielkości); fragmenty trzonów kości długich, w tym kości strzałkowej (średniej wielkości i grubości); fragmenty nasad kości długich (zosyfikowane)	fragmenty kości zwierzęcych
472	7,2 g	średni	dorosły (?)	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); paliczek środkowy ręki (zosyfikowany, średniej wielkości)	kości mało diagnostyczne, przemieszane (?)
474	7,5 g	średni	dorosły	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne, średniej grubości); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne
476	21,5 g	średni	dorosły	?	fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne
477	4,6 g	średni	dorosły	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości); fragmenty trzonów kości długich (dość duże rozmiary, ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne
479	3,7 g	silny	dorosły	?	fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie i średnie)	kości mało diagnostyczne
483	34,7 g	średni	<i>adultus-wczesny maturus</i>	F?	fragment wyrostka jarzmowego prawej kości skroniowej (gracylny); fragment z okolicy górnej krawędzi prawego oczodołu (brzeg ostry, łuk nadoczodołowy silny); część skalista prawej kości skroniowej (dość duża); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); fragmenty nasad kości długich (zosyfikowane, zwarta istota gąbczasta)	fragmenty kości zwierzęcych
489	11,1 g	średni	<i>adultus-wczesny maturus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, szwy otwarte, kresa skroniowa słaba); fragmenty trzonów kości długich (gracylne, ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne
500	27,7 g	średni	<i>adultus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, gracylne, szwy otwarte); korzeń zęba stałego (uformowany); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych cienkie i średnie); fragmenty paliczków (zosyfikowane)	kości mało diagnostyczne
501A	20,3 g	średni	<i>adultus-maturus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, gracylne); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie); fragmenty kości stępu (zosyfikowane); paliczek (zosyfikowany)	kości mało diagnostyczne
505	4,2 g	silny	dorosły	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, gracylne); fragmenty trzonów kości długich (średniej grubości)	kości mało diagnostyczne; fragmenty kości zwierzęcych

Grób	Masa	Stopień przepalenia	Wiek	Płeć	Wybrane kości diagnostyczne	Patologie, wyznaczniki stresu, wysokość ciała, uwagi
509	1 g	silny	dorośli	?	fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie), nasady kości długich (zosyfikowane)	kości mało diagnostyczne
514	3 g	średni	dorośli	?	fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość duże, grube)	kości mało diagnostyczne
516	47,2 g	średni	<i>adultus-maturus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, gracylne); fragment wyrostka zębodołowego szczęki (gracylny); 2 korzenie zębów stałych (uformowane, małe); łuk kręgu szczytowego (nieduży); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	fragmenty kości zwierzęcych
517	2,7 g	silny	<i>infans I</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne); fragment żebra (małe); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych cienkie)	-
518	60,7 g	średni	<i>infans I-II</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne, szwy otwarte); części skaliste prawej i lewej kości skroniowej (nie duże rozmiary); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	-
521B	727,8 g	średni	<i>adultus</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, szwy otwarte); części skaliste prawej i lewej kości skroniowej (dość gracylne); fragment trzonu wraz z korzeniem (M3) oraz prawy i lewy wyrostek kłyckiowy (śr. ok. 18 mm) żuchwy; 4 korzenie zębów stałych (uformowane, nie duże); fragmenty kręgów (zosyfikowane), w tym kręgu obrotowego (grubość zęba 8,5 mm); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); fragmenty nasad kości długich (zosyfikowane, zwarta istota gąbczasta), w tym kości promieniowej (śr. głowy ok. 18 mm); fragmenty kości stępu (niezbyt duże); paliczki (zosyfikowane)	wysokość ciała: 160-164 cm; kości z wszystkich partii szkieletu; fragmenty kości zwierzęcych
522	596,4 g	średni	<i>adultus</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, gracylne, szwy otwarte); fragment kości skroniowej z okolicy otworu słuchowego zewnętrznego (gracylna); prawy wyrostek kłyckiowy żuchwy (śr. ok. 16 mm); fragmenty kręgów (zosyfikowane, brak osteofitów); fragmenty miednicy (wcięcie kulszowe większe szerokie); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); fragmenty nasad kości długich (zosyfikowane); paliczki (zosyfikowane, małe)	-
523	0,4 g	średni	?	?	-	drobne fragmenty kości; mało diagnostyczne, być może ludzkie
524	974,6 g	średni	<i>maturus</i>	M?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, szwy częściowo zobliterowane); wyrostek zębodołowy szczęki (zębodoły po uzębieniu stałym); wyrostek czołowy lewej kości jarzmowej (z guzkiem brzeżnym); 2 fragmenty górnej krawędzi lewego i prawego oczodołu (margines ostry); części skaliste prawej i lewej kości skroniowej (dość masywne); 7 korzeni zębów stałych (uformowane, nie duże); fragmenty kręgów, w tym kręgu obrotowego (grubość zęba ok. 10 mm); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości, dość masywne); nasady kości długich (zosyfikowane)	zielone przebarwienia
525B.1	32,9 g	średni	niedorośli (?)	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	drobne, mało diagnostyczne fragmenty kości
525B.2	-	-	<i>adultus-wczesny maturus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, szwy otwarte); fragmenty kręgów (zosyfikowane); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne, nieprzebrane, zapewne domieszka wtórna

Grób	Masa	Stopień przepalenia	Wiek	Płeć	Wybrane kości diagnostyczne	Patologie, wyznaczniki stresu, wysokość ciała, uwagi
526	140 g	średni	<i>adultus</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, gracylne, szwy otwarte); fragmenty kręgów (małe, brak osteofitów); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); fragmenty nasad kości długich (zosyfikowane); paliczki (małe, zosyfikowane)	zielone przebarwienia
527	157,7 g	średni	<i>adultus</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, gracylne, szwy otwarte); części skaliste prawej i lewej kości skroniowej (gracylne, średniej wielkości); prawy wyrostek kłykciowy żuchwy (gracylny); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości, urzeźbienie słabe); fragmenty nasad kości długich (zosyfikowane)	fragmenty kości zwierzęcych
528	5,2 g	średni	dorosły (?)	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, gracylne); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne
529	55,8 g	średni	<i>adultus</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, gracylne, szwy otwarte); korzeń zęba stałego (uformowany); fragmenty nasad kości długich (zosyfikowane); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); paliczek dalszy ręki (gracylny, zosyfikowany)	zielone przebarwienia
531	1,7 g	średni	?	?	fragment kości płaskiej ze sklepienia czaszki (dość gracylny); 2 fragmenty istoty gąbczastej	kości mało diagnostyczne, być może ludzkie
532	0,9 g	silny	<i>infans I</i>	?	fragmenty trzonu kości długiej (małe rozmiary)	kości mało diagnostyczne; ponadto w zespole fragment trzonu kości długiej (ściana kanału jamy szpikowej średniej grubości) osoby dorosłej
533	35,7 g	średni	<i>infans II–iuvenis</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średnie i cienkie)	kości mało diagnostyczne
534	177,7 g	średni	<i>wczesny maturus</i>	M?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości); fragment górnej krawędzi lewego oczodołu (brzeg lekko zaokrąglony, kresa skroniowa słaba); prawy wyrostek dziobiasty żuchwy (duży); 3 korzenie zębów stałych (dość duże, uformowane); fragmenty kręgów (zosyfikowane, nie duże, brak osteofitów); fragmenty trzonów kości długich (dość masywne, ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); fragmenty nasad kości długich (zosyfikowane, zwarta istota gąbczasta); paliczek (mały, zosyfikowany)	–
535	18,5 g	silny	dorosły	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, gracylne); fragment korzenia zęba stałego (średniej wielkości); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); paliczek dalszy ręki (zosyfikowany)	kości mało diagnostyczne

Grób	Masa	Stopień przepalenia	Wiek	Płeć	Wybrane kości diagnostyczne	Patologie, wyznaczniki stresu, wysokość ciała, uwagi
537	661,9 g	średni	<i>adultus</i> (20–25)	M?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, szwy otwarte); 2 fragmenty kości skroniowych z okolicy otworów słuchowych (dość duże); część skalista prawej kości skroniowej (dość masywna); korzeń zęba stałego (uformowany); fragmenty kręgów (zosyfikowane), w tym kręgu obrotowego (grubość zęba 12,5 mm); fragmenty miednicy, w tym grzebień biodrowy (niezosyfikowane); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości, dość masywne)	kości osoby dorosłej ze wszystkich partii szkieletu; fragmenty kości zwierzęcych
			<i>infans I</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne); zębra (małe, cienkie); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych cienkie)	
538	427,2 g	średni	<i>adultus-wczesny maturus</i>	M?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, szwy otwarte); 6 korzeni zębów stałych (uformowane); fragmenty kręgów (brak osteofitów); fragmenty miednicy, w tym grzebienia biodrowego (zosyfikowany) i kości łonowej (kął podłonowy ostry); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości, masywne); fragmenty nasad kości długich (zosyfikowane); paliczki (małe, zosyfikowane)	fragmenty kości zwierzęcych
577	0,2 g	średni	?	?	–	2 fragmenty mało diagnostycznych kości, być może ludzkich
578	1,2 g	średni	?	?	2 fragmenty trzonów kości długich; 3 fragmenty żeber (gracylne)	kości mało diagnostyczne, prawdopodobnie ludzkie
591	240,4 g	średni	<i>adultus-maturus</i>	M?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości); fragment z okolicy górnej krawędzi prawego oczodołu (margines zaokrąglony, kresa skroniowa słaba); fragment części skalistej kości skroniowej (średniej wielkości); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); fragmenty nasad kości długich (zosyfikowane); fragment paliczka (zosyfikowany)	fragmenty kości zwierzęcych
593	70,1 g	średni	dorosły	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, gracylne); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne
595	3,1 g	średni	niedorosły	?	fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne
597	49,9 g	średni	<i>infans II</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne; kość zwierzęca
598	1,7 g	silny	<i>infans I</i>	?	fragment kości płaskiej ze sklepienia czaszki (dość cienka, gracylna); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych cienkie)	kości mało diagnostyczne
601	32,9 g	średni	<i>infans II</i> (?)	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średnie i cienkie)	kości mało diagnostyczne
602	0,6 g	silny	niedorosły	?	fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne
604	52,2 g	silny	<i>adultus-maturus</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne); fragment górnej krawędzi lewego oczodołu (ostrzy brzeg, kresa skroniowa delikatna); wyrostek czołowy prawej kości jarzmowej (z guzkiem brzeżnym); fragment łuku jarzmowego (gracylny); fragmenty nasad kości długich (zosyfikowane); fragmenty trzonów kości długich (gracylne, ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	fragmenty kości zwierzęcych

Grób	Masa	Stopień przepalania	Wiek	Płeć	Wybrane kości diagnostyczne	Patologie, wyznaczniki stresu, wysokość ciała, uwagi
605	16,5 g	średni	<i>infans I-II</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne); fragment górnej krawędzi oczodołu (dość ostra); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie i średnie)	kości mało diagnostyczne; fragmenty kości zwierzęcych
606	18,2 g	średni	<i>infans I-II</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, szwy otwarte); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne; fragmenty kości zwierzęcych
607	26,3 g	średni	dorosły	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości); korzeń zęba stałego (uformowany); zebro (dość duże); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne; fragmenty kości zwierzęcych
609	2,7 g	silny	niedorosły (?)	?	fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne
610	6,4 g	silny	dorosły (?)	?	fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne; ponadto fragment trzonu kości długiej (masywniejszy) innej osoby dorosłej (?)
611	2,6 g	silny	niedorosły	?	fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych cienkie)	kości mało diagnostyczne
612	1,2 g	silny	<i>infans I</i>	?	kość płaska ze sklepienia czaszki (dość mała, gracylna); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych cienkie)	kości mało diagnostyczne
614	0,6 g	silny	?	?	3 fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne, prawdopodobnie ludzkie
615	45,2 g	średni	<i>infans II-iuvenis</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne, szwy otwarte); fragmenty trzonów kości długich (gracylne, ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne; fragmenty kości zwierzęcych
619	7,2 g	silny	<i>infans II</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne); korzeń zęba mlecznego (uformowany); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie); fragment nasady paliczka (zosiifikowana nasada dystalna)	-
629.1	-	-	<i>fetus</i>	?	drobne fragmenty kości z różnych partii szkieletu, w tym trzon kości piszczelowej (?) z widocznym niedokostnieniem	kości nieprzepalone, mało diagnostyczne (prawdopodobnie ludzkie), przebarwione na zielono; ponadto fragment kości płaskiej ze sklepienia czaszki (gracylna, silnie przepalona)
629.2	4,2 g	silny	<i>infans I-II</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne); fragmenty trzonów kości długich (małe rozmiary, ściany kanałów jam szpikowych cienkie)	kości mało diagnostyczne
630	0,2 g	silny	?	?	fragment trzonu kości długiej (ściana kanału jamy szpikowej średniej grubości)	kości mało diagnostyczne, być może ludzkie
631	4,7 g	silny	niedorosły	?	fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości, gracylne)	kości mało diagnostyczne

Grób	Masa	Stopień przepalenia	Wiek	Płeć	Wybrane kości diagnostyczne	Patologie, wyznaczniki stresu, wysokość ciała, uwagi
632	115,8 g	silny	<i>adultus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, szwy otwarte); wyrostek czołowy lewej kości jarzmowej (gracylny, z nieznacznym guzkiem brzeżnym); część skalista lewej kości skroniowej (dość duża); fragmenty trzonów kości długich (masywne, ściany kanałów jam szpikowych dość grube); fragmenty paliczków i kości śródstopia (zosiifikowane, nieduże)	-
634	-	-	<i>maturus</i>	M?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki, w tym duży fragment kości ciemieniowej ze szwem strzałkowym (S3 – zobliterowane, S4 i S2 – częściowo) (kości masywne); części skaliste prawej i lewej kości skroniowej (średniej wielkości); korony zębów stałych (4×M1, 3×M2, duże masywne, starcie G–H); fragmenty kręgów (zosiifikowane); fragment miednicy z okolicy panewki (dość duża średnica); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); fragmenty nasad proksymalnych kości udowych (zwarta istota gąbczasta)	kości i zęby nieprze-palone
636	-	-	<i>późny infans I</i>	?	fragment kości skroniowej z okolicy otworu słuchowego zewnętrznośnego (nieduży); korony zębów stałych w zawiązkach (4×M1, 3×M2, 2×P, 2×C) i kilka fragmentów korzeni zębów mlecznych; fragment z okolicy wydrążenia stawowego lewej łopatki; proksymalna część lewej kości ramiennej (nieduża nasada oddzielnie); drobne fragmenty trzonów kości długich (gracylne, ściany kanałów jam szpikowych cienkie); 3 fragmenty paliczków (gracylne, nasady nieprzyrośnięte)	kości nieprze-palone z fragmentami zachowanej skóry; zęby przebarwione na zielono
637	1,6 g	średni	dorosły	?	kość płaska ze sklepienia czaszki (średniej grubości)	kość mało diagno-styczna; zielone przebarwienia
638	2,5 g	średni	niedorosły	?	7 fragmentów trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych gracylne, cienkie)	kości mało diagno-styczne
640	77,2 g	silny	dorosły	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne); fragmenty trzonów kości długich (gracylne, ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); fragmenty kręgów (zosiifikowane)	kości mało diagno-styczne
641	32,2 g	średni	<i>adultus–maturus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne); fragmenty trzonów kości długich (gracylne, ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagno-styczne
655	879,7 g	średni	<i>maturus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, szwy częściowo zobliterowane); 2 korzenie zębów stałych (uformowane); fragmenty kręgów (zosiifikowane); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); nasady kości długich (zosiifikowane)	kości mało diagno-styczne, dość ma-sywne; ząb stały (C) osoby pochowanej niespalonej (do-mieszka wtórna); fragmenty kości zwierzęcych
656	9,6 g	średni	<i>infans I</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne); fragment części skalistej kości skroniowej (mała); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie, małe rozmiary)	-
657	2,8 g	średni	niedorosły	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagno-styczne
660	8,4 g	średni	<i>infans I</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie); fragment części skalistej prawej kości skroniowej (mała, gracylna); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagno-styczne

Grób	Masa	Stopień przepalenia	Wiek	Płeć	Wybrane kości diagnostyczne	Patologie, wyznaczniki stresu, wysokość ciała, uwagi
661A	89,7 g	silny	dorosły	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne); fragmenty nasad kości długich (zosityfikowane); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości, urzeźbienie słabe)	kości mało diagnostyczne
677	27,2 g	silny	<i>infans II–iuvenis</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne, szwy otwarte); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne; zielone przebarwienia
678	5,6 g	silny	<i>adultus–maturus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, gracylne); korzeń zęba stałego (uformowany); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne
680	61,1 g	średni	<i>adultus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, gracylne); część skalista prawej kości skroniowej (średniej wielkości); fragmenty nasad kości długich (zosityfikowane); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne
689	2,7 g	średni	<i>infans I–II</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne
690A i B	3,8 g	silny	<i>infans I–II</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne); trzon kręgu (niezosityfikowany); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne
691	0,5 g	średni	?	?	2 fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne, ludzkie
692	69,2 g	średni	<i>maturus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, gracylne, szwy częściowo zobliterowane); paliczek I dalszy stopy (zosityfikowany, średniej wielkości); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości, dość masywne)	–
693	75,9 g	średni	<i>infans I/II (6–8)</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne, szwy otwarte); fragment górnej krawędzi lewego oczodołu (brzeg ostry, gracylny); korzeń zęba mlecznego (uformowany); zawiązek korony zęba stałego (P); fragmenty kręgów, w tym kręgu obrotowego (grubość zęba 9 mm); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	–
695	5 g	silny	<i>fetus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (bardzo cienkie, gracylne); zawiązki zębów mlecznych; fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych cienkie, niezosityfikowane)	–
696	8,3 g	średni	<i>infans II (?)</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne); fragmenty trzonów kości długich (gracylne); fragmenty nasad kości długich (niedokostnienia)	kości mało diagnostyczne
699	80,5 g	średni	<i>adultus–wczesny maturus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne, szwy otwarte); fragment trzonu żuchwy (zębodoły po użębieniu stałym); 4 korzenie zębów stałych (uformowane, nieduże); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości, urzeźbienie słabe); fragmenty paliczków (małe, zosityfikowane)	kości mało diagnostyczne
701A	3,8 g	średni	dorosły	?	fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne
702	17,2 g	silny	<i>infans I</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne); 4 fragmenty zębów mlecznych; fragmenty nasad kości długich (niedokostnienia); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych cienkie)	kości mało diagnostyczne

Grób	Masa	Stopień przepalenia	Wiek	Płeć	Wybrane kości diagnostyczne	Patologie, wyznaczniki stresu, wysokość ciała, uwagi
703	0,7 g	silny	<i>infans I</i>	?	4 fragmenty kości ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne); 2 fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne
704	33,1 g	średni	<i>infans II–iuvenis</i> (?)	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne, szwy otwarte); fragment trzonu żuchwy (gracylna); fragmenty kręgow; fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	zęby zwierzęce
705	0,9 g	średni	niedorośli (?)	?	4 fragmenty kości, w tym kości płaskiej ze sklepienia czaszki (cienka, gracylna)	kości mało diagnostyczne, prawdopodobnie ludzkie
706	101,4 g	średni	<i>adultus–maturus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości); fragmenty miednicy (zossyfikowana); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); fragmenty nasad kości długich (nie duże, zossyfikowane)	kości mało diagnostyczne
707	15 g	średni	<i>infans I–II</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, szwy otwarte); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	–
708	261,3 g	średni	<i>iuvenis</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, gracylne), korzeń zęba stałego (świeżo uformowany); fragment korony zęba stałego (P); fragmenty kręgow, w tym kręgu szczytowego (gracylne); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości, gracylne); fragmenty nasad kości długich (niedokostnienia); fragmenty kości stępu; paliczki (świeżo skostniałe nasady dystalne)	–
711	14,6 g	średni	niedorośli	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średnie i cienkie)	kości mało diagnostyczne; fragmenty kości zwierzęcych
713	10,5 g	średni	niedorośli	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne
716	556,4 g	średni	<i>adultus</i>	M?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, szwy otwarte); fragment trzonu żuchwy (dość duża); 4 korzenie zębów stałych (świeżo uformowane); fragmenty kręgow (nie duże, zossyfikowane); fragmenty trzonów kości długich, w tym kości udowej, ramiennej, piszczelowej (dość duże, masywne); fragmenty nasad kości długich (zossyfikowane)	–
717	1,3 g	średni	dorośli	?	2 fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, szew otwarty)	kości mało diagnostyczne
718	8,3 g	średni	wczesny <i>infans I</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne, szwy otwarte); fragmenty trzonów kości długich (małe rozmiary, ściany kanałów jam szpikowych cienkie); fragmenty nasad kości długich (niedokostnienia)	kości mało diagnostyczne
719	22,3 g	średni	<i>infans II–iuvenis</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne, szwy otwarte); fragment części skalistej kości skroniowej (nie duża); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej i cienkiej grubości)	kości mało diagnostyczne
721A	3,9 g	silny	dorośli	?	3 fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości, dość masywne)	kości mało diagnostyczne
721B	6,9 g	silny	niedorośli (?)	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie, gracylne)	kości mało diagnostyczne; fragmenty kości zwierzęcych
723	0,8 g	średni	<i>infans I–II</i>	?	2 fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne); korzeń zęba mlecznego (uformowany); fragmenty trzonów kości długich (gracylne, ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne

Grób	Masa	Stopień przepaleni	Wiek	Płeć	Wybrane kości diagnostyczne	Patologie, wyznaczniki stresu, wysokość ciała, uwagi
724	9,7 g	średni	<i>infans I</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne); fragmenty trzonów kości długich (małe rozmiary, ściany kanałów jam szpikowych cienkie); fragmenty nasad kości długich (zwarta istota gąbczasta)	ponadto fragment trzonu kości długiej osoby dorosłej
728	3,5 g	średni	dorosły	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne
729	3,3 g	silny	<i>infans I</i> (4–5)	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne); korzeń zęba mlecznego (uformowany); korona zęba stałego (P) w zawiązku; fragment łuku kręgu (mały); fragmenty trzonów kości długich (gracylne, ściany kanałów jam szpikowych cienkie)	kości mało diagnostyczne
730	0,5 g	silny	niedorosły	?	fragment trzonu kości długiej (ściana kanału jamy szpikowej cienka)	kość mało diagnostyczna
731	15 g	średni	niedorosły	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne); fragment trzonu żuchwy (zębodoły po uzębieniu mlecznym?); fragmenty kręgów (małe); fragmenty trzonów kości długich (gracylne, ściany kanałów jam szpikowych cienkie)	kości mało diagnostyczne
732	1,3 g	silny	niedorosły	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne); fragmenty trzonów kości długich (gracylne, ściany kanałów jam szpikowych cienkie)	kości mało diagnostyczne
734	72 g	średni	<i>infans I</i> (ok. 3)	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne, szwy otwarte); części skaliste prawej i lewej kości skroniowej (małe rozmiary); 3 korzenie zębów mlecznych; korona zęba stałego II (zawiązek); fragmenty żeber, kręgów; fragmenty trzonów kości długich (gracylne)	zielone przebarwienia
737	14,8 g	średni	dorosły	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości); fragmenty trzonów kości długich (gracylne, ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); fragmenty nasad kości długich (zossyfikowane)	kości mało diagnostyczne
738	76,1 g	średni	<i>adultus</i>	M?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne, szwy otwarte); korzeń zęba stałego (uformowany); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	fragmenty kości zwierzęcych
739	0,4 g	silny	<i>fetus/infans I</i>	?	7 fragmentów trzonów kości długich (gracylne, ściany kanałów jam szpikowych cienkie)	kości mało diagnostyczne
740	2,9 g	silny	<i>infans I</i> (ok. 2)	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne); korzeń zęba mlecznego (świeżo uformowany); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych gracylne, cienkie)	kości mało diagnostyczne
750	-	-	wczesny <i>infans I</i>	?	3 fragmenty łuków kręgowych (nieskostniałe)	kości nieprzypalone, przebarwione na zielono
798	34,6 g	średni	dorosły	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, gracylne); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); paliczek dalszy stopy (zossyfikowany)	kości mało diagnostyczne
801	20,2 g	silny	wczesny <i>infans I</i> (ok. 0,5)	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne, szwy obustronnie otwarte); część skalista lewej kości skroniowej (mała); zawiązek zęba mlecznego (m1); fragmenty trzonów kości długich (gracylne, ściany kanałów jam szpikowych cienkie)	-

Grób	Masa	Stopień przepalenia	Wiek	Płeć	Wybrane kości diagnostyczne	Patologie, wyznaczniki stresu, wysokość ciała, uwagi
802	4,5 g	średni	niedorosły	?	drobne fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych cienkie)	kości mało diagnostyczne; ponadto fragment trzonu kości długiej (średniej grubości) osoby dorosłej (domieszka wtórna); zęb zwierzęcy
830	54,1 g	średni	<i>infans I-II</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne, szwy otwarte); fragment miednicy (wcięcie kulszowe większe szerokie); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie); fragmenty nasad kości długich (zwarła istota gąbczasta)	kości mało diagnostyczne
832	169,6 g	średni	<i>adultus</i> <i>infans I</i>	F? ?	<p>część S</p> <p><i>Dorosły:</i> fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, szwy otwarte); 2 korzenie zębów stałych (uformowane); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)</p> <p>część N</p> <p><i>Dorosły:</i> fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, gracylne); fragmenty kręgów (zosyfikowane); fragmenty nasad kości długich (zosyfikowane); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); paliczek środkowy ręki (zosyfikowany)</p> <p><i>Niedorosły:</i> fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie)</p> <p>część środkowa</p> <p><i>Dorosły:</i> fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, szwy otwarte); część skalista prawej kości skroniowej (średniej wielkości); korzeń zęba stałego (uformowany); fragmenty kręgów (zosyfikowane, brak osteofitów); fragmenty nasad kości długich (zosyfikowane); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)</p> <p><i>Niedorosły:</i> fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne); fragmenty trzonów kości długich (małe)</p> <p>strop całej jamy</p> <p><i>Dorosły/niedorosły:</i> fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych grube i cienkie); fragmenty nasad kości długich (zosyfikowane)</p>	wszystkie szczątki należały do tych samych dwóch osobników; w części N kości nieco bardziej popielate; fragmenty kości zwierzęcych
833	6,7 g	silny	<i>infans I/II</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne); fragment korzenia zęba mlecznego; fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne
834	7,7 g	silny	<i>infans II-iuvenis</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne); fragment trzonu zuchwy (mały); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej i cienkiej grubości); fragmenty nasad kości długich, w tym kości udowej i ramiennej (średniej wielkości, zwarta istota gąbczasta)	kości mało diagnostyczne
837	0,6 g	silny	wczesny <i>infans I</i>	?	4 fragmenty trzonów kości długich (gracylne, ściany kanałów jam szpikowych cienkie)	kości mało diagnostyczne
838	0,9 g	silny	<i>infans I-II</i>	?	drobne fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne

Grób	Masa	Stopień przepalenia	Wiek	Płeć	Wybrane kości diagnostyczne	Patologie, wyznaczniki stresu, wysokość ciała, uwagi
839	12,1 g	średni	dorosły	?	2 fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość grube)	kości mało diagnostyczne
844	6,6 g	średni	<i>infans II (?)</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne); 3 korzenie zębów mlecznych (?); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne
850	51,8 g	średni	dorosły	?	fragment trzonu żuchwy (gracylna); fragmenty kręgów, w tym ząb kręgu obrotowego (grubość zęba 9 mm); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne
851	15,3 g	średni	<i>infans I-II</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie); fragmenty nasad kości długich (małe, zwarta istota gąbczasta)	kości mało diagnostyczne
852	15 g	średni	<i>infans I-II</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie); fragmenty nasad kości długich (zwarta istota gąbczasta)	kości mało diagnostyczne
853	20,9 g	średni	<i>infans I-II</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie); fragmenty nasad kości długich (zwarta istota gąbczasta)	kości mało diagnostyczne
854	1,8 g	silny	niedorosły	?	drobne fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych cienkie)	kości mało diagnostyczne
856	49,3 g	średni	<i>adultus-wczesny maturus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, szwy otwarte); fragment kości skroniowej z okolicy otworu słuchowego zewnętrznego (dość duży); fragment części skalistej kości skroniowej (średniej wielkości); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); paliczek (zossyfikowany)	-
857	26,7 g	średni	<i>późny infans I</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne); 2 korzenie zębów mlecznych (uformowane); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie); fragmenty nasad kości długich (zwarta istota gąbczasta); fragmenty paliczków (niedokostnienia)	fragmenty kości zwierzęcych
858	65,7 g	średni	dorosły	?	fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); nasady kości długich (zossyfikowane)	kości mało diagnostyczne
859	29,4 g	średni	<i>infans II-iuvenis</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne
860	102,9 g	średni	<i>adultus-wczesny maturus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, gracylne, szwy otwarte); wyrostek czołowy prawej kości jarzmowej (dość gracylny); część skalista lewej kości skroniowej (dość duża); fragmenty kręgów (zossyfikowane); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); fragmenty nasad kości długich (zossyfikowane)	-
861	2,1 g	średni	niedorosły	?	fragment kości płaskiej ze sklepienia czaszki (dość cienka); fragment łuku kręgu (gracylny); 2 fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne
862	17,2 g	średni	<i>infans I-II</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie); fragmenty miednicy (małe rozmiary); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie); fragmenty nasad kości długich (nieduże rozmiary)	kości mało diagnostyczne

Grób	Masa	Stopień przepalenia	Wiek	Płeć	Wybrane kości diagnostyczne	Patologie, wyznaczniki stresu, wysokość ciała, uwagi
863	7,9 g	silny	<i>infans I-II</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne
864	679,2 g	średni	<i>adultus-wczesny maturus</i>	M?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, szwy otwarte); fragment szczęki (zębodoły po uzębieniu stałym); fragment prawej kości jarzmowej (wyrostek czołowy z guzkiem brzeżnym); części skaliste prawej i lewej kości skroniowej (średniej wielkości); fragment trzonu (łuk dość duży, zobliterowany zębodół po prawym P2) i wyrostek kłykciowy (śr. 18 mm) żuchwy; korzeń zęba stałego (uformowany); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości, urzeźbienie dość silne); fragmenty nasad kości długich (zosyfikowane), w tym kości udowej i promieniowej (śr. głowy ok. 20 cm); paliczki (zosyfikowane)	wysokość ciała: 171–175 cm; kości ze wszystkich partii szkieletu
869	7,8 g	średni	niedorośły	?	fragment kości płaskiej ze sklepienia czaszki (gracylna); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne
880	2,3 g	średni	niedorośły	?	drobne fragmenty kości ze sklepienia czaszki (cienkie), trzonów kości długich (gracylne, ściany kanałów jam szpikowych cienkie) i istoty gąbczastej	kości mało diagnostyczne
881	100,5 g	średni	<i>maturus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości); wyrostek czołowy prawej kości jarzmowej (gracylny); fragmenty miednicy, w tym grzebienia biodrowego (zosyfikowany); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości); fragmenty nasad kości długich (zosyfikowane, rozrzedzona istota gąbczasta)	-
883	10,2 g	silny	<i>wczesny infans I</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne, szwy otwarte); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości, małe rozmiary)	-
884.1	-	-	niedorośły	?	fragment ze stropu oczodołu (delikatny, nieduży); kilka fragmentów trzonów kości długich, w tym kości piszczelowej (gracylna, ściany kanałów jam szpikowych cienkie)	kości nieprzepalone, mało diagnostyczne
884.2	50,9 g	silny	<i>infans II (ok. 10)</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne, szwy otwarte); korzeń zęba stałego C (świeżo uformowany); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie); fragmenty nasad kości długich (zwarta istota gąbczasta)	kości z wypełniska grobu inhumacyjnego
885	4,8 g	silny	<i>wczesny infans I</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne); fragment korony zęba mlecznego (m); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne
887.1	-	-	<i>maturus</i>	M	kilkanaście fragmentów ze sklepienia czaszki (szew strzałkowy i wieńcowy [C1] częściowo zobliterowane), w tym kości ciemieniowej, czołowej i łuski potylicznej (kości grube, masywne, kresa karkowa i guzowatość potyliczna zewnętrzna silnie zaznaczona); część skalista kości lewej skroniowej (dość duża, masywna); fragment prawej kości skroniowej wraz z częścią skalistą (duża, masywna, wyrostek sutkowaty masywny, wystający); fragment korony zęba siecznego stałego, korony zębów (1×P, 1×M1, 1×M3; starcie dość silne); drobne fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości nieprzepalone, masywne
887.2	5,1 g	silny	dorośły	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości z wypełniska grobu inhumacyjnego

Grób	Masa	Stopień przepalenia	Wiek	Płeć	Wybrane kości diagnostyczne	Patologie, wyznaczniki stresu, wysokość ciała, uwagi
915	6,6 g	średni	dorosły	?	fragment paliczka (średniej wielkości); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne
916 i 916A	34,8 g	średni	niedorosły	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie); fragmenty nasad kości długich (zwarta istota gąbczasta)	kości mało diagnostyczne
917	4,4 g	średni	niedorosły (?)	?	fragmenty trzonów kości długich (gracylne, ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne, z wypełniska grobu inhumacyjnego
918	7,5 g	silny	niedorosły	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, gracylne); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne
919	26,9 g	silny	<i>infans I-II</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne); fragment części skalistej lewej kości skroniowej (mała); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne
920	3,5 g	silny	<i>infans I</i>	?	fragmenty trzonów kości długich (gracylne, ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne; fragment trzonu kości długiej osoby dorosłej (domieszka wtórna)
930	16,8 g	średni	<i>infans II</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie); fragmenty trzonów kości długich (średnie rozmiary, ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie); fragmenty nasad kości długich (nie duże, zwarta istota gąbczasta)	kości mało diagnostyczne; fragmenty kości zwierzęcych
931	2,3 g	silny	niedorosły (?)	?	fragment kości płaskiej ze sklepienia czaszki (gracylny); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne
932	0,3 g	silny	wczesny <i>infans I</i>	?	fragment korony zęba mlecznego m (zawiązek); 4 fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych cienkie)	kości mało diagnostyczne
946	0,9 g	silny	wczesny <i>infans I</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie)	kości mało diagnostyczne
947	1,2 g	silny	<i>infans I</i>	?	fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych cienkie)	kości mało diagnostyczne
950	2,3 g	średni	niedorosły (?)	?	fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne
953	70 g	średni	<i>adultus-maturus</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, gracylne); fragment górnej krawędzi oczodołu (ostra, gracylna); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne
954	13,4 g	silny	<i>adultus-wczesny maturus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, szwy otwarte); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne
957	1,4 g	silny	niedorosły (?)	?	5 fragmentów trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne
959	1,4 g	średni	?	?	fragment trzonu kości długiej i czaszki (?)	kości mało diagnostyczne, być może ludzkie
967	61,3 g	średni	<i>infans I</i> (ok. 4)	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, szwy otwarte); część skalista prawej kości skroniowej (mała); korony zębów stałych: 2×C (zawiązki); fragmenty kręgów (gracylne, małe); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych cienkie); fragmenty nasad kości długich (małe)	-

Grób	Masa	Stopień przepalenia	Wiek	Płeć	Wybrane kości diagnostyczne	Patologie, wyznaczniki stresu, wysokość ciała, uwagi
968	864,9 g	średni	wczesny <i>maturus</i>	M?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość grube, szwy częściowo zobliterowane); wyrostek czołowy lewej kości jarzmowej (z guzkiem brzeżnym); część skalista lewej kości skroniowej (dość duża); prawy wyrostek kłykciowy żuchwy (dość duży); korzeń zęba stałego (uformowany); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość grube, masywne); fragmenty nasad kości długich (zosyfikowane, rozrzedzona istota gąbczasta)	szczątki dziecka być może są domieszką wtórną (?); zielone i rdzawe przebarwienia; fragmenty kości zwierzęcych
			<i>infans I</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne); fragmenty trzonów kości długich (małe)	
970	32,8 g	średni	dorosły (?)	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne
979	896,7 g	średni	<i>maturus</i> (35–45)	M	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (grube, masywne, szwy otwarte, guzowatość potyliczna zewnętrzna silna); wyrostek jarzmowy kości skroniowej (masywny); wyrostek czołowy prawej kości jarzmowej (z guzkiem brzeżnym); fragment prawego wyrostka sutkowatego (masywny); części skaliste prawej i lewej kości skroniowej (dość duże); fragmenty żuchwy (wyrostek kłykciowy duży); 6 korzeni zębów stałych (uformowane); kręgi (brak osteofitów), w tym ząb kręgu obrotowego (grubość 11 mm); fragment miednicy, w tym grzebienia biodrowego (zosyfikowany); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych grube, w tym kości udowej (kresa chropawa wydarna); fragmenty nasad kości długich (zosyfikowane, istota gąbczasta rozrzedzona)	kości z wszystkich partii szkieletu; zmiany próchnicze przy jednym z korzeni; fragmenty kości zwierzęcych
985	550,2 g	słaby	<i>infans II/iuvenis</i> (ok. 14)	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne, szwy otwarte); części skaliste prawej i lewej kości skroniowej (średniej wielkości); fragment szczęki i żuchwy (zębodoły po użębieniu stałym); gałęzie żuchwy (gracylne); 11 korzeni zębów stałych (świeżo uformowane); fragment korony przedtrzonowca (brak starcia); fragmenty trzonów kręgów (niezosyfikowane powierzchnie); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie); fragmenty nasad kości długich (niezosyfikowane); paliczki (niezosyfikowane nasady)	dość duże fragmenty ze wszystkich partii szkieletu (szkielet nie w pełni zosyfikowany); fragmenty kości zwierzęcych
987	0,9 g	silny	niedorosły	?	2 fragmenty części skalistych kości skroniowych (małe rozmiary); 8 drobnych fragmentów trzonów kości długich (małe średnice, ściany kanałów jam szpikowych cienkie)	kości mało diagnostyczne
1005	0,6 g	silny	niedorosły (?)	?	fragment kości płaskiej ze sklepienia czaszki (cienka, gracylna)	kość mało diagnostyczna
1013	0,3 g	średni	niedorosły (?)	?	2 fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych gracylne, cienkie)	kości mało diagnostyczne; fragmenty kości zwierzęcych
1019	768,7 g	średni	<i>adultus-maturus</i>	M?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (grube, masywne, szwy otwarte); fragment prawej kości jarzmowej (dość masywna); część skalista prawej kości skroniowej (średniej wielkości); fragment wyrostka kłykciowego żuchwy (dość duży); fragmenty kręgów (zosyfikowane); fragmenty miednicy, w tym wcięcie kulszowe większe (dość wąskie, głębokie); nasady kości długich (zosyfikowane, zwarta istota gąbczasta); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych grube, masywne)	rdzawe przebarwienia; fragmenty kości zwierzęcych
1021	1,8 g	średni	<i>adultus-maturus</i>	M?	2 fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość masywne, guzowatość potyliczna zewnętrzna silna)	–

Grób	Masa	Stopień przepalenia	Wiek	Płeć	Wybrane kości diagnostyczne	Patologie, wyznaczniki stresu, wysokość ciała, uwagi
1022	494,2 g	średni	<i>maturus</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, szew strzałkowy częściowo zobliterowany); części skaliste prawej i lewej kości skroniowej (średniej wielkości, gracylne); fragmenty prawej i lewej kości skroniowej (gracylne, wyrostek sutkowaty niewielki); rzepka (małe rozmiary); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości, średnio urzeźbione); fragmenty nasad kości długich (zosityfikowane, istota gąbczasta rozrzedzona); paliczki (małe, zosityfikowane)	fragmenty kości zwierzęcych
1024A	108,4 g	średni	<i>infans II–iuvenis</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, gracylne, szwy otwarte); fragment górnej krawędzi lewego oczodołu (gracylny, dość ostry brzeg); fragmenty trzonów kości długich (gracylne, ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne; fragmenty kości zwierzęcych
1024C	85,4 g	średni	<i>iuvenis</i>	F?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie i średnie, szwy otwarte); fragment prawej kości skroniowej (wyrostek sutkowaty gracylny, mały); fragment części skalistej kości skroniowej (gracylna); fragment szczęki (gracylna); fragmenty kręgów; fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości, słabe urzeźbienie); fragmenty nasad kości długich, w tym głowy kości ramiennej (dość duża, zwarta istota gąbczasta)	–
1025	61,9 g	średni	<i>infans I–II</i> dorosły (?)	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne, szwy otwarte); fragment lewej kości skroniowej (gracylna); fragmenty kręgów; fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie i średnie)	nieliczne kości osoby dorosłej domieszczone wtórnie (?); kości mało diagnostyczne
1026A	293,2 g	średni	<i>adultus–maturus</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (średniej grubości, dość gracylne, szwy otwarte, kresa karkowa średnio zaznaczona); fragmenty kręgów (nieduże, brak osteofitów); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości i urzeźbienia); fragmenty nasad kości długich (zosityfikowane, w tym głowy kości ramiennej (dość duża)	rdzawe przebarwienia; fragmenty kości zwierzęcych
1026B	33,1 g	średni	<i>infans I (4–5)</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne, szwy otwarte); część skalista prawej kości skroniowej (nieduża); korona zęba stałego C (zawiązek); fragmenty nasad i trzonów kości długich (małe, niezosityfikowane)	fragmenty kości zwierzęcych
1027A	15,6 g	silny	<i>infans I–II</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne, szwy otwarte); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne
1027B	40 g	silny	<i>infans I–II</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne, szwy otwarte); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	nieliczne kości osoby dorosłej mogą być domieszką wtórną
			dorosły	?	3 fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość grube)	
1030	0,1 g	średni	?	?	3 drobne fragmenty trzonów kości długich	kości mało diagnostyczne, być może ludzkie
1035	185,1 g	średni	<i>infans I/II (6–7)</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne, szwy otwarte); fragment górnej krawędzi lewego oczodołu (brzeg gracylny, ostry); korzeń zęba mlecznego (uformowany); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości i cienkie)	–

Grób	Masa	Stopień przepalenia	Wiek	Płeć	Wybrane kości diagnostyczne	Patologie, wyznaczniki stresu, wysokość ciała, uwagi
1044D2 (?)	49,1 g	silny	późny <i>infans I</i> (ok. 6)	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne, szwy otwarte); fragment górnej krawędzi oczodołu (brzeg ostry, gracylny); fragment części skalistej kości skroniowej (mała); korzeń zęba mlecznego (uformowany); fragment kręgu (mały); fragmenty trzonów kości długich (gracylne)	-
			dorośli	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość grube); fragment części skalistej kości skroniowej (dość duża); korzeń zęba stałego (uformowany); fragmenty kręgu (zostawiony)	
1047	13,7 g	średni	<i>infans I-II</i>	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne); fragment trzonu żuchwy (łuk cienki, gracylny); fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne
1048	0,4 g	silny	<i>infans I</i> (?)	?	kości ze sklepienia czaszki (cienkie); fragmenty trzonów kości długich (gracylne)	kości mało diagnostyczne
1064	0,1 g	silny	?	?	3 drobne fragmenty trzonów kości długich	kości mało diagnostyczne, być może ludzkie

ANEKS 2

ANNA GRĘZAK, ANALIZA SZCZĄTKÓW ZWIERZĘCYCH Z CMENTARZYSKA W KLESZEWIE

Analizie podano materiał osteologiczny złożony z 47 zabytków kościanych oraz 478 fragmentów kości i zębów, wyselekcjonowanych przez antropologa z zespołów kości ludzkich, pochodzących z obiektów odkrytych na cmentarzysku w Kleszewie. Szczątki zwierzęce opracowano stosując standardową metodykę, przyjętą w analizach archeozoologicznych¹. Identyfikację anatomiczną i gatunkową szczątków przeprowadzono makroskopowo. Oznaczenia kości ptaków konsultowano z dr hab. Teresą Tomek z Instytutu Systematyki i Ewolucji Zwierząt PAN. Zestawienia ilościowe oparte zostały na oszacowaniach NISP (*Number of Identified Specimens per Species*). Wiek zwierząt ustalono na podstawie kryteriów J. Kolda², a płeć ptaków – na podstawie obecności „ostróg” na kościach skoku kury domowej oraz struktury kostnej *medullary bone* występującej w jamach szpikowych kości samic w okresie znoszenia jaj. Przeprowadzono obserwację zmian tafonomicznych kości, ze szczególnych uwzględnieniem modyfikacji antropogenicznych.

Wyniki analizy archeozoologicznej zabytków kościanych oraz pozostałości zwierzęcych zestawiono w Tabeli 1. Obejmują one rozpoznanie zoologiczne i anatomiczne szczątków oraz wskazanie cech zwierząt, od których pochodziły. Większość obrobionych i nieobrobionych zębów i kości miało białą lub białoszary barwę oraz ślady spękań, wskazujących na przepalenie w temperaturze w granicach 900–1000°C lub wyższej³. Stopień fragmentacji oraz skala odkształceń powstałych na skutek oddziaływania wysokich temperatur wpłynął na możliwości identyfikacji poszczególnych szczątków. W przypadku 266 elementów, tj. ok. 55% zbioru, wskazano gatunek zwierzęcia, od którego

pochodziły. W tej grupie znalazły się szczątki zidentyfikowane bez żadnych wątpliwości, ale też mniej diagnostyczne fragmenty reprezentujące zapewne proponowany takson (oznaczone „?”). Wśród pozostałych szczątków znalazły się fragmenty kości i zębów zwierzęcych – ok. 32% całego materiału osteologicznego – reprezentujące ssaki i ptaki, których nie udało się przypisać konkretnym gatunkom. Ostatnią, mniej liczną kategorię (ok. 13%) stanowiły szczątki opisane jako „nieokreślone”, przy czym w grupie tej znalazły się elementy, w przypadku części których nie ma nawet pewności, że pochodziły od zwierząt.

BIBLIOGRAFIA

- Kolda, J.
1936 *Srovnávací anatomie zvířat domácích se zřetelem k anatomii člověka*, Brno.
- Lasota-Moskalewska, A.
2008 *Archeozoologia. SSaki*, Warszawa.
- Reitz E.J., Wing E.S.
1999 *Zooarchaeology*, Cambridge Manuals in Archaeology, Cambridge.
- Wahl, J.
1981 *Beobachtungen zur Verbrennung menschlicher Leichname. Über die Vergleichbarkeit moderner Kremationen mit prähistorischen Leichenbränden*, „Archäologisches Korrespondenzblatt” 11/3, 271–279.

¹ E. J. Reitz, E. Wing 1999, A. Lasota-Moskalewska 2008.

² J. Kolda 1936.

³ Wahl 1981.

Tabela 1. Zestawienie zabytków kościanych i szczątków zwierzęcych z grobów kultury przeworskiej i wielbarskiej na cmentarzysku w Kleszewie
 Legenda: jeśli nie podano inaczej to kości były przepalone, brak informacji odnośnie do płci pochowanej osoby oznacza, że jest ona nieokreślona

Grób / Obiekt	Charakter obiektu	Kultura	Datowanie (fazy użytkowania nekropolii)	Przedmiot z kości lub poroża	Szczątki zwierzęce			Wiek i płeć pochowanej osoby
					Ssak	Ptak	Nieokreślone	
5	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	IV-V	-	-	Ptak: fragment kości łokciowej	-	adultus-maturus
10	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	I-IIa	-	-	-	2 fragmenty kości zwierzęcej (?)	adultus-maturus, M?
12	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	I-IIa	-	-	-	fragment trzonu kości zwierzęcej lub ludzkiej	nieokreślone
23	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	IV-V	-	-	Kura domowa: fragment lewej kości skoku samicy	-	adultus, F?
26	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	II	-	-	Ptak: fragment kości długiej Kura domowa (?): fragment kości skoku samicy	-	adultus-maturus, F?
32	grób ciałopalny, popielnicowy	przeworska	Vb	-	-	Świnia: 4 fragmenty miednicy Kura domowa: fragment prawej kości piętowej, fragment członu palcowego bliższego, 2 fragmenty trzonu kości	-	wczesny adultus, F?
41	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	I-IIa	-	-	Kura domowa: fragment lewej kości ramiennej	-	adultus
42	grób ciałopalny, popielnicowy	przeworska	Vb	-	-	Gęś gegawa: 2 fragmenty prawej kości promieniowej, fragment lewej kości promieniowej Gęś gegawa (?): 5 fragmentów prawej i lewej kości promieniowej, fragment prawej kości łokciowej Ptak: 2 fragmenty trzonów kości długich, 7 fragmentów nieokreślonych kości	-	fetus/infans
43	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	Vb	-	-	Koza lub owca: fragment lewej kości śródreża, 5 fragmentów kości śródreża, fragment kości śródreża lub śródstopia, fragment kości ramiennej	-	adultus-wczesny maturus

Grób / Obiekt	Charakter obiektu	Kultura	Datowanie (fazy użytkowania nekropoli)	Przedmiot z kości lub poroża	Szczątki zwierzęce			Wiek i płeć pochowanej osoby
					Ssak	Ptaka	Nieokreślone	
59	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	I-IIa	-	Ssak (mały lub średniej wielkości): 3 fragmenty kości długich	-	-	<i>adultus</i>
61	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	IV-V	-	-	Kura domowa: 2 fragmenty lewej kości udowej, fragment prawej kości goleniowej	fragment kości zwierzęcej	<i>adultus</i>
65/66	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	IV-V	-	-	-	2 fragmenty kości zwierzęcych (?)	<i>adultus</i> , F?
73A lub 73B	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	V (?)	Grzebień z poroża jelenia (4 fragmenty)	-	-	-	<i>adultus</i> , F?
74	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	I-IIa	-	-	Kura domowa: fragment prawej kości kruczej	-	wczesny <i>infans I</i>
77	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	I-IIa	-	-	Ptaka (?): 2 fragmenty trzonów kości	-	osoba dorosła
81	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	I-IIa	-	Koza lub owca: 4 fragmenty kości śródstopia	-	fragment kości zwierzęcej	<i>adultus</i> -wczesny <i>maturus</i>
82	obiekt o nieokreślonej funkcji	przeworska (?)	I-II i III-IV	-	Bydło lub koń: 2 fragmenty trzonów kości długiej	-	-	osoba dorosła
95	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	III-V	-	Owca: fragment lewej kości skokowej Kozia lub owca: fragment kości piszczelowej, 4 fragmenty kości piszczelowej lub kości śródstopia, fragment lewej kości piętowej, fragment kości długiej	-	-	<i>adultus</i> - <i>maturus</i>
100	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	IV-V	Wisiołek z przewierconego pazura ptaka z rodziny jastrzębiowatych	-	-	-	wczesny <i>adultus</i> (?), F?

Grób / Obiekt	Charakter obiektu	Kultura	Datowanie (fazy użytkowania nekropoli)	Przedmiot z kości lub poroża	Szczątki zwierzęce			Wiek i pleć pochowanej osoby
					Ssak	Ptak	Nieokreślone	
103A	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	I-IIa	-	Koza lub owca (?): fragment trzyczęski Świnia: fragment kości ramiennej Mały przeżuwacz lub świnia: 3 fragmenty kości długich Ssak: 2 fragmenty kości	Kura domowa: fragment prawej łopatki, fragment lewej kości ramiennej Ptak: fragment kości długiej	-	<i>infans II</i>
118	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	Vb	-	Owca, koza lub świnia: fragment członu palcowego bliższego	-	-	<i>adultus</i>
120	obiekt o nieokreślonej funkcji	przeworska lub wielbarska	I-VII	-	Świnia: 3 fragmenty kości piszczelowej, 2 fragmenty kości strzałkowej	-	-	-
121	grób ciałopalny, popielnicowy	przeworska	Vb	-	Koza lub owca (?): fragment miednicy, 6 fragmentów kości udowej osobnika w wieku poniżej 3-3,5 roku	Kura domowa: 2 fragmenty kości udowej, fragment kości gołenkowej Kura domowa (?): 2 fragmenty trzonu kości długich	-	<i>maturus, M?</i>
122	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	I	-	-	-	2 fragmenty kości zwierzęcych	osoba niedorośla (?)
128	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	I-IIa (?)	-	-	-	2 fragmenty kości zwierzęcych (?)	osoba niedorośla lub/i dorosła
129	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	IV-Va	-	-	Kura domowa: fragment lewej kości ramiennej	-	dorosła
132	grób ciałopalny, popielnicowy	przeworska	Vb	-	Koza lub owca: 4 fragmenty lewej kości śródrcza osobnika w wieku powyżej 20-24 miesięcy, fragment członu palcowego bliższego, fragment członu palcowego środkowego, fragment zebra (?) Ssak: fragment kości długiej, 3 fragmenty kości	Kura domowa: 2 fragmenty kości ramiennej, fragment prawej kości promieniowej samicy, fragment prawej kości nadgarstka, 2 fragmenty lewej kości udowej samicy, fragment prawej kości udowej, fragment lewej kości gołenkowej Kura domowa (?): fragment kości lewej gołenkowej samicy	-	<i>iuvenis, F?</i>

Grób / Obiekt	Charakter obiektu	Kultura	Datowanie (fazy użytkowania nekropoli)	Przedmiot z kości lub poroża	Szczątki zwierzęce			Wiek i płęć pochowanej osoby
					Ssak	Ptaka	Nieokreślone	
133	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	V	-	Koza lub owca (?) : fragment członu palcowego bliźszego młodego osobnika	-	-	osoba niedorośla
138	grób ciałopalny, jamowy lub popielnicowy?	przeworska	III-V (?)	-	Ssak: fragment kości długiej młodego osobnika	Kura domowa: fragment prawej kości goleniowej Kura domowa (?): fragment lewej kości promieniowej	-	<i>adultus-maturus</i> , M?
140	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	II	-	-	Ptaka: 2 fragmenty kości długich	-	<i>infans I-II</i>
146	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	V	-	Ssak: fragment nasady kości długiej	Ptaka: fragment kości kruczej, fragment kości łokciowej, 14 fragmentów kości długich	-	osoba dorosła (?)
147	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	I-IIa	-	Koza lub owca : 2 fragmenty kości ramiennej, 2 fragmenty kości ramiennej lub udowej, fragment zębra	Kura domowa: fragment lewej kości kruczej Ptaka: fragment kości długiej	-	<i>maturus</i>
148	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	V	-	-	Ptaka: fragment kości skoku	-	<i>maturus-senilis</i>
150	grób ciałopalny, jamowy	wielbarska	VI	-	-	Ptaka: fragment kości goleniowej	-	<i>infans I</i>
151	grób ciałopalny, jamowy	przeworska lub wielbarska	I-VII	-	-	7 fragmentów kości ludzkich (wczesny <i>infans I</i>) lub zwierzęcych (ssak): fragmenty czaszki, 2 fragmenty zębra, 2 fragmenty kości długich, 2 fragmenty nieokreślonych kości	-	wczesny <i>infans I</i> (?)
154	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	IV-V	-	Ssak: fragment kości długiej	Gęś: fragment prawej kości łokciowej, fragment lewej kości goleniowej Gęś (?): fragment kości długiej	3 fragmenty zwierzęcych kości długich	<i>adultus-wczesny maturus</i>
155	grób ciałopalny, jamowy	przeworska (?)	I-V (?)	-	Koza lub owca : fragment kości skokowej	-	-	<i>infans I</i>

Grób / Obiekt	Charakter obiektu	Kultura	Datowanie (fazy użytkowania nekropoli)	Przedmiot z kości lub poroża	Szczątki zwierzęce			Wiek i płeć pochowanej osoby
					Ssak	Ptak	Nieokreślone	
158	grób inhumacyjny	wielbarska	VI	-	Ssak: 2 fragmenty kości długiej, 2 fragmenty nieokreślonych kości	-	-	nieokreślone
163A	grób ciałopalny, jamowy	wielbarska	VI-VII	Grzebień z poroża jelenia (9 fragmentów)	-	-	-	<i>infans I/III</i>
166	grób ciałopalny, jamowy	wielbarska	VI-VII	Grzebień z poroża jelenia (1 fragment)	-	-	-	osoba dorosła (?)
174	grób ciałopalny, jamowy	wielbarska	VI-VII	-	-	Ptaka: fragment miednicy (?)	-	<i>adultus</i>
175	grób ciałopalny, jamowy	wielbarska	VI-VII	Grzebień z poroża jelenia (5 fragmentów)	-	-	-	wczesny <i>infans I</i>
177	grób ciałopalny, jamowy	wielbarska	VI-VII	Grzebień z poroża jelenia (15 fragmentów)	-	-	-	wczesny <i>infans I</i>
180	grób ciałopalny, popielnicowy?	przeworska	V (?)	-	-	Kura domowa (?): fragment członu palcowego	-	<i>infans I-II</i>
185	grób ciałopalny, jamowy	wielbarska	VI-VII	Grzebień z poroża jelenia (6 fragmentów)	-	-	-	<i>adultus-maturus</i>
187	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	II-III	-	-	-	fragment zwierzęcej kości długiej	osoba niedorośla (?)
195	grób ciałopalny, jamowy	wielbarska	VI-VII	Grzebień z poroża jelenia (3 fragmenty)	-	-	-	wczesny <i>infans I</i>
197	grób ciałopalny, jamowy	przeworska lub wielbarska	I-VII	-	Świnia: fragment członu palcowego środkowego	-	-	osoba niedorośla
200B	grób ciałopalny, jamowo-popielnicowy	przeworska	IIa	-	Koza lub owca: 2 fragmenty kości śródreżca lub palcowego dalszego, fragment kości długiej	-	-	<i>adultus</i> & osoba niedorośla (?)

Grób / Obiekt	Charakter obiektu	Kultura	Datowanie (fazy użytkowania nekropoli)	Przedmiot z kości lub poroża	Szczałki zwierzęce			Wiek i płeć pochowanej osoby
					Ssak	Ptaka	Nieokreślone	
218	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	IV-V	<i>Astragal</i> z kości stępu konia, z otworem w części centralnej (1 fragment)	-	-	-	<i>iuvenis</i>
219A lub 219B	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	II lub IV-V	-	Ssak: fragment kręgu (?), 2 fragmenty kości	Kura domowa: fragment kości ramiennej (?), fragment lewej kości goleniowej	-	osoba dorosła lub niedorosła
224	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	Ila	-	Świnia: fragment zęba trzonowego (?)	-	-	wczesny <i>maturus</i> , M?
240	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	Vb	-	Ssak: fragment kości długiej	-	-	<i>adultus</i> , F?
242	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	Vb	-	-	Kura domowa: 2 fragmenty prawej kości goleniowej	-	<i>maturus</i> , F?
243	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	IV-V (?)	-	-	Kura domowa: fragment lewej kości łokciowej	-	późny <i>infans I</i>
245	grób ciałopalny, popielnicowy	przeworska	II	-	Ssak: 2 fragmenty kości długiej	-	-	<i>adultus</i> , F & <i>infans I</i>
257	grób ciałopalny, jamowy	wielbarska	VI-VII	Grzebień z poroża jelenia (ok. 20 fragmentów)	-	-	-	<i>maturus</i> , M
258	grób ciałopalny, jamowy	wielbarska	VII	Grzebień z poroża jelenia (3 fragmenty)	-	Kura domowa: fragment lewej łopatki Kura domowa (?): fragment prawej kości łokciowej samicy, fragment prawej kości ramiennej, fragment prawej kości udowej samicy Ptak: fragment nasady kości długiej	-	<i>iuvenis</i> , F?
261	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	V	-	Koza lub owca: fragment kości śródreza lub śródstopia Ssak (?): 2 fragmenty kości	Kura domowa: fragment lewej kości kruczey samicy Kura domowa (?): fragment lewej kości ramiennej	-	<i>adultus</i> , F?

Grób / Obiekt	Charakter obiektu	Kultura	Datowanie (fazy użytkowania nekropoli)	Przedmiot z kości lub poroża	Szczątki zwierzęce			Wiek i płeć pochowanej osoby
					Ssak	Ptak	Nieokreślone	
262	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	Va	<i>Astragal</i> z kość stępu konia, z otworem w części centralnej.	-	Kura domowa: fragment prawej kości łokciowej samicy, 2 fragmenty prawej kości gołeniotwej samicy, fragment lewej kości gołeniotwej samicy Kura domowa (?): fragment prawej kości udowej samicy Gęś (?): 2 fragmenty lewej kości ramiennej Ptak: 2 fragmenty lewej kości ramiennej, fragment kości długiej	-	<i>maturus</i> , M?
265	grób ciałopalny, jamowy	wielbarska	VI-VII	Grzebień z poroża jelenia (1 fragment)	-	-	-	nieokreślone
282	grób ciałopalny, popielnicowy	przeworska	Va	-	Koza lub owca: fragment miednicy Ssak: 7 fragmentów kości długiej	-	-	wczesny <i>iuvenis</i> , F? & <i>fetus</i>
283	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	I	-	Ssak: fragment kości długiej	-	-	<i>adultus</i> -wczesny <i>maturus</i> & <i>infans I</i>
300	grób ciałopalny, jamowy	przeworska (?)	V (?)	-	-	Gęś gęgawa: fragment lewej kości promieniowej Gęś gęgawa (?): fragment kości promieniowej, fragment kości łokciowej (?) Ptak: 14 fragmentów kości długiej	-	<i>adultus</i> , F
303	grób ciałopalny, popielnicowy	przeworska (?)	I-V	-	-	-	5 fragmentów kości ptaka lub drobnego ssaka	<i>infans I</i>

Grób / Obiekt	Charakter obiektu	Kultura	Datowanie (fazy użytkowania nekropoli)	Przedmiot z kości lub poroża	Szczątki zwierzęce			Wiek i płeć pochowanej osoby
					Ssak	Ptak	Nieokreślone	
348	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	II-III (?)	-	Świnia: fragment zęba trzonowego	-	-	<i>fetus/infans I</i> (?)
352	grób ciałopalny, popielnicowy	przeworska	IV	-	-	Kura domowa: 2 fragmenty prawej kości kruczej samicy, fragment prawej kości ramiennej ze śladami cięcia, fragment prawej kości łokciowej samicy, fragment lewej kości łokciowej samicy, fragmenty prawej kości udowej samicy, fragment lewej kości goleniowej samicy ze śladami cięcia, 2 fragmenty prawej kości skoku samicy Ptak: 4 fragmenty kości długich samicy	3 fragmenty kości zwierzęcych	<i>adultus</i> , F? & wczesny <i>infans I</i>
353	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	Va-b (Va?)	-	-	Ptak: 2 fragmenty kości długich	3 fragmenty kości zwierzęcych	<i>adultus</i> - <i>maturus</i> , F?
355	grób ciałopalny, jamowy	wielbarska	VI	Grzebień z poroża jelenia (10 fragmentów)	-	-	-	<i>adultus</i> , M?
356	grób ciałopalny, jamowy	wielbarska	VI (?)	Płytką (grzebień?) z poroża, ewentualnie kości długiej (1 fragment)	-	-	-	<i>infans I</i>
359	grób ciałopalny, jamowy	wielbarska	VI	Płytką (grzebień?) z poroża jelenia (1 fragment)	-	-	-	<i>adultus</i> - <i>maturus</i> & <i>infans I</i>
363	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	Vb	-	Koza lub owca: 8 fragmentów kości skokowej	-	fragment nieprzealonej zwierzęcej kości długiej	<i>adultus</i> , F?
365B	grób ciałopalny, popielnicowy	przeworska	Vb	-	Świnia: fragment miednicy	-	3 fragmenty zwierzęcych kości długich	<i>maturus</i> & <i>fetus/infans I</i>

Grób / Obiekt	Charakter obiektu	Kultura	Datowanie (fazy użytkowania nekropoli)	Przedmiot z kości lub poroża	Szczałki zwierzęce			Wiek i płeć pochowanej osoby
					Ssak	Ptaka	Nieokreślone	
370	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	Vb-c	Grzebień z poroża jelenia (5 fragmentów)	-	-	fragment kości zwierzęcej	<i>adultus</i> , F? & <i>infans I-II</i>
378	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	Vb-c	Grzebień z poroża jelenia (6 fragmentów)	-	-	-	<i>infans I</i> (?)
380	grób ciałopalny, jamowy	wielbarska	VI	Grzebień z poroża jelenia (6 fragmentów)	-	-	-	<i>adultus-maturus</i> , M?
383	grób ciałopalny, popielnicowy	przeworska	Vb	-	Ssak: fragment kości długiej	-	-	<i>adultus-maturus</i> , F? & <i>infans I</i>
386	grób inhumacyjny	wielbarska	VI (?)	Nieprzepalony przedmiot (grzebień?) z kości lub poroża (9 fragmentów)	-	-	-	<i>infans I-II</i>
396	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	V	-	Kura domowa: fragment prawej kości goleniowej	-	-	<i>adultus</i> , F?
398	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	V	Grzebień z poroża jelenia (1 fragment)	Koza lub owca (?): 2 fragmenty kości śródstopia lub śródgarza	-	-	<i>infans II-juvenis</i>
403	grób ciałopalny, popielnicowo-jamowy	przeworska	Vb (?)	-	Kura domowa: fragment lewej kości goleniowej samicy	-	-	późny <i>infans I</i>
404	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	III-IV (?)	-	Ptaka (?): 4 fragmenty kości	-	-	<i>juvenis-adultus</i>
411	grób ciałopalny, jamowy	wielbarska	VIIa	Grzebień z poroża jelenia (1 fragment)	-	-	-	<i>adultus</i> , F?
413	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	Vb	Igła z kości długiej, najprawdopodobniej dużego ssaka (bydła lub konia) (1 fragment)	Świnia: 6 fragmentów kości ramiennej młodego osobnika	Kura domowa: fragment prawej kości udowej samicy, fragment lewej kości skoku samicy (?) Kura domowa (?): fragment kości goleniowej samicy Ptak: fragment lewej kości łokciowej samicy (?)	-	<i>maturus</i> , F?

Grób / Obiekt	Charakter obiektu	Kultura	Datowanie (fazy użytkowania nekropoli)	Przedmiot z kości lub poroża	Szczątki zwierzęce			Wiek i płeć pochowanej osoby
					Ssak	Ptāk	Nieokreślone	
415C	grób ciałopalny, jamowy	wielbarska	VI-VII	Grzebień z poroża jelenia (3 fragmenty)	-	-	-	<i>adultus</i>
429	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	Vb	-	-	Gęś: fragment lewej kości łokciowej	-	<i>adultus</i> , F?
452	grób ciałopalny, popielnicowy	przeworska	Va-b	-	-	Kura domowa: fragment lewej kości skoku samicy	-	<i>adultus-wczesny maturus</i> , M?
483	grób ciałopalny, jamowy	wielbarska (?)	VI-VII (?)	-	-	Ptāk (?): fragment kości	-	<i>adultus-wczesny maturus</i> , F?
505	grób ciałopalny, jamowy	wielbarska	VII (?)	-	Ssak: fragment kości długiej	-	-	osoba dorosła
516	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	Vb	-	Świnia (?): 3 fragmenty prawej kości ramiennej	Kura domowa(?): fragment lewej kości łokciowej samicy	-	<i>adultus-maturus</i>
521B	grób ciałopalny, popielnicowy	przeworska	IV	-	Świnia: 5 fragmentów żeber młodego osobnika, 3 fragmenty kręgów piersiowych młodego osobnika, fragment kręgu szyjnego - atlasu Ssak (?): 5 fragmentów kości długich	Kura domowa: fragment lewej kości ramiennej, fragment prawej kości udowej ze śladami cięcia, fragment lewej kości udowej samicy ze śladami cięcia, 2 fragmenty prawej kości goleniowej samicy, fragment lewej kości goleniowej samicy, fragment kości skoku Kura domowa (?): 2 fragmenty lewej kości kość ramiennej	-	<i>adultus</i> , F?
524	grób ciałopalny, jamowy	wielbarska	VI	Grzebień z poroża jelenia (1 fragment) Pojemnik (?) z trzonu kości śródstopia kozy lub owcy	-	-	-	<i>maturus</i> , F?
527	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	Vb-c	Grzebień z poroża jelenia (1 fragment)	Świnia lub mały przezuwać: fragment kość kulszowej	-	fragment kości zwierzęcej	<i>adultus</i> , F?

Grób / Obiekt	Charakter obiektu	Kultura	Datowanie (fazy użytkowania nekropoli)	Przedmiot z kości lub poroża	Szczątki zwierzęce			Wiek i płeć pochowanej osoby
					Ssak	Ptak	Nieokreślone	
537	grób ciałopalny, popielnicowy	przeworska	Va	-	Świnia: 2 fragmenty kręgu szyjnego młodego osobnika Ssak: 4 fragmenty kręgów	Kura domowa: 2 fragmenty lewej kości udowej samicy, fragment prawej kości udowej samicy ze śladami cięcia, fragment prawej kości goleniowej samicy ze śladami cięcia (?), fragment lewej kości goleniowej ze śladami cięcia (?)	-	adultus, M?
538	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	Va-b	-	Ssak: 2 fragmenty żebra, 2 fragmenty kości udowej lub ramiennej	Kura domowa (?): 2 fragmenty lewej kości goleniowej samicy Ptak: fragment kości	-	adultus-wczesny maturus, M?
578	grób ciałopalny, jamowy	wielbarska	VIIa	Grzebień z poroża jelenia (1 fragment)	-	Kura domowa: fragment prawej łopatki, fragment prawej kości goleniowej samicy Ptak: 2 fragmenty kości długiej samicy	-	nieokreślone
591	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	I-IIa	-	Ssak: 2 fragmenty kości udowej lub ramiennej, fragment żebra	-	-	adultus- maturus, M?
597	grób ciałopalny, jamowy	wielbarska	VII	-	-	-	fragment kości zwierzęcej	infans II
604	grób ciałopalny, jamowy	przeworska (?)	I-V (?)	-	-	Ptak: 10 fragmentów kości długich, nieprzpalonych	-	adultus- maturus, F?

Grób / Obiekt	Charakter obiektu	Kultura	Datowanie (fazy użytkowania nekropoli)	Przedmiot z kości lub poroża	Szczątki zwierzęce			Wiek i płęć pochowanej osoby
					Ssak	Ptāk	Nieokreślone	
605	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	V	-	Świnia: fragment kości piszczelowej, fragment kości strzałkowej	-	-	<i>infans I-II</i>
606	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	I-IIa	-	-	-	3 fragmenty kości zwierzęcych	<i>infans I-II</i>
607	grób ciałopalny, jamowy	przeworska i wielbarska	V i VI-VII	-	Świnia (?): fragment członu palcowego dalszego Ssak: 2 fragmenty zębra	-	-	osoba dorosła
615	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	IIb-III	-	-	Ptāk: 5 fragmentów kości długich	-	<i>infans II-invenis</i>
620	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	I-IIa	-	Ssak: 3 fragmenty żeber, 4 fragmenty kości	-	-	nieokreślone
621	grób inhumacyjny	wielbarska	VI	-	Ssak: nieprzeżarty fragment zęba	-	-	nieokreślone
640	grób ciałopalny, jamowy	wielbarska	VII	Grzebień z poroża jelenia (3 fragmenty)	-	-	-	osoba dorosła
641	grób ciałopalny, jamowy	wielbarska	VII	Grzebień z poroża jelenia (1 fragment)	-	-	-	<i>adultus- -maturus</i>
655	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	I-IIa	-	Ssak: 2 fragmenty kości długich	-	-	<i>maturus</i>
690A lub 690B	groby ciałopalne, jamowe	wielbarska (?)	VI-VII (?)	Grzebień (?) z poroża jelenia (1 fragment)	-	-	-	-
693	grób ciałopalny, jamowy	wielbarska	VI-VII	Grzebień z poroża jelenia (6 fragment- tów)	-	-	-	<i>infans I/II</i>
699	grób ciałopalny, jamowy	wielbarska	VI-VII	Grzebień (?) z poroża jelenia (2 fragmenty)	-	-	-	<i>adultus-wczes- ny maturus</i>
703	grób ciałopalny, jamowy	wielbarska	VI-VII	Grzebień z poroża jelenia (1 fragment)	-	-	-	<i>infans I</i>

Grób / Obiekt	Charakter obiektu	Kultura	Datowanie (fazy użytkowania nekropoli)	Przedmiot z kości lub poroża	Szczałki zwierzęce			Wiek i płeć pochowanej osoby
					Ssak	Ptāk	Nieokreślone	
704	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	II-III	-	Przeżuwacz: fragment zęba	-	-	<i>infans II- -iuuenis</i> (?)
707	grób ciałopalny, jamowy	wielbarska	VI-VII	Grzebień z poroża jelenia (1 fragment)	-	-	-	<i>infans I-II</i>
708	grób ciałopalny, jamowy	wielbarska	VII	Grzebień z poroża jelenia (2 fragmenty)	-	-	-	<i>iuuenis, F?</i>
711	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	III	-	-	Ptāk: fragment kości długiej	-	osoba niedorośla
721A	grób ciałopalny, jamowy	wielbarska (?)	VI-VII (?)	Płytką (grzebień?) z poroża jelenia (2 fragmenty)	-	-	-	osoba dorosła
721B	grób ciałopalny, jamowy	wielbarska	VIIa	Grzebień z poroża jelenia (3 fragmenty)	Bydło: fragment kości ramiennej lub udowej, nieprzeżalony	-	-	osoba niedorośla (?)
738	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	V (?)	-	Ssak: fragment kości długiej	-	-	<i>adultus, M?</i>
802	grób ciałopalny, jamowy	przeworska lub wielbarska	I-VII	-	-	-	fragment zęba (?) zwierzęcego	osoba niedorośla
832	„grób” ciałopalny, jamowy	przeworska	I-IIa lub IV-V	-	-	Kura domowa: fragment lewej łopatki, fragment prawej kości ramiennej	fragment kości promieniowej ssaka, ewentualnie kości długiej dużego ptaka	<i>adultus, F?</i> & <i>infans I</i>
839	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	V	Grzebień z poroża jelenia (1 fragment)	-	-	-	osoba dorosła

Grób / Obiekt	Charakter obiektu	Kultura	Datowanie (fazy użytkowania nekropoli)	Przedmiot z kości lub poroża	Szczałki zwierzęce			Wiek i płeć pochowanej osoby
					Ssak	Ptak	Nieokreślone	
857	grób ciałopalny, jamowy	przeworska (?)	IV-V (?)	-	-	Kura domowa: fragment prawej kości ramiennej, fragment lewej kości udowej Kura domowa (?): fragment lewej kości ramiennej, fragment miednicy Ptak: fragment członu palcowego	10 fragmentów kości zwierzęcych	późny <i>infans I</i>
881	grób ciałopalny, jamowy	wielbarska	VII	Grzebień z poroża jelenia (9 fragmentów)	-	-	-	<i>maturus</i>
884	grób inhumacyjny	wielbarska	VIIa	Grzebień (?) z poroża (?), nieprzpalony (liczne drobne fragmenty)	-	-	-	osoba niedorośla
930	grób ciałopalny, jamowy	przeworska	IV-V	-	Koza lub owca: fragment kości śródstopia	-	-	<i>infans II</i>
950	grób ciałopalny, jamowy	wielbarska	VIIa	Grzebień (?) z poroża jelenia (1 fragment)	-	-	-	osoba niedorośla
968	grób ciałopalny, popielnicowy	przeworska	V	-	Koza lub owca: 3 fragmenty lewej kości śródreźca, fragment członu palcowego śródkiowego	Kura domowa: fragment prawej kości skoku samicy Kura domowa (?): fragment kości długiej	-	wczesny <i>maturus</i> , M? & <i>infans I</i>
979	grób ciałopalny, popielnicowy	przeworska	Va-b (Va?)	-	Koza lub owca: 3 fragmenty prawej kości śródreźca, fragment prawej kości skokowej	Kura domowa (?): fragment prawej kości goleniowej samicy (?) Ptak: fragment kości długiej	-	<i>maturus</i> , M

Grób / Obiekt	Charakter obiektu	Kultura	Datowanie (fazy użytkowania nekropoli)	Przedmiot z kości lub poroża	Szczałki zwierzęce			Wiek i płeć pochowanej osoby
					Ssak	Ptak	Nieokreślone	
985	grób ciałopalny, popielnicowy	przeworska	I-IIa	-	<p>Drobny gryzoń (?): fragment kości udowej</p> <p>Kura domowa: fragment lewej kości kruczej samicy ze śladami cięcia (?), fragment łopatki samicy, fragment prawej kości ramiennej ze śladami cięcia, fragment lewej kości promieniowej samicy, fragment prawej kości łokciowej samicy, fragment lewej kości łokciowej samicy, fragment prawej samicy, fragment kości nadgarstka, fragment kości udowej samicy, fragment lewej kości udowej ze śladami cięcia, fragment lewej kości goleniowej, fragment miednicy samicy, fragment prawej kości goleniowej samicy, fragment prawej kości skoku samca, fragment lewej (?) kości skoku samca</p> <p>Kura domowa (?): fragment mostka, fragment miednicy, fragment kręgosłupa</p> <p>Ptaka: fragment członu palcowego</p>	3 fragmenty kości zwierzęcych (?)	<i>infans II / juvenis</i>	
1013	grób ciałopalny, jamowy	wielbarska	VI-VII	-	<p>Bóbr: 6 fragmentów lewej kości piszczelowej młodego osobnika</p> <p>Koza lub owca: fragment kości śródstopia (?)</p>	3 fragmenty kości zwierzęcych	osoba niedorośla	
1019	grób ciałopalny, popielnicowy	przeworska	II	-	<p>Kura domowa: fragment prawej kości kruczej samicy, ze śladami cięcia</p>	-	<i>adultus-maturus, M?</i>	
1022	grób ciałopalny, popielnicowy	przeworska	II	-	<p>Koza lub owca: fragment miednicy, 2 fragmenty członu palcowego bliźszego</p>	-	<i>maturus, F?</i>	

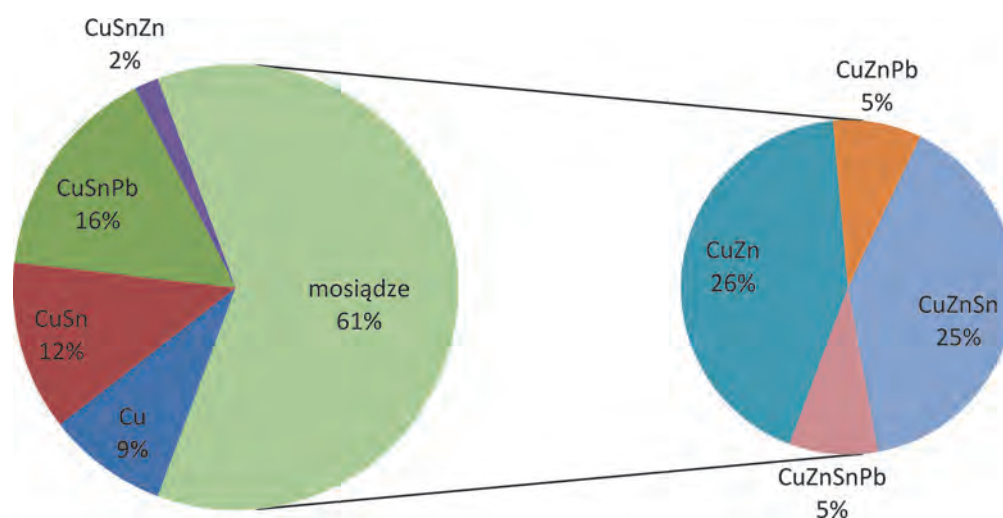
Grób / Obiekt	Charakter obiektu	Kultura	Datowanie (fazy użytkowania nekropoli)	Przedmiot z kości lub poroża	Szczątki zwierzęce			Wiek i płeć pochowanej osoby
					Ssak	Ptak	Nieokreślone	
1024A	grób ciałopalny, popielnicowy	przeworska	II	-	Koza lub owca: fragment lewej kości udowej	-	fragment kości zwierzęcej	<i>infans II – iuvenis</i>
1026A	grób ciałopalny, popielnicowy	przeworska	III	-	Koza lub owca: fragment kręgu lędźwiowego, 7 frag- mentów kości udowej, frag- ment prawej kości udowej fragment , miednicy Ssak: fragment kości	-	-	<i>adultus- -maturus</i>
1026B	grób ciałopalny, popielnicowy	przeworska	II	-	Koza lub owca: 4 fragmen- ty kości śródstopia	-	-	<i>infans I</i>
1027A	grób ciałopalny, jamowy	wielbarska	VI–VII	Grzebień z poroża jelenia (1 fragment)	-	-	-	<i>infans I– II</i>
1027B	grób ciałopalny, popielnicowy	wielbarska	VI–VII	Grzebień z poroża jelenia (2 fragmenty)	-	-	-	<i>infans I–II</i>
ZL/89	znalezisko luźne			Grzebień z poroża jelenia (1 fragment)	-	-	-	-
ZL/90	znalezisko luźne			Grzebień z poroża jelenia(1 fragment)	-	-	-	-
ZL/91	znalezisko luźne			Płytką (okładzina) z poroża jelenia (2 fragmenty)	-	-	-	-

ANEKS 3

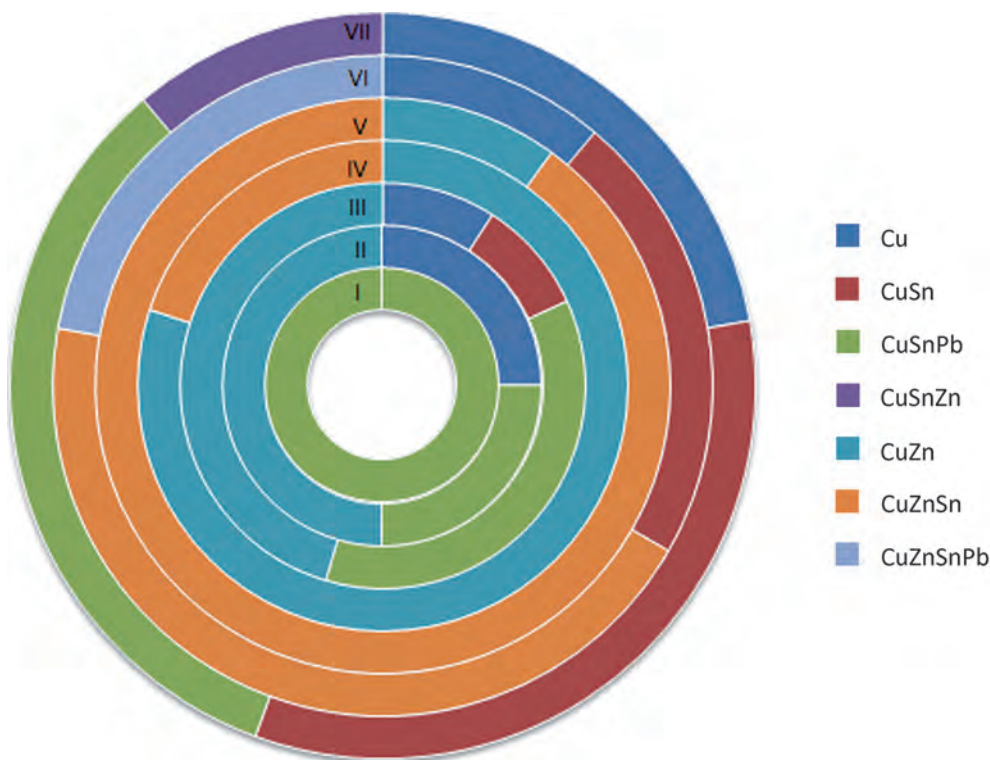
PAWEŁ GAN, *BADANIA SKŁADU CHEMICZNEGO PRZEDMIOTÓW ZE STOPÓW MIEDZI. OBSERWACJE STRUKTURALNE I TECHNOLOGICZNE*

W przeprowadzonych w Laboratorium Bio- i Archeometrii Instytutu Archeologii i Etnologii PAN badaniach przedmiotów zabytkowych z cmentarzyska w Kleszewie zastosowano nieniszczące metody analityczne. W celu określenia składu pierwiastkowego posłużono się spektrometrem fluorescencji rentgenowskiej Artax (firmy Bruker) o wysokiej precyzji pomiarów, w którym źródłem promieniowania jest lampa rodowa (μXrf) o rozdzielczość detektora Si (SSD) wynoszącą 150 eV dla Mn α . Zastosowano 100-sekundowy czas pomiaru i napięcia w zakresie 12–50 kV. Pomiaru wykonywano na miejscowo oczyszczonej z produktów korozji i warstw konserwatorskich powierzchni zabytków. Rozdzielczość poprzeczna badanych punktów wynosiła od 0,20 mm do 0,65 mm. Każdy obszar, z uwagi na niejednorodny charakter metalu, próbkowano kilkakrotnie w celu uśrednienia wyników. Do ewaluacji uzyskanych wyników wykorzystano dedykowane

oprogramowanie Spectra i opracowaną w Laboratorium krzywą kalibracyjną wzorców brytyjskich (BCS) i polskich (ITWL). W obserwacjach niektórych wyrobów dodatkowo wykorzystano elektronowy mikroskop skaningowy Vega, w którym źródłem wzbudzenia jest katoda wolframowa z termoemisją. Ten drugi układ analityczny również umożliwił analizę składu chemicznego, dzięki wbudowanej przystawce z detektorem energii dyspersji rentgenowskiej (EDS – firmy Tescan). W tym wypadku stężenie pierwiastków wyznaczono na podstawie analizy intensywności wzbudzonego widma promieniowania rentgenowskiego dla danego pierwiastka, z uwzględnieniem korekcji ZAF (zastosowano napięcie przyspieszające 20 keV, czas pomiaru 100 sekund). Natomiast obserwacje makroskopowe przeprowadzono z wykorzystaniem mikroskopu stereoskopowego SF11/12 z cyfrowym rejestratorem obrazu Motic Images Plus 2.0.

Ryc. 1. Udział procentowy wyróżnionych stopów w zbiorze wszystkich przebadanych zabytków z Kleszewa

Ryc. 2. Zróżnicowanie stopowe zabytków z Kleszewa w oparciu o fazy użytkowania cmentarzyska

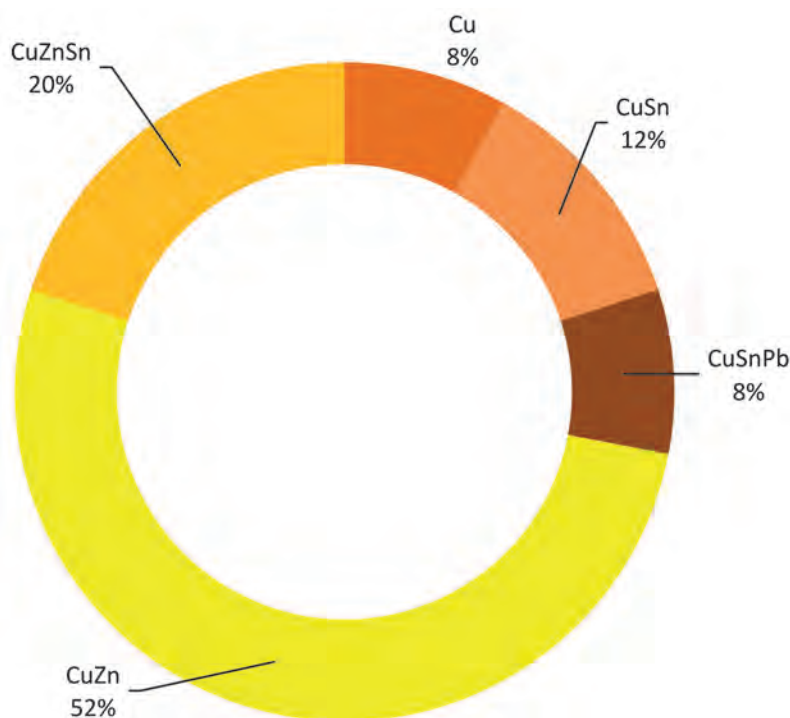
Uzyskane wyniki składu chemicznego zestawiono w Tabeli 1, w której dokonano również podziału klasyfikacyjnego ze względu na zawartość głównych dodatków stopowych. W badanej próbie wyróżniono przede wszystkim brązy i mosiądże o zróżnicowanej zawartości Sn, Zn i Pb. W składzie metalu zidentyfikowano również naturalne domieszki innych pierwiastków wskazujące na wykorzystywanie polimetalicznych rud metali. Łącznie analizy wykonano dla 50 przedmiotów zabytkowych.

Strukturę wyróżnionych stopów przedstawiono za pomocą diagramu (Ryc. 1). Na grupę mosiądzów, która łącznie stanowi 61% wszystkich przeanalizowanych próbek, składają się cztery podgrupy rozmaicie komponowanych stopów. Są to przede wszystkim mosiądże czyste, oparte jedynie na dodatku cynku (zakresy obecności pierwiastków stopowych: Zn 8,38–17,80%; Sn 0,07–0,88%; Pb 0,02–0,31%) i mosiądże komponowane przez dodatek cyny (Zn 3,35–17,13%; Sn 0,98–6,50%; Pb 0,06–0,66%). Kilka analiz skupia dwie kolejne grupy mosiądzów: CuZnPb, z podwyższonym dodatkiem ołowiu (Zn 11,49–12,30%; Sn 0,01–0,02%; Pb 0,75–1,11%) i stop poczwórny CuZnSnPb (Zn 5,90–11,03%; Sn 4,41–4,63%; Pb 0,82–2,70%). Pozostałe przeanalizowane obiekty zaszeregowano jako wykonane z miedzi stopowej (pięć obiektów, odsetek Cu przekroczył 96%), z brązów (siedem obiektów, o udziale Sn

w przedziale 8,87–11,09%), z brązów ołowiowych (dziewięć obiektów, udział Sn wyniósł 4,51–11,02%; Pb 1,04–9,48%) i brązu cynowo-cynkowego (jeden obiekt o 11% zawartości Sn, uzupełnionej dodatkiem Zn wynoszącym 1,33%). Schematyczny podział zaobserwowanych stopów w ujęciu chronologicznym przedstawiono na diagramie pierścieniowym (Ryc. 2). Wzięto tu pod uwagę jedynie zabytki pochodzące z dobrze datowanych grobów, a dla jasności wykresu periodyzację ograniczono jedynie do głównych faz użytkowania cmentarzyska (zob. Rozdział 3.1). Mimo niewielkiej bazy źródłowej zwraca uwagę zmienność występujących stopów.

Zarejestrowane stopy różnią się między sobą właściwościami fizycznymi, przede wszystkim barwą, a także ciągliwością, kowalnością i twardością¹. Warto zatem rozpatrzyć zróżnicowanie stopowe w oparciu o podział funkcjonalny i typologiczny zabytków. Najlicniejszą grupę, stanowiącą połowę zbioru, tworzą zapinki. Diagram ilustrujący wykorzystane do ich produkcji stopy przedstawia Rycina 3. Dominują mosiądże, przede wszystkim dwuskładnikowy CuZn o wysokiej zawartości cynku, wynoszącej średnio 14,31%. Zidentyfikowano 13 takich zapinek, wszystkie należy łączyć z kulturą przeworską (Tab. 1, nry 3–5, 12, 13, 27, 32, 38,

¹ Z. Goffer 2006, 169.

Ryc. 3. Rozkład procentowy wyróżnionych profili stopowych wśród zapinek z Kleszewa

47–51). Druga grupa mosiądzów, licząca pięć zabytków kultury przeworskiej lub wielbarskiej (Tab. I, nr. 6, 8–10, 30, 31), to stopy o profilu potrójnym CuZnSn, o średniej zawartości cynku (9,89%), powstałe najprawdopodobniej w wyniku przetopu surowca wysokocynkowego ze złomem brązowym (średni udział cyny: 3,49%). Zidentyfikowano również zapinki wykonane z brązu cynowego (Tab. 1, nry 15, 20), cynowo-ołowiowego (Tab. I, nr. 37, 40) i miedzi stopowej (Tab. 1, nry 14, 41); niemal wszystkie wystąpiły w grobach kultury wielbarskiej.

Pod względem technologicznym omawiane zapinki odlewano bądź formowano z półproduktów (sztabek, prętów, blach), które wykańczano za pomocą metod obróbki plastycznej, przez kucie, ciągnięcie, szlifowanie i gładzenie powierzchni metalu. Do wykonania zachowanych elementów dekoracyjnych, w tym wybijanych koncentrycznie kółek (Ryc. 4:a.b), pasm pseudofiligranu (Ryc. 4:c.d) i innych prac metaloplastycznych (Ryc. 4:e–i, l), wykorzystano stemple, różnej grubości rylce, przebijaki i pilniki. Niektóre z wyrobów noszą wyraźne ślady działania wysokiej temperatury panującej w obrębie stosu pogrzebowego – są to wżery i nadtopienia widoczne na powierzchni metalu (zapinki 83/1, 525B/1, ZL/6). Ponadto na powierzchni kabłąka zapinki gąsienicowatej z grobu 629 zarejestrowano nieregularną w kształcie i formie warstwę stopu brązu z domieszką cyny i srebra, o nieznanym charakterze (Ryc. 4:j.k). Natomiast w oddzielnym procesie metalurgicznym wykonano – różniące się zawartością cyn-

ku – sprężynkę i kabłąk zapinki typu Almgren 38–39 z grobu 132, co może świadczyć o specjalizacji warsztatowej, tj. doborze surowca o określonych właściwościach technicznych do wykonania części pracujących/niepracujących zapinek lub też o potencjalnej naprawie przedmiotu.

Wśród nielicznych przebadanych bransolet i pierścieni (wszystkie pochodzą z grobów kultury przeworskiej) zidentyfikowano zabytki wykonane w technice odlewniczej i drogą kucia. Niewątpliwie odlewane były bransolety o owalnym przekroju pręta, pochodzące z grobów 3 (3/1; Tab. 1, nr 1) i 118 (118/2; Tab. 1, nr 7), jak również pierścienie brodawkowate z grobów 48 (48/2; Tab. 1, nr 2) i 615 (615/2; Tab. 1, nr 34). Zdobiona listwa na bransolecie z grobu 3 jest pozostałością szwu odlewniczego, świadczącego o wykonaniu tej ozdoby w formie dwuczęściowej (Ryc. 5:a). Bransoleta sztabkowata pochodząca z grobu 132 (132/5; Tab. 1, nr 11) ma pogrubione, niemal czworoboczne w przekroju zakończenia i owalny przekrój obręczy, a na jednym z jej zakończeń widoczne jest wklęsnięcie metalu związane najprawdopodobniej z zastyganiem brązu (Ryc. 5:b.c). Do wykonania jej ornamentu rzemieślnik wykorzystał puncę. Natomiast znaleziona luźno bransoleta żmijowata (ZL/45; Tab. 1, nr 55), zdobiona ornamentem pseudoperełkowym, prawdopodobnie uformowana została z użyciem kształtownika². Na jej spodniej części zachowały się ślady kucia (Ryc. 5:d.e).

² Por. J. Strobin 2000.

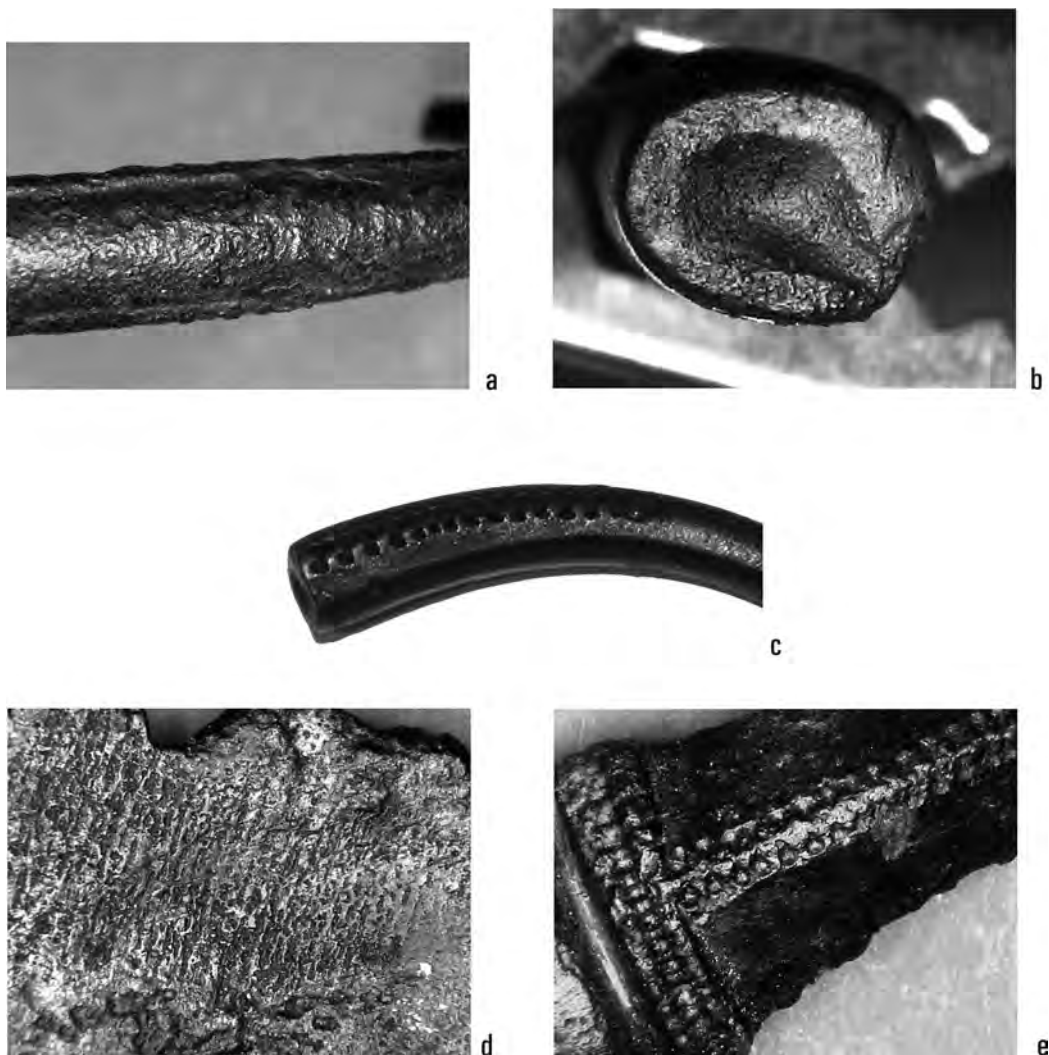

Ryc. 4. Ślady zabiegów technologicznych widoczne na wybranych zapinkach z Kleszewa: a, b – ornament puncowany na nóżce zapinki typu Almgren 60 z grobu 132; c, d – pseudofiligran na zapince typu Almgren 38–39 z grobu 132; e, f – rytowanie na nóżce zapinki gąsienicowatej z grobu 629; g–i – rytowania na nóżce zapinki typu Almgren 186 z grobu 708; j, k – stopiona pozostałość powłoki na kabłąku zapinki gąsienicowatej z grobu 629; l – ślady rylca widoczne na kabłąku zapinki silnie profilowanej z grobu 969. Fot. P. Gan (a–d), M. Woźniak (e–l)

W wypadku czterech przebadanych sprzączek (wyłącznie kultury wielbarskiej) osobnej analizie składu chemicznego poddano ramę i kołec. U dwóch okazów (884/8, ZL/40) oba elementy wykonano w zasadzie z tego samego stopu: brązu cynowego (Tab. 1, nry 42, 43), drugą – z mosiądzu (Tab. 1, nry 53, 54). Kołce dwóch pozostałych sprzączek (355/2, 385/3) zostały wykona-

ne z miedzi stopowej, a ich ramy – odpowiednio – z mosiądzu i brązu cynowo-ołowiowego (Tab. 1, nry 16, 17 oraz 21, 22).

Wśród przebadanych okuć końca pasa, dwa odkryte w grobach kultury przeworskiej (413/2, 968/2), należące do wariantu o profilowanych zakończeniach, odlano z mosiądzu cynkowo-cynowego (Tab. 1, nry 26,

Ryc. 5. Ślady zabiegów technologicznych widoczne na wybranych bransoletach z Kleszewa: a – bransoleta sztabkowata z grobu 3 (szew odlewniczy); b, c – bransoleta sztabkowata z grobu 132 (wkłnięcie metalu, puncowanie); d, e – bransoleta żmijowata, znalezisko luźne ZL/45 (ślady kucia i ornament pseudoperełkowy). Fot. P. Gan

45, 46). Stop poczwórny CuZnSnPb posłużył do wykonania okucia typu O 15, pochodzącego z wielbarckiego grobu 359 (359/1; Tab. 1, nry 18, 19). Kółko okucia z grobu 402 zrobiono z brązu o profilu CuSnPb (402/3; Tab. 1, nr 25).

Wśród pozostałych analizowanych znalezisk warto wymienić fragment naczynia wykonanego z brązu cynowego (524/7; Tab. 1, nr 29). Znaleziskiem rzadkim jest niewielki nożyk z brązu cynowego, z ok. 1,5% domieszką cynku (884/10; Tab. 1, nr 44), wprowadzonego do stopu przez powtórne wykorzystanie złomu mosiężnego. Miało to w korzystny wpływ na właściwości fizyczne stopu, ponieważ – w porównaniu do czystego brązu – zwiększyło twardość, wytrzymałość i kowalność wyrobu. Jednocześnie niska zawartość cynku wskazuje na kilkukrotny przetop surowca mosiężnego,

jaki miał miejsce w lokalnych warsztatach produkcyjnych na terenie *Barbaricum*.

Dla dziewięciu grobów (118, 132, 355, 385, 386, 521B, 524, 884 i 1047) przebadano po dwa lub więcej zabytków wchodzących w skład ich inwentarzy. W większości wypadków zaobserwowano podobieństwo stopów wykorzystanych do wykonania poszczególnych elementów wyposażenia. Taka sytuacja dotyczy zapinki typu Almgren 78 lub 79 i bransolety typu *Kamieńczyk* z grobu 118 (Tab. 1, nry. 6, 7), zapinek typów Almgren 38–39 i 60 oraz bransolety sztabkowej z grobu 132 (Tab. 1, nry 8–11), niewielkich aplikacji z grobu 386 (Tab. 1, nr. 23, 24), obu zapinek typu *Jezerine III* z grobu 1047 (Tab. 1, nry 48, 49), a także zapinki typu Almgren 68 i bransolety sztabkowej z grobu 521B (Tab. I, nry 27, 28).

W podsumowaniu należy podkreślić, że przebadane zabytki z nekropoli w Kleszewie stanowią zespół, który pozwolił na dokonanie interesujących obserwacji materiałowych. Jest to kolejne cmentarzysko związane z kulturami przeworską lub/i wielbarską, z którego dysponujemy serią analiz chemicznych³. Wciąż powiększająca się o nowe publikacje baza danych może stanowić podstawę do dalszych studiów mikroregionalnych.

LITERATURA

Bokiniec, E.

2020 *Małe Czyste, gmina Stolno, województwo kujawsko-pomorskie, stanowisko 20: wielokulturowe stanowisko sepulkralne na ziemi chełmińskiej*, Toruń.

Goffer, Z.

2006 *Archaeological Chemistry*, New Jersey.

Gan, P.

2021 *Analizy archeometryczne zabytków nieżelaznych pochodzących ze stanowiska V w Brudnicach, pow. żuromiński*, (w:) A. Szela, *Brudnice stanowisko V. Nekropola kultury przeworskiej ze środka pustki osadniczej*, Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages XXIII, Warszawa, 112–117.

Natuniewicz-Sekuła, M.

2017 *The Craft of the Goldsmith in Wielbark Culture in the Light of the Finds from the Cemetery at Weklice, Elbląg Commune and Other Necropolis of Roman Period from Elbląg Heights. Technological Studies of Selected Aspects*, „Sprawozdania Archeologiczne” 69, 185–233.

Strobin, J.

2000 *Modelowanie w kształtownikach. Uwagi na temat technik kucia w metaloplastyce kultury wielbarskiej*, „Światowit” II (XLIII)/B (2000), 231–252.

³ Por. M. Natuniewicz-Sekuła 2017, 196; E. Bokiniec 2020; P. Gan 2021.

Tab. 1. Zestawienie wyników analiz składu chemicznego wybranych zabytków ze stopów miedzi z cementaryzyska w Kleszewie

Lp	nazwa	nr zabytku	Nr analizy CL	Mn	Fe	Ni	Cu	Zn	As	Ag	Sn	Sb	Pb	stop
1	bransoleta sztabkowa	3/1	21018	0,13	0,14	0,03	90,44	0,06	0,25	0,05	5,82	0,15	2,94	CuSnPb
2	piersień brodawkowy	48/2	21019	0,11	0,04	0,03	87,36	0,05	0,19	0,09	11,02	0,05	1,06	CuSnPb
3	zapinka typu Almgren 46	83/1	21020	0,01	0,09	0,12	88,72	10,88	0,01	0,03	0,07	0,05	0,02	CuZn
4	zapinka typu Almgren 2aI, ew. N-a	91/1	21021	0,01	0,08	0,11	83,31	15,78	0,01	0,03	0,63	0,01	0,04	CuZn
5	zapinka typu Almgren 67a	113/1	21022	0,01	0,21	0,11	82,63	16,52	0,02	0,05	0,31	0,04	0,11	CuZn
6	zapinka typu Almgren 78 lub 79	118/1	21023	0,01	0,14	0,11	81,40	17,13	0,02	0,03	0,98	0,10	0,08	CuZnSn
7	bransoleta typu <i>Kamietczyk</i>	118/2	21024	0,01	0,35	0,13	86,62	8,89	0,02	0,04	3,73	0,10	0,12	CuZnSn
8	zapinka typu Almgren 60	132/1	21025	0,01	0,20	0,12	88,61	4,07	0,03	0,03	6,50	0,26	0,16	CuZnSn
9	zapinka typu Almgren 38-39 (kablak)	132/2	21026	0,00	0,24	0,12	86,78	10,96	0,02	0,03	1,69	0,08	0,08	CuZnSn
10	zapinka typu Almgren 38-39 (sprężyna)	132/2	21026	0,00	0,14	0,12	89,57	5,46	0,02	0,03	4,50	0,10	0,06	CuZnSn
11	bransoleta sztabkowa	132/5	21027	0,00	0,30	0,12	85,75	10,49	0,02	0,03	3,13	0,08	0,08	CuZnSn
12	zapinka typu Almgren 236c	199/1	21028	0,00	0,58	0,12	85,58	13,13	0,02	0,04	0,32	0,08	0,13	CuZn
13	zapinka typu Almgren 67a	231B/1	21029	0,01	0,19	0,12	81,38	17,80	0,02	0,04	0,25	0,03	0,17	CuZn
14	zapinka typu Almgren 2aII	232/1	21030	0,01	0,02	0,13	96,20	2,29	0,01	0,04	1,19	0,05	0,06	Cu
15	zapinka typu Almgren 162	355/1	21035	0,14	0,07	0,03	88,38	0,13	0,01	0,06	11,09	0,04	0,06	CuSn
16	sprzączka typu D 30 (kolec)	355/2	21032	0,14	0,04	0,03	98,03	0,07	0,05	0,23	1,28	0,04	0,09	Cu
17	sprzączka typu D 30 (rama)	355/2	21032	0,01	0,07	0,14	91,88	6,45	0,04	0,12	1,10	0,08	0,12	CuZnSn
18	okucie końca pasa typu O 15 (nit)	359/1	21033	0,02	0,19	0,12	83,80	9,28	0,09	0,03	4,60	0,09	1,80	CuZnSnPb
19	okucie końca pasa typu O 15 (korpus)	359/1	21033	0,00	0,23	0,11	86,06	5,90	0,10	0,09	4,63	0,19	2,70	CuZnSnPb
20	zapinka typu Almgren 172	385/2	21054	0,14	0,05	0,03	89,61	0,07	0,05	0,05	9,34	0,07	0,59	CuSn

Lp	nazwa	nr zabytku	Nr analizy CL	Mn	Fe	Ni	Cu	Zn	As	Ag	Sn	Sb	Pb	stop
21	sprzączka typu H 35 (kolec)	385/3	21034	0,02	0,07	0,03	97,47	0,08	0,08	0,35	0,91	0,07	0,92	Cu
22	sprzączka typu H 35 (rama)	385/3	21034	0,03	0,07	0,03	91,21	0,06	0,21	0,26	4,51	0,11	3,53	CuSnPb
23	piersiści z perforowanymi z występami	386/2	21036	0,01	0,26	0,12	90,05	6,06	0,07	0,03	2,61	0,13	0,66	CuZnSn
24	blaszka z otworami	386/5	21037	0,01	0,33	0,12	90,43	6,43	0,06	0,19	1,74	0,19	0,51	CuZnSn
25	okucie pasa (piersiści)	402/3	21038	0,10	0,02	0,03	84,78	0,04	0,65	0,06	4,77	0,08	9,48	CuSnPb
26	okucie końca pasa wariantu I.1.6	413/2	21039	0,01	0,24	0,12	84,23	12,97	0,02	0,03	2,14	0,13	0,13	CuZnSn
27	zapinka typu Almgren 68	521B/1	21040	0,01	0,35	0,13	85,27	13,84	0,02	0,04	0,21	0,05	0,10	CuZn
28	bransoleta sztabkowa	521B/2	21041	0,01	0,43	0,13	86,58	12,11	0,01	0,04	0,61	0,05	0,04	CuZn
29	naczynie	524/7	21042	0,00	0,16	0,02	89,85	0,04	0,03	0,05	9,65	0,12	0,08	CuSn
30	zapinka typu Almgren 162	524/1	21043	0,02	0,19	0,12	85,44	7,50	0,04	0,05	6,17	0,10	0,38	CuZnSn
31	zapinka typu Almgren 52	525B/1	21044	0,01	0,18	0,11	84,11	14,21	0,03	0,03	1,07	0,10	0,15	CuZnSn
32	zapinka typu Almgren 18b	533/1	21045	0,01	0,10	0,12	82,01	17,43	0,01	0,04	0,24	0,00	0,05	CuZn
33	lusterko	615/1	21046	0,04	0,04	0,02	87,31	0,04	0,13	0,04	10,06	0,03	2,28	CuSnPb
34	piersiści brodawkowaty	615/2	21047	0,03	0,01	0,02	87,28	0,04	0,51	0,64	8,14	1,17	2,15	CuSnPb
35	ozdoba <i>Şimleu Silvaniei</i>	614/615/2	21048	0,02	0,10	0,03	93,97	0,04	0,13	0,06	4,55	0,07	1,04	CuSnPb
36	ozdoba <i>Şimleu Silvaniei</i>	627/1	21049	0,16	0,05	0,02	87,99	0,04	0,09	0,23	10,76	0,09	0,58	CuSn
37	zapinka gąsienicowata	629/1	21050	0,05	0,05	0,02	91,96	0,06	0,09	0,61	5,97	0,06	1,12	CuSnPb
38	zapinka typu Almgren 2aII	657/1	21051	0,01	0,06	0,11	82,47	16,71	0,02	0,03	0,48	0,02	0,09	CuZn
39	ozdoba? okucie?	692/1	21052	0,09	0,03	0,03	98,97	0,05	0,21	0,04	0,46	0,03	0,10	Cu
40	zapinka typu Almgren 186	708/1	21053	0,13	0,05	0,03	90,53	0,05	0,14	0,06	6,93	0,08	2,01	CuSnPb
41	zapinka typu Almgren 158	884/6	21031	0,05	0,31	0,03	96,30	0,06	0,06	0,05	2,76	0,08	0,31	Cu

Lp	nazwa	nr zabytku	Nr analizy CL	Mn	Fe	Ni	Cu	Zn	As	Ag	Sn	Sb	Pb	stop
42	sprzączka typu H 12 (rama)	884/8	21055	0,05	0,06	0,03	89,72	0,07	0,06	0,05	9,33	0,05	0,58	CuSn
43	sprzączka typu H 12 (kolec)	884/8	21055	0,07	0,06	0,03	90,22	0,07	0,06	0,05	8,87	0,06	0,52	CuSn
44	nożyk	884/10	21056	0,02	0,10	0,13	86,49	1,33	0,07	0,04	11,35	0,16	0,33	CuSnZn
45	okucie końca pasa wariantu I.1.6 (nit)	968/2	21057	0,01	0,80	0,13	92,61	3,35	0,03	0,04	2,88	0,08	0,06	CuZnSn
46	okucie końca pasa wariantu I.1.6 (korpus)	968/2	21057	0,02	0,30	0,13	86,08	10,72	0,02	0,03	2,46	0,16	0,08	CuZnSn
47	zapinka silnie profilowana odm. mazowieckiej	969/1	21058	0,00	0,19	0,13	90,02	8,38	0,02	0,03	0,85	0,12	0,27	CuZn
48	zapinka typu Jezerine III	1047/1	21059	0,01	0,24	0,13	84,99	13,74	0,01	0,04	0,46	0,09	0,30	CuZn
49	zapinka typu Jezerine III	1047/2	21060	0,00	0,25	0,13	85,78	12,89	0,02	0,04	0,54	0,04	0,31	CuZn
50	zapinka typu Almgren 67a	ZL/6	21061	0,01	0,15	0,13	85,59	13,81	0,03	0,04	0,16	0,05	0,03	CuZn
51	zapinka typu Almgren 68	ZL/9	21062	0,01	0,21	0,12	83,98	15,17	0,02	0,03	0,31	0,05	0,11	CuZn
52	zapinka z pełną pochewką	ZL/23	21063	0,02	0,12	0,02	88,94	0,08	0,03	0,07	10,17	0,06	0,48	CuSn
53	sprzączka typu H 27 (kolec)	ZL/40	21064	0,01	0,78	0,14	86,69	11,49	0,05	0,03	0,02	0,05	0,75	CuZnPb
54	sprzączka typu H 27 (rama)	ZL/40	21064	0,01	0,29	0,13	86,65	11,67	0,07	0,02	0,01	0,04	1,11	CuZnPb
55	bransoleta żmijowata	ZL/45	21065	0,00	0,40	0,13	85,55	12,71	0,04	0,03	0,88	0,10	0,16	CuZn
56	wisiorek cylindryczny	ZL/51	21066	0,01	0,88	0,14	85,66	12,30	0,05	0,02	0,02	0,03	0,89	CuZnPb
57	wisiorek toporkowaty	ZL/52	21067	0,00	0,22	0,11	83,15	11,03	0,05	0,05	4,41	0,15	0,82	CuZnSnPb

ANEKS 4

SYLWIA WAJDA, CHARAKTERYSTYKA TECHNOLOGICZNA WYBRANYCH PACIORKÓW SZKLANYCH Z CMENTARZYSKA W KLESZEWIE

WSTĘP

Zespół szklanych zabytków z cmentarzyska w Kleszewie obejmuje 510 całych i około 235 fragmentów paciorków, jedno zachowane w całości szklane naczynie, trzy szklane kulki (?) oraz kilka bryłek stopionego szkła, być może naczyniowego. Do badań wytypowano dziesięć paciorków szklanych, pochodzących z pięciu grobów: dwóch kultury przeworskiej (Tab. 1:1.2) oraz trzech kultury wielbarskiej (Tab. 1:3–10).

Spośród nielicznych szkieł, które odkryto w grobach kultury przeworskiej, do badań składu pierwiastkowego wybrano dwa paciorki z grobów 48 i 832. Pierwszy z nich to zachowany fragmentarycznie pierścieniowaty egzemplarz (*Ringperle*) grupy 23 w klasyfikacji T.E. Haevernick (Tab. 1:1; Ryc. 1:48/7)¹. Korpus paciorka uformowano ze szkła w bezbarwnym kolorze i ozdobiono nitkami z żółtego, opakowego szkła. Drugi z paciorków należy do typu II.1 według M.A. Zepezauer². Ma on niebieską, słabo przejrzystą barwę i ornament w postaci spiralnych nitek z białego, opakowego szkła (Tab. 1:2; Ryc. 1:832/11). W korpusach obu egzemplarzy widoczne są pęcherze gazowe, a także ciągi szkła układające się równolegle do osi kanalika; oba wykonano przez nawijanie masy szklanej lub półfabrykatu na metalowy, rozgrzany pręt.

Taką samą techniką wytworzono dwa spośród paciorków odkrytych w grobach kultury wielbarskiej. Egzemplarz z grobu 158 ma kształt pierścieniowaty i został silnie zagładzony, a powierzchnie przykanalikowe są spłaszczone (Tab. 1:3; Ryc. 1:158/38). W korpus wtopiono na płasko nitki z żółtego i białego, opakowego szkła, tworzące krzyżujące się linie faliste, a w przestrzeniach między nitkami – kropki. Paciorek z grobu

386 (Tab. 1:9; Ryc. 1:386/14) wykonano z jasnozielonego, opakowego szkła. Na całej jego powierzchni widoczne są żółtawe szkliste smugi ciągnące się równolegle do osi kanalika, a przy jednej z powierzchni przykanalikowych – małe wgłębienia, które powstały na skutek oderwania wyrobu od pręta, na który nawijano szkło.

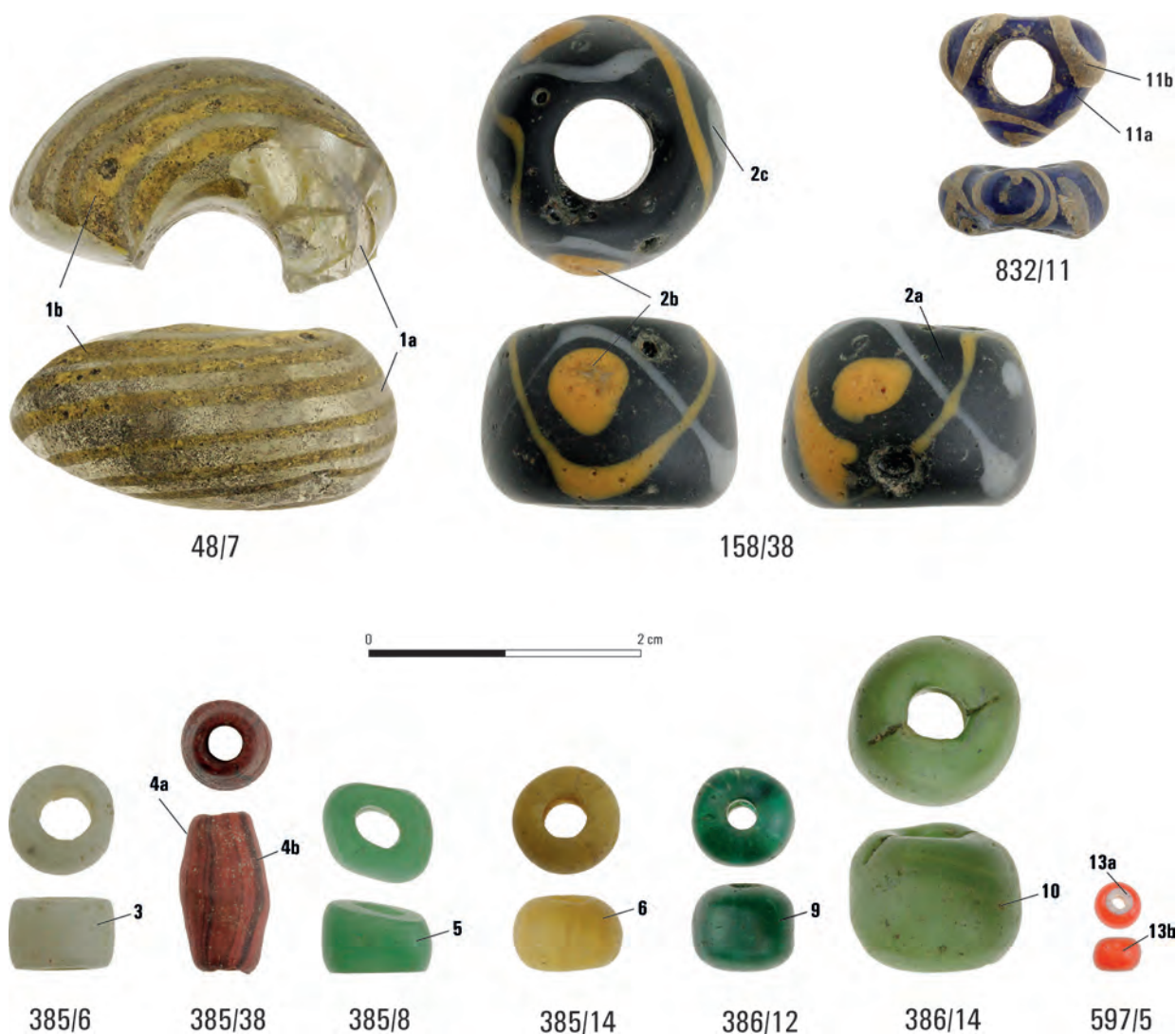
Pozostałe paciorki wykonano w technice wyciągania. Pochodzą one z trzech grobów kultury wielbarskiej – 385, 386 oraz 597. Ich korpusy uformowano ze szklanej rurki, którą wyciągano, a następnie cięto na mniejsze kawałki. Na wykonanych w ten sposób ozdobach widoczne są ślady po wyciąganiu szkła, w postaci podłużnych ciągów, pęcherzy gazowych, które układają się równolegle do osi kanalika³. Dwa paciorki z opakowego szkła barwy białej (Tab. 1:4; Ryc. 1:385/6) i jasnozielonej (Tab. 1:6; Ryc. 1:385/8) mają proste krawędzie przyotworowe, co wskazuje, że ozdoby te musiały być odcinane na gorąco. Dwa pozostałe, z żółtego, opakowego szkła (Tab. 1:7; Ryc. 1:385/14) i ciemnozielonego, słabo przejrzystego (Tab. 1:8; Ryc. 1:386/12), są lekko zaokrąglone i być może były dodatkowo obtapiane w gorącym naczyniu.

Jeden z wyciąganych paciorków ma kształt dwustożkowaty, uzyskany prawdopodobnie przez rolowanie go na płaskiej powierzchni. Świadczą o tym łukowato wygięte smugi czarnego szkła, widoczne na czerwonym korpusie (Tab. 1:5; Ryc. 1:385/38). Inną odmianę omawianej techniki reprezentuje okaz pochodzący z grobu 597, który składa się z dwóch warstw (Tab. 1:10; Ryc. 1:597/5). Trzon wykonany jest ze szkła białego, opakowego, a warstwa zewnętrzna – z czerwonego. Rdzeń paciorka niewątpliwie uformowano z wyciągniętej i uciętej rurki, a warstwa zewnętrzna została nałożona przez obtaczanie w półpłynnej masie szklanej lub przez

¹ T.E. Haevernick 1960, 69–70.

² M.A. Zepezauer 1993, 73, mapa 19.

³ M. Spaer 1993, 12–13, ryc. 2–4.

Ryc. 1. Paciorki szklane z Kleszewa przebadane pod względem składu pierwiastkowego. Numery na rycinie odpowiadają numerom zabytków i próbek. Fot. S. Wajda

smarowanie sproszkowanym szkłem i obtapianie⁴. Powierzchnia tego okazu została dokładnie zagładzona.

METODA

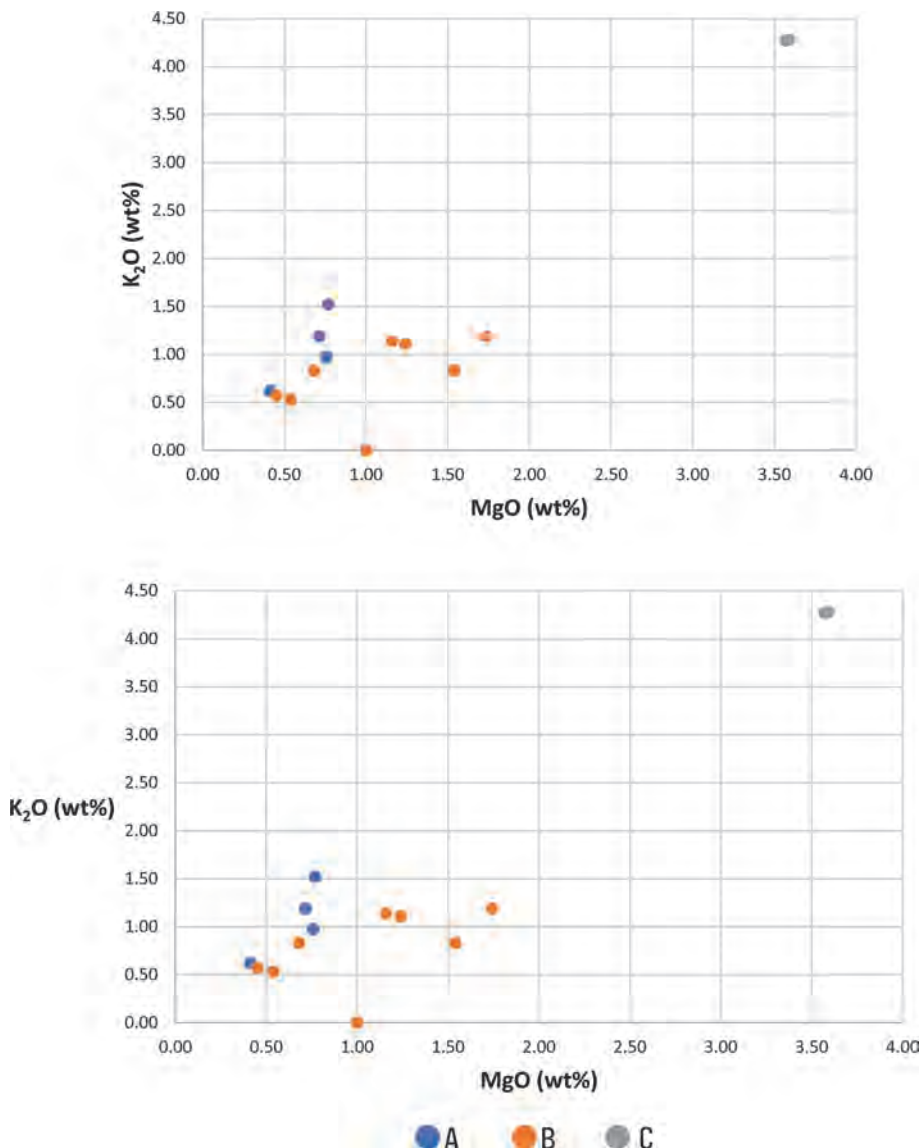
Badania składu pierwiastkowego szkieł wykonano niszczącą metodą LA ICP MS (*Laser Ablation Inductively Coupled Plasma Mass Spectrometry*, spektrometria mas z jonizacją próbki w plazmie indukcyjnie sprzężonej po ablacji laserowej). Ze względu na bardzo dużą czułość pomiarów i niskie granice wykrywalności dla większości pierwiastków układu okresowego wykorzystywana jest ona do oznaczenia zarówno pierwiastków

głównych, jak i śladowych⁵. Badaniom poddanych zostało dziesięć paciorków, przy czym osobno analizowano szkła korpusów i ornamentów. Opis oraz numeracja próbek zawarte są w Tabeli 2. Badania wykonała dr hab. Barbara Wagner, prof. UW, w Interdyscyplinarnym Laboratorium Badań Archeometrycznych (InterLaBAR) w Centrum Nauk Biologiczno-Chemicznych Uniwersytetu Warszawskiego.

Do przeprowadzenia analiz wykorzystano spektrometr ICP-MS NeXION 300D firmy Perkin Elmer, sprzężony z układem do ablacji laserowej LS-213 firmy CETAC. Układ do ablacji laserowej LS-213 składa się ze stałego lasera Nd:YAG umożliwiającego uzyskanie

⁴ E.E. Asturp, A.G. Andersen 1988, 224–225.

⁵ Sposób działania metody były już wielokrotnie opisywany w literaturze przedmiotu (por. S. Wajda *et alii* 2023).

Ryc. 2. Korelacja zawartości MgO i K₂O w szklach paciorków z Kleszewa.
 A – szkła natronowe (kultura przeworska);
 B – szkła natronowe (kultura wielbarska)
 C – szkła popiołowe (kultura wielbarska)

wiązki promieniowania o długości fali 213 nm. Maksymalna energia generowanej wiązki laserowej wynosi 5 mJ, z możliwością regulowania częstotliwości pracy lasera w granicach od 1 do 20 Hz. Układ umożliwia skupienie energii wiązki lasera na powierzchni analizowanej próbki na obszarze o średnicy od 10 do 300 μm.

WYNIKI BADAŃ SKŁADU PIERWIASTKOWEGO SZKIEŁ

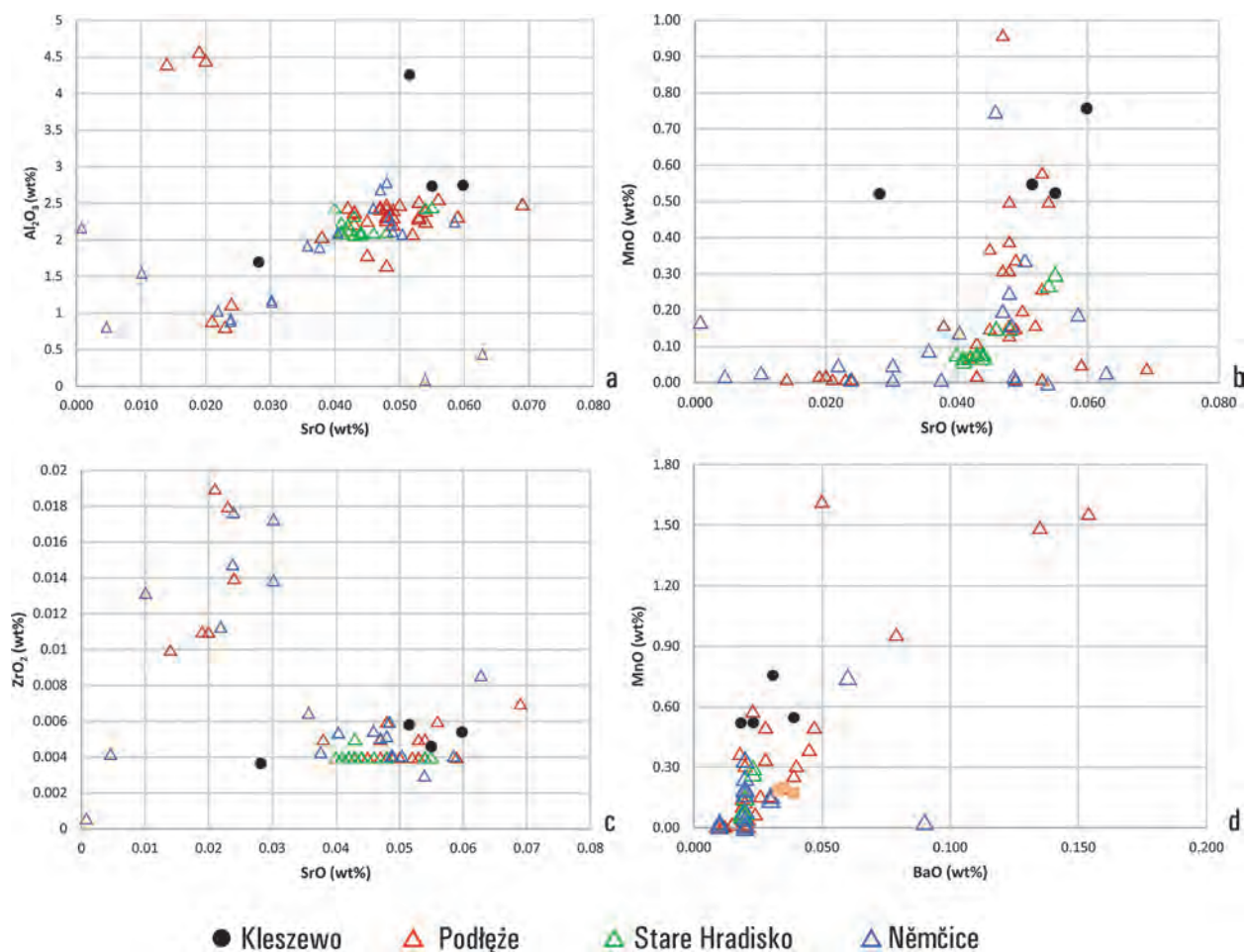
Wszystkie szkła z cmentarzyska w Kleszewie, które zostały poddane analizom składu chemicznego, należą do grupy szkieł sodowych. Szkła sodowe były najbardziej popularne w okresie od VIII wieku p.n.e. do IX wieku n.e.⁶. Wytapiano je przy użyciu piasku, sody, wapnia oraz różnych składników barwiących (w tym odbarwiają-

cych lub mącących). Ze względu na pochodzenie sody dodawanej do zestawu szklarskiego można je podzielić na szkła sodowe mineralne (natronowe) oraz szkła popiołowe. Tworzywa wytopione przy użyciu sody mineralnej mają niską zawartość K₂O oraz MgO (każdy poniżej około 1,5%), zaś szkła popiołowe zawierają zwykle ponad 1,5% tych składników⁷ (Ryc. 2). Źródłem sody mineralnej wykorzystywanej od IV tysiąclecia p.n.e. do wytapiania różnego rodzaju szklanych materiałów (szkła, fajansu, tworzyw szklanych) były osady ewaporacyjne zawierające węglan sodu i wodorowęglan sodu, czyli tzw. natron. Najbardziej znanym źródłem natronu eksploatowanym w starożytności było jezioro Wadi Natrun w północnym Egipcie, na zachód od Kairu⁸.

⁶ I. Freesone 2006.

⁷ E.V Sarye, R.W. Smith 1961, tab. 1; J. Henderson 2000, 58.

⁸ A. Shortland *et alii* 2006, 521.

Ryc. 3. Porównanie składu pierwiastkowego szkieł paciorków z grobów kultury przeworskiej z Kleszewa oraz szkieł z kultury lateńskiej. Dane skompilowane na podstawie: T. Purowski, B. Wagner 2015 (Podłęże); J. Rolland, N. Venclová 2021 (Němčice, Staré Hradisko)

Szkła natronowe przez wiele wieków charakteryzowały się dużą jednorodnością składu. Było to spowodowane używaniem podobnych receptur szklarskich, ale także wykorzystywaniem surowców pochodzących z tych samych źródeł⁹. Na podstawie licznych analiz zawartości składu pierwiastkowego można wyróżnić kilkanaście grup szkieł natronowych, które wytapiane były w starożytności¹⁰. Innym źródłem sody był popiół roślin słonolubnych, tzw. halofitów. Szkła tego typu wytwarzane były głównie w ośrodkach mezopotamskich oraz w Azji Środkowej, od wczesnej epoki brązu do wczesnego średniowiecza¹¹. Mimo że szkło na bazie po-

piolu roślinnego było przedmiotem licznych badań¹², to nadal wiedza na temat przemysłu szklarskiego na Bliskim Wschodzie jest niepełna i brak jest dokładnie określonych typów szkieł oraz miejsc ich produkcji¹³.

Spośród analizowanego zbioru z dalszych rozważań wyłączony został paciorek z grobu 597 (próbki 13a i 13b). W jego składzie pierwiastkowym ujawniono bowiem bardzo wysokie stężenie związków arsenu (As_2O_5 ; próbka 13b – 5,08%; próbka 13a – 7,68%). Tlenek arsenu (arszenik) pojawił się jako dodatek do szkieł w Europie środkowej w 2. połowie XVII wieku. Choć znany był już wcześniej (od X wieku) jako składnik, który klaruje masę szklaną oraz odbarwia szkło, to jednak tak duża jego zawartość wskazuje na nowo-

⁹ D. Rosenow, T. Rehren 2014, 170.

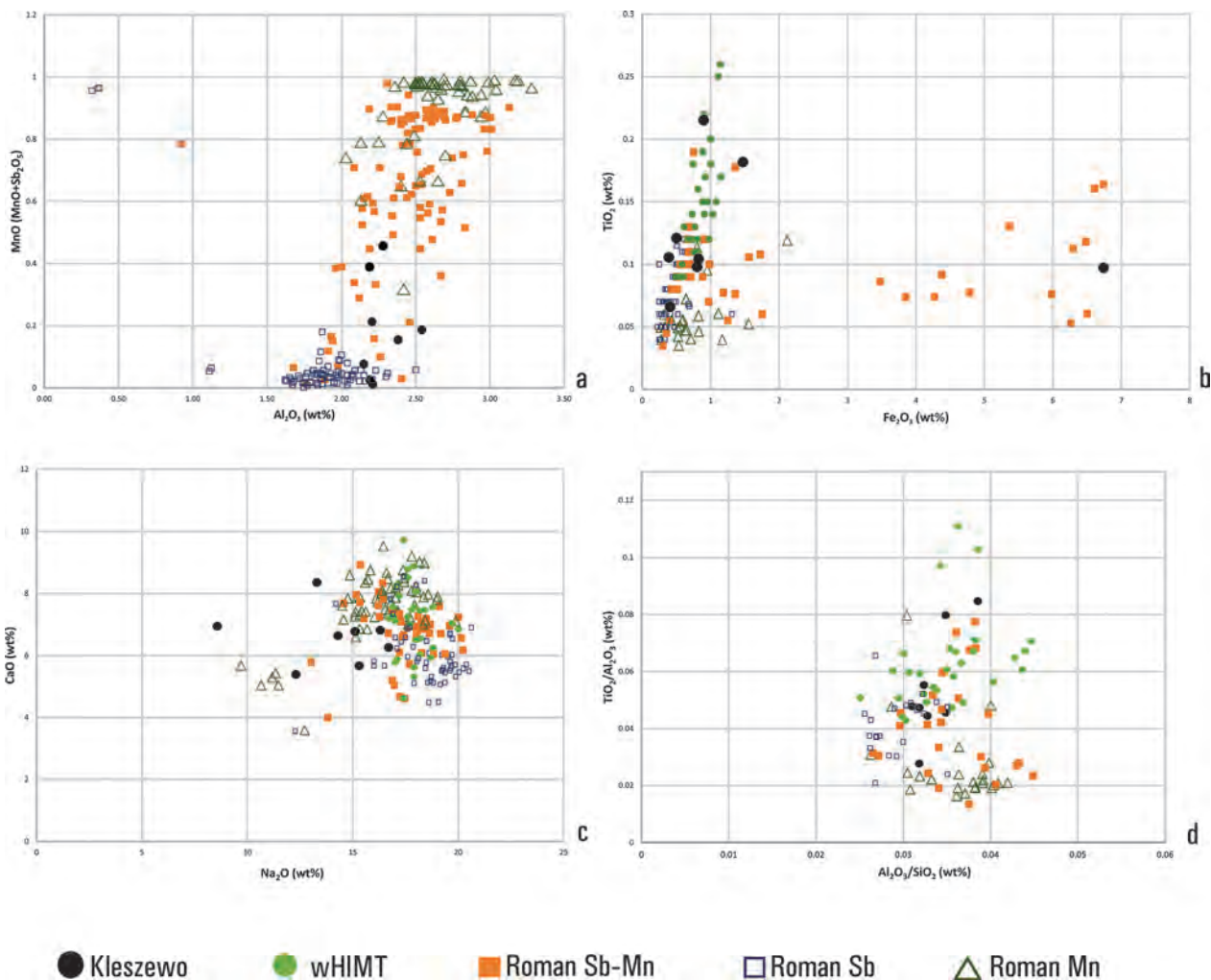
¹⁰ Por. D. Foy *et alii* 2003; I. Freestone 2005; A. Silvestri 2008.

¹¹ P. Mirti *et alii* 2008; N. Schibille 2021, 126. W IX wieku n.e. szkła popiołowe „wyparły” z użycia szkła mineralne. Główną przyczyną tej zmiany były prawdopodobnie rosnące ceny

natronu pozyskiwanego w Egipcie i ograniczenia jego wydobycia wprowadzone przez muzułmańską dynastię Tulunidów.

¹² P. Mirti *et alii* 2008; N. Schibille 2022, 125–135.

¹³ M. Phelps 2018.

Ryc. 4. Porównanie składu chemicznego szkieł paciorków z grobów kultury wielbarskiej z Kleszewa oraz innych szkieł sodowych wytopionych na sodzie mineralnej. Dane skompilowane na podstawie: D. Rosenow, T. Rehren 2014 C.M. Jackson, S. Paynter 2016; N. Schibille, A. Sterrett-Krause, I.C. Freestone 2017; M. Krzyżanowska *et alii* 2023

żytne pochodzenie omawianego zabytku. Arsen występuje we włoskich szklach mąconych i niektórych czerwonych typu *girasole*, pochodzących z końca XVII i z XVIII wieku¹⁴. Paciorek znaleziony został w stropie obiektu, jego nietypowy skład pierwiastkowy oraz forma, do której nie udało się wskazać bliskich analogii, pozwalają przypuszczać, że jest to wyrób nowożytny, który przypadkowo znalazł się w obiekcie z okresu wpływów rzymskich.

Kultura przeworska

Oba paciorki kultury przeworskiej (Tab. 1:1.2) wykonane zostały ze szkieł określanych w literaturze jako niskomagnezowe, tzw. LMG (*Low Magnesium Glass*)¹⁵. Cha-

rakteryzują się one niską zawartością K_2O oraz MgO ¹⁶ (Tab. 2:1.2; Ryc. 2:48/7.832/11). Trzy z badanych próbek (1a, 2a, 2b) zawierają dużą ilość SiO_2 , który mógł być wprowadzany do zestawu szklarskiego albo w postaci piasku, albo tłuczonego kwarcu¹⁷. W wypadku szkieł z Kleszewa niewątpliwie użyto piasku. Świadczą o tym duże zawartości Fe_2O_3 (0,57–1,55%) oraz Al_2O_3 (1,7–4,26%) (Ryc. 3:a), a więc naturalnych zanieczyszczeń tego składnika. Jak wskazują T. Purowski i B. Wagner¹⁸, wysokie zawartości tlenków żelaza i glinu są typowe dla większości szkieł celtyckich w Europie środkowej. Niska zawartość tlenku cyrkonu oraz podwyższona tlenku strontu (Ryc. 3:c) i manganu (Ryc. 3:b.d) wskazuje,

¹⁴ J.J. Kunicki-Goldfinger 2020, 61–62.

¹⁵ T. Purowski, B. Wagner 2014, 133, tam starsza literatura.

¹⁶ J. Henderson 2000, 58; B. Gratuze, Y. Billaud 2003, 13.

¹⁷ J. Henderson 2000, 26–27.

¹⁸ T. Purowski, B. Wagner 2015, 134.

że do zestawu szklarskiego dodany został piasek pochodzący ze wschodniej części Morza Śródziemnego, z wybrzeży Lewantu, prawdopodobnie z rzeki Belus¹⁹. Omawiane szkła kultury lateńskiej odpowiadają grupie szkieł syropalestyńskich, określanych jako grupa 3 według D. Foy i współautorów²⁰. Charakteryzuje się ona niską zawartością tlenu cyrkonu i wysoką tlenu strontu, podobnie jak większość zabytków szklanych kultury lateńskiej z okresów LT C2–D, a więc z czasów od początku II wieku p.n.e. do końca I wieku p.n.e.²¹. Szkła z Kleszewa pod tym względem najbardziej zbliżone są do surowego szkła, które znaleziono w Starym Hradisku i Nĕmčicach na terenie Moraw (por. Ryc. 3). Badania prowadzone w ostatnich latach wykazały, że na obu tych stanowiskach działały warsztaty szklarskie, w których przetapiano szkło i wyrabiano z niego ozdoby, m.in. paciorki²².

Szkła opakowe w żółtym i białym kolorze mącone i barwione były związkami antymonu, cyny i ołowiu. W wypadku szkła żółtego był to prawdopodobnie antymon wapnia²³, zaś żółtego – antymonian ołowiu²⁴, bowiem Sb_2O_3 , SnO_2 oraz PbO występują w zwiększonych stężeniach (por. Tab. 2). Szkło niebieskie barwione było związkami miedzi (0,52%) i kobaltu (0,19%), Niewielka ilość tego ostatniego składnika wystarcza, aby nadać szkłom intensywny kolor. Podobne zawartości tych barwników zawierają inne szkła z środkowej Europy, znalezione na stanowiskach kultury lateńskiej, m.in. w Raciborzu czy Podłężu²⁵.

Masa szklana, z której uformowane zostały oba omawiane paciorki, niewątpliwie pochodzi z rejonu basenu Morza Śródziemnego, podobnie jak wiele innych szkieł z tego okresu z ziem polskich, które badane były pod względem składu pierwiastkowego²⁶. Wytopione szkło (surowe tworzywo) było przedmiotem handlu i docierało do warsztatów szklarskich w wielu miejscach Europy²⁷. Najbliższe pracownie, w których je przetwarzano, znajdowały się na Morawach. W Nĕmčicach warszta-

ty funkcjonowały w okresie środkowolateńskim²⁸, zaś w Starym Hradisku od fazy LT C2 do LT D²⁹. Analiza porównawcza wykazała, że wszystkie cztery przebadane próbki szkieł paciorków ludności kultury przeworskiej, są bardzo zbliżone technologicznie do tworzyw przetapianych na obu tych stanowiskach.

Kultura wielbarska

Szkła z grobów kultury wielbarskiej wytopiono na sodzie pochodzenia mineralnego (sześć paciorków) lub na sodzie pochodzenia popiołowego (jeden paciorek).

Szkła wytopione na sodzie mineralnej

Do grupy szkieł mineralnych zaliczono okazy z grobów 158, 385 i 386 (Tab. 1:3.4.6–9), dla których wykonano łącznie sześć pomiarów. Główne składniki szklotwórcze występują w stężeniach: SiO_2 – 61,7–74,8%, Na_2O – 8,57–16,7%, K_2O – 0,53–1,19%, CaO – 5,39–8,36%, Al_2O_3 – 2,15–2,54% (Tab. 2:2.4.6–9). Szkła opakowe o żółtej barwie (próbki 2b, 6) mącone były – podobnie jak w wypadku szkieł lateńskich – antymonianem ołowiu ($Pb_2Sb_2O_7$), który był bardzo popularnym środkiem mączącym już od wczesnej epoki żelaza. Zawierają one podwyższoną ilość Sb_2O_5 (1,26%, 4,84%) i PbO (4,6%, 11%). Białe tworzywa (próbki 2c, 3) mają wyższe stężenie Sb_2O_5 (2,19%–3,27%) i – w porównaniu do pozostałych szkieł – niskie MnO (0,03%–0,06%). Podobnie szkła opakowe o zielonej barwie (próbki 5, 10) mają podwyższoną ilość Sb_2O_5 , a mącono je prawdopodobnie antymonianem wapnia ($CaSb_2O_6$). Tworzywa zielone (próbki 5, 9, 10), niezależnie od stopnia przejrzystości, barwiono związkami miedzi (CuO – 1,70–2,94%) oraz żelaza (Fe_2O_3 – 0,82–1,47%), zaś szkło czarne (próbka 2a) zawiera bardzo dużą ilość Fe_2O_3 (6,74%).

Biorąc pod uwagę podstawowy (bazowy) skład szkła, większość tworzyw paciorków z Kleszewa można zaliczyć do grupy szkieł tzw. *Roman Sb-Mn*. Są to szkła mieszane, które pochodzą z recyklingu tworzyw o wysokim stężeniu tlenu glinu (*Roman Mn*) oraz z niskim stężeniem glinu (*Roman Sb*)³⁰, i pod względem użycia składników odbarwiających (Sb_2O_5 i MnO) znajdują się między tymi dwiema grupami (Ryc. 4:a). Szkła z Kleszewa, ze względu na podwyższone ilości tlenu tytanu oraz żelaza, wykazują również pewne podobieństwo do szkieł tzw. *wHIMT* (*weak High Iron Manganese, Titanium*) (Ryc. 4:b). Jednak w porównaniu do ty-

¹⁹ J. Rolland 2021, 48. Surowiec zanieczyszczony był prawdopodobnie aragonitem, który pochodził z muszli występujących w piasku plażowym.

²⁰ D. Foy, M. Vichy, M. Picon 2000.

²¹ M. Karwowski 2006, ryc. 13; J. Rolland, N. Venclová 2021, 124, ryc. 6.

²² N. Venclová 2016, 62; I. Čižmář, J. Čižmářová 2023.

²³ J. Henderson 2000, 35.

²⁴ J. Henderson 2000, 27.

²⁵ Por. L. Kamyszek *et alii* 2018, 186, tam starsza literatura.

²⁶ L. Kamyszek *et alii* 2018, 187; T. Purowski, B. Wagner 2015.

²⁷ J. Rolland 2021.

²⁸ Początki produkcji szklarskiej na stanowisku mogły mieć miejsce już u schyłku okresu wczesnolateńskiego lub na przełomie faz LT B2 i C1 (N. Venclová 2016, 62; J. Rolland, N. Venclová 2021, 124).

²⁹ N. Venclová 2016, 94.

³⁰ C.M. Jackson, S. Paynter 2015; A. Silvestri 2008.

powych dla tej grupy tworzyw zawierają mniej tlenu magnezu³¹. Biorąc pod uwagę udział manganu w całkowitej koncentracji środków odbarwiających, można wydzielić dwie próbki szkła (nry 3, 5), które zbliżone są do szkieleł *Roman Sb* (por. Ryc. 4:a.b). Jednak pod względem korelacji Na_2O do CaO , a także koncentracji składników wchodzących w skład piasków (Al_2O_3 , TiO_2 , SiO_2), nie wykazują one dużych różnic od szkieleł *Roman Sb-Mn* (por. Ryc. 4:c.d). Ze szkieleł *Roman Sb-Mn* wykonana została także większość szklanych żetonów do gier z okresu wpływów rzymskich odkrytych na terenie Polski³². Niewątpliwie szkła o mieszanym składzie (pochodzące z recyklingu) były bardzo popularne zarówno w okresie istnienia Cesarstwa, jak i w okresie wędrówek ludów³³. Ich produkcja odbywała się głównie w ośrodkach położonych w Egipcie i na południowych wybrzeżach Lewantu, gdzie występowały surowce szklarskie (głównie piaski bogate w wapień i natron)³⁴. Z tych rejonów kawałki surowego szkła były transportowane do warsztatów przetwarzających to tworzywo (tzw. warsztatów wtórnych), często drogą morską, o czym świadczą znaleziska szkieleł we wrakach statków³⁵. Większość znalezisk surowego szkła, którym handlowano, była naturalnie kolorowa (lekko zielonkawa lub żółtawa) albo bezbarwna. Musiały zatem istnieć pracownie, w których barwiono szkło na różne kolory. Studia nad szkłem w czarnym kolorze ujawniły, że było ono przetwarzane w licznych warsztatach w granicach Cesarstwa Rzymskiego w Europie zachodniej (na obszarach dzisiejszej Portugalii, Szwajcarii, Francji, Belgii) i środkowej (dzisiejsze Niemcy)³⁶.

Szkła wytopione na sodzie popiołowej

Do tej grupy zaliczony został jeden paciorek z grobu 385 (Tab. 1:5). Wykonany jest z brązowoczerwonego, nieprzezroczystego szkła, na którym widoczne są czarne smugi szkliste, układające się równolegle do osi kanałika. Przebadano oba kolory szkła. Główne składniki szklotwórcze występują w następujących ilościach: SiO_2 – 61–61,6%, Na_2O – 8,89–8,99%, K_2O – 4,27–4,28%, CaO – 12,35–12,4%, Al_2O_3 – 1,88–1,91% (Tab. 2:5). Ze względu na stężenie alkaliów (tlenu potasu oraz tlenu magnezu) przekraczające 1,5% należy uznać, że analizowane szkła wytopiono przy użyciu sody pochodzącej z popiołu roślin słonolubnych (Ryc. 2:c). Należą one do szkieleł wysokomagnezowych (HMG – *High*

Magnesium Glass). Oba barwione były tlenkiem miedzi (CuO – 2,24–2,55%) oraz tlenkiem żelaza (Fe_2O_3 – 1,44–1,58%), przy czym w czarnym szkielecie stężenia tych składników są większe.

Szkła popiołowe były wytwarzane przede wszystkim na Bliskim Wschodzie, a najbardziej znanym typem takich tworzyw, produkowanych w okresie od III do VII wieku, były szkła sasanidzkie³⁷. Bardzo niska zawartość Na_2O oraz wysoka CaO , a także niewielka ilość Rb (poniżej 9 ppm), wyklucza jednak zabytek z Kleszewa z grupy szkieleł produkowanych między Tygrysem a Eufratem. Te ostatnie zawierają bowiem większe ilości tlenu sody (od 14 do 19%) oraz niewielkie stężenie tlenu wapnia (od 5 do 9%), co sugeruje, że do wytopu szkła z Kleszewa użyto całkiem innych składników szklotwórczych.

Innym rejonem, w którym wytapiano szkło z roślinnych popiołów w okresie rzymskim, był północny Egipt. Tworzywo paciorka z Kleszewa pod względem wysokiej zawartości CaO oraz bardzo niskiej Na_2O zbliżone jest do szkieleł z Bubastis i Wadi el Natrun³⁸, zawiera jednak niskie stężenie Al_2O_3 (poniżej 2%). Wydaje się zatem, że nie można łączyć go z warsztatami szklarskimi z tego obszaru. Na podstawie analiz szkła tylko jednego paciorka trudno jest niestety ustalić jego proveniencję, tym bardziej, że jak już wyżej wspomniano, szkła popiołowe z okresu rzymskiego nie są dobrze rozpoznane. Jak zauważyła już T. Stawiarska, tworzywa wytapiane z popiołu roślinnego są najłatwiej rozpoznawanymi szklami z terenu Cesarstwa Rzymskiego i aby móc ustalić ich pochodzenie, konieczne jest przeprowadzenie większej liczby analiz archeometrycznych³⁹.

PODSUMOWANIE

Większość przebadanych pod względem składu pierwiastkowego szkieleł z cementaryzka w Kleszewie zostało wytopionych przy użyciu sody mineralnej. Dwa paciorki z młodszego okresu przedrzymskiego reprezentują typ szkła szeroko rozpowszechnionego w Europie środkowej w okresie od LT C2 do LT D, zaliczonego do grupy szkieleł LMG (*Low Magnesium Glass*). Wyrób przedmiotów z takich tworzyw odbywał się w celtyckich centrach szklarskich. W wypadku paciorków z Kleszewa receptura, według której wytopiono przebadane szkła, niewątpliwie potwierdza pochodzenie tych ozdób z kultury lateńskiej. Na podstawie analiz szkieleł jedynie dwóch paciorków trudno z całą pewnością określić jest warsztat szklarski, w którym mogły powstać, jednak

³¹ Por. D. Rosenov, T. Rehren 2014.

³² M. Krzyżanowska *et alii* 2023.

³³ K. Tomkova *et alii* 2023.

³⁴ A.J. Shortland 2004.

³⁵ P. Cosyns 2011, 224, tam starsza literatura.

³⁶ P. Cosyns 2011, 224; S. Cagno *et alii* 2014.

³⁷ P. Mirti *et alii* 2008; 2009.

³⁸ D. Rosenov, T. Rehren 2014, tab. 3, ryc. 7.

³⁹ T. Stawiarska 2017, 273.

wyniki badań wskazują, że szkła te są bardzo zbliżone pod względem technologicznym do tworzyw przetwarzanych na terenie Moraw.

Paciorki pochodzące z młodszych faz użytkowania cmentarzyska to przede wszystkim szkła mieszane, powstałe z recyklingu dwóch typów szkieł szeroko rozpowszechnionych w okresie rzymskim, tzw. *Roman Sb* i *Roman Mn*. Wytopiono je prawdopodobnie na terenie północnego Egiptu. Nie można jednak wskazać, gdzie wykonano paciorki, które sprowadzono w okolice dzisiejszego Kleszewa. W okresie rzymskim produkcja szkła była wysoce wyspecjalizowana i istniały oddzielne warsztaty szklarskie wytapiające surowe szkło oraz wytwarzające ozdoby i naczynia.

Prezentowane wyniki stanowią niewielki przyczynek do badań nad rozpoznaniem proveniencji szklanych zabytków z młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich z ziem polskich. Niewątpliwie dla pełnego rozpoznania zmian technologicznych, w tym pochodzenia surowców szklarskich, identyfikacji receptur oraz wskazania warsztatów, w których szkła były wytapiane, konieczne jest przeprowadzenie większej liczby badań.

BIBLIOGRAFIA

- Asturp, E.E., Andersen, A.G.
1988 *A study of metal foiled glass beads from Viking period*, „Acta Archaeologica” 58, 222–228.
- Cagno, S. *et alii*
2014 S. Cagno, P. Cosyns, A. Izmer, F. Vanhaecke, K. Nys, K. Janssens, *Deeply colored and black-appearing Roman glass: a continued research*, „Journal of Archaeological Science” 42, 128–139.
- Cosyns, P.
2011 *The production, distribution and consumption of black glass in the Roman Empire during the 1st - 5th century AD. An archaeological, archaeometric and historical approach*, Bruksela.
- Čižmář, I., Čižmářová J.,
2023 *Němčice: research at a key La Tène site in Moravia*, „Antiquity” 97/394, e24 (<https://doi.org/10.15184/aqy.2023.80>).
- Foy, D., Vichy, M., Picon, M.,
2000 *Lingots de verre en Méditerranée occidentale (IIIe siècle av.J.-C. – VIIe siècle ap.J.-C.). Approvisionnement et mise en œuvre. Données archéologiques et données de laboratoire*, (w:) *Annales du 14e Congrès de de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre. Italia, Venezia - Milano 1998*, Lochem, 51–57.
- Foy, D. *et alii*
2003 D. Foy, M. Picon, M. Vichy, V. Thiron-Merle, *Caractérisation des verres de la fin de l'Antiquité en Méditerranée occidentale: l'émergence de nouveaux courants commerciaux*, (w:) D. Foy, M.-D. Nenna (red.), *Échanges et commerce du verre dans le monde antique. Actes du colloque de l'Association Française pour l'Archéologie du Verre, Aix-en-Provence et Marseille, 7–9 juin 2001*, Monographies Instrumentum 24, Montagnac, 41–86.
- Freestone, I.
2005 *The Provenance of Ancient Glass through Compositional Analysis*, „MRS Online Proceedings Library” 852 (2004), 188–201.
- Freestone, I.,
2006 *Glass production in Late Antiquity and the Early Islamic period: a geochemical perspective*, (w:) M. Maggetti, B. Messiga (red.), *Geomaterials in Cultural Heritage*, Geological Society, London, Special Publications 257, London, 201–216.
- Gratuze, B., Billaud, Y.
2003 *La circulation des perles en verre dans le Bassin Méditerranéen, de l'Âge du Bronze moyen jusqu'au Hallstatt*, (w:) D. Foy, M.-D. Nenna (red.), *Échanges et commerce du verre dans le monde antique. Actes du colloque de l'Association Française pour l'Archéologie du Verre, Aix-en-Provence et Marseille, 7–9 juin 2001*, Monographies Instrumentum 24, Montagnac, 11–15.
- Haevernick, T.E.
1960 *Die Glasarmringe und Ringperlen der Mittel- und Spätlatènezeit auf dem europäischen Festland*, Bonn.
- Henderson, J.
2000 *The science and archaeology of materials. An investigation of inorganic materials*, Abingdon-New York.
- Jackson, C.M., Paynter S.,
2016 *A Great Big Melting Pot: Exploring Patterns of Glass Supply, Consumption and Recycling in Roman Coppergate*, York, „Archaeometry” 58/1, 68–95.
- Kamyszek, L. *et alii*
2018 L. Kamyszek, L. Kępa, T. Purowski, B. Wagner, L. Żygadło, *Znaleziska związane z osadnictwem ludności*

- kultury lateńskiej z Raciborza, stanowisko 426, woj. śląskie, „Przegląd Archeologiczny” 66, 177–192.
- Karwowski, M.,**
2006 *Major Questions Concerning Celtic Glass from the Eastern Regions of the La Tène Culture*, „Analecta Archaeologica Ressoviensia” 1, 133–159.
- Krzyżanowska, M. et alii**
2023 M. Krzyżanowska, O. Syta, L. Kępa, B. Wagner, *Small and overlooked: Roman glass counters from archaeological sites in Poland*, „Journal of Archaeological Science: Reports” 47 (<https://doi.org/10.1016/j.jas-rep.2022.103786>).
- Kunicki-Goldfinger, J.J.**
2020 *Szkło w Europie Środkowej od późnego średniowiecza do XVIII wieku. Skład chemiczny – uwarunkowania i interpretacja*, Warszawa.
- Mirti, P. et alii**
2008 P. Mirti, M. Pace, M.M. Negro Ponzi, M. Aceto, *ICP-MS analysis of glass fragments of Parthian and Sasanian epoch from Seleucia and Veh Ardašir (Central Iraq)*, „Archaeometry” 50/3, 429–450.
- Mirti, P. et alii**
2009 P. Mirti, M. Pace, M. Malandrino, M.N. Ponzi, *Sasanian glass from Veh Ardašir: new evidences by ICP-MS analysis*, „Journal of Archaeological Science” 36/4, 1061–1069.
- Phelps, M.**
2018 *Glass supply and trade in early Islamic Ramla: An Investigation of the plant ash glass*, (w:) D. Rosenow et alii (red.), *Things that Travelled: Mediterranean Glass in the First Millennium CE*, London, 236–282.
- Purowski, T., Wagner, B.**
2015 *Badania składu chemicznego szkieł odkrytych na osadzie kultury lateńskiej w Podłężu koło Krakowa*, „Przegląd Archeologiczny” 63, 125–146.
- Rolland, J.**
2021 *Le verre de l'Europe celtique. Approches archéométriques, technologiques et sociales d'un artisanat du prestige au second âge du Fer*, Leiden.
- Rolland, J., Venclová, N.**
2021 *Iron Age glass-working in Moravia, Central Europe: new archaeometric research on raw glass and waste – 3rd–first century BC*, „Archaeological and Anthropological Sciences” 13, 124 (<https://doi.org/10.1007/s12520-021-01374-5>).
- Rosenow, D., Rehren, T.**
2014 *Herding cats – Roman to Late Antique glass groups from Bubastis, northern Egypt*, „Journal of Archaeological Science” 49, 170–184.
- Sayre, E.V., Smith, R.W.**
1961 *Compositional categories of ancient glass*, „Science” 133/3467, 1824–1826.
- Schibille, N.**
2022 *Islamic Glass in the Making Chronological and Geographical Dimensions*, Studies in Archaeological Sciences 7, Leuven.
- Schibille, N., Sterrett-Krause, A., Freestone, I.C.**
2017 *Glass groups, glass supply and recycling in late Roman Carthage*, „Archaeological and Anthropological Sciences” 9, 1223–1241.
- Shortland, A.J.**
2004 *Evaporites of the Wadi Natrun: seasonal and annual variation and its implication for ancient exploitation*, „Archaeometry” 46/4, 497–516.
- Shortland, A. et alii**
2006 A. Shortland, L. Schachner, I. Freestone, M. Tite, *Natron as a flux in the early vitreous materials industry: sources, beginnings and reason for decline*, „Journal of Archaeological Science” 33/4, 521–530.
- Silvestri, A.,**
2008 *The coloured glass of Iulia Felix*, „Journal of Archaeological Science” 35/6, 1489–1501.
- Spaer, M.**
1993 *Gold-Glass Beads: A Review of the Evidence*, „BEADS: Journal of the Society of Bead Researchers” 5, 9–25.
- Stawiarska, T.**
2017 *The question of ash glasses in the Roman period focusing on finds from Poland*, „Archaeologia Polona” 55, 225–241.
- Tomkova, K. et alii**
2023 K. Tomková, N. Venclová, Š. Křížová, N. Schibille, V. Faltusová, T. Vaculovič, D. Daněček, *Early medieval glass beads: witness to changes in central Europe – the case of Hostivice (Czech Republic)*, „Archaeological and Anthropological Sciences” 15/5, 60.

Venclová, N.

2016 *Němčice and Staré Hradisko. Iron glass and glass-working in Central Europe*, Praha.

Wajda, S. et alii

2023 S. Wajda, W.S. Merkel, I. Florkiewicz, M. Jansen, B. Marciniak-Maliszewska, B. Wagner, M. Wołoszyn, *Early mediaeval lead glass bangles from Czeremno, Poland: Results of elemental and lead isotopes analyses*, „Archaeometry” 2023, 1–20 (<https://doi.org/10.1111/arcm.12907>).

Zepezauer, M.A.

1993 *Mittel- und spätlatènezeitliche Perlen. Glasperlen der vorrömischen Eisenzeit III mit Unterlagen von Th. E. Haevernick*, Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte 15, Marburg.

Tabela 1 (część 1). Katalog paciorków szklanych z Kleszewa przebadanych pod względem składu pierwiastkowego. Oprac. S. Wajda

Lp.	Nr za- bytku	Forma korpusu	Wzór orna- mentu	Wymiary	Ślady zabiegów technicznych	Technika wykonania		Barwa i przezroczystość szkła		Wady masy szklanej	Nr próbki	Określenie typologiczne paciorka	Dato- wanie	Nr ryc.
						korpus	ornament	korpus	ornament					
KULTURA PRZEWORSKA														
1	48/7	pierście- niowaty	wielokrotne linie spiralne dookoła kor- pusu	śr. 2,79 cm; wys. 1,31 cm	-	nawijanie	wtopiony w korpus	bezbarny, przejrzyste	żółte, opa- kowane	pęcherze gazowe i ciągi szkła układające się równoległe do osi kanalika	1a, 1b	grupa 23 wg T.E. Haever- nick	III	I:a
2	832/11	trójkątny	wielokrotne linie spiralne dookoła kor- pusu	śr. 1,25- 1,27cm; wys. 0,39-0,48 cm	-	nawijanie	wtopiony w korpus	niebieskie, słabo przejrzyste	białe, opa- kowane	pęcherze gazowe i ciągi szkła układające się równoległe do osi kanalika	11a, 11b	typ II,1 wg M.A Zepe- zauer	I-IIa	I:b
KULTURA WIELBARSKA														
3	158/38	pierście- niowaty	dookoła kor- pusu dwie linie faliste (płaskie) krzyżujące się przy powierzch- niach przyka- nalikowych, w miejscach między krzy- żującymi się liniami - kropki (płaskie)	śr. 1,79- 1,83 cm; wys. 1,31- 0,34 cm	powierzchnia paciorka jest zagałdzona	nawijanie	wtopiony w korpus	czarne, nieprze- zroczyste	żółte, opa- kowane i białe, opakowe	-	2a, 2b, 2c	TM 266d	VI	I:c
4	385/6	pierście- niowaty	-	śr. 0,68 cm; wys. 0,52 cm	ciągi szkła układa- jące się równoległe do osi kanalika, obie krawędzie przy kanalikach zostały zaokrą- glone	wyciąganie, obtapianie kręweździ przy kanalikach	-	białe, opakowe	-	otwarte pęcherze gazowe na po- wierzchniach przyka- nalikowych	3	TM 6	VII	I:d
5	385/38	dwustoz- kowaty	-	śr. 0,68 cm; wys. 1,19 cm	ciągi szkła układa- jące się równoległe do osi kanalika	wyciąganie, kształtowanie (rolowanie) na płaskiej po- wierzchni	-	czernonobrazo- we, nieprzezro- czyste	-	smugi szkliste (o czarnej barwie) ukła- dające się równoległe do osi kanalika	4a, 4b	TM 318	VII	I:e
6	385/8	pierście- niowaty	-	śr. 0,81 cm; wys. 0,48-51 cm	-	wyciąganie (?)	-	jasnozielone, opakowe	-	-	5	TM 8/36	VII	I:f

Tabela 1 (część 2). Katalog paciorków szklanych z Kleszewa przebadanych pod względem składu pierwiastkowego. Oprac. S. Wajda

Lp.	Nr za- bytku	Forma korpusu	Wzór orna- mentu	Wymiary	Ślady zabiegów technicznych	Technika wykonania		Barwa i przezroczystość szkła		Wady masy szklanej	Nr próbki	Określenie typologiczne paciorka	Dato- wanie	Nr ryc.
						korpus	ornament	korpus	ornament					
7	385/14	pierście- niowaty	-	śr. 0,79 cm; wys. 0,48-0,51 cm	ciągi szkła układają- jące się równoległe do osi kanalika, ciągi szkła układają- jące się równoległe do osi kanalika, obie krawędzie przy kanalikach zostały zaokrą- glone	wyciąganie	-	żółte, opakowe	-	-	6	TM 37	VII	1:g
						wyciąganie, obtapianie kręwdzi przy kanalikach	-	ciemnozielone, słabo przejrzyste	-	-	9	TM 4a	VI (?)	1:h
9	386/14	pierście- niowaty	-	śr. 1,22 cm; wys. 0,99-1,11 cm	przy jednej z powierzchni przy- kanalikowych dwa włókania (śląd po oderwaniu pręta?)	nawijanie	-	jasnozielone, opakowe	-	smugi szkliste (o żół- tej barwie) układające się spiralnie do osi kanalika	10	TM 8	VI (?)	1:i
					warstwa we- wnętrzna - wy- ciąganie; war- stwa zewnętrzna - obtaczanie w półpłynnej masie szklanej lub smarowanie sproszkowanym szkłem i obtapianie	-	białe, opakowe (trzon - warstwa wewnętrzna), czerwone, opa- kowe (warstwa zewnętrzna)	-	w białym szkłe - otwarte pęcherze gazowe na po- wierzchniach przyka- nalikowych	13a, 13b	-	VII	1:j	

Tabela 2 (część 1). Wyniki analiz składu pierwiastkowego (LA ICP MS) szkielet z Kleszewa. Oprac. B. Wagner

Nr zabytku	Nr próbki	w%																			
		SiO2	Na2O	K2O	CaO	MgO	Al2O3	Fe2O3	CuO	PbO	Sb2O5	MnO	SnO2	ZnO	BaO	TiO2	CoO	P2O5	S	SrO	ZrO2
48/7	1a	70,10	12,40	0,97	8,50	0,76	2,75	0,47	0,03	2,42	0,17	0,76	0,024	0,140	0,031	0,095	0,0003	<	0,060	0,005	0,0006
	1b	37,20	6,65	0,62	3,53	0,41	1,70	0,57	0,07	42,50	0,06	0,52	5,890	0,028	0,018	0,070	0,0012	<	0,028	0,004	0,0004
832/11	11a	69,50	14,40	1,19	8,79	0,72	2,74	0,87	0,40	0,15	0,08	0,52	0,004	0,010	0,023	0,099	0,1850	<	0,16	0,055	0,003
	11b	75,10	6,03	1,52	8,49	0,77	4,26	1,55	0,33	0,25	0,32	0,55	0,007	0,036	0,039	0,202	0,1290	0,353	<	0,052	0,006
158/38	2a	66,80	15,10	0,53	6,78	0,54	2,19	6,74	0,02	0,04	0,53	0,34	0,005	0,006	0,023	0,097	0,0029	<	0,046	0,006	0,005
	2b	61,70	12,30	0,57	5,39	0,45	2,15	0,80	0,01	11,00	4,84	0,40	0,001	0,011	0,024	0,098	0,0002	<	0,176	0,046	0,004
385/6	2c	74,80	8,57	0,83	6,95	1,54	2,38	0,41	0,01	0,02	3,27	0,60	<	<	0,027	0,066	0,0004	<	0,204	0,053	0,005
	3	71,30	14,30	0,58	6,64	1,00	2,21	0,39	0,00	0,10	2,29	0,03	0,004	0,004	0,012	0,106	0,0003	<	0,244	0,071	0,005
385/38	4a	61,00	8,99	4,28	12,35	3,59	1,91	1,58	2,55	0,55	0,05	0,48	0,206	0,065	0,033	0,177	0,0007	1,9	<	0,113	0,006
	4b	61,60	8,89	4,27	12,40	3,57	1,88	1,44	2,24	0,54	0,05	0,48	0,201	0,045	0,034	0,180	0,0006	1,95	<	0,114	0,007
385/8	5	69,20	15,30	1,14	5,67	1,16	2,21	0,82	1,70	0,87	0,85	0,23	0,085	0,016	0,030	0,104	0,0006	<	0,246	0,067	0,007
	6	67,70	13,30	0,83	8,36	0,68	2,19	0,50	0,03	4,60	1,26	0,03	0,048	0,013	0,013	0,121	0,0001	<	0,137	0,083	0,007
386/12	9	65,40	16,30	1,19	6,82	1,74	2,28	1,47	2,94	0,21	0,42	0,35	0,097	0,106	0,022	0,182	0,0006	<	<	0,073	0,011
	10	65,90	16,70	1,11	6,26	1,24	2,54	0,90	2,13	1,51	0,51	0,12	0,095	0,004	0,019	0,215	0,0005	<	0,323	0,064	0,012
597/5	13a	42,60	3,01	5,54	2,66	0,34	0,31	0,13	0,02	37,50	0,03	0,01	0,0004	<	0,002	0,017	<	<	<	0,021	0,001
	13b	64,10	4,01	10,20	3,82	0,53	0,46	0,19	0,01	9,87	1,27	0,01	0,0002	0,003	0,003	0,023	<	<	<	0,033	0,001

Tabela 2 (część 2). Wyniki analiz składu pierwiastkowego (LA ICP MS) szkieł z Kleszewa. Oprac. B. Wagner

Nr zabytku	Nr próbki	Li	B	Ni	Mo	Sc	V	Cr	Rb	Y	Nb	Ag	In	La	Ce	Pr	Nd	Eu	Gd	Tb	Dy	Ho	Er	Lu	Hf	Au	Th	U	
		ppm																											
48/7	1a	3,72	43,48	743,36	3,20	1	13	14	18,59	5	0,7	0,61	<	5	10	0,8	3	<	<	<	<	<	<	<	<	<	<	0,3	0,3
	1b	1,86	41,61	161,09	1,60	1	12	6	12,03	4	1	<	1	4	8	1	3	<	<	<	<	<	<	<	<	<	<	1	0,4
832/11	11a	3,25	375,77	137,51	3,20	2	9	22	6,56	5	0,7	1,74	4	5	10	1	<	<	<	<	<	<	<	<	<	<	0,4	0,2	
	11b	8,83	55,28	<	6,40	2	17	42	21,87	9	1	1,74	<	7	15	1	3	<	<	<	1	0,3	0,4	<	<	<	0,4	0,8	
158/38	2a	2,32	50,62	190,16	0,80	1	11	13	7,66	5	1	2,61	<	5	9	1	2	<	0,6	<	0,7	0,1	<	<	<	15	0,4	0,3	
	2b	1,86	58,69	53,43	1,60	2	15	15	6,56	2	1	2,61	<	4	8	1	<	0,2	0,2	<	<	<	<	0,1	<	<	0,2	0,2	
	2c	4,18	47,20	543,76	1,60	2	9	27	8,75	1	0,5	11,32	<	3	8	1	<	0,2	0,7	0,1	0,8	<	<	<	<	<	0,2	0,3	
385/6	3	2,79	44,72	122,58	<	2	6	24	4,37	3	<	2,61	8	4	10	<	2	<	<	<	1	0,3	0,3	<	<	<	0,1	0,2	
385/38	4a	1,86	49,38	240,45	<	3	14	14	8,75	2	1	4,35	<	4	8	0,5	2	<	0,6	<	<	<	<	<	<	0,4	<	0,4	0,2
	4b	2,79	341,61	44,79	<	2	11	17	9,84	2	1	8,71	3	3	9	0,4	0,8	<	<	<	0,1	<	<	<	<	<	0,2	<	
385/8	5	8,83	43,17	223,95	<	4	8	22	4,37	3	1	3,48	<	3	8	<	2	0,2	<	0,2	<	<	<	<	<	0,5	<	0,4	0,2
385/14	6	1,86	41,61	<	<	1	11	<	9,84	3	<	1,74	<	6	11	1	3	0,2	<	<	<	<	0,1	0,3	0,1	<	<	0,6	<
386/12	9	2,32	50,93	<	<	2	14	7	4,37	4	2	3,48	<	4	10	1	2	<	<	0,1	0,5	<	<	<	<	0,5	<	0,6	0,3
386/14	10	4,18	347,82	216,09	2,40	2	12	19	3,28	4	2	5,23	7	5	12	1	2	0,2	<	0,1	<	<	0,3	<	<	1	<	0,2	0,2
597/5	13a	6,04	36,65	<	<	<	2	<	30,62	<	<	9,58		0,5	1,1	0,1	<	<	<	<	<	<	<	<	<	<	3	0,1	<
	13b	11,15	40,37	330,03	2,40	1	3	<	50,31	0,5	<	13,93		0,5	2	<	<	<	<	<	<	<	<	<	<	0,2	0,2	<	

**MONUMENTA
ARCHAEOLOGICA
BARBARICA
SERIES GEMINA**

- Tomus I **VARIA BARBARICA** Zenoni Woźniak ab amicis dicata (2002)
- Tomus II **TERRA BARBARICA.** Studia ofiarowane Magdalenie Mączyńskiej w 65. rocznicę urodzin (2010)
- Tomus III **IN MEDIO POLONIAE BARBARICAE.** Agnieszka Urbaniak in memoriam (2014)
- Tomus IV **OPATÓW, STAN. 1.** Cmentarzysko kultury przeworskiej w północno-zachodniej Małopolsce. Analizy specjalistyczne (2015)
- Tomus V/1 **CZARNÓWKO, STAN. 5.** Cmentarzyska z późnej starożytności na Pomorzu. Część 1 (2015)
- Tomus VI **ORBIS BARBARORUM.** Studia ad archaeologiam Germanorum et Baltorum temporibus Imperii Romani pertinentia Adalberto Nowakowski dedicata (2017)
- Tomus VII Maria Kordowska, Katarzyna Kowalska, **ŁĘGONICE MAŁE, STAN. II.** Cmentarzysko kultury przeworskiej nad dolną Pilicą (2018)
- Tomus VIII Jan Schuster, **CZARNÓWKO, STAN. 5.** Osiem grobów okazałych – narodziny nowych elit w II wieku po Chr. w basenie Morza Bałtyckiego (2018)
- Tomus IX Magdalena Mączyńska, Ireneusz Jakubczyk, Agnieszka Urbaniak, **BABI DÓŁ-BORCZ.** Cmentarzysko kultury wielbarskiej z kręgami kamiennymi i kurhanami na Pomorzu (2021)
- Tomus X/1 Marcin Woźniak, **KLESZEWO.** Cmentarzysko kultur przeworskiej i wielbarskiej na północnym Mazowszu. Tom 1: Katalog (2021)
- Tomus X/2 Marcin Woźniak, **KLESZEWO.** Cmentarzysko kultur przeworskiej i wielbarskiej na północnym Mazowszu. Tom 2: Analiza (2023)
- Tomus XI Magdalena Natuniewicz-Sekuła, Marek Baczewski, **WEKLICE.** Cmentarzysko kultury wielbarskiej na wschodnim obrzeżu delty Wisły (badania 2005–2018) (2023)
- Tomus XII/1 Jacek Andrzejowski, **JARTYPORY, STAN. 2.** Cmentarzysko kultury wielbarskiej we wschodniej Polsce. Część 1 (2023)

ISSN 1644-8774

ISBN 978-83-948500-5-0 (MSHM)

ISBN 978-83-962807-8-7 (FMAB)

ISBN 978-83-66210-39-4 (WA UW)